PHAN-PHÁT-HUỒN
C.ss.R.

Việt Nam Giáo Sử

QUYỂN I

(1533 – 1933)

IN LẦN THỨ 2

PHAN-PHÁT-HUỒN C. SS. R

VIỆT-NAM GIÁO-SỬ

Quyển I (1533-1933)

IN LẦN THỨ HAI

COPYRIGHT 1965 BY CỨU-THẾ TÙNG-THƯ

— SAIGON —

Kính nhớ anh-hồn
Trung-úy Phêrô Phan-phát-Định
đã hy-sinh vì lý-tưởng
Thiên-Chúa và Tổ-Quốc.

TÁC-GIẢ,

Imprimi potest :

Alphonsus Tremblay C. ss. R. Sup. vice-provinc.
Saigon die 24-6-1958

Nihil Obstat :

Paulus Nguyễn-văn-Mười Cens. deleg.
Saigon die 24-7-1958

Imprimatur :

Franciscus Trần-thanh-Khâm.
Saigon die 6-4-1965

Cấm in, dịch, phỏng theo nếu không có sự thỏa thuận của Tác-giả.

1.— Những giáo-hữu không « xuất giáo » phải khắc hai chữ « Tả đạo » vào má.

SÁCH THAM KHẢO

André-Marie : Missions dominicaines en Extrême — Orient — Lyon 1863.

Baldinotti (Julien) : Histoire de ce qui s'est passé au royaume d'Ethiopie en l'année 1626 jusqu'au mois de Mars 1627. Et de la Chine, en l'année 1625 jusques en Février 1626. Avec une brève narration du voyage qui s'est fait au royaume de Tunquin nouvellement découvert — Paris 1629.

Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam — Des Origines au 18e siècle — Hanoi 1930.

Borri (Christoforo) : Relation de la nouvelle mission des Pères de la Compagnie de Jésus au royaume de Cochinchine — Rome 1631. Traduit et annoté par Bonifacy.

Buttinger (Joseph) : The Smaller Dragon. A political History of Viet-Nam — Frederick. A. Praeger New-York 1958.

Cadière : Croyances et pratiques religieuses des Annamites. Hanoi MCMXLIV.

Cadière : Le mur de Đồng-Hới, Etude sur l'établissement des Nguyễn en Cochinchine B. E. F. E. O. 1906 pages 88 - 236.

Cadière : Résumé d'Histoire d'Annam — Qui-Nhơn 1911.

Caillaut (Romanet du Caillaut) : Essai sur les origines du Christianisme au Tonkin et dans les autre pays annamites — Paris 1915.

Caillaut (Romanet du Caillaut) : De la Véracité d'Ordonnez de Cevallos — Paris Challamel 1916.

Caratini Grandjean : Le statut des missions en Indochine. Ideo Hanoi (năm ?).

Cardim (François): Relation de la Province du Japon écrite en portugais par le père F. Cardim de la Compagnie de Jésus procureur de cette province-Tournai 1645.

Chaigneau (Michel Đức Chaigneau) : Souvenirs de Huế — Paris. MDCCCLXVII.

Chappoulie (Mgr Henri Chappoulie) : Aux origines d'une Eglise — Rome et les missions d'Indochine — Paris.
Tome 1er — 1943.
Tome 2e — 1948.

Chaunez (Société académique de Chaunez) : Pigneau de Béhaine — 1901.

Choisy (Abbé Choisy): Journal du Voyage de Siam fait en 1685 et 1686. (1687).

Chú (Phan-Huy-Chú): Đại Nam Chính biên lược truyện.

Chú (Phan-Huy-Chú): Lịch triều hiến Chương.

Chúc (Phan-trần-Chúc): Bùi-Viện với chính-phủ Mỹ — Hanoi 1953.

Coyer (Gabriel) : Chinki-Histoire Cochinchinoise (1768).

Cosserat : Rosae annamicae. (năm ?)

Cuenot (Joseph) : La salle des Martyrs (1843 — 1943) Paris 1943.

Cultru : Histoire de la Cochinchine Française des Origines à 1883 — Paris 1910.

Daurignac : Histoire de la Compagnie de Jésus — Paris 1863.
Tome 1er 1522 — 1652.
Tome 2e 1652 — 1860.

Degeorge (J. B.) : À la conquête du Châu Laos — Hongkong 1926.

Delacroix: Histoire universelle des Missions catholiques publiée sous la direction de Monseigneur Delacroix — Les Missions Modernes (XVIIe et XVIIIe siècles). Librairie Grand Paris Editions de l'Acante Monaco 1959.

Delvaux : Quelques précisions sur une période troublée de l'Histoire d'Annam. B.A.V.H Juillet 1941.

Descamps (Baron) : l'Histoire générale, comparée des Missions. Paris 1932.

Destombes : Le collège général de la mission étrangère. — Nazareth Hongkong 1934.

Despont : l'Eglise d'Indochine — Paris 1946.

Douniol (Charles) : Voyages et travaux des missionnaires de la Compagnie de Jésus — Paris 1858.

II. Mission de la Cochinchine et du Tonkin par Montezon et Estève.

Dourisboure : Les sauvages Ba-Hnars — Téqui — Paris 1929. 18e mille.

Đại-Việt : Lịch-Sử đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam — Huế 1944.

Độ (Phạm-xuân-Độ) : Việt-Sử dẫn giải — Saigon 1957.

Đức (Mathêu) : Cha Minh và lái Gấm — Saigon 1901. In lần thứ hai.

Đức (Trịnh-hoài-Đức) : Gia-Định thống chí.

Faure (Félix) : Mgr Pigneau de Béhaine. Paris 1891.

Ferreira (Emmanuel Ferreira) : Noticias summarias des perseguicoes da missam de Cochinchina, principiada et continuada pelos Padre da Companhia de Jesu. Offerecidas pelos mesmos missionarios a el Rey nosso Senhor D. Pedro II. Em Liboa, Na Officina Miguel Manescal, Impressor do Santo Officio da Serenissima Casa de Bragança et de Sua Eminencia. Anno 1700.

Gizan : Magie et Religions Annamites — Paris 1912.

Gosselin : Le Laos et le Protectorat Français — Paris.

Gispert (Marcos) : Historia de la Misiones Dominicanas en el Tonkin — Avila 1927.

Hạnh (Matheo Hạnh) : O. P. Sách truyện Bốn ông Thánh Tử vì đạo tại tỉnh Hải-Dương 1861 — Phú-Nhai 1928.

Hiền (Trịnh-việt-Hiền) : Máu tử đạo trên đất Việt-Nam — Huế 1951.

Hòa (Phan-xuân-Hòa) : Lịch-sử Việt-Nam — Saigon.
Quyển IV. Từ Tây-Sơn đến hiện kim (1956).

Hội (Đào-văn-Hội) : Danh nhân nước nhà — Saigon 1951.

Hồng (L. M. Nguyễn-Hồng : Lịch-sử truyền giáo ở Việt-Nam.
Nhà Xuất-bản Hiện Tại — Saigon 1959.

Hương (Dương-nhật-Hương) : Trang sử máu tỉnh Quảng-Bình — Đà-Nẵng 1961.

Ideo : Souverains et notabilités d'Indochine — Hanoi 1943.

Jabouille : Một trang huyết lệ trong lịch-sử tỉnh Quảng-Trị 9-1885. Hanoi 1941.

Kim (Trần-Trọng-Kim) : Phật-giáo xưa và nay.

Kim (Trần-Trọng-Kim) : Việt-Nam Sử-Lược — Saigon 1954 (In lần thứ 5).

Khiêm (Phạm-đình-Khiêm) : Minh-Đức Vương-Thái-Phi — 1957.

Khiêm (Phạm-đình-Khiêm) : Hành-động xã-hội của Giáo-hội qua các thời-đại và ở Việt-Nam. Nam-Định 1946.

Khiêm (Phạm-đình-Khiêm) : Người chứng thứ nhất — Tinh-Việt — Saigon 1959.

Khôi (Lê-thành-Khôi) : Le Viêt-Nam. Les éditions de Minuit 19 5.

Kẻ Sở : Truyện các Thánh-tử vì Đạo trong địa phận Tây Đàng Ngoài đã phong chức năm 1909.

Ký (Trương-vĩnh-Ký) : Chuyến đi Bắc năm Ất-Hợi (1876) trong B.S.E.I. 1929 trang 5-76.

Ký (Trương-vĩnh-Ký) : Cours d'Histoire Annamite.
1er Volume 2874 à 1428-Saigon 1875.
2e Volume 1428 à 1875-Saigon 1877.

Launay : La Société des Missions Étrangères pendant la guerre du Tonkin. Paris 1886.

Launay : Lettres de Monseigneur Pallu aux autorités religieuses (1659 — 1681).

Launay : Histoire de la mission de Cochinchine 1658 — 1823. Paris 1924.
Documents historiques I (1658 — 1728).
Documents historiques II (1728 — 1771).
Documents historiques III (1771 — 1823).

Launay : Histoire de la mission du Tonkin — Paris 1927.
Documents Historiques I (1658 — 1717).

Launay : Histoire générale de la société des Missions Étrangères. Paris 1894.

Tome 1er (1658 — 1754)
Tome 2e (1754 — 1836).
Tome 3e (1836 — 1892).

Launay : Les 52 serviteurs de Dieu.— Téqui Paris.

Launay : Monseigneur Retord. 2e édition — Lyon.

Launay : Nos missionnaires — Bray et Retaux — Paris.

Launay : Histoire Ancienne et moderne de l'Annam — Paris — 1884.

Liên (Ngô-sĩ-Liên) : Đại Việt sử ký toàn thư. Bản dịch của Mạc-bảo-Thần Tân-Việt 1945.

Louvet : Les missions Catholiques au 19e siècle-Paris-1894.

Louvet : Mgr d'Adran — Paris-1900.

Louvet : La Cochinchine religieuse — Paris-1885.

Tome 1er (1550 — 1779).

Tome 2e (1800 — 1884).

Louvet : La vie de Mgr Puginier.— Hanoi 1894.

Luro : Le pays d'Annam. Le Roux 1897.

Maitre (Henri Bernard Maitre) : Pour la compréhension de l'Indochine et de l'Occident — Paris (năm ?).

Marini (Giovanni Filippo de Marini) — Della missioni di padri della compagnia di Giesu nella provincia del Giappone, e particulamente di quella di Tumkino, libri cinque del P. Gio. Filippo de Marini della medesima Compagnia, alla santita di N. S. Alessandro P.P. settimo in Roma.— 1663.

Marini (Jean Philipe de Marini) : Histoire nouvelle et curieuse des royaumes de Tonkin et de Laos — Paris 1666 (Marini : Histoire nouvelle et curieuse).

Masson : Souvenirs d'Annam et du Tonkin. Aix-en-Provence 1892.

Masson : **S. J.** : Vers l'Eglise indigène — Bruxelles 1944.

Maybon (Albert Maybon) : L'Indochine — Paris 1931.

Maybon (Charles Maybon) : La relation sur le Tonkin et la Cochinchine de Mr de la Bissachère — Paris 1919.

Maybon (Charles Maybon) : Histoire monderne du pays d'Annam 1592 — 1829 Plon. Paris. Nourrit.

Maybon (Charles Maybon) : Lecture sur l'Histoire moderne et contemporaine du pay d'Annam de 1428 — 1926 — Hanoi 1927.

Missions étrangères de Paris: Le Clergé Annamite et ses prêtres Martyrs — Paris 1925.

Monteuuis: Les jeunes Martyrs de l'Annam et du Tonkin — Lille 1897.

Moreno (Cha Chính Trinh) : Sử-ký địa phận Trung. Phú-Nhai 1916.

Mouret : Précis d'Histoire de l'Eglise. II — Paris 1930.

Nhất (Đào-trinh-Nhất) : Phan-đình-Phùng. In lần thứ 3 — Saigon 1950.

Nguồn-Sống : Giám-Mục Hầm trú. Châu-phúc-Vinh Giáo-Hoàng Chủng-Viện Thánh An-Bê Saigon 1958

Olichon: Le Baron de Phát-Diệm.— Paris.

Olichon: Les Missions. Histoire de l'Expansion du Catholicisme dans le Monde. Paris 1924.

Philastre: Le Code Annamite: 2 tomes. Ernest Leroux éditeur. Paris 1876.

Phú Nhai : Sách truyện 26 đấng Thánh Tử-đạo ở 3 địa phận ông Thánh Duminhgô — 1923.

Plattner (F.A.) : Quand l'Europe cherchait l'Asie — Casterman 1954.

Quế (Nguyễn-văn-Quế) : l'Histoire des pays de l'Union Indochinoise Saigon 1932.

Ravier : Sử-ký Hội-Thánh III in lần thứ 2 Hanoi 1934.

Rhodes (Alexandre de Rhodes) : Histoire du Royaume de Tunquin et des grands progrès que la prédication de l'évangile y a fait en la conversion des infidèles. Depuis l'année 1627 jusques à l'année 1646 — Lyon 1651.
(Rhodes, Histoire du royaume du Tonkin).

Rhodes (Alexandre de Rhodes) : Relation des progrès de la foi du royaume de la Cochinchine vers les derniers quartiers du Levant — Paris 1652.

Rhodes (Alexandre de Rhodes) : La Glorieuse mort d'André Catéchiste de la Cochinchine qui a le premier versé son sang pour la querelle de Jésus-Christ en cette nouvelle Eglise. Par le père Alexandre de Rhodes de la Compagnie de Jésus qui a toujours été présent à toute cette histoire — Paris 1653.

Rhodes (Alexandre de Rhodes) : Divers voyages et missions du P. Alexandre de Rhodes en la Chine et autres royaumes de l'Orient,

avec son retour en Europe par la Perse et l'Arménie — Paris 1653. (Rhodes — Voyages et missions).

Rhodes (Alexandre de Rhodes) : Sommaire des divers voyages et missions apostoliques du R.P. Alexandre de Rhodes de la Compagnie de Jésus, à la Chine, et autres Royaumes de l'Orient avec son retour de la Chine à Rome. Depuis l'année 1618 jusques à l'année 1653 — Paris 1653.

Rhodes (Alexandre de Rhodes) : Cathéchismus. Roma 1651.

Roux (Jean Baptiste Roux): Vestiges profanes et religieux du Vieux Huế — Huế 1943.

Sajot : Croquis Annamites — Vannes 1902.

Saccano (Metello) : Relation des progrès de la foi au royaume de la Cochinchine ès années 1646 et 1647 envoyée au R. P. genéral de la Compagnie de Jésus par le P. Metello Saccano, religieux de la même Compagnie envoyé aux missions de ces pays — Paris 1653. Bản dịch Pháp-văn của De Machault.

Schreiner : Abrégé de l'histoire d'Annam Saigon 1906.

Schreiner : Les Institutions Annamites en Basse Cochinchine :

Tome I Saigon 1900.
Tome II Saigon 1901.
Tome III Saigon 1902.

Silvestre : Annales de l'Ecole des Sciences politiques N° du 15-1-1898.

Sơn (Phạm-văn-Sơn) : Việt-Sử toàn thư — Saigon 1960.

Sơn (Phạm-văn-Sơn) : Việt-Nam tranh đấu sử — Hanoi 1949.

Souvignet: Variétés Tonkinoises — Hanoi 1903.

Taboulet : Histoire de France — Hanoi 1926.

Taboulet: La Geste Française en Indochine — Paris 1955. Tome I. Des Origines à 1914.

Tachard (Guy): Voyage de Siam des Pères Jésuites — Paris 1686.

Tavernier (Emile Tavenier) : Mgr Pigneau de Béhaine — Hanoi 1934.

Tavernier (Emile Tavernier) : Le Déclin de l'apogée du Régime de Tây-Sơn — Hanoi 1934.

Tavernier (Jean Baptiste Tavernier) : Recueil de plusieurs relations.

Tân-định : Hội-đồng Tử-Giáo. In lần thứ 11 — Saigon 1942.

Teysseyre : Monseigneur Galibert — Paris 1887.

Téqui (Pierre Téqui) : La Société des missions étrangères — Paris 1919.

Thọ (Nam-xuân-Thọ) : Phan-thanh-Giản — Saigon 1950.

Tissanier (Joseph) : Relation du Voyage du P. Joseph Tissanier de la Compagnie de Jésus, depuis la France jusqu'au royaume de Tunquin, avec ce qui s'est passé de plus mémorable dans cette mission depuis les années 1658, 1659 et 1660. — Paris 1663, in 8.

Tissot : Vie du Bienheureux Cuénot — Paris 1950.

Tòng (Nguyễn-bá-Tòng) : Le Père Six — Hanoi 1938.

Trọng (Nguyễn-hữu-Trọng) : Les Origines du Clergé Vietnamien — Saigon 1959.

Trung-Hòa : 22 đấng Tử vì đạo địa phận Hanoi — Hanoi 1932. In lần thứ 3.

Vachet : Relation des missions et des Voyages des Évêques, Vicaires Apostoliques ès années 1672-1675 (1680).

Vaulx (Bernard de Vaulx) : Histoire des missions Catholiques Françaises Paris 1951.

Veuillot (Eugène Veuillot) : La Cochinchine et le Tonkin — Le pays — l'histoire et les missions — Paris 1861.

Vial (Paulin Vial) : Nos premières années au Tonkin — Voiron 1889.

Xuyên (Nguyễn-khắc-Xuyên) và **Phạm-đình-Khiêm** — Giáo-sĩ Đắc-Lộ và tác-phẩm quốc-ngữ đầu tiên. Tinh-Việt Văn-Đàn — Saigon 1961.

TẠP - CHÍ THAM - KHẢO

Actualité religieuse dans le monde (A. R. M.) Paris.
Bulletin de la Société des Amis du Vieux Huế (B.A.V.H.) Huế.
Bulletin de la Commission archéologique de l'Indochine (B.C.A.I.) Paris.
Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises (B.S.E.I.) Saigon.
Bulletin de la Société des Missions étrangères de Paris (B.M.E.P.) Hongkong
Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient (B.E.F.E.O.) Hanoi.
Circulaires des Vicaires Apostoliques de Saigon de 1873 à 1941.
Dân Việt-Nam (D.V.N.) Hanoi
Documentation Catholique (D.C.) Paris.
Đạo Binh Đức Mẹ (Đ.B.Đ.M.) Hanoi.
Đức Mẹ Hằng Cứu Giúp (Đ.M.H.C.G.) Hanoi — Saigon.
Eglise Vivante (E.V.) Louvain.
Giáo-sĩ truyền-giáo (G.S.T.G.) Vĩnh-Long.
Indochine (Ind.) Hanoi.
Linh-Mục (L.M.) Cần-Thơ.
Luyện Thép (L.T.) Saigon.
Missi Lyon — (M.).
Mission Bulletin (M.B.) Hongkong.
Nam-kỳ địa-phận (N.K.Đ.P.) Saigon.
Nhà thờ Đức Bà (N.T.Đ.B.) Saigon.
Notice sur les Martyrs de la Cochinchine occidentale Saigon 1887.
Phụng sự (P.S.) Saigon.
Sacerdos indosinensis (S.I.) Huế.
Thắng Tiến (T.T.) Saigon.
Thực Hành (T.H.) Cần-Thơ.
Thư Chung Địa phận Tây Đàng Ngoài — Quyển I Kẻ Sở 1924.
Thư Chung Địa phận Tây Đàng Ngoài — Quyển III Hanoi 1931.
Tông Đồ (T.Đ.) Saigon.
Trái Tim Đức Mẹ (T.T.Đ.M.) Hanoi.
Văn-Hóa Á-Châu (V.H.A.C.) Saigon.
Việt-Nam khảo-cổ Tập-San (V.N.K.C.) — Bộ Quốc-gia Giáo-dục. Saigon.
Việt Tiến (V.T.) Saigon.

TỰA

Cách đây hai nghìn năm, ở giữa cảnh núi đồi của xứ Palestine, Chúa Giêsu đã phán với các môn-đệ : « Chúng con hãy đem lời Phúc-âm rao giảng cho toàn cõi thế-giới ». (1)

Thế rồi một cuốn phim vô cùng linh-động đã diễn ra : Từng đạo binh nam nữ, già trẻ ở các từng lớp, từng giai-cấp trong xã-hội, đã hiên ngang đem lời Phúc-âm Chúa Giêsu gieo vãi khắp bốn phương trời.

Chỉ có một lời của Chúa Giêsu, một lời ấy thôi mà biết bao máu đã chảy, biết bao đầu đã rơi. Máu đã nhuộm đỏ đất nước Việt-nam yêu-quí, làm cho đất Việt phì-nhiêu tươi tốt.

Trên mảnh đất tưới máu ấy đã nhô lên hơn hai triệu đầu người Công-giáo, họ là phần tử, là tay chân của Giáo-hội.

Giáo-Hội Việt-nam cũng như bất cứ một Giáo-hội nào, là một Giáo-hội xây đắp bằng xương máu. Xương máu ấy là lý do của sự sống đời đào, mãnh-liệt của Giáo-hội.

Cuốn lịch-sử Giáo-hội Việt-nam này không có mục-đích tố-cáo trước dư luận đồng-bào trong nước hay trước dư-luận thế-giới những hành-động dã-man đối với người Công-giáo, nhưng nó chỉ có mục-đích làm sống lại cái cuộc đời của tổ-tiên, của hai triệu người Công-giáo, cuộc đời của chính mình họ.

Lịch-sử Giáo-hội Việt-nam để lại cho người Công-giáo cũng như người không Công-giáo nhiều bài học :

Giáo-hội trong công cuộc giảng-đạo đã phải đi từ bước tập-sự đến bước trưởng thành. Hiện giờ chúng ta phân biệt rõ ràng minh-bạch thần-quyền và thế-quyền, chúng ta lấy làm bỡ-ngỡ ngạc-nhiên khi thấy các Giáo-Hoàng thế-kỷ XVI giao quyền truyền-giáo là một quyền thiêng-liêng cho các vua chúa Bồ-đào-Nha là những kẻ phần đời. Không có một Giáo-sĩ nào có thể đặt chân lên đất Việt-nam này mà không có sự ưng thuận của Hoàng-gia Bồ. Có nhiều hình phạt nặng-nề cho những ai không tuân lệnh ấy.

---

(1) Marc. XVI. 15.

Với thời gian, các Giáo-Hoàng nhận thấy sự phú-thác một trách-nhiệm thiêng-liêng cho một quyền phần đời sinh ra nhiều thiệt-hại cho việc giảng-đạo. Vì thế Giáo-hội không còn ủy-quyền ấy cho một vua chúa phần đời nào nữa. Bắt đầu từ lúc ấy mở màn một kỷ-nguyên truyền-giáo rộng-rãi và mới-mẻ.

Đọc qua Lịch-sử Giáo-hội Việt-nam, chúng ta còn nên ghi nhớ một điều quan-trọng sau đây :

Lấy vũ-lực đàn áp người Công-giáo để tiêu-diệt người Công-giáo, thì chẳng những người Công-giáo không bị tiêu-diệt mà còn sinh-sản đông-đúc thêm.

Các Hoàng-đế Roma muốn tiêu-diệt đạo Công-giáo, thì ngày nay, trên Thủ-đô Roma, phất-phới trước gió cách oai-hùng, quốc-kỳ Vatican, tượng-trưng cho quyền bính của Giáo-Hội.

Các bạo-chúa Minh-Mạng, Tự-Đức và những phần-tử của Tam-điểm đời Pháp thuộc cũng như các Hoàng-Đế Roma để lại cho các nhà cầm quyền trên thế-giới và ở Việt-nam một bài học không phai lạt, bài học lịch-sử này sẽ vạch rõ cho các ngài lập trường phải theo để đối xử với Giáo-Hội.

Lịch-sử Giáo-Hội Việt-nam có thể chia ra làm bốn thời đại :

— Thời-đại thứ nhất : Công-cuộc giảng-đạo trong những năm phôi-thai. Thời-đại này bắt đầu từ năm 1533 đến năm 1615. Năm 1533 là năm mà giáo-sĩ Inikhu (1) vị thừa sai đầu tiên được ghi tên vào lịch-sử Việt-nam.

— Thời-đại thứ hai : Công-cuộc giảng-đạo do các Cha Dòng Tên (2) tổ chức. Thời-đại này bắt đầu từ năm 1615 đến 1659, Năm 1615 các Cha Dòng Tên mới chính thức giảng-đạo trên đất nước chúng ta.

— Thời-đại thứ ba : Công cuộc giảng-đạo do Hội Thừa-sai Truyền-giáo Ba-Lê và các giáo-sĩ Đa-Minh tổ-chức (1569-1933).

— Thời-đại thứ tư : Công cuộc giảng-đạo do hàng Giáo-sĩ Việt-nam tổ-chức.

Thời-đại này bắt đầu từ năm 1933 cho đến ngày nay. 1933 là năm Đức Giáo-Hoàng Piô XI phong chức cho vị tiền-khởi Đại-diện Tổng Tòa Việt-nam. Năm ấy mở một kỷ-nguyên mới cho Giáo-hội ở Việt-nam (3).

---

(1) Christoforo Borri — « B. A. V. H. Juillet-Déc. 1931 — Relation la Nouvelle Mission des Pères de la Compagnie de Jésus au Royaume de Cochinchine ».— 280.

(2) Đại-Việt Thiện-bản—« Lịch-sử Đạo Thiên-Chúa ở Việt-nam ». 169.

(3) Phạm-đình-Khiêm — « Hành-động xã-hội của Giáo-Hội qua các thời-đại và ở Việt-nam ». 158.

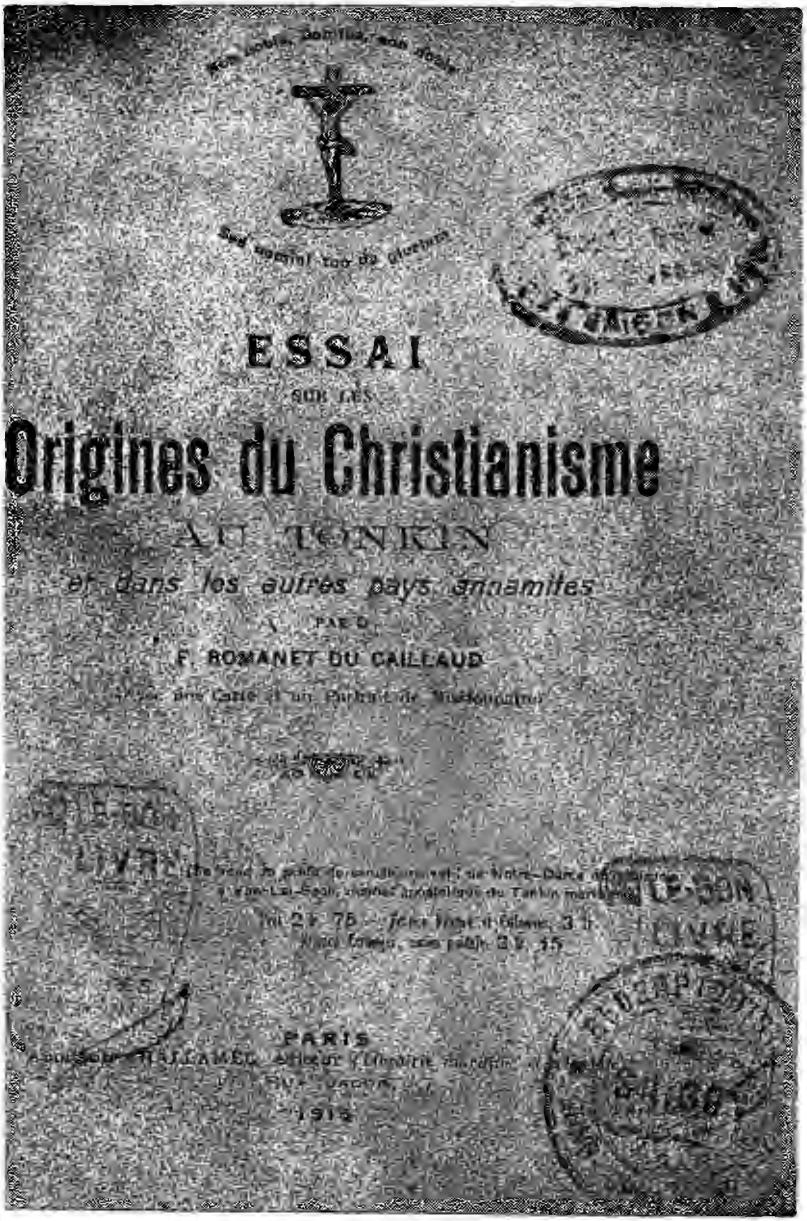

2— Hình bìa cuốn « Essai sur les Origines du Christianisme au Tonkin et dans les autres pays annamites » của Romanet du Caillaud. Sách thuật lại công cuộc truyền-giáo ở Việt-nam từ lúc sơ thủy. Xuất bản năm 1915 tại Ba-lê.

THỜI ĐẠI I

CÔNG-CUỘC TRUYỀN-GIÁO TRONG THỜI-ĐẠI PHÔI-THAI (1533 - 1615)

Thời đại phôi-thai của đạo Công-giáo ở Việt-Nam là một thời đại tối-tăm về phương-diện lịch-sử, tối-tăm vì ngoài ra tên tuổi các Thừa-sai tiên khởi, chúng ta không còn biết được cách xác đáng những hành-động của họ trên đất nước Việt-Nam.

Các Thừa-sai đại đa số là những người Bồ-đào-Nha (Portugais). Trước lúc nói đến việc giảng đạo của các Thừa-sai trên đất nước chúng ta, chúng ta nên biết qua về mối liên-lạc của Việt-Nam và Bồ-đào-Nha vào thế-kỷ thứ 16, tình hình chính-trị Việt-Nam trong thế-kỷ thứ 16, vì chính trong thế-kỷ này các Thừa-sai đến Việt-Nam.

CHƯƠNG I

VIỆT-NAM VÀO THẾ-KỶ XVI

I. LIÊN-LẠC GIỮA VIỆT-NAM VÀ BỒ-ĐÀO-NHA

Vào thế-kỷ 15, người Bồ-đào-Nha và các người Âu-châu khác vượt biển băng ngàn đến các nơi xa lạ đều có hai mục-đích, hai mục-đích ấy, một sử-gia người Đức tóm lại gọn ghẽ trong mấy chữ : « Hạt tiêu và các Linh-hồn » (1).

(1) *Platlner — « Quand L'Europe cherchait l'Asie » — 11.*

Người Bồ-đào-Nha không những tìm đất để xây dựng thị-trường mua bán những hàng-hóa của Á-châu như lụa, vải, hạt-tiêu, các cốc loại cùng sản-phẩm mà Âu-châu khan hiếm, nhưng họ còn lo giảng đạo đem các linh hồn trở về với Thiên-Chúa.

Người Âu-châu đến Á-Đông có lẽ từ năm 166 (1) nhưng đến thế-kỷ 13, sử mới chép việc ông Marco Polo, một người Ý (Italie) đi sang Trung-quốc vào đời nhà Nguyên. Nơi đây, Marco Polo được vua Hốt-tất-Liệt (Koubilai Khan) tin dùng. Sau lúc trở về nước, Marco Polo viết lại những chuyện ông đã biết, trong quyển Thế-giới Kỳ-quan (les merveilles du Monde). Nhờ sách của Marco Polo, Âu-châu mới biết tất cả những sự giầu có sang trọng và lực lượng của nước Tàu.

Năm 1492, Kha-luân-Bố (Christophe Colomb) muốn đi từ biển Đại-tây-Dương đến Ấn-Độ, nhưng không ngờ ông đã tìm thấy Mỹ-Châu. Năm năm sau, Vasco de Gama một người Bồ-đào-Nha khác, bằng đường thủy đã đi vòng Phi-Châu và đã đến Ấn-Độ. Đầu thế-kỷ 16, một người Bồ-đào-Nha nữa tên là Magellan đã đi đến Phi-luật-Tân.

Dân-tộc Bồ-đào-Nha, một dân tộc toàn Công-giáo, một dân tộc tuy tý hon, nhưng đã can-đảm chận đứng sức xâm lăng của các dân tộc Hồi-giáo, lúc bấy giờ đang như vũ bão tràn qua Âu-châu và miền Bắc Phi-châu. Hồi-giáo tìm phương kế để thôn tính các nước công-giáo nhất là sau lúc Mahomét, ông tổ của đạo Hồi-giáo từ-trần, người Hồi-giáo hung hăng đi chiếm đất nước người hơn lúc nào cả. Những thành phố xa-xăm như Goa, Colombo, Malacca, những thành trì kiên cố của Hồi-giáo lúc bấy giờ, lần lượt rơi vào tay Bồ-đào-Nha. Như thế từ Lisbonne kinh-đô Bồ cho đến Nagasaki, người Bồ đã lập nên một dãy thành-trì nối Tây-phương với Đông-phương (1).

Người Bồ-đào-Nha lo tìm kiếm đất đai để buôn bán, họ còn phận sự đem Đức Tin Công-giáo cho những người không công-giáo. « Hạt tiêu và các linh-hồn », đó là hai mục-đích chính của dân Bồ trong những cuộc chu du vô cùng nguy-hiểm của họ. Ngoài công trạng rao giảng Phúc

(1) *Đại-Việt « Lịch-sử Đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam ». 3.*

âm đối với Giáo-Hội, người Bồ còn lập thêm được một công-trạng khác là chận đứng hiểm họa Hồi-giáo (1). Vì những công-trạng to lớn ấy các Giáo-Hoàng Roma ban cho Bồ-đào-Nha được nhiều đặc-ân:

Năm 1494, Giáo-Hoàng Alexandre VI nhìn nhận tất cả đất-đai mà Bồ-đào-Nha tìm thấy ở Phi-Châu hay Á-châu đều thuộc quyền sở-hữu của Bồ. Năm 1455 Giáo-Hoàng Martin V cấm tất cả những người nào chưa có phép Hoàng-gia Bồ vào trong lãnh-vực đất đai mà Tòa-thánh đã ban cho dân Bồ. Ở trong lãnh-vực nầy, chỉ một mình dân Bồ mới được quyền buôn bán, ai vi-phạm điều này lập tức bị vạ tuyệt-thông (2). Hơn nữa chỉ một mình vua Bồ mới có quyền gởi các Giáo-sĩ đi giảng đạo trong giới hạn đất đai ấy (3). Bất kỳ Giáo-sĩ nào muốn đi truyền giáo ở Phi-châu hay Á-châu đều phải đi qua Lisbonne (4). Đó là những sự kiện cần phải nhớ để có thể hiểu những sự khó khăn của các Thừa-sai thuộc Pháp và Tây-ban-Nha lúc được phái đến giảng đạo ở Việt-Nam.

Các Thừa-sai đến xứ chúng ta hay các người buôn bán với chúng ta phần đông đều từ Macao mà đến.

Vào khoảng năm 1555, Macao chỉ là một làng bé nhỏ gồm có vài túp lều tranh của người Bồ-đào-Nha. Chính-phủ Trung-hoa cho phép Bồ-đào-Nha ở Macao, với điều-kiện là không được xây thành-trì kiên cố và cũng không được đặt pháo binh ở trong thành. Một eo đất, nối liền Macao với lục-địa, phần thì để dễ kiểm soát việc buôn bán, phần thì để ngăn ngừa người Bồ-đào-Nha lẩn vào lục-địa, chính-phủ Trung-hoa cho xây một bức tường lớn chạy ngang qua eo đất. Trong một thời gian ngắn, Macao trở nên một hải cảng phú thịnh, tàu bè các nước vào ra buôn bán tấp-nập. Năm 1563, thành phố Macao đã có từng vạn người, trong đó có 900 người Bồ-đào-Nha. Việc cai-trị thành

---

(1) Platlner — « Quand l'Europe cherchait l'Asie » 17.

(2) Dứt phép thông công: Một hình-phạt của đạo Công-giáo. Người nào bị dứt phép thông công, không được chịu các phép trong đạo.

(3) Henri Chappoulie : « Aux origines d'une Eglise ». I. 42-44.

(4) Platlner — « Quand l'Europe cherchait l'Asie » 21.

Người Bồ-đào-Nha không những tìm đất để xây dựng thị-trường mua bán những hàng-hóa của Á-châu như lụa, vải, hạt-tiêu, các cốc loại cùng sản-phẩm mà Âu-châu khan hiếm, nhưng họ còn lo giảng đạo đem các linh hồn trở về với Thiên-Chúa.

Người Âu-châu đến Á-Đông có lẽ từ năm 166 (1) nhưng đến thế-kỷ 13, sử mới chép việc ông Marco Polo, một người Ý (Italie) đi sang Trung-quốc vào đời nhà Nguyên. Nơi đây, Marco Polo được vua Hốt-tất-Liệt (Koubilai Khan) tin dùng. Sau lúc trở về nước, Marco Polo viết lại những chuyện ông đã biết, trong quyển Thế-giới Kỳ-quan (les merveilles du Monde). Nhờ sách của Marco Polo, Âu-châu mới biết tất cả những sự giầu có sang trọng và lực lượng của nước Tàu.

Năm 1492, Kha-luân-Bố (Christophe Colomb) muốn đi từ biển Đại-tây-Dương đến Ấn-Độ, nhưng không ngờ ông đã tìm thấy Mỹ-Châu. Năm năm sau, Vasco de Gama một người Bồ-đào-Nha khác, bằng đường thủy đã đi vòng Phi-Châu và đã đến Ấn-Độ. Đầu thế-kỷ 16, một người Bồ-đào-Nha nữa tên là Magellan đã đi đến Phi-luật-Tân.

Dân-tộc Bồ-đào-Nha, một dân tộc toàn Công-giáo, một dân tộc tuy tý hon, nhưng đã can-đảm chận đứng sức xâm lăng của các dân tộc Hồi-giáo, lúc bấy giờ đang như vũ bão tràn qua Âu-châu và miền Bắc Phi-châu. Hồi-giáo tìm phương kế để thôn tính các nước công-giáo nhất là sau lúc Mahomét, ông tổ của đạo Hồi-giáo từ-trần, người Hồi-giáo hung hăng đi chiếm đất nước người hơn lúc nào cả. Những thành phố xa-xăm như Goa, Colombo, Malacca, những thành trì kiên cố của Hồi-giáo lúc bấy giờ, lần lượt rơi vào tay Bồ-đào-Nha. Như thế từ Lisbonne kinh-đô Bồ cho đến Nagasaki, người Bồ đã lập nên một dãy thành-trì nối Tây-phương với Đông-phương (1).

Người Bồ-đào-Nha lo tìm kiếm đất đai để buôn bán, họ còn phận sự đem Đức Tin Công-giáo cho những người không công-giáo. « Hạt tiêu và các linh-hồn », đó là hai mục-đích chính của dân Bồ trong những cuộc chu du vô cùng nguy-hiểm của họ. Ngoài công trạng rao giảng Phúc

(1) *Đại-Việt « Lịch-sử Đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam ». 3.*

âm đối với Giáo-Hội, người Bồ còn lập thêm được một công-trạng khác là chận đứng hiểm họa Hồi-giáo (1). Vì những công-trạng to lớn ấy các Giáo-Hoàng Roma ban cho Bồ-đào-Nha được nhiều đặc-ân:

Năm 1494, Giáo-Hoàng Alexandre VI nhìn nhận tất cả đất-đai mà Bồ-đào-Nha tìm thấy ở Phi-Châu hay Á-châu đều thuộc quyền sở-hữu của Bồ. Năm 1455 Giáo-Hoàng Martin V cấm tất cả những người nào chưa có phép Hoàng-gia Bồ vào trong lãnh-vực đất đai mà Tòa-thánh đã ban cho dân Bồ. Ở trong lãnh-vực nầy, chỉ một mình dân Bồ mới được quyền buôn bán, ai vi-phạm điều này lập tức bị vạ tuyệt-thông (2). Hơn nữa chỉ một mình vua Bồ mới có quyền gởi các Giáo-sĩ đi giảng đạo trong giới hạn đất đai ấy (3). Bất kỳ Giáo-sĩ nào muốn đi truyền giáo ở Phi-châu hay Á-châu đều phải đi qua Lisbonne (4). Đó là những sự kiện cần phải nhớ để có thể hiểu những sự khó khăn của các Thừa-sai thuộc Pháp và Tây-ban-Nha lúc được phái đến giảng đạo ở Việt-Nam.

Các Thừa-sai đến xứ chúng ta hay các người buôn bán với chúng ta phần đông đều từ Macao mà đến.

Vào khoảng năm 1555, Macao chỉ là một làng bé nhỏ gồm có vài túp lều tranh của người Bồ-đào-Nha. Chính-phủ Trung-hoa cho phép Bồ-đào-Nha ở Macao, với điều-kiện là không được xây thành-trì kiên cố và cũng không được đặt pháo binh ở trong thành. Một eo đất, nối liền Macao với lục-địa, phần thì để dễ kiểm soát việc buôn bán, phần thì để ngăn ngừa người Bồ-đào-Nha lẫn vào lục-địa, chính-phủ Trung-hoa cho xây một bức tường lớn chạy ngang qua eo đất. Trong một thời gian ngắn, Macao trở nên một hải cảng phú thịnh, tàu bè các nước vào ra buôn bán tấp-nập. Năm 1563, thành phố Macao đã có từng vạn người, trong đó có 900 người Bồ-đào-Nha. Việc cai-trị thành

---

(1) Platlner — « Quand l'Europe cherchait l'Asie » 17.

(2) Dứt phép thông công: Một hình-phạt của đạo Công-giáo. Người nào bị dứt phép thông công, không được chịu các phép trong đạo.

(3) Henri Chappoulie : « Aux origines d'une Eglise ». I. 42-44.

phố đều do người Bồ đảm đương. Từ Macao, người Bồ đã đến buôn bán ở Việt-Nam. Trong Nam họ mở cửa hàng tại Hải-Phố (1), thuộc đất Quảng-nam. Ngoài người Bồ-đào-Nha đến buôn bán ở Hải-Phố, còn có cả người Hòa-lan, người Nhật, người Tau nữa.

Từ Nhật đến giang-sơn của Chúa Nguyễn có hai đường hàng hải: Một đường từ Nagasaki đến Hải-Phố và một đường từ Nagasaki đến Vinh.

Theo Giáo-sĩ Buzomi thì Hải-Phố là một thành phố và một hải cảng đẹp nhất nước Việt-nam. Từ năm 1614, ở Nhật cấm đạo nên người Công giáo ở Nhật mỗi năm ba bốn lần sang nước Việt-nam rất đông lấy có buôn bán để giữ trọn bổn phận Công-giáo. (2)

Vào năm 1614 (?) một Bồ kiều tên là Jean de la Croix đã đến gần Huế và đã mở lò đúc súng tại đó, nơi ấy gọi là Thợ Đúc. Ông cũng được phép nhà vua ban cho mở nhà thờ và tiếp giáo-sĩ trong nhà.

Ở ngoài Bắc, người Bồ cũng đến buôn bán từ lâu, nhưng họ không mở cửa hàng, chỉ người Hòa-lan mới được mở cửa hàng tại Phố-Hiến.

Phố-Hiến là một thị trấn lập ra từ hồi thế kỷ 16 ở trên bờ sông Nhị-Hà, cách Hưng-yên độ chừng một cây số. Thị-trấn này đã có hồi

---

(1) Faifo mà gọi là Hội-an thì không đúng. Hội-an (Réunion pacifique) là chữ Tàu dùng để chỉ hải-cảng mà người Việt gọi là Cửa Hàn (Port barré) người Chàm gọi là Đà-nẵng, người Pháp gọi là Tourane. Vì thế Faifo tạm dịch là Hải-Phố (Magasin de la Mer). Cheng-Chin-Ho trong Việt-Nam khảo cổ tập san số 3 — trang 8 nói: « Còn về tên Faifo, xưa nay có hai thuyết: thứ nhứt là thuyết của ông A. Chapuis, đã cho Faifo là do Hải-Phố mà ra. Song vì ta không bao giờ trông thấy tên Hải-Phố trên sử sách hoặc địa chỉ Việt-Nam nên ta có thể coi thuyết này là hoàn toàn theo óc tưởng tượng mà ra . . . » Cheng-Chin-Ho phê bình như thế là không đúng. Danh từ Hải-Phố đã có trong lịch-sử từ thế kỷ 17 và nhiều sử-gia đã nói rõ Faifo là Hải-Phố xem:

a) Schreiner : « Les Institutions Annamites ». I. 124 (2).

b) Christoforo Borri — B. A. V. H. Juillet-Décembre 1931 trang 333 (81).

(2) Đại-Việt « Lịch-sử Đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam ». 82-84.

rất thịnh vượng, nên tục-ngữ có câu: « Thứ nhất Kinh kỳ, thứ nhì Phố-Hiến ». Nhưng hiện nay di tích của nơi đô hội đó không còn gì nữa. Người ta cũng gọi Phố-Hiến là Phố-khách, nghĩa là phố của người ngoại quốc chớ không có nghĩa là phố riêng của người Tàu. Người ngoại quốc phải buôn bán ở Phố-Hiến vì không được phép của Chúa Trịnh cho lên buôn bán tại Kẻ Chợ tức là Hà-Nội ngày nay (1).

II. TÌNH HÌNH CHÍNH-TRỊ VIỆT-NAM VÀO THẾ-KỶ 16

Lịch-sử Việt-nam có từ 2800 năm trước Thiên-Chúa giáng sinh. Việt-nam hồi ấy chỉ gồm phần đất của Bắc-Việt hiện giờ. Cùng với thời gian, Việt-Nam tí hon ấy đã lớn dần lên nhờ những cuộc Nam tiến không ngừng và đã trở nên một quốc-gia hùng cường to lớn.

Người ta chỉ có thể biết cách chắc chắn về những giai-đoạn lịch sử Việt-nam bắt đầu từ năm 111 trước Thiên-chúa. Vì thế, những thế-kỷ ở giữa năm 2800 và năm 111 trước Thiên-Chúa là những thế-kỷ tiền-sử : Thế-kỷ của Hồng-Bàng, của Nhà Thục và Nhà Triệu.

Năm 111 trước Thiên-Chúa giáng-sinh, đang lúc quân La-mã huyết chiến với mọi Teutons (2) và mọi Cimbres ở Âu-Châu, thì bộ-đội Trung-hoa dưới quyền điều khiển của tướng Lộ-Bác-Đức và Dương-Bộc (3) rầm-rộ kéo sang chiếm nước Việt-Nam và đổi tên là Giao-chỉ.

Chúng ta phải ở dưới sự bảo-hộ của người Tàu trong 1.000 năm, may năm 968 Đinh-bộ-Lĩnh nổi dậy đánh đuổi người Tàu. Chính ông

---

(1) Đại-Việt « Lịch-sử đạo Thiên-Chúa ở Việt-nam ». 78.
— Trần-trọng-Kim « Việt-nam sử lược » 339.

(2) Larousse du XXè siècle. Teutons.

(3) Trần-trọng-Kim — « Việt-nam sử lược ». 45.

đã đứng lên xây đắp cơ-nghiệp nhà Đinh và tiếp theo đó, nhà Lê (Tiền Lê), Lý, Trần cai-trị và mở mang thêm bờ cõi.

Dưới đời nhà Trần, người Tàu lại tái chiếm Việt-Nam, nhưng tướng Lê-Lợi đã xua bộ-đội ngoại quốc ra khỏi nước và tổ-chức lại nhà Lê. Nhà Lê do Lê-Lợi lập ra gọi là Hậu-Lê.

Vì đạo Công-giáo đến nước Việt vào đời Hậu Lê, nên muốn khỏi mất liên lạc cần phải biết đại-cương lịch-sử Việt-Nam dưới đời Hậu-Lê.

Đang lúc nhà Hậu-Lê cầm quyền, nước Việt-Nam trải qua hai thời kỳ : Thời kỳ thống nhất và thời kỳ chia rẽ.

Thời kỳ thống nhất.

Thời kỳ này dài một thế-kỷ : Thế-kỷ của vua Lê-Lợi và vua Lê-thánh-Tông, những ông vua kế vị phần đông không làm nên việc gì. Mạc-đăng-Dung thừa cơ chiếm lấy quyền hành, vì thế xảy ra cuộc Lê-Mạc phân-tranh : miền Bắc thuộc về Mạc, miền Nam thuộc về Lê. Tỉnh Thanh hóa làm biên-thùy cho hai tiểu-quốc.

Thời kỳ chia rẽ.

Nhà Lê nhờ có Nguyễn Kim và Trịnh Kiểm giúp, đã đánh được nhà Mạc lên đến Cao-Bằng, nhưng thực hiện thống nhứt vẻn vẹn chỉ có 3 năm nghĩa là từ năm 1597 đến năm 1600. Vì nhà Lê không có người đảm đương lỗi lạc, vua Lê phải đóng vai bù nhìn, bao nhiêu công việc đều do hai Chúa Trịnh-Nguyễn định đoạt cả ; Trịnh chiếm Bắc-Việt, Nguyễn chiếm Trung và Nam-Việt, sông Linh-giang làm giới hạn tự-nhiên cho hai bên.

Cuộc chiến-tranh thảm hại Trịnh-Nguyễn mãi đến 1787 mới chấm dứt, để nhường chỗ cho một cuộc tranh chấp to lớn hơn : Tây-sơn khởi nghĩa.

Có gì thảm hại cho bằng một nước, trong một thời gian mà lại có ba nhà đứng lên tranh chính quyền ! Nhà Mạc ở Cao-Bằng. Chúa Trịnh và vua Lê ở Bắc. Chúa Nguyễn ở Trung và Nam Việt. Chính trong thời kỳ chia rẽ ấy các Thừa-sai đạo Công-giáo đặt chân lên đất nước Việt-nam.

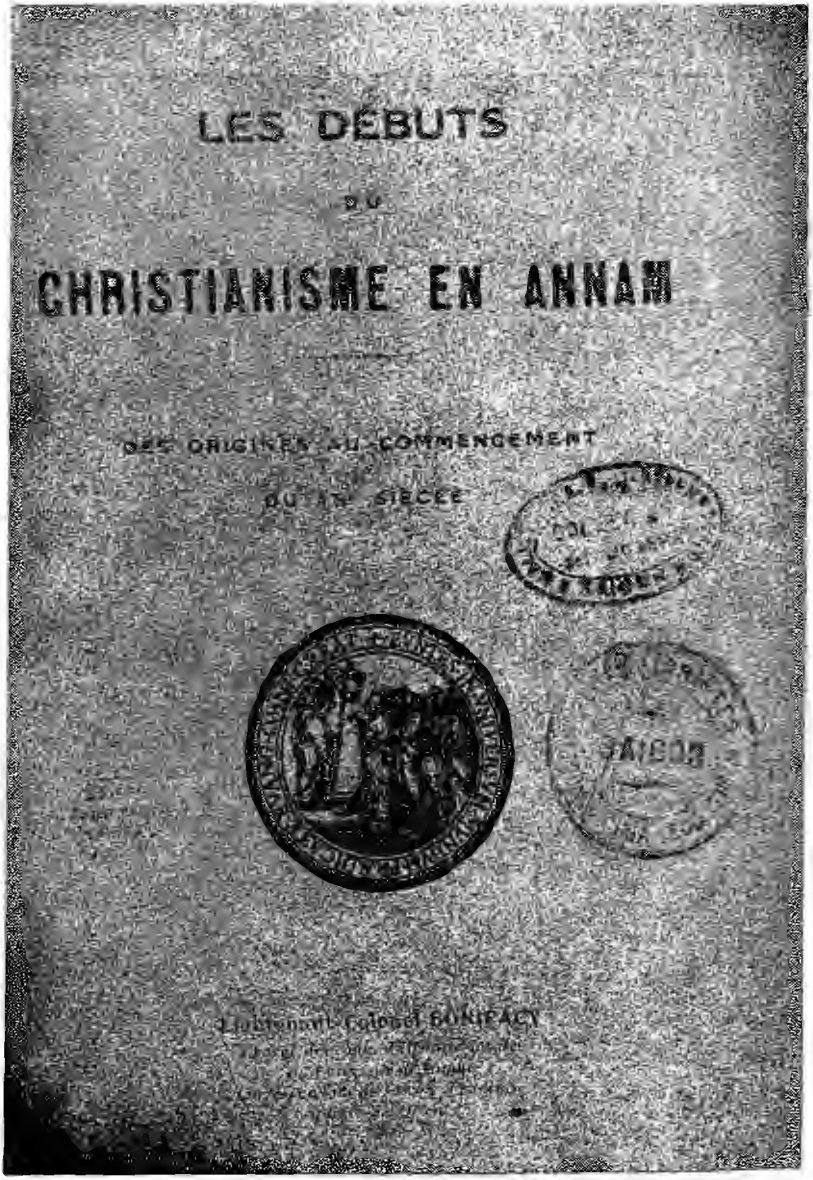

– Hình bìa quyển « Les débuts du Christianisme en Annam » của Bonifacy. Sách thuật lại công việc truyền giáo ở Việt-nam từ lúc sơ thủy đến đầu thế kỷ 18.

NHỮNG BƯỚC ĐẦU CỦA GIÁO-HỘI VIỆT-NAM

I. CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở BẮC-VIỆT.

Theo Ordonez de Cevallos một linh-mục Tây-ban-Nha, Thánh Tôma tông đồ đã đến giảng đạo ở Bắc-Việt và ngài đã làm cho một ông vua trở lại. Nhưng chúng ta không có một tài-liệu lịch-sử nào để chứng-minh lời quả quyết ấy.

Ở Quảng-Đông, người ta có tìm thấy pho tượng của một thầy Sư tên là Bodhidharma viết ra chữ Tau đọc là Tamouo mà người ta gọi là Tôma (1). Thánh Tôma là một trong 12 tông-đồ của Chúa Giêsu nên quả quyết Thánh Tôma có đến nước Việt-nam tức là quả quyết đạo Công-giáo đến nước Việt-nam vào khoảng giữa năm 33 đến năm 100 là một điều không thể chứng minh được.

Vì Bắc-Việt trong thời kỳ ấy do nhà Mạc và nhà Lê cai-trị nên sẽ lần lượt xem các việc giảng đạo ở khu vực nhà Mạc kiểm-soát và khu vực nhà Lê kiểm soát.

1. Trong khu vực nhà Mạc.

A. GIÁO-SĨ PEDRO D'ALFARO.

Năm 1578, Giáo-sĩ Pedro d'Alfaro dòng Thánh Phanxicô lập ở Phi-luật-Tân một tu-viện, ngài cũng lập một tu-viện khác ở Macao. Vào thời kỳ nầy, một phái đoàn Việt-nam đến Macao mục-đích vận động xin các Thừa sai Công-giáo. Giám-mục ở Macao là Đức Cha Carneiro nhờ Cha Pedro d'Alfaro qua Bắc-Việt giảng-đạo, nhưng vì ngài lo xây cất tu-viện, lại không có Thừa-sai, nên ngài không thể nhận lời. Cha Alfaro bị người Bồ-đào-Nha đuổi ra khỏi Macao vì họ gán cho ngài cái tội làm gián điệp

(1) *Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam 3 (1).*

cho vua Tây-Ban-Nha. Tháng 6 năm 1580, ngài xuống tàu trở về Goa để xin Phó-vương Ấn-Độ xử vụ này, nhưng tàu đưa ngài đến Bình-Định thì bị bão và ngài từ trần tại bờ biển (1).

Cha Giovanni-Battista de Pesaro, một linh-mục người Ý, thay thế cha Alfaro. Ở Macao cha này mở thêm một trường dạy các thanh niên người Tàu, người Nhật, người Việt. Lúc trở về nước, những thanh-niên này có phận sự rao giảng lời Phúc-âm trong xứ sở của mình. Muốn truyền đạo, cha Pesaro nghĩ ra cách vẽ những bức họa lớn về sự phán xét chung. Mọi bức họa đều có lời chú giải bằng nhiều thứ tiếng. Những bức họa ấy Cha gởi đi các nước ở lân cận Macao và Cha cũng đã gởi qua cho vua Bắc-Việt (2). Những bức họa ấy không đến triều Lê vì lúc gởi qua là vào khoảng năm 1581, lúc ấy Mạc-Mậu-Hiệp đã chiếm Thăng-Long và triều Lê đã trốn vào Thanh-hóa (3). Chính Mạc-mậu-Hiệp đã nhận được bức họa và một lá thơ của cha Pesaro yêu cầu cho cha và một vài Thừa-sai đến giảng đạo tại Bắc-Việt.

Mạc-mậu-Hiệp nhận được bức họa lấy làm thích thú và ông nhận lời cho các Thừa-sai đến truyền đạo ở Bắc. Làm như vậy, Mạc-mậu-Hiệp có ý kéo các người Bồ-đào-Nha về phe ông, và giúp đỡ ông để ông có thể chống lại binh sĩ Nhà Lê đang càng ngày càng trở nên hùng mạnh. Nhưng cha Pesaro không thể sang Việt-nam được, ngài đã trở về Âu-châu và từ trần tại Naples (Ý) ở tu-viện Ste Lucie.

B. PHÁI-ĐOÀN DIEGO D'OROPESA.

Không thấy cha Pesaro đến Việt-nam, Mạc-mậu-Hiệp đã viết nhiều lá thơ qua Macao và Đức Giám-mục Macao ngỏ ý nhờ các tu-viện ở Manila gởi các Thừa-sai qua Bắc-Việt theo lời yêu cầu của vua nước này.

Theo lời yêu cầu ấy, tu-viện Saint Grégoire thuộc dòng Thánh Phanxicô ở Manila có gởi các Thừa-sai qua Bắc-Việt. Cha Diego

---

(1) Romanet du Caillant : « Essai sur les origines du Christianisme au Tonkin et dans les autres pays Annamites » — 29-34.

(2) . omanet du Caillaut : « Essai sur les origines... » 37.

(3) Trần-trọng-Kim — Việt-nam sử lược 261-279.

d'Oropesa, trưởng phái-đoàn cùng với các cha Bortholoméo Ruiz, Pedro Ortiz, Francisco de Montila cùng với 4 thầy Trợ-sĩ (1). Ngày mồng 1 tháng 5 năm 1583 tàu ra khơi, vài ngày sau tàu cập bến gần Quảng-yên. Những người Việt-Nam ở gần bờ biển thấy một tàu lạ, tưởng là tàu của bọn cướp, nên mới chuẩn bị khí giới. Nhưng các Thừa-sai trên tàu làm dấu vời họ xuống tàu. Một vài người bản xứ xuống tàu và mời các Thừa-sai lên bộ, Cha Francisco de Montila và tất cả các vị Thừa-sai đều được ông quan địa-phương tiếp-đãi cách lịch-sự. Mạc-mậu-Hiệp cũng phái người đến gặp các Thừa-sai và mời các ngài đến Thăng-Long. Nhưng lúc tàu mới ra khỏi cửa biển liền bị một cơn bão lớn đánh tàu lạc vào cù-lao Hải-Nam. Bị bắt, các ngài được dẫn đến quan tỉnh Quảng-Đông, nhưng nơi đây nhờ sự che chở của một Thừa-sai rất có ảnh hưởng là cha Matêô Ricci nên các cha đã được trả lại tự-do (2). Không nản chí, về lại tu-viện Thánh Phan-xi-cô ở Macao, các ngài tổ chức một lần nữa cuộc viễn-du sang Bắc-Việt.

C. GIÁO-SĨ BARTHOLOMÉO RUIZ.

Lúc trở về lại Bắc-Việt lần thứ hai vào năm 1585 cha Ruiz đã 61 tuổi. Ngài là người Andalousie (Tây-ban-Nha). Lúc còn nhỏ, ngài đi lập cư ở Tân-thế-giới, tại Mễ-tây-Cơ, nơi đây ngài vào Dòng Thánh Phan-xi-cô và lo việc giảng-đạo cho người Mễ-tây-Cơ. Ngài bỏ Mễ-Tây-Cơ đến Phi-luật-Tân đang lúc cha Pedro d'Alfaro xây tu-viện đầu tiên ở Manila. Ngài là một trong những Thừa-sai đầu tiên được phái đến Bắc-Việt lần thứ nhất. Lần này, ngài đến Bắc-Việt, đem theo một người thông ngôn, người này là một phụ-nữ Việt-Nam có lẽ đã trở lại đạo Công-giáo tại Macao.

Lúc đến Thăng-Long, cha Ruiz cắt nghĩa cho Mạc-mậu-Hiệp bị bão đánh trôi thuyền nên phải đoàn Thừa-sai vào nằm trước không lên

---

(1) a) Caillaut « Essai sur les origines du Christianisme » 34.
b) B.A.V.H. Juillet-Décembre 1931, trang 280.

(2) Theo L. m. Nguyễn-Hồng trong Lịch-sử truyền giáo ở Việt-Nam trang 34, chính một thương gia đã can thiệp để trả lại tự-do cho các Thừa-sai.

được Thăng-Long để hầu nhà Vua. Mạc-mậu-Hiệp tiếp đãi vị Thừa-sai rất nồng hậu và ban phép cho cha Ruiz được ở trên lãnh thổ Việt-Nam. Lúc đó, các người Bồ-đào-Nha mới cất cho ngài một cái nhà bằng gỗ, trong đó có phòng làm nhà nguyện để làm việc thờ phượng. Phương pháp ngài dùng để giảng đạo là tranh ảnh. Trong những bức tranh của ngài, đặc biệt là bức tranh mô tả sự phán xét chung — Nhờ bức tranh ấy, cha Ruiz đã làm cho dân chúng hiểu biết sự hạnh phúc của người lành và hình phạt ghê hồn của kẻ dữ : Ai nấy đều khủng khiếp khi nhìn thấy những hình quỷ đen dìu tha những người bất lương xuống hỏa ngục. Thấy công việc kết quả, cha Ruiz không những dạy đạo cho một hai người, cha còn muốn cho nhân dân Đô-thành đều nghe giảng. Cha diễn thuyết về tôn-giáo ngay ở chợ. Trước mặt thính-giả đông đảo, ngài đã cắt nghĩa cho họ hiểu đạo Công-giáo, và khuyên bảo họ đừng thờ cúng bụt thần. Các thầy Sư phản-đối kịch liệt. Đang lúc cha Ruiz diễn giảng, các Sư lúc ấy cũng bỏ chùa chiền, trịnh-trọng và nghiêm-trang đi đến nơi công cộng để cử hành những lễ nghi của đạo Bụt.

Chính trong lúc cha Ruiz tổ chức những cuộc giảng dạy to lớn ấy, trên toàn cõi Bắc-Việt đều bị hạn hán, mùa màng có thể bị phá hoại. Lúc ấy, các thầy Sư, các thầy bói mới tri hô rằng : « Chính vì Giáo-sĩ ngoại quốc mà có hạn hán ». Dân chúng liền bắt cha Ruiz phải ra khỏi nước, bằng không sẽ bị giết. Cha Ruiz sốt sắng cầu xin Chúa cho mưa xuống trên đồng ruộng khô khan, Chúa nhận lời, dân chúng không còn muốn nhiễu hại người nữa. Mấy ngày hôm sau, trời vẫn mưa như trút, như vậy mùa màng cũng phải hư hỏng. Cha Ruiz một lần nữa cầu xin Chúa cứu mạng sống mình, Chúa nhận lời và trời quang đãng.

Lời giảng dạy của cha, đời sống tu hành thánh thiện của cha đã làm cho nhiều tâm hồn lay chuyển muốn theo đạo, nhưng họ còn trông đợi. Nhà Vua theo đạo là họ theo ngay. Nhà Vua tuy thích nghe lời cha giảng nhưng không tỏ ý muốn theo đạo thành thử không một người nào dám theo. Cha chỉ rửa tội cho một cậu bé gần chết.

Năm 1586, cha Ruiz phải từ giã Bắc-Việt về Manila và được gọi qua giảng đạo tại Nhật-bổn, lúc ấy ngài đã 70 tuổi, sau lúc bị trục xuất ra khỏi Nhật-bổn ngài về lại Phi-luật-Tân và qua đời ở đó, thọ 80 tuổi.

2. Trong khu-vực nhà Lê.

A. GIÁO-SĨ INIKHU (1533).

Đang lúc các cha dòng Thánh Phanxicô ở Macao và ở Manila lo việc giảng đạo trong khu vực nhà Mạc kiểm-soát, thì ở khu vực nhà Lê cũng có các Thừa-sai đến truyền-giáo.

Theo Khâm-Định Việt-sử thì năm Nguyên-Hòa tức là năm 1533 dưới đời Lê-trang-Tông có chỉ dụ cấm theo đạo « Da-tô ». Chỉ dụ ấy cho biết có một người Tây tên là I-ni-Khu đi đường bể vào giảng đạo tại làng Ninh-Cường, làng Quần-Anh thuộc huyện Nam-Chân và làng Trà-Lũ huyện Giao-Thủy thuộc tỉnh Nam-Sơn tức Nam-Định ngày nay.

Inikhu có nghĩa là Inigo là Inhaxô. Có lẽ ngài ở một tu-viện Malacca đến. Như vậy cứ theo lịch-sử thì trước năm 1533 đã có Giáo-sĩ đến giảng-đạo trên đất Việt-Nam : năm 1533 là năm Lê-trang-Tông ra chỉ-dụ cấm theo đạo Công-giáo — dĩ nhiên là đạo ấy phải có trên đất Việt-Nam trước năm 1533. Dù sao năm 1533 cũng là một năm quan trọng trong lịch-sử Giáo-hội Việt-Nam, vì năm nầy ghi vào lịch-sử lần đầu tiên sự hiện-diện của một Thừa-sai trên đất Việt : Linh-mục Inikhu (1).

1.— a) *Đại Việt* trong cuốn « *Lịch-sử đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam* » *Huế 1944 trang 104 cho biết : « việc này chép trong Sử ta và cuốn Việt-Nam Sử-Lược của Trần-Trọng-Kim cũng có nhắc lại không thấy nói trong các sách Tây khảo về lịch-sử truyền-giáo ở xứ này ». Thật ra tài-liệu ngoại-quốc nói đến việc này nhưng không phải là không có. Thí dụ*

Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam 4.

Bonifacy : Variétés tonkinoises 163.

Trương-Vĩnh-Ký : Cours d'Histoire annamite II. 139. (1)

Không một tài-liệu công-khai nào nói về sự hoạt-động truyền-giáo của cha Inikhu, nhưng lục xem gia-phả các gia-đình dưới quyền kiểm-soát của nhà Lê về hồi đó, chúng ta biết đã có người theo đạo Công-giáo. Phải chăng đó là kết quả của việc tông đồ cha Inikhu ? Căn-cứ trên cuốn gia-phả của họ « Đỗ ở làng Bồng-Trung — huyện Vĩnh-Lộc — Tỉnh Thanh-Hóa, người thứ nhất đã theo đạo Hà-Lan, tức là đạo của người Á-châu. Đạo Gia-Tô, theo tên gọi của người mình hồi đó là Đỗ-Hưng-Viễn, con thứ hai của một vị công thần dưới triều Lê-Anh-Tôn (1556-1573) tên là Đỗ-Biểu (2).

B. GIÁO-SĨ ORDONEZ DE CEVALLOS (3).

Giáo-sĩ Ordonez de Cevallos là một người Tây-ban-Nha, quê ở Andalousie. Giáo-sĩ đã đi chu-du khắp thế-giới ngay vào thế-kỷ 16. Sau những cuộc chu-du, Giáo-sĩ có viết một quyển sách thuật lại những điều mắt thấy tai nghe (4).

B) Phạm-đình-Khiêm trong Hành-động xã-hội của Giáo-Hội trang 155 và Phạm-đình-Tân trong tạp chí Trái Tim Đức Mẹ số 44 năm 1952 nói cha Inikhu là một giáo-sĩ dòng Thánh Đa-Minh. Tổng Đồ số 14 trang 54 năm 1949 nói Inikhu là một giáo-sĩ dòng Tên. Souvignet trong Variétés Tonkinoises chỉ cho giả thuyết (chứ không có quả quyết) Inikhu là một giáo-sĩ dòng Tên — Caratini trong Statut des Missions en Indochine trang 24 nói có lẽ cha Inikhu là một cha dòng Đa-Minh hoặc dòng Phanxicô thuộc quốc-tịch Bồ-Đào-Nha. Nhưng chúng ta phải kết luận với Bonifacy trong Débuts du Christianisme en Annam trang 4 : « Chúng ta không biết gì về ngài » ngoài ra những chi tiết mà Khâm-Định Việt-Sử cho chúng ta biết.

2) Đại-Việt trong lịch-sử đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam trang 106 sau lúc đã cho biết ông Đỗ-Hưng-Viễn người Thanh-Hóa theo đạo Công-giáo dưới đời vua Lê-Anh-Tôn khoảng từ năm 1556 đến 1573 lại nói tiếp rằng : « Nhưng theo những tài liệu chắc chắn thì trước năm 1581 chưa có một giáo sĩ nào tiếp xúc với người Việt-Nam ở phía Bắc Tourane. Thế sao tác giả ở trang 103 nói theo cuốn Khâm-Định Việt-Sử vào năm 1532-1533 có giáo-sĩ Inikhu đến truyền-giáo ở Nam-Định ? Hỏi rằng tác-giả có ý nói ở Đàng Trong, trước năm 1581 chưa có một giáo-sĩ nào tiếp xúc với người Việt-Nam ở phía Bắc Tourane ? Nói thế cũng không được vì trước năm 1581 chưa có phân chia đất nước thành hai lĩnh-vực Đàng Trong và Đàng Ngoài sự phân chia ấy chỉ có từ lúc Trịnh Nguyễn phân tranh nghĩa là từ năm 1627 — Vả lại ông Đỗ-Hưng-Viễn là người thuộc lĩnh Thanh-Hóa, theo giả-thuyết, nếu có phân chia đất nước ông Đỗ-Hưng-Viễn cũng không thuộc khu vực Đàng Trong nhưng thuộc khu vực Đàng Ngoài.

3) Có khi viết là Ordonez de Zevallos hay Ordonez de Zeballos.

4) Quyển Histoiria Y Viage del Monde.

Ảnh của giáo-sĩ Ordonez đã được in ở đầu tác-phẩm về lịch-sử Trung-Hoa, Việt-Nam, Chàm, xuất-bản ở Jaen năm 1628

Theo như Giáo-sĩ thuật lại, Giáo-sĩ giảng đạo ở triều Hậu Lê đã rửa tội cho bà Công-Chúa Mai-Hoa, vì thế nhà vua không bằng lòng nên Ordonez de Cevallos bị trục xuất ra khỏi Lê triều. Vào Trung, Giáo-sĩ rửa tội cho Chúa Nguyễn-Hoàng, con út của ông Nguyễn-Kim, ông tổ nhà Nguyễn (1).

Phần đông các sử-gia cho những truyện của Giáo-sĩ thuật lại là những chuyện hoang-đường, nhất là câu chuyện Chúa Nguyễn-Hoàng theo đạo Công-giáo là một truyện không thể có được. Nhưng không phải tất cả mọi chuyện đều bịa đặt cả đâu ? Dù sao cũng có những cốt chuyện thật, nhưng vì Giáo-sĩ đã thêu dệt thêm nhiều chi tiết khiến cho câu chuyện có vẻ hoang-đường.

C. CÔNG-CHÚA MAI-HOA.

Vua Lê-thánh-Tông vào khoảng năm 1470 đã đánh phá Chiêm-Thành. Lê-thánh-Tông có ý làm cho Chiêm-Thành yếu đi nên mới chia đất làm ba nước : Một nước gọi chính thức là Chiêm-Thành, một nước là Hóa-Anh và một nước nữa gọi là Nam-Phan (2). Người Việt hồi ấy được tự do kết bạn với người Chiêm-Thành, nhưng về sau, vì sợ người Việt thực-dân (3) bị Chiêm-hóa nên năm 1499 Lê-Hiến-Tông ra chỉ dụ cấm người Việt từ vua quan đến dân sự không ai được kết hôn với người Chiêm-Thành.

Dụ ấy chỉ có giá-trị trong vài năm, vì lúc Lê-uy-Mục lên cầm quyền, có cuộc dấy loạn đánh đổ chính-quyền, nên Lê-uy-Mục mới liên kết với người Chàm. Về sau, vì nhà Lê phải đương đầu với họ Mạc nên cũng vẫn giữa thái-độ như vậy. Nhà vua nhờ những cuộc cưới hỏi của những người trong gia-tộc mình với gia-tộc triều Chiêm, nếu không thôn tính được Chiêm-Thành thì cũng lôi kéo dân Chiêm vào đường lối chính-trị của mình.

---

(1) Romanet du Caillaut — « Essai sur les Origines du Christianisme au Tonkin et dans les autres pays Annamites » 83 — 144.

(2) Trần-trọng-Kim : « Việt-nam sử-lược) 248.

(3) Thực-dân không có nghĩa là « ăn dân » ; thực-dân đây chỉ những người Việt-kiều khai khẩn đất đai.

Theo Giáo sĩ Ordonez de Cevallos, vua Việt-Nam có lẽ là vua Lê-anh-Tôn đã kết bạn cùng Công-Chúa Chiêm-Thành. Lúc Giáo-sĩ đến Bắc-Việt, Giáo-sĩ không gặp được con cái của vua Lê-anh-Tông, trừ ra Hoàng-tử Lê-thế-Tông và chị của ông là bà Công-Chúa Mai-Hoa, vì vua Lê-anh-Tông cũng như con cái bị Trịnh-Tùng giết sạch.

Lê-thế-Tông mới bảy tuổi nhưng được bàu lên làm vua, chị là Công-Chúa Mai-Hoa giữ chức Nhiếp Chính, nhưng mọi quyền hành đều ở trong tay Trịnh-Tùng cả (1).

Bà Công-Chúa Mai-Hoa đã tỏ ra là một người đức độ, chuyên lo việc bác-ái trong nước. Năm 1591, bà bắt đầu được biết Giáo-sĩ Ordonez de Cevallos. Thấy Giáo-sĩ là người thông-thái, bà tỏ ý muốn kết bạn với Giáo-sĩ, nhưng Giáo-sĩ trả lời cho bà biết vì Giáo-sĩ là một Linh-mục nên không bao giờ kết bạn.

Giáo-sĩ đã cắt nghĩa Giáo-lý cho bà Công-Chúa Mai-Hoa và khi rửa tội đặt tên thánh cho bà là Maria, tiếng Việt là Mai-Hoa. Chúng ta không nên lầm lẫn bà Công-Chúa Hai-Hoa ở đời Hậu Lê này với bà Maria ở triều Nguyễn, cũng có tên là Minh-Đức-Vương-Thái-Phi.

Công-Chúa Mai-Hoa lại có lập một nhà tu kín ở An-trường vào năm 1591 đời Lê-thái-Tông (2). Theo vài sử-gia, Giáo-sĩ Ordonez de Cevallos chưa bao giờ đặt chân lên đất nước Việt-nam, điều ấy làm cho chúng ta suy nghĩ. Nếu Giáo-sĩ không đến đất nước chúng ta sao lại tả được nhiều phong tục tập quán xứ này khá trúng :

« Cố-đô của các vua Lê tại An-Trường chiếm một khu rộng gần mấy làng An-Trường, Lam-Sơn, Quảng Thi, Văn-Lai và Phúc-Lập ở trên tả ngạn sông Chu ; phía dưới đập Bái Thượng (Thanh-Hóa) độ mấy cây số.

---

(1) Ở nước Việt-nam, người đàn bà không có quyền cai trị, nhưng có thể giữ chức nhiếp-chính.

a) Luro, « le Pays d'annam » 93.

b) Romanet du Caillaut. « Essai sur les origines » 27 (1).

(2) Romanet du Caillaut — « Essai sur les origines du Christianisme au Tonkin et dans les autres pays ». 130

Lam-Sơn là nơi phát-tích của nhà Lê, còn An-Trường là chỗ đã xây cung vua hồi thế-kỷ 16. Ở đây hiện nay có di-tích hai vùng Thành đất, cung vua thì ở Phủ đường hiện nay (1941) đầy những nhà cửa ruộng vườn ; ở phía Bắc An-Trường cách độ 2 cây số, một khoảng đất rộng độ một cây số và dài độ 3 cây số, gọi là làng hoặc xóm Da-Tô — Chỗ này hiện nay thuộc xã Phúc-Lập. Có lẽ chính chỗ đó là khu vua đã cho bà công chúa Flora Maria (Mai-Hoa) để lập nên một làng đạo mà giáo-sĩ Ordonez de Cevallos có nói đến. Gần làng có một chỗ gọi là « Nền Thờ » hỏi dân ở đó không ai biết vì sao lại có tên gọi như thế, tại đó còn tìm thấy nhiều mảnh bát đĩa và lọ vỡ ; có lẽ chính nơi này xưa kia đã xây nhà thờ hoặc nhà tu của Công-Chúa Mai-Hoa. Các đền thờ bà Chúa ở vùng này khi cúng lễ chỉ dùng hoa quả mà không dùng xôi thịt. Có lẽ vì vị công chúa thờ trong đền là người theo đạo Thiên-Chúa. Trong vùng lại còn có một cái giếng gọi là giếng Da-Tô, có lẽ do bà Chúa kia đã đào lên, nên dân trong vùng gọi thế để nhớ ơn bà. Giáo-sĩ Poncet còn cho nhiều chứng cớ để tỏ ra rằng chuyện bà Chúa Maria theo đạo Thiên-Chúa ở cố đô An-Trường là có thật.

Cả chuyện bà Công chúa Flora hay Maria, hay Mai-Hoa đã ngỏ ý muốn kết duyên với giáo-sĩ Bồ-Đào-Nha Ordonez de Cevallos cũng có thể có được. Giáo-sĩ Poncet dựa vào thuyết hồi đó còn cần phải đánh nhà Mạc để khôi-phục lại giang sơn của tổ tiên nên mới có ý muốn đem. . . công chúa Mai-Hoa gả cho Ordonez de Cevallos vừa là một giáo-sĩ, vừa là một võ quan có tài (1) và chuyện vua Lê-thái-Tông lấy một người con gái Hà-Lan làm cung phi, di tích là một pho tượng ở đền vua Lê, mà có thực thì chuyện Công Chúa Mai-Hoa

---

(1) Nguyễn-Hồng. Lịch-sử truyền-giáo ở Việt-Nam 1. 30 (1).

Nguyễn-hữu-Trọng. Les Origines du Clergé Vietnamien. 66. Sau khi kể câu chuyện bà Công-Chúa muốn xây cất một tu-viện đã kết luận như sau : . . . Le reste du roman s'expliquerait par le fait que les relations d'Ordonnez de Cevallos ont été publiées après sa mort et retouchées par un ami à l'imagination ardente.

muốn kết hôn với Ordonez de Cevallos cũng không phải là một chuyện lạ hoang đường » (1).

II. CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO Ở TRUNG-VIỆT.

Trung-Việt vào thế kỷ 16 gồm có ba tỉnh : Quảng-Bình, Thuận-Hóa và Quảng-Nam. Tất cả những tỉnh này đều đặt dưới quyền cai trị của Chúa Nguyễn-Hoàng. Ông đóng đô ở xã Ái-Tử sau gọi là Cây Khế, thuộc huyện Đăng-Xương, tỉnh Quảng-trị. Ông cũng như Trịnh-Kiểm, Trịnh-Tùng, là những người phò Lê đánh Mạc, nhưng vì thấy thanh thế của họ Nguyễn càng ngày càng lớn nên nhà Trịnh mới đem lòng thù ghét — Bề ngoài thì làm ra bộ hòa hiếu nhưng bề trong thì cả hai bên đều lo việc phòng bị để chống cự nhau.

1. Giáo-sĩ Luis de Fonséca và Grégoire de la Motte.

Từ năm 1580 đến năm 1586 các cha thuộc giáo đoàn Thánh Đa-Minh đến giảng đạo ở Trung-Việt : Cha Luis de Fonséca người Bồ-Đào-Nha và cha Grégoire de la Motte người Pháp. Những cha Dòng này ở Trụ-sở Malacca đến truyền giáo ở Quảng-Nam — Chúa Nguyễn-Hoàng cho lệnh bắt các ngài. Cha Luis de Fonséca bị giết đang lúc hành lễ và cha Grégoire phải tử-thương. (2)

2. Giáo-sĩ Diego Aduarte

Năm 1595 vua Cao-Mên Chau Ponha Tan, gởi sứ qua Manila xin viện binh để đánh lại Prah Rama là một người trong họ hàng đã

---

(1) Đại-Việt ; « Lịch-Sử Đạo Thiên-Chúa ở Việt-Nam » 113-115.

(2) Louvet : La Cochinchine religieuse I. 230, Nguyễn-Hồng Lịch-sử truyền-giáo ở Việt-Nam I. 39, và Marcos Gispert : trang 180... pocos anos antes que los patres Alonso Jimenez y Diego Aduarte hiciesen se primera expedicion a Camboja les Patres Dominicos Luis de Fonseca, portugués, y Gregorio de la Motte, frances, habian muert. Por la Fe en Juthia o Bang — Koc Comdemnados por el Rey de Siam. Cho biết hai giáo-sĩ này sau bị vua Thái-Lan bắt và mang về xứ tại Juthia về tội truyền bá đạo mới. Các tài liệu sử ký của Thái-Lan không cho phép quả quyết chắc chắn về vụ của hai giáo-sĩ nói trên. Xem :

Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam. 7.

Delacroix : Les Missions Modernes (XVIIe et XVIIIe siècles). 56.

Nguyễn-hữu-Trọng : Les origines du Clergé Vietnamien 62.

cướp ngôi của ông. Manila gởi viện-binh qua Cao-Mên gồm có 150 binh-sĩ ; trong đó có 40 người Tây-Ban-Nha — Đoàn chiến-thuyền gồm có một chiếc tàu buồm, hai chiếc ghe và đặt dưới quyền chỉ huy của Juan Suarez Gallinato. Ngoài ra binh sĩ và thủy thủ người ta còn nhận thấy sự có mặt của hai cha Dòng Thánh Đa-Minh Alonze Jimenez và Diego Aduarte, nhưng việc Tây-Ban-Nha đem binh cứu-viện bị thất bại trên đường trở về Manila, chiến thuyền có ghé lại Cửa Hàn để tiếp-tế lương thực.

Nơi cửa biển miền Trung-Việt này, các người Tây-Ban-Nha đã gặp hai giáo-sĩ thuộc dòng Augustins. Các ngài ở đây không phải để giảng dạy người bản-xứ, nhưng để làm tuyên-úy cho các thủy thủ Bồ-Đào-Nha thường năng đi tới cửa biển này.

Cha Aduarte đến thăm ông Tổng-Trấn, có lẽ là con của Nguyễn-Hoàng. Lúc ấy vào khoảng năm 1593 Nguyễn-Hoàng đưa quân binh và súng ống ra Thăng-Long ở hàng 8 năm giúp Trịnh-Tùng để đánh họ Mạc (1), vì thế đang lúc vắng mặt có lẽ Nguyễn-Hoàng đã nhường quyền lại cho con.

Cha Aduarte tới thăm ông Tổng-Trấn ở Ái-Tử, tỉnh Quảng-Trị ông tiếp đãi vị Thừa-sai cách nồng-hậu, ông mời Giáo-sĩ ở lại và ông sẽ xây cho một nhà thờ. Aduarte không thể nhận lời được vì còn phải hỏi ý-kiến Giáo-sĩ Jimenez đang ở Cửa-Hàn. Đồng thời thuyền-trưởng Gallinato cũng gởi đến cho ông Tổng-Trấn một sứ-giả tên Grégorio de Vargas để đòi ông trả lại những đồ vật. Những đồ vật này bọn cướp đã mang đến Việt-Nam sau khi chúng giết Desmarinas là bố của viên toàn-quyền xứ Phi-Luật-Tân. Ông Tổng-Trấn nghe nói phát khùng lên nên đòi giết Vargas và ra lệnh phá những chuyến thuyền Tây-Ban-Nha đang thả neo ở Cửa-Hàn.

Thuyền bè Việt-Nam bao vây quanh chuyến thuyền Tây-Ban-Nha, hai chiếc ghe Tây-Ban-Nha, vì nhỏ hơn, chạy thoát được, còn chiếc thuyền buồm to lớn phải kịch-liệt đối phó mới rút lui được toàn vẹn.

(1) *Trần-Trọng-Kim* : « *Việt-Nam Sử-Lược* » 288.

Lúc xảy ra cuộc hải chiến ấy, cha Aduarte đã trở về lại trên chiếc thuyền buồm. Nhưng cha Jimenez còn trên đất, bị bắt, cha Jimenez phải lột hết quần áo và dẫn đến ông Tổng-Trấn. Ông bắt trả quần áo lại cho vị Thừa-Sai và cho phép Thừa-Sai ở lại với hai cha tuyên-úy, dòng thánh Augustins — Trước lúc về lại Manila, giáo-sĩ đã làm cho hai người bị án xử (1) theo đạo Công-Giáo.

Năm 1615 cha Buzomi đến Cửa-Hàn, ngài cũng gặp một vài người bổn đạo nơi đây (2).

III. CÔNG-CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở NAM-VIỆT (1550).

Năm 1550 Giáo-sĩ Gaspar de Sancta Cruz thuộc dòng Thánh Đa-Minh ở Malacca đến Hà-Tiên. Hồi ấy Hà-Tiên thuộc Cao-Mên — Nhưng Giáo-sĩ ở Hà-Tiên trong một thời-gian ngắn rồi ngài tới Bà-rịa để xuống tàu qua Quảng-Đông, nơi đây cha thu lượm được nhiều kết quả. Bị bắt giam rồi bị trục xuất cha trở về Malacca. Vì tuổi già yếu sức, cha phải trở về Bồ-Đào-Nha nghỉ và chết ở đấy.

Tiếp tục công-cuộc của cha Gaspar de Sancta Cruz, năm 1558, tu viện Malacca lại sai hai cha Lopez và Azevedo sang Cao-Mên. Sau 10 năm hoạt động, các nhà sư lo ngại về những kết-quả khả quan nên yêu cầu trục-xuất hai cha. (3)

---

(1) Bonifacy les débuts du Christianisme en Annam 8.

(2) Vào năm 1286 — 1331 một giáo-sĩ dòng Thánh Phanxicô, Oderic de Perdenone đã đến Trung-Việt nhưng không có giảng đạo ở nơi đây.
Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam 4.
Taboulet : La geste française en Indochine 7.

(3) Nguyễn-Hồng : Lịch-sử Truyền giáo ở V. N. 39.

THỜI ĐẠI II

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO DO CÁC CHA DÒNG TÊN TỔ-CHỨC [1] (1615-1659)

(1) Dòng : chữ thường dùng để chỉ các giáo-đoàn hay là một hội gồm các tu-sĩ, trong lịch-sử Giáo-Hội Việt-Nam thường năng nói đến các cha Dòng : Dòng Tên, Dòng Thánh Dôminicô, dòng Thánh Phanxicô, dòng Augustins. Dòng Thánh Dôminicô hay dòng Đa-Minh do thánh Dôminicô sáng lập năm 1215, cha Gaspard de la Croix đến Hà-Tiên năm 1550 là một cha dòng thánh Dominicô.

Dòng Phanxicô : *do thánh Phanxicô Bernardone lập ở Ý. Năm 1209 Cha Batôlômê Ruiz giảng đạo ở Bắc, dưới đời Mạc-mậu-Hiệp, là một cha dòng Phanxicô.*

Dòng Augustins : *Các Cha dòng này đến Cửa-Hàn làm tuyên-úy cho các thủy-thủ Bồ-Đào-Nha vào khoảng năm 1595.*

Vì các cha dòng thường có từng nghìn hoặc từng vạn tu-sĩ thuộc quốc-tịch khác nhau nên muốn dễ cai-trị, dòng thường chia ra nhiều tỉnh, tỉnh lại gồm có nhiều nhà. Các tu-sĩ ở trong một nhà đều ở dưới quyền cai-trị của một tu viện trưởng. Mỗi tỉnh lại dưới quyền một tu-sĩ bề trên cao cấp gọi là bề trên tỉnh, hoặc giám tỉnh. Và tất cả các tu-sĩ, các nhà, các tỉnh cùng một dòng ở trên toàn thể thế-giới đều dưới quyền điều khiển của một Bề-trên. Tổng-Quyền mà thường trụ-sở đặt ở Roma — Bề Trên Tổng-Quyền này cai-trị với một bộ Tham-mưu gồm những giáo-sĩ tài đức nhất trong dòng. Nhờ những tờ trình từ các tỉnh, các nhà khắp các nước gởi về nơi đây, không có một việc gì quan trọng, có liên hệ đến dòng mà Bề Trên Tổng Quyền này lại không biết. Cũng nhờ những tờ trình về những việc giảng đạo ở Viêt-Nam của các giáo-sĩ gởi đến trung tâm ở Roma, mà ngày nay chúng ta mới có thể biết được một cách xác đáng về lịch-sử Giáo-Hội Việt-Nam.

Dòng Tên : *Hay dòng Đức Chúa Giê-su do Ignace de Loyola lập ở Tây-Ban-Nha năm 1549. Theo quan-niệm của Ignace, muốn đẩy lui các bè rối đang bành trướng, đang phá phách Giáo-Hội, và muốn*

lôi kéo người ta theo đạo cần phải có một nền văn-hóa khá cao. Sau khi đã học ở Tây-Ban-Nha, Ignace đến Đại Học Ba-Lê và đã đỗ tấn sĩ năm 1534. Cũng năm ấy vào ngày 15-8, ngày lễ Đức Mẹ Lên Trời, Ignace cùng 6 đồng chí thề hứa dâng toàn cuộc đời mình để rao giảng lời Phúc-âm cho những người chưa biết Chúa.

Dòng của Ignace lập được Giáo-Hội công nhận năm 1540. Lúc Ignace qua đời, dòng đã có hơn một ngàn giáo-sĩ, 100 tu-viện và 14 tỉnh. Nhờ các giáo-sĩ dòng Tên mà dân Nam Đức đã trở lại đạo Công-giáo.

Hiện giờ vẫn hiến ngang làm tròn sứ mạng cao cả của mình, đi đến đâu, các giáo-sĩ không những lo việc giảng đạo, họ còn mở những đại-học to lớn để điều khiển đời sống trí-thức khỏi phải lạc hướng. Các Giáo-sĩ dòng Tên là những người thông-thái, chính đang lúc các ngài đi truyền-giáo là lúc mà các ngài đem tất cả sự học vấn của mình về văn chương, về khoa học giúp ích cho xã-hội.

Lúc các giáo-sĩ dòng Tên đặt chân lên đất nước chúng ta, là chính lúc nhà Trịnh làm chúa ở Bắc, nhà Nguyễn làm chúa ở Trung, chúng ta sẽ tuần tự theo dõi các ngài trong công cuộc truyền-giáo trước tiên ở miền Trung rồi chúng ta sẽ theo các ngài ra Bắc-Việt.

CHƯƠNG III

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở TRUNG-VIỆT (1615 - 1659)

I. GIÁO-SĨ BUZOMI.

1.— Tại Cửa Hàn :

Ngày 18-1-1615 Giáo-sĩ Ý Francescô Buzomi với giáo-sĩ Diego Carvalho Bồ-Đào-Nha cùng với các thầy Antonio Diaz, Bồ-Đào-Nha, Joseph và Paul, Nhật-Bổn, đến tại Cửa-Hàn, Cha Buzomi ở lại Việt-Nam cha Carvalho qua Nhật-Bổn, nơi đây người bản xứ đã bắt ngài ở trong một hồ nước mùa đông giá lạnh tuyết sương, vị linh-mục anh hùng đã tắt thở vì trung-thành với nghĩa-vụ cao quí của mình.

Các cha Tuyên-úy thủy-thủ Bồ-Đào-Nha rửa tội cho một vài người Việt-Nam nhưng không có dạy họ, vì thực ra các Tuyên-úy cũng không biết được tiếng Việt-Nam. Vì thế họ hiểu rằng theo đạo tức là nhập

tịch Bồ-Đào-Nha, là thành người Tây. Đời bấy giờ Tây gọi là Hòa-Lan, một hôm cha Buzomi đi dạo trên bãi biển, tình cờ ngài đi qua một rạp hát ; ngài thấy diễn một hài kịch : một người đóng kịch đi lên sân khấu với cái bụng bự, y phục của anh cho biết, anh đóng vai một người Hòa-Lan, một anh đóng kịch thứ hai cũng lên sân khấu với một cậu bé con. Anh ta hỏi cậu bé : « Nhỏ, mày có muốn vô trong lòng Hòa-Lan không ?» Thằng nhỏ đáp : «Vâng». Thế rồi anh ta bồng thằng nhỏ nhét vào trong cái bụng bự của anh Hòa-Lan, giữa tiếng cười không ngớt của khán giả. Hài-kịch ấy lập đi lập lại nhiều lần mà vẫn được thưởng bằng những tràng pháo cười ròn rã. Giáo-sĩ Buzomi nhận thấy : Câu muốn vào trong lòng người Hòa-Lan cũng là câu mà mấy anh thông-ngôn của các thừa-sai dùng để hỏi người ta có muốn theo đạo Thiên-Chúa hay không. Theo đạo Thiên-Chúa đối với họ, là bỏ quốc-tịch Việt-Nam, thôi làm người Việt-Nam để trở nên một ông Tây, một ông Hòa-Lan, đó là ý chính của màn hài-kịch lúc mà người ta nhét thằng nhỏ vào trong cái bụng bự của anh Hòa-Lan. Nhận thấy sự lầm-lẫn lố-bịch như thế cha Buzomi mới đổi câu ấy bằng một câu khác. Giáo-sĩ sẽ không còn hỏi người tân-tòng : « Anh có muốn vào trong lòng người Hòa-Lan chăng ». Nhưng ngài sẽ hỏi : « Anh có muốn vào đạo Thiên-Chúa không ? » (1).

Nhờ công việc tông đồ của giáo-sĩ, không những người trước kia chỉ có tên có đạo nay đã trở nên người công-giáo sốt sắng, mà lại nhiều người ngoại xin trở lại đạo Công-giáo.

Với thời gian, anh em ở Cửa-Hàn đã dựng một nhà thờ rộng lớn để làm việc thờ phượng và để giảng dạy.

2.— Tại Quảng-Nam.

Ai ai cũng thương mến giáo-sĩ Buzomi, vì ngài là một người có tài lại có đức. Sự hiền lành vui vẻ đã hấp dẫn dân chúng theo ngài,

---

(1) Theo Bartoli trong cuốn Historia della Compagnia di Gesu, La Cina, 3a parte dell'Asia. Roma 1663, các Giáo-sĩ hỏi người theo đạo có muốn vào trong bụng Bồ-đào-Nha không ? Chứ không phải vào trong bụng Hòa-Lan. Xem Thanh-Lãng trong V. H. A. C. số 1 tháng 4-1958 trang 33.

nhất là ở Quảng-Nam, nơi mà ông Hoàng Nguyễn-Kỳ, con trưởng nam của Sãi-Vương làm Trấn-Thủ (1). Tại Quảng-Nam Cha Buzomi cũng dựng một nhà thờ và nhờ lòng hảo tâm của bà Gioanna, cha dựng một nhà khác làm nơi ở và dạy đạo cho dân chúng.

Chính bà Gioanna đã chịu những phí tổn trong việc xây cất nhà thờ và tư thất của Giáo-sĩ.

Bà thuộc dòng quí-phái, chính bà đã nghe giáo-sĩ giảng dạy và đã xin chịu phép rửa tội.

Kết quả việc tông đồ của cha Buzomi ở Trung-Việt đã đến tai cha Giám-tỉnh Macao, vì thế cha Fernandez và Barreto, cha Francisco de Pina người Ý với một thầy trợ-sĩ người Nhật được gởi đến Trung-Việt giúp đỡ cha Buzomi.

Nghiệt một nỗi, năm ấy trời không mưa, vì thế mùa màng có thể thiệt hại nhiều. Các thầy Sãi sau khi họp đại hội-đồng cho biết lý do của cơn hạn hán : Sự có mặt của các linh mục ngoại-quốc. Việc này đã làm cho náo động dân chúng và đến tai ông Trấn-thủ. Ông này tuy rất tốt đối với các cha, nhưng vì sợ dân mê-tín nổi loạn nên phải đành lòng mời các cha ra khỏi nước. Các Giáo-sĩ tâm-hồn tan vỡ vì phải xa giáo-dân đang còn non nớt, xuống thuyền ra đi, nhưng vì gió ngược, thuyền các giáo-sĩ không thể nào lìa cửa biển được. Người Bồ-Đào-Nha gọi gió ấy là gió mùa. Các giáo-sĩ vẫn ở ngoài bãi biển trong mấy tháng, thiếu thốn cả mọi sự, nhưng cũng lấy làm sung sướng vì sự giúp đỡ của các giáo-hữu tân tòng, những người con trung thành của các giáo-sĩ.

Một ông Sãi ở trong núi hẻo lánh có tiếng là nhân đức thánh-thiện ông bảo dân chúng hay : Một lời cầu xin của ông với các bụt thần linh thiêng sẽ làm cho mưa trên trời trút xuống tưới đất khô-khan và mùa màng sẽ được tươi tốt. Đọc câu cầu chú xong, mây kéo nghịt

(1) Năm 1602 Nguyễn-Hoàng gởi con là Sãi-Vương làm trấn-thủ Quảng-Nam. Sãi-Vương thay thế cha năm 1613 và đặt con là Nguyễn-Kỳ làm Trấn-thủ Quảng-Nam. Nguyễn-Kỳ mất trước Sãi-Vương vào năm 1632.

đen trời, một trận mưa sa tuy không làm cho mùa màng tươi tốt, như lời ông nói, nhưng trước mặt dân cũng đủ làm cho ông được uy-tín. Ông Trấn-thủ cho mời ông Sãi kia vào dinh để nhờ ông cầu xin cùng thần thánh trên trời cho mưa đổ xuống trong tỉnh của ông, nhưng mưa trên trời chưa đổ xuống thì thầy Sãi nhân đức thánh thiện này đã làm một chuyện mây mưa với một cô vợ lẽ của ông Trấn-thủ. Cuộc ái-tình lậu được ông Trấn-thủ và dân chúng biết, làm tiêu tan hết cả uy-tín của thầy Sãi. (1)

Lúc ấy các cha Fernandez và Barreto có lẽ đã đi ra khỏi nước, vì sau không nói đến các ngài mà chỉ nói đến cha Buzomi và Di Pina thôi, cha Buzomi lâm bệnh và trốn tránh chỗ này nơi khác. Còn cha Di Pina ở Hải-Phố lo cho các Nhật-kiều công-giáo.

Năm 1618 cha giám-tỉnh Macao biết những nỗi khó khăn của các Thừa-sai đang phải trải qua mới gởi thêm hai giáo-sĩ để giúp đỡ: Cha Perdro Marquez và cha Christoforo Borri, Cha Marquez được chỉ làm tuyên-úy các thủy-thủ còn cha Christoforo Borri phải đến ở tại Trung-Việt. Muốn vào nước, Borri phải cải trang thành một người bồi tàu? Đến Cửa-Hàn có hai người lính thủy Bồ, một trong hai anh đã hất anh kia xuống nước, Borri quên mình đang đóng vai bồi tàu, ra lệnh cho thủy-thủ Bồ câu anh xấu số kia lên và rầy la anh thủy-thủ đã làm việc tàn ác mà anh không dám cãi lại nửa lời. Nhưng người Việt-Nam trông thấy cảnh ấy xì xào với nhau, họ hiểu anh bồi tàu kia phải là một giáo-sĩ mới có uy-tín để giải hòa vụ lộn xộn vừa mới xảy ra. Biết không thể dấu chức linh-mục của mình được, cha Borri lên bờ giảng, nhờ một người thông-ngôn dịch lại cho dân chúng hiểu, rồi ngài hành lễ ngay ở bãi biển.

Đang lúc ấy có hạn hán nhưng lễ xong, một cơn mưa ào ạt đổ xuống, chỉ chừng ấy cũng đủ làm cho ông Trấn-thủ và cả dân chúng đổi thái-độ đối với các ngài.

---

(1) Viết theo Christoforo Borri B. A. V. H. Juillet Décembre 1931.

3. Tại Bình-Định.

Các Cha Christoforo Borri và cha Perdro Marquez đến Hải-Phố để gặp cha Francesco Di Pina ; lúc ấy ông Trấn-thủ Bình-Định cũng đi ngang qua Hải-Phố với cha Buzomi, bốn giáo-sĩ gặp nhau lần đầu và họ đã họp đại Hội-đồng lần thứ nhất để bàn về công vụ tông-đồ của họ ; cha Marquez và một thầy trợ-sĩ ở lại Hải-Phố để giảng đạo còn các cha khác theo lời mời của ông Trấn-Thủ Bình-Định rẽ theo ông về Qui-Nhơn.

Lúc cha Buzomi phải ở ngoài bãi bể Cửa-Hàn vì thiếu thốn và vì khí trời nóng nảy nên phải bị mụn nhọt, người ốm và xanh, thấy thế ông Trấn-thủ đem lòng thương hại. Ông Trấn-thủ hỏi cha là ai, và tại sao nên nỗi ? Giáo-sĩ kể lại câu truyện cho ông Trấn-thủ nghe. Ông phì cười vì lòng mê tín ngu dại của dân chúng và ông càng đem lòng thương mến các giáo-sĩ hơn.

Ông dành riêng cho Giáo-sĩ hai chiếc thuyền, với điều kiện thuận tiện ấy Giáo sĩ đã bập bềnh trên biển trong 12 ngày. Sáng nào và chiều nào đoàn thuyền cũng ghé vào các chợ ở tỉnh Quảng-Ngãi, ở nơi đây ông Trấn-thủ cũng có quyền hành như ở Bình-Định vậy. Đến đâu dân chúng đều đem dâng cho ông Trấn-thủ và các Giáo-sĩ nhiều lễ vật. Lúc còn một ngày đàng đến dinh Trấn-thủ ông bắt ngừng lại để đi lên bộ. Theo lệnh của ông người ta đưa đến 7 con voi và một đại-đội, nửa cỡi ngựa nửa đi chân. Lúc tới dinh, dân chúng đón tiếp các giáo-sĩ như những ông Hoàng. Trấn-thủ mở tiệc 8 ngày mừng các giáo-sĩ và các giáo-sĩ cùng ngồi một bàn với ông. Thấy Trấn-thủ hậu-đãi các giáo-sĩ như vậy, nên dân chúng đem lòng cung kính các ngài (1).

Tám ngày đầu, các giáo-sĩ còn ở trong dinh của Trấn-thủ, nhưng vì muốn cho tiện việc giảng dạy, các giáo-sĩ xin đi ở một nơi khác. Ông Trấn-thủ liền hạ lệnh cất lên một ngôi nhà rất thuận tiện cho các giáo-sĩ ở Nước Mặn (có phải là nhà thờ đầu tiên ở miền Nam).

---

(1) Borri — B.A.V.H. Juillet Décembre 1931 trang 349.

Đến ngày chỉ định các giáo-sĩ về nhà mới, ngày mai lại ông Trấn-thủ đến thăm các ngài, lo cho các ngài có người thông-ngôn và các tôi tớ của các giáo-sĩ đủ gạo cơm thịt cá.

Ông Trấn-thủ bảo các giáo-sĩ tìm nơi để cất nhà thờ, thế rồi ba ngày sau, giữa sự bỡ ngỡ của các giáo-sĩ, có người đến tin cho các giáo-sĩ biết, người ta đang khiêng nhà thờ đến dựng nơi khu đất mà các giáo-sĩ đã chỉ cho ông Trấn-thủ. Các giáo-sĩ đưa mắt nhìn về phía cánh đồng thấy một đạo binh lù lù tiến tới. Người khiêng rui, kèo, kẻ khiêng gỗ ván, mỗi cột đều có 30 người khiêng. Nỗi vui mừng của các thừa-sai thật là vô tả. Các ngài chỉ buồn một nỗi là không có gì để đãi các người thợ, đang lúc các thừa-sai lo nghĩ như vậy, thì những người này kéo trong bị mà họ mang theo, đủ các thức ăn thường dùng. Lúc mọi người ăn xong ông kỹ-sư mới đến. Với một chiếc giây mang theo, ông đo các chiều rồi gọi người đem cột đến để dựng và tuần tự như thế đến lúc trồng các cột xong, đến phiên các kèo rui v.v. . chỉ trong một ngày là công việc hoàn tất.

Nỗi vui của các giáo-sĩ chẳng được lâu dài bao nhiêu : ông Trấn-thủ mất, vì trúng thử. Các sãi trong tỉnh lại họp đại hội-đồng để tìm lý do cái chết của ông Trấn-thủ. Các giáo-sĩ không khỏi hồi hộp lo sợ nếu các sãi bảo chính các giáo-sĩ là lý do của cái chết kia dân chúng sẽ thiêu sống các giáo-sĩ ngay trong nhà thờ. Nhưng may lần này các sãi không có bụng ác như mấy lần trước, thế là các giáo-sĩ thoát chết.

Mấy người giúp đỡ các giáo-sĩ không thể cùng nhau chung sống ở Nước Mặn được nên mới chia nhau đi nơi khác. Chỉ một mình cha Christoforo Borri ở lại. Đang lúc cha đang buồn phiền thì một bà sang trọng đến phòng của cha xin học đạo. Bà này là phu-nhân của một ông quan sắp đi làm đại-sứ ở Cao-Mên.

Ông đại-sứ này quê ở Bình-Định. Đang lúc bà vợ của ông ở Bình-Định, ông vì công việc còn phải ở lại trong triều Nguyễn.

Vua Cao-Mên, Prach Chey Chetta đã cưới con của Sãi-vương và Sãi-vương đã giúp đỡ cho vua Cao-Mên chiến thắng bộ đội Thái-

Lan ở Babaur. Đại-sứ Việt-Nam phải ngoại-giao làm sao để có thể mở một tô-giới Việt-Nam ở Cao-Mên. Tô-giới ấy ngày nay là Saigon. Chúng ta nên nhớ rằng phần đất Nam-Việt của chúng ta thời ấy thuộc về Cao-Mên. (1) Trong thời gian ấy cha Buzomi trở về lại Nước Mặn với một người thông-ngôn, nhờ vậy bà vợ của ông Đại-sứ và tất cả 25 bà vợ lẽ của ông đều theo đạo.

Lúc ông Đại-sứ đến Bình-Định ông rất lấy làm bực tức vì ông phải mất 25 người vợ lẽ một lần, nhưng lúc ấy ông được ơn Chúa ông cũng xin học đạo và nhận tên là Inhaxô. 20 người lính hộ vệ của ông cũng theo đạo. Để cho những người này bớt sa ngã, ông đã lo liệu kết bạn với những người vợ lẽ của ông mà theo phép đạo ông không có quyền giữ nữa. Xong xuôi mọi việc ông đem tất cả gia đình qua Cao-Mên bằng đường thủy. Ông bắt phải treo cờ Thánh-Giá trên các thuyền của ông. (2)

Năm 1622 thấy công việc truyền-giáo ở miền Nam tiến-triển lành chóng, Macao gởi thêm giáo-sĩ: Cha Romano Niti người Nhật-bổn, cha Manoel Fernandez và Manoel Borges Bồ-Đào-Nha, cha Giovanni di Leiria Ý-Đại-Lợi.

II. GIÁO-SĨ CHRISTOFORO BORRI (BÌNH-ĐỊNH).

Không những lòng đạo đức, sự hoạt động, hơn thế nữa sự thông thái của các giáo-sĩ đã làm cho nhiều người thịnh tình với đạo Công-giáo.

Ngày 19-12-1620 cha Borri ở Nước Mặn, ngài tính là sẽ có nguyệt-thực vào lúc 11 giờ đêm, giáo-sĩ cho ông quan biết là sẽ có nguyệt-thực vào giờ nói trên, nhưng ông này không tin lời Giáo-sĩ, và bảo sẽ không có nguyệt-thực. Nếu có nguyệt-thực vào ngày nói trên thì các nhà thiên-văn của triều-đình đã tin cho dân chúng được biết; chậm nhất là tám ngày trước, nay chỉ còn tám ngày nữa là nguyệt-thực mà vẫn chưa thấy tin tức gì, như vậy chỉ nghĩa là không có nguyệt-thực.

---

(1) Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam 14.

(2) Borri, B.A.V.H. Juillet Décembre 1931 trang 362-372.

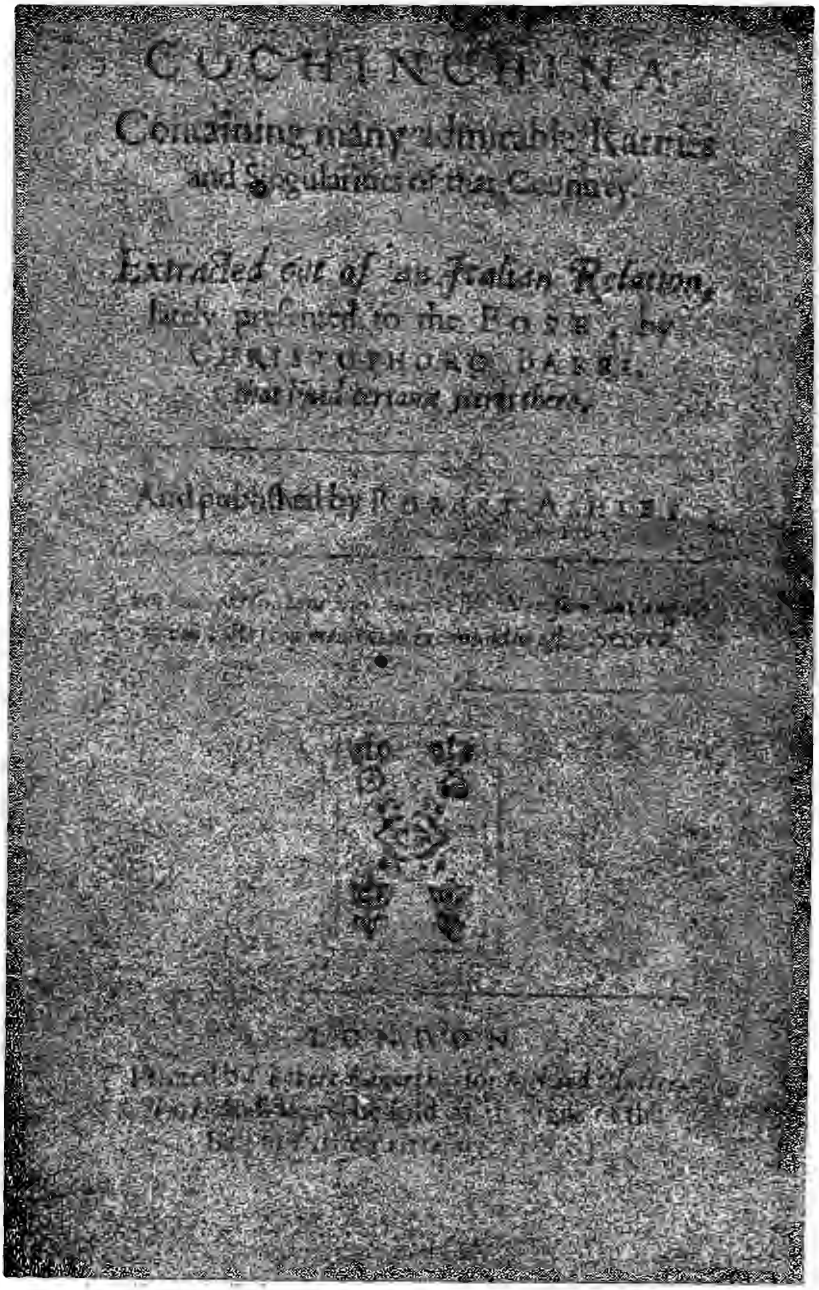

— Hình bìa tập ký-sự của giáo-sĩ Christoforo Borri. Trong tập này ào-sĩ nói về tình hình chính-trị và tôn-giáo ở Trung-Việt, xuất-n năm 1631 bằng tiếng Ý ở Roma, bằng tiếng Pháp ở Lille, năm 32 xuất-bản bằng tiếng La-tinh ở Vienne, tiếng Hòa-Lan ở Louvain, m 1633 xuất-bản bằng tiếng Đức ở Vienne, tiếng Anh ở London v.v...

Ở Triều-đình có các thầy thiên-văn, các thầy nầy có phận sự phải tin cho chúa biết lúc nào có nhật-thực hoặc nguyệt-thực. Các ông hoàng cũng có các thầy thiên-văn riêng của các ông. Các thầy báo tin lắm lúc cũng trúng, nhưng lắm lúc các thầy tính toán sai đến ba hoặc bốn tiếng đồng hồ hay là hơn nữa. Mỗi lần các ông báo tin có nhật-thực hoặc nguyệt-thực và nếu báo tin đúng thì các ông được thưởng một khu đất; nhưng nếu báo sai thì, phần đất các ông được lãnh lần trước bị thu hồi lại.

Vì dân-tộc chúng ta còn mê tín dị-đoan nên mỗi lần có nhật-thực hoặc nguyệt-thực, một tháng trước nhà vua gởi giấy đi khắp các tỉnh cho hay có hiện-tượng ấy; đến ngày báo tin tất cả dân chúng, các quan văn võ phải họp lại một nơi trong thành phố, ở triều-đình nhà vua phải mặc tang phục cùng với tất cả những người hầu cận, ra khỏi nhà, đến giờ hiện-tượng xảy ra, tất cả các ông phải nhìn lên mặt trời, nếu là nhật-thực, hoặc lên mặt trăng nếu là nguyệt-thực, lậy ba lậy rồi thở than vài lời chia buồn với vị hành tinh, để các vị hành tinh này bớt phần đau đớn (1) họ lầm tưởng rằng nhật-thực hay nguyệt-thực không có nghĩa gì khác là mặt trời hoặc mặt trăng bị con rồng (2) nuốt; cho nên người Việt thường nói, đang lúc có nhật-thực hoặc nguyệt-thực: « đã ăn nửa hoặc ăn hết » như vậy có nghĩa là con rồng (2) đã ăn một nửa hoặc ăn hết mặt trăng, lúc nguyệt-thực, và mặt trời lúc nhật-thực.

Muốn cho mặt trăng hoặc mặt trời khỏi đau khổ, khỏi phải con rồng nuốt, nhà vua ra lệnh bắn súng, đánh chuông, đánh trống, khua mõ, khua nồi và các dụng cụ khác của nhà bếp. Nghe những tiếng rùng rợn như thế, con rồng sẽ khiếp sợ và sẽ chóng nhả mặt trời hoặc mặt trăng ra.

Bây giờ chúng ta trở lại câu chuyện ông quan trước kia. Ông này không tin có nguyệt-thực như lời cha Borri nói và ông cuộc với

---

(1) Borri — B.A.V.H Juillet Décembre 1931 trang 374.

(2) Ở Bắc nói là gấu ăn chứ không nói là rồng ăn.

Giáo-sĩ rằng : Hễ người nào sai thì phải dâng cho người kia một chiếc áo lụa. Nhưng giáo-sĩ không chịu ; giáo-sĩ nói nếu ông nói sai, ông phải đến nhà giáo-sĩ học đạo trong tám ngày ; ông ấy bảo : « Chẳng những học đạo mà thôi mà còn theo đạo ngay trong lúc nguyệt-thực, nếu có nguyệt-thực xảy ra như lời giáo-sĩ nói ». Đến đêm đã báo tin ông quan ấy và tất cả các người chữ nghĩa trong làng họp mặt tại nhà các cha. Họ tin chắc là sẽ không có nguyệt-thực, vì đêm ấy mặt trăng vẫn sáng tỏ ; nhưng lúc xem đồng hồ, (1) gần 11 giờ đêm, cha Borri mới chỉ cho họ hay vành mặt trăng bắt đầu đen, tức nhiên là đã bắt đầu nguyệt-thực và mặt trăng dần dần bị ăn. Lúc ấy mới được lệnh nổi chuông trống rầm lên để « cứu chữa mặt trăng ». Và câu chuyện sau đây cho chúng ta biết sự thông-thái của các giáo-sĩ đã làm tăng uy-tín của các ngài đến chừng nào.

Các nhà thiên-văn của Sãi-Vương cho biết ngày 22 tháng 5 năm 1621 sẽ có nhật-thực, nhà vua tin cho các tỉnh biết ngày và giờ của hiện tượng nhật-thực ấy, đồng thời các giáo-sĩ ở Nước Mặn cũng cho dân chúng biết đến ngày và giờ nói trên sẽ có nhật-thực nhưng ở trong nước sẽ không thấy được.

Ông Hoàng Nguyễn-Kỳ Trấn-thủ Quảng-Nam biết các giáo-sĩ không thể tính sai nên không công-bố lệnh của vua cha về hiện-tượng nhật-thực. Triều-đình khiển-trách sự trễ nải của Trấn-thủ. Trấn-thủ trả lời : Ông có những nhà thiên-văn tài giỏi hơn những nhà thiên-văn của triều-đình.

Đến ngày 21 tháng 5 năm 1621 là ngày có nhật-thực, vào khoảng 3 giờ trưa vua và cả triều-đình đi ra ngoài để xem nhật-thực, ánh sáng gay gắt của mặt trời như càng gay gắt thêm và đã đến giờ nhật-thực mà không dịu bớt phần nào ; đợi lâu quá, chúa mới tỏ sự không bằng lòng với các nhà thiên-văn, các ông này xin lỗi chúa và triều-đình, cùng báo tin lại cho hay chắc chắn ngày mai sẽ có nhật-thực.

Ngày mai với một lòng tin tưởng mạnh mẽ hơn, chúa và triều-đình lập lại cái hài kịch hôm qua ; nhưng lần này rồng cũng không

---

(1) Đồng hồ cát, xem Borri B.A.V.H. Juillet Décembre 1931 trang 371.

thèm nuốt mặt trời như các ông tin-tưởng. Hôm ấy chúa thu hồi những khoảng đất mà các nhà thiên-văn được thưởng kỳ trước. Các ông còn phải phạt quì gối, đầu trần, trong một ngày tròn dưới ánh nắng gay gắt của mặt trời.

Ông Hoàng Nguyễn-Kỳ đại thắng trong cuộc này mới viết thư cho vua cha ; một lá thư mỉa-mai đại ý nói : mặc dù ông là con, nhưng ít ra ông đã có lý và ông đã có những nhà thiên-văn tài giỏi hơn những nhà thiên-văn của triều-đình.

Sự thông thái của giáo-sĩ đã nâng cao uy-tín của các ngài trong triều-đình cũng như giữa dân chúng.

Năm 1622 cha Christoforo Borri trở về Âu-châu và ngài đã cho in cuốn ký-thuật về Trung-Việt bằng tiếng Ý. Cuốn ký-thuật đã được dịch ra tiếng Pháp, tiếng Anh, (1) tiếng Hòa-Lan, tiếng Đức và tiếng La-Tinh.

Cuốn ký-thuật này là một tài-liệu vô cùng quí giá để cho những ai muốn tra-cứu về lịch-sử Việt-Nam vào thế-kỷ 17.

III. GIÁO-SĨ ALEXANDRE DE RHODES (CHA ĐẮC-LỘ).

1. Cha Đắc Lộ ở Thuận-Hóa. (2)

Năm 1623 cha Antonio de Fontes Bồ-Đào-Nha đến Trung-Việt, năm 1624 cùng với cha Đắc-Lộ các cha Gabriel de Mattos, Gaspar Luis Mathias Machido Bồ-đào-Nha, Majorica người Ý và Michel Marchi người Nhật. Các ngài gặp cha Di Pina ở Hải-Phố, cha này rất thạo tiếng Việt, đang lúc các giáo-sĩ khác luôn luôn cần đến thông-ngôn. Hồi ấy Trung-Việt đã có mười Thừa-sai.

Một số các cha đã học tiếng Nam trong vòng năm tháng và có thể giảng được, các cha này đã đến triều-đình, các ngài có ghé tại Thuận-Hóa.

---

(1) Xem ảnh số 4 trang 37.

(2) Xem thân-thế và sự-nghiệp ở Chương V số I.

Nơi đây cha Di Pina làm cho bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi trở lại đạo, bà có ảnh-hưởng lớn đối với Giáo-hội hồi ấy. Năm 1625 cha Di Pina chết đuối ở Cửa-Hàn lúc ngài xuống tàu để thăm các thủy-thủ Bồ-Đào-Nha.

Mất cha Di Pina là một sự thiệt hại cho Giáo-Hội Việt-Nam vào thời kỳ ấy. Rủi ro này nối tiếp rủi ro khác, lúc ấy thuyền buồm Bồ-Đào-Nha không đến như mọi năm, chúa lấy làm bực tức với các giáo-sĩ nên hễ ai nói điều gì nghịch các giáo-sĩ chúa nghe và tin ngay.

« Luật Công-giáo cấm không được thắp hương đốt nến để thờ lạy những người quá-cố là một luật mọi rợ ». Nghe như vậy chúa ra sắc dụ đuổi các giáo-sĩ ra khỏi nước, chỉ cho phép các ngài ở Hải-Phố. Nhưng khôn khéo, các ngài đã viện lý rằng : « Vì có một giáo-sĩ mới chết cần phải làm đám tang hết sức linh đình trọng thể đối với chức vị của giáo-sĩ, và muốn làm như vậy, theo lệ nước cần phải 100 ngày » — Trong thời gian ấy các giáo-sĩ có đủ thì giờ để làm chúa đổi ý-kiến và không đuổi các ngài nữa.

Dưới đời cha François Buzomi làm bề trên, chúa đã ra chỉ ba lần đuổi các giáo-sĩ, nhưng các cha hiểu trong tình thế ấy phải hành động ra sao. Cha Đắc-Lộ cho biết rằng : Trong những lúc ấy một vài giáo-sĩ đi lẩn-lút giữa anh em bổn đạo, một vài giáo-sĩ khác nhân dịp ấy đi Macao vài ba tháng rồi trở về Trung-Việt với những lễ vật làm vừa lòng chúa (1).

Năm 1639 Công-Thượng-Vương (2) gởi cha Buzomi đi công-tác ở Macao, đang lúc ngài vắng mặt ông trấn-thủ Quảng-Nam (có lẽ không phải là Hoàng-Kỳ) đã xin vua ra một sắc lệnh đuổi tất cả các giáo-sĩ về Macao, được tin ấy cha Buzomi sinh bệnh và từ trần vài ngày sau. Ngài đã giảng đạo ở Trung-Việt 24 năm (3).

Những giáo-sĩ về Macao trong thời kỳ ấy là các cha Barreto, Fernandez de Fontes ; Gaspar Luis, Machido và các thầy trợ sĩ Diaz, Joseph và Paul. Theo như giáo-sĩ Cardim đến năm 1639, ở Trung-Việt các Thừa-sai đã làm cho 15.000 người trở lại.

---

(1) Chappoulie : Aux Origines d'une Eglise I. 25.

(2) Sãi-Vương mất năm 1636, Nguyễn-Phúc-Loan tức là Công-Thượng-Vương lên ngôi kế-vị.

(3) B.A.H.V. Juitlet Décembre 1931 trang 404.
Rhodes, Voyage et missions 116 ; 119.

Về phần cha Đắc-Lộ ngài đến Trung-Việt hai lần, lần thứ nhất ngài chỉ ở có 18 tháng, vì theo lời mời của Giáo-sĩ Baldinotti, ngài ra Bắc giảng đạo ngoài ấy 14 năm sau ngài lại trở về Trung-Việt.

Theo lệnh của cha Antonio Ruben Bề trên, giáo-sĩ Đắc-Lộ một mình trở về Trung-Việt. Sau 4 ngày được thuận buồm xuôi gió, cha Đắc-Lộ đến Cửa-Hàn ; lúc ấy là tháng hai năm 1640, Sãi-vương đã mất từ năm 1636 và Nguyễn-Phúc-Loan tức là Công-Thượng-Vương lên kế-vị, nhưng không có gì thay đổi chỉ có cách đối xử của Công-Thượng-Vương đối với công-giáo trở nên cay nghiệt hơn. Biết thế cha Đắc-Lộ trốn ở Hải-Phố và đã lấy lòng được ông Thị-trưởng là một người Nhật-Bổn. Ông đưa cha Đắc-Lộ đến triều-đình ; cha Petro Alberto vừa mới đến, ở lại Hải-Phố một mình, chính Giáo-sĩ này phải chết trong một trận bão năm 1640, lúc ngài đi ra Bắc-Việt với Giáo-sĩ d'Amaral.

Lúc tới triều-đình Huế cha Đắc-Lộ dâng cho Công-Thượng-Vương nhiều lễ vật quý giá vì vậy chúa đã đổi lòng.

Được thế cha Đắc-Lộ đem tất cả lòng hăng nồng giảng đạo cho dân chúng vùng ấy. Ngài trọ tại nhà bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi mà cha Di Pina đã rửa tội, bà có một nhà nguyện khá đẹp, dùng làm nơi hội họp đọc kinh cầu nguyện (1). Cha Đắc-Lộ ở lại nơi đây 35 ngày, Ngài rửa tội cho 94 người trong số đó có một thầy Sư và 3 người trong họ hàng thân thích của chúa.

2. Cha Đắc-Lộ ở Quảng-Ngãi.

Sau lúc đã đi cùng tỉnh Thuận-Hóa, Giáo-sĩ trở lại về Hải-Phố. Nơi đây cha phải trốn tránh với người bạn đồng chí của cha, vì các ngài sợ phải bị đuổi về Macao, lúc thuyền Bồ-Đào-Nha nhổ neo. Tuy thế Trấn-thủ Quảng-Nam vẫn bắt ép các ngài phải ra khỏi nước. Thế là tháng 9-1640 ngài lại trở về Macao, trên một chiếc tàu nhỏ mà chính ngài lái lấy. Theo ngài có giáo-sĩ Pietro Alberto và ba người công-giáo khác. Không ngã lòng cha Đắc-Lộ cùng với cha Benedetto de Mattos đến Cửa-Hàn lại vào ngày 17-12-1640. Cùng trong lúc ấy cha Ruben Bề trên giám-tỉnh từ Macao đến Manila để từ đó qua Nhật-bổn là nơi mà ngài đã được hạnh-phúc tử-đạo.

(1) Phạm-đình-Khiêm. Minh-Đức Vương-Thái-Phi 39.

Nhưng trước lúc đến Nhật-bổn, tàu của ngài bị bão nên ngài phải ghé lại Cửa Hàn (1) và ở đó hơn 4 tháng. Những kinh nguyện sốt sắng của ngài đã làm cho nhiều người trở lại đạo công-giáo. Hơn một ngàn người trở lại đạo công-giáo lúc ngài ở Cửa Hàn, cũng vào kỳ này, nhà các người công-giáo bị lục-soát các ảnh-tượng bị tịch-thâu và đem đốt trước mặt cha Ruben (2). Một người công-giáo tên thánh là André, hai con ông này và một người đàn bà bị đánh đập, vì đã tìm thấy trong nhà họ những đồ đạo.

Từ Cửa-Hàn cha Đắc-Lộ đi thăm tất cả tỉnh Quảng-Nam, an ủi anh em bổn đạo và rửa tội cho nhiều người được trở lại đạo Công-giáo. Một hôm, sau lúc giảng về tổ-tiên của loài người, một người lương đã vấn nạn giáo-sĩ một câu mà xưa kia người ta đã vấn nạn thánh Augustin : « Linh hồn chúng ta bởi chính Chúa dựng nên chứ không phải bởi cha mẹ xác thịt chúng ta sinh ra, thế tại sao linh hồn ta lại có thể ra nhơ uế vì tội lỗi của tổ-tiên chúng ta là ông Adong, vì chính ông cũng không sinh ra linh-hồn chúng ta ? ». Cha Đắc-Lộ mới trả lời bằng một ví-dụ : « Nếu chúng ta có một hạt ngọc kim cương quí giá, rủi hạt ngọc ấy rơi vào đống bùn đã ô-uế thì hạt ngọc kim cương đó cũng trở nên ô-uế. Linh hồn chúng ta cũng là một hạt ngọc kim cương ở trong tay Chúa, nhưng linh hồn đã kết hợp với thể xác ô-uế vì tội lỗi Tổ-tiên, nên linh hồn cũng phải ô-uế.

Sau lúc giảng đạo ở Quảng-Nam các cha chia nhau lãnh-vực để làm việc. Cha Perdo Mattos sẽ lo giảng đạo ở Thuận-hóa — Quảng-bình. Cha Đắc-Lộ ở các tỉnh Quảng-nam, Bình-định, Phú-yên. Ngài đã rửa tội cho 1.305 người ở trong vùng này.

3. Cha Đắc-Lộ về Macao.

Nhưng rồi ông Trấn-thủ Quảng-nam ra chỉ thị đuổi cha Đắc-Lộ,

---

(1) — Cha Đắc Lộ viết là Kẻ An — Bonifacy trong quyển Les débuts du Christianisme en Annam 39 (2) nói Kẻ An là cửa bể Thuận An. Nhưng Cadière trong Annotations à la lettre de Gaspar Luis B.A.V.H. Juilet Décembre 1931 trang 429 và B.A.V.H Juillet Septembre 1915 trang 233 (11) nói Kẻ-An là Cửa-Hàn.

(2) Rhodes « Voyages et missions » 127.

cha De Mattos đi Macao trên một chiếc tàu Bồ-đào-Nha, nên cha Đắc-Lộ phải qua Manila để về Macao và vài tháng sau ngài lại qua Trung-Việt.

Trong thời kỳ ấy, việc đi lại bằng thuyền hoặc bằng tàu rất nguy hiểm ; phần vì thiếu tiện nghi, phần vì tàu phải đi bằng buồm mau chậm tùy gió cả. Đàng khác cha Đắc-Lộ lại đau dạ dày, nên mỗi lần đi tàu là mỗi lần tử-nạn.

Giáo dân biết ngài nôn vì say sóng, mới chỉ cho ngài một phương pháp để khỏi bị say, bị chóng mặt : « Họ bảo ngài lấy một con cá ở trong bụng con cá khác, nướng nó lên rắc vào một chút tiêu và ăn con cá đó lúc vào trong tàu lúc ấy tỳ vị sẽ vững và không bị chóng mặt say sóng nữa » (1).

Nhờ thế cha Đắc-Lộ đã đến Phi-luật-Tân ngày 28-7-1641 mà không phải mệt nhọc gì cả. Tàu bị bão nên cha Đắc-Lộ đã ghé lại Bolinao, rồi đi bộ tới Manila ngày 15-8. Trên đường đi Manila các tu-sĩ dòng Augustin và dòng Đa-Minh tỏ vẻ rất thịnh tình đối với ngài. Manila trụ sở của ông Toàn-quyền Tây-ban-Nha và là thủ-đô của một nước sùng đạo. Ngày 21-9, cha Đắc-Lộ cùng với một giáo-sĩ dòng Tên khác cha Antonio Rubino qua Macao. Cuối tháng giêng năm 1642 cha Đắc-Lộ một lần nữa cùng với các nhà buôn Bồ-đào-Nha đến Hải-Phố. Giáo-sĩ tất-tả đi đến Huế gặp Công-Thượng-Vương và dâng cho chúa vài chiếc đồng hồ ; chúa lấy làm hài lòng và giữ ngài lại trong triều — Ban ngày ngài dạy toán-pháp cho chúa, ban đêm dạy đạo cho giáo-dân. Giáo-sĩ làm như vậy nhưng cũng chẳng được bao lâu chúa đuổi giáo-sĩ ra khỏi Huế. Giáo-sĩ về Cửa-Hàn và trốn tránh tại đây để rồi đi thăm tất cả các tỉnh miền Trung. Ban ngày ngài trốn, ban đêm làm việc tông-đồ ; giáo-sĩ đi đâu cũng đi bằng võng, quấn kín mình lại để cho người ta khỏi biết, trong thời gian ấy ngài đã đào tạo nên nhiều cán bộ sành nghề như thầy giảng An-rê, Inhaxô và Vinh-Sơn.

Trong hai năm trời ngài đã làm việc cách lén lút như vậy, sau người Bồ-Đào-Nha đến Hải-Phố khuyên ngài nên bỏ Trung-Việt đi nơi khác. Sau khi suy nghĩ ngài đã tỏ ý muốn rời bỏ Trung-Việt.

(1) *Rhodes : « Voyages et Missions 124 ».*

Nhưng trước lúc cha Đắc-Lộ đi, ngài đã hội lại 10 thầy giảng, bắt các thầy ấy thề trước bàn thờ Chúa sẽ không kết bạn, sẽ hy sinh trọn đời để lo làm việc tông đồ ; và sẽ vâng lời các giáo-sĩ hoặc các người thay mặt các ngài trong mọi công việc.

Sau lúc tất cả các cha đã về Macao (tháng 9-1643) các thầy giảng băng nồng đi rao giảng lời Phúc-Âm của Chúa Giêsu.

Các thầy rửa tội cho 293 người gần chết và đã dạy đạo cho một số đông, những người này được rửa tội lúc các cha trở về lại nước. Những kết quả lớn lao ấy đã châm lửa ghen tuông của những người không công-giáo, họ lục soát nhà người công-giáo, cũng không nể nhà bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi, mặc dù bà là người trong hoàng-tộc.

Riêng Inhaxô đã rửa tội cho 293 người, nhưng chính trong quê hương xứ sở Inhaxô chỉ rửa tội được cho bà mẹ và bà cố của thầy đã 80 tuổi. (1)

4. Cha Đắc-Lộ trở lại Việt-Nam, đi thăm Huế, Quảng-Bình, Qui-Nhơn.

Tháng Giêng năm 1644 sau năm tháng lưu trú ở Macao, cha Đắc-lộ trở về Trung-Việt, ngài gặp các thầy giảng đang tụ họp với nhau ở Cửa Hàn (2). Ngài cùng với các thầy đi về Huế. Ngài dâng lên chúa lễ vật, chúa lấy làm sung-sướng và ngày mai lại chúa đến thăm ngài ở trong thuyền của ngài, may mà chúa gặp ngài ở đó. Tối hôm trước ngài vừa rửa tội cho một gia-đình sĩ-quan. Nhà ông này khá lớn, có thể làm nơi cho dân chúng tới đọc kinh cầu nguyện xem lễ, sau lễ những người bổn đạo phải nhường chỗ cho những người muốn học đạo. Cũng đêm hôm ấy ngài đã rửa tội cho 200 người bổn đạo (3) mới, trong số 200 người tân tòng có nhiều quân nhân và trong số đó có sĩ-quan nói trên. Đối với người Việt-Nam cũng như đối với người Tàu, chúng ta rất cẩn-thận trong lúc chọn đất xây mồ mả của ông bà cha mẹ ; vì chúng ta tin tưởng rằng :

---

(1) Rhodes : Voyages et Missions 166.

(2) Rhodes : Voyages et missions 168.

(3) Rhodes : Voyages et missions 161.

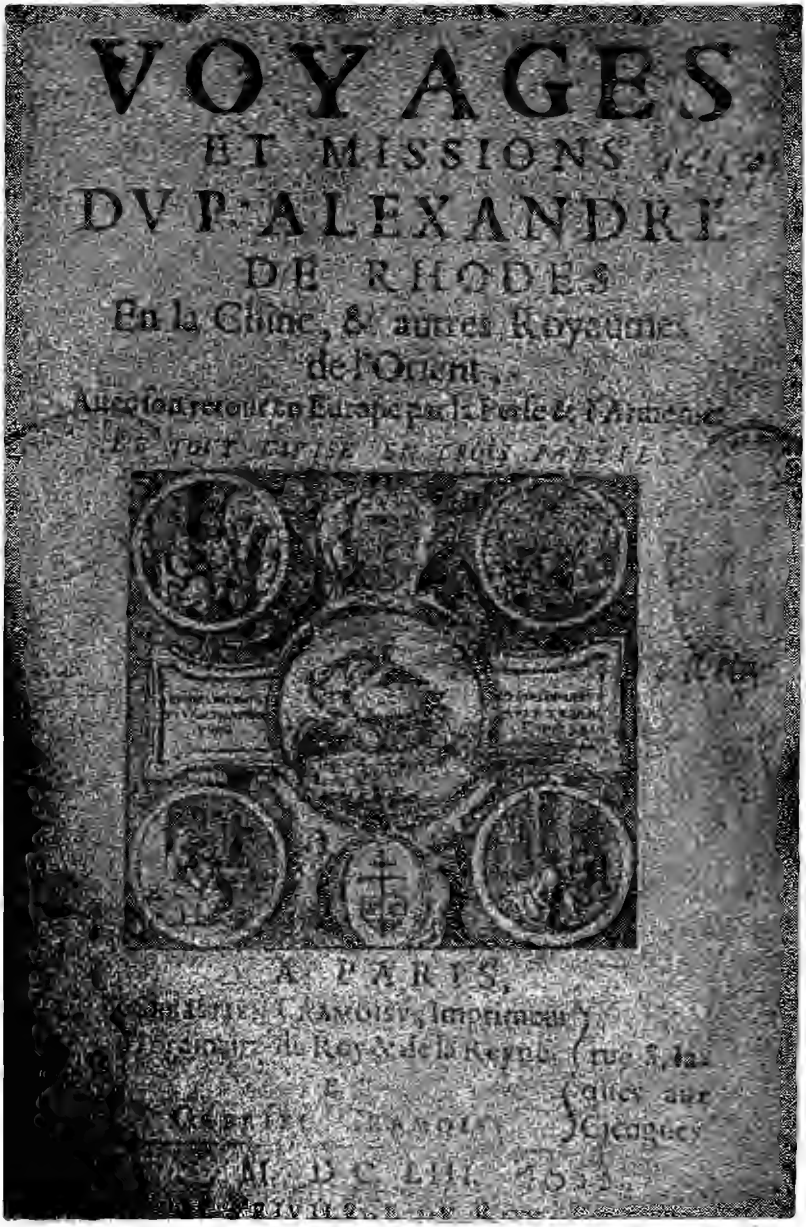

Minh họa quyển « Divers Voyages et Missions » của giáo-sĩ Alexandre de Rhodes. Quyển sách là một tài-liệu quý giá về lịch-sử Giáo-Hội Việt-Nam trong thời đại các cha Dòng Tên đến truyền-giáo ở đất nước chúng ta. Xuất-bản ở Ba-Lê năm 1653.

nếu chúng ta biết chọn đất cho tổ-tiên an nghỉ thì nhờ đó sẽ có nhiều lợi lộc cho thế-hệ của chúng ta. Nghề của những ông thầy địa-lý là chọn những chỗ này. Chúa lại thừa biết các cha giỏi môn toán vì thế chúa Công-Thượng-Vương lấy làm ngại khi thấy các cha năng đến nhà bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi.

Chúa sợ các cha sẽ chỉ cho bà nơi đất lành và như thế dòng dõi con cháu của bà sẽ được lên ngôi thay thế cho con cháu của chúa. Hiểu như thế Cha Đắc-Lộ chỉ đến nhà bà vào lúc đêm và vào ngày chúa nhật lễ Lá, rồi ngài về lại Cửa-Hàn. Nơi đây người công-giáo Việt-Nam và thủy-thủ Bồ-Đào-Nha đã họp mặt đông đủ để tưng bừng mừng lễ Phục-Sinh. Ngài ở tại Cửa-Hàn 15 hôm để giải tội cho bổn đạo.

Xong công việc ngài trở lại Hoè. Trốn ở nhà Minh-Đức Vương-Thái-Phi và rửa tội cho nhiều người ở đó. Ngài còn đi ra Quảng-Bình là tỉnh giáp giới với Bắc-Việt. Nơi đây các chúa Nguyễn có xây một bức trường thành gọi là lũy Đồng-Hới để chống lại quân của Chúa Trịnh.

Các giáo dân ở Bố Chính (1) là những người giáo dân ngài đã rửa tội cách 16 năm về trước lúc ngài ra làm việc ở Bắc, cử đại diện đến ngài, nài xin ngài đến trong xứ đạo của họ. Nhưng muốn đến xứ các ông cần phải vượt qua lũy Đồng-Hới là một việc vô cùng bất tiện. Các lính canh sẽ báo cáo hành động của ngài về triều đình, như thế chẳng những có hại cho ngài mà còn có hại cho các giáo-sĩ khác nữa. Những lý do ấy khiến ngài phải khước từ lời mời của các con chiên bổn đạo.

Lúc trở về lại kinh đô, cha Đắc-Lộ cố gắng làm cho một ông quan cận thần trở lại, vì ông quan này rất thích nghe giảng đạo ; ông quan này lại làm thái phó cho chúa Công-Thượng-Vương.

Cha Đắc-Lộ được lệnh rời khỏi nước một lần cuối cùng. Với các người Bồ-Đào-Nha khác, ngài lên trên tàu cho dân chúng biết ngài lần này đi thật, nhưng vì không nỡ bỏ đoàn chiên đang lúc bị bắt

(1) Rhodes : *Voyages et missions 179.*

bớ, ngài tìm kế trốn xuống tàu với 9 thầy giảng của ngài, và đêm đến ngài lại đi an ủi các bổn đạo.

Ngày 15-9-1644 cha Đắc-Lộ gởi thầy Inhaxô đi ra các tỉnh miền Bắc Trung-Việt, và ngài đi thăm các bổn-đạo ở các tỉnh miền Nam Trung-Việt, lúc đi ngang qua Qui-Nhơn, nơi đây vừa xảy ra một vụ cướp, lính đến soát thuyền của các ngài, ngài cùng những người theo ngài đều bị bắt. Lúc dẫn đến quan, quan nhìn giáo-sĩ cười rồi ra lệnh trả tự do và các đồ vật lại cho giáo-sĩ. Để cho dân chúng lầm tưởng Cha Đắc-Lộ đã rời khỏi Trung-Việt, các bổn đạo tung ra cái tin Cha Đắc-Lộ đã đi về Tây. Đang lúc ấy thì ngài ẩn núp ở nhà một bà góa. Nơi đây ngài được làm lễ và tiếp các giáo-dân. Cha Đắc-Lộ đi chỗ này qua chỗ khác, nhà cầm quyền không thể theo dõi ngài được. Các bổn đạo có bị tra tấn thì họ cam chịu đập đánh không bao giờ chịu lộ chi-tiết về chỗ ở của ngài.

Ngày 26-12-1644 lúc ngài còn ở dưới thuyền, các giáo-hữu chạy đến xưng tội với ngài. Một anh binh-sĩ nhờ thế biết chỗ ở của ngài đến bắt ngài và Inhaxô, dẫn đến quan địa-phương. Ông này tiếp đãi ngài cách lịch thiệp rồi giao ngài cho 6 ông quan tư-pháp. Các giáo-hữu bị bắt được tha về sau lúc đã dâng lên các quan một số tiền khá lớn, Cha Đắc-Lộ phải ngồi tù chờ lệnh của chúa. Chính trong lúc này ngài cũng không ngớt giảng đạo cho những người xung quanh.

Lúc ở trong tù ngài biết có lệnh cấm đạo, ngài mới mật tin cho anh em giáo-hữu để họ trốn lên rừng rú. Mặc dù thế chúa bảo đừng giam tù Cha Đắc-Lộ. Được tha, ngài bỏ Qui-Nhơn ngày 15-2-1645 và sau vài hôm ngài đến Hải-Phố.

Cũng vào lúc này, các cha dòng thánh Phanxicô đến Cửa-Hàn với 4 nữ tu Tây-Ban-Nha. Cha Đắc-Lộ có đến gặp các cha dòng thánh Phanxicô ở Cửa-Hàn để xưng tội. Các tu-sĩ này là người Tây-Ban-Nha đi lập dòng tại Macao. Quân Bồ-Đào-Nha đánh đuổi quân Tây-Ban-Nha. Thất trận, người Tây-Ban-Nha bị người Bồ tẩy chay. Các cha và các nữ tu Tây-Ban-Nha cũng vào số đó. Họ bắt tàu chiến bại trận đưa hai cha dòng Phanxicô và hai nữ tu dòng Clara về Manila.

Vì bão, tàu phải ghé vào Cửa-Hàn đầu tháng giêng 1645, bị soát ba lần, các cha, các nữ tu mất nhiều đồ đạc. Các bà đến ở nhà tư của các cha dòng Tên. Thiên hạ đến xem và khen ngợi cách sống chung thánh thiện của các bà. Tiếng đồn đến tai chúa Thượng ; chúa mời các tu-sĩ về kinh. Các nữ tu từ chối, nhưng rồi vì nài ép nhiều lần nên phải ra đi. Chúa sai long thuyền vào Cửa-Hàn rước các bà. Các nữ tu được quan cai tàu với 50 lính y phục đàng hoàng hộ vệ. Chúa và hoàng-hậu nghinh tiếp long trọng trong ba ngày. Trước hết các bà được rước vào đền. Chúa tiếp các nữ tu trong một phòng nhỏ, vì sợ thiên hạ xem đông quá. Chào hỏi xong chúa mời ngồi dùng điểm tâm. Lúc đó 4 cung phi múa một bài rất hay, các thủy thủ Tây-Ban-Nha cũng cử hành một điệu múa ngoạn mục (1).

Sau khi thỉnh tọa, hoàng-hậu mở lời xin các nữ tu cất khăn trùm đầu để xem các nữ tu có gọt đầu thật hay không. Các nữ tu không thuận ý vì có người nam ở đó. Tuy vậy cũng vén khăn trùm mặt cho hoàng hậu xem. Chúa không bằng lòng vì các bà chỉ vén khăn trùm mặt mà không vén khăn trùm đầu. Hoàng-hậu thóc mách hỏi về luật phép dòng, cách nguyện kinh thế nào, rồi hoàng-hậu bảo một cung-phi sờ đầu bà phước lớn tuổi hơn cả xem có thật hớt tóc như thiên hạ nói không. Tỳ-nữ sờ đầu bà quả thật không búi tóc. Thích quá, tỳ-nữ reo lên . « Đầu trọc ». Lúc đó bọn ca-kỹ múa nhiều bài vui. Tối đến chúa dạy đốt đèn cả đêm và đến khuya lính mới đưa các bà về long thuyền nghỉ.

Qua bữa sau, chúa ban nhiều lễ vật nhất là các thứ mứt ngon. Hai cha dòng và các bà về ở nhà một ông quan có đạo, làm lễ và đọc kinh cách công khai. Chúa lại dạy giúp vui các bà, bằng cách đua thuyền và đánh võ kỳ mã. Qua bữa thứ ba chúa mời các bà đi dự lễ tổ-tiên tại sân đình trước điện chúa. Quân lính gần độ 6.000, y-phục chỉnh-tề. Một thầy sãi đến lạy trước các bàn rồi đọc lâm râm mấy câu không ai hiểu được, lại đốt mấy con ngựa, súng, giấy, sau đó lính bắn bia, ai trúng được thưởng, ai trật bị cấp một tháng lương. Đến chiều các bà được mời đi xem thủy-chiến. Ở kinh 10 ngày các tu-sĩ trở về lại Cửa-Hàn giữa sự nhớ tiếc của bổn-

(1) Rhodes : *Voyages et missions* 242.

đạo. Bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi đi đưa một chặng khá dài tỏ vẻ trăng trìu các nữ tu và xin cho được một bộ áo dòng. Các bà biếu một giày thắt lưng. Lúc đến Manila, các bà gởi sang cho bà Minh-Đức một bộ áo dòng như ý bà xin (1).

5. Cha Đắc-Lộ bị trục-xuất ra khỏi Trung-Việt.

Sau khi gặp các nữ tu-sĩ tại Cửa-Hàn, Cha Đắc-Lộ đi về Huế, và từ Huế ngài đi ra Quảng-Bình. Trên đường ngài gặp chiến thuyền của Chúa Nguyễn đang đi tuần ở bờ biển. Ngài bị bắt với 9 người tùy tùng. Ông thuyền-trưởng giữ ngài lại và đợi lệnh của Chúa.

Đang lúc chờ đợi như thế ngài cũng làm cho 70 người theo đạo.

Lệnh vua đến, giáo-sĩ và 9 người theo ngài, phải điệu về triều đình. Chúa nhất quyết lần này xử tử giáo-sĩ, nhưng may nhờ có ông quan Thái-phó ngăn cản chúa nên chúa không xử tử giáo-sĩ, nhưng chỉ trục-xuất giáo-sĩ ra khỏi nước.

Người ta đưa ngài về Hải-Phố giam trong một nhà của hải-cảng để chờ tầu Bồ-Đào-Nha đến. Một anh lính được lệnh canh gác nhà của ngài, không ai có quyền tới gặp ngài. Đêm đến lính canh ngủ, một người Công-giáo Nhật-Bổn đem đến cho ngài một cái thang để trèo ra khỏi nhà tù. Một lúc sau là ngài đã có mặt tại một nhà khác, nơi đây anh em giáo-hữu tề tựu đông đủ để xưng tội, nghe giảng. Vào lúc hai giờ đêm ngài làm lễ, rồi lúc vừa tảng sáng tinh sương, nhè nhẹ ngài lần mò vào cái nhà tù yêu quí của ngài. Ngài đóng cái kịch nguy hiểm ấy trong 22 hôm và đã rửa tội được 92 người.

Ngày 3-7-1645 ngày đau đớn cho Cha Đắc-Lộ và đoàn chiên của ngài. Ngày ấy, ngài phải xuống tàu rời khỏi Trung-Việt để không bao giờ trở lại nơi đây. Giữa tiếng khóc than của giáo-dân, một ông quan bước lên tàu Bồ-Đào-Nha và đọc chỉ-dụ của chúa trục-xuất Cha Đắc-Lộ ra khỏi Trung-Việt. Dụ ấy cũng còn cho biết thuyền-trưởng nào dám đưa giáo-sĩ Đắc-Lộ đến Việt-Nam, thuyền-trưởng ấy sẽ bị chém đầu. Thế rồi buồm căng

(1) *Rhodes : Voyages et missions 238 — 249.*

1. — Giáo-sĩ Alexandre de Rhodes
(Giáo-sĩ Đắc-Lộ).

con tầu từ từ rời khỏi bến, từng trăm con mắt ướt lệ nhìn theo cho đến lúc chiếc tầu chỉ còn là một chấm đen dần dần biến mất vào chân trời xa lạ (1).

Cha Đắc-Lộ không còn được đến Việt-Nam, nhưng hạt giống của ngài gieo vãi đã mọc lên mạnh mẽ và hào tráp của bắt đạo cũng không còn có sức xô ngã được.

IV. NHỮNG NĂM CUỐI CÙNG CỦA CÁC GIÁO-SĨ DÒNG TÊN Ở MIỀN TRUNG.

Ngày 11-2-1646 giáo-sĩ Metello Saccano và Baldassare Caldeira (2) đến Cửa-Hàn để nối tiếp công việc giảng đạo của Cha Đắc-Lộ. Chúa Nguyễn lần nầy cũng như các lần trước tiếp các giáo-sĩ vì các ngài có mang theo nhiều lễ vật quí giá. Lúc đã nhận các lễ vật rồi chúa lại bắt giáo-sĩ Caldeira phải qua Cao-Mên hoặc về Macao.

Vào hồi ấy Giáo-hội ở miền Nam đã có 50.000 (3) tín hữu và trong số ấy đã có nhiều tín hữu xưng đạo ra một cách công khai, không sợ cái chết đang chờ đón họ. Với chừng ấy bổn đạo nhưng chỉ có một đấng chăn chiên là giáo-sĩ Metello Saccano. Macao gởi thêm một giáo-sĩ người Ý : Carlo di Rocca. Sau lúc đến Huế yết kiến chúa Công-Thượng-Vương cùng các sĩ-quan Bồ-Đào-Nha ; các cha lại được lệnh của chúa bắt phải về Hải-Phố. Trước lúc về Hải-Phố các ngài cũng đã rửa tội cho 60 người.

Không biết về sau này cha Di Rocca đã đi giảng ở đâu ? Nhưng một điều chắc chắn là đang lúc bắt đạo chỉ có một mình cha Saccano ở Trung-Việt. Mãi đến năm 1655 ngài mới từ giã Trung-Việt về Rôma nhận chức quản-sự các xứ truyền-giáo.

Các Giáo-sĩ Francesco rivas Bồ-Đào-Nha và Dominique Fuciti đến thay thế Cha Saccano. Hồi ấy ở Trung-Việt cũng có mặt các Cha Pierre Marquez, Ignace Beaudet, các ngài đều thuộc về dòng Tên. Cha Đắc-Lộ

(1) *Rhodes : « Missions et Voyages » 270-271.*

(2) *Giáo-sĩ Caldeira rất thạo tiếng Việt còn Saccano vừa ở Âu-châu đến.*

(3) *Chappoulie « Aux origines d'une Eglise » 1. 166.*

năm 1645, về lại Âu-châu mộ thêm giáo-sĩ thừa sai. Các giáo-sĩ vừa nói trên là những giáo-sĩ đã đáp lại lời mời của Cha Đắc-Lộ. Đồng thời cũng vì lời yêu-cầu của Cha Đắc-Lộ một hội truyền giáo sắp thành hình ở Âu-châu : Hội truyền giáo Ba-lê.

Sau cơn bắt đạo 1665 chúng ta gặp Cha Fuciti ở triều đình Huế, Cha Marquez ở Hải-Phố và Cha Beaudet ở Cửa-Hàn.

Ngày Sinh-nhật năm 1665, sau lúc lễ có người đến tin cho Cha Marquez hay : lính đến bắt người có đạo. Cha giải tán các giáo hữu còn lại trong nhà thờ, rồi đóng cửa kín mít lại. Nhưng lính xô cửa vào và bắt ba cậu thanh niên giúp việc của cha Marquez. Sở dĩ lính đến nhà Cha Marquez như vậy vì ngài đã đón tiếp hai cha dòng thánh Phanxicô ghé lại Hải-Phố (Faifo) trên con đường đi Macao, trong lúc ấy, Cha Louis Chevreuil thuộc hội truyền giáo được Đức Giám-Mục Lambert de la Motte gởi qua Việt-Nam để dò la tình hình, lúc đó ngài đang còn ở Juthia bên Thái-Lan.

Sau ngày lễ Sinh-nhật, được tin Cha Fuciti ở triều-đình vừa bị xử tử, lập tức các cha hội nhau để ủy lạo thêm lòng sốt sắng và can đảm chịu chết, Cha Marquez cắt tóc như thể ngài sẵn sàng chờ đón lát gươm tử đạo. Các giáo sĩ khác cũng bắt chước ngài ; thực ra Cha Fuciti chỉ bị đuổi ra khỏi triều-đình và dẫn về Hải-Phố.

Chúa không muốn giết các giáo-sĩ nhưng cũng không muốn cho các ngài ở trong xứ. Theo lệnh của chúa ngày 6-2-1665 các giáo-sĩ đi qua Thái-Lan. Cha Louis Chevreuil, vì triều-đình không biết ngài có mặt tại Trung-Việt, không bị đuổi, nhưng ngài cũng phải rời Trung-Việt một tháng sau.

Chúng ta thấy các giáo-khu ở Bắc và ở Trung được giao lại cho các thừa sai giảng đạo Ba-lê. Các ngài sẽ thay thế các cha dòng Tên. Sự thay thế ấy lẽ tự nhiên đã gây nên giữa anh em công-giáo Việt-Nam một mối thịnh tình sâu xa đối với các giáo-sĩ dòng Tên, là những Tông-đồ đầu tiên đã chỉ dẫn cho họ con đường đưa tới Thiên-Chúa. Trong những năm đầu tiên các ngài đã chia sẻ cùng anh em bổn đạo

những nỗi lo lắng u buồn của những ngày bắt bớ cũng như những niềm vui lúc sum họp trong thời kỳ tự do tín ngưỡng. Những ngày ấy đã qua đi và đã ghi lại trong tâm hồn các giáo-sĩ cũng như trong tâm hồn các con chiên của họ bao kỷ-niệm êm đềm, tươi đẹp không thể mờ xóa được.

V. TRUNG-VIỆT ĐẪM MÁU.

Công lao của các giáo-sĩ dòng Tên không phải là ít, đạo giáo của các ngài dạy đã in sâu vào tâm trí người Việt-Nam, và những người này sẵn sàng hy sinh mạng sống mình còn hơn bỏ đạo.

Thời bấy giờ ông Trấn-thủ Quảng-Nam là một người rất ghét đạo ông cố tâm bắt Thầy-Giảng Inhaxô (1) cho được, thầy Inhaxô cũng như thầy Anrê là cánh tay phải của Cha Đắc-Lộ.

Tháng 7 năm 1644 ông truyền lệnh cho bắt giam ông già cũng tên là An-Rê và lục soát nhà giáo-sĩ Đắc-Lộ. Vì Cha Đắc-Lộ đã về lại Quảng-Nam sau khi đã đi thăm bổn đạo ở lũy Đồng-Hới và Huế. Nhưng lúc ấy cha và các thầy Inhaxô vắng mặt. Biết truyện, một người Bồ-đào-Nha tin cho cha và thầy hay để đề phòng. Nhưng việc lục soát ấy không phải là vô ích vì họ bắt được thầy An-Rê. Thế là cả hai An-Rê bị dẫn vào ngục.

1.— An-Rê tử-đạo (1644).

Ngày mai lại ông Trấn-thủ tuyên án xử-tử cho cả hai An-Rê. Cha Đắc-Lộ và tất cả Bổ-Kiều có mặt ở Quảng-Nam đã đến can-thiệp xin ông Trấn-thủ tha, họ nài xin những người có ảnh hưởng can gián ông Trấn-thủ nhưng ông nầy nhất định khăng khăng không chịu. Ông bảo ông chỉ có thể tha cho ông An-Rê già vì ông này có gia-đình con cái, còn thầy An-Rê không thể nào tha được vì thầy theo đạo công-giáo, tức là thầy không vưng lệnh vua, mà ai không tuân lệnh vua người ấy phải bị án tử. (2)

(1) *Dù là tên thánh còn tên tục và tên họ thì không rõ vì các sách thuật chuyện các Đấng không thấy nói đến chỉ kể nguyên tên Thánh. Trong quyển sách này đến những trang sau chúng ta còn gặp nhiều thí-dụ như vậy. Phạm-đình-Khiêm trong « Người chứng thứ nhất » trang 23-24 đã cố gắng tìm tên riêng của thầy giảng An-Rê nhưng vẫn chưa đi đến kết quả.*

(2) *Rhodes : « Voyages et Missions 194-197.*

Cha Đắc-Lộ đến thăm thầy trong tù, thầy tỏ vẻ hân hoan, xin xưng tội, đọc kinh sốt sắng, thầy từ giã mọi người rồi vui vẻ đi đến nơi thọ hình, một trung đội chừng 40 quân nhân đi hộ tống thầy. Cha Đắc-Lộ không rời thầy, ngài vẫn theo người môn-đệ của ngài cho đến nơi tử hình. Thầy An-Rê tuy dù mang gông nhưng thầy đi rất nhanh, lúc đến nơi thầy quỳ gối xuống cầu nguyện, binh sĩ bao vây thầy và không cho Cha Đắc-Lộ đến gần thầy, may một ông sĩ quan, có lẽ là ông sĩ quan chỉ huy trung đội cho phép cha đến gần thầy. Thầy An-Rê quỳ nghiêm trang, mặt nhìn lên trời xanh thẳm miệng kêu tên Chúa Giêsu.

Một người lính tay cầm một cây giáo lao vào lưng thầy, giáo lòi ra trước ngực. Thầy An-Rê âu yếm nhìn Cha Đắc-Lộ, cha mời thầy nhìn lên trời là nơi Chúa Giêsu đang đợi thầy. Người lính rút giáo ra đâm một lần thứ hai, lần thứ ba nhưng thầy vẫn chưa tắt thở, một anh lính gần đó thấy vậy mới lấy gươm chém vào cổ thầy hai lát, đầu thầy rơi giữa vũng máu đang lai láng thấm nhuần đất Việt. (1)

Sau lúc bị chém, đầu thầy An-Rê được cất trong một rương quí giá. Cha Đắc-Lộ lúc về lại Rôma đã mang theo báu vật nầy.

---

(1) Theo Horace Massa, thầy An-Rê sinh ở thị trấn Ram-an. Ram-an cũng có lẽ là « Ranran » hay Raran hay « Đanran » chỉ tỉnh Phú-Yên ngày nay, nơi thầy chịu chém là thị-trấn Caciam. Caciam hình như là tỉnh lỵ Quảng-Nam. Sau lúc thầy mất đã xảy ra những biến-cố lạ lùng ở thị trấn Caciam : ban đêm các chùa miếu phát hỏa, nhà tù đã giam thầy cũng phải thiêu cháy và một dãy nhà trong đó có nhà của một ông đội đã tình nguyện đi đánh đập dân công-giáo đến dự cuộc tử linh của thầy An-Rê, cũng bị thiêu hủy.

Đang lúc bị ngọn lửa bao vây ông đội đã nhìn nhận là hình phạt Trời gởi đến, ông thành thật cầu xin thầy An-Rê tha thứ cho ông, xin thầy cứu ông và gia-sản của ông khỏi chết cháy.

Ông đã được như ý : Nhà ông sau cuộc hỏa tai lạ lùng ấy đã trở nên như một cù lao ở giữa biển tro tàn hư nát — Xem Louvet « La Cochinchine religieuse » I. 240-341.

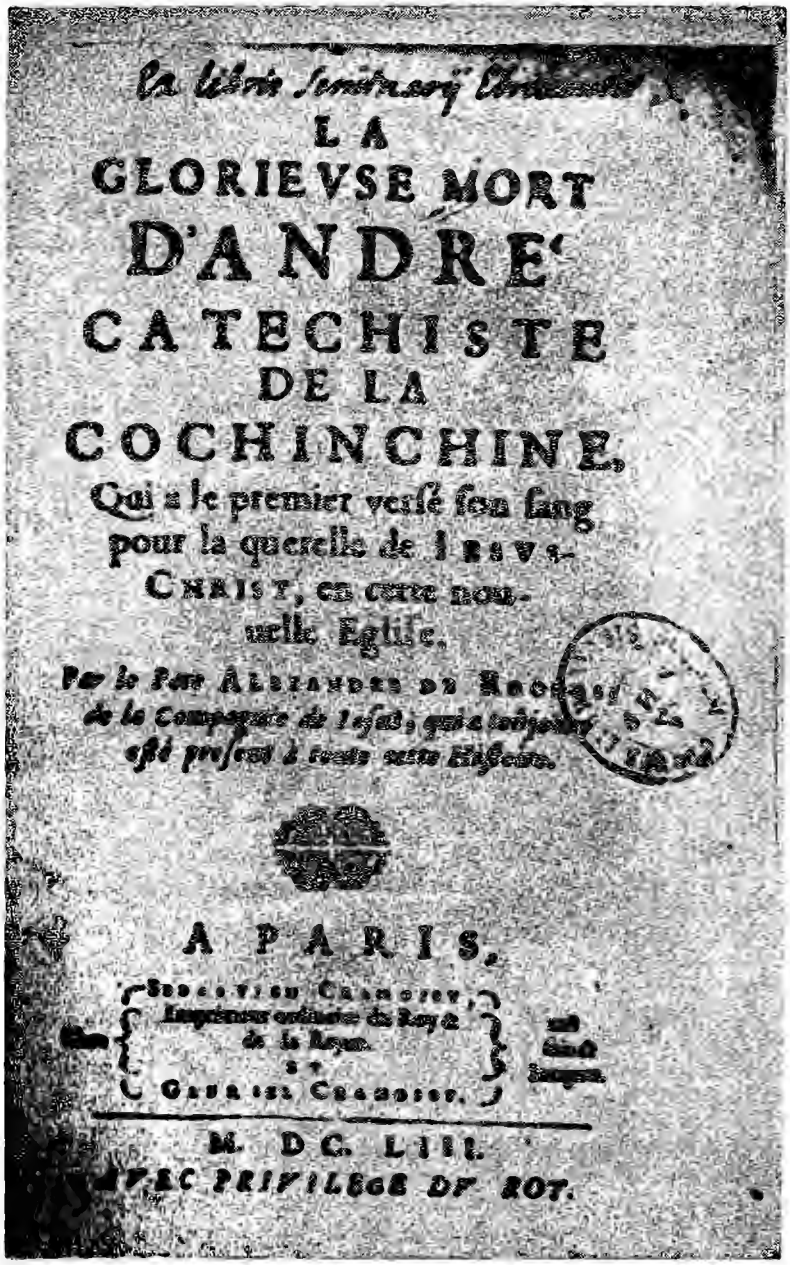

Bản đính bìa quyển « La Glorieuse mort d'André » Trong quyển này giáo sĩ Alexandre de Rhodes thuật lại cái chết anh-hùng của thầy giảng An Rê. Sách xuất bản năm 1653 tại Ba-lê.

Bổn đạo với tất cả thành kính vô biên làm lễ tống táng thầy. Xác thầy được gởi về Macao đặt tại tu-viện của các cha dòng Tên (1).

Ông già An-Rê được tha về, ông là người bổn đạo sốt sắng. Vì đạo, ông đã bị bắt bốn lượt, nhưng lượt nào ông cũng giữ vững đức tin. Vợ ông và các con của ông cũng bắt chước lòng dũng cảm anh hùng của ông. Nhà ông là nơi trú ngụ của con chiên bổn đạo trong lúc bình an cũng như trong lúc bắt bớ.

Ở Qui-Nhơn, ông Trấn-thủ ra lệnh cho những người công-giáo phải đi khai tên tuổi, không đầy một ngày mà đã có hơn một trăm người đến khai, và họ cứ tiếp tục đến mãi, ông Trấn-thủ không thể bắt tất cả nên chỉ chọn 36 người rồi dẫn họ về Quảng-Nam. Trong số 36 người chỉ có một người chối đạo. Ông Trấn-thủ sợ vượt quá quyền hạn mà chúa ban cho ông nên chỉ bắt lấy 6 người, ông ra lệnh đánh những người nầy, tưởng làm như vậy họ và những người tù khác sẽ ngã lòng và bỏ đạo.

Cha Đắc-Lộ tìm cách vào trong ngục ban đêm, an ủi những bổn đạo bị giam cầm, đến sáng, ngài mới ra khỏi tù. Vài giờ sau quan vào tù, những phạm nhân tranh nhau cho được phúc chết vì Chúa Giêsu, trong số đó có hai cha con điều muốn được đến nơi tử-hình. Thấy thế, quan tha cả hai cha con. Rồi ông chọn cho đủ 6 người để đem ra pháp-trường.

Người mang gông đi trước là Antôn Ngữ, lãnh tụ nhóm Công-giáo Qui-Nhơn. Ông đi đến nơi thọ-hình với năm người khác. Nhưng lúc tới nơi họ lấy làm bỡ ngỡ vì họ chỉ bị đánh sơ sơ rồi được tha về (2).

2. Inhaxô và Vinh-Sơn tử đạo (1645).

Chúng ta còn nhớ sau lúc Cha Đắc-Lộ gặp các cha dòng Phan-xicô và các bà dòng Clara ở Cửa-Hàn, ngài cho thuyền đi ra các tỉnh miền Bắc của Trung-Việt — Nửa đường ngài gặp hải-quân của Chúa

(1) *Louvet. « La Cochinchine religieuse ». I. 241. Thuyền-trưởng Jean de Resandé đem xác An-Rê về Macao.*

(2) *Bonifacy « Les débuts du Christianisme en Annam ». 45*

Nguyễn đang đi tuần ở bờ biển. Ngài bị bắt với 9 người tùy tùng trong thuyền, trong chín người tùy tùng ấy có thầy giảng Inhaxô và Vinh-Sơn. (1)

« Inhaxô sinh năm 1610 tại làng Liêm-Công, (2) miền Cửu-Tùng học thức rộng, tinh thông sử ký, được bổ-nhiệm một chức vụ tại Phủ Tổng-trấn, tức dinh ông Hoàng-Khê » (3) ông Hoàng-Khê là con của bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi, vợ lẽ chúa Nguyễn-Hoàng. Năm 30 tuổi trở lại đạo công-giáo do Cha Đắc-Lộ rửa tội. Hai năm sau ông từ chức quan để nhập đoàn thầy giảng và được cử làm trưởng đoàn này.

Sau lúc Cha Đắc-Lộ đã ra khỏi nước, ngày 26-7-1645 Chúa Công-Thượng-Vương cho mời 9 người tùy-tùng của Cha Đắc-Lộ tới triều-đình.

Chúa hỏi cho biết, các ông có đạo Công-giáo chăng, nếu có chúa truyền cho mấy ông phải bỏ đạo.

« Chúng tôi hết thảy đều có đạo, Inhaxô trả lời, và chúng tôi sẽ giữ đạo chúng tôi cho đến chết ».

Chúa nổi giận và nói: « Để rồi xem các ông có sức chịu hình khổ không ». Inhaxô và Vinh-Sơn thay nhau trả lời các câu hỏi của chúa, những anh em khác làm dấu cho chúa biết họ chấp thuận những lời của hai ông thủ-lãnh.

Chúa ra lệnh chém đầu Inhaxô và Vinh-Sơn, 7 anh em còn lại, mỗi người sẽ bị mất một ngón tay. Inhaxô và Vinh-Sơn ôm lấy nhau vì quá vui-sướng.

Hai đại đội gồm 200 lính (4) dẫn hai người đến nơi thọ hình. Mặc dù mang gông các thầy đi mau lẹ. Vô số bổn đạo đi theo các thầy.

---

(1) Xem trang 53.

(2) Giáo-sĩ Đắc-Lộ gọi quê quán thầy là « hem cum » xem Rhodes Voyages et Missions. 165.

(3) Phạm-đình-Khiêm : « Minh-Đức Vương Thái-Phi ». 83.

(4) Bonifacy « Les débûts du Christianisme » 48.

Cũng như bà mẹ của các ông Machabées, mẹ của thầy Inhaxô theo thầy và khuyên bảo thầy can đảm. Inhaxô rơi lụy từ giã mẹ và tất cả mọi người giáo hữu có mặt. Lúc đầu thầy rơi khỏi xác, người ta vẫn còn nghe thầy kêu tên Chúa Giêsu.

Đến lượt Vinh-Sơn, Vinh-Sơn cũng tỏ ra can-đảm như Inhaxô. Còn 7 người bị cắt tay, lấy làm buồn không được chịu chết vì Chúa Giêsu, nhưng lấy làm vinh-dự được chịu nhục vì Chúa: bị cắt ngón út của tay mặt, là hình phạt của bọn trộm cướp.

Không làm sao kể hết tên tuổi của những người bị bắt vì đạo vào thời kỳ này. Chúng ta nên nhớ rằng không những người thanh niên tráng kiện như các thầy An-Rê — Inhaxô, Vinh-Sơn mới bị bắt nhưng chính những người nữ và trẻ con cũng bị bắt và những người này cũng can đảm chẳng kém các nam nhơn.

Công-Thượng-Vương mất ngày 11-3-1643 thọ được 48 tuổi, người con thứ của ông là Nguyễn-phúc-Tần lên kế vị và lấy hiệu là Hiền-Vương. Đối với người công-giáo Hiền-Vương cũng có một thái độ cứng rắn như Công-Thượng-Vương.

Câu chuyện sau đây xảy ra tại Quảng-Nam ngày 31-1-1665, dưới đời Hiền-Vương làm chúa tại miền Nam. Ngày nói trên, các giáo-hữu được dẫn tới pháp trường ở giữa Dinh-Chàm và Hải-Phố. Dân-chúng đến xem rất đông và trên mặt họ thổ-lộ ra nỗi thương-xót đối với những người vô tội sắp phải tử-hình.

Đang lúc người ta sửa soạn, và chờ đợi thi hành lệnh quan, thì trong đám đông người rẽ ra một thiếu nữ, cô này chạy đến trước các người sắp chịu tử-hình và cung kính hôn chân họ — Raphael một trong những người thanh-niên bị xử đỡ cô dậy và nói: « Cô đừng buồn, chúng ta sẽ gặp nhau ở Thiên-đàng » — vài ngày sau cô kia cũng được phước tử đạo. Ông Trấn-thủ lầm-tưởng rằng những cực hình dã man sẽ làm cho người công-giáo, nhất là phụ-nữ đàn bà con nít khiếp sợ và bỏ đạo. (1)

(1) *Bonifacy* — « *Les débuts du Christianisme. 53* ».

Ông truyền lệnh cho lính phân thây một người công-giáo tên thánh là Caïus, rồi mang những tay chân của ông đang còn nóng hổi cho bà Gioanna và hai người em của bà xem. Nhưng bà Gioanna và mấy người em của bà cũng không tỏ dấu sợ hãi chút nào. Ông Trấn-thủ bảo bắt bà Gioanna cho voi chà, bà một tay làm dấu thánh giá, một tay cầm quạt phe phẩy ; mặt bà chiếu rạng một niềm hân-hoan lạ lùng, đang lúc ấy một con voi tiến tới lấy vòi vật bà một cái mạnh đến nỗi bà tắt thở.

Đến phiên các trẻ con công-giáo, chúng vẫn không lay chuyển vì những hình khổ ghê gớm.

Ai lại không rung động lúc thấy những trẻ con ngây thơ vô tội chỉ biết làm dấu Chúa rồi giơ ta ra trước đàn voi đang hung tợn đến dày xé thân xác trong sạch của chúng.

Những trang sử trên đây chứng tỏ người công-giáo bị giết chỉ vì họ là công-giáo.

VI. MINH-ĐỨC VƯƠNG-THÁI-PHI.

Năm 1624 lúc Cha Đắc-Lộ đến Trung-Việt, ngài đã gặp Cha Di Pina ở Hải-Phố, giáo-sĩ Di Pina lúc ấy rất thạo tiếng Việt-Nam. Sau năm tháng học tiếng, Cha Đắc-Lộ và Cha Di Pina ra Thuận-Hóa. Nơi đây một bà quý phái nghe Cha Di Pina giảng, đến xin chịu phép rửa tội và lấy tên thánh là Maria Madalêna. Không nên lầm-lẫn bà Maria nầy với bà công-chúa Mai-Hoa cũng có tên là Maria.

Bà Maria Madalêna tức là bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi vợ lẽ của Chúa Nguyễn-Hoàng và là mẹ của ông Hoàng Nguyễn-phúc-Khê. Bà sinh vào khoảng năm 1568 và mất vào năm 1648 hay 1649, bà thọ ngoài 80 tuổi. Như thế bà đã sống hết đời Chúa Nguyễn-Hoàng, Chúa Sãi, Chúa Thượng và cả Chúa Hiền nữa.

Bà Maria sở dĩ được các chúa kính nể vì con bà là ông Hoàng-Khê đã có công đối với Chúa. Nguyên năm 1635, Sãi-Vương chết, con là Công-Thượng-Vương lên thay, Hoàng-tử Khê lúc ấy phụ giúp tân

Vương trong mọi việc, cũng nhờ ông mà loạn quân do Hoàng tử Ánh, (1) em Công-Thượng-Vương cầm đầu, được dẹp yên, trong những lúc thay đổi ngôi thứ ông có thể tranh quyền một cách dễ dàng nhưng ông không có tham vọng ấy vì vậy ông rất được các chúa Nguyễn tin dùng.

Như thế chúng ta hiểu trong triều của các chúa Nguyễn, bà mẹ của ông hoàng Nguyễn-phúc-Khê, có ảnh-hưởng và có uy-tín, mà bà lại là một người công-giáo.

Bà đã gây dựng nhà thờ, giúp đỡ các giáo-sĩ che chở giáo-dân, chính nhờ gương sáng của bà mà Inha-Xô, một nhân-viên làm việc trong dinh của ông Hoàng-Khê trở lại và đã nên một cán-bộ nòng-cốt của Cha-Đắc-Lộ, và đã được phúc tử-đạo.

Chúa Công-Thượng-Vương có cưới người chị dâu làm vợ, bà nầy trước kia là vợ lẽ của ông Hoàng-Kỳ, anh ruột của chúa và là Trấn-thủ Quảng-Nam (2). Sau lúc ông mất, Công-Thượng-Vương dám cưới bà nầy làm vợ chính-thức và phong cho làm Hoàng-Hậu, bà dâm hậu nầy gọi là Tống-Thị (3). Tống-Thị ghét người có đạo nhất là Inha-Xô kẻ thân tín của bà Minh-Đức Vương-Thái-Phi.

Một hôm vào năm 1644 sau lúc đã đi thăm anh em giáo-hữu ở Quảng-Bình và lũy Đồng-Hới, Cha Đắc-Lộ trở về lại kinh đô Huế. Ngài cố gắng làm cho ông quan Thái-Phó trở lại nhưng không thành công, chính ở trong nhà ông quan đó, có một cuộc hội-họp gồm có các quan, các thầy sãi, Cha Đắc-Lộ và thầy giảng Inha-Xô. Trong cuộc hội họp nầy những lời lẽ lý sự của Inha-Xô đã bịt miệng được các quan lớn và các thầy sãi, vì thế Inha-Xô đã gây cho họ một mối thù.

Vào khoảng tháng 7 năm 1644 bà Tống-Thị ra lệnh cho ông Trấn-thủ Quảng-Nam lục soát nhà Cha-Đắc-Lộ có ý bắt thầy Inha-Xô. Nhưng Cha Đắc-Lộ cũng như thầy Inha-Xô đều vắng mặt cả, chỉ có một mình thầy Anrê ở nhà, thầy nầy bị bắt và bị xử-tử ở Quảng-Nam.

---

(1) Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử lược ». 297.

(2) Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam » 42. (1).

(3) Trương-vĩnh-Ký « Cours d'Histoire annamite » II. 110.

Tin ấy truyền đi khắp xứ và tức khắc đã đến tai bà Minh-Đức tại Huế. Bà đau đớn lúc nghe tin nầy nhưng bà càng đau đớn hơn lúc được tin Inha-Xô bị bắt và bị chém — Vì Inha-Xô là người trong gia đình của bà. Tống-Thị và các quan triều-đình không thể hại bà, hại chính bản thân bà thì họ tìm hết phương kế để làm hại những người anh em trong đức tin của bà.

Lúc các bà phước Tây-ban-Nha đến Huế yết-kiến chúa Thượng các sĩ-quan và thủy-thủ cũng đi theo các bà. Muốn làm đẹp lòng chúa, các sĩ-quan và thủy-thủ Tây-ban-Nha đã cử hành mấy điệu múa và mấy trận đấu gươm xem rất ngoạn-mục nhưng chúa đã không lấy làm vui mà lại lấy làm sợ nói với ông Hoàng-Khê rằng : « Hắn khanh đã học được nhiều điều khéo léo kia của người ngoại quốc bởi lẽ họ đi lại nhà khanh vì mẹ khanh có đạo mà... » (1).

Câu nói vừa thiệt vừa chơi làm cho ông Hoàng-Khê lo và ông định tâm làm hết mọi việc có thể làm để cất sự ngờ vực của chúa đối với ông. Ông cho phá nhà thờ của bà Minh-Đức. Hành-động ấy mặc dù sẽ làm cho mẹ ông đau khổ và theo như ông sẽ làm cho ông trở nên một kẻ trung thành với Chúa Thượng. Ngôi nhà thờ kín đáo và nhỏ bé của bà bị tiêu hủy nhường chỗ cho hàng trăm ngôi thánh đường nguy nga lộng lẫy sẽ mọc lên, rải rác trên toàn cõi đất Việt.

Lúc các nữ-tu dòng Clara được chúa Thượng mời đến Huế, bà Minh-Đức không dám tiếp đón các bà một cách linh đình trọng thể vì thấy thái-độ của chúa và ông Hoàng-Khê rất khắt khe đối với người công-giáo. Nhưng chúng ta cũng có thể đoán được bà đã tiếp xúc thân mật với các bà dòng. Bà Minh-Đức có xin một bộ áo dòng để mặc vào mình trong giờ chết và khi an táng.

Lúc giáo-sĩ Đắc-Lộ bị bắt và phải lên án trảm-quyết, người ta đoán chính bà đã vận động với gia-đình ông Thái-Phó để ông này can thiệp với chúa Thượng. Chúa nghe lời đổi án trảm-quyết ra án trục xuất. Thế là giáo-sĩ phải buộc lòng rời khỏi nước Việt.

---

(1) Phạm-đình-Khiêm : « Minh-Đức Vương-Thái-Phi » 61.

Chúng ta biết cuộc vĩnh-biệt này đã làm bà Minh-Đức buồn phiền đến bực nào. Một lúc kẻ chăn đã bị bắt thì đoàn chiên cũng phải tan tác.

Giáo-sĩ Saccano thay thế giáo-sĩ Đắc-Lộ, đã để lại một tập ký-sự (1) trong đó có nói đến cái chết của bà Minh-Đức. «Giáo-hội Trung-» «Việt rất đau buồn vì cái chết của bà Vương-Phi Maria, là cô mẫu» «của Vua mới chết (Công-Thượng-Vương). Các giáo-hữu đã phải thiệt hại» «rất nhiều về sự từ trần của bà chúa này, lúc sinh tiền đã che chở» «họ trong những cơn đau buồn, và rất sốt sắng chinh-phục các linh» «hồn cho Chúa Giêsu. Bà tôn kính giữ nước phép trong nhà để phân» «chia cho các giáo-hữu, và các giáo-hữu rất có lòng cung kính» «dùng nước phép, việc ấy đã làm cớ cho một trong những cháu nội» «của bà tố cáo bổn đạo một tội nặng nề. Ông Hoàng này thấy trong» «phòng bà nội mình có những bình nước phép và mấy mảnh vải thấm» «máu các vị tử đạo, liền phao đồn đi khắp nơi rằng nước phép của» «bổn đạo là cả một thứ bùa ếm làm bằng chân và tay của trẻ em chặt» «ra. Tiếng đồn làm cho người ta ghê tởm người có đạo. Kẻ phao đồn» «bị trời phạt, nó phải xử tử vì tội xấu xa thông đồng cùng cô mẫu» «nhà Vua» (2).

Lúc bà lìa trần không có một linh-mục nào đến giúp đỡ bà vì lúc ấy giáo-sĩ Saccano ở Hải-Phố không thể về Kinh-đô Huế còn Cha Đắc-Lộ đang trên đường đi về Rô ma.

Bà từ trần giữa sự thương tiếc của hơn 50.000 tín-hữu miền Trung. (3)

---

(1) Relation des progrès de la foi au royaume de la Cochichine es années 1646 et 1647 envoyée au R. P. général de la Compagnie de Jésus par le P. Metello Saccano, religieux de la même compagnie employé aux missions de ces pays — Paris 1653. Bản dịch của giáo-sĩ de Machault.

(2) Phan-đình-Khiêm : « Minh-Đức Vương-Thái-Phi ». 87,

(3) Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam. 49.

CHƯƠNG IV

CÔNG-CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở BẮC-VIỆT (1626-1659)

I. GIÁO-SĨ BALDINOTTI (1626)

Sau lúc chúng ta đã theo dõi các vị thừa-sai dòng Tên trên khắp các nẻo đường ở miền Trung, nơi mà các chúa Nguyễn cai-trị, chúng ta hãy theo các ngài ra Bắc để chứng-kiến việc giảng đạo của các ngài trên phần đất của chúa Trịnh.

Năm 1586 cha Bartholomé Ruiz, sau lúc giảng đạo tại Hà-nội đời Mạc-mậu-Hiệp, ngài đã trở về tại Manila để rồi đi giảng đạo ở Nhật-bổn.

Giáo-sĩ Ordonnez de Cevallos đã bị trục-xuất ra khỏi triều Lê vào cuối năm 1591.

Từ lúc hai giáo-sĩ này rời đất Bắc cho đến lúc các giáo-sĩ dòng Tên đến giảng đạo ở Bắc năm 1626, hình như không có một giáo-sĩ nào đặt chân lên đất Bắc ngoài ra một cha dòng Thánh Phanxicô (1). Cha này ở Malacca đến, không biết tên ngài là gì, không biết ngài ở Bắc được bao lâu và ở vào khu vực nào, chỉ biết ngài đến có rửa tội cho nhiều người học đạo đã lâu từ trước. Rồi ngài chết hay đi đâu cũng không sử sách nào nói đến. Các giáo-sĩ dòng Tên đến Trung-Việt năm 1615 thì 11 năm sau các ngài mới đến Bắc-Việt.

Ngày mồng 2-2-1626 cha Bề trên Girolamo gởi giáo-sĩ dòng Tên đầu tiên đến Bắc: (2) giáo-sĩ Giuliamo Baldinotti thuộc quốc-tịch Ý. Theo giúp ngài có một thầy trợ-sĩ Nhật-bổn Guilio del Piano. Ngày mồng 7 tháng 3 lúc Trịnh-Tráng được tin các ngài đến, chúa gởi đến bốn chiếc thuyền để hộ tống giáo-sĩ.

---

(1) *Bonifacy: Les débuts du Christianisme en Annam, 9.*

(2) *Trương-vĩnh-Ký : « Cours d'Histoire annamite » II. 112.*

Đến Hà-nội giáo sĩ Baldinotti và tất cả các người Bồ-đào-Nha đều đến yết-kiến Trịnh-Tráng. Chúa lấy làm vui mừng, cầu chúc các ngài nhiều may mắn và chúa đã lo lắng cho các ngài đủ mọi điều cần-thiết, chúa mời giáo-sĩ và những người tùy tòng trú ngụ trong một ngôi nhà đẹp nhất của thành phố. Những ngày Quốc-khánh chúa cũng mời các ngài đến dự lễ, dự những cuộc duyệt binh, những cuộc tập trận do chúa điều khiển.

Nhờ sự có mặt của các giáo-sĩ mà các người Bồ-đào-Nha ăn ở một cách hiền lành tử-tế. Họ đã lấy được lòng chúa Trịnh, chúa mời giáo-sĩ Baldinotti lập cư ở Bắc, Giáo-sĩ trả lời cho chúa biết ngài đến không phải có mục đích làm giàu nhưng để rao giảng đạo công-giáo. Nghe nói vậy, chúa gởi đến nhà giáo-sĩ một thầy sư cai-quản ngôi chùa quan-trọng nhất trong nước. Lúc tới nhà của giáo-sĩ Baldinotti, thầy sư quỳ xuống lạy bức ảnh Chúa Cứu-thế treo ở trên tường và dâng cho ngài một lễ vật quí giá — Thầy sư thay mặt chúa Trịnh mời ngài đến dự tiệc tại dinh điện của chúa, họ sẽ hỏi ngài nhiều điều về toán-pháp và khoa-học,

Trịnh-Tạc nhờ giáo-sĩ Baldinotti chữa bà Hoàng Thái-hậu vì bà bị ma quỉ phá rầy. Ngài cho biết nếu bà theo đạo bà sẽ hết bị ma quỉ quấy rối. Về sau sĩ quan Bồ-đào-Nha cho biết quỉ không còn phá rầy bà lúc bà mang một xâu chuỗi vào mình.

Chúa Trịnh rất để ý đến vị sĩ-quan Bồ-đào-Nha. Ông này trông ăn mặc rất sang trọng ; đi đâu cũng có lính tráng hầu hạ nhưng vị sĩ-quan mỗi lần gặp giáo-sĩ Baldinotti là nhường bước cho ngài, mặc dù ngài ăn mặc khó khăn Thấy thế chúa Trịnh cũng đem lòng cung kính giáo-sĩ. (1)

Cha Baldinotti nhận thấy người Bắc có nhiều tính cách tốt nên ngài vận-động xin các giáo-sĩ dòng ngài đến giảng đạo tại Bắc còn chính ngài phải về lại Macao để đi Nhật-bổn, vì ngài thông-thạo tiếng Nhật.

---

(1) Bonifacy « Les débuts du Christianisme », 18-19.

Có một thương-gia Mã-lai cáo với chúa Trịnh về việc người Bồ-đào-Nha làm gián-điệp cho chúa Nguyễn ở Trung. Mặc dù có người trong gia-đình cho chúa biết sự thật ấy nhưng chúa cũng không tin điều ấy. Tuy nhiên chúa bắt người Bồ-đào-Nha thề sẽ không bao giờ giúp chúa Nguyễn. Người Bồ-Đào-Nha làm lời thề trước tượng ảnh Thiên-chúa. Cha con họ Trịnh lấy làm chắc dạ, lúc ấy mới cho phép cha Baldinotti và các người Bồ-đào-Nha rời khỏi đất Bắc.

Ngày 18 tháng 8 năm 1626 ngài từ-giã Hà-nội và đến ngày 16 tháng 9 ngài đến Macao. Có hai chiếc thuyền của chúa Trịnh đi hộ tống tầu Bồ-đào-Nha từ Hà-nội đến cửa biển.

Sở dĩ cha Baldinotti đã không ở lại Bắc được vì ngài không biết tiếng Bắc, thành thử ngài không có giảng đạo gì được chỉ rửa tội cho 4 hài nhi gần chết. Vả lại cha Baldinotti theo như ngài viết lại trong ký-thuật (1) ngài đến Bắc có mục đích quan-sát xem tình hình thuận tiện cho việc giảng dạy ở nơi đó không và cũng có ý mở một con đường đi vào tỉnh Quảng-đông ở Trung-hoa và đi vào xứ Lào để giảng đạo ở xứ này.

II GIÁO-SĨ ALEXANDRE DE RHODES (CHA ĐẮC-LỘ)

1.— Ở Thanh-hóa.

Nhận được tờ báo cáo của giáo-sĩ Baldinotti cha Bề trên de Mattos chọn cha Đắc-Lộ và cha Marquez đến giảng đạo ở Bắc-Việt. Hồi ấy cả hai Cha cùng ở Trung. Riêng cha Marquez, ngài coi sóc anh em công-giáo Nhật ở Hải-Phố. Muốn cho chúa Trịnh khỏi nghi ngờ, Bề-trên gọi cha Đắc-Lộ về Macao vài tháng rồi sẽ qua Bắc-Việt, hồi ấy chúa Trịnh không ưa người Bồ-Đào-Nha vì họ có liên lạc với chúa Nguyễn ở miền Trung.

---

(1) *Relatione del viaggio de Tunquino novamente scoperto. — Roma 1629. Có bản dịch tiếng Pháp trong B.E.F.E.O.— Janvier Mars 1903 trang 71.*

TVNCHINENSIS

HISTORIÆ

LIBRI DVO,

QVORVM ALTERO

status temporalis huius Regni.

ALTERO MIRABILES EVANGELICÆ

Prædicationis progressus referuntur.

COEPTÆ PER PATRES SOCIETATIS IESV,

ab Anno 1627. ad Annum 1646.

Authore P. ALEXANDRO DE RHODES, *Avenionensi, eiusdem Societatis Presbytero; Eorum quæ hic narrantur teste oculato.*

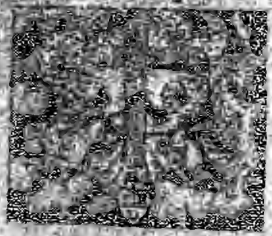

LVGDVNI,

Sumptib. IOAN. BAPT. DEVENET, in via Mercatoria, sub signo Crucis Aureæ.

M. DC. LII.

CVM PRIVILEGIO REGIS.

L-587

9.— Hình bìa quyển « Historiæ Tunchinensis » Lịch-sử Bắc-Việt do Cha Đắc-Lộ viết. Xuất bản ở Lyon năm 1652.

Dầu vậy một người Bồ-đào-Nha tên là Di Fonseca (1) dám buôn-bán với Bắc-Việt và bằng lòng đem hai giáo-sĩ Đắc-Lộ và Marquez ra Bắc.

Ngày 19 tháng 3 năm 1627 tầu của giáo-sĩ đến Thanh-hóa và cập bến Cửa-Bạng (2).

Khi các cha vừa lên đất dân chúng đông đảo chạy đến hỏi các ngài là ai, ở đâu và có mang theo hàng-hóa gì mới lạ không ? Đắc-Lộ thay mặt cho mọi người đáp lại rằng : « Đây là tàu của người Bồ-đào-Nha, những người mà danh-tiếng lừng-lẫy khắp phương Đông, vì đánh giặc giỏi và chuyên chở những hàng-hóa quý lạ. Hiện giờ tàu của họ có chở một thứ hạt trai tuyệt đẹp và quí giá, ai mua được thì cả đời sẽ được giàu có, và còn sẽ được hạnh-phúc muôn thuở. Không nên sợ giá cao, vì không ai nghèo đến nỗi không đủ tiền để mua hạt trai ấy. Nghe vậy họ đến khấp-khởi vui mừng, và xin ngài ít là cho họ xem hạt trai ấy. Ngài trả lời hạt trai ấy mắt xác thịt không thể thấy được chỉ có trí khôn hiểu được mà thôi. Hạt trai ấy chính là lề-luật Thiên-Chúa, một cái gì quí-trọng hơn trân-châu và hàng-hóa của Ấn-Độ. Chỉ có một luật ấy mới có thể làm cho anh chị em được sống hạnh-phúc muôn đời. Chúng tôi sẵn sàng giảng dạy cho anh chị em, nên chúng tôi không ngại vượt biển băng ngàn để đến Bắc-Việt. » (3)

Nghe tới tiếng luật họ hỏi luật mà ngài muốn dạy cho họ là luật thế nào. Thấy sẵn dịp cha Đắc-Lộ liền diễn thuyết cho họ về Tôn-giáo. Đại ý ngài nói : « Lề-luật mà ngài muốn dạy cho họ biết là lề-luật thờ-phượng Thượng-Đế, đã sinh ra vũ-trụ muôn loài. Kết-quả có hai người phục lý ngài và xin tòng đạo.

Giáo-sĩ Đắc-Lộ còn ở lại Cửa-Bạng 15 ngày, ngài dùng dịp ấy để giảng đạo và đã làm cho rất nhiều người trở lại, trong số những

---

(1) Cha-Đắc-Lộ dịch ra tiếng Ý những tên của người Bồ-đào-Nha và Tây-ban-Nha.

(2) Rhodes : Historiæ Tunchinensis. Liber secudus. 11.

(3) Rhodes Historiæ Tunchinensis. Liber secundus. 12

người ấy có một ông thầy pháp. Trong nhà ông có đến 25 bàn thờ dâng kính ma quỉ thế mà vẫn bị ma quỉ trêu chọc luôn. Ông đến xin Cha Đắc-Lộ cứu ông khỏi sự phá-hoại của ma quỉ và hứa nếu được khỏi, sẽ theo ngài. Cha Đắc-Lộ bảo ông đừng sợ và dạy ông dùng Thánh-giá mà chống lại với ma quỉ. Giáo-sĩ cho ông một tượng Thánh-giá, bảo ông về phá hết các bàn thờ, đem nước Thánh vẫy khắp nhà và không còn bị ma quỉ khuấy-khuất nữa. Sau Cha Đắc-Lộ đã rửa tội cho ông..

Gặp tuần thánh các cha tổ-chức thật linh-động. Cha Marquez cho ý-kiến dựng một Thánh-giá to lớn trên đỉnh núi cho ngoài xa khơi cũng trông thấy được. (1)

Trên núi ấy có một ngôi chùa dâng kính một vị Tiên-Nữ, tức là Nàng Thiên-Y, con gái một vua nước Tàu, đã vì can tội trọng mà bị vua cha phạt quăng xuống biển (2) các cha không nỡ phá chùa ấy, các ngài chỉ muốn dựng một cây Thánh-giá bao-quát cả khu chùa... Đến ngày thứ sáu tuần Thánh lúc dân-chúng đã tụ họp rất đông, các giáo-sĩ cho lệnh khiêng Thánh-giá lên đỉnh núi, rước đến chỗ đã nhất-định và dựng tại đó. Sau khi làm phép Thánh-giá tất cả quỳ gối kính lạy Chúa Giêsu.

Sau được tin chúa Trịnh cùng quan quân vượt biển qua đó trông thấy Thánh-giá đã hỏi xem có phải dấu-hiệu mà người Bồ-đào-Nha rất sùng-kính không? Một vị quan rất được dân có dạo yêu-mến tâu : « Đó là thứ cờ mà hễ người Bồ-đào-Nha trông thấy dựng ở đâu, là họ vui lòng đem của-cải hàng-hóa quí lạ đến chỗ đó ». Nghe vậy Chúa Trịnh càng cố nhịn Thánh-giá một lúc lâu, cho đó là một điều may mắn cho mình và Tổ-quốc (3)

Cũng vào hồi nầy nhà Mạc ở Cao-Bằng về hàng với Vua Lê Chúa Trịnh (4). Rảnh tay về phía nhà Mạc, Chúa Trịnh mới quyết tâm diệt

---

(1) *Rhodes : Historiæ Tunchinensis. Liber secundus. 15 và 16.*

(2) *Rhodes : Historiæ Tunchinensis. Liber secundus. 112*

(3) *Rhodes : Historiæ Tunchinensis. Liber secundus. 17.*

(4) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử lược ». 295.*

Chúa Nguyễn. Trịnh-Tráng sai Nguyễn-Khải và Nguyễn-danh-Thế đem 5.000 quân đi làm tiên-phong vào đóng ở xã Hà-Trung, rồi đem đại binh rước Vua Lê đi đánh mặt Nam.

Đang khi các giáo-sĩ ra sức giảng đạo ở Cửa-Bạng thì một bên Chúa Trịnh cho người đưa thư tin cho các người Bồ-đào-Nha biết, Chúa đã rời Hà-nội đem quân đi đánh Chúa Nguyễn nhưng Chúa Trịnh còn đợi gặp phái-đoàn Bồ-đào-Nha. Thật là may mắn, các giáo-sĩ từ-giã dân cư, khuyên-bảo anh em giáo-hữu vững lòng giữ đạo rồi các giáo-sĩ lên đường về Hà-nội. Ngược sông Cái vài hôm thì gặp Chúa cùng đoàn tàu theo thứ-tự sau đây:

Đi đầu là một đội 200 chiến-thuyền trang-hoàng rất công-phu chở binh-sĩ và khí giới. Đoàn tàu tiến trật-tự vừa oai-hùng vừa ngoạn mục, phục nhất là tài-nghệ của những tay chèo. Họ chèo một cách rất là đều-đặn, trăm người như một. Theo sau là 24 chiếc thuyền chở quân hộ-vệ của Chúa. Chiếc nào cũng căng buồm và trần-thiết sặc-sỡ. Chiếc to hơn và lộng lẫy hơn đi giữa là ngự-thuyền.

Chúa tiếp các giáo-sĩ và các người Bồ-đào-Nha rất niềm-nở, người Bồ-đào-Nha dâng lễ-vật và khí-giới để Chúa dùng đánh giặc. Các giáo-sĩ dâng lễ-vật đơn mọn là những đồ đạo. Chúa Trịnh tỏ dấu hài-lòng và cũng có tặng quà lại cho các ngài. Trịnh-Tráng truyền cho các thuyền Bồ-đào-Nha theo Chúa mãi cho đến lúc gặp cửa biển nào thuận-tiện Chúa sẽ cho các giáo-sĩ và người Bồ-đào-Nha ở đó đợi cho các đạo binh của Trịnh-Tráng đi đánh Chúa Nguyễn về.

Vì phải đi theo đạo binh của Chúa Trịnh các giáo-sĩ mới được dịp thấy binh-khí và một số chiến thuyền nhiều hơn số các ngài đã thấy, ấy là chưa kể vô số thuyền với xuồng chở hành-lý với cả đàn bà con gái, mà một số lớn sẽ để lại tỉnh Thanh-Hóa cho dễ chạy giặc Tính tất cả thủy-binh và bộ-binh có tới 200.000 quân (1) với 300 voi chở súng ống, riêng bộ-binh đã chiếm mất 120.000 quân (2). Trong

(1) *Rhodes: Historiæ Tunchinensis. Liber secundus. 18, 19, 20.*

(2) *Chappoulie: « Aux Origines d'une Eglise » I. 33.*

lúc đi đường, các giáo-sĩ đã giúp đỡ rất nhiều người. Dân thập-phương đổ đến nghe các giáo-sĩ giảng đạo, và người ta nghe một cách chăm chỉ, nhưng trong lúc lòng người hoang-mang như thế, không thể khuyên được ai theo đạo.

Khi đã đến một cánh đồng rất rộng gần làng An-Vực, đang lúc Chúa lên chùa ở trên đỉnh núi cao để hành-lễ, thì không may có một anh lính cưỡi voi ngã xuống sông ; người ta vội vớt anh ta lên và ai cũng cho là đã chết rồi. Các giáo-sĩ tắt tưởi đến, vô số người đứng vòng trong vòng ngoài, các giáo-sĩ đã cầu-nguyện nhiều và cũng cho anh ta một chút thuốc, thế rồi may mắn làm sao anh lính chỗi dậy khỏe-mạnh làm việc như thường. Chúa Trịnh rất cảm-phục và ca-ngợi các giáo-sĩ.

Khi đến một nơi thuận-tiện, Chúa truyền cho tàu Bồ-đào-Nha đậu lại đợi khi Chúa về sẽ kéo đi. Chúa cũng đặt một quan lương-thiện để coi sóc, Chúa dặn-dò ông ta phải bảo-vệ các giáo-sĩ và các người Bồ-đào-Nha. Việc thứ nhất ông ta làm là cất ngay cho các giáo-sĩ một nhà nhỏ bằng gỗ rất tiện lợi. Các giáo-sĩ lấy một phần làm nhà nguyện.

Trong hai tháng giảng đạo ở đây các giáo-sĩ đã làm cho một thầy Sư 85 tuổi và một bà góa trong gia-đình của Chúa Trịnh trở lại đạo. Lúc bỏ tỉnh Thanh-Hóa về lại Hà-Nội các cha đã rửa tội cho hơn 200 người. (1)

Còn Chúa Nguyễn là Sãi-Vương sai cháu là Nguyễn-phúc-Vệ làm tiết chế cùng với Nguyễn-hữu-Dật đem binh mã ra các nơi hiểm yếu. Quân họ Trịnh đến đánh chết hại rất nhiều. Nguyễn-hữu-Dật đặt ra một kế khiến cho quân Trịnh phải rút về, sai người đi nói phao rằng : Ở ngoài Bắc có Trịnh-Gia và Trịnh-Nhạc sắp làm loạn.

Trịnh-Tráng nghe tin ấy trong bụng sinh nghi, không biết thực hư thế nào nên rước vua Lê và rút quân về Bắc. (2)

---

(1) *Rhodes:* « *Voyages et Missions* » *92.*

(2) *Trần-trọng-Kim:* « *Việt-Nam Sử-lược* » *296.*

Như thế việc đánh nhau lần thứ nhất với Chúa Nguyễn năm 1627 thất bại

2.— Ở Hà-Nội.

Trên đường đi về, để làm nguôi cơn giận của Chúa Trịnh gây nên do cuộc thất bại ấy, Cha Đắc-Lộ dâng cho Chúa một bản dịch ra tiếng Tàu bộ sách hình-học của Euglide (1). Chúa Trịnh mời giáo-sĩ đến thuyền để Chúa hỏi chuyện, giáo-sĩ cũng nhờ dịp nầy để giảng đạo cho Chúa Trịnh nhưng Trịnh-Tráng vẫn thờ ơ. Trái lại sĩ-quan hầu cận của Chúa nghe giáo-sĩ giảng-giải tỏ vẻ thịnh tình đối với giáo-sĩ. Trịnh-Tráng đề-nghị giáo-sĩ ở lại Hà-Nội mặc dù lúc ngươ Bồ-Đào-Nha đã đi rồi. Sung-sướng Cha Đắc-Lộ nhận lời và cũng xin Chúa ban phép cho giáo-sĩ Pedro Marquez ở lại Hà-Nội nữa.

Các giáo-sĩ về đến Hà-Nội ngày mồng 2 tháng 7 năm 1627.

Kinh-đô của Chúa Trịnh cũng to lớn và đường sá trong thành cũng rộng rãi. Mười hai con ngựa có thể song song đi lọt qua các con đường ở phố. (2)

Chúa Trịnh ra lệnh xây cho các giáo-sĩ một nhà bằng gỗ gần dinh của Chúa. Nhà ấy cũng có nơi làm phòng nguyện. Các người học đạo đến rất đông. Còn hơn ở Trung-Việt, các người tai mắt trong triều-đình làm gương cho dân chúng. Trong số những người tai mắt ấy có người chị của Chúa. Bà lấy tên là Catherine. Bà thông-thạo chữ nho và làm cho mẹ bà trở lại.

Bà Catherine đã viết bằng thơ lịch-sử đạo công-giáo, từ lúc sơ-khai thiên-địa cho đến lúc Chúa Giêsu giáng trần, cũng không quên ghi vào giấy mực, ngày các giáo-sĩ đến giảng đạo trên đất Bắc. Bà Catherine đã có công làm cho 17 người trong nhà bà trở lại đạo. (3) Ngay từ thời kỳ ấy, các người tân-tòng đều thuộc về mọi giai-cấp trong xã-hội, hậm chí đến thầy Sư bà Vãi cũng có trong số những người tân-tòng.

(1) *Chappoulie* : « *Aux Origines d'une Eglise* » *I. 34.*

(2) *Rhodes* : « *Historiæ Tunchinensis. Liber Secundus. 34.*

(3) *Chappoulie* : « *Aux Origines d'une Eglise* » *I. 34.*

Lúc các người Bồ-đào-Nha ra về, Chúa Trịnh-Tráng có gửi cho Cha Bề-Trên Palmerio một bức thư tỏ lòng cám ơn ngài vì đã gửi các cha đến Bắc-Việt. Bức thư này thêu bằng thứ chỉ bạc. Thuyền bị đắm gần đảo Hải-Nam, người bản xứ đã cướp lấy bức thư quí giá nầy, nhưng cha Bề-Trên đã chuộc lại. (1) Hình như chính Trịnh-Tráng chứ không phải Vua Lê, đã gửi một bức thư cho Đức Giáo-Hoàng Urbain VIII. Đó là bức quốc thư ngoại-giao đầu tiên của chính-phủ Việt-Nam với Tòa Thánh Vatican. (2)

Ký-sự của các giáo-sĩ cũng cho chúng ta biết phương-pháp giảng-đạo của các ngài : Các ngài chưa vội đánh những tà-thuyết nhưng trình-bày cách rõ ràng sự cần-thiết phải có một đấng Thượng-Đế dựng nên vũ-trụ và muôn loài. Trí khôn con người ngay thẳng tự-nhiên công nhận điều này, sau mới nói đến lụt Hồng-thủy, Chúa xuống thế làm người và mầu nhiệm Chúa Ba Ngôi.

Lúc cắt nghĩa về sự Thương khó Chúa Giêsu cần phải làm cho giáo-hữu hiểu chính Chúa Giêsu muốn chịu chết vì yêu nhân loại chúng ta.

Một thầy Sư, con của một cựu Đại-sứ Việt-Nam ở Bắc-Kinh đem đến một quyển sách bằng chữ Tàu mà các giáo-sĩ dòng Tên đã xuất-bản, sách ấy là một quyển giáo-lý, nhờ nó mà các Cha được uy tín với dân chúng không phải là ít : vì tất cả những gì ở Tàu đến, đều đáng cho dân chúng phải tin.

Từ lễ Sinh-Nhật năm 1627 đến Phục-Sinh năm 1628, có 500 người đã chịu phép Rửa tội, trong số đó có nhiều người thuộc về dòng quí phái. Một lúc theo đạo họ không còn giữ vợ lẽ của họ nữa, và đồng thời các ông thái-giám trở ra vô dụng và thất-nghiệp, vì thế bọn người nầy mới ra sức vận động với Chúa Trịnh-Tráng để Chúa đuổi các ngài đi nơi khác. Trịnh-Tráng ban đầu không chịu nghe nhưng sau vì các bà vợ lẽ cho Trịnh-Tráng biết các giáo-sĩ

(1) *Bonifacy : « Les débuts du Christianisme » 22.*

(2) *Bức thư ấy hiện nay để tại thư viện Vatican. Fond Barberini — Orient — 158. Xem Phạm-đình-Khiêm. P.S. 1950 số 11, 14, 15. Cadière trong B. C. A. I. 1912 trang 199-210.*

Bồ-đào-Nha là những người phù-thủy, các ông mà thổi hơi vào mặt chúa thì chúa lăn ra chết liền. Trịnh-Tráng nghe vậy mới đổi thái-độ đối với các giáo-sĩ. Chúa không còn mời các giáo-sĩ đến ăn cơm một cách thân mật với chúa nữa. Giáo-sĩ còn nhớ mỗi lần giáo-sĩ tới, chúa bắt giáo-sĩ phải ngồi gần bên chúa, rồi Chúa tự tay đem cơm hoặc gắp các thứ đồ ăn cho giáo-sĩ. Bây giờ rủi mà có gặp các giáo-sĩ thì chỉ gặp xa xa mà thôi; giáo-sĩ có nói gì, chỉ có ông quan thái-giám nghe rồi nói lại với chúa, thêm bớt tùy ý ông.

Một hôm các giáo-sĩ nhận một lá thư trách các ngài đã tuyên truyền một lề-luật mọi rợ: Luật không được cưới nhiều vợ. Như vậy nước nhà sẽ ít dân số, chúa cấm ngặt các giáo-sĩ không được tuyên truyền luật ấy, ai bất tuân sẽ bị chém đầu. Lời lẽ cứng rắn và bất lễ trong thư làm cho cha Đắc-Lộ nghi: « nhất định thư này không phải của Chúa, nhưng đó là thư của các ông thái-giám và các bà Cung-Phi » và các Cha cứ giảng giải như trước không một chút sợ hãi. (1)

Chính đang lúc khó khăn này lại là lúc có nguyệt-thực, các giáo-sĩ vẽ lên trên giấy các hiện tượng của mặt trăng và ở dưới tranh vẽ có chú-giải về hiện tượng của nguyệt-thực. Các giáo-sĩ còn cho Trịnh-Tráng biết dù chúa có cho lệnh bắn tắt cả các đại bác ở trên toàn cõi Đàng-Việt, hiện tượng này vẫn xảy ra như thường. Chúa nhận được bức vẽ xem rất kỹ càng và ra lệnh trên khắp toàn lãnh thổ: cấm bắn súng, cấm khua chuông gõ mõ (2) lúc xảy ra hiện-tượng. Thế rồi nguyệt-thực đã diễn ra từng li từng tí như các giáo-sĩ đã cho biết, Chúa tin-phục sự thông thái của các ngài và bênh vực các ngài như trước.

Những người quí phái trở lại, dâng cho giáo-sĩ chùa chiền để các ngài sửa chữa làm nhà thờ. Các ngài không nhận lời vì các ngài biết điều đó sẽ sinh ra nhiều sự rắc rối cho các ngài; thế mà cũng

(1) *Rhodes: Histoire du Royaume de Tonkin 192.*

(2) *Quan-niệm về nhật hoặc nguyệt-thực ở Bắc hoặc ở Nam đều giống nhau.*

bị cáo là đã đánh phá các tượng bụt, chúa ra sắc dụ cấm theo đạo công-giáo và dụ ấy được treo ngay trước cửa nhà thờ các giáo-sĩ.

Các giáo-sĩ vào yết kến chúa Trịnh, đã làm chúa hiểu những lời người ta vu cáo, và vì thế chúa lại hủy sắc-dụ cấm đạo.

Các giáo-sĩ tổ-chức một cách hết sức long trọng những lễ của Hội-thánh. Ngày Tết, giáo-sĩ không cấm bổn đạo trồng cây nêu, nhưng với điều kiện mỗi cây nêu đều có thánh giá. Ngày mồng một Tết dâng kính Đức Chúa Cha, ngày mồng hai Đức Chúa Con và ngày mồng ba Đức Chúa Thánh thần.

Những cuộc rước kiệu được tổ chức vào dịp lễ lá đã hấp dẫn không những anh em giáo hữu, nhưng nhất là những anh em bên lương, rủi năm ấy một cuộc hỏa tai thiêu tất cả các bao bột nên đến kỳ lễ Phục-Sinh không thể cho bổn đạo rước lễ được...

Trước lễ Đức Chúa Trời Ba Ngôi năm 1628 đã có hơn 1.600 bổn đạo (1). Giáo-sĩ đã rửa tội cho nhiều người gần chết, và như thế các kẻ ghen ghét ngài đã phao lên rằng các ngài đã giết chết dân làng. Lại còn một thầy Sư trước kia là tay chân của Mạc-kính-Cung cáo các giáo-sĩ âm mưu với họ Mạc để lật đổ họ Trịnh. Ông Sư này còn cáo các Cha có ác ý đốt thành Hà-Nội; những lời vu cáo ấy đã châm ngòi lửa giận ghét của nhân dân đối với người giáo hữu, họ đã kéo đến hạ bàn thờ của các cha rồi Chúa Trịnh ra sắc-dụ cấm đạo.

Theo sắc-dụ ấy các cha phải bị giam ở tại tư gia, một tiểu đội canh gác nhà các ngài để cho bổn đạo khỏi đến với các ngài. Trong 15 ngày các giáo-sĩ chỉ lo việc riêng của mình không giúp gì cho bổn đạo được. Sau thời gian ấy cha Đắc-Lộ mới bắt đầu đi giảng cách chùng lén để cho bổn đạo khỏi phải lâm-lụy vì họ vẫn tìm gặp các ngài. Một đại-úy kỵ binh đã trở lại trong thời kỳ này ngài đặt tên cho vị sĩ-quan này là Inha-Xô; tất cả gia đình cũng theo gương của ông. Lúc mà các cha được tự do giảng dạy, người ta đến

(1) *Bonifacy*: « *Les débuts du Christianisme en Annam* » 23.

nghe các cha vì tọc mạch nhưng khi các ngài giảng dạy cách chùng lén thì chỉ những người muốn trở lại mới chạy đến tìm các ngài. Trong một thời gian ngắn ở trong thành phố đã có 7 giáo khu. Mỗi khu đều có nhà nguyện riêng, nhà nguyện cũng là nơi hội họp để chép Phúc-Âm, hạnh các thánh, các kinh thường đọc, như vậy hồi ấy các cha dòng Tên đã dịch những sách ấy ra tiếng Việt (1).

Bốn tháng sau khi ra sắc dụ cấm đạo, kho đạn phát hỏa, một quân nhân thuộc pháo binh bị lửa thiêu cháy, chúa Trịnh biết binh sĩ ấy là một người công-giáo, chúa truyền tống táng người bắt hạnh một cách linh đình trọng thể và theo lễ nghi công-giáo. Giữa cánh đồng ruộng mênh mông trước lúc từ giã người quá cố, Cha Đắc-Lộ đã giảng một bài thống thiết và sâu sắc. Đại ý bài này như sau: Mùa Đông đã qua, mưa đã tạnh v.v... ngài chứng-minh những cuộc thử thách bắt bớ làm cho lòng người càng mạnh tin hơn. Có những cuộc thử hách này mới biết những ai trung-thành với Thiên-Chúa.

3.— Trên đường lưu lạc.

Chúa Trịnh-Tráng đã ban phép cho các giáo-sĩ ở lại trong nước vì chúa có mục đích nhờ những người Bồ-đào-Nha năng đến buôn bán trong xứ. Nhưng vì các chiếc tàu Bồ-đào-Nha đã đem các giáo-sĩ đến Bắc bị chìm ở Hải-Nam, hàng hóa bị mất sạch, người Bồ-đào-Nha còn sống sót lại không đến Ma-cao kịp để nhắn các nhà buôn khác đến Bắc-Việt, vì thế chúa giận mà hỏi các giáo-sĩ rằng: « Muốn về Trung-Hoa bằng thuyền không ? ». Nhưng các ngài chỉ muốn về khi có tàu Bồ-Đào-Nha đến. Vì đầu năm 1629 không thấy tàu Bồ-Đào-Nha đâu cả nên chúa nhất định đày các ngài vào Trung (2). Chúa gửi đến một người bí thư ra lệnh cho các giáo-sĩ dọn hành lý để lên đường. Người bí thư ấy nói cho các giáo-sĩ biết lý-do bắt buộc các ngài phải ra đi: « Các ngài đã làm cho nhiều giáo-hữu tận tòng phải

(1) *Bontfacy*: « *Les débuts du Christanisme en Annam* » 24.

(2) *Vì sao Chúa Trịnh lại muốn đày Giáo-sĩ Alexandre de Rhodes vào miền Trung, xem Cadière*: « *Le Mur de Đồng-Hới* » *135-136.*

chết ». Các giáo-sĩ mới bảo các điều đó không có gì lạ vì có nhiều người gần chết xin theo đạo nên các cha mới rửa tội cho họ. Anh bí thư mới khuyên các cha rằng : « Tôi rất lấy làm bỡ-ngỡ, vì các cha là những người khôn ngoan, sao các cha lại rửa tội cho các người gần chết, như thế hữu ý hay vô tình các ngài đã cho những kẻ ghen ghét các ngài, một cơ-hội để vu cáo các ngài ; vì thế tôi thiết nghĩ các ngài chỉ nên rửa tội cho những người khỏe mạnh ». Các cha cám ơn lời chỉ giáo của ông và cho ông biết phận sự các ngài là lo về mạng sống thiêng-liêng của người gần chết.

Lúc được tin các giáo-sĩ bị đày, rất nhiều người đến xin chịu phép rửa tội. Một vài ngày sau, một ông quan thái-giám chúa sai đến dâng cho giáo sĩ 20 lạng vàng, vài thước vải, rồi ông mời các ngài xuống thuyền, ông giao các ngài cho thuyền-trưởng.

Giáo-sĩ xin phép đến gặp chúa để cám ơn chúa, không những về món quà chúa mới gởi đến, nhưng còn về những ân huệ mà các ngài đã hưởng trong ngót hai năm. Tâm tình biết ơn ấy là một tâm tình thành thực. Cha Đắc-Lộ có một tình yêu tha thiết đối với những người không đồng tín-ngưỡng với ngài, dù những người ấy là những người nghèo khó hay là những ông quan triều-đình Huế. Đối với ông Trấn-thủ Quảng-Nam là người đã đốt phá nhà thờ, đã giết chết các bổn đạo của ngài, Cha Đắc Lộ không tỏ ra một dấu gì là ghen ghét ông ta. Giáo-sĩ đã mục kích nhiều cuộc bắt bớ, đã thấy máu người giáo-hữu, con cái của giáo-sĩ đổ ra lai láng, giáo-sĩ đã nói lên những nỗi đau đớn và lo ngại của giáo-sĩ, nhưng tuyệt nhiên không có một lời chua cay đối với những kẻ thù địch của giáo-hội.

Anh em công-giáo nghe tin, kéo đến tiễn chân các giáo-sĩ. Họ xuống ngay dưới sông để nghe cho rõ một lần cuối cùng bài giảng của người cha chung, họ đến gần ngài muốn xưng tội, nhưng vì thời giờ eo hẹp, ngài không thể giải tội cho riêng từng người nên ngài làm phép giải tội chung cho tất cả. Ước lượng có đến 500 bổn đạo ở bến đò. Trong số những người ấy có một ông già 70 tuổi. Ông ăn vận lễ phục để từ giã các cha và trong giây phút quá cảm-động ông quỳ xuống lạy các ngài bốn lạy.

Ông thuyền-trưởng cư xử với các ngài rất lịch thiệp. Đi theo các giáo-sĩ thầy giảng Inhaxô, cựu Đại-úy kỵ binh và một binh-sĩ giải ngũ tên là An-Tôn. Các ngài lưu lại hai thầy giảng để điều khiển các giáo khu ở Hà-Nội : các thầy Phanxicô và An-rê (1). Đang lúc đi đường các cha đã giảng giải cho những người ở trong thuyền và ngài cũng ghé lại nhiều nơi để rửa tội cho anh em tân tòng mà các thầy giảng tung đi khắp nơi trong xứ, đã giảng giải cho. Lúc các giáo-sĩ đi đến gần Thanh-Hóa, nơi mà chúa Trịnh đã để lại các ngài để đi đánh chúa Nguyễn các ngài nhận thấy số người công-giáo tăng thêm. Từ Thanh-Hóa các giáo-sĩ đã đi qua Cửa-Bạng để đến Nghệ-An. Lúc đến Cửa-Sót các ngài gặp một người công-giáo tên là An-Rê một cựu chiến sĩ. An-Rê đang đi đường vào Trung, đem theo cả gia đình. Anh trông cậy sẽ gặp các cha để rửa tội cho gia đình anh. Những lính tráng đi hộ vệ các cha đều được chịu phép rửa tội. Lúc công tác xong xuôi họ lại phải trở về Hà-Nội, các cha có nhờ họ trao một bức thư cho anh em công-giáo ở Hà-Nội.

Lúc tới Trung-Việt, các ngài không muốn vượt biên giới, vì như thế Sãi-Vương sẽ nghi cho các ngài làm gián điệp cho chúa Trịnh, các ngài ở lại Bố-Chính và đã làm cho 25 người trở lại, trong số đó có một cụ đồ, ông cụ nầy được bầu làm chủ tịch giáo khu Bố-Chính. Chính anh em công-giáo Bố-Chính đã vượt biên-giới Trung-Việt đến thăm giáo-sĩ Đắc-Lộ lúc ngài đến lũy Đồng-Hới, và mời ngài đến giáo khu của họ nhưng ngài ép bụng khước từ.

Từ Bố-Chính các giáo-sĩ trở về lại Nghệ-An, mặc dầu biết các ngài phải đi đày, ông Trấn-thủ Nghệ-An vẫn có một thái-độ rất nhã nhặn đối với các giáo-sĩ, lúc các ngài đến, thành phố đang trải qua 1 nạn hạn hán, dân sự tin sự có mặt của các giáo-sĩ là nguyên-nhân tai hại ấy, nhưng may cho các ngài mấy ngày sau trời lại bắt đầu mưa.

(1) *Ở miền Trung có hai thầy giảng tên là I-nha-Xô và An-Rê. Hai Thầy đều được phúc tử-đạo. Vì các giáo-sĩ không ghi tên tục và tên họ nên rất có thể lầm lẫn Thầy I-nha-Xô ở Bắc ở với Thầy I-nha-Xô ở Trung ; cả hai đều là Thầy giảng của cha Đắc-Lộ.*

Ngày 25-8-1629 có nhật thực, các giáo-sĩ cho ông Trấn-thủ biết ngày và giờ của hiện tượng. Mọi sự đã diễn ra đúng như lời các giáo-sĩ loan tin, ông Trấn-thủ mới lý luận rằng: những người mà đã biết đích xác được việc xảy ra trên vòm trời tự nhiên, thì những người ấy cũng biết được những việc trên vòm trời siêu-nhiên. Cái hiện tượng nhật thực này đã đem lại cho các cha một ảnh hưởng không phải là nhỏ. Vì các ngài được uy tín nên giảng dạy được dân chúng nghe, 600 người đã xin học đạo. Các giáo-sĩ được nhiều người mến phục nhưng không thiếu người ghen ghét. Trong khi các ngài vì phận sự đi công tác nơi này nơi kia, cũng có kẻ đã liệng đá vào thuyền các ngài

Về phần vật chất, tiền bạc mà các ngài mang theo và tiền mà chúa Trịnh biếu các ngài cũng hết sạch, các giáo-sĩ mới nhờ người giúp việc là An-Tôn về lại Hà-Nội xin anh em giáo-hữu giúp đỡ. Trong một thời gian ngắn An-Tôn trở lại với 20 nén vàng, và còn quí hơn 20 nén vàng ấy, một bức thư của giáo-sĩ Gasparo d'Amaral.

Giáo-sĩ Bồ-đào-Nha đến Bắc-Việt cùng với giáo-sĩ Saito Paolo Nhật-Bổn.

Cha Đắc-Lộ và cha Marquez hớn hở đi gặp các ngài. Được Ma-cao tiếp-tế, các cha đã trả lại 20 nén vàng cho anh em giáo-hữu Hà-Nội.

Chúa Trịnh nghe tin tàu Bồ-đào-Nha đến, sai người mời thuyền-trưởng và toàn thể thủy-thủ lên Hà-Nội, nhưng với điều kiện là đừng để các cha thừa sai bị đày đi theo. Các người Bồ-đào-Nha trả lời: « Chúng tôi sẵn sàng nếu các cha được phép lên tàu đi Hà-Nội với chúng tôi ».

4.— Ngày về.

Các giáo-sĩ về lại Hà-Nội nhưng các ngài không được yết-kiến chúa Trịnh vì giữa chúa với các ngài đã có một bức thành ngăn, bức thành ấy tức là các quan Thái-giám.

Về lại Hà-Nội các ngài gặp nhiều khó khăn trong việc tông-đồ, nhất là việc cho các phụ-nữ xưng-tội. Người bên lương không thể chịu

được khi thấy các bà các cô nói thì thầm với các cha, mặc dù là ở một nơi trống trải ai ai cũng đều xem thấy. Muốn cho người không công-giáo khỏi để ý đến việc này, ngài mới nghĩ ra một phương-pháp ngộ-nghĩnh ; vì nhiều nhà công-giáo ở liền khít nhau, ngài bắt họ chui một lỗ trong vách để thông thương nhà này với nhà kia.

Đời ấy bổn-đạo Bắc-Việt rất hăng nồng sốt sắng, đặc sắc hơn cả là lòng thành kính của họ đối với Thánh-Thể. Họ sợ tội nên vì thế năng đi xưng tội. Đó là một sự an ủi nhưng cũng là một gánh nặng ghê gớm cho cha Đắc-Lộ, vì nhiều lần ngài phải thức đêm để giải tội mà vẫn có người chưa xưng tội được.

Những ngày lễ trọng cũng như những ngày chúa nhật, dân chúng ở rất xa cũng chịu khó đến xem lễ, có người bắt đầu đi từ 3 giờ sáng. (1) kẻ khác chiều ngày áp lễ, lúc cơm trưa xong xuôi họ bắt đầu ra đi. Cũng vì các người ở xa đến trễ nên các cha phải làm lễ trễ các ngày Chúa nhật và lễ Trọng. Hai giờ trước lúc hành lễ bắt đầu đọc kinh, lúc lễ xong rồi những bổn đạo thành phố ở lại suy ngắm, những anh em ở xa hớn hở ra về. Ở trong những giáo-khu không có linh-mục, anh em công-giáo hội nhau lại đọc kinh ở nhà thờ suốt cả buổi mai ngày chúa nhật và ngày lễ Trọng.

Trong khoảng 3 năm các cha đã làm cho 5.000 người trở lại, các cha không được ở với họ lâu dài vì một lần nữa chúa Trịnh nghe lời dụ dỗ của các quan cận thần Thái-giám hạ lệnh cho các cha theo tàu Bồ-đào-Nha về Macao. Bổn đạo được tin ấy chạy đến xưng tội trong 5 ngày 5 đêm, có những đêm giáo-sĩ chỉ ngủ có một tiếng đồng hồ.

Đến ngày phải ra đi, tất cả bốn cha : Cha Đắc Lộ, cha Pedro Marquez, cha d'Amaral, cha Saito Paolo xuống thuyền đi Cửa-Bạng. Các cha còn có dịp thăm các bổn đạo mà chính các ngài đã làm cho trở lại, lần này các cha còn rửa tội thêm cho 22 người nữa.

---

1) Boulfney : « *Les débuts du Christianisme en Annam* » 26.

Tới đây (5-1630) việc truyền-giáo của cha Đắc Lộ ở Bắc-việt chấm dứt, 10 năm sau, nghĩa là vào đầu năm 1640 ngài trở về lại giảng đạo ở Trung-Việt trong hơn năm năm. Lịch sử còn phải nói đến ngài trong lúc ngài vận động ở Rôma để cho Việt-Nam thời bấy giờ có hàng giáo-sĩ bản-quốc.

III. CÁN-BỘ TRUYỀN-GIÁO.

Trước lúc từ giã đất Bắc, các giáo-sĩ đã đào tạo nên những người cán-bộ truyền-giáo mà chúng ta xưa kia gọi là thầy giảng hoặc kẻ giảng. Các thầy rất cần cho việc truyền-giáo. Ở Bắc cũng như ở Trung, giáo sĩ đã thấy tất cả sự cần thiết, nhất là trong những ngày đen tối mà giáo-sĩ bị chúa giam cầm không thể đi nơi này nơi khác để làm việc tông đồ.

Dưới đời các giáo-sĩ Dòng Tên, các thầy giảng chia làm 3 hạng : các thầy tập, các thầy giáo và học sinh. Muốn được liệt vào hai hạng sau này cần phải qua một kỳ thi, ngoài việc thi này các cha còn chú ý đến tính hạnh.

Tên các thầy giáo được công-khai rao lên ở nhà thờ cho bổn đạo biết trong một ngày lễ trọng. Sau lúc được gọi tên các thầy làm lễ tuyên-thệ. Thường thường các thầy ở một nhà riêng gần nhà các cha, một trong những thầy đứng đắn nhất được bầu làm thủ-lĩnh các thầy khác. Ở trong các họ nhánh, các thầy thường tuyển thêm đôi mười lăm thầy tập và học sinh.

Các thầy dậy lúc gà gáy sáng và trong nửa giờ các thầy nguyện ngắm, ai không có lý do mà vắng mặt giờ ấy sẽ bị khiển trách và bị phạt. Cũng có k i các thầy cắm phòng trong 8 ngày dưới sự điều-khiển của một vị linh mục. Giờ gẫm xong, các thầy xem lễ, rồi đọc kinh cầu Đức Bà và hạnh các thánh. Sau đó các thầy rời nhà nguyện để vào lớp học. Lúc các cha ngồi tòa, luôn luôn có một thầy chực sẵn ở nhà thờ để l m thông-ngôn lúc cần. Các thầy thi những người tân

10.— Bức thư của anh em Công-giáo Bắc-Việt gởi Cho Mut o Vitelleschi Bề Trên Tổng quyền dòng Tên 1630. Bản dịch La-ngữ của cho Đắc-Lộ (archives générales de la Compagnie de Jésus Jap Sin 80. f. 12. 13 et 14).

tòng trước khi cho họ chịu phép rửa tội. Các thầy rước lễ một tuần, hai tuần hoặc một tháng một lần, các thầy ăn chay đánh tội hôm trước, để dọn mình rước Chúa. Nhiều bổn đạo bắt chước gương tốt ấy.

Những gì người ta dâng cúng, các thầy bỏ vào quỹ chung. Sau lúc ăn cơm trưa, các thầy giải-trí trong một giờ, rồi tiếp tục học hành hay đi thăm các bổn đạo. Sau cơm tối đọc sách thiêng liêng trong 15 phút, tiếp theo đó xét mình về những hành động trong ngày, đọc vài kinh rồi các thầy đi nghỉ.

Các cha đi viếng các họ đạo ít ra một năm một lần; sau những ngày viếng thăm ấy các cha có thói quen làm lễ cầu hồn cho những anh em giáo hữu đã qua đời. Trong dịp này các giáo hữu sung-sướng thi nhau dâng lễ vật cho các cha: gạo, vải, tiền bạc... Vì biết các cha không bao giờ nhận lễ vật nên bao giờ giáo hữu dâng cũng có ý để cho các cha nuôi sống các thầy giảng. Vào rằm tháng 7 cũng có thói quen dâng lễ vật cho các cha. Trong tháng này các thày đi thăm tất cả các xứ, giảng về hình phạt và phần thưởng đời sau (1).

Các ngài nhận thấy đang lúc các ngài vắng mặt các thầy đã giữ vững được đời sống công-giáo giữa anh em, miễn là các thầy đừng để cho các gia-đình công-giáo vì thấy các thầy ngoan đạo lại có học thức, nên dòm ngó các thầy, tìm cách lợi dụng các thầy để gả con cho các thầy. (2) Vì thế cha Đắc-Lộ mới đề nghị cho các thầy làm lễ tuyên-thệ giữ mình đồng trinh cho đến lúc có các thừa-sai khác đến thay thế các ngài (3).

Trong buổi lễ cuối cùng giáo-sĩ cũng cho anh em giáo-hữu hay sự quyết định ấy và ngài cho biết tên ba thầy giảng Phanxicô, An-

---

(1) Viết theo Filippo Marini : Delle Missioni dé Padri della Compagnia di Giesù nella provincia del Giappone particulamente di quella del Tumkino Roma 1663.

(2) Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 38.

(3) Cha Đắc-Lộ yêu-cầu các Thầy Giảng ở Trung cũng làm như vậy.

Rê và Inhaxô. Cả ba quỳ gối đưa tay trên Phúc-Âm và thề cách long trọng. Ngoài ra lời thề không kết bạn, còn có lời thề buộc không giữ làm của riêng những tiền bố thí, thề vâng lời thủ lãnh mà các cha đặt để dắt dẫn các thầy. Người giúp việc của cha Đắc-Lộ cũng làm lễ tuyên thệ.

Lễ nghi tuyên thệ xong, anh em công-giáo dâng lên cho cha Đắc-Lộ một lá thư viết bằng chữ nôm, nhờ ngài chuyển lại cho Đức Giáo-Hoàng Urbain VIII. 5.000 công-giáo Bắc Việt cam kết với vị thủ lãnh tối cao của Giáo-Hội, sẽ trung thành giữ vững đức Tin mà các cha Dòng Tên đã rao giảng cho họ. Cha-Đắc-Lộ đã dịch lá thư ấy ra tiếng La-tinh. Thư ấy đến tay Bề-trên tổng quyền của Dòng Tên, linh mục Mutio Vitelleschi ; năm 1.633 ngài đã tin cho anh em công giáo Bắc Việt hay, ngài đã dâng thư của họ lên Đức-Giáo-Hoàng. (1)

Các thầy giảng sau khi đã thề hứa trọng thể, các thầy đã trung hành, vì thế anh em bổn đạo tất cả đều vâng lời các thầy như vâng lời chính mình các cha. Chính các thầy vì nhu cầu đã huấn luyện hêm 100 thầy giảng khác. Các thầy được tung khắp cánh đồng Bắc-Việt giữa sự hân hoan của anh em công giáo cũng như anh em ngoài công-giáo. Các giáo-sĩ có để lại cho các thầy một lề luật để tuân giữ trong đời sống tông đồ của các thầy.

Hình như Phúc-Âm — Sách Bổn — Hạnh các Thánh — Lề luật, tất cả đều được viết bằng tiếng Quốc-ngữ. Đó là những cuốn sách quốc ngữ trước tiên của nước Việt-Nam chúng ta. Chỉ có cha Đắc-Lộ mới có khả-năng cho phát-hành những quyển sách này ! (2)

Lúc giáo-sĩ Gasparo d'Amaral trở về lại Bắc-Việt mùa xuân năm 1631 các thầy đã rửa tội cho 3.340 người khi gần chết, làm thêm 20 nhà thờ. Mặc dù các thầy chỉ thề không lập gia-đình cho đến

---

(1) Rhodes : Historiae Tunchinensis Liber Secundus 142.

(2) Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam » 28.

lúc các cha trở về, nhưng các thầy đã giữ mình trong sạch trọn đời để chuyên lo việc giảng dạy. Các thầy là cánh tay của các giáo-sĩ. Lúc về Rôma cha Đắc-Lộ đã có ý vận-động cho các thầy ấy chịu chức linh-mục, vì chính các thầy sẽ là những cây cột vững chắc chống đỡ tòa nhà Giáo-Hội Việt-Nam lúc gió bão bất đạo ồ ạt dâng lên. Cũng nên nhắc lại chính các thầy giảng đã giúp Cha Đắc-Lộ soạn ra quyển sách bằng tiếng Việt-Nam đầu tiên. Sách này là một sách dạy Giáo-lý đã được Bộ Truyền-Giáo in tại Rôma năm 1651.

Không những thầy giảng đã giữ vững Đức Tin đang lúc các cha vắng mặt, ngay những người bổn-đạo thường cũng can-đảm trung thành với Đức-tin của mình.

Sau đây là một ví-dụ:

Phanxicô là người hầu cận và hộ-giá một ông hoàng... Ngày ngày trong lúc rảnh, Phanxicô thường đi giúp việc tống táng các giáo hữu nghèo khó, thấy Phanxicô quên phẩm-giá, vì một hành-vi mà người đời ấy cho là nhơ nhuốc, nhiều người đã bắt đầu dị nghị. Câu chuyện dần dần đến tai ông hoàng.

Ông mới truyền gọi Phanxicô và dạy phải bỏ việc ấy đi vì cho là một tội phạm đến uy-danh của ông: « Bàn tay đã nâng đỡ kẻ chết, đâu còn xứng đáng động vào song-loan của ông hoàng bà chúa? » Phanxicô phân trần hết lẽ nhưng uổng công. Ông hoàng vẫn một niềm cương quyết lại còn buộc Phanxicô bỏ đạo. (1)

Phanxicô không kém lòng cương-nghị; vì thế mà phải chịu một trận đòn đến ngất người đi. Tỉnh-cờ lại còn bị tra-tấn một lần nữa.

---

(1) Phanxicô chứ không phải An-Rê là vị «Tiên khởi Tử-đạo Việt-Nam ». (Journal d'Extrême-Orient Saigon 6-9-1958) 14 năm trước An-Rê nghĩa là vào khoảng năm 1630-31 Phan-xi-cô ở Bắc-Việt đã được hạnh phúc chết vì Đức Tin. Chết vì Đức Tin là một điều kiện cần phải có để được liệt vào hàng ngũ các Tử-đạo. Còn ngày sinh tháng đẻ cũng như ngày chết là những hoàn cảnh phụ thuộc không phải vì thiếu những hoàn cảnh phụ thuộc mà có thể loại Phanxicô ra khỏi sổ các tử-đạo.

Phanxicô vẫn dạ sắc gan đồng. Ông hoàng cho là cứng đầu cứng cổ mới dạy quân đao-phủ lấy búa bổ đôi óc Phanxicô. Đó là những giọt máu khai nguồn cho dòng máu rất phong-phú cho 10 vạn con dân đất Việt trong ngót 300 năm biết hy-sinh tính-mệnh vì Đức-tin và vì Lý-Tưởng Công-giáo. (1). Có lẽ Phanxicô đã tử vì đạo vào năm 1630 hoặc 1631 đến năm 1644 nghĩa là 14 năm sau An-Rê mới chết vì đạo ở Trung.

IV. GIÁO-HỘI BẮC-VIỆT DƯỚI QUYỀN LÃNH ĐẠO CỦA LINH MỤC GASPARO D'AMARAL.

Ngày 18 tháng 2 năm 1631 cha Giám-tỉnh Palmerio gửi qua Bắc-Việt một phái đoàn gồm có các cha Gasparo d'Amaral, Antonio de Torres, và cha Phanxicô Gardim. Cha Gasparo d'Amaral làm trưởng phái-đoàn, ngài đã đến Bắc-Việt chính lúc chúa Trịnh gởi hai cha Đắc-Lộ và Marquez đi lưu-đày vào miền Trung. Cha d'Amaral đã trở về Hà-nội với cha Đắc-lộ và sau cùng cả hai đều về lại Macao vào kỳ tháng 5 năm 1630. Lúc ngài trở lại Bắc, ngài đã biết tiếng Việt khá khá. Cha Antonio Torres vì trước kia đã ở Trung-Việt nhiều năm nên cũng thạo tiếng Việt (2) Cha Phanxicô Cardim đã học tiếng tà lúc ở Thái-Lan, ngài đã để lại một tập ký-sự khá quan trọng về việc truyền-giáo ở Bắc-Việt. (3)

Lúc phái-đoàn giáo-sĩ vừa đến, mặc dù Trịnh-Tráng trước kia đã đuổi các Giáo-sĩ lại tiếp rước các ngài hết sức thân tình.

---

(1) Louvet : « La Cochinchine religieuse » I. 24i.
T.D.K : Trong Đ.M.H.C.G 1949. trang 63,
Rhodes : « Voyages et Missions » 100.

2) Antonio de Torres đến Trung-Việt năm 1627 cùng với Benedito de Mattos để thay thế cha Đắc-Lộ, vì cha này ra Bắc theo lời yêu-cầu của cha Baldinotti.

3) Relation de la province du Japon écrite en Portugais par le Père Francois Cardim, de la Compagnie de Jésus procureur de cette province-Tournai 1645. Nên nhớ thời ấy giáo-khu Bắc-Việt ở trong khu-vực truyền-giáo của các cha Dòng Tên tỉnh Nhật-Bổn.

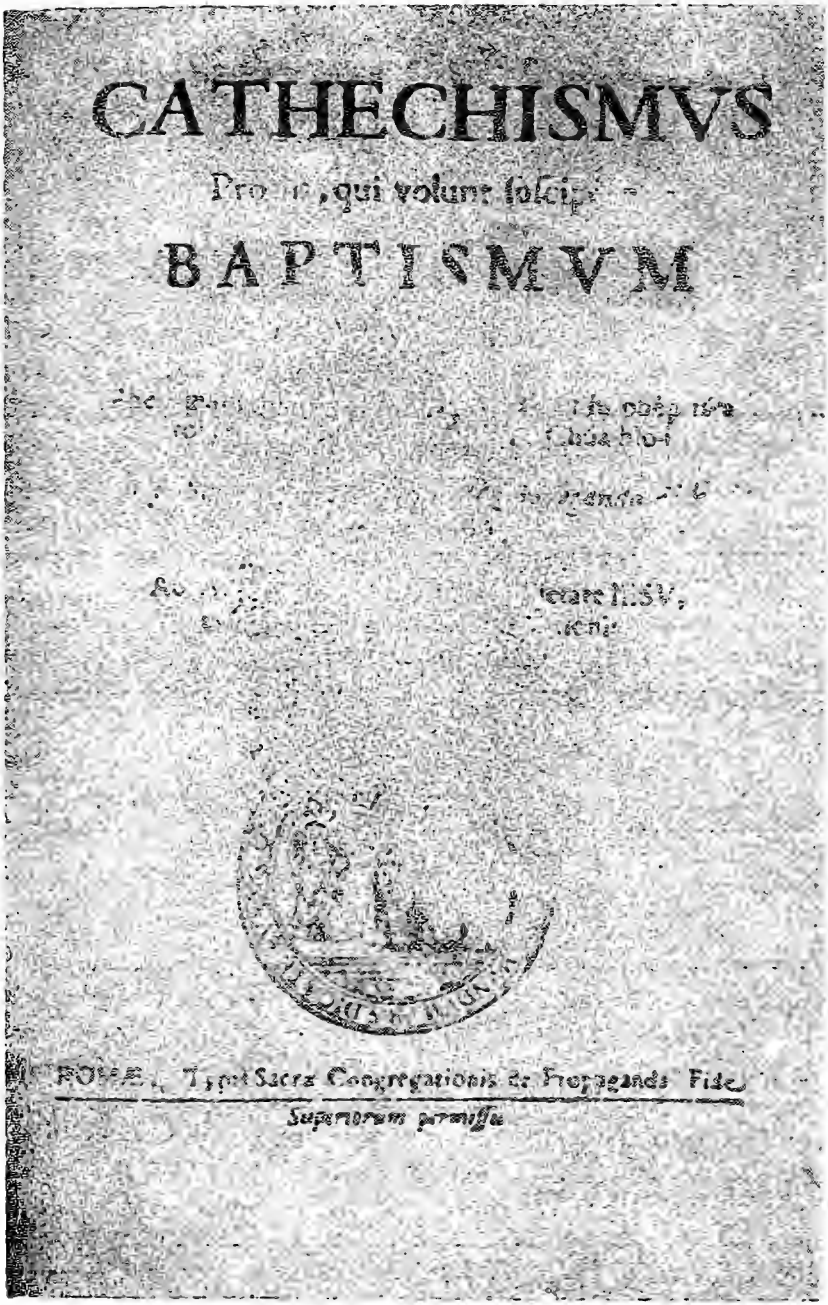
CATHECHISMVS

BAPTISMVM

ROMÆ, Typis Sacræ Congregationis de Propaganda Fide

Superiorum permissu

11.— Quyển Catechismus là một quyển sách giáo-lý của Cha Alexandre de Rhodes do bộ Truyền giáo xuất bản ở Roma năm 1651. Đây là quyển sách Việt-ngữ đầu tiên.

Chúa Trịnh mời các giáo-sĩ ở trong nhà người con rể của chúa rồi chúa cho gọi tất cả người trong nhà đến xem ảnh tượng xinh xinh mà các Giáo-sĩ đem đến.

Vài ngày sau đó, đến kỳ thi, vua Lê-thần-Tông ngự đến trường, 12 người lực-lượng khiêng võng, vua gặp các cha đang đi đến, vua truyền đem ngựa cho các ngài, các cha từ chối không cưỡi. Lúc đến trường, vua nhận bài của thí sinh rồi trở về dinh, và lần này bắt buộc các cha phải cưỡi ngựa theo sau. Trong lúc đi đường vua cho biết lần trước chính-phủ đã mời các cha rời khỏi Bắc-Việt chỉ vì các quan xui giục, nhưng lần này chính-phủ cho phép các cha rửa tội cho những người xin chịu phép ấy. Chính-phủ còn lo lắng nhà cửa cho các cha. Việc này rất có ảnh hưởng trên dân sự đến nỗi chỉ trong một thời gian ngắn các ngài rửa tội cho 1.003 người (1).

Lúc các Thừa-sai về lại Hà-nội các ngài lấy làm an-ủi vì nhiều lý-do : Lòng hăng nồng làm việc của các thầy giảng đã đem lại nhiều kết quả tốt đẹp. Sự trung thành của các người Tân-tòng đã giữ vững Đức-Tin.

Sở dĩ ngày nay chúa Trịnh có thái-độ dễ dàng đối với các giáo-sĩ vì chúa mong người Bồ-đào-Nha giúp chúa chống lại họ Nguyễn cũng như Bồ-đao-Nha đã giúp nhà Minh chống lại Mãn-châu (2). Nhưng lúc Chúa biết rõ không bao giờ người Bồ-đào-Nha giúp Chúa chống lại họ Nguyễn, Chúa tự-nhiên bớt thịnh tình đối với các giáo-sĩ và lúc tàu Bồ-đào-Nha sắp đi, Chúa lại truyền cho các cha phải rời khỏi nước, nhưng sau Chúa lại cho một cha rồi hai cha ở lại, tuy nhiên các cha không được phép giảng dạy lam cho dân chúng trở lại đạo như trước.

Muốn cho Chúa Trịnh khỏi để ý đến việc truyền-giáo, ngày nào cũng có một cha vào triều hầu Chúa đang lúc ấy cha kia lo giảng dạy dân chúng. Đàng khác các cha yêu cầu giáo dân đừng đến tư-gia của

---

1) Bonifacy : « *Les Débuts du Christianisme en Annam.* » 30

2) Bonifacy : « *Les Débuts du Christianisme en Annam* » 31 (1).

các ngài, và các ngài cũng ít khi đến thờ chính, các ngài chỉ đi đến nhà của bổn đạo hoặc các nhà nguyện nhỏ ở trong các địa-điểm thành phố. Công việc ấy cũng dễ dàng hơn lúc có hai giáo-sĩ phụ giúp.

Cha Girolamo Majorica ở Trung đến, nên ngài thạo tiếng Việt, cùng đến với ngài có cha Bernadio Regio : cả hai đều thuộc quốc tịch Ý.

V.— TIẾN TRIỂN MẠNH MẼ CỦA GIÁO-HỘI BẮC-VIỆT (1639-1650)

Theo ký-sự của cha Đắc-Lộ, năm 1639 ở Bắc-Việt đã có 82.500 người công-giáo (1) đó là chưa kể những con số bổn-đạo ở tại Bố-chính. Một vài sử-gia cho con số ấy là quá đáng nhưng lúc xem lại hồ-sơ rửa tội mới biết các giáo-sĩ làm hồ-sơ rất kỹ càng (2).

Đến năm 1641 ở Bắc có đến 108.000 người công-giáo, điều này cũng không lạ gì vì năm 1613 Nhật-bản đã có một triệu tám trăm ngàn người công-giáo (3).

Số bổn đạo tăng tất nhiên số giáo-đường cũng được tăng lên. Vào khoảng năm 1640 đã có 107 nhà thờ và 129 nhà nguyện. Nguyên tỉnh Nghệ-an đã có đến 70 làng công-giáo. Ở trong những làng ấy có nhiều thanh niên và thiếu nữ giữ mình đồng-trinh để dâng cả cuộc đời thanh-xuân cho Thiên-Chúa. Năm 1639 vì quá yếu nên cha Gaspar d'Amaral đã phải trở về lại Macao.

Cha Majorica đến ở Nghệ-an, một hôm ngài đang ở trong một nhà thờ, thình lình ngài bị 50 người Trung-hoa đột kích, có lẽ những người Trung-hoa nầy là quân Tàu-ô mà những người ghét đạo xui

---

1) Rhodes : « Histoire du Royaume du Tonkin » 292-303.

2) A.Brou : Les statistiques dans les anciennes missions trong Revue d'Histoire des missions t.V1-1929 trang 369 có nói về số thống-kê rửa tội ở Bắc từ năm 1624 đến 1648.

3) Bonifacy : « Les Débuts du Christianisme en Annam » trang 11.

đến có mục đích phá ngài, chúng lấy búa bửa trúng vào vai ngài nhưng may có một giáo-hữu hăng nồng như thánh Phêrô thuở xưa, nhảy chồm lên chú «chệc», không phải để cắt tai chú như Phêrô đã làm nhưng để cứu chủ mình thoát nạn.

Sáng ngày hôm sau các người Trung-hoa ấy lại kéo đến, mang theo cái xác của anh hung-thủ hôm qua đã đột-kích Majorica, chúng cáo các ngài cùng giáo-hữu của ngài đã phạm tội sát nhân, rồi họ kéo nhau đến quan. Tin này đã làm cho giáo-khu Nghệ-an xôn-xao không phải là ít. Cha Majorica và một ít tín-hữu của ngài phải bị giam tù. Ông tòa xét lại vì cha và giáo-hữu có quyền tự-vệ khi người ta xâm-phạm mạng sống mình, nên ông lại trả tự-do cho cha và anh em công-giáo. Các người Trung-hoa này đã phá nhà thờ, mặc lấy các áo lễ để diễu-cợt. Các giáo-hữu sửa chữa nhà thờ và bọn cướp phải đuổi ra khỏi tỉnh.

Giáo-sĩ d'Amaral về Macao năm 1639 dưỡng sức nhưng ngài cũng không thấy mạnh lại, vì thế hai cha khác được gởi đến Bắc-Việt thay thế ngài, cha Baldassare Caldeira Bồ-đào-Nha và cha Giuseppe Mauro Ý-đại-Lợi. Cha Giuseppe được cử đi Thanh-hóa, ngài còn trẻ thích hoạt động, làm việc hăng nồng nhưng không may ngài bị một cơn sốt vật ngã, không để cho ngài còn có sức làm việc. Cha Baldassare chỉ ở đó cách xa hai ngày đường, mặc dù trời rất xấu cũng ráng đến giúp đỡ ngài trong cơn bệnh hoạn, ngài chịu phép giải tội và xức dầu xong ngài lên cơn nói sảng rồi tắt thở, để lại biết bao nhớ tiếc cho anh em công-giáo mà ngài đã hướng dẫn.

Cha Antonio Barbosa sau 5 năm giảng đạo ngài mắc bệnh lao. Trong hai năm, ngài từ chối không muốn bỏ đoàn chiên, ngài ước ao sống chết giữa con cái của ngài nhưng vì các Bề-trên muốn ngài mau lành bệnh, nên gọi ngài về Macao, nơi đây vì khí hậu lạnh ngài không chịu nổi nên lại gởi đến Goa, nhưng ngài cũng đã từ trần vì bệnh này. (1)

Trong năm 1640 — 1641 đã đến Bắc-Việt các cha Pietro Alberto

(1) *Xem chương V. số I. 1.*

và Manoel Cardozo Bồ-đào-Nha. Cha Alberto sau 4 năm phải đi nghỉ ở Macao, về lại Bắc-Việt, tàu bị bão, ngài cùng với các cha đã bỏ mạng trong tai nạn này.

Năm 1643 Trịnh-Tráng ra chỉ-dụ cấm đạo, chỉ-dụ ấy được treo trước cửa nhà các giáo-sĩ. Chỉ-dụ cấm bổn-đạo không được giao-thiệp với các cha vì chính các ngài đã gây nên bao cuộc lộn xộn trong nước. Phải đốt tất cả các tượng ảnh tràng hạt, và sách đạo viết bằng tiếng Tàu. Lệnh ấy được thi hành cách triệt-để. Một vài tuần sau vua cho mời cha Girolamo Majorica là Bề-trên Giáo-hội Bắc-Việt lúc bấy giờ, để tường-trình với ngài về chỉ-dụ trên. Vua rất lấy làm tiếc phải ra chỉ-dụ, vì dân chúng cáo các cha phá các tượng bụt thần. Nhưng vua vẫn cho phép các cha ở lại trong nước ; nhờ sự vận-động khôn-khéo, sau ba tháng vua rút lại chỉ-dụ cấm-đạo lần trước.

Trong ba tháng ấy nhiều thiếu-nữ miền đồng Bắc-Việt viết thư tin cho các giáo-sĩ hay họ thà chết còn hơn bỏ đạo hay bỏ lời khấn giữ mình đồng-trinh. Vài ngày sau một trong những cô ấy tên là Vitta (1) bằng lòng chết hơn là bỏ lời thề về đức trinh-khiết. Cô Monica và Ninfa gặp một tốp lính trên đường đi đến Hà-nội, các chú lính thấy hai cô này không được dễ giải như ý các chú, nên mới chôn sống hai cô, chỉ để đầu lòi ra khỏi mặt đất! Các người công-giáo đến kịp để giải-phóng cho hai cô anh hùng này.

Năm 1646 Cha d'Amaral sau lúc đã bình-phục lên đường trở về Bắc-Việt cùng với các cha Pietro Alberto, Ignace Leviski người Ba-lan và Francesco Ascanio Ruida thuộc quốc-tịch Ý. Ngày 23 tháng 2 các cha từ giã Macao. Đêm 26 một cơn gió nổi lên, gió đẩy tau va vào một ghềnh đá rất mạnh đến nỗi cha Pietro Alberto văng ra khỏi tàu, các giáo-sĩ thuộc Bắc-Việt đều phải bỏ mạng. Trong các người sống sót có giáo-sĩ Lubelli thuộc giáo-khu Hải-nam và một thầy giảng người Bắc tên là Egidio. Trong lúc nguy biến Egidio đã tỉnh trí tom góp các vật quý và để trên một chiếc xuồng ; nhờ gió thổi chiếc xuồng ấy đã trôi bạt đến bờ bể Bắc-Việt. Toàn thể giáo-hữu Bắc-Việt đau

(1) Không biết được tên họ và tên tục của các cô.

đến khi nghe tin 4 giáo-sĩ phải thiệt mạng. Ngay cả chúa Trịnh-Tráng cũng đến chia buồn với các cha tại Hà-Nội và đã biếu cho các ngài nhiều đồ dùng mà chắc chắn các cha phải thiếu hụt vì tàu Bồ-đào-Nha đã bị chìm.

Giáo-sĩ Andrea Cafier người Đức, rất được giới quan-liêu Trung-Hoa tín nhiệm, ngài lại quen cách riêng với một quan công-giáo tên là Luca, ông này làm Trấn-thủ một tỉnh giáp giới với Bắc-Việt. Giáo-sĩ vận-động với ông Luca để ông niềm-nở tiếp đón đại-sứ Việt-Nam tại Bắc-Kinh về và luôn tiện nhờ ông viết cho chúa Trịnh, vua Lê một lá thư ca ngợi đạo Công-giáo mà các cha rao giảng. Ông viết lá thư nói trên theo như lời yêu-cầu của giáo-sĩ Andrea Cafier rồi giao cho ông đơn-vị-trưởng có phận sự đi hộ tống đại-sứ Việt-Nam. Thư này rất có ảnh-hưởng đến thái-độ của Lê-chân-Tông vừa lên nối ngôi Thần-Tông.

Vua Thần-Tông lên làm vua đến năm Quí-mùi tức là năm 1643 thì nhường ngôi cho thái-tử mà làm Thái-thượng-hoàng (1). Nhờ thế các cha đã rửa tội cho 12 000 người trong 6 tháng. Riêng cha Antonio de Fontes đã rửa tội cho 4.000 người. Cuối năm 1646 ở Bắc-Việt đã có 200.000 người công-giáo (2) Thấy mùa màng có nhiều hứa hẹn, Bề-trên giáo-đoàn gửi thêm nhiều thợ truyền-giáo đến cánh đồng bao la Bắc-Việt.

Những thợ truyền-giáo ấy là Cha Giovanni Cabral Tu-viện-trưởng Macao kiêm-chức phó Giám-tỉnh Nhật-bổn, cha Francesco Rangel và Francesco Figuera, tất cả 3 giáo-sĩ này đều thuộc quốc tịch Bồ-đào-Nha. Cùng với các giáo-sĩ Bồ-đào-Nha còn có các giáo-sĩ Ý-đại-Lợi Francesco Monte Foscoli, Stanislao Tortente và Giovanni Marini. Giáo-sĩ Marini được lệnh đi truyền-giáo ở Cao-Mên (3) không may tàu ngài bị bão cập vào bờ biển Bắc-Việt, tới đây Marini thấy việc tông-đồ đầy hứa hẹn nên xin ở lại và lập tức ngài học tiếng Việt. Sau lúc đã đi quan-

---

(1) Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược » 264.

(2) Bonifacy «Les débuts du Christianisme ». 37.

(3) Rhodes : Historiae Tunchinensis - Liber secundus 195.

sát các giáo-khu trên toàn cõi Bắc-Việt cha Marini về lại Macao viết một tập ký-sự về việc truyền-giáo ở xứ nầy. (1)

Các cha dòng Tên ở Bắc-Kinh rất có thế lực trong triều đình nhất là đời vua Thái-Tổ nhà Thanh (Ts'ing). Nhờ sự can-thiệp của các ngài nên vua bao giờ cũng tiếp đãi đại-sứ Bắc-Việt một cách hết sức lịch-sự. Lúc đại-sứ trở về lại Bắc-Việt, các giáo-sĩ không quên gửi nhiều đồ lễ vật cho vua Lê chúa Trịnh. Thái-thượng-Hoàng mặc dầu ít thịnh tình với người công-giáo cũng lấy làm cảm xúc trước cử chỉ của các cha và cho phép vua Lê-chân-Tông viết một bức thư cho cha Felice Morelli (2). Trong lúc đó nhà vua tỏ tâm-tình thân thiện với giáo-sĩ và đã công khai gọi ngài là Phúc-Hiền. Lúc ấy có một chiếc thuyền Bồ-đào-Nha đang cắm neo tại Hà-Nội, ông thuyền-trưởng và tất cả thủy-thủ của ông họp mặt tại nhà các cha, ông đã ra lệnh cho ban âm-nhạc cử hành bài chào lúc sứ nhà vua đưa thư đến. Giáo-sĩ lại đến yết kiến vua để cám ơn, theo ngài có có cả đội hải quân và ban nhạc Bồ-đào-Nha. Lễ nghi để tỏ tình thân thiện giữa chính-phủ và các giáo-sĩ đã cử hành ngày 11 tháng 3 năm 1647. Vua Lê-chân-Tông mất năm 1649 thọ có 20 tuổi Lê-chân-Tông từ trần là các cha mất một người chống đỡ và một người bạn trung thành. Lê-chân-Tông chưa có ảnh hưởng lắm vì mất quá sớm không có người nối giòng, Trịnh-Tráng lại rước Thần-Tông Thái-thượng-Hoàng về làm vua. Lần thứ hai này Lê-thần-Tông làm vua được 3 năm thì mất, thọ 56 tuổi. Đời ấy Lê-thần-Tông vừa là vua vừa là thầy cả thượng phẩm. Vì thế mà trong hai năm nhà vua tỏ về tôn-trọng các giáo-sĩ, đã làm tăng uy-tín các ngài đối với dân chúng không phải là ít (3).

---

(1) Xem chương IV. mục III.

(2) Cha Morelli đến Bắc-Việt lúc nào cha Alexandre de Rhodes cũng như Francisco Cardim không nói đến, hồi ấy ngài là Bề-Trên coi cả Bắc-Việt.

(3) Bonifacy : « Les Débuts du Christianisme en Annam » trang 37. Bonifacy viết những đoạn lịch-sử này theo tài-liệu của giáo-sĩ Đắc-Lộ và chính giáo-sĩ này đã biết được những việc trên đây nhờ tờ trình của cha Giovanni Cabral với Bề-Trên Tổng-quyền dòng Tên ở Roma. Tờ trình ấy viết vào tháng 12 - 1647, sở dĩ cha Giovanni Cabral làm tờ trình vì ngài được phái đến thanh-tra các giáo-khu ở Bắc-Việt.

Giáo-sĩ Barbosa cho chúng ta biết qua về đời sống tư của những người công-giáo Bắc-Việt hồi ấy (1).

Nếu chúng ta bước vào nhà những người công-giáo chúng ta sẽ hết sức ngạc nhiên vì nhà nào cũng có một nhà nguyện tí hon, trong nhà nguyện tí hon ấy có một thánh giá hoặc bằng gỗ hoặc bằng ngà voi, một bình nước thánh, một xâu chuỗi và một roi đánh tội. Lúc nào họ đi đâu xa, họ mang theo cả một bàn thờ nho nhỏ, họ dựng bàn thờ ấy nơi họ ngủ. Nếu được phép các giáo-sĩ họ rủ nhau đi lễ hàng ngày : một việc mà họ không được phép làm vì các giáo-sĩ sợ làm phiền anh em bên lương. Ít ra hai tuần lễ họ đi xưng tội và chịu lễ một lần. Sự làm thinh nín lặng, sự nghiêm trang của họ lúc bước vào nhà thờ rất có ảnh hưởng đến người bên lương. Họ thờ Chúa và kính các cha một cách rất sâu xa. Dân chúng kính các ngài đến nỗi các vua chúa cũng phải ghen tuông (2). Giáo dân phàn nàn với nhau về việc các cha không nhận những lễ vật họ dâng. Anh em công-giáo đều có lòng thương yêu nhau và có thói quen rước các hành khách công-giáo trú ở nhà trong lúc đêm hôm.

Cũng theo giáo-sĩ Barbosa nhiều bổn đạo xin phép khấn giữ đức vâng lời và trinh-khiết, ngay nhiều người đã có đôi bạn cũng muốn sống cuộc đời trong sạch.

Đọc đến những đoạn này, chúng ta nhận thấy rằng : anh em công-giáo Bắc-Việt cũng như anh em công-giáo Rôma trong thời sơ khai của đạo công-giáo, đã có một lòng sốt sắng như nhau, và nhất là có sức mạnh và can đảm để giữ vững đức tin của họ.

VI. NHỮNG NĂM CUỐI CÙNG Ở MIỀN BẮC (1650-1659).

1. Giáo-khu Hưng-Hóa và Tuyên-Quang.

Trong thời gian họ Trịnh đánh họ Mạc, và lúc họ Mạc phải rút lên Lạng-sơn Cao-Bằng, tướng Vũ-công-Mật một tướng đã trung thành

(1) *Rhodes : Tunchinensis Historiae - Liber secundus 194.*

(2) *Bonifacy : « Les Débuts dn Christianisme en Annam » 61.*

với vua Lê được cử làm Trấn-thủ hai tỉnh Hưng-Hóa và Tuyên-Quang. Hai tỉnh này làm thành một nước tự-trị gọi là nước Bào, người bản xứ, phần đông là người Tàu và người Mán. Người Tàu và người Mán gọi tướng Vũ-công-Mật là Bào, vì thế nước ông cai trị gọi là nước Bào (1).

Hai tỉnh Hưng-Hóa và Tuyên-Quang có nhiều rừng rậm và thung lũng phì-nhiêu, Vũ-công-Mật mỗi năm phải đi cống-hiến vua Bắc-Việt hoặc bằng tiền hoặc bằng gỗ cất nhà. Giáo-sĩ Marini (2) cho chúng ta biết dân xứ này rất thật-thà chất-phác, họ có những đức tính tượng tợ như đức tính của dân-chúng ở dưới đời Saturne mà các thi-sĩ đã không ngớt ca-tụng.

Đầu năm 1647 cha Felice Morelli, Bề-trên các giáo-khu Bắc-Việt yêu cầu giáo-sĩ Cabral đang đi thanh tra tại Bắc-Việt lập trụ sở ở trong địa hạt của Vũ-công-Mật. Hai thầy giảng đem thư và lễ vật đến nước Bào, tướng Vũ tiếp rước hai thầy, trả lời thư nhưng không đả-động gì đến việc giảng đạo. Điều mà các cha không xin được, giáo-hữu đã xin được. Những nhà buôn công-giáo dựng nên một nhà thờ và họ hội nhau trong nhà thờ ấy để đọc kinh các ngày Chúa nhật. Họ phải xin một cha hoặc một thầy giảng ở Hà-nội đến, họ mang theo nước thánh, tượng ảnh và chuỗi. Có một ông quan công-giáo tên là Lorensô cai trị một tỉnh ở biên-thùy, mời giáo-sĩ Filippo Marini đến giảng-đạo trong xứ Bào. Lúc giáo-sĩ gần tới biên-thùy, ngài gởi cho Dominico một lá thư, ông này là thủ-lĩnh anh em công-giáo ở Bào. Được tin giáo-hữu đến đón ngài ở tận biên-thùy, ngài phải đi qua ba điểm thương chính, nhưng các nhân-viên không khám-xét thuyền của ngài, xử-sự với ngài hết sức lịch-thiệp. Có một trưởng điểm công-giáo và những người

(1) *Bonifacy: « Les Débuts du Chritianisme en Annam » 58 - 59. Chữ Bào Dampier viết Baw.*

(2) *Những đoạn sau đây viết theo tài liệu của Marini : Delle missioni dé patri della Compagnia di Giesu nella provincia del Giappone, e parti colarmente di quella di Tunkino, libri cinque del P. Gio. Filippo de Marini della medesima Compagnia, alla Santita di N.S. Alessandro P.P. settimo, in Roma 1663.*

làm việc với ông cũng vậy, những người này đã được An-tôn Vội rửa tội và anh Vôi đã học tiếng Tày đang lúc ở Lào. Họ thờ một Thiên-Chúa, kính Thánh-Giá, giữ luật tự-nhiên và không làm điều dị-đoan.

Lúc đến điểm thứ nhất các nhân-viên công-giáo dẫn các giáo-sĩ đến một nhà thờ ở Đại-Đồng gần phủ Yên-Bình. Giáo-hữu trang hoàng nhà thờ như một ngày đại lễ, toàn thể anh em công giáo đều có mặt đầy đủ để đón tiếp giáo-sĩ. Cha Fillippo Marini ra lệnh cho họ đọc kinh, ngài xem xét các sách và ngài bắt đầu hành lễ. Ngài dạy cho họ cách xưng tội ban phép cho họ, sau lúc đã giảng giải về phép bí tích Thánh-Thể, được chịu lễ Ngài đã làm công việc ấy từ ngày 25-11 đến 3-12. (1) Vì không hạp khí hậu, các thầy giảng bị bệnh, nên các thày và cả cha Marini phải từ giã ra về giữa tiếng khóc than của bổn đạo.

Những giáo hữu này mỗi lần về Hà-nội họ có đến thăm các giáo sĩ đem dâng cho các ngài những thổ-sản của miền thượng-du, nhất là mật ong, và đem về những ảnh tượng, tràng hạt và nước thánh.

2. Giáo-khu Hà-Nội, Nghệ-An và Thanh-Hóa.

Từ lúc các cha dòng Tên đặt chân lên đất Bắc-Việt, các ngài đã rửa tội cho hơn 350.000 người. (2) Có những năm ở Hà-nội có đến 16 cha dòng. Sợ sinh ra những mối lo ngại cho nhà vua, Bề trên ở Ma-cao gọi bớt các giáo-sĩ về, phần đông các cha chưa thạo tiếng được gọi về, chỉ để lại từ 6 đến 10 cha. Trong những năm sau đây thường có 6 cha, hai cha ở lại Hà-nội học tiếng với cha Bề trên, và 3 cha đi thăm tất cả các giáo khu. Hồi ấy có 120 nhà thờ ở Nghệ-An, 34 ở Thanh-hóa, 40 ở Bố-chánh, 114 ở các tỉnh miền Trung Bắc, 50 ở các

---

(1) Marini trong ký-thuật không cho chúng ta biết năm nào.

(2) Séminaire des missions Etrangères — Paris trong « Missions Catholiques d'Indochine 1933 trang 22 cho con số 300.000 là quá dáng huống nữa là con số 350.000. Lời chỉ trích này không đứng vững trước những tài-liệu lịch-sử chắc chắn xem trang 82 và.

(a) Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam » 60

(b) Chappoulie : « Aux origines d' une Eglise » I. 39 (2) và 103.

(c) Maurice Durand trong B. S. E. I. 1er trimestre 1957 trang 15, 27.

tỉnh miền Đông Bắc, 15 ở các tỉnh miền Tây Bắc, và 25 ở phía Bắc tỉnh Hà-nội — Ở chính tại Hà-nội và địa hạt chung quanh có 16 nhà thờ, tổng cộng vào năm 1655 giáo-hội Bắc-Việt có 414 nhà thờ.

Các cha có nhiều trụ-sở, trụ-sở Hà-nội là trụ-sở chính, vì là nơi cha Bề trên ở, hồi đó là cha Fransico Rangel. Ở các tỉnh miền Nam Hà-nội có những trụ-sở như Cao-Mại (1) Chiên-Lau và Giao-Thủy — Ở Thanh-hóa có những trụ-sở như Kẻ-Láng và Chợ Bò — Ở Nghệ-An có làng Cào, Vĩnh. Ở Bố-Chính hình như không có trụ sở nào, vì Bố-Chính gần biên-thùy Trung-Việt thuộc chúa Nguyễn. Trụ sở của cha Marini ở miền Đông Bắc. Ngài cũng năng đến viếng các giáo-khu ở Quảng-Yên, nơi đây các thầy Sư vừa hạ một ngôi nhà thờ của Công giáo.

Giáo-hội Bắc-Việt có lẽ sẽ còn tiến mạnh nếu chúa Trịnh không cư xử quá cay nghiệt với hàng giáo-sĩ.

Trịnh-Tráng mất năm 1659 Trịnh-Tạc lên làm chúa thay thế. Mặc dù đã nghe nhiều lời báo cáo về người Công-giáo nhưng chúa vẫn phân vân ; những hoàn-cảnh sau đây sẽ khiến chúa Trịnh đổi lòng.

Trong tỉnh miền Nam Bắc-Việt có ông quan rất có thế lực tên là Phấn (2). Ông này đứng lên chống chúa Trịnh, và ông quan cai quận hạt Cao-Mại là một người công-giáo cũng ủa theo Phấn. Cao-Mại có trụ sở của các cha. Thấy vậy muốn khỏi phải liên-lụy các cha bỏ Cao-Mại qua Chợ-Bò. Ông Phấn bị phản và những người theo ông đều bị xử. Cũng trong lúc ấy một người công giáo miền Trung bị bắt cầm tù và bị cáo đã làm thuốc súng và bán cho phiến loạn. Nhiều người giúp việc các cha cũng bị bắt và bị cáo làm gián-điệp cho địch. Những người này đều được báo cáo về cho chúa Trịnh Tạc. Trong thời gian ấy những tin tức xuyên-tạc có mục đích phá hại người Công-giáo dồn dập đưa tới triều-đình : Hồi ấy có một tượng bụt bằng đồng, mà xưa kia Trịnh-Tráng thờ kính, tượng ấy bỗng nhưng

---

(1) Cao mại : địa phận Thái Bình. Missions catholiques en Indochine 1939 trg 53.

(2) Không biết tên họ của ông.

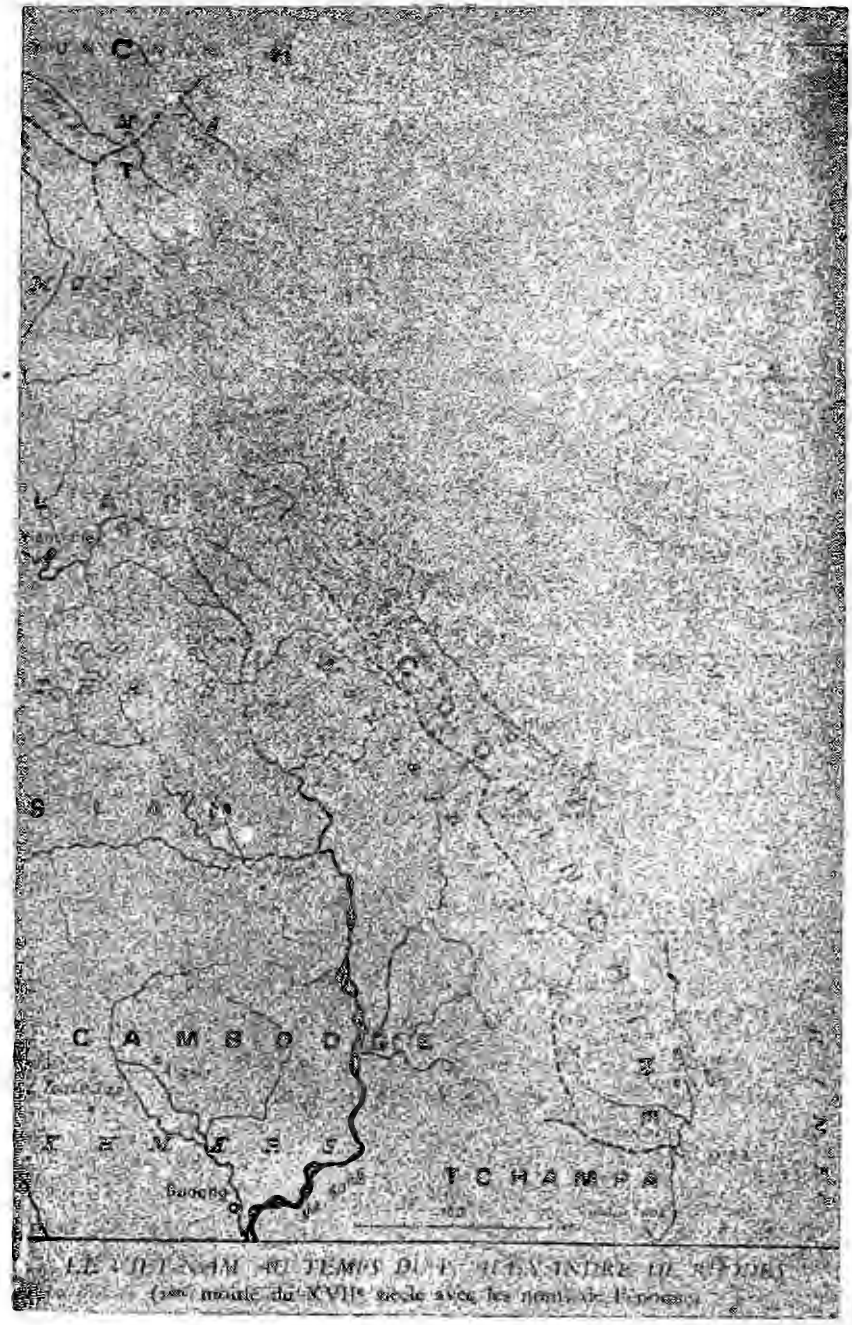

12.— Họa đồ Việt-Nam vào thế kỷ XVII

toát mồ hôi, và ngôi chùa tự nhiên rung lên. Hiện tượng lạ lùng ấy còn diễn ra một lần nữa và lần này đầu của tượng bụt rời ra khỏi cổ (1). Các thầy sư mới tìm lý do của việc lạ lùng kia, và lý do ấy là sự hiện diện của các linh-mục ngoại quốc trên đất Bắc-Việt.

Trịnh-Tạc mới truyền cho một ông quan thái-giám đến gặp giáo sĩ Onofrio Borgès người Thụy-sĩ bắt ngài tụ họp các giáo-sĩ về Hà-Nội và cấm giáo hữu đến nhà thờ ở kinh đô. Lệnh thứ nhất được thi hành, chúa ra một lệnh thứ hai : Tất cả các cha phải dọn hành lý đi về Macao, chúa chỉ cho phép một cha ở lại : Chúa Trịnh-Tạc không cư xử một cách tàn nhẫn như vua Nhật-Bản, chúa chỉ muốn các cha ngưng việc giảng đạo. Giáo-sĩ Borges còn vận động cho giáo sĩ Tissanier quốc tịch Pháp ở lại Bắc-Việt với ngài.

Giáo sĩ Tissanier là một trong 15 giáo sĩ dòng Tên đã tình nguyện qua Á-Đông truyền giáo, những lời hùng hồn của cha Đắc-Lộ đã lôi kéo họ đi đến chân trời xa lạ, tối tăm vì ánh sáng Phúc-Âm chưa chiếu dọi đến, giáo sĩ Tissanier và Albier đặt chân lên đất Việt chính lúc mà Trịnh-Tạc ra lệnh đuổi các giáo sĩ ra khỏi đất Bắc-Việt. Sau Tissanier phải về lại Macao, tàu của các ngài bị nạn ở biển Hải-Nam (2). Nhưng tất cả hành khách đều được thoát nạn. Bề trên giáo-khu Hải-Nam là cha Forget đã tiếp các thừa-sai, các ngài về Macao bằng yên vô sự.

Đang lúc các cha còn phải ở kinh đô, không đi đâu được các thầy giảng làm việc thay thế các ngài. Chúa lại ra một lệnh ngặt hơn nữa : Các cha còn phải đến trong hai nhà riêng biệt của các quan Thái-giám cho đến lúc có tàu Bồ-đào-Nha đưa các ngài trở về Ma-cao. Nhưng sau chúa cũng vẫn để cho các ngài ở lại tư gia, các cha chỉ được phép ra khỏi nhà để đi đến công-ty thương mãi Hòa-Lan và đến

(1) *Bonifacy : « Les Débuts du Christianisme en Annam » 62.*

(2) *Douniol : « Voyages et Travaux des minissionnaires de la Compagnie de Jésus II. Mission de la Cochinchine et du Tonkin ». Và xem Relation du voyage du P. Joseph Tissanier de la Compagnie de Jésus depuis la France jusqu'au royaume du Tui kin avec ce qui s'est passé de plus mémorable depuis les anneés 1658, 1659 et 1660. Poris 1663.*

tư-gia của một quan công-giáo thuộc quốc tịch Nhật-Bổn... Dần dần các cha được phép làm lễ trong tư gia của các ngài... Có những bổn đạo phải đi từng 10 ngày trước để được xem lễ.

Trong những điều kiện khó khăn như vậy các ngài nhờ sự giúp đỡ của các thầy giảng, đã rửa tội cho 8.000 người trong năm 1660. Trong thời kỳ này bổn đạo ở Hưng-Hóa và Tuyên-Quang cũng năng đến dự lễ tại nhà các cha. Thấy các giáo sĩ phải ở trong một giai đoạn khó khăn, có nhiều người đã giúp đỡ các ngài cách riêng, như ông Paul de Vada, một người công-giáo Nhật-bổn, con nuôi của vua Nhựt. Còn có ông Raphael Rhodes (1) một người Trung đã được cho Alexandre de Rhodes rửa tội, lúc ngài giảng đạo ở Trung.

Năm 1663, người Mãn-châu làm chúa nước Trung-Hoa, bắt buộc người Bồ-đào-Nha ngưng việc buôn bán với Bắc-Việt. Chúa Trịnh không được hài lòng và do đó chúa cũng bớt kính nể các cha. Có một ông quan thái-giám lại khuyên chúa đuổi các giáo-sĩ cũng như ở Nam họ Nguyễn đã đuổi các ngài.

Một lần nữa chúa Trịnh ra lệnh đuổi các giáo-sĩ và các ngài phải xuống tàu Hòa-Lan để đi qua Batavia. Giáo-sĩ Borgès xin phép cho ngài chờ tàu Bồ-đào-Nha ở Macao đến, nhưng nhất định chúa không chấp thuận. Lúc các cha ra đi, cấm ngặt bổn đạo đến bến tàu để tiễn chân các ngài thuyền-trưởng sẽ chịu trách nhiệm về điều này. Tới Java cha Borgès từ trần. Lúc giáo-sĩ ra đi chúa hạ sắc-dụ cấm đạo, nhưng vì một sao chổi hiện trên vòm trời vào thời kỳ ấy, chúa cho là điềm xấu nên lại rút sắc-dụ ấy. Chúa cũng bắt người tìm kiếm các cha ở trong nước để xin các ngài cắt nghĩa vì lý do nào mà sao chổi hiện ra, nhưng không sao tìm được một giáo-sĩ vì các ngài đã vâng lệnh của chúa ra khỏi nước. Chúa cũng cho hỏi còn có một nhà thờ công giáo nào nữa không ? Các quan trả lời, phần lớn các nhà thờ theo lệnh của chúa đã bị phá. Chúa truyền giữ lại những nhà thờ chưa bị triệt hạ.

---

(1) Ông này đã lấy tên Rhodes để nhớ công ơn giáo-sĩ Đắc-Lộ (Alexandre de Rhodes) đã rửa tội cho ông.

Người Bồ-đào-Nha vẫn còn được buôn bán với chúa Trịnh ở Bắc, bề trên ở Macao lầm tưởng chúa đã đổi ý nên mới gởi giáo-sĩ Martin Cœlho đến Bắc-Việt, nhưng chúa nhất định một mực không cho các giáo-sĩ đến Bắc-Việt.

Các cha dòng Tên trở lại Việt-Nam năm 1669, nhưng lúc này các thừa sai truyền giáo Ba-Lê đã đến thay thế các giáo-sĩ dòng Tên.

Công việc của các cha dòng Tên đối với Giáo-Hội Việt-Nam thật là một công trình vĩ-đại : kể từ năm 1615 đến 1653, trong khoảng không đầy 50 năm các ngài đã làm cho hơn 408.000 người Việt-Nam trở lại đạo công giáo, trong số đó hết 308.000 người Bắc-Việt, 50.000 người Trung và Nam-Việt (1).

Sở dĩ các ngài đã đi đến một kết quả tốt đẹp như thế vì ngoài ra sự thánh thiện nhân đức của các ngài, các ngài là những người biết chịu khó tìm hiểu tâm lý người Việt-Nam, các ngài biết đi sâu vào đời sống của đại chúng, hòa mình vào các từng lớp trong Xã-Hội. Và một lúc đã tìm thấy cái nhu cầu của Xã-Hội Việt-Nam đời bấy giờ, các ngài đã đem ra một giải-pháp tông đồ thích hợp cho xã-hội chúng ta. Các ngài có khả năng đem tới một giải pháp thích hợp, vì các ngài có một nền văn-hóa chắc chắn và rộng rãi.

Đạo đức, thông thái, bình dân là 3 đức tính của các giáo-sĩ dòng Tên đến truyền đạo trên đất nước chúng ta. Giáo Hội Việt-Nam trên bước đường tiến-triển của mình vẫn còn cần đến các giáo-sĩ dòng Tên những Thừa Sai xưa kia đã tâm tha thiết với non sông đất Việt.

3. CUỘC VẬN ĐỘNG CỦA CHA ĐẮC-LỘ Ở ROMA (1649-1654).

A.— Cha Đắc-Lộ trên đường về Âu-châu.

Sau khi bị đuổi ra khỏi Trung và Nam-Việt, cha Đắc-Lộ về lại Macao vào tháng 7 năm 1645, ngày 20 tháng 12 năm 1645, từ Macao

(1) Năm 1655 ở Bắc có đến 350.000 Bổn đạo (xem trang 87) và năm 1660 các cha lại rửa tội thêm 8.000 người (xem trang 89) ở Trung và Nam-Việt, các cha rửa tội cho 50.000 người. Xem Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam » 49, 60, 65.

một đoàn gồm 8 chiếc thương thuyền Bồ-đào-Nha đưa ngài qua Ấn-Độ rồi đến Lisbone, nhưng Việt-Nam phải đợi đến 15 năm mới hưởng được kết quả cuộc vận động của ngài.

Ngày 12-1-1641 Malacca một hải-cảng lớn của Bồ-Đào-Nha sau năm tháng chống cự, đã rơi vào tay người Hòa-Lan. Bắt đầu từ ngày ấy người Hòa-Lan mà đại đa số là Thệ-phản làm chủ đường hàng hải qua Nhật-Bổn và Trung-Hoa. Các Thừa-Sai Bồ-Đào-Nha ở Á-Đông lúc bấy giờ lâm vào một cảnh rất là khốn đốn, vì Malacca nơi có tòa Giám-Mục, là nơi trú chân thuận-tiên cho những Thừa-Sai đi từ Goa đến Macao. Ngoài ra nhà thờ chính tòa, cón có nhiều ngôi Thánh đường rất nguy nga không kém gì ở Goa, một học đường lớn lao do các cha dòng Tên điều khiển thu hút các học sinh thuộc các quốc-tịch. Nhưng một lúc Malacca lọt vào bàn tay cai trị của người Hòa-Lan Thệ-phản, đời sống công-giáo tất nhiên phải bị tiêu-diệt.

Trên đường về Âu-Châu, cha Đắc-Lộ có ghé lại Malacca ngày 14-1-1646. Ngài qua các đường phố mà cách 23 năm về trước ngài đã đi qua, nhưng ở những nơi đây không còn có dấu vết gì của đạo công giáo. Ngài đau đớn khi ngang qua ngôi thánh đường dâng kính Đức Mẹ, vì chỗ này đã trở nên nơi hội họp Thệ-phản để nói phạm đến Đức Mẹ.

Ở Á-Châu cha Đắc-Lộ đã chứng kiến sự sụp đổ của nền đế-quốc Bồ-Đào-Nha. Vì giữa Hòa-Lan và Bồ-Đào-Nha mới ký một hòa ước đình chiến nên các Bề Trên mới khuyên ngài muốn về Âu-Châu cho nhanh, hãy đi tầu của Hòa-lan, như thế khỏi phải ghé lại Goa, vì mỗi lần ngừng lại đây phải chờ lâu mới đi về Âu-Châu được. Từ Malacca, một chiếc tầu Hòa-Lan đưa ngài đến Batavia, vì ngài là người Pháp nên người Hòa-Lan còn nể một chút, nhưng những người bạn đồng hành của ngài là những người Bồ bị người Hòa-Lan làm khó dễ, điều này cũng không lạ gì vì người Bồ ở Tân-Thế-Giới đã chiếm mất Ba-Tây một thuộc địa của Hòa-Lan và hình như đã ngược đãi người Hòa-Lan (1)

(1) *Người Bồ-Đào-Nha chiếm Ba-Tây (Brésil) năm 1615.*

Một sáng Chúa nhật đang lúc ngài còn đang làm lễ ở trong nhà một người Bồ-Đào-Nha, binh-sĩ Hòa-Lan đến bắt cha Đắc-Lộ giam vào trong phòng tối, người Hòa-Lan chỉ đem tù nhân ra khỏi ngục này để xử tử, 10 ngày sau ngài được ra khỏi ngục không phải để đi đến pháp trường nhưng để đi đến tòa án. Người Hòa-Lan hỏi ngài sao dám làm lễ ở Batavia vì ở đây cấm ngặt chuyện ấy. Cha Đắc-Lộ trả lời vì ngài thuộc quốc-tịch Pháp, ngày có tự do ở trên đất Hòa-Lan cũng như người Hòa-Lan có tự do ở trên đất Pháp, mà ở trên đất Pháp nhà cầm quyền không phạt ai vì người ấy làm những việc Tôn-giáo. Sau hai tháng bị giam trong tù, ngày 25 tháng 9 năm 1646 ngài được trả lại tự do và phải trả tiền phạt 400 nén vàng. Cũng ngày hôm ấy có lệnh xử hai tướng cướp đồng thời người Hòa-Lan dọa chặt một đống củi thật cao để đốt ảnh tượng công-giáo. Người Bồ-Đào-Nha tức tối nhưng không làm gì được để ngăn cản việc quái ác này vì họ chỉ là những người bị thua trận, không khí giới. (1).

Tâm hồn tê tái cha Đắc-Lộ nghĩ tưởng đến thời oanh liệt ngày xưa. Ở Á-châu đâu đâu cũng là điều tàn và sụp đổ của đế quốc Bồ. Roma rất hiểu biết tình trạng này và đang tìm biện pháp tông đồ thích hợp cho một chế độ mới. Các Giáo-hoàng đã giao cho bộ Truyền-Giáo trọng trách tìm biện pháp ấy.

B.— Cha Đắc-Lộ đề nghị lập hàng giáo-sĩ Việt-Nam.

Sau lúc ở Batavia ngài lại tiếp tục lên đường đi Âu-Châu. Sau hơn 3 năm bập bềnh trên biển mênh mông sóng gió, hoặc ngồi trong tù ngục tối đen, ngài đến Roma kinh thành ánh sáng và tự do.

Ngày 2-8-1650 cha Đắc-Lộ trình bầy cho các Hồng-Y bộ truyền-giáo hay một giáo-hội có đến 300.000 tín hữu và mỗi năm tăng lên đến 15.000 cần phải có ít ra là 300 linh-mục ở Âu-châu qua giúp đỡ họ. Tìm đâu ra những linh-mục ấy ? lấy tiền đâu để các ngài qua Á-Châu ? làm sao tìm ra chỗ trên tầu cho chừng ấy người ? Không

(1) *Rhodes « Voyages et missions » 3e partie 22 — 27.*

những 300 mà là 400 linh mục, vì còn phải phòng ngừa những tai nạn xảy đến nói được là thường xuyên cho các người vượt biển. (1)

Một lúc các ngài đã tới Việt-Nam rồi, các vua chúa bản xứ làm sao không lo sợ lúc thấy một số đông người ngoại-quốc đến ở ngụ cư và hoạt động trên đất nước của họ. Hành-động này không sớm thì muộn sẽ làm bùng nổ một cuộc bắt đạo giống như ở Nhật-Bổn. Giáo-hội Nhật-Bổn tiêu diệt, vì giáo-hội ấy không có hàng giáo-sĩ bản quốc và muốn cho Giáo-hội Việt-Nam khỏi phải tiêu diệt như Giáo-Hội Nhật cần phải đào tạo nên những linh-mục Việt-Nam, ít ra các ngài có thể sống ẩn núp trong những thời bắt đạo mà khỏi bị phát giác. Có rất nhiều thầy giảng có đủ điều kiện để được chọn làm linh mục.

Muốn tạo nên hàng giáo-sĩ Việt-Nam phải gửi đến Việt-Nam những vị Giám-Mục. Việc đề-nghị của cha Đắc-Lộ, xin các giám-mục đến Việt-Nam là một đề nghị đi ngược lại quyền-lợi của chính-phủ Bồ-đào-Nh , Bồ-đào-Nha sợ rằng những vị Giám-mục này sẽ không còn dưới quyền kiểm soát của chính phủ Bồ như các giám-mục ở Macao và Malacca.

Đức Giáo-Hoàng Innocent X chuẩn y đề-nghị của cha Đắc-Lộ và người muốn chọn cha Đắc-Lộ làm Giám-Mục ở Việt-Nam, nhưng vì khiêm nhường ngài từ chối, Đức Giáo-Hoàng ra lệnh cho ngài tìm những giáo-sĩ có thể gánh vác chức vụ ấy, chính lúc này cha Đắc-Lộ mới qua Pháp. Ở Ba-Lê ngài đã diễn thuyết về việc truyền giáo ở Á-châu về những nguyện vọng của Đức Giáo-Hoàng Innocent thứ X. Sau những ngày suy xét, có một số giáo-sĩ Pháp tình nguyện đi giảng đạo ở Á-Đông. Bộ Truyền-Giáo được tin liền truyền cho đại-sứ Tòa-Thánh ở Ba-Lê chọn 3 vị Linh-mục trong số tình nguyện để đưa họ lên chức Giám-mục. Các Linh-mục được chọn là : François Pallu, de Laval và Pique. Chọn xong các giám-mục, Đức Giáo-hoàng và Bộ Truyền-Giáo phải đương đầu với chính phủ Bồ-Đào-Nha vì hành động như trên là đi ngược lại quyền lợi của chính-phủ này.

---

(1) Từ 1581 đến 1712 có 376 giáo-sĩ dòng Tên đến Trung-Hòa trong số ấy có 127 chết trước lúc đến nơi. Xem B. S. E. I. 1er trimestre 1957 trang 21.

Quyền lợi mà các Đức Giáo-Hoàng Thế-kỷ 15 đã ban cho Bồ, vì công việc mở mang bờ cõi và công việc truyền-giáo của dân tộc Bồ (1).

Sự can thiệp của chính-phủ Bồ đã gây ra một mối cảm xúc sôi nổi ở Pháp. Tháng 7 năm 1653, một kiến-nghị xin thành lập những địa phận ở Việt-Nam được gửi đến Tòa-Thánh, trong kiến-nghị có chữ ký của Đức Tổng giám-mục thành Reims và của thánh Vincent de Paul. Công việc vẫn kéo dài, năm 1657 François Pallu một trong 3 linh-mục được chọn làm giám-mục đến Roma vận động cho lanh chóng hơn. Công việc có xuôi chảy được một phần lớn là nhờ Đức Hồng-Y Bagni cựu Đại-sứ Tòa-Thánh ở Ba-Lê, chính ngài đã chọn Pallu làm Giám-mục.

Tháng 8-1658 Đức Giáo-Hoàng ra sắc chọn François Pallu, Lambert de la Motte và Contolendi làm Giám-mục các địa-phận, ở Trung-Hoa và ở Việt-Nam (2).

Cuộc vận động của cha Đắc-Lộ thành công nhưng ngài không được sự an ủi trở về lại Á-Đông. Ngài được phái đến Ba-Tư và từ trần ở Ispahan ngày 5-11-1660.

CHƯƠNG V

GIÁO-SĨ DÒNG TÊN VÀ NỀN VĂN-HÓA VIỆT-NAM

Không những đối với Giáo-Hội Việt-Nam nhưng còn đối với Quốc-Gia Việt-Nam, các Cha dòng Tên thế-kỷ thứ 17 đã có công

---

(1) Theo sắc dụ các Đức Giáo-Hoàng Léon X (1514-1516) Paul III (1550) Paul IV (1553) Grégoire XIII (1573) Paul V (1616). Chính phủ Bồ-đào-Nha được quyền giới thiệu tên các Đức giám-mục cai trị các địa phận thuộc lãnh vực của Bồ-đào-Nha — xem Launay : Histoire générale de la Société des missions étrangères I. 16.

(2) Các Linh-mục Piques và Laval đã lãnh một nhiệm vụ khác. Linh-mục Laval trở về Caen, được cử làm Giám-mục Québec — Gia-Nã-Đại năm 1674.

rất lớn trong phạm-vi Văn-Hóa. Ngoài Cha Đắc-Lộ, trong số Giáo-sĩ dòng Tên và giáo-hữu dưới quyền điều-khiển của các Cha, chúng ta phải để ý đến Giáo-sĩ Girolamo Majorica, Giáo-sĩ Philipphê Rosario Bỉnh và một người giáo-dân tên là João Kettlâm cũng gọi là João Vuang (1).

I. THÂN-THẾ VÀ SỰ-NGHIỆP CỦA CHA ĐẮC-LỘ.

Alexandre de Rhodes mà chúng ta gọi là A-lịch-sơn Đắc-Lộ hay Đắc-Lộ sinh vào khoảng năm 1593 tại Avignon nước Pháp. Qua những năm Tiểu-Học và Trung-Học tại quê nhà, năm 1612 Đắc-Lộ được nhập vào dòng Tên ở La-Mã. Sau lúc chịu chức linh-mục, Đắc-lộ được gọi đi truyền-giáo ở Á-Đông. Đắc-Lộ khởi hành từ Lisbonne, Thủ-đô Bồ-Đào-Nha, ngày 4-4-1619 trên chuyến tàu Thánh nữ Têrêxa. (2)

Cuối năm 1624 Cha Đắc-Lộ đến Trung-Việt và đến năm 1645 Ngài bị trục xuất vĩnh viễn ra khỏi Việt-Nam (3) Ngài vĩnh-biệt Việt-Nam nhưng lòng và trí lúc nào cũng để cả ở xứ Nam cũng như ở xứ Bắc.

Cha Đắc-Lộ không những có công rất lớn với việc Truyền-giáo mà còn là một ân-nhân số một của nền Văn-hóa Việt-Nam. Ngài không phải là người đầu tiên sáng chế ra Việt-Ngữ, nhưng là người có công nhất trong việc tu sửa một thứ chữ đang trong thời kỳ phôi-thai. Công việc tu sửa ấy là cả một sự-nghiệp lớn lao đòi hỏi một người có óc não khoa học như óc não của Giáo-sĩ Đắc-Lộ.

Ngài là một người rất thạo ngôn ngữ, chỉ học sáu tháng là có thể nói được, vì thế không lạ gì mà ngài nói được tiếng Ý, tiếng Bồ-Đào-Nha, tiếng Tây-ban-Nha, tiếng Ấn-Độ, tiếng Hy-lạp, tiếng Do-Thái, tiếng Tàu, tiếng Nhật. Lúc ngài được phái đến truyền-

---

(1) Tài-liệu của Schurhammer trong V.N.K.C. số 2 trang 143 do Đào-văn-Anh và Trương-Bửu-Lâm phiên dịch từ bản dịch Pháp-văn.

(2) Rhodes — Voyages et Missions. Première Partie. 12.

(3) Rhodes — Voyages et Missions. Seconde Partie. 269.

giáo ở Ba-tư ngài đã 65 tuổi, vậy mà vẫn học tiếng bản xứ. Hồi ấy ngài biết được 11 hay 13 thứ tiếng và có thể nói xuôi những thứ tiếng ấy (1).

Ngài thường lấy các thứ tiếng vừa kể trên để làm mẫu hoặc để so sánh có mục đích giúp cho các nhà truyền-giáo biết cách đọc các nguyên âm và phụ âm tiếng Việt. Sự nghiệp của các Cha Đắc-Lộ rất lớn lao (2). Trong cuốn sách của ngài chúng ta nên lưu ý đến cuốn Tự-điển Việt-Bồ-La (Dictionarium Annamiticum — Lusitanum et Latinum). Bài văn phạm in ở đầu cuốn tự-điển ấy và cuốn giáo-lý (Catechismus) in bằng hai tiếng Việt và La-tinh.

I. CUỐN TỰ-ĐIỂN VIỆT-BỒ-LA.

Trong bài tựa cuốn tự điển nầy Giáo-sĩ Đắc-Lộ cho chúng ta biết trước năm 1651 đã lưu hành hai cuốn tự-điển viết tay một của

---

(1) Cadière — B.A.V.H. Juillet Décembre 1915 trang 239.

(2) Ngoài ra những tác-phẩm kể ở trang 14, cha Đắc-Lộ còn là tác-giả những cuốn sau đây :

a) Relazione dé felici successi della fede predicata da' Patri della Compagnia di Giesu nel regno di Tunchino — Roma 1650.

b) Dictionarium Annamiticum — Lusitanum et Latinum. Roma 1651.

c) Tonchinensis Historiae libri duo quorum altero status temporalis hujus Regni. Altero Mirabilis Evangelicae praedicationis progessus referuntur coeptae per Patres Societatis Jesu ab anno 1627 ad annum 1646. Authore P. Alexandro de Rhodes, avenionensi ejusdem Societatis presbytero eorum quae hic narrantur teste aculato — Lugduni 1652.

d) Histoire de la vie, et de la mort glorieuse, de cinq Pères de la Compagnie de Jésus, qui ont suffert dans le Japon. Avec trois séculiers, en l'année 1643 — Paris 1653.

e) Relation de la Mission des Pères de la Compagnie de Jésus, établie dans le royaume de Perse, par Alexandre de Rhodes, dressée et mise au jour par un Père de la même Compagnie — Paris 1659.

Giáo-sĩ Gaspar d'Amaral (1) Bồ-đào-Nha, một của Giáo-sĩ Antonio Barbosa (2) Cha Antonio Barbosa làm cuốn tự vựng Bồ-Việt và cha Gaspar d'Amaral cuốn tự vựng Việt-Bồ (3).

Cuốn tự-điển của cha Đắc-Lộ in tại Roma năm 1651 do bộ truyền giáo xuất bản là một cuốn tự-điển thuần túy Việt-Nam. Các chữ mà tác giả kê ra những chữ thông thường bình dân. Đối với thời ấy tự-điển của cha Đắc-Lộ quả thực là dư đủ.

Cuốn này là một tài liệu quý giá và chắc chắn về hình thức viết chữ quốc-ngữ của thời-kỳ phôi-thai, nhờ cuốn tự-điển của ngài chúng ta biết được tình hình tiếng nói Việt-Nam ở trong dân chúng và sự thay đổi ý nghĩa các tiếng từ thời đó đến ngày nay (4).

---

(1) Gaspar d'Amaral đến Việt-Nam với giáo-sĩ Nhật Saito Paolo S.J. năm 1629 hoặc 1630 và chết đuối trong trận bão ngày 26-2-1646, muốn biết thân thế và sự nghiệp của giáo-sĩ xem :

a) Bonifacy — « Les débuts du Christianisme en Annam ». 26 ; 30 — 36.

b) Chappoulie — « Rome et les missions d'Indochine », I. 33 (1) ; 37 (3) ; 38 ; 38 (3) ; 40 (2).

(2) Barbosa đến Việt-Nam vào khoảng 1635 — 1636, mắc bệnh lao và mất vào năm 1640. Ngài là một giáo-sĩ rất xuất sắc xem :

Bonifacy — « Les débuts du Christinanisme en Annam » 32 ; 35.

(3) a) Buttinger : « The smaller Dragon » 252 (41) Quốc Ngữ was not invented by Alexander of Rhodes, as most French authors say, but by Italian and Portuguese missionaries two of whom, Gaspar d'Amaral and Antonio de Barbosa, were the authors of the first Portuguese Vietnamese dictionary... Alexander of Rhodes perfected their system of transcription. It was not easy work...»

b) Durand trong B.S.E.I 1er trimestre 1957 trang 23-24.

(4) Cả đoạn này viết theo những bài sưu-tầm rất có giá-trị của Thanh-Lãng đăng liên tiếp trong các số 1-2-3 của V.H.A.C. 1958.

— Thí dụ sau đây cũng do Thanh-Lãng đăng trong tạp-chí nói trên : (số 1/1958 trang 35). Chẳng hạn như tiếng Bà lão (Bà lão) là một bà đáng kính sang trọng, còn Bà già mới là một người đàn bà đã có tuổi, « bà sang » là một vị cung phi của nhà vua đã quá cố.

CATHECHISMVS

in octo dies diuisus.

Dies Primus.

Supplicater petamus ab optimo Cœli Domino vt adiuuet nos ad hoc vt intelligamus probe legem Domini intelligendum autem ad hoc est nemine esse in hoc seculo qui diu viuat, vix enim pertingitur ad septuagesimum aut octogesimum ætatis annum quærendus est igitur à nobis modus vt possimus diu viuere, hoc est, vitam sempiternam adipisci hoc enim verè prudentis est cæteræ omnes huius mundi artes quamuis diuitijs acquirendis sint aptæ, minimè tamen eripere nos poterunt ab ignobilitate & miseria, quin tandem in eam inci.

Ngày

Ngày thứ nhất

Ta cầu cùng đức Chúa bỏ-i giúp ực cho ta biết tỏ tường đạo Chúa là nhường nào vì bây ta phải hay đ thể nầy chẳng có ai sống lâu vì chẳng kể đến bảy tám mươi tuổi chẳng có nhẽo vì đây ta nên tìm đang nào cho ta được sống lâu, là kiếm [illegible] sống bây; thật là việ ngươi cuên tú khác phép thế gian nầy, dù mà làm cho ngươi được phú qúi sau le chẳng làm được cho ta ngày sau

13.— *Một trang trong quyển Catechimus (sách Giáo-Lý). Sách do Bộ Truyền giáo xuất bản ở Roma năm 1651. Đây là quyển sách*

Bài tựa của cuốn Tự-điển chia làm ba phần. Trong phần nhất tác-giả cho biết mục đích xui khiến viết cuốn tự-điển là mục đích truyền giáo và nó là kết quả của 20 năm sống ở Việt-Nam. Trong phần thứ hai tác giả nói về sự quan trọng của tiếng Việt-Nam vì tiếng V.N. không những tiếng chung của hai nước « Đàng Trong » và « Đàng Ngoài » mà cả các xứ Chiêm-Thành, Cao-Mên, Thái-Lan cũng nói thứ tiếng ấy nữa.

2. CUỐN VĂN-PHẠM ĐẦU TIÊN.

Cuốn văn-phạm đầu tiên là phần thứ ba của bài tựa và là phần quan trọng hơn cả. Trong cuốn văn-phạm đầu tiên này tác-giả nói chung về những đặc-tính căn bản của tiếng Việt : Tiếng Việt cũng như tiếng Tàu tiếng Nhật đều là những thứ tiếng không có giống loại, từ ngữ không bao giờ thay đổi như các tiếng tây phương, Động từ không có những hình thức đặc biệt để chỉ các thì mà chỉ cần thêm vào một vài tiếng. Tất cả tinh-thần của tiếng nói là ở các dấu lên xuống. Tác-giả chia văn-phạm ra làm 8 chương.

3. CUỐN GIÁO-LÝ SƠ-LƯỢC (CATECHISMUS).

Cùng trong năm 1651 Bộ Truyền-giáo xuất-bản quyển Giáo-lý của Cha Đắc-Lộ. Cuốn nầy viết bằng hai thứ tiếng La-tinh và Việt-Nam. Sách chia làm tám ngày hoặc tám chương để dạy người tân-tòng muốn theo đạo. Đây là một tài-liệu độc nhất, cổ nhất, về văn xuôi Việt-Nam cách đây 300 năm. Sách gồm 324 trang, mỗi trang chia làm 2 cột, cột bên tay mặt là tiếng Việt in bằng lối chữ đứng bên tay trái là bản La-tinh, in lối chữ ngã kiểu cũ rất đẹp.

Để dễ đối chiếu hai bản văn, tác-giả ghi mỗi câu hoặc mệnh-đề tương-đương bằng một chữ theo thứ tự a, b, c.

Chúng ta không rõ phép giảng tám ngày in lần đầu bao nhiêu bản. Hình như Thánh Bộ Truyền-Giáo không tái bản lần nào. Cũng như các sách khác của các Giáo-sĩ buổi đầu, cuốn Giáo lý của Cha Đắc-Lộ chắc đã được nhiều lần sao chép lại hoặc bằng Quốc-ngữ hay chữ Nôm. Một bản thư mục của Dòng Tên cho biết cuốn Phép

giảng tám ngày đó được dịch ra tiếng Thái-Lan và hình như bản dịch nầy căn-cứ trên bản La-Ngữ cũng như bản dịch tiếng Pháp do Chappoulie ấn-hành năm 1948 (1). Căn cứ vào cuốn ký-thuật của cha Đắc-Lộ trong khi soạn bài cũng như trong lúc viết sách bằng Việt-Ngữ, người có nhận sự hợp tác của người bản xứ cùng làm việc với người, cách riêng của thầy giảng mà người khen là nhiệt tâm đối với việc truyền giáo và thông thạo văn chương thi phú. Cũng cứ theo cuốn ký-thuật thì cuốn giáo-lý trước lúc cho in ở Roma năm 1651 (2) đã được viết tay và lưu-hành ở Việt-Nam ngay từ năm 1624 — 1651 (3).

Lúc Thầy giảng Phanxicô trở lại đạo, thầy được ở trong nhà các cha và giáo-sĩ Đắc-Lộ mỗi ngày đã đọc cho thầy một giờ để viết lại và để học thuộc lòng (4).

Ngày nay nghĩ lại công ơn vĩ-đại ấy chúng ta không khỏi cảm mến Ngài. Giữa đạo binh các thừa-sai đến truyền đạo ở Việt-Nam từ thế kỷ 16 đến ngày nay, cha Đắc-Lộ nổi bật lên vì đức tính tông-đồ cũng như sự thông-thái của Ngài. Hình ảnh của ngài sẽ không bao giờ phai đi trong tâm trí người dân Việt.

II. GIÁO-SĨ GIROLAMO MAJORICA.

Majorica sinh tại Napoli, nước Ý, vào dòng Tên năm 1605, sang Ấn-độ năm 1619. Từ đó Người qua Macao và từ Macao đến miền

---

(1) Xem : a) Nguyễn-khắc-Xuyên và Phạm-đình-Khiêm : Giáo-sĩ Đắc-Lộ và tác phẩm Quốc-Ngữ đầu tiên.

b) Nguyễn-khắc-Xuyên : Giáo-sĩ A-lịch-Sơn Đắc-Lộ với chữ Quốc-Ngữ trong Việt-Nam khảo-cổ Tập-san số 2 (Sài-gòn 1962).

(2) Buttinger : « The smaller Dragon » giữa trang 214 và 215 nói sách giáo-lý xuất bản ở Roma năm 1649. Xem trang 79 ảnh số 7.

(3) Chappoulie : « Rome et les missions d'Indochine ». II. 145. Cho biết chỉ từ năm 1629 ngài mới bắt đầu đọc cho một thầy giảng viết. Thanh-Lãng có chụp lại tờ bìa cuốn giáo-lý chép tay xem V. H. A. C số 2 tháng 5-1958 trang 23.

(4) Rhodes — « Histoire du Royaume de Tonkin » 190.

Nam Việt-Nam năm 1624. Cùng đi với Người có Cha Đắc-Lộ và nhiều giáo-sĩ khác. Trong năm năm ở tại miền Nam, Người đã học tiếng bản xứ. Bị trục xuất ra khỏi miền Nam năm 1629 và đến Truyền-giáo tại Bắc năm 1631. Tiểu sử của Người cho hay Người là một Giáo-sĩ vừa đạo-đức vừa thông thái rất có công đối với Giáo-Đoàn. Người đã sáng tác hoặc đã phiên dịch ra tiếng Việt nhiều sách vở trên dưới 48 quyển như tiểu-sử Thánh Inhatio, các Bà Thánh Đôrôtê, Barbara. Luxia, Agnes, Agata, các Thánh Fausfin, Jovite, Job. Năm 1635 Ngài cũng đã soạn nhiều bài về hôn-nhân, về vinh quang của các Thánh, về nạn cho vay với lãi nặng, về sự trung-kiên trong những lúc Giáo-hội bị bắt bớ. Ngài còn viết tiểu-sử Đức Mẹ, Thánh Jêrôme và Thánh Antonio. Vào năm 1637 Majorica có viết một bức thư rất dài khuyên bảo giáo-hữu nên bãi bỏ nhiều điều hà-lạm và năm 1642 Người viết một bài khái luận về các Thiên-Thần hộ-mệnh (1).

III. JOÃO KETLAM (HAY JOÃO VUANG) (2)

Sinh năm 1588 tại làng Thanh-Minh, quận Bình-Sơn, Tỉnh Quảng Ngãi, cha mẹ Ông là người lương. Cha ông là một quan lớn bực thứ nhì trong tỉnh. Khi ông lên 15 tuổi, Cha ông cho người dạy ông về triết-lý thánh hiền Trung-hoa. Vào năm 1622 ông được đọc một sách Giáo-lý và nhiều sách khác bằng chữ nho về đạo Thiên-Chúa. Ông nhờ cha Manuel Fernandez, thuộc dòng Tên, giáo-hóa và được rửa tội cùng với vợ ông. Vì biết ơn cha nên ông đã rước cha đến trú ngụ nhà ông trong 6 tháng và đi theo người giúp giảng dạy. Nhiều người đã trở lại vì uy-tín, học-thức và nhất là vì những tác phẩm của ông đã soạn. Ảnh-hưởng của những tác-phẩm nầy rất sâu xa trong giới công-giáo và ngoài công-giáo. Tác-phẩm của ông có chừng 20 cuốn sách, ông được hạnh phúc chết vì đạo ngày 11 tháng 5 năm 1663.

---

(1) V. N. K. C. số 2 trang 148-150.

(2) George Schurhammer — Nền văn-chương công-giáo về Phanxicô Xaviê tại Việt-Nam, 143.

IV. GIÁO-SĨ PHILIPPHÊ ROSARIO BỈNH.

Philipphê Bỉnh sinh năm 1759 tại Hải-Dương, vào Chủng-viện năm 1775 và được phong chức thầy cả sau lúc học mãn khóa. Đời của vị Linh-mục nầy rất liên-quan đến lịch sử của dòng Tên. Ngày 20 tháng 6 năm 1796 Ngài đến Lisbonne và từ nơi đây Ngài đã theo dõi tình hình giáo-hội cũng như tình hình của dòng Tên. Ngài đã dùng thời-giờ đang lúc lưu tại Bồ-đào-Nha để viết nhiều sách và để tạo nên một nền Văn-Chương Việt-Nam. Tác-phẩm của ngài gồm có 23 cuốn sách viết bằng tiếng Bồ-đào-Nha, La-tinh, chữ Nôm và Quốc-Ngữ. Ngoài những sách để đạo đức như hạnh Thánh Phanxicô Xaviê, Thánh Anna, Thánh Gioa-kim và lịch-sử dòng Tên. Ngài còn để lại những tài liệu quí giá về lịch-sử Việt-Nam và nhất là về lịch sử Truyền giáo tại Việt-Nam như « Truyện nước Annam Đàng ngoài chí Đàng trão ».

Những sách nói trên là một sự nghiệp rất to tát, nhưng chưa in thành sách, tất cả còn là những tài liệu viết tay, dầu vậy những tài liệu này nói lên cách hùng hồn linh mục Bỉnh là một học giả quảng bác, con người có khả năng bàn về những vấn đề phức tạp. Ngài là một thi-sĩ với những vần thơ vừa có tánh cách tự thuật, vừa có tính cách tùy bút, một sử-gia tỉ mỉ với 1.000 trang về Lịch-sử Việt-Nam và sau cùng một nhà Thần học với nhiều bài khảo cứu các ân-xá và các giới-răn đạo Công-Giáo. Giáo-sĩ Philipphê Bỉnh mất tại Lisbonne năm 1832.

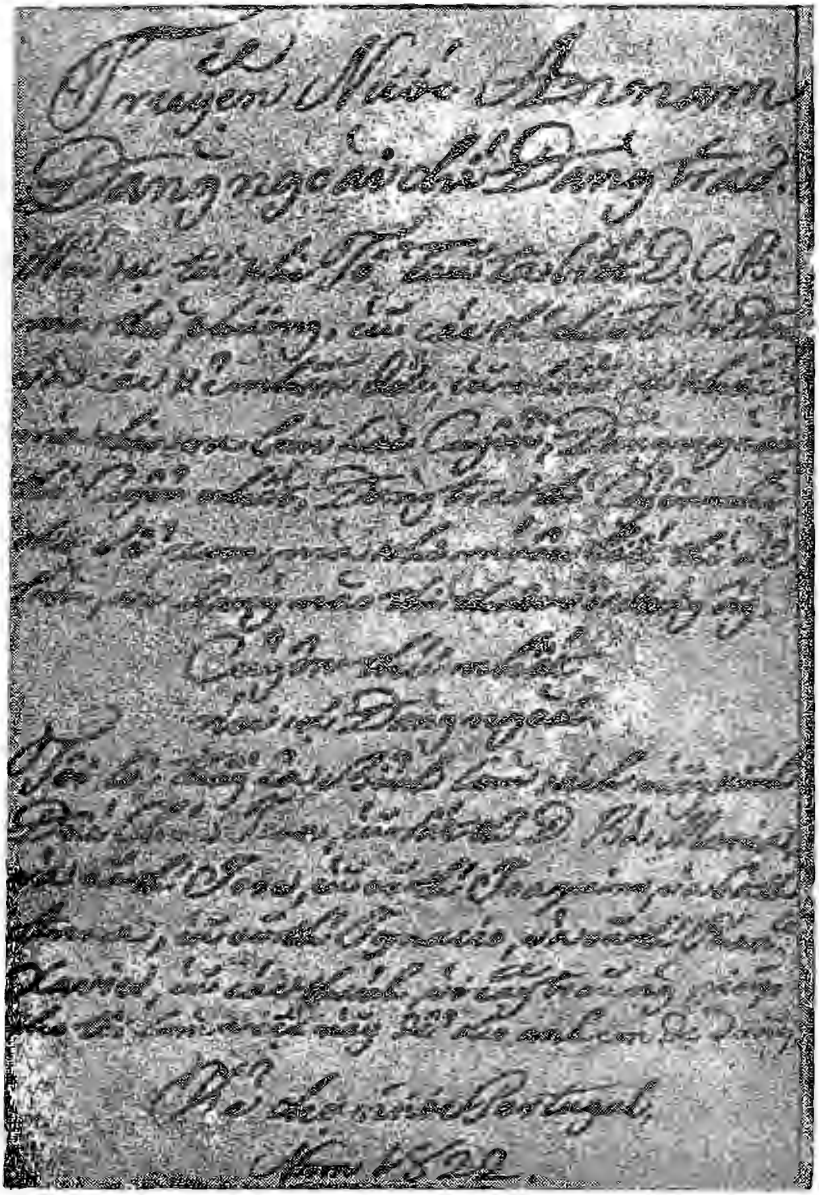

1.— *Lịch-sử Việt-Nam do Cha Philipphê Bỉnh S. J. viết tại Lisbonne năm 1822.*

THỜI ĐẠI III

GIÁO-HỘI VIỆT-NAM DƯỚI SỰ ĐIỀU KHIỂN CỦA CÁC THỪA-SAI TRUYỀN-GIÁO NGOẠI-QUỐC BA-LÊ VÀ CÁC GIÁO-SĨ ĐA-MINH TÂY-BAN-NHA (1658 - 1933)

Sứ-mạng của các Thừa-sai hội Truyền-giáo ngoại-quốc Ba-Lê là xây dựng một hàng giáo-sĩ Việt-Nam. Trong công việc ấy các ngài đã thành công mỹ mãn. Chúng ta không thể chối cãi sự hy-sinh của các ngài trong 300 năm để đào-tạo nên những vị linh-mục và những giám-mục Việt-Nam.

Các ngài đã bắt đầu truyền-giáo ở Việt-Nam dưới đời các chúa từ năm 1658 đến năm 1776. Trong giai-đoạn thứ nhất này các ngài gặp rất nhiều khó khăn, phần vì người Bồ-đào-Nha và Tây-Ban-Nha làm khó dễ, phần các chúa hạ lệnh cấm đạo nên các ngài phải giảng đạo chùng lén.

Lúc các chúa bị Tây-Sơn đánh bại việc giảng đạo lại càng khó khăn hơn nữa, giai đoạn thứ hai này kể từ năm 1776 là năm Nguyễn-Nhạc và Nguyễn-Lữ đem thủy-quân vượt bể vào đánh Gia-Định lấy thành Saigon cho đến 1802 là năm Gia-Long thống nhất đất nước.

Các ngài đã qua những ngày đổ máu dưới đời Minh-Mạng, Thiệu-Trị, Tự-Đức, để tới ngày vinh-quang sung sướng được trông thấy một trong những linh-mục Việt-Nam do các ngài đào-tạo, lên chức Giáo-mục: Đức cha Gioan Batéxita Nguyễn-Bá-Tòng.

GIAI-ĐOẠN THỨ I.

DƯỚI ĐỜI CÁC CHÚA TRỊNH VÀ NGUYỄN (1658-1776).

Lúc các thừa-sai Pháp đến Việt-Nam, chúa Trịnh vẫn cầm quyền ở Bắc, chúa Nguyễn ở Trung và Nam.

Chúng ta sẽ lần lượt theo các Thừa-sai trong các công-cuộc của các ngài ở các miền nói trên :

CHƯƠNG VI

CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO Ở TRUNG VÀ NAM-VIỆT

I. CÁC THỪA-SAI PHÁP TRÊN ĐẤT VIỆT-NAM.

1. Lambert de la Motte và các thừa-sai Pháp đến Thái-Lan (1662).

Ngày 22-8-1662 Giám-mục Đại-diện Tông Tòa (1) Lambert de la Motte cùng với hai thừa sai linh-mục De Bourges và Deydier tới Juthia, kinh đô của Thái-Lan vào thủa ấy. Hai năm sau Đức giám-mục François Pallu mới đến Thái-Lan. Các ngài đến đây là có ý chờ dịp tiện để vào Việt-Nam.

Về phương-diện Tôn-giáo miền Nam Việt-Nam còn quần quại dưới bàn tay của Hiền-Vương bắt đạo. Vào năm 1665 chỉ còn có 3 cha dòng Tên là giáo sĩ Fuciti ở tại triều-đình, giáo-sĩ Marquez ở Hải-Phố và giáo-sĩ Baudet ở Cửa-Hàn.

Lúc các Thừa-sai Pháp vừa đến Thái-Lan, Lambert de la Motte viết thư cho các giáo-sĩ dòng Tên hay, cho các ngài biết quyền hành mà Tòa-Thánh giao cho ngài và nhờ các cha dòng Tên chỉ cho các ngài phương thế để có thể vào Việt-Nam. Cuối năm 1663 các cha dòng Tên trả lời giám-mục La Motte, các ngài cho Đức Giám-mục biết

(1) *Thật ra không phải là Giám-mục « Episcopus » mà chỉ là « Vicarius apostolicus » đại-diện tông tòa.*

miền Nam đang trải qua một giai đoạn khó khăn, khuyên ngài nên đợi và gởi một linh-mục đến quan sát lại miền Nam trước lúc khởi sự làm việc Tông-Đồ. Tháng 6 năm 1664 cha Louis Chevreuil được gởi đến theo kế hoạch của các cha dòng Tên. Chevreuil được gởi đến đây vì ngài rất có thiện cảm với các giáo-sĩ dòng Tên, nhưng dù sao ngài cũng chịu ảnh-hưởng của Đức Giám-mục Lambert de la Motte (1).

La Motte giao thư cho Chevreuil chứng nhận ngài là cha chính địa phận miền Nam. Rồi Chevreuil mang theo một số tiền khá lớn để giúp các bổn đạo đang bị bắt bớ hoặc giúp các giáo-sĩ dòng Tên với điều-kiện phải tiếp rước Chevreuil theo như đã hứa trong thư. Đức cha La Motte còn khuyên Chevreuil lúc tới nơi phải ăn ở hiền hòa với các cha dòng Tên, và muốn tỏ lòng tín nhiệm các cha, chỉ ở nhà của các ngài đừng nên ở đậu nhà nào khác. Chevreuil đi với một thông-ngôn Nhật và lúc tới Hải-Phố giáo-sĩ Marquez đón tiếp hết sức thân mật. Chevreuil ở lại Hải-Phố chỉ có ít ngày vì ngài sợ các cha dòng Tên vận động bắt ngài xuống tàu chở đi Macao. Ngài lén đi Huế với người thông-ngôn Nhật-Bản và tới ngụ tại nhà ông Jean de la Croix tại họ Thợ Đúc. Ông này được Hiền-Vương tin dùng vì ông đúc súng cho chúa Nguyễn. Ông tiếp Chevreuil cách lãnh đạm và có ý đuổi ngài đi. Hồi ấy Giáo-sĩ Fuciti cũng ở tại xưởng của Jean de la Croix và làm Tuyên-Úy nhà thờ mà Jean de la Croix được phép xây ngay bên cạnh xưởng ông ta. Fuciti mời Chevreuil giảng nhân dịp lễ Đức Mẹ lên trời, Chevreuil nhận lời và trong dịp này Chevreuil tuyên bố cách long trọng ngài là cha chính địa-phận miền Nam, làm cho giáo-sĩ Fuciti và Jean de la Croix bỡ ngỡ không phải là ít (2).

Ông thợ đúc mới hoạt động với chính quyền để đuổi Chevreuil ra khỏi nước nhưng không có kết quả. Nhận thấy giáo-sĩ Fuciti có vẻ

(1) *Muốn hiểu cách cư-xử của Đức giám-mục Lambert de la Motte với các giáo sĩ dòng Tên : Xem Henri Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 153.*

(2) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » I. 16.*

lo ngại vì ngài ở trong nhà giáo-sĩ nên ngài mới thuê một chiếc thuyền trở về Cửa Hàn với người thông ngôn Nhật-Bổn. Trong lúc đi đường Chevreuil đã dậy đạo cho ông thuyền trưởng và đã rửa tội cho ông ta.

2.— Giáo-sĩ dòng Tên và Chevreuil.

Ở Cửa Hàn các cha dòng Tên có một ngôi nhà thờ nho nhỏ xinh xinh và có cả vườn tược. Chevreuil gặp giáo sĩ Marquez đến đón tiếp ngài ; ở Cửa Hàn ngài có rửa tội cho nhiều phụ-nữ đã được các thầy giảng giáo huấn.

Mặc dù giáo-sĩ Marquez đã ngăn cản, ngài nhất định làm hết mọi lễ nghi cổ-truyền của phép bí-tích rửa tội. Chính tay ngài đưa muối vào miệng người tân tòng và cũng chính tay ngài xức dầu trên ngực họ. Giáo-sĩ cho biết làm như thế dân chúng sẽ xôn xao và sẽ làm cho các ông chồng của các bà sinh ghen tuông, nên vì thế được phép Đức giáo-hoàng Alexandre VII các cha dòng Tên đã bỏ những lễ nghi ấy (1). Cha Chevreuil lại nghĩ cách khác : có thể làm tất cả các lễ nghi kia, làm một cách khiêm tốn và kín đáo thì sẽ khỏi bị ngờ vực. Hai linh-mục mặc dầu bất đồng ý-kiến nhưng cũng cùng đi với nhau về Hải-Phố, nơi đây cha Chevreuil thuê một nhà ở riêng vài ngày sau ngài tới nhà hai giáo-sĩ dòng Tên : Marquez và Baudet đưa bức thư của Đức Giám-Mục Lambert de la Motte chứng nhận ngài là Bề Trên địa-phận miền Nam và hỏi hai giáo-sĩ có nhìn nhận quyền hành của Đức Giám-mục và của ngài không ? Giáo-sĩ Marquez trả lời cho biết việc ấy tùy ở hoàng-đế Bồ-đào-Nha và ngài không có phép làm một việc gì mà không có phép của Bề Trên ở Macao.

Giáo-sĩ Marquez trả lời như thế chiếu theo sắc dụ của các Đức Giáo Hoàng Léon X, Paul III, Paul IV, Grégoire XIII, Paul V : chính-phủ Bồ được quyền giới thiệu các Đức Giám-mục các địa phận thuộc

(1) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » I. 18.*

về lãnh-vực của Bồ-Đào-Nha, đàng khác Đức Giáo-Hoàng Calixte III (1) giao các quyền giáo-hội thuộc đế quốc Bồ-đào-Nha cho một giáo đoàn gọi là Đạo-binh Chúa Kitô. (Milice du Christ). Bề trên của giáo-đoàn này ban quyền cho tất cả các linh-mục triều hoặc linh-mục dòng thuộc đế quốc Bồ-đào-Nha.

Biết được biến-cố lịch-sử trên chúng ta mới có thể hiểu được câu trả lời của Giáo sĩ Marquez. Nhưng sau hai ngày suy nghĩ Marquez đến tại nhà Chevreuil và để chứng minh người sẵn sàng nhìn nhận quyền Đức Giám-Mục Lambert de la Motte, Marquez trao lại cho Chevreuil bức thư mà giáo-sĩ Paul d'Acosta cai trị địa-phận Malacca đã ban cho người (2). Giáo-sĩ Fuciti ở Huế cũng viết thư cho cha Chevreuil để tỏ sự tùng-phục của mình. Nhưng Chevreuil chưa lấy làm thỏa mãn người bắt buộc các giáo-sĩ dòng Tên phải tỏ sự tùng phục ấy ở trong nhà thờ Hải-Phố. Marquez hứa sẽ làm như vậy. Đến ngày định, giáo-sĩ Marquez đã tuyên bố, nhưng đối với Chevreuil những lời lẽ của Marquez không rõ ràng nên Chevreuil đã đứng lên nói bằng tiếng Bồ cho Bổn Đạo biết người là ai, và bắt người thông ngôn Nhật-Bổn dịch lại tiếng Việt. Xong Chevreuil yêu cầu Marquez ký vào giấy, nhưng Marquez cũng từ chối vì người sợ Bề trên quở trách người. Như thế là có sự bất đồng ý-kiến giữa hai linh-mục (3).

Đang lúc ấy Hiền-Vương ra lịnh cấm đạo. Cả 4 linh-mục đều bị bắt giam ở trong nhà các cha dòng Tên ở Hải-Phố.

3. Giáo-sĩ dòng Tên và Hainques.

Trong kỳ bắt đạo, nhiều người Nhật và người Việt-Nam đã bỏ đạo, nhưng cũng nhiều kẻ anh hùng, ngay những trẻ con và thiếu nữ đã sẵn sàng chịu chết vì đạo.

---

(1) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. trang 44-45.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. trang 151-180.*

(3) *Launay : « Histoire de la mission de Cochinchine. Documents historiques» I. trang 18-20.*

Ngày 3 tháng 2 năm 1665 theo lệnh của Hiền-Vương, các giáo-sĩ Marquez, Baudet và Fuciti phải xuống tàu qua Thái-Lan, các ngài có nghỉ tại Phan-Rí 5 ngày để đi thăm một họ đạo gồm 400 người công giáo, các ngài đã rửa tội cho 22 người tân tòng.

Chevreuil được ở lại, vì người vừa mới tới, nên tên của người không có trong sắc-lệnh trục xuất, nhờ sự có mặt của người nhiều người bỏ đạo đã đến xưng tội và xin việc đền tội. Đến ngày 7-3-1665 Chevreuil cũng bị đuổi, người đi về lại Thái-Lan đem theo một của quý vô giá : Đầu của một thiếu-nữ Tử Đạo, tên là Lucie.

Tháng 8-1665 Chevreuil lại trở về Việt-Nam với Linh-mục Hainques sau lúc đã kể lại cho Đức cha Lambert de la Motte tình thế chính-trị và Tôn-giáo. De la Motte giao thư chứng nhận các ngài là cha chính địa phận miền Nam (1), rồi cả hai đến Bà-Rịa, Chevreuil bị sốt nặng nên ở lại Nam-Việt; Hainques ra miền Trung truyền giáo. Người cải trang thành người Nhật đi chân không, sau lưng mang một bao đựng áo lễ, rượu lễ và bánh lễ, người đi từ Phú-Yên ra đến Huế và chỉ ở tại nhà Jean de la Croix có mấy hôm, trở về lại Hải-Phố có mục đích họp các thầy giảng của các cha dòng Tên để các thầy nhìn nhận quyền hành của người trước lúc các cha dòng trở về lại (2).

Mùa xuân 1666 hai cha dòng Tên đến Hải-Phố, giáo-sĩ Barthelémy Acosta và François Rivas. Vì đang thời kỳ bắt đạo các ngài trốn trong nhà của một người công giáo Nhật và chỉ gặp bổn đạo ban đêm. Jean de la Croix biết có các cha đến mới từ Huế đến Hải-Phố để gặp các ngài và lúc trở về lại triều-đình, Jean de la Croix mời giáo-sĩ Rivas theo ông. Nhưng rút cuộc chính-phủ miền Nam đã bắt buộc người trở về Macao với giáo-sĩ Acosta.

Linh-Mục Hainques còn ở lại trong nước đến năm 1668. Cũng trong năm này giáo-sĩ Fuciti (đã bị đuổi năm 1665) trở về Việt-

---

(1) *Launay : « Histoire Générale de la Société des Missions Etrangères de Paris » I. 124.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 183.*

Nam nhưng lần này cũng không ở lâu trong nước được. Tuy nhiên Fuciti có đủ thì giờ để gặp Hainques và cho người xem lá thư của Paul d'Acosta cai quản địa-phận Malacca chứng nhận người là cha chính địa-phận miền Nam (1).

Mặc dầu thời thế khó khăn Hainques cũng gởi qua Thái-Lan 2 thầy giảng để huấn luyện họ trở nên những Linh-mục của Chúa Giêsu.

Năm 1669 Ignace Baudet, và năm 1670 Marquez có đến Hải-Phố để thăm viếng bổn đạo để tỏ các ngài có quyền ở địa-phận miền Nam. Giáo-sĩ Baudet gặp Brindeau vừa mới đến và ngài cũng gặp hai thầy giảng của các cha dòng nay đã là Linh-mục : Linh-mục Joseph Trang và Luc Bền. Đến năm 1665 Hainques đã rửa tội cho 2440 người và các thầy giảng cho 3920 người. (2) Vì quá mệt nhọc hai thừa-sai đã từ trần vào năm 1670 tại Phố-Mới — Quảng-Ngãi. Anh em công giáo rất lấy làm thương tiếc các ngài. Nản lòng, hai vị Linh-mục Việt-Nam Joseph Trang và Luc Bền chạy qua Thái-Lan gặp Đức Cha Lambert de la Motte và trong một thời gian địa-phận miền Nam lại không có Linh-mục

Louis Chevreuil lúc đã hết bệnh rồi, vì quá yếu nên không thể theo Hainques đi truyền giáo, Đức Giám-mục La Motte gởi người đi điều đình với cha chính cai quản địa-phận Malacca lúc bấy giờ đang trốn ở Cao-Mên vì năm 1641 người Hòa-Lan Thệ-phản đã chiếm Malacca của người Bồ-Đào-Nha công-giáo. Cuộc điều đình này có mục-đích yêu cầu Paul d'Acosta cho Đức Giám-mục La Motte giáo-quyền trên đất Thái-Lan. Tại Thái-Lan người sống gần một bên giáo-khu Bồ-Đào-Nha mà người không có quyền gì đối với họ. Paul d'Acosta ban cho La Motte quyền ấy. Đàng khác vì Roma đã căn dặn các Giám-mục Pháp không có quyền trên các giáo-khu Bồ-đào Nha, nhưng chỉ có quyền đối với các

---

(1) Giáo-hội miền Nam theo Tissanier S. J. ở dưới quyền Đức Giám-mục Malacca. Xem Chappoulie « Aux Origines d'une Eglise » I. 185 (2).

(2) Launay : Histoire de la Mission de Cochinchine — Documents historiques » I. 53.

giáo-khu bản xứ thôi, cuộc hành-trình của Jacques de Bourges về Roma có mục-đích xin bộ Truyền-giáo cho các ngài có quyền trên cả nước Thái (1).

Năm 1670 thay thế cho Đức Giám-Mục François Pallu đi về Roma. La Motte đi kinh lược địa-phận miền Bắc rồi ngài lại về Thái-Lan, nơi đây người gặp hai linh-mục Joseph Trang và Luc Bền. Hai ngài tin cho Đức-Giám-Mục hay các thừa-Sai Brindeau và Hainques đã từ trần. Việc tông-đồ của các ngài đã đem lại nhiều kết quả, ngay sau lúc các ngài qua đời cũng có hàng trăm người xin trở lại, phải chăng đó là nhờ lời khẩn cầu của các ngài.

II. LAMBERT DE LA MOTTE GIÁM-MỤC ĐỊA-PHẬN MIỀN NAM

1. Hội công-đồng lần thứ nhất ở Hải-Phố (1672).

Đức Giám-mục về địa-phận miền Nam với hai thừa-sai Mahot và Vachet. Guyart được gởi đi trước điều đình với các giáo-hữu để cho công việc của Đức đại diện gặp bề thuận tiện. Ngoài ra các thừa-sai còn có hai linh-mục Việt-Nam theo Đức Giám-mục. Sau hai tháng các ngài đến Bình-định ; quan Bố là người công-giáo đến hầu ngài khuyên người đi thăm ông Trấn-thủ tỉnh Bình-định, ông tuy ngoại nhưng có cảm tình với các người công-giáo. Ban đêm ông Trấn-thủ đến thăm Đức Giám-mục và hứa sẽ che chở người. Tới Phan-rí có đến 800 bổn đạo đón tiếp người, người để cha Luc Bền ở lại săn sóc giáo-khu Phan-rí và sai cha Mahot đến ở Bình-định rồi người đến Phú-yên. Ông Trấn-thủ tỉnh này là người công-giáo, ông tiếp Đức Cha trong tư gia của ông, người biết ông có nhiều vợ nên không chịu làm lễ ở trong nhà ông và khuyên ông Trấn-thủ nên bỏ các vợ lẽ, ông hứa sẽ làm như lời ngài khuyên. Ông dạy người nhà dọn bánh trái cho các thừa-sai ; Giám-Mục và cha Vachet chỉ dùng hai quả

(1) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 150.*

cam. Nhưng thế cũng đủ cho các ngài vì tất cả đồ ăn đều có thuốc độc. Đức cha La Motte ốm nặng và chịu phép xức dầu. Người phải liệt giường đến một tháng, sau khi bình phục người đi Quảng-Ngãi cũng phải trốn tránh nơi này nơi khác vì là đang thời cấm đạo. Người đã lập ở Quảng-ngãi một tu-viện cho các chị em Mến Thánh-Giá (1)

Tháng Giêng 1672 Đức Giám-Mục đến Hải-Phố, người sống bẻo lánh trong một cù lao, người viết thư mời tất cả các Thầy giảng, các thủ-lãnh các giáo-khu ở địa-phận miền Nam để nghiên-cứu tình-hình Tôn-giáo (2). Người đem lại sự ôn hòa thỏa-thuận cho các giáo-hữu của các cha dòng Tên và các thừa-sai ; người cho tất cả các phần-tử trong hội-động biết những quyết-nghị ở Công-Đồng miền Bắc mà người đã chủ-tọa lúc người đi kinh lược ngoài ấy.

Tháng 3-1672 Đức Giám-Mục về lại Thái-Lan cùng đi với người có cha Vachet và 12 học sinh.

Lúc gần đến cửa biển, thuyền của Đức Cha La Motte gặp thuyền của đại-sứ chính-phủ miền Nam — Cuộc gặp gỡ này rất bất tiện cho ngài, vì ngài đem theo những người Việt-Nam, cách riêng 12 học sinh mà người sẽ cho học tại chủng-viện Thái-Lan. Đại-sứ tỏ ra rất bất mãn, và muốn bắt những người Việt ở lại. Giám-Mục sợ việc này đến tai triều-đình Huế, nên người mới sinh Đại-Sứ yên lòng, người sẽ gởi một Thừa-Sai đến Triều-Đình để giải quyết vì sao người đến Việt-Nam, nhưng không thể đến hầu Chúa Nguyễn và vì lý-do nào mà người đã đem học sinh Việt-Nam qua Thái-Lan.

Ở tại chủng-viện Thái-Lan có các học sinh người Bắc và người Nam, sự sống chung ấy có thể sinh ra nhiều sự dị nghị ở triều-đình

---

(1) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » I 95.*

(2) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » I. 106. Theo Vachet có 6 thừa-sai, 4 linh-mục Việt-Nam và một số đông các thầy giảng đến dự. Các cha dòng Tên không đến dự cuộc hội công đồng này.*

Huế, Và đó là một trong những lý do mà phe đối lập của các Thừa Sai Pháp sẽ mang ra để yêu cầu Hiền-Vương đuổi các ngài ra khỏi Việt-Nam.

2. Hiền-Vương và Giám-Mục La Motte.

Vào tháng 6-1672 Chúa Trịnh-Tạc (1) rước vua Lê-gia-Tông vào Bắc Bố-Chính với 100.000 quân để đánh Chúa Nguyễn. Trịnh-Căn làm thủy quân Nguyên-Soái và Lê-Hiến làm bộ quân Thống-Suất. Lúc đến biên giới miền Nam, Trịnh-Căn đã tuyên bố cho anh em miền Nam hay họ là những người Việt-Nam, cùng một máu mủ với anh em đồng bào miền Bắc, sao lại nỡ đánh nhau. Chúa Trịnh hứa sẽ tha thứ cho những đồng bào nào quy thuận Vua Lê Chúa Trịnh. Nhưng lời tuyên bố hay ho ấy không có hiệu quả : « Trước mắt chúng ta là những người ngoại-quốc » (2), đó là một câu trả lời cho Trịnh-Căn, thế rồi binh sĩ miền Nam hăng máu đánh quân của chúa Trịnh, khiến quân của chúa Trịnh không thể nào tiến được, nên rút về Hà-Nội. Từ đó Nam Bắc thôi việc chiến tranh và Chúa Nguyễn được yên ổn để mở rộng bờ cõi về phía Nam, mãi đến khi Tây-Sơn khởi binh thì họ Trịnh mới nhân dịp ấy mà đánh lấy thành Huế.

Các tướng tá cần phải kích-thích binh-sĩ đánh giặc, vì giặc là những kẻ ngoại-quốc. Mà các Thừa-Sai Pháp lại là những người ngoại quốc, nên tình thế của các ngài éo le vô cùng.

Nhưng vì hồi ấy sau lúc đánh nhau lần thứ 7 với quân chúa Trịnh, sự thắng thế của binh-sĩ miền Nam đã làm cho Hiền-Vương dịu bớt không còn hung hăng bắt đạo nữa.

Vả lại Hiền-Vương biết vua Thái-Lan là Phranarai đối đãi rất lịch thiệp với Đức Giám-Mục La Motte. Hiền-Vương cũng ước ao Đức Giám-Mục đến ở Việt-Nam, có lẽ vì Hiền-Vương cũng nhờ phương-pháp ấy để cầu tàu Pháp đến buôn bán tại Việt-Nam.

---

(1) Trịnh-Tráng mất năm 1657, Trịnh-Tạc lên nối nghiệp chúa.

(2) Cadière : « Le Mur de Đồng-Hới » 235.

Được tin này Đức Giám-Mục vội vã trở về Việt-Nam trên một chiếc tầu của người Việt. Hiền-Vương muốn người có trụ sở ở Hải-Phố và thỉnh thoảng đến Triều-đình chỉ cấm người một điều : cấm hội họp. Mặc dầu chúa tỏ ra rất thịnh tình đối với Đức Giám-Mục, nhưng chúa cũng không cho người yết-kiến, vì Chúa đang có tang trong gia đình, người em thứ tư (1) : ông Hoàng-Hiệp vừa mới mất, ông này rất xuất-sắc ở trong trận đánh cuối cùng với họ Trịnh tại lũy Đồng-Hới.

Đức Giám-Mục phải nhờ một ông quan thượng thư dâng lên chúa Nguyễn lễ vật của người.

Tuy không gặp được Hiền-Vương nhưng người cũng gặp được các nhân-vật trong hoàng-gia — Người mặc lễ phục của giám-mục để đi thăm các quan trong triều-đình, các thừa-sai theo người không còn mặc đồ con buôn nhưng mặc áo hàng giáo-sĩ — Theo như Vachet : « thì đến đâu ai ai cũng đón tiếp Đức Giám-Mục và các Thừa-sai cách tưng bừng, náo nhiệt, có một mình gia đình ông Jean de la Croix là nghiến răng tức giận ». Vì ông này là phe đối lập đã vận động hết sức để phá cuộc thăm viếng của Đức Giám-Mục.

Đức Giám-Mục chỉ ở Huế có 15 ngày vào trong khoảng thời gian ấy người đã làm phép Thêm Sức cho 4500 bổn đạo và rửa tội cho 300 người (2).

Trong bốn tháng, người đi thăm các bổn đạo trong địa-phận miền Nam. Tới kỳ Sinh-Nhật 1675 Ngài ở tại Hải-Phố, một việc xảy đến làm cho ngài hiểu sự bình-an ở Việt-Nam mong manh biết là chừng nào.

Một đêm kia, đang lúc bổn đạo hội họp, lính đến bao vây nhà và 50 người bị đánh đập hết sức tàn nhẫn, thấy thế cha Vachet đến giàn xếp công chuyện cũng bị chúng đánh, nhưng nhẹ thôi.

---

(1) Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược » 304. Ông Hoàng đem quân đi đánh Trịnh năm 1672 là ông Hoàng Hiệp người em thứ tư của chúa Hiền-Vương. Như thế Hoàng Hiệp không phải là con của Hiền-Vương. Xem Chappoulie « Aux Origines d'une Eglise » I. 331 (2) và 339 (2).

(2) Launay. « Histoire de la Misson de Cochinchine — Documents historiques » I. 180.

Còn Đức Giám-Mục và Mahot trốn trong nhà nguyện không việc gì cả, cuộc đột-kích ấy không có mục đích nào khác ngoài mục đích cướp tiền của các bổn đạo. Ông Trấn-thủ rất có thiện cảm với Đức Giám-Mục khuyên người kiện đến Chúa về việc này, nhưng Đức Giám-Mục cũng bỏ lơ qua.

Đức Giám-mục nhất quyết bắt các linh-mục Bồ-đào-Nha phục quyền mình nên người mới sai cha Vachet đi gặp giáo-sĩ Joseph Candone là Bề Trên các giáo-sĩ dòng Tên ở Hải-Phố ; cần cho người biết không những sắc dụ Speculatores của Tòa Thánh (1) mà còn cho người biết lá thư chung của Tòa Giám-mục Goa. Thư chung này khiển-trách những giáo-sĩ không tuân lệnh sắc-dụ Speculatores. Lúc ấy một cảnh sôi nổi đã xảy ra trên thuyền của các cha rồi cả sắc-dụ cả thư chung đều tơi bời rơi xuống nước. Đức Giám-Mục La Motte dứt phép thông công hai Giáo-sĩ.

Giáo-sĩ Joseph Candone cũng nhận được quyền của Đức Giám-mục Malacca ban cho giáo-sĩ làm cha chính địa phận miền Nam, lại dứt phép thông công Đức Giám-mục La Motte, vì đã vào hoạt động ở địa-phận của người mà không có phép người (2).

3. Tình hình Giáo-hội miền Nam.

A.— TỪ NĂM 1644 ĐẾN 1680.

Trước lúc về lại Thái-Lan Đức Giám-mục để lại 3 thừa-sai là Courtaulin, Bouhard và Vachet. Vachet sẽ ở Huế, Courtaulin có lẽ ở

---

(1) Theo sắc dụ Speculatores do Giáo-Hoàng Clément IX ra ngày 13-9-1665 các Giáo-sĩ trước khi dùng quyền Bề Trên bổn cho mình, cần phải trình phép ấy với Đức Giám-Mục và xin Đức Giám-Mục phép dùng quyền ấy trên địa-phận của người. Xem Cheppoulie : Aux Origines d'une Eglie I. 261.

(2) Lambert de la Motte aux directeurs du Séminaire Siam, 10-11-1676 A.M.E. vol. 202 trand 67-74 : En conséquence de quoi, il écrivit une lettre circulaire aux chrétiens par laquelle il dégrade M. de Beryte (Giám-mục Lambert de la Motte) et le déclare excommunié...)

15.— *Bức thư của anh em Công-Giáo miền Nam gởi Đức Giáo-Hoàng Clément X. Thư viết ngày 25-12-1676, Đức Giáo-Hoàng mất ngày 22-7-1676, nhưng ở Việt-Nam không biết được tin này. Chính Đức Giáo-Hoàng Innocent XI người kế vị Clément X đã nhận được bức thư.*

vào vùng Quảng-Ngãi Bình-Định và Bouchard ở miền Nam Trung-Việt. Đức Giám-mục mất tại Thái-Lan năm 1679 hưởng thọ 55 tuổi.

Trong đời người cai trị địa-phận miền Nam ít ra có 100 người chịu chết vì đạo từ năm 1664 đến 1675. Các Thừa-Sai đã làm việc với nhiều kết quả. Riêng một mình cha Hainques trong 4 tháng đã rửa tội được 4.000 người. Trong hai lần đến địa-phận miền Nam, Đức Cha đã cho 10 000 người chịu phép thêm sức ; vào năm 1679 đã có từ 60.000 đến 80.000 bổn đạo. Trung-bình mỗi năm các cha làm cho độ 4.000 hoặc 5.000 người trở lại (1).

B.— CHỦNG-VIỆN JUTHIA

Ngoài ra công việc tông đồ ở miền Nam, đức cha La Motte đã có công xây dựng trên đất Thái-Lan một chủng-viện chung cho các học sinh ở Bắc hoặc Nam-Việt. Chính chủng viện này đã đào tạo nên những vị linh-mục Việt-Nam đầu tiên.

Chủng viện được lập năm 1665 tại Juthia kinh đô Thái-Lan hồi ấy, vì nhiều hoàn cảnh khó khăn nên có lần đã dời đến Hòn Đất một làng giáp giới Cao-Mên và Nam-Việt rồi sau cùng được dời đến Penang (2) ở Mã-Lai.

C.— CÁC GIÁM-MỤC KẾ-VỊ LAMBERT DE LA MOTTE (1680-1740)

Sau lúc Đức Giám-Mục Lambert de la Motte mất, Đức Giám-Mục Laneau ở Thái-Lan đã phong chức Giám-Mục cho cha Mahot năm 1682. Trong đời người đã có hội Công-Đồng tại Hải-Phố lần

---

(1) Lambert de la Motte trong thư viết cho bà De Longueville cho biết mỗi năm có từ 10 đến 15 000 bổn đạo trở lại — Có lẽ nói hơi quá theo Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 342 (3).

(2) Muốn được rõ chi-tiết về lịch-sử chủng viện này và đời sống của các học-sinh xem : « Le Collège Général de la Société des Missionss étrangères » Nazreth — Hongkong 1934 của Destombes.

thứ hai. Cuộc hội họp này có mục đích bãi bỏ những sự lạm dụng trong việc thờ phượng, về sự giữ lễ luật của Chúa và của Hội-Thánh, và về vấn-đề đào tạo các thầy giảng (1).

Đức Cha Mahot mất năm 1684, người kế vị người là Đức cha Joseph Duchêne cũng mất hai ngày sau. Phải đợi đến 7 năm nghĩa là đến năm 1691 mới có Đức Giám-mục mới là Perez. Trong lúc không có Giám-Mục cai trị địa-phận có nhiều sự đáng tiếc xảy ra giữa các tu-sĩ và các linh-mục triều (2).

Đức Giám-mục Perez đã học tại chủng viện Juthia bên Thái-Lan, ngài chịu chức Giám-Mục cũng ở bên ấy, là người Tây-Ban-Nha nên các Thừa-sai hình như không tín nhiệm người.

Năm 1727 Đức Cha Alexander thuộc quốc tịch Ý thay thế Đức Cha Perez đã từ trần, người cũng gặp những nỗi khó khăn, vấn đề thứ nhất đã chia rẽ các linh-mục dòng với các linh-mục triều là vấn đề quyền hành. Và chính lúc ấy vấn về về lễ-nghị Tôn-giáo cũng đã gây sự bất đồng ý kiến giữa hàng giáo-sĩ (3).

D.— CẤM ĐẠO (1698 - 1704)

Chúa Hiền-Vương mất năm 1687, Ngãi-Vương lên kế vị. Đến năm 1692 Minh-Vương lại lên nối nghiệp chúa và ra chỉ cấm đạo năm 1700.

Ở Huế, Minh-Vương ra lệnh đốt nhà thờ của các cha dòng Tên và nhà thờ của cha Chính Langlois, vì số người công-giáo cứ tăng mãi nên Minh-Vương tìm phương-pháp để giảm bớt : một nghị định bắt những người công-giáo phải làm những việc công và trả thuế bằng ba người không công-giáo.

---

(1) Muốn rõ xem « Constitutiones Synodi quae calabrata est in urbe Fcifo, in regno Cocincinae, die 26 mensis octobris » 1682.

(2) Linh-Mục triều : Linh-mục địa-phương thuộc quyền Đức Giám-Mục, các Linh-mục này không có làm lời khấn.

(3) Launay : «Histoire Générale de la Société des Missions étrangères» I. 530. Xem chương VIII.

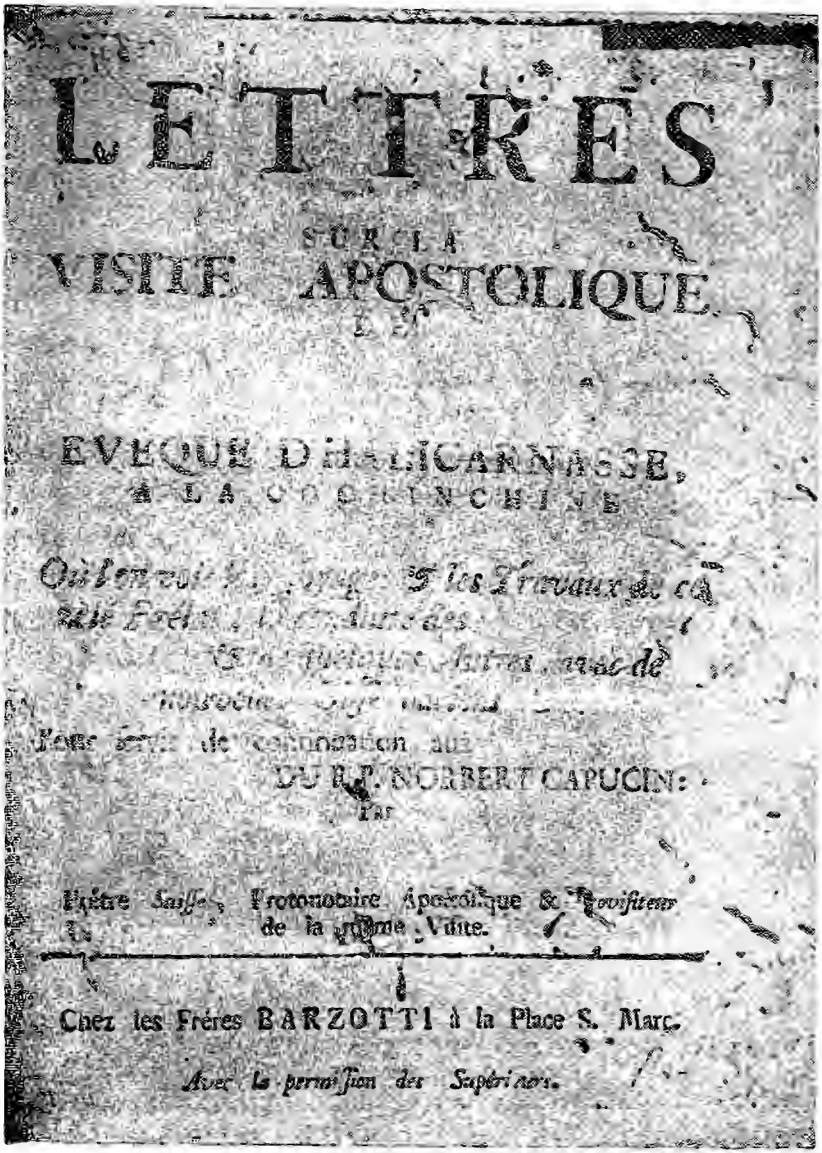

LETTRES

SUR LA

VISITE APOSTOLIQUE

DE

EVEQUE D'HALICARNASSE,

A LA COCHINCHINE

Où l'on voit [illegible] les Travaux de ce [illegible]

[illegible]

[illegible] avec de

[illegible]

Pour servir de connoissance aux

DU R. P. NORBERT CAPUCIN:

PAR

Prêtre *Suisse*, Protonotaire Apostolique & Provisiteur de la même Visite.

Chez les Fréres BARZOTTI à la Place S. Marc.

Avec la permission des Supérieurs.

10.— Hình bìa quyển « Lettres édifiantes et curieuses sur la visite apostolique de M. De la Baume ». Xuất bản tại Venise năm 1749.

Đức Cha Perez phải trốn dưới thuyền, ngoài bãi bể, ngài tìm được một hang vắng vẻ, dựng bàn thờ lên nơi ấy và truyền chức cho một thầy vừa mới ở Thái-Lan về. Trong lúc cấm đạo chỉ một mình linh-mục bản-quốc đi làm phúc giải tội và làm các phép bí-tích khác cho giáo-hữu ; các linh-mục khác hoặc phải bị bắt, hoặc phải ẩn núp trốn tránh. Năm 1700 cha Chính Langlois và ba linh-mục khác phải bắt nhưng không bị xử tử, trong số đó có 3 vị chết rũ tù. Vào thời kỳ này người tử đạo có tiếng hơn cả là bà Anê. Khi bà này bị bắt dẫn đến ngục, hai con bà một đứa lên 10, một đứa lên 7 chạy theo mẹ mà khóc. Bà Anê khuyên bảo con, cho chúng nó tiền, bảo đi mua bánh. Đến sau chồng bà ấy ngọt ngào kêu đến tình hôn thê, mẫu tử, biết thương đến chồng con, nhưng Anê đã khéo khuyên chồng để bà yên. Bà phải giam đói mà chết (1).

Triều đình còn bắt được ba bốn linh-mục người Âu (2). Trong số đó có cha Chính Langlois. Ước chừng 30 người giáo hữu cũng bị bắt giam. Cha Langlois chết rũ tù, phần đông các giáo hữu bị giam đói.

Năm 1704 Minh-Vương không còn cấm đạo nữa vì nể một giáo-sĩ dòng Tên : Cha Jean de Arnedo (3) thuộc quốc tịch Tây-ban-Nha, giáo sĩ này là thầy thuốc của Minh-Vương.

Vì cuộc bắt đạo vừa xong nên mọi công việc Tông-đồ đã bị ngừng trễ rất nhiều. Địa phận mất 5 Thừa-Sai, một phần ba giáo hữu đã tử đạo, hoặc chết đói trong tù, hoặc trốn tránh lên rừng hay đã chối đạo. Việc đào tạo linh-mục cũng bị ngừng trễ, vả lại Đức cha Perez và người kế vị ngài là Đức cha Alexander không sốt sắng đào tạo các linh-mục bản xứ vì theo các ngài người bản xứ chưa có đủ tư cách làm những phận sự của Linh-Mục.

---

(1) Ravier : « Sử Ký Hội Thánh » III. 270.

(2) Các Linh-mục Âu-Châu bị bắt kỳ ấy là các cha : De Capone De Sennemand — Feret — d'Estréchy xem Launay : « Histoire Général de la Société des Missions » I. 407.

(3) Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam » 87.

Dù sao dưới đời Minh-Vương (1724 — 1737) Giáo Hội được bằng yên. Năm 1743 địa phận có 300 nhà thờ và số bổn đạo được 70 000 người. Trong số ấy đã có nhiều bổn đạo làm việc tại các Văn phòng ở Triều-đình. Cũng trong năm ấy có 29 linh mục giảng đạo tại Kinh Đô và tính trong số đó, có 12 cha Dòng Tên, 6 Thừa-Sai Pháp, 9 cha dòng Thánh Phanxicô và hai cha Thừa-Sai Ý. Số các thầy Giảng đã lên đến 200. Tại Kinh đô Huế có 5 nhà thờ. (1)

III. LEFEBVRE GIÁM-MỤC ĐỊA PHẬN MIỀN NAM (17 3 - 1760)

I. — Hội Công Đồng ở Huế. (1747).

Đức Giám-Mục Alexander mất năm 1738 Lefebvre được lên thay thế năm 1743 Dưới đời người theo lệnh của Đức Giáo Hoàng Benoit XIV, một Công Đồng được tổ chức ở Huế năm 1747 dưới sự hiện diện của Đức Cha Hilaire de Jésus (2). Người là Giám-mục địa-phận Đông Bắc. Mặc dù tất cả các giáo-sĩ cũng như Thừa-Sai đều có thiện-chí, nhưng không thể nào thỏa thuận về vấn đề lễ-nghi Tôn Giáo. Và lúc khai-mạc cũng như lúc bế-mạc hội đồng, người nào vẫn giữ ý kiến người ấy. Năm 1748 để đón ngừa mọi sự không hay có thể xảy ra nên Đức Cha Lefebvre đã chọn Bennetat làm Đức cha phó. Bắt đầu từ năm 1750 địa phận đã trải qua nhiều giai đoạn đau đớn.

Chúng ta lấy làm khó hiểu vì một ông Hoàng có văn-hóa, có thiện cảm đối với người Âu-Châu nhất là đối với các Thừa-Sai đạo Công-Giáo, đột nhiên trở nên kẻ bắt bớ giết hại người Công-Giáo. Ông

---

(1) Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » II 103 cũng cho những con số tương tợ như vậy.

(2) Dòng Thánh Augustino. Vào thời kỳ này Bắc-Việt đã được chia ra làm hai địa phận : Đông Bắc và Tây Bắc : Đông Bắc được giao cho các giáo-sĩ dòng Đa Minh. Xem Marcos Gispert. Historia de las Misiones Dominicanas 241.

Hoàng ấy là Võ-Vương. Võ-Vương lên kế vị Ninh-Vương năm 1737 cho đến năm 1765. Cuộc bách-hại công-giáo nầy có nhiều lý do :

Đã từ lâu những nhà buôn ngoại-quốc như Bồ-Đào-Nha, Tây-Ban-Nha và Pháp, trong lúc giao-dịch đã làm cho người Việt-Nam ghét họ.

Dân-tộc Việt-Nam là một dân-tộc có văn-hiến, họ tỉ mỉ giữ gìn những lễ-nghi Tôn-giáo hoặc phép lịch sự bắt buộc phải giữ. Ai không giữ, họ coi như khinh bỉ, chế nhạo và làm nhục họ. Nhưng những con buôn Âu-Châu trong lúc tiếp xúc với người Việt mà họ cho là mọi rợ, chẳng những không thèm giữ những lễ-nghi ấy, vả lại họ có biết gì đến phong tục thuần túy của dân Việt, họ còn có những cử chỉ sỗ sàng và gian xảo, vì vậy người Việt-Nam chẳng những ghét người ngoại-quốc mà còn ghét lây cả đạo Công-giáo.

Sau đây là một ví dụ : Năm 1749 chính-phủ Pháp gởi Le Poivre đến Huế để điều đình về việc thương mại, nhưng Le Poivre vì thiếu khôn ngoan và vô lễ nên Le Poivre đã ra về mà không có kết quả gì chỉ làm cho chúa bực tức với ông (1).

Đàng khác Võ-Vương có một ông quan cận thần rất ghét người Công-giáo ông quả quyết với chúa : « Các thừa-sai bề ngoài tới giảng đạo nhưng lúc đã được vào nước giảng đạo thì các thừa-sai lại đem binh sĩ theo sau để chiếm nước ». Sở dĩ ông quan nầy dám nói với chúa như thế vì ông biết công chuyện xảy ra tại Thái-Lan. Và câu chuyện nầy đã liên can với Giáo-Hội Việt-Nam.

Muốn phán đoán một sự kiện lịch sử cần phải biết những trường hợp trong đó sự kiện đã diễn ra.

2. Võ-Vương cấm đạo (1750).

Theo lời yêu cầu của Phaulcon thủ-tướng chính-phủ Thái-Lan. (2)

---

(1) *Launay : « Histoire de la Mission de la Cochinchine. Documents historiques » II. 213-226 — Có người lại cho việc Le Poivre đến thương-thuyết với Võ-Vương có kết-quả. Xem Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược » 540 và Đại-Việt « Lịch-Sử đạo Thiên-Chúa tại Việt-Nam » 21.*

(2) *Chappoulie : « Aux origines d'une Eglise » II. 110.*

Ngày 27-9-1687 Chính-phủ Pháp phái La Loubère, Cébénet và Desfarges cầm đầu đội quân viễn-chinh đến Thái-Lan.

Sau lúc bàn cãi với Phaulcon, thủ-tướng Chính-phủ Thái-Lan và vua Phranarai, đội quân viễn-chinh Pháp chiếm lấy các thành quách ở Bangkok và ở Mergui. Dân chúng Thái-Lan phản đối kịch liệt lúc thấy người ngoại-quốc đến xâm chiếm đất đai nước mình. Một ông quan trong triều Phra-phret-raxa thường gọi tắt là Pitra-cha, thấy nước nhà đang lâm cơn nguy biến mới cho lệnh bao vây cung-điện của nhà vua. Vua và cả gia đình bị bắt, Phaulcon bị giết. Phranarai có lẽ phải uống thuốc độc, anh em của ông phải bỏ vào bao và bị đánh cho đến chết. Pitra-cha lên làm vua cưới con gái của Phranarai. Lúc làm chủ được tình thế Pitra-cha mới đương đầu với người Pháp. Ông đã bắt hai người con của Desfardes làm con tin. Hai đứa nhỏ này viết cho Desfarges « Chúng con sẽ bị giết nếu cha và quân đội của cha không chịu đầu hàng ». Quân đội viễn-chinh Pháp chiếm lấy toàn thể lãnh thổ của hải cảng Bangkok mặc dù quân Hòa-Lan đã giúp Thái-Lan, nhưng cuối cùng quân Pháp cũng bị bao vây (1).

Quân Thái-Lan bắt Đức Giám-Mục Laneau. Trước kia ngài đã có lần qua Việt-Nam với Giám-Mục Mahot, chúng kéo bừa ngài trên các đường bùn lầy rồi để ngài nằm gần chết trên một đống cỏ khô mặc sức cho dân chúng làm nhục.

Dân Thái-Lan từ người binh-sĩ đến đàn bà con gái làm dịu bớt cơn tức giận của họ đối với bộ đội Pháp xâm lăng, bằng cách khạc nhổ trên mình vô tội của Đức Giám-Mục, Sĩ quan Pháp cũng như quân nhân, các người buôn bán hay những người của triều-đình Louis XIV phái đến, và các thừa-sai công-giáo đều phải đi làm việc quét đường đổ rác ở trong thành phố Juthia — Trong lúc cơ cực ấy, chúa Ngãi-Vương ở Việt-Nam lên tiếng bênh vực cách riêng người công-giáo.

---

(1) Launay : « Histoire Générale de la Société des Missions » I. 340-359.

Cũng trong lúc ấy nhiều người Việt-Nam chống công-giáo dâng chúa Ngãi-Vương một lá thư buộc tội 6 Thừa-Sai đang giảng-đạo lúc bấy giờ. Trong lá thư ấy, các ông xin nhà vua thận trọng : « Ở Thái-Lan sở dĩ quân Pháp đã chiếm Bangkok và Mergui cũng là nhờ các Thừa-Sai nhất là nhờ Giám-Mục Laneau ». Nhưng Ngãi-Vương thông suốt biết đó là những điều vu khống.

Trái lại Võ-Vương khi nghe một quan cận-thần cáo các Thừa-sai về việc các ngài vận động đem quân đến chiếm nước, Võ-Vương tin ngay, ông ta khuyên Võ-Vương nên bắt chước vua Kiến-Long năm 1746 đuổi các linh-mục ngoại-quốc ra khỏi Trung-Hoa (1).

Võ-Vương phần thấy việc xảy ra ở Thái-Lan, phần thấy gương vua Kiến-Long ở Trung-Hoa đàng khác chúa cũng không bằng lòng cách đối xử của người ngoại-quốc đối với người Việt-Nam, nhất là từ lúc chúa gặp phái đoàn Pháp do Le Poivre cầm đầu. Chúa làm cách khôn khéo như Kiến-Long, cho mật lệnh bắt tất cả các thừa-sai, sự bí-mật được giữ kín đến nỗi không một thừa-sai nào trốn tránh được. Tất cả 26 linh-mục thừa-sai đều bị bắt trong tháng Giêng 1750, chỉ một mình cha Koffler S. J. (2) được tự do vì người là bác sĩ của chúa. Nhưng không độc ác, chúa chỉ muốn đuổi các thừa-sai ra khỏi nước chứ không có ý giết các ngài. Có một cha dòng thánh Phanxicô tên là Michel de Salamanque đã có tuổi phải chết ở trong ngục, các cha còn lại đều được dẫn đến Hải-Phố để lên tàu về Macao. Bao nhiêu việc truyền-giáo trong thời kỳ bắt đạo đều do 3 linh-mục Việt-Nam đảm nhận. Cha Koffler cũng còn giữ được nhà thờ của người. Người cố gắng dùng ảnh hưởng của người để giúp đỡ anh em giáo hữu. (3)

---

(1) *Launay : « Histoire Générale de la Société des Missions » I. 362.*

(2) *S. J. : Dòng Tên.*

(3) *Trong thời kỳ bắt đạo này nhà thờ họ Thợ-Đúc không bị phá và 3 nhà thờ của các Cha dòng Tên cũng thế. Một nhà tại Huế, nơi đây Cha Koffler ở, một nhà ở Hải-Phố và cái thứ ba ở Đồng-Nai. Xem Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine — Documents Historiques » II. 265 (1).*

Năm 1751 Đức Cha phó địa phận, Bennetat sau khi đến Macao đi Pondichéry gặp Dupleix, một sĩ-quan Pháp. Ông xin Đức cha điều đình với chúa Võ-Vương để có thể mở ở Việt-Nam một công ty thương mãi, và nếu có thể được xin chúa nhường cho chính-phủ Pháp một khu đất ở ven bờ biển để buôn bán (1) Đức cha Bennetat bằng lòng ; một chiếc tàu đưa Đức Cha và Rivoal đến Việt-Nam.

Võ-Vương được tin Đức Giám-Mục trở lại có mục-đích thương thuyết với chúa về việc buôn bán và biết người có mang theo nhiều lễ vật quý giá của ông toàn quyền Dupleix ở Ấn-Độ, chúa bằng lòng cho người yết kiến. Lúc gặp Đức Giám-Mục chúa cười và nói rằng « Cuộc lưu đày của ông chỉ là một cuộc đi dạo mát », chúa cho phép Đức Cha lấy lại nhà thờ họ Thợ Đúc vì nhà thờ này bị tịch thu trong kỳ cấm đạo. Đức Cha mừng và tưởng rằng cuộc thương thuyết thế nào cũng đưa lại một kết-quả mỹ-mãn. Nhưng không may lúc ấy có một ông quan vừa có chuyện xích mích với các thủy thủ và các con buôn Hòa-Lan, gởi báo cáo lên triều đình. Triều đình thấy người Âu-Châu đối xử thiếu nhã nhặn với người Việt nên lại ra lệnh bắt tất cả các người Âu một lần nữa ; Đức Cha đành lòng ra khỏi Việt-Nam và ghé Pondichéry để tin cho ông Dupleix biết sự thất-bại của mình. Rồi người lên đường về Âu-Châu.

Đức Cha Lefebvre chạy trốn qua Cao-Mên và mất tại đó năm 1760. Đức Cha Piguel thay thế người.

3.— Nhận xét về hành động của các Thừa-Sai.

Những câu chuyện Lịch-Sử trên đây đã làm nhiều người suy-nghĩ.

Đức Giám-mục Laneau là một nhà tu-hành, một nhà lãnh đạo việc đi truyền-giáo lại còn lo việc chính-trị đem quân nước mình đi chiếm nước người ?

Việc đem quân đi chiếm cửa biển Bangkok ở Thái-Lan là một hành động đáng trách của chính-phủ Pháp đời bấy giờ. Đức Giám-

(1) Launay : « *Histoire Générale de la Société des Missions* » *I. 570.*

Mục Laneau không hề có ý-định xin chính-phủ Pháp đem quân đi chiếm nước người. Người chỉ ước ao sự giao thiệp giữa hai chính-phủ Pháp và Thái-Lan để có thể dễ dàng buôn bán, và như thế người và các linh-mục của người cũng có phương-thế để giảng đạo.

Có người khác trách Đức Cha Bennetat lãnh sứ-mạng của một ông toàn-quyền như ông Dupleix để điều đình việc buôn bán với Võ-Vương.

Chúng ta nên nhớ rằng Đức Giám-Mục Bennetat ở thế kỷ 17, Vậy muốn xét đoán cho công-bình chúng ta cũng nên hiểu cái tâm-lý của những người ở thế kỷ ấy. Hiện giờ chúng ta hiểu rõ những bổn phận hoàn toàn thiêng liêng của một nhà tu hành, một « Ông Cố Đạo » không được làm những việc ngoài mục-đích thiêng-liêng hoặc xã-hội của mình — Thiêng liêng như dạy dỗ dân chúng để đưa họ về với Thiên-Chúa, xã-hội : như việc mở trường dạy học, hoặc mở bệnh viện để đem lại sự lành mạnh cho trí óc cũng như cho thể xác, và đang lúc làm những việc xã-hội này vị Giáo-sĩ cũng có một mục-đích là đưa người mình giúp đỡ về con đường của Chúa.

Việc Đức Giám-Mục Bennetat đến điều-đình với Võ-Vương xem ra không ăn hạp với công việc thiêng liêng của người, nhưng nếu chúng ta xét kỹ chúng ta phải nhìn nhận rằng : sở dĩ người lãnh sứ-mạng ấy là người mong một sự giao-thiệp giữa Việt và Pháp, nhờ sự giao-thiệp ấy các Giáo-sĩ sẽ dễ dàng giảng đạo trên đất nước Việt-Nam.

Cũng vì mục-đích thiêng-liêng là được sự dễ dàng truyền-giáo mà giáo-sĩ Marquez dòng Tên lãnh 10.000 nén bạc của Hiền-Vương để qua Macao mua súng đạn cho miền Nam (1) Giáo-sĩ Marquez làm như vậy đâu có nhắm mục-đích chính-trị, giáo-sĩ chỉ lãnh sứ-mạng ấy với mục-đích làm cho Hiền-Vương vì công tác của người, sẽ nể các Giáo-sĩ, sẽ để cho các ngài tự do giảng đạo.

Chờ mãi súng đạn mua ở Macao không thấy đến, mùa xuân năm 1659, Hiền-Vương tức tối ra lệnh phá nhà thờ, nhưng chính lúc ấy thì tàu ở Macao mang súng đạn đến cho Hiền-vương. Chúa mừng

(1) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 327 và 173.*

quá, vội và cùng với cả đạo binh chạy đến bến tàu, chúa ra lệnh bắn 3 phát lệnh chào, rồi chúa không ngớt sờ mó, vuốt ve những khẩu đại bác cách đắc chí như thể là chúa đã tiêu-diệt đạo binh của chúa Trịnh ra tro vậy. Lập tức chúa trả lại cho các giáo hữu những nhà thờ bị chính-phủ đóng cửa và tịch-thu, rồi các cha dòng Tên lại được tự-do đi giảng đạo như trước.

Vì những sự bất đồng ý-kiến giữa các cha dòng Tên và các cha thừa-sai Pháp, bề trên tổng quyền dòng Tên đã gọi nhiều giáo-sĩ thuộc dòng về Âu-Châu, trong số đó giáo-sĩ Barthelémy d'Acosta. (1) Lúc Acosta đang còn ở Macao sắp về Âu-Châu thì ông toàn quyền Bồ-Đào-Nha bắt Acosta bỏ lên tàu và chở người về lại miền Nam theo lời yêu cầu của chúa Ngãi-Vương, vì Acosta là bác-sĩ của Chúa. Nếu không trả Acosta lại cho miền Nam, chúa Ngãi-Vương hăm sẽ tịch-thu tất cả tàu buôn của Bồ-Đào-Nha hiện đang ở trong các cửa bể miền Nam (2), nên các Bề Trên cũng bằng lòng cho giáo-sĩ Acosta về miền Nam làm bác-sĩ cho chúa Ngãi-Vương.

Làm bác-sĩ tư cho một ông hoàng hay lãnh sứ-mạng mua súng ống hoặc đi thương-thuyết về việc đất đai buôn bán là những việc ngoài mục-đích của một nhà tu hành, vì thế một nhà tu-hành không nên bao giờ lãnh những sứ-mạng ấy. Nếu có những giáo-sĩ đã lãnh những sứ-mạng ấy, thì lịch-sử cho chúng ta hay họ đã hoạt-động như vậy không phải vì một mục-đích phàm trần, nhưng vì mục-đích thiêng-liêng truyền-giáo.

Đi lui lại giòng lịch-sử, kinh nghiệm cho chúng ta hay, vì mục đích thiêng liêng truyền-giáo đi nữa, một nhà tu hành cũng không nên lãnh những sứ-mạng nói trên. Nhưng chúng ta cũng nên nhớ để khỏi lỗi công bằng trong sự phán đoán của chúng ta, các giáo-sĩ thế-kỷ 17 và 18 chưa có những kinh-nghiệm lịch-sử mà chúng ta có ngày nay.

---

(1) Thư của Giáo-sĩ Oliva viết ngày 26-6-1680 cho Bề Trên dòng Tên ở Nam-Việt : « Scripsi ad Reverentiam vestram superiori mense, quod in praesenti pariter confirmo, remittendos quamprimum esse in Europam quatuor Societatis nostrae Patres : Emmanuelem Ferreira, Dominicum Faciti, Joseph Candone et Bartholomaeum Acosta... »

(2) Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam » 91.

4.— Giám-Mục Piguel.

Người kế vị Đức Giám-Mục Lefebvre là Đức Giám-Mục Piguel, Người không được vào địa phận vì trong kỳ ấy vẫn còn cấm đạo nên người ở lại Cao-Mên.

Năm 1765 Võ-Vương mất, Huệ-Vương lên nối nghiệp chúa, trong một thời gian, việc cấm đạo được nguôi đi một chút : Những người công giáo nào trước kia bị án đi bứt cỏ cho voi ăn, được trở về lại nhà, những người nào bị cầm tù, muốn ra phải nạp một số tiền vì thế nhiều người Công-giáo còn bị cầm tù. Chính trong lúc này Đức cha Piguel đi đến địa phận thăm các con chiên của người vì đã 15 năm không có một giám-mục ở trong địa phận. Người còn đi viếng địa phận vào năm 1766. Trong 6 tháng người đã cho 7.000 người chịu phép thêm sức và đã rửa tội cho 600 người lớn. Về lại Cao-Mên, sức người càng ngày càng yếu nhược, người rất lo lắng vì chủng-viện của các Thừa-Sai ở Thái-Lan bị tàn phá. Người mất ngày 21-6-1771.

5.— Chủng-viện Hòn-Đất.

Từ khoảng năm 1760 đến năm 1765, Thái-Lan bị quân Miến-Điện chiếm đóng vì thế chủng-viện Thái-Lan được dời đến Hòn-Đất ở tỉnh Hà-Tiên.

Cha Pigneau de Béhaine mà sau này là Đức Giám-mục Bá-Đa-Lộc làm giám-đốc Chủng-viện, cha Artaud làm Phụ-giám. Nhờ cơ hội thuận tiện ấy một người Thái, lai Tàu tên là Phaja-Tak đã lên cướp ngôi vua.

Ngày 19-12-1767 một người công-giáo đến gặp các cha ; người này do ông Hoàng Thái-Lan tên là Chau-Si-Sang gởi đến bàn về một việc quan trọng. Bị cướp ngai vàng ông muốn nhờ các cha làm môi giới để nhờ chính-phủ Pháp giúp ông chiếm lại ngôi vua đã mất. Ông Hoàng này là một người học thức, yêu chuộng các cha và giáo hữu, các ngài rất muốn giúp đỡ ông Hoàng trong lúc khốn khó, nhưng các cha Ba-Đa-Lộc và Artaud vì sợ Tỉnh-trưởng Hà-Tiên là ông Mạc-thiên-Tư nên không dám tiếp đón ông Hoàng Chau-Si-Sang. Lúc được tin các cha không thể giúp ông, ông trốn qua Cao-Mên.

Các Thừa-Sai làm như vậy là các ngài khôn ngoan, vì vừa lúc ông Hoàng Chau-Si-Sang chạy trốn qua Cao-Mên thì Phaja-Tak đem đến dâng ông Tỉnh-trưởng Hà-Tiên nhiều lễ vật để ông này giao lại cho ông Chau-Si-Sang. Mạc-Thiên-Tứ cho đi lùng bắt Chau-Si-Sang ; ông nghe người ta đồn ông Hoàng trốn tại chủng-viện Hòn-Đất và các cha đã tìm phương-pháp đem ông qua Cao-Mên. Quá bực tức, ông Tỉnh-trưởng cho lệnh bắt cha Bá-Đa-Lộc, Artaud và cha Tchang, một linh-mục Trung-Hoa coi sóc một họ gần chủng-viện. Sau mấy tháng bị giam tù, các cha trở về chủng-viện. Các cha sung sướng vì nhận thấy các học sinh vẫn hăng nồng sốt sắng như lúc có các cha vậy. Được tự do các ngài mới nghĩ đến việc xây cất chủng-viện cho đàng hoàng hơn, vì từ lúc di-cư ở Thái-Lan đến Hòn-Đất các linh-mục cũng như các học-sinh sống rất chật vật. Nhà cơm của họ là một cái nhà lợp bằng rơm, không có vách, lúc nào mưa bão, mỗi người chạy đi kiếm một chỗ khô ráo để ăn qua bữa, vì thế cần phải tu bổ lại nhà cửa. Trong một tuần hai ngày các chủng-sinh được nghỉ học rồi thầy trò dẫn nhau vào rừng kiếm gỗ kiếm tre làm nhà.

Mùa xuân 1769 anh em bổn đạo lúc đã rảnh việc quan, đến giúp các cha làm nhà trường cho xong xuôi. Các cha sung sướng lúc thấy công việc được tiến-hành mau lẹ. (1)

Lúc ấy lại là lúc ông Tỉnh-trưởng Hà-Tiên có chuyện bất bình với Thaja-Tak vua Thái. Vịn cớ là để chở gạo qua Bangkok, kinh đô mới của Thái-Lan, ông Tỉnh-trưởng gởi đến một đoàn chiến-thuyền có mục-đích bắt cóc vua Thái-Lan, nhưng mưu cơ bị phát-giác — Thừa lúc ông Tỉnh-trưởng đang ở vào một tình cảnh khó khăn, người Cao-Mên vì một mối thù từ lâu đột nhập vào tỉnh Hà-Tiên để hạ sát tất cả các người Việt-Nam.

Tháng 10-1767 các người Cao-Mên này vào nhà cha Artaud, người đang liệt giường, có một cậu nhỏ người Việt ở bên giường giúp cha. Bọn người này chụp lấy cậu nhỏ rồi giết ngay trước mặt cha Artaud đang lúc người còn ôm cậu trên tay.

---

(1) *Destombes : « Le collège général » 63-74.*

Người Cao-Mên cũng vào trong chủng-viện, có ý định giết tất cả các Linh-mục và các học-sinh, nhưng lúc chúng vào nhà chỉ thấy một người đàn bà và 2 đứa con của bà trốn trong phòng áo lễ, chúng giết cả mẹ lẫn con, còn các cha và học-sinh đã trốn đến khu đất các cha dòng Thánh Phanxicô. Bọn cướp Mên lấy chủng-viện làm tổng hành dinh của chúng, ông Tỉnh-trưởng Hà-Tiên muốn tiêu diệt chúng cho nhanh nên truyền đốt tất cả các nhà chúng ở. Thế là chủng-viện Hòn-Đất ra tro khói... Các Thừa-Sai và con cái của các ngài không có nhà cửa ở dưới vòm trời đất Việt, nên đành phải xách gói ra đi.

Ngày 11-12-1769 một chiếc thuyền Trung-Hoa đưa cả chủng-viện gồm 43 mạng qua Pondichéry ở Ấn-Độ (1).

VI.— PHƯƠNG-PHÁP HOẠT-ĐỘNG CỦA CÁC THỪA-SAI PHÁP Ở MIỀN NAM 1658-1776

Trong những năm đầu tiên các cha Thừa-Sai Pháp có sáng kiến tụ họp các giáo-hữu thành từng giáo-khu mà chúng ta gọi là họ hoặc là xứ. Các Thừa-Sai đã chịu khó tổ chức một cách chu đáo đời sống Công-giáo trong mỗi họ có cha sở hay không có cha sở.

Vì các Thừa-Sai quá ít mà các ngài phải đảm đương cả miền Nam thì thật là vất vả, cách giao thông từ thành phố này qua thành phố khác cũng khó khăn, nên các ngài đã phải để ý đến hai yếu tố này trong việc tổ chức tông-đồ của các ngài. Các cha đã huấn-luyện hai lớp thầy giảng khác nhau. Một lớp lưu động và một lớp địa-phương.

Lớp thầy giảng lưu-động thường thường được ở gần các cha có mục-đích đi vào các làng mạc để dạy đạo, thăm viếng kẻ liệt và giải tội cho họ, chính một số thầy giảng này được gởi qua chủng-viện Thái-Lan hoặc ở Hòn-Đất học giáo-lý để chịu chức Linh-Mục.

---

(1) *Destombes « Le Collège général de la Société des Missions étrangères » 75.*

Hạng thứ hai là các thầy giảng địa-phương gồm có những bậc huynh-trưởng gương-mẫu trong một giáo-khu, tất cả các thầy giảng địa phương này họp lại thành một ban trị sự hoặc quới chức. Ban quới chức gồm có « Ông Trùm » là trưởng-khu, một hay hai ông phó trưởng-khu gọi là « Ông Câu ». Và sau hết các ông « Biện Việc », các ông biện có trách nhiệm về trật tự ở trong nhà thờ họ và tất cả những công việc trang hoàng Thánh Đường trong các ngày lễ trọng. Trong một họ ông thay thế cha Sở về hướng-dẫn bổn đạo và xướng kinh trong lúc người vắng mặt. Lâu lâu quới chức lại họp đại hội đồng, thường người ta gọi là nhóm, để bàn về những việc trong họ. Mỗi họ lại chia ra làm nhiều khu, mỗi khu lại đặt dưới sự trông nôm cẩn thận của một quới-chức. Quới-chức sẽ làm sổ giáo-hữu trong khu của mình, lâu lâu đi thăm viếng để tưởng lệ anh em sống một cuộc đời công-giáo gương mẫu, thúc giục những người tội lỗi trở lại và rửa tội cho các trẻ con ngoại đạo lúc gần chết. Trong những lúc anh em cần đến Linh-Mục các ông quới chức có phận sự mời người. Trong những trường hợp khó khăn, các quới-chức phải họp hội-đồng để bàn cãi.

Ngài Chúa nhật dầu có linh mục hay không có linh-mục, tất cả anh em giáo hữu đều đến nhà thờ để lần chuỗi. Mỗi ngày Chúa nhật bổn đạo lúc nào cũng lần ba chuỗi. Trước lúc làm lễ lần một chuỗi, trưa một và tối một. Lúc làm lễ chính ông trùm đọc bài thư và Phúc-Âm bằng tiếng quốc-ngữ. Ông đọc lịch Công-giáo cho biết những ngày kiêng thịt và ăn chay. Trong tuần tối sáng đều có đọc kinh ở nhà thờ. Tối thứ hai đọc kinh cầu hồn cho những người đã qua đời, thứ sáu đi đàng Thánh Giá và thứ bảy đọc những kinh dâng kính Đức Mẹ. Tất cả các bổn đạo đều kính-nể các quới-chức và tuân theo những quyết định của các ông.

Thỉnh thoảng các linh-mục đến thăm họ, trong lúc ở tại họ, toàn thể anh em công-giáo đều sống trong một bầu không khí tưng bừng náo nhiệt. Người ở trong họ trong một thời gian để giải tội và cho chịu lễ. Chính trong lúc này các ngài đem lại cho họ sự bình an trong tâm hồn. Chính nhờ sự tổ chức chặt chẽ này mà một phần nào Giáo-hội Việt-Nam cầm cự nổi với các cơn bắt đạo liên tiếp ở Việt-Nam. (1)

---

(1) Địa phận đàng trong bên Tây — Chức sở mục lệ — Saigon 1883.

CHƯƠNG VII

CÔNG-CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở BẮC-VIỆT

Từ năm 1658 đến 1776 các Thừa-Sai Pháp không những đã giảng đạo trên lãnh thổ các Chúa Nguyễn ở miền Trung và Nam, các ngài còn giảng đạo trên lãnh thổ của các Chúa Trịnh ở Bắc.

I. GIÁM-MỤC FRANÇOIS PALLU (1658-1679).

Sau lúc được phong chức Giám-mục tại Roma, François Pallu liền trở về Ba-Lê. Trước lúc qua giảng đạo ở Á Đông, François Pallu đã lập ở Ba-Lê một chủng-viện gọi là chủng-viện truyền-giáo ngoại quốc Ba-Lê. Các Thừa-Sai Pháp đến giảng đạo ở Việt-Nam đại đa số do nhà trường này cử đến. Xong xuôi công việc ở Pháp, Pallu từ giã gia-đình ngày 3-1-1662 với 9 Thừa-Sai, hai năm sau nghĩa là ngày 27-1-1664 người đến Juthia, kinh đô Thái-Lan. Người rất đau đớn vì phải mất 5 Thừa-Sai lúc đi đường, trong số đó có Đức Giám-Mục Cotolendi. Nơi đây người gặp Đức Giám-Mục La Motte. Đi theo Đức Giám-Mục đến Thái-Lan có Louis Laneau ; (1) Pierre Brindeau, Louis Chevreuil (2) và Antoine Hainques. (3).

Louis Laneau làm Giám-mục tại Thái-Lan và đã chứng kiến những nỗi khó khăn gây nên vì những hành động đáng trách của đoàn viễn-chinh Pháp. Các Thừa-Sai Brindeau và Hainques đã đi truyền đạo ở Trung và Nam-Việt. Các ngài đã hy sinh mạng sống vì phận sự tối cao của mình.

Lúc tới Thái-Lan, Pallu hội tất cả các Thừa-Sai Pháp để bàn về việc truyền-giáo. Đức Cha La Motte yêu cầu cho hội truyền-giáo được trở thành một giáo đoàn giảng đạo. Các Thừa-Sai sẽ ở dưới quyền một Bề Trên chung và cũng có ba lời khấn : khó khăn, sạch sẽ, vâng

---

(1) Xem trang 155, 163, 164.

(2) Xem trang 144.

(3) Xem trang 145.

lời như các tu-sĩ. Luật sẽ buộc các Thừa-Sai nguyện ngắm 3 giờ đồng hồ mỗi ngày, ăn chay thường xuyên, dù là ngày Chúa Nhật cũng vậy, các Thừa-Sai phải kiêng rượu và phải nằm đất! (1) Pallu ngần ngừ lâu rồi mới chấp-thuận ý-kiến của La Motte, vả lại còn phải trình bầy với Roma về ý-kiến này.

Điểm thứ hai, tất cả các Thừa-Sai đều chấp thuận là lập một chủng-viện ở Thái-Lan để có thể thu nhận các học sinh ở Nam hoặc ở Bắc hay ở Trung-Hoa. Trong mấy chương trước chúng ta đã thấy chủng-viện này hoạt động thế nào và vì những lý-do nào phải rời Hòn-Đất và từ Hòn-Đất đến Pondichéry.

Pallu ước ao các Thừa-Sai Pháp phải ở rất hòa nhã với các giáo-sĩ Bồ-Đào-Nha cách riêng với các cha dòng Tên. Người ước ao có sự cộng tác giữa các Thừa-Sai Pháp và giữa các cha dòng Tên. Pallu nhận thấy mùa chay 1664 là một dịp thuận tiện cho sự cộng tác ấy. Các Thừa-Sai Pháp tự đề nghị cho họ được giảng trong cả mùa chay ở tại kinh đô Juthia, nhưng các Giáo-sĩ không nhận lời đề nghị ấy. Mặc dù thế, Bồ-Đào-Nha và Pháp đã hội nhau để đi kiệu hôm Chúa Nhật mùa chay năm 1664. Người Bồ-Đào-Nha để đáp lại mối thịnh-tình của các thừa-sai Pháp, đem ban nhạc chung vui cùng các ngài nhân dịp lễ Thánh Giuse.

Ở Thái-Lan các ngài có làm phép thêm sức cho một vài giáo hữu, còn rửa tội thì rất hiếm. Vì các ngài chưa có thể vào được Việt-Nam nên hội đồng mới quyết nghị xin Pallu trở về lại Roma trình cho Roma biết những nỗi khó khăn của các Thừa-Sai đang gặp, và sự ước ao của các Thừa-Sai được thấy hội của họ trở nên một giáo-đoàn giảng đạo.

Sở dĩ hội đồng quyết định như thế vì Pallu cũng cố tìm phương pháp vào địa-phận của ngài là Bắc-Việt, nhưng không thể nào vào được vì đang thời kỳ cấm đạo ngặt quá.

---

(1) Launay : « Histoire générale de la Société des Missions étrangères de Paris » I. 112.

Người muốn qua Manila để nhờ một chiếc tàu đưa người đến Bắc, nhưng người ta hết sức ngăn cản người, vì ở Manila người Tây-Ban-Nha nghi kỵ người Pháp. Sau cùng người muốn đi từ thượng Lào tới Hà-Nội, nhưng chính-phủ Thái-Lan không cho phép sợ sẽ có nhiều sự lộn xộn xảy ra. Như thế người ở lại Juthia cũng chẳng làm gì nên năm 1665 lại trở về Âu-Châu lo việc của hội người và giao quyền cho Deydier.

Ở Roma nhờ sự vận-động khôn khéo, Pallu đã đạt tới những kết-quả rực rỡ.

Ngày 4-7-1669 Giáo-Hoàng Clément IX ra sắc dụ dành cho các Giám-Mục Pháp giáo-quyền trên toàn cõi lãnh thổ Thái (1). Như thế các giáo-sĩ bất kỳ thuộc quốc-tịch nào, nếu muốn làm việc tông đồ, cần phải nhận quyền của Đức Giám-Mục.

Ngày 13-9-1669 cũng Giáo-Hoàng Clément IX ra sắc dụ Speculatores, sắc dụ nầy xác định những quyền hành của các Giám-Mục Pháp đối với các giáo-sĩ, theo sắc-dụ nầy Đức Giáo-Hoàng truyền cho các giáo-sĩ phải xin phép Giám-Mục để làm việc tông đồ. Sắc dụ cũng cho biết các thầy giảng giúp việc các Thừa-Sai thuộc quyền Đức Giám-Mục, các thầy chỉ khấn vâng lời Đức Giám-Mục mà thôi.

Khôn khéo Pallu đã làm cho hội truyền giáo Pháp đại thắng ở Roma. Pallu chỉ thất bại một điều : Tòa Thánh không chấp-thuận việc xin đổi hội thành một giáo đoàn giảng đạo. Sau lúc đã trở về lại Thái-Lan năm 1670 người tìm phương thế để vào Bắc-Việt. Thuyền của người lúc đi ngang qua Huế bị bão đánh tấp đến bờ biển Phi-luật-Tân. Hồi ấy Tây-Ban-Nha đã chiếm xứ này và đang chuẩn bị đánh Pháp, vì thế chúng ta không thể trách người Tây-Ban-Nha lúc họ nghi Pallu là một gián-điệp Pháp muốn đến Phi-luật-Tân để dò la tin tức quân sự.

Một tiểu-đội và một sĩ-quan đến bắt Pallu sau lúc soát giấy tờ. Biết Pallu là một Giám-Mục họ kính nể người, nhưng lúc tìm được

---

(1) *Sắc-dụ Cum sicut accepimus. (4-7-1699) xem Jar, Pont. Prop. Fide. I trang 390.*

trong mình ngài hồ sơ Công-ty thương-mãi Pháp ở Ấn-Độ, họ nhất định giam tù người thật cẩn-thận. Người được đưa đến tu-viện của các cha dòng Tên, các ngài ân cần tiếp Pallu, nhờ thế, Pallu trong những phút gian lao được an ủi một phần nào. Sau ba tháng bị giam người được gởi đến Madrid, kinh đô của Tây-Ban-Nha. Madrid có đủ thẩm quyền để xử vụ của người. Tàu đưa người vượt biển Thái-Bình-Dương và đến Mễ-Tây-Cơ năm 1675. Đức Tổng Giám-Mục Mexico đem vụ của Pallu ra xử và tuyên bố Pallu hoàn toàn vô tội. Ở Pháp các Thừa-Sai Ba-Lê sôi nổi về vụ Pallu bị bắt và gởi thư cho bộ Truyền Giáo, cho cha Bề Trên Tổng quyền dòng thánh Đa-Minh, cho Colbert thủ-tướng Pháp để xin giải phóng người. Pallu vẫn bị đưa đến Madrid. tòa xử Pallu trắng án, cũng như thuyền trưởng đã đưa ngài đi. Nhưng tàu và hàng hóa bị tịch thu.

Từ Madrid người đến Roma kịp thời bênh vực hội Truyền-Giáo Pháp, vì Chính-phủ Bồ-đào-Nha phái đại-sứ đến Roma yêu cầu Roma triệu hồi các Giám-Mục Pháp.

Roma không chấp thuận lời kêu nài của chính-phủ Bồ-Đào-Nha. Đàng khác ngày 10-10-1678 Roma theo lời yêu-cầu của Pallu ra sắc dụ bắt buộc các giáo-sĩ bất kỳ thuộc dòng nào đến giảng đạo ở Á-Châu phải thề vâng lời các Đức Giám-Mục.

Tất cả các dòng đều lên tiếng phản đối sắc-dụ ấy. Trước hết vì sắc-dụ ấy theo các giáo-sĩ, đi ngược lại lề luật dòng bắt các giáo-sĩ phải thề vâng lời một Giám-Mục không thuộc dòng mình (1). Vả lại các giáo-sĩ còn viện lý rằng: Kinh-nghiệm cho biết một số Giám-Mục ở xứ truyền-giáo đã xử đãi với các giáo-sĩ một cách quyền hành, vì thế Roma phải sửa đổi sắc-dụ ấy và mãi đến năm 1689 mới bãi bỏ sắc-dụ nầy (2).

Nhưng trước lúc bãi bỏ sắc dụ cũng đã gây ra ở các xứ truyền giáo nhiều điều không đẹp mắt.

---

(1) *Launay: « Histoire générale de la Société des Missions ». I. 249.*

(2) *Chappoulie: « Aux Origines d'une Eglise » II. 138.*

Sau ba năm vận động ở Roma và theo lời yêu cầu của Pallu, Lambert de la Motte, ngoài ra chức Giám-Mục miền Nam còn lãnh thêm chức Quản-sự các xứ Bắc-Việt, Lào, Cao-Mên. Chính Pallu ngoài ra chức Giám-Mục địa phận Fukien, cũng lãnh-chức Quản-sự tất cả các địa phận ở Trung-Hoa (1).

Đồng thời Deydier và de Bourges, hai Thừa-Sai Pháp, cũng được cử làm Giám-Mục ở Bắc-Việt.

Lúc ở Pháp Pallu không được yết-kiến Louis XIV, vì Pallu vận động bắt các Giáo-sĩ thề vâng lời các Giám-Mục, hình như de la Chaize một giáo-sĩ dòng Tên, tuyên-úy của triều-đình Pháp hồi ấy đã có ảnh hưởng đến thái-độ của Louis XIV.

Như thế Louis XIV sẽ không còn giúp đỡ các Giám-Mục người Pháp, rồi không biết tương lai của hội sẽ ra thế nào, vì từ lúc thành lập. Hội mà sống được là một phần lớn nhờ ở sự nâng đỡ của triều-đình Pháp.

Chính-phủ Pháp đã giúp đỡ các Giám-Mục Pháp đương đầu với chính-phủ Bồ-đào-Nha và Tây-ban-Nha, và còn giúp đỡ các ngài về vấn đề tiền bạc.

Đang lúc lo lắng và băn khoăn Oliva Bề Trên Tổng-quyền dòng Tên viết cho cha de la Chaize truyền ngài vận động với Louis XIV đổi thái-độ đối với các Giám-Mục Pháp.

Cũng vì nể de la Chaize, Louis XIV bằng lòng cho các giáo-sĩ thừa-sai Pháp thề vâng lời với các Giám-Mục.

Pallu sốt sắng cám ơn Oliva và trở về lại Á-Đông, Pallu từ-trần tại Trung-Hoa ngày 29-10-1684.

II.— DEYDIER VÀ DE BOURGES Ở ĐỊA-PHẬN MIỀN BẮC (1666-1714)

1.— Deydier Cha chính địa-phận Bắc-Việt.

Năm 1665 vì đi công-tác ở Roma nên Pallu giao công việc quản

(1) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » II. 64-65. Ngày 15-4-1680 Đức Giáo-Hoàng Innocent XI cử Pallu làm Giám-Mục Fukien.*

trị địa phận miền Bắc cho Đức Giám-mục La Motte — La Motte năm 1666 gởi Deydier qua Bắc-Việt trước rồi La Motte cũng sẽ đến sau.

Deydier là một linh-mục có tài năng, thích hoạt-động nhưng khổ một điều là thiếu ôn hòa trong lúc hoạt-động. Sự ôn hòa ấy tối cần cho sự thành công của người, nhất là đối với những hoàn cảnh lúc bấy giờ.

Ngày 20-6-1666 người từ giã Thái-Lan và ngày 30-7-1666 thuyền của người đến sông Hồng-Hà, đang lúc thuyền người từ từ đi lên Hà-Nội người viết thư cho Raphael Rhodes, một người Nam đã được cha Đắc-Lộ rửa tội, và cũng là một ân nhân của Giáo-Hội Bắc-Việt. Được tin, Raphael trả lời cho Deydier biết các giáo-hữu sẽ đón tiếp người như một thiên thần của Chúa sai đến. Chính Raphael đã mướn tàu của Công-ty thương-mãi Hà-Lan để đi đón Deydier và đưa người về nhà ông trú ngụ. Ngoài ra Raphael còn là một người công-giáo có ảnh hưởng và có tiền của (1). Một người công-giáo Nhật, Paul de Vada, ân nhân của các cha dòng Tên rất lãnh đạm đối với Deydier vì người không có thư của các cha dòng.

2.— Các thầy giảng phục quyền Deydier.

Việc làm bận tâm Deydier nhất là việc bắt các giáo-hữu và các thầy giảng của các cha dòng phục tùng quyền hành của người. Đối với các thầy giảng thực ra cũng chẳng khó gì, vì ngày 15-10-1666 lúc người hội họp các thầy lại, người yêu cầu các thầy viết một lá thư cho Đức Giám-Mục La Motte để nhận quyền hành của người, các thầy đã tuân theo lời của Deydier và ngay Raphael Rhodes cũng viết thư tỏ lòng tùng phục như vậy. Hai thầy giảng đạo đức nhất mà các cha dòng Tên đã đào tạo là Benoit Hiền và Jean Huệ, hai thầy được gởi đi chủng viện ở Thái-Lan ngày 24-2-1668 và hai tháng sau Đức Cha La Motte đã phong chức linh-mục cho hai thầy. Đối với các thầy giảng khác Deydier ước ao cho các thầy được chịu các chức nhỏ lúc nào có một Đức Giám-Mục đến Bắc-Việt.

---

(1) *Launay : « Histoire de la Mission du Tonkin. Documents historique » I. 3.*

3.— Công cuộc giảng dạy ở Bắc (1668).

Từ lúc đến Bắc-Việt Deydier đã mặc áo con buôn và sống cách khổ sở tại Hà-Nội. Lúc thì ở trong nhà Raphael Rhodes, lúc thì ở dưới thuyền, mặc dù phải làm việc vất vả Deydier đã rửa tội cho 758 người lớn. Người còn muốn đi thăm các người công-giáo trong các tỉnh nhưng vì năm ấy là năm 1667 Trịnh-Tạc đem quân đi đánh Mạc-Kính-Vũ ở Cao-Bằng vì Vũ không đi sứ cho vua Lê chúa Trịnh, trong lúc giặc giã như thế sự kiểm-soát việc giao-thông rất nghiêm ngặt vì thế Deydier cũng không dám liều-lĩnh.

Đến cuối năm 1668 Deydier nhờ sự phụ giúp của hai Linh-mục bản xứ ở Thái-Lan về nên đã rửa tội cho độ 10.000 người. Ngày 23-3-1669 Linh-mục Benoit Hiền rửa tội cho một bà vợ lẽ của Trịnh-Tráng (1).

4.— Fuciti đến Bắc-Việt.

Sở dĩ Deydier hội họp được các thầy giảng (2) của các cha dòng Tên vì các ngài bị chúa Trịnh-Tạc đuổi ra khỏi nước từ năm 1663 (3). Năm 1660 các cha dòng Tên Agnese và Rangel muốn vào Bắc-Việt nhưng thuyền của các ngài bị quân Tầu Ô cướp. Cha Agnese bị giết, cha Rangel bị đốt với chiếc tàu. Mãi đến năm 1667 mới có các cha dòng Tên đến Bắc-Việt nghĩa là sau lúc Deydier đã tới đây làm việc tông đồ trong ba năm.

Ngày 19-4-1669 một chiếc tàu Bồ-Đào-Nha đến Phố-Hiến, tàu phải bỏ neo đậu ở thành phố này, đang lúc đó các nhân-viên của thương

---

(1) Con số này không phải là quá đáng vì năm 1667 các Thừa-sai với các thầy giảng đã rửa tội cho 7.080 người, riêng một mình Deydier 1.500 người xem Launay : « Histoire générale de Société des missions » I. 135.

(2) Launay — « Histoire de la Mission du Tonkin. Documents historiques » I. 31.

(3) Năm 1663 các cha dòng Tên Borges và Tissanier bị đuổi ra khỏi Bắc-Việt.

chính lên khám tàu và hành-lý. Trên tàu có các Giáo-sĩ Dominique Fuciti trước kia đã giảng đạo tại triều đình Huế, Giáo-sĩ Balthasar de Rocha Bồ-Đào-Nha và Philippe Fieschi.

Lúc gần đến Phố-Hiến Fuciti lên bộ và nhờ bổn đạo dẫn chúng lên đến Hà-Nội.

Trịnh-Tạc lúc vừa nghe có tàu Bồ-Đào-Nha đến, phái về Phố-Hiến một ông quan Thái Giám để ông này cùng đi khám tàu với ông Thị-Trưởng. Các ông tịch thu tất cả sách vở, tượng ảnh, tất cả những đồ thờ phượng, rồi gởi về cho Trịnh-Tạc ở Hà-Nội. Các ông cũng không quên đem những lễ vật mà các giáo-sĩ có ý dâng cho chúa. Chúa xem xét những lễ vật rồi lắc đầu không nhận. Vì chỉ có một thùng đựng nến trắng, hai cây vải xa tanh, một cây thêu bằng chỉ vàng một cây dệt hoa. Ngoài ra có một chiếc hộp nữa mở ra có lá thư của cha Bề Trên tỉnh Nhật-Bổn, giáo-sĩ Bồ Louis de Gama, gởi cho chúa Trịnh.

Trong thư người xin phép cho các Giáo-sĩ được ở lại giảng đạo tại Bắc-Việt. Lễ vật xoàng quá chúa phát tức, nhìn đến các tượng ảnh, chúa lại càng cáu tiết quát to lên : « Đó là những lễ vật các ông dùng để mua chuộc lòng dân phải không ? » (1).

Trịnh-Tạc truyền đem tất cả các đồ đạo và lễ vật đốt ở tại Hải cảng Phố-Hiến. Lệnh ra đã được thi hành ngày 5-6-1669 ; các giáo-sĩ Rocha và Fieschi trốn để khỏi chứng kiến cảnh vô đạo ấy. Tất cả các sách đạo tượng ảnh đều cháy ra tro, những Thánh-Giá bằng đồng không cháy, họ lấy búa đánh cho dập nát tan tành, duy chỉ có mấy tràng chuỗi bằng kim khí quí giá được lôi ra khỏi đống lửa, mấy chú lính gỡ Thánh-Giá ra, như thế xâu chuỗi hóa thành một sợi giây chuyền xinh xinh để cho bà vợ của các chú đeo vào cổ hoặc vào tay.

---

(1) Thư của Degdier viết cho Pallu trích trong Chappoulie « Aux Origines d'nne Eglise » I. 226.

Trịnh-Tạc còn làm hơn nữa. Ngày 14 tháng 6 chúa ra chỉ dụ cấm đạo, ra lịnh đốt phá các nhà thờ và những người bổn đạo bị bắt sẽ được thưởng 50 đồn. Ở các tỉnh phía Nam Hà-Nội có đến 200 nhà nguyện bị thiêu hủy. Ngày 13 tháng 7 Trịnh-Tạc cấm các tàu bè ngoại quốc đến Hà-Nội. Tất cả các tàu bè, tất cả những ai không phải là Việt-Nam đều phải ở Phố-Hiến.

Như thế Deydier phải đi bộ từ Hà-Nội về Phố-Hiến. Không thể nào thông công với bổn đạo được, mọi việc đều phải nhờ hai linh-mục Jean Huệ và Benoit Hiền.

Cũng vào năm 1669 lần thứ nhất một chiếc tàu Pháp đến Bắc-Việt, trong tàu có Đức Giám-mục La Motte. Người đến kinh lược địa phận miền Bắc thay thế Đức Giám-mục Pallu. (1) Ngoài ra Đức Giám-mục còn có các Thừa-Sai Jacques de Bourges và Gabriel Bouchard.

5.— Fuciti và Deydier.

Đang lúc tầu Bồ-Đào-Nha ở Phố-Hiến thì Fuciti lên Hà-Nội. Deydier lấy làm lo lắng và tìm dịp để gặp Fuciti cho giáo-sĩ biết Deydier là cha chính địa phận, nhưng khổ một điều là chính Fuciti cũng có thư của Michel de Angelis, quản-lý địa-phận Macao chứng nhận Fuciti là cha chính các giáo khu miền Bắc. (2) Chúng ta cũng nên nhớ hồi ấy thực tế ra mà xét, trong phạm-vi giáo-quyền, Bắc-Việt thuộc về Macao cũng như Trung và Nam-Việt thuộc về Malaccaca (3). Macao và Malacca là trụ sở của các Đức Giám-Mục. Trong lúc tòa Giám-Mục trống

---

(1) Xem trang 176.

(2) — Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 232.

(3) — Launay : «Histoire de la mission du Tonkin. Documents historiques » I. 203.

— Launay : « Histoire générale des missions » I. 194. Cũng vì lý do ấy nên ngày 18-11-1673. Clément X ra sắc dụ miễn cho các giám-mục (Pháp) khỏi phải lệ thuộc giáo-quyền của Đức Tổng Giám-Mục ở Goa. Ngày 7-6-1674 Tòa Thánh cũng gởi sắc-dụ cho các nhà cầm quyền giáo-hội ở Goa, Saint Thomé, Malacca và Macao được rõ về việc nói trên để thi hành.

thì có một cha chính cai trị địa phận cho đến lúc có Đức Giám-Mục mới.

Louis de Gama Bề Trên Tỉnh Nhật-Bổn có giao cho Fuciti một lá thư, trong thư Gama khuyên anh em giáo hữu Bắc-Việt trung thành với dòng Tên: Gama viết rằng: « Phải chăng một cô gái giòng dõi cao sang, chỉ nên cưới một ông chồng ở một gia đình lương thiện ». (1)

Fuciti còn sẵn trong túi lời giải thích của Piccolomimi (2) về sắc dụ của Bộ Truyền-Giáo. Bộ Truyền-Giáo năm 1640 đã ra sắc dụ: theo sắc dụ ấy tất cả các giáo-khu thuộc về các giáo-sĩ từ rầy sẽ ở dưới quyền bộ Truyền-Giáo. Nhưng năm 1646 Bộ ban cho cha Bề Trên ở dòng Tên quyền triệu hồi và thay thế các giáo-sĩ Thừa-Sai mà không cần phải xin phép Bộ, nhưng phải cho biết quý danh của các giáo-sĩ Thừa-Sai để Bộ có thể ban cho các ngài những quyền-hành cần kíp.

Quản giải sắc-dụ của bộ Truyền-Giáo năm 1640, Piccolomini kết luận rằng: Các Giáo-sĩ dòng Tên làm việc ở xứ Truyền-Giáo không cần xin và cũng không nhận ở các nhân viên của Bộ Truyền-Giáo quyền hành nào cả. Và chính đây là trường hợp của các cha dòng Tên ở Việt-Nam lúc các ngài gặp các Thừa-Sai Pháp nhân viên của Bộ Truyền-Giáo (3).

Trong tâm trí của người giáo hữu Việt-Nam, hình ảnh của các cha dòng Tên chưa phai mờ. Vì thế lúc giáo-sĩ Fuciti đến Hà-Nội họ đã quây quần tụ họp xung quanh cha, công nhận người là Bề Trên chính của họ. Ngày 21-7-1669 Fuciti trả lời thư của cha Benoit Hiền đã viết chúc mừng người lúc người đến Bắc-Việt, người cho biết Deydier

---

(1) — *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 232.*

(2) — *Daurignac : Bề trên Tổng Quyền Dòng Tên xem « Histoire de la Compagnie de Jésus I. 349 và Chappoulie « Aux Origines d'une Eglise I. 88.*

(3) — *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 232.*

và người đang thương lượng với nhau và người còn nói thế này nữa : « Lúc xưa hai người đàn bà kiện vua Salomon về trẻ nhỏ đang còn sống, người đàn bà không phải mẹ nó xin vua Salomon chia đứa nhỏ ấy, nhưng người mẹ thật của nó nhất quyết không chịu, bà bằng lòng để cho con của bà sống với một người khác không thà để cho con mình phải chặt ra từng miếng. Salomon đã xử cho người mẹ thật được lãnh con mình, các cha dòng cũng có hy vọng Salomon mà Chúa Giê-su đặt ngồi trên ngai Thánh Phêrô sẽ xử việc này và sẽ trả Giáo-Hội Việt-Nam cho người mẹ thật của nó là các cha dòng Tên. (1)

Ngày 1-10-1669 Fuciti nhận lời mời của Deydier đến hội họp để trao đổi ý kiến về việc này. Ở trong cuộc hội có sự hiện diện của Linh-mục Benoit Hiền, các thầy giảng và một vài người bổn đạo có tên tuổi.

Khai mạc cuộc hội, Deydier cho đọc sắc lệnh của Đức Giáo-Hoàng cử Lambert de la Motte làm Giám-Mục — Ban đầu vừa mới đọc giáo-sĩ Fuciti cho là sắc lệnh giả, nhưng lúc đã xem kỹ ấn của tòa Thánh, Fuciti công nhận là của Đức Giáo-Hoàng. Đọc xong sắc lệnh Fuciti quả quyết trong sắc lệnh ấy không có khoản nào vi phạm hoặc bãi bỏ quyền hành của Đức Giám-Mục Macao trên Bắc-Việt. Giáo-sĩ lý luận rằng : « Nếu Đức Giáo-Hoàng ban cho ai một quyền lợi mà các Đức Giáo-Hoàng trước đã ban cho người khác, người thứ hai này không thể hưởng được quyền lợi ấy trừ lúc Đức Giáo-Hoàng hủy bỏ quyền lợi của người thứ nhất ».

Các Giáo-sĩ Rocha và Fieschi trước lúc về Macao cũng trả lời cho Deydier theo một luận điệu như vậy : « Sắc lệnh của Đức Giáo-Hoàng phong cho La Motte làm Giám-Mục ở Việt-Nam không có nghĩa là Đức Giáo-Hoàng hủy bỏ quyền lợi của Bồ-Đào-Nha ở Việt-Nam, quyền lợi mà các Đức Giáo-Hoàng đã ban, vả lại các Giáo-sĩ chỉ có việc chờ lệnh bề trên của họ » (2).

Các Linh-mục đành phải giải-tán trong lúc các ngài chưa tìm được giải-pháp nào để san bằng sự bất đồng ý kiến ấy.

---

(1) *Launay : « Histoire de la mission du Tonkin. Documents historiques ». I. 68.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origine d'une Eglise ». I. 204.*

6.— Marini và Deydier.

Lúc Đức Giám-Mục Lambert de la Motte đã kinh-lược Bắc-Việt xong người trở về lại Thái-Lan, lúc ấy là mùa xuân 1670. Deydier và De Bourges ở lại Bắc-Việt trong cảnh nghèo khó túng cực và giữa biết bao trở ngại. Cả hai đều ở lại Phố-Hiến. Ông tỉnh-trưởng tỉnh Phố-Hiến rất ghét người có đạo, nên ông đã ra lệnh bắt Deydier. Lính có tìm thấy một quyển tự-điển của cha Đắc-Lộ trong nhà của De Bourges, nhưng không chắc người là linh-mục nên De Bourges vẫn được tự-do — Deydier với một vài thầy giảng phải ở tù trong hai năm.

Kể từ ngày 5-12-1671 đến 15-10-1672 các ngài đã rửa tội cho 6.069 người. Mùa xuân năm 1673 đang lúc Trịnh-Tạc còn đang đi đánh Chúa Nguyễn các ngài thừa cơ hội ấy triệu tập lại tất cả các linh-mục bản-quốc và các Thầy Giảng tại Phố-Hiến, cuộc hội-họp này có mục đích huấn luyện hàng giáo-sĩ. Các ngài mong chờ Đức Giám-Mục Pallu, vì từ ngày 27-5-1673 người đã có mặt tại Thái-Lan. Người đến sẽ phong chức linh-mục cho 8 hay 9 thầy và độ 20 thầy sẽ chịu các chức nhỏ. Các linh-mục bản quốc rất cần, vì Deydier sợ có ngày chúa Trịnh sẽ đuổi tất cả các người ngoại-quốc ra khỏi nước. Nhưng năm 1675 các cha được tin người Tây-Ban-Nha đã cầm tù đức Giám-Mục Pallu ở tại Phi-luật-Tân. (1)

7.— Tình-hình Giáo-Hội Bắc-Việt (1673-1714).

Nếu Đức Giám-Mục Pallu đến Bắc-Việt người sẽ sung-sướng lúc phong chức cho các thầy, nhưng người cũng phải đương đầu với nhiều nỗi khó khăn. Nỗi khó khăn ấy tăng lên lúc giáo-sĩ Marini trở về lại Bắc-Việt sau 13 năm vắng mặt.

Marini đến lần này với chức Bề Trên Tỉnh Nhật-Bổn thay thế Louis de Gama. Marini lúc bị đuổi ra khỏi nước đã trở về Âu-Châu vận động ở Roma cũng như ở Pháp để lấy lại ảnh hưởng và quyền hành của các cha dòng Tên. Tại Á-Đông, đâu đâu cũng có tiếng đồn

(1) *Xem trang 173.*

là người sẽ được chọn làm Giám-Mục Macao. Năm 1671 lúc người trở về lại Bắc-Việt, chưa lên đến Hà-Nội thì người đã bị bắt và cầm tù 6 tháng tại Phố-Hiến. Người dùng thì giờ rảnh để viết cho Deydier một lá thư bằng tiếng Việt-Nam dài 49 trang trong đó người bênh vực quyền giảng-đạo của các cha dòng Tên ở Á-Đông. Deydier và De Bourges có được thư của Pallu khuyên các ngài phải ôn hòa. Vì thế De Bourges và Deydier xử-đãi với Marini rất lễ phép ân cần, có ý lấy lòng Marini, nhưng Marini cứ một mực bênh vực quyền lợi của mình và ở trên lãnh thổ Việt-Nam, Marini không biết đến các Thừa-Sai nào ngoài các Thừa-Sai mà Hoàng-gia Bồ gởi đến. Các Thừa-Sai Pháp biết vậy nên cũng lơ đi vì các ngài biết có đem sắc lệnh Tòa-Thánh cho Marini xem cũng vô ích vì Marini chỉ công-nhận những sắc-lệnh ấy lúc ở trên sắc-lệnh có ấn của Hoàng-đế Bồ-đào-Nha.

Năm 1673 Marini lại bị đuổi ra khỏi Bắc-Việt lần nữa, chính lúc ấy hai giáo-sĩ Ferreira và Pimentel mang sắc-lệnh Tòa-Thánh cử Marini làm Giám-Mục ở Macao. Marini mất ở Macao năm 1682 chưa có thì giờ hoạt-động để củng-cố tình hình các cha dòng.

Marini đi, nhưng Fuciti, Ferreira và Pimentel còn trốn ở lại trong nước, chỉ có một phương-pháp dàn xếp cho công chuyện này được ổn thỏa và lanh chóng là kêu đến cha Bề Trên Tổng-quyền Oliva hiện đang ở Roma.

Nhưng việc bất đồng ý-kiến không làm cho các linh-mục bỏ quên việc tông-đồ. Năm 1673 Deydier và De Bourges đã rửa tội cho 5.386 người và năm sau đến 6.690 người. Lòng sốt sắn của bổn-đạo vẫn không bị giảm bớt chút nào vì các linh-mục Việt-Nam đã cho rước-lễ trong hai năm ấy đến 73.000 người (1). Các giáo-sĩ dòng Tên cũng không kém gì các Thừa-Sai Pháp, Giáo-sĩ Pimentel đã rửa tội cho 1.600, vì làm việc quá sức nên người đã mất trong lúc người còn hăng-hái làm việc tông-đồ.

---

(1) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 355.*

Năm 1677 Đức cha Pallu xin Roma chia địa phận người làm hai địa phận : Địa phận Đông-Bắc và Tây-Bắc. Sông Hồng-Hà là ranh giới tự nhiên phân chia hai địa phận. De Bourges được cử làm Giám-Mục địa phận Tây-Bắc, và Deydier làm Giám-Mục địa-phận Đông-Bắc. Vì hoàn cảnh hai Đức Giám-Mục phải trú-ngụ tại Phố-Hiến.

Pallu để lại Giáo-Hội Bắc-Việt cho hai Đức Tân Giám-Mục và lãnh địa-phận Fukien ở Trung-Hoa. Bắc-Việt có 7 Thừa-Sai Pháp, 11 Linh-Mục Việt-Nam nhiều Thầy Giảng và 200.000 người Công-giáo.

Năm 1685 hai Giám-Mục bỏ Phố-Hiến đến ở trong nhà của Raphael Rhodes tại Hà-Nội. Chúa Trịnh xem ra không muốn làm khó dễ các Thừa-Sai Pháp nữa. Vì đã trót nhận lễ-vật của Louis XIV vua nước Pháp.

Năm 1693 Đức Giám-Mục Deydier mất, De Bourges phải cai-quản cả hai địa phận Đông và Tây Bắc-Việt. De Bourges vận-động ở Roma để xin phong chức Giám-Mục cho Linh-Mục Joseph Phúc, nhưng Roma suy xét việc ấy có lẽ còn sớm quá nên lại chọn Thừa-Sai Bélot làm Đức cha Phó. Trong đời người vì thiếu Thừa-Sai, nên phải nhường địa phận Đông-Bắc cho các cha dòng Đa-Minh Tây-Ban-Nha. Người đã có công lập một chủng-viện ở Nghệ-An (1).

Năm 1712 Trịnh-Căn cấm đạo, đuổi tất cả người ngoại-quốc ra khỏi nước. De Bourges và Guisain phải trở lại Thái-Lan. De Bourges mất tại đó năm 1714, sau 33 năm làm Giám-Mục.

III. LA MOTTE ĐI KINH-LƯỢC ĐỊA-PHẬN MIỀN BẮC (1669-1670)

1.— Trịnh-Tạc với Pháp-kiều ở Bắc-Việt.

Năm 1669 một chiếc tàu Pháp đến Bắc-Việt, trên tàu có Đức cha Lambert de la Motte, hai Thừa-Sai Jacques de Bourges và Gabriel

(1) *Launay : « Histoire générale de la Société des Missions » I. 367.*

Bouchard. La Motte đến kinh lược Bắc-Việt vì Pallu lúc trở về công cán tại Âu Châu đã nhờ người coi sóc (1). Đang lúc đi đường, người rất lo sợ gặp tàu của Hiền-Vương đi tuần ở biển, vì Hiền-Vương đã được tin tàu Pháp đang đi ra Bắc.

Một mình đức Cha mặc áo đen dài còn hai Thừa-sai ăn mặc như người buôn bán. Lúc đến cửa sông Hồng-Hà, tàu Pháp gởi một người đến ông Trấn-Thủ ở Phố-Hiến, trình diện thay thế cho tất cả các thủy-thủ và hành khách trong tàu. Các ông phải dùng tiếng Bồ-Đào-Nha trong việc giao dịch giữa Việt-Nam và Pháp. Ông Trấn-thủ gởi đến tàu một người hoa-tiêu, người này lại là công-giáo, chính nhờ người công-giáo này mà La Motte đã có thể đưa tin cách nhanh chóng cho Deydier. Lập tức Deydier thuê một chiếc thuyền và cho một vài anh em bổn đạo đến giúp đức Cha và để tỏ cho người biết tình hình lúc ấy. Sách vở, được đưa lên Bộ trước lúc nhân-viên chính-phủ đến khám tàu. Thuyền trưởng là ông Junet cắt nghĩa cho mấy nhân-viên đến khám tàu rằng : Sở dĩ có linh-mục trong tàu chúng tôi, vì theo thủ-tục quốc-gia chúng tôi linh-mục phải coi sóc người công-giáo ở trên tàu. (2)

Đang lúc đó Deydier ở Hà-Nội đã khéo vận động với những người quen biết để nhờ họ tạo nên ở triều-đình một bầu không-khí thiện-cảm đối với người Pháp. Chúa Trịnh-Tạc tin người Pháp còn giàu mạnh hơn người Bồ-Đào-Nha và Hòa-Lan nữa. Nếu chúa đã ban cho người Hòa-Lan được nhiều đặc-ân, muốn cho công bằng chúa cũng phải ban những đặc-ân ấy cho người Pháp.

Sự vận động ấy làm cho Công-ty thương-mại Hòa-Lan bực tức, người Hòa-Lan đã giúp đỡ Deydier cũng như xưa kia đã giúp đỡ các cha dòng Tên, vậy mà bây giờ Deydier lại có những hành-động không hay đối với người Hòa-Lan. Người Hòa-Lan mới cho triều-đình biết, tàu Pháp có đưa đến một Giám-Mục và hai Thừa-Sai Pháp, nhưng may lúc ấy Junet đến Hà-Nội kịp thời, dâng lên chúa Trịnh một lá đơn xin mở cửa hàng buôn bán ở Phố-Hiến. Chúa Trịnh chấp

(1) *Xem trang 106.*

(2) *Launay « Histoire générale de la Société des missions » I. 138.*

thuận đơn của Junet và còn hứa cho Công-ty thương-mãi Pháp nhiều đặc-ân nếu tàu của Công-ty này năng đến buôn bán tại Bắc-Việt. Trong dịp nầy chúa cũng biếu Công-ty Pháp một số tiền để mở ngay một thương-quán ở Phố-Hiến. Hơn nữa Trịnh-Tạc còn mời các người Pháp đến dự tiệc tại triều-đình, sau bữa cơm chúa dẫn các ông đi xem tập trận. Người Pháp có dịp biết đến tính cách của binh-sĩ Việt-Nam.

Deydier lấy làm mát dạ lúc thấy chúa Trịnh hậu-đãi các người Pháp đến thế. Deydier viết cho Pallu hay, Công-ty thương-mãi Pháp sẽ rất có lợi nếu họ buôn bán với Bắc-Việt và nhờ việc buôn bán ấy, việc truyền-giáo sẽ được tự do.

2.— Hội công đồng ở Nam-Định (1670).

Lúc tới Bắc-Việt ; Đức Giám-Mục La Motte cũng được biết về vụ lộn xộn giữa Deydier và giáo-sĩ dòng Tên Fuciti, nhưng chính người không bao giờ chạm trán với Fuciti.

Người đã tiếp rước nhiều bổn đạo trên chiếc tàu Pháp và đó cũng là một dịp cho họ chịu phép thêm sức. Theo Marini thuật lại, Đức Giám-Mục đã hỏi các giáo-hữu một câu không có trong sách lễ nghi thêm sức : « Con có từ bỏ các cha dòng Tên không ? » Ở Roma Pallu đã chối miết trước mặt Đức Hồng-Y thay thế cho La Motte « La Motte không hề nói câu ấy ». (1).

Hai việc quan trọng nhất của Đức Giám-Mục là phong chức thầy cả cho 7 thầy giảng. Và việc thứ hai là hội cộng-đồng tại Dinh Hiến tỉnh Nam-Định. Trong số các tân linh-mục có một linh-mục đã 68 tuổi : Martin Mật. Người được rửa tội lúc 27 tuổi. Năm 1663 lúc các cha dòng Tên bị đuổi ra khỏi nước các ngài đã giao cho Martin Mật việc cai quản Giáo-Hội Bắc-Việt. Linh-Mục trẻ nhất là Vite Trị, người chỉ có 30 tuổi lúc được chịu chức (2). Ngoài ra Đức Giám-Mục còn truyền chức nhỏ cho 48 thầy.

---

(1) Chappoulie « Aux Origines d'une Eglise » I. 235.

(2) Launay : « Histoire Générale de la Société » I. 140-141.

Ngày 14-2-1670 người họp đại Hội-Đồng tại Nam-Định. Trong số đến dự có 3 cha Thừa-Sai, 9 linh-mục bản-quốc. Ngài chia địa-phận ra nhiều xứ và mỗi linh-mục bản quốc sẽ là cha chính xứ. Thường thường trụ-sở của các ngài ở các thành-phố. Các thầy giảng có phận sự phải giúp đỡ các ngài. Để cho các linh-mục có đủ thì giờ và rảnh tay lo việc thiêng liêng, người đặt ra hai người giáo-hữu trách-nhiệm về mặt tài-chính trong mỗi xứ.

Những sắc-lệnh của Đức Giáo-Hoàng mà Deydier đã cho Fuciti biết sẽ đọc trong tất cả các nhà thờ, Đức Giám-Mục cũng tin cho anh em công-giáo toàn quốc hay không có một linh-mục nào, một giáo-sĩ nào có quyền giải tội, ngoại trừ những linh-mục và những giáo-sĩ mà Giám-Mục và cha chính xứ địa-phận đã ban phép. Không một người giáo hữu nào được quyền làm thầy giảng ngoại-trừ những giáo-hữu mà Đức Giám-Mục đã ban giấy chứng-nhận. Trong một khoản khác, Đức Giám-Mục nài xin Bổn-đạo cầu xin Chúa cho các cha dòng Tên có chí ý tùng-phục để một lúc dẹp yên được trở ngại lớn lao ấy, Giáo-Hội có thể làm cho nhiều linh-hồn trở về cùng Chúa. (1)

Đức Giám-Mục La Motte còn làm một việc nữa mà các cha dòng Tên chưa dám làm, ngài lập một dòng nữ gọi là dòng Chị Em Mến Thánh-Giá. Mến Thánh-Giá vì công việc chính của các chị em dòng này là suy gẫm về sự thương khó Chúa Giêsu. Các chị em mến Thánh-Giá giữ 3 lời khấn khó khăn, sạch sẽ, vâng lời và sẽ sống với nhau thành tiểu tổ, một tiểu tổ lại ở dưới quyền của một bà Bề Trên. Công việc của các bà là dạy các thiếu-nữ, trông nom các thiếu-nữ đau ốm, rửa tội cho các trẻ nhỏ trong những lúc cần, và cố gắng lôi kéo các thiếu-nữ ra khỏi cuộc đời trụy lạc. Luật dòng rất nghiêm ngặt. Mỗi ngày lúc đã ngủ được 6 tiếng đồng hồ các bà nguyện gẫm về sự Thương khó Chúa Giê-su, các bà phải ăn chay cả năm trừ ngày lễ Sinh-nhật, lễ Phục-Sinh và lễ Hiện Xuống.

Lúc La Motte ký giấy lập dòng chị em Mến Thánh-Giá ngày 26-2-1670 thì chiếc tầu của Junet đã bỏ Phố-Hiến. Vào ngày 15-4, Đức Giám-Mục trở về lại Thái-Lan cùng với Antoine Bouchard. Người để lại Jacques de Bourges giúp đỡ Deydier. Ở Phố-Hiến hai Thừa-

(1) *Chappoulie* : « *Aux Origines d'une Eglise* » *I. 236.*

Sai Pháp xây nhà mà Trịnh-Tạc đã cho phép. Hai ngài ở Phố-Hiến với tính cách nhà buôn mà không buôn hàng gì cả, ngoại trừ một thứ hàng quí giá mà rẻ tiền là hàng Phúc-Âm. Các ngài ở Phố-Hiến nhưng tàu Pháp không còn đến Phố-Hiến được nữa vì Pháp bận việc đánh nhau với Hòa-Lan.

Vì thế công-ty thương-mãi Ấn-Độ của Pháp lại bỏ rơi các ngài hiu quạnh ở trên bờ sông Hồng-Hà tại Phố-Hiến.

CHƯƠNG VIII

BẤT ĐỒNG Ý-KIẾN GIỮA CÁC THỪA-SAI PHÁP VÀ CÁC GIÁO-SĨ DÒNG TÊN

1.— VẤN-ĐỀ QUYỀN-HÀNH.

Chúng ta nhận thấy ở Nam cũng như ở Bắc nước Việt-Nam, ở Ấn-Độ cũng như ở Trung-Hoa, các thừa-sai Pháp và các giáo-sĩ dòng Tên thuộc mọi quốc-tịch đều hăng nồng giảng đạo. Các Ngài giảng đạo không nguyên bằng lời nói, nhưng nhất là bằng việc làm và máu của các Ngài. Các Ngài là những người, nghĩa là những vật có trí khôn. Có trí khôn mới có thể có ý-chí, và vì có ý-chí nên mới có thể có tự-do. Tự do là một đức tính quý báu của con người, nếu tất cả mọi người đều hoạt-động như nhau, suy nghĩ như nhau và diễn tả ý-kiến cũng như nhau, thì lúc ấy loài người là một cái máy. Hai máy thu thanh cùng một giờ, cùng một làn sóng điện, có một con số thước giống nhau, sẽ hát lên cùng một bài hát, hoặc sẽ nói lên những tin tức hoàn-toàn giống nhau, không thể hát lên một bài khác, hoặc nói lên một tin tức khác được.

Nhưng loài người không phải là một chiếc máy, dù ở trong một trường-hợp như nhau họ có những quan niệm khác nhau, hoặc mâu thuẫn nhau về trường-hợp mà họ đang ở. Vì thế sự bất đồng ý-

kiến giữa người và người là một điều không có gì lạ, vì nó chỉ là một kết-quả tự nhiên của cái khả năng lý-trí con người.

Sự bất đồng ý-kiến của các giáo-sĩ dòng Tên thuộc tất cả quốc tịch với các thừa-sai quốc-tịch Pháp (1), chỉ ở trên hai điểm sau đây:

Điểm nhất: quyền hành của Đức Giám-Mục, nhân viên của Bộ Truyền-Giáo đối với các giáo-sĩ Thừa-Sai.

Điểm hai: lễ nghi tôn-giáo ở Trung-Hoa. Chúng ta đã biết sơ qua bất đồng ý-kiến và những sự kiện xảy ra ở Bắc cũng như ở Nam-Việt.

Ở Thái-Lan và ở Việt-Nam các giáo-sĩ Bồ-đào-Nha cũng như các Thừa-sai Pháp đều giữ ý-kiến của mình. Chỉ có Roma mới có thể đem lại sự thỏa-thuận giữa hai hàng giáo-sĩ. Ngay từ năm 1673 ở Việt-Nam các giáo-sĩ đã biết ý-kiến của Đức Giáo-Hoàng Clément X. Nhưng còn phải chờ sắc-lệnh của ngài đến.

Lúc sắc-lệnh đến Goa, Tổng-lãnh Giám-Mục Bồ-đào-Nha là Antonio Brandao hoàn toàn vâng theo những nghị-định của Tòa-Thánh. Việc ngài nhìn nhận quyền hành của Giám-mục đối với các linh-mục Thừa-sai, triều hay dòng đã có một tiếng dội lớn đến Việt-Nam.

Ngày 25-8-1677 ở Bắc-Việt giáo-sĩ Ferreira S. J. đã gởi cho Giám-mục Deydier một lá thư tỏ lòng vui mừng vì sau bao ngày chờ đợi con chim bồ câu hòa bình mang nhành cây xanh đã xuất hiện. Bồ câu đến báo tin những ngày sóng gió bất bình đã chấm dứt và Ferreira ước mong sau những ngày đó có những ngày bình an để làm việc trong yêu thương bác ái. Fuciti cũng viết thư cho Deydier tỏ lòng mình tuân phục. Còn hơn nữa ngày 8-12-1677 Fuciti cho bổn đạo biết tin và

---

(1) Hội Truyền-Giáo Ba-Lê nhận vào hội những linh-mục Pháp hoặc những người thuộc về những nước lấy tiếng Pháp làm tiếng mẹ đẻ. (Xem La Société des Missions Etrangères. Seconde édition. Pierre Téqui, Paris 1919 trang 50). Vì thế nên gọi các linh mục của hội này là các Thừa-sai Pháp — Các Giáo-đoàn như dòng Tên, dòng Chúa Cứu-Thế, dòng Đa-Minh và hầu hết các dòng khác đều thâu nhận các sĩ-tử thuộc về mọi quốc-tịch khác nhau.

khuyên bình tĩnh. Ít lâu sau Fuciti và Ferreira đến Phố-Hiến gặp các Thừa-sai Pháp. Các ngài dùng cơm và truyện trò với nhau thân mật. Các Thừa-sai Pháp đã ban cho các giáo-sĩ quyền hành để làm các phép bí-tích. Các Đức Hồng-y ở Roma nhờ tờ trình của Deydier và của Jacques de Bourges biết được rõ về sự ổn thỏa này.

Ở miền Nam Thừa-sai Pháp Courtaulin mãi đến tháng chạp mới tin cho các giáo-sĩ Bồ-Đào-Nha hay, lập tức các giáo-sĩ Candone và Barthelemy d'Acosta viết thư về Bộ Truyền-Giáo tỏ lòng tùng-phục sắc lệnh của Đức Giáo-Hoàng. Courtaulin cũng tin cho Tòa-Thánh ngày 12-3-1678 về sự tuân phục của các cha dòng Tên.

Câu truyện tưởng đến đây là chấm dứt, nhưng sự thực đâu phải dễ-dàng như việc loài người sắp-đặt trong trí. Không phải một lá thư, một chữ ký có thể dẹp được những cuộc va-chạm trong mười năm qua.

Theo nguyên-tắc các giáo-sĩ dòng Tên sẵn-sàng vâng lời các giám-mục nhưng đến lúc tìm một biện-pháp để cộng-tác với nhau thì không còn có thể thỏa-thuận được nữa.

Năm 1678 Deydier và De Bourges có ý-định giao cho các giáo-sĩ dòng Tên một phần đất ở Bắc-Việt, các giáo-sĩ dòng Tên và các thầy giảng của các ngài sẽ làm việc ở khu vực ấy. Các Giáo-sĩ chỉ ở dưới quyền Đức Giám-Mục, nhưng khổ Ferreira và Fuciti lại không chấp-thuận đề-nghị ấy. Các ngài muốn đi khắp mọi nơi trong Bắc-Việt để thăm-viếng và dạy-dỗ như các ngài đã làm ngay từ khi đặt chân ên Bắc-Việt. Cuộc cãi-vã không đi đến một kết-quả nào, « con bồ câu hòa-bình mang nhành lá xanh » làm cho tâm-hồn Ferreira vui sướng đã biến đâu mất ! Một lần nữa phải chờ những quyết-định của Roma. Roma ra sắc-lệnh triệu-hồi 4 giáo-sĩ dòng Tên : Fuciti, Ferreira ở Bắc-Việt Candone và Acosta ở Nam-Việt. Biết các giáo-sĩ dòng của người không còn trông cậy vào các nhân-viên của bộ Truyền-Giáo nên Paul Oliva bề trên tổng-quyền dòng Tên đã tự người triệu-hồi các sĩ-tử của Giáo-Đoàn người. Sắc-lệnh còn bắt buộc các linh-mục Thừa-Sai triều hay dòng phải thề vâng lời Đức Giám-Mục.

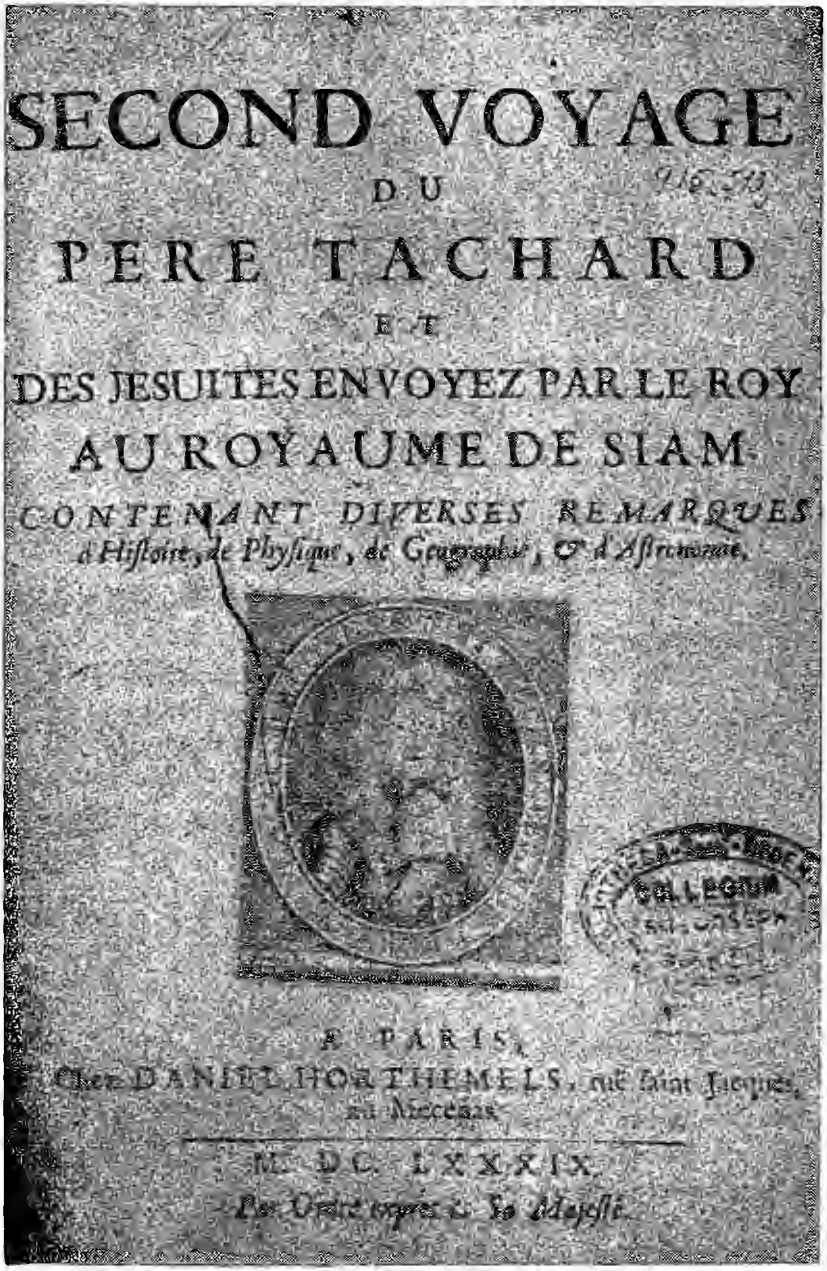

Hình bìa quyển « Second Voyage du Père Tachard » xuất bản ở Paris năm 1689. Tachard đã dẫn phái đoàn Công-giáo Bắc-Việt đến yết kiến Đức Giáo-Hoàng Innocent XI tại Roma năm 1688.

Như thế đã rõ quyền-hành của Đức Giám-Mục đối với các linh-mục Thừa-Sai, linh-mục triều hay linh-mục dòng.

Sau nầy nhờ sự vận-động khôn-khéo và táo-bạo của Guy Tachard một giáo-sĩ dòng Tên, không những lời thề vâng lời được hủy-bỏ, mà các giáo-sĩ dòng Tên vẫn được đến giảng-đạo ở Việt-Nam.

Dưới sự thối-thúc của các thừa-sai Pháp, ngày 25-1-1684, Chính-phủ Thái-Lan gởi sứ sang Pháp. Phái-đoàn sứ-bộ gồm có hai quan thượng-thư, Bénigne Vachet, thừa-sai Pháp lãnh trách-nhiệm đưa hai ông đến Pháp.

Ngày 3-3-1685 các ông trở về nước với De Chaumont đại-sứ Pháp ở Thái-Lan. (1) Đi theo đại-sứ có Giáo-sĩ Choisy, 4 thừa-sài Pháp và 6 giáo-sĩ dòng Tên. Sáu Giáo-sĩ này là những nhà thiên-văn-học và toán-học. Nếu những nhà bác-học này chỉ là những nhà bác-học thì công việc sẽ không có gì là khó, nhưng khổ một nỗi họ là những giáo-sĩ dòng Tên, đã là dòng Tên mà lại dòng Tên Pháp thì thật quá rắc-rối. Vì một đàng họ thuộc quyền Louis XIV mà Louis XIV không muốn cho các cha dòng Tên làm lời thề vâng lời các Đức Giám-Mục ở đất Truyền-Giáo. Đàng khác sắc-lệnh Tòa-Thánh bắt buộc tất cả các Linh-Mục Thừa-Sai triều hay dòng thề vâng lời các Giám-Mục. Lúc các cha dòng Tên đến Thái-Lan, Đức Giám-Mục Laneau vì sợ Louis XIV nên không dám bắt các ngài thề vâng lời, vì lúc ấy Laneau chưa được tin Pallu nhờ Giáo-sĩ De la Chaize dòng Tên vận-động xin Louis XIV ban phép cho các linh-mục thừa-sai Pháp được làm lời thề vâng lời các Đức Giám-Mục. (2)

Trong số 6 Giáo-sĩ dòng Tên ấy có hai giáo-sĩ sẽ ở lại Thái-Lan. Guy Tachard là một trong số 6 giáo-sĩ dòng Tên và là Giáo-sĩ nổi tiếng nhất. Ngoài ra những hiệp ước thương-mãi và tôn-giáo, Phaulcon thủ-tướng Thái-Lan còn muốn một hiệp-ước chính-trị và quân

(1) *Abbé de Choisy : « Journal du Voyage de Siam » fait en 1685 et 1686 précédé d'une étude par Maurice Garçon sur le Siam et Choisy l'un des hommes les plus singuliers de son temps ». Paris. trang 1.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » II. 77.*

sự. Phaulcon phải nhờ đến Guy Tachard, và chính Guy Tachard dẫn phái-đoàn Thái-Lan qua Pháp một lần nữa.

Ngày 18-6-1686 phái-đoàn tới Pháp và được chính-phủ tiếp đón. Công việc mà Phaulcon giao cho Tachard được hoàn-toàn kết-quả. Chính-phủ Pháp bằng lòng gởi qua Thái-Lan một đội quân viễn-chinh (1) và một đoàn 12 nhà toán-học, các ông nầy cũng là giáo-sĩ dòng Tên.

Lúc được tin các giáo-sĩ dòng Tên đến Juthia, một phái đoàn công-giáo Bắc-Việt đến Thái-Lan sau những ngày vượt biển sóng gió trên một chiếc thuyền mong-manh. Phái đoàn gồm có 4 thầy giảng thay mặt cho anh em giáo-hữu Bắc-Việt còn trung-thành với các cha dòng Tên. Lòng trung-thành ấy đã đưa họ đi quá xa ; họ không chịu các phép bí-tích trong đạo từ ngày các cha dòng Tên bị triệu-hồi !

Đức Giám-Mục Laneau một tông-đồ chân-chính, đã tiếp-rước các giáo-hữu và chăm-chú nghe lời họ kêu van. Người vận-động xin một cha dòng Tên ở Thái-Lan qua Bắc-Việt ; nhưng không thể được vì bộ Truyền-Giáo đã cấm ngặt các cha dòng Tên đến Việt-Nam.

Phaulcon rất biết rõ việc bất-đồng ý-kiến giữa các giáo-sĩ dòng Tên và các thừa-sai Pháp mà Đức Giám-Mục Laneau là đại-diện ở Thái-Lan. Phaulcon ngầm-ngầm tìm cách hại Đức Giám-Mục vì người có nhiều ý-kiến không ăn hạp với Tachard là kẻ thân-thiết của ông. Nghe tin các công-giáo Bắc-Việt đến và sau lúc đã hiểu chuyện vì sao họ đến, Phaulcon khuyên các người công-giáo Việt-Nam nên qua Roma (2) trình-bày với Đức Giáo-Hoàng, đồng-thời Phaulcon chịu hết mọi phí-tổn. Phaulcon còn trao cho Guy Tachard một lá thư để nhờ Tachard dâng lại cho Đức Giáo-Hoàng Innocent XI, trong lá thư đó Phaulcon vu-cáo đức Giám-Mục Laneau nhiều truyện.

Đang lúc Tachard dẫn phái-đoàn Công-giáo Bắc-Việt từ Ba-Lê qua Roma (5-11-1688) để yết-kiến Innocent XI, Tachard không biết rằng lúc ấy Phaulcon không còn nữa. Một cuộc cách-mạng bùng nổ ở Thái-Lan đã vùi-lấp xuống hố không những Phranarai vua Thái-Lan, Phaulcon và những người trong hoàng-tộc mà còn vùi lấp ngay cả cái mộng vĩ-đại của Tachard nữa.

(1) *Đội-quân viễn-chinh nầy do La Loubère chỉ-huy xem trang 162.*
(2) *Xem trang 191.*

Chính trong lúc Tachard vui-sướng đi đến kinh-thành muôn thuở, ở Thái-Lan đã đỏ rực lên ngọn lửa bắt đạo. Đức Giám-Mục Laneau và các bạn đồng-nghiệp phải cầm tù (1).

Trước lễ Sinh-Nhật 1688, Phái-đoàn tới Roma. Tachard khôn khéo dẫn phái-đoàn Thái-Lan đến yết-kiến Đức Innocent XI cho người hay ông hoàng Thái-Lan là một ông hoàng khôn-ngoan, ông đang học đạo và đã dựng nhiều bàn thờ phụng-sự Thiên-Chúa. Nghe đến đây Innocent XI quá cảm-động rưng rưng nước mắt, xong Tachard dâng quốc thư và các lễ-vật quý-báu của vua Thái-Lan và của Phaulcon. Trước lúc từ giã Đức Giáo-Hoàng, các quan Thái-Lan quỳ gối rồi nghiêng mình xuống, cho tới lúc chóp mũ của các ông chạm vào gấu áo của Đức Giáo-Hoàng.

Vài ngày hôm sau, Innocent XI gặp riêng Tachard. Cuộc yết-kiến này tuy không có vẻ long-trọng bề ngoài, nhưng nó rất quan-hệ. Đi theo Tachard có 4 thầy giảng Bắc-Việt. Tachard đọc một bài diễn văn táo-bạo nhưng thống-thiết.

Trong bài diễn-văn ấy Tachard kể lại các công-việc truyền-giáo của dòng Tên và những nỗi sỉ-nhục của các giáo-sĩ dòng này.

Tachard cũng xếp đặt cho các thầy giảng dâng lên Đức Giáo-Hoàng một lá thư có chữ ký của những bổn-đạo ảnh-hưởng nhất Bắc-Việt, ở trong số ấy có nhiều sĩ-quan và một vài ông Trấn-Thủ (2). Như vậy cũng chưa đủ, Tachard còn dâng cho Đức Giáo-Hoàng tờ báo-cáo của Phaulcon thủ-tướng chính-phủ Thái-Lan. Ông toát-yếu lại tình-thế đạo công-giáo ở Á-Đông, không quên các Đức Giám-Mục Pháp và hàng giáo-sĩ. Táo-bạo cũng như Tachard, Phaulcon nài xin Đức Giáo-Hoàng ban cho các Giáo-sĩ dòng Tên về lại Bắc-Việt, yêu-cầu người cắm các Đức Giám-Mục Pháp phong chức cho các linh-mục bản-xứ cách chớp-nhoáng, xin người ngưng công việc của các linh-mục Bắc-Việt, và nếu cần, hãy triệu-hồi các linh-mục ấy về Thái-Lan. Cuộc tấn-công của Tachard đã được sắp đặt cách châu-đáo vì thế đã đem lại kết-quả quan-trọng :

(1) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise ». II. 131.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise ». II. 136.*

Ngày 4-1-1689 Tòa-Thánh ra một sắc-lệnh ban phép cho 4 cha dòng Tên trở về truyền-giáo ở Việt-Nam và đồng-thời sắc lệnh ấy cũng hủy bỏ lời thề vâng lời các Đức Giám-Mục. Nhờ sắc-lệnh này mà chúng ta thấy các cha dòng Tên lại xuất-hiện trên đất Việt-Nam sau năm 1689. Những giáo-sĩ được đến trước tiên là Ferreira trước kia đã ở Bắc-Việt, Candone ở Trung-Việt và hai giáo-sĩ dòng Tên Pháp Le Royer và Parégaud. Các Giáo-sĩ dòng Tên đó cùng với các thừa-sai Pháp thi đua truyền-giáo cho đến năm 1773 là năm Clément XIV bãi bỏ dòng Tên. (1) Sau lúc dòng Tên bị bãi bỏ, các thừa-sai Pháp đã xin phép Đức Giáo-Hoàng đảm-đương các giáo-khu các cha dòng Tên trên toàn cõi Việt-Nam (2).

II.— VẤN-ĐỀ LỄ-NGHI TÔN-GIÁO

Nếu vấn-đề quyền-hành đã chóng kết-thúc thì trái lại vấn-đề lễ-nghi tôn-giáo Trung-Hoa kéo dài đến năm 1939.

Chúng ta biết các Cha dòng Tên đến giảng đạo ở Trung-Hoa trước hết, các giáo-sĩ vì lòng sốt sắng và cũng vì có óc não sáng suốt muốn cho dân Trung-Hoa dễ tòng-giáo nên các Ngài không lên án việc cúng tế Đức-Khổng-Tử và Ông Bà ông Vải vì theo quan-niệm của các giáo-sĩ dòng Tên lúc làm những việc ấy người ta không có ý nhận Đức-Khổng-Tử hoặc Ông Bà ông Vải là đấng toàn-năng, nhưng chỉ có ý kính nể bề ngoài và tỏ lòng biết ơn báo hiếu (3). Nhưng các linh-mục khác như các linh-mục dòng Đa-Minh dòng Phanxicô, và các thừa-sai Pháp cho đó là một việc dị-đoan, cũng vì việc nầy mà Gia-long và Bá-đa-Lộc đã cãi nhau nhiều và lúc nằm trên giường chết muốn cho được yên lương-tâm, Bá-Đa-Lộc đã tin lại cho Bộ Truyền-Giáo hay không có gì là dị-đoan trong lễ nghi để kính chào người qua đời (4).

---

(1) *Daurignac: « Histoire de la Compagnie de Jésus ». II. 164.*

(2) *Launay: «Histoire génrale de la Société des Missions Etrangères» II. 100.*

(3) *Ravier: « Sử-ký Hội-Thánh » III. 209 và 207.*

(4) *Tavernier « Mgr Pigneau de Béhaine » 38-39.*

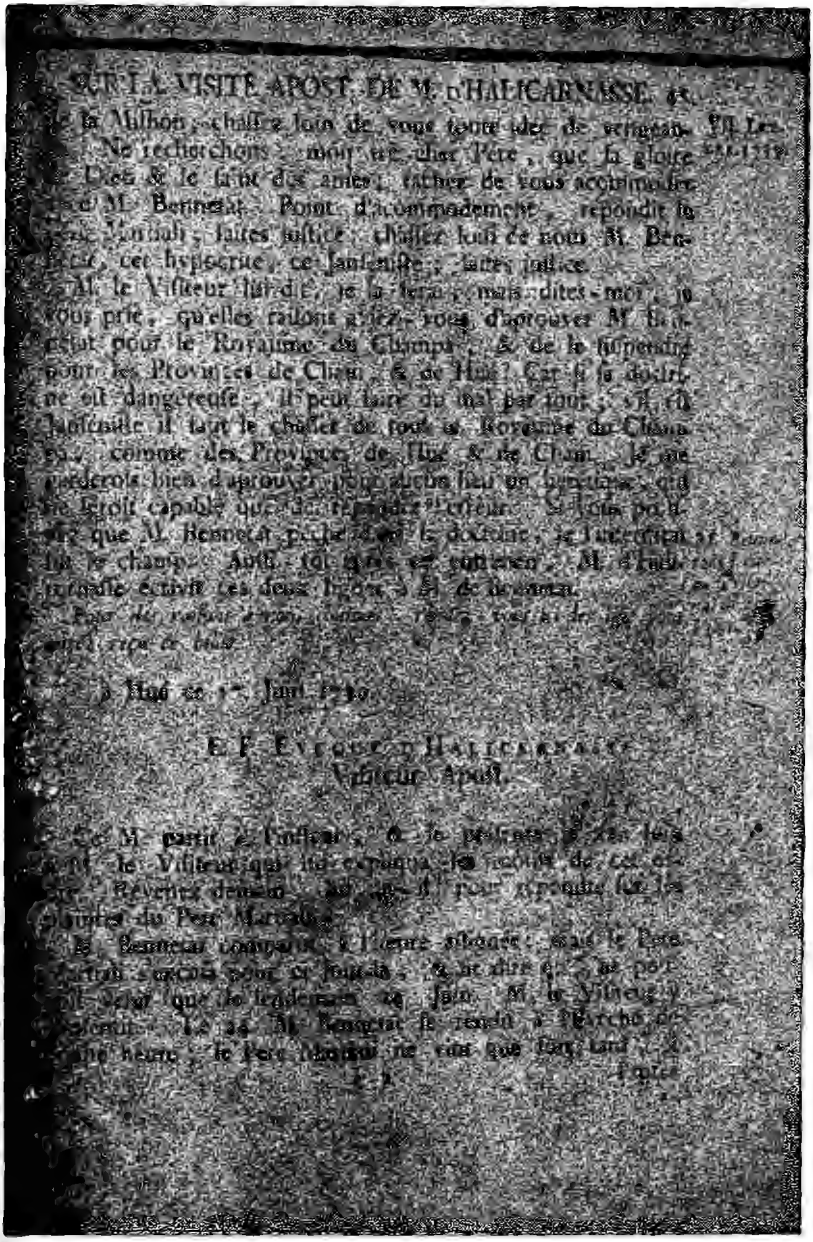

SUR LA VISITE APOST. DE M. D'HALICARNASSE. 45.

Je la Mission, chassez loin de vous toute idée de vengeance. Ne recherchons, mon très cher Père, que la gloire de Dieu & le salut des ames; tâchez de vous accommoder avec M. Bennetat. Point d'accommodement, répondit le Père Martiali; faites justice; chassez loin de nous M. Bennetat, cet hypocrite, ce Jansénisté; faites justice.

M. le Visiteur lui dit, je la ferai; mais dites-moi, je vous prie, qu'elles raisons aviez-vous d'aprouver M. Bennetat pour le Royaume du Champa, & de le suspendre pour les Provinces de Chain, & de Hué? Car si sa doctrine est dangereuse, il peut faire du mal par tout; s'il est Jansénisté il faut le chasser de tout le Royaume du Champa, comme des Provinces de Hué & de Chain. Je me garderois bien d'aprouver pour aucun lieu un hérétique, qui ne seroit capable que de répandre l'erreur. Si vous pouvez que M. Bennetat pèche dans sa doctrine, je l'interdirai sur le champ. Aussi-tôt après ce entretien, M. d'Halicarnasse écrivit ces deux lignes à M. de Bennetat.

Pour des raisons à vous connues, [illegible] vous ai des [illegible] reçu ce billet.

à Hué ce 1er Juin 1730.

E. F. Evêque d'Halicarnasse
Visiteur Apost.

Ce M. partit à l'instant, & se présenta à ces lieux à M. le Visiteur qui lui expliqua les motifs de cet ordre. Revenez demain, lui dit-il, pour répondre sur les plaintes du Père Martiali.

M. Bennetat comparut à l'heure assignée; mais le Père Martiali s'excusa pour ce jour-là, & lui dit qu'il ne pouvoit venir que le lendemain 24 Juin. M. le Visiteur y consentit. Le 24 M. Bennetat se rendit à l'Evêché de bonne heure; le Père Martiali ne vint que fort tard, & [illegible]

10. — *Một trang trong quyển « Lettres curieuses et édifiantes sur la visite apostolique de M. De La Baume ».*

Cha Flory, Bề Trên các thừa-sai Pháp ở miền Nam đã bị Đức Giám-Mục Alexander dứt phép thông công vì người cho những lễ nghi ấy là dị đoan. Đến năm 1715, Đức Giáo-Hoàng Clément XI lên án việc thờ ông Khổng-Phu-Tử và thờ Ông Bà ông Vải. Đức Giám-Mục Alexander mất năm 1738 qua năm sau Đức Giáo-Hoàng Clément XIII gởi Đức Cha Achards de la Baume đến kinh-lược địa-phận miền Nam có mục-đích đem lại sự bằng yên cho các giáo-sĩ, thừa-sai và cho con chiên bổn đạo, vì chính giáo-hữu cũng phải chia rẽ về vấn-đề này.

Chúng ta không lấy làm lạ vì có bất đồng ý-kiến giữa hàng giáo-sĩ, ở trần-gian nầy sẽ không bao giờ có sự thỏa-thuận hoàn toàn giữa con người. Chỉ một lúc ở Thiên-Đàng mới tránh được sự chia rẽ kia thôi. Chúng ta biết tất cả các thừa-sai không phân-biệt màu da nước tóc thuộc nhiều giáo-đoàn khác nhau bất đồng ý-kiến với nhau, nhưng trong những thời-buổi bắt đạo, họ đã vai kề vai hân-hoan đi đến nơi pháp-trường để đổ máu vì Chúa Giêsu.

Ngày 1-5-1739 Đức Cha Achards de la Baume đến Hải-Phố rồi người đi thẳng ra Huế ở lại họ Phủ-Cam, nơi đây tất cả các giáo-sĩ của các Dòng và các Cha thừa-sai Pháp đến ký giấy để chứng-nhận mình hoàn-toàn tuân-phục những quyết-nghị của vị Khâm-Sai Tòa-Thánh.

Muốn đem lại sự bằng an Achards đã chia địa-phận miền Nam ra nhiều địa-phận nhỏ. Dòng Tên lãnh trách-nhiệm xem sóc giáo-hữu từ Quảng-Bình đến Huế. Các Cha thừa-sai từ Huế đến Tỉnh Bình-Thuận, và các Cha Dòng Thánh Phanxicô tỉnh Bình Thuận và Cao-Mên (3). Đức Cha De la Baume mất ngày 2-4-1741 và an-táng tại nhà Thờ Thợ-Đúc. Họ Thợ-Đúc (Trường-an) là một trong những họ lớn nhất ở thành phố Huế hồi ấy, họ nầy ở phía tây nam kinh-thành Huế. Ngay vào năm 1740, họ Thợ-Đúc đã có 400 bổn đạo và Phủ-Cam 650 bổn-đạo (4).

Năm 1939 sắc lệnh Summi Pontificatus của Pio XII công nhận những lễ nghi trên không phải là những lễ nghi dích danh tôn-giáo nhưng chỉ

(1) *Launay «Histoire générale de la Société des Missions Etrangères I. 5»*

(2) *Launay « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » II. 188.*

là những cử chỉ biểu-thị lòng sùng bái chính-đáng đối với những bậc tài đức trong nước cũng như lòng hiếu thảo đối với người quá-cố, do đó người công-giáo có thể dự vào những lễ nghi nói trên (1). Sắc lệnh này cũng bãi bỏ lời thề mà hai sắc lệnh trước bắt buộc (2).

Nhưng tại Việt-Nam mãi đến năm 1964 huấn thị Plane Compertum về việc tôn-kính tổ-tiên và các bậc anh-hùng liệt-sĩ mới được phép đem ra áp-dụng (3).

CHƯƠNG IX

CÁC LINH-MỤC TIỀN-KHỞI VIỆT-NAM

I.— LINH-MỤC GIUSE TRANG VÀ LUCA BỀN.

Linh-mục tiên-khởi Việt-Nam không phải là cha Gioan Huệ và Bênêdictô Hiền nhưng chính là Giuse Trang.

Giuse Trang và Luca Bền trước kia là hai thầy giảng của các cha dòng Tên. (4) Hai thầy được thừa-sai Haiaques gởi qua Thái-Lan.

Giuse Trang chịu chức Linh-mục với Perez (5) vào kỳ tháng 3-1668 hôm áp lễ Phục-Sinh. Lúc này người mới 28 hoặc 29 tuổi. Người đã có lần được hạnh-phúc chịu đánh đập và giam cầm vì dám giúp đỡ những anh em công-giáo phải ngồi tù vì đức tin. (6) Không thể biết được cha Luca Bền chịu chức năm nào nhưng chắc chắn là người chịu chức sau cha Giuse Trang và trước năm 1669.

Năm 1669 giáo-sĩ Ignace Baudet S. J. có gặp hai linh-mục Giuse Trang và Luca Bền làm việc tông-đồ ở Trung-Việt với các thừa-sai

---

(1) *D. C. 1940 trang 168 l'Eglise et les Rites chinois. S.I. 15-4-1940.*

(2) *Xem trang 197.*

(3) *Đ. M. H. C. G. tháng 7 năm 1965. Thông cáo của Hội-Đồng Giám-Mục Việt-Nam trang 579.*

(4) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 185.*

(5) *Perez về sau làm Giám-Mục ở miền Nam.*

(6) *Journal de Mgr Lambert de la Motte A.M.E. quyển 876 trang 561.*

Hainques và Brindeau. (1) Sau lúc hai thừa-sai mất cả hai linh-mục Việt-Nam điều chạy qua Thái-Lan gặp Đức Giám-Mục Lambert de la Motte (2).

Tháng 7 năm 1671 Giám-mục Lambert de la Motte đi đến Trung-Việt lần thứ nhất, hai linh-mục Giuse Trang và Luca Bền theo Người. Lúc đến Phan-Rí cha Luca Bền ở lại đây (3) làm việc với một thừa-sai. Chính ở Phan-Rí chỉ có 800 bổn đạo nhưng Phan-Rí với các vùng phụ-thuộc có đến 3 000 giáo dân kể cả những người tân-tòng. (4).

Trong thời kỳ đó linh-mục Giuse Trang đã thu lượm được một kết quả rất khả quan : 72 người đã được ngài rửa tội (5).

Lúc Hội công đồng lần thứ nhất năm 1672 có cả thảy 4 linh-mục Việt-Nam trong số ấy hình như có 2 linh-mục Giuse Trang và Luca Bền.

Cha Giuse Trang mất ở Phú-Yên vào cuối năm 1674 hoặc đầu năm 1675. Vì uống nước độc, người phải ngã bệnh (6) sáu ngày sau người qua đời. Linh-mục ở Nước-Mặn không có thể giúp ngài nên ngài mất mà không được chịu các phép cuối cùng trong đạo.

II. — LINH-MỤC GIOAN HUỆ VÀ BÊNÊDICTÔ HIỀN

Hai cha nầy được lịch-sử nâng nói đến nên có lẽ vì thế mà người ta đã lầm tưởng hai ngài là những vị linh-mục tiên khởi Việt-Nam.

Lịch sử đã nói gì về hai ngài. Ngày 24-2-1668 Deydier gởi hai thầy giảng Gioan Huệ và Bênêdictô Hiền đến chủng-viện Juthia ở Thái-Lan và hai tháng sau ngài cũng chịu chức ở Thái-Lan vào kỳ thống 5

---

(1) *Xem trang 147.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 325.*

(3) *Xem trang 148.*

(4) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » I. 84.*

(5) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » I. 89.*

(6) *Courtaulin à Mgr Laneau. Viết tại Faifo ngày 15-2-1675.*

hoặc tháng 6 năm 1668 nghĩa là 3 tháng sau lúc cha Giuse Trang chịu chức. (1)

Cha Huệ sinh năm 1607. Sau lúc chịu chức ở Thái-Lan về người được cử đi làm quản-nhiệm miền Thanh-Hóa, mặc dù người chưa làm lễ mở tay. Vì các ngài chịu chức gấp, nghĩa là chịu chức sau hai tháng học tập nên các tân linh-mục chưa có thể làm lễ được. Lúc ấy giáo-sĩ dòng Tên Fuciti cũng ở tại Thanh-Hóa (2). Trong mấy tháng ở Thanh-Hóa, người đã rửa tội cho 1,500 người, giải tội cho 3.000 người, sau người được bổ đi Kiên-Lao. Cha Huệ là một người hoạt động, giảng giải hăng hái nhưng trong cuộc đời tông-đồ của người làm sao tránh khỏi sự đau khổ. Trong lúc người được chịu chức thì có nhiều thầy giảng khác vì những lý do riêng họ không được chịu chức ; một số trong những thầy không được chịu chức đã phản kháng việc tôn người bản xứ lên làm Linh-Mục (3).

Lúc người đổi đến Kiên-Lao, người đã làm lễ được, ngày kia sau lúc làm lễ một trong các thầy bất-mãn đọc lớn tiếng một bài thóa mạ các linh-mục miền Bắc. Cha Huệ định ngăn cản họ, nhưng thấy họ la lối om sòm, xỉ mạ người, người nghĩ có can-thiệp cũng vô ích, tốt hơn cả là nhẫn nhục rút lui. Còn hơn nữa, cũng chính những người bất mãn xúi người bên lương bắt bớ cha Huệ. Ngày thứ hai tuần thánh 1671, người bị một cơn nhức đầu ghê gớm, 6 ngày sau người từ trần. Người ta phát-giác ra ở cổ và ở ngực người, có những dấu khả nghi, nhiều người cho là người đã uống phải thuốc độc. Người thọ 64 tuổi.

Cha Bênêdictô Hiền sinh năm 1615 tại Nghệ-An. Năm 1669 lúc Deydier nghe tin Đức Giám-Mục La Motte đến Bắc-Việt người phái cha Hiền đem thuyền đến đón người và cho người biết tình hình ở trong nước lúc bấy giờ. (4) Nhờ thế đức cha đã đề-phòng để giấu kỹ các đồ thờ phượng

---

(1) Destombes : « Le collège général de la Société des Missions étrangères » 7.

(2) Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam ». 76.

(3) Nguyễn-hữu-Trọng : Les Origines du Clergé Vietnamien. 197-205

(4) Xem trang 185.

lúc nhân-viên chính-phủ đến khám tầu. Theo các thừa-sai Pháp, cha Hiền là một người vừa thông-thái vừa nhân-đức và khôn ngoan cũng có lẽ vì những đức tính ấy mà người được cử làm chính hai xứ ở Hà-Nội. (1).

Có một ông quan thái-giám rất được vua yêu dùng, vì không hy-vọng khỏi một thứ bệnh ông mắc đã mấy năm, sau khi ông đã học đủ điều cần, ông liền sai người đi tìm cha Hiền đến rửa tội cho ông. Vị linh-mục đạo-đức ấy, mặc dù vẫn còn nằm trên giường và mỗi bước phải dùng tới gậy, tưởng chỉ cần người ta giúp một tí là có thể đến tận nhà vị quan kia, không ai bằng lòng cho người đi. Sau cùng người ta xin người vui lòng đi cáng ; nhưng vì khiêm nhượng người không chịu : Một linh-mục tầm thường không nên đi cáng như quan lại, cho đến việc người ta yêu cầu người đi dép ở ngoài phố người cũng ép mình lắm mới làm theo. Nhưng vì trời mưa đường lầy lội, dép của người cũng chẳng giúp ích cho người. Đường đi tuy không dài, nhưng vì mệt nhọc quá nên vừa đến nhà quan, người ngã bất tỉnh và thổ-huyết nhiều.

Hôm sau người bị tê mất nửa mình, nhất là lưỡi, thành thử không thể nói rõ được. Người tắt nghỉ hồi 4 giờ ngày 15-3-1686. Xác người được đem an táng trong nhà thờ tại hạt Giao-Thủy, Bùi-chu. (2)

III.— HÀNG GIÁO-SĨ MACAO PHẢN ĐỐI CÁC LINH-MỤC VIỆT - NAM

Đang lúc các Thừa-Sai Pháp lo huấn-luyện các thầy giảng để đào tạo họ trở nên những linh-mục bản xứ thì hàng giáo-sĩ Macao phản đối. Phản đối không phải vì họ cố tâm không cho người Việt chịu chức linh-mục, nhưng theo các giáo-sĩ Macao, Đức Giám-

(1) *Launay : « Histoire de la Misson du Tonkin — Documents historiques » I. 121 — 140.*

(2) *Nguyễn-hữu-Trọng « Les Origines du Clergé Vietnamien ». 204.*

Mục chỉ nên phong chức cho những người có điều kiện không những về đức-dục mà ngay cả phương-diện trí-dục nữa.

Các linh-mục bản-xứ hồi ấy là những thầy giảng, thầy giúp việc hoặc những thầy nấu bếp của các giáo-sĩ dòng Tên ngày trước. Các giáo-sĩ biết rõ lai-lịch của các ngài nên mới dám tự phụ cho quan-niệm của các giáo-sĩ đối với các linh-mục bản-xứ là xác thực. Vả lại việc Đức Giám-Mục La Motte cho các thầy chịu chức linh-mục một cách cấp tốc làm cho các giáo-sĩ có lý mà phân vân. Theo như một lá thư của Giáo-sĩ dòng Tên Ferreira (1) viết cho một linh-mục ở Pháp Jean Maldonat (2) Đức Giám-Mục ban nhiều đặt ân cho các cha bản xứ. Dù các ngài không biết đọc La-tinh hay là đọc không thạo vẫn được phép làm lễ, các ngài chỉ có việc lập lại những câu kinh của chú giúp lễ hay là được phép làm lễ Mồ trong ngày lễ Phục-Sinh, vì các ngài chỉ đọc được các kinh lễ mồ. Lúc các ngài đọc được câu « Ego te absolvo » nghĩa là cha tha tội cho con, là các ngài được giải tội không cần gì phải biết đến trạng thái lương tâm của người đến xưng tội.

Về sau này Fuciti còn viết cho Bộ Truyền-Giáo (3) biết không những các linh-mục Bắc-Việt không biết đọc La-tinh mà lại không biết chút gì về thần-học luân-lý. Vì thế các giáo-sĩ dòng Tên sợ rằng các phép bí-tích do các linh-mục bản xứ ban không thành. Fuciti quan-sát lúc các linh-mục bản-xứ rửa tội các ngài đọc sai nhiều quá, nên Fuciti lại rửa tội một cách chán chường cho những người tân tòng một lần nữa. (4)

---

(1) *Valentin Ferreira S. J. Bồ-đào-Nha đến Bắc-Việt năm 1692 được Bề Trên dòng Tên triệu hồi, nhưng sau lại được phép về lại Bắc-Việt Bonifacy : « Les débuts du Christianisme en Annam ». 85.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 352 (1).*

(3) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 352 (2).*

(4) *Chappoulie « Aux Origines d'une Eglise » I. 352. (3) Trong lúc rửa tội lẽ ra phải đọc baptizo các ngài lại đọc Batino hay Batilo — Trong lúc giải tội phải đọc Absolvo các ngài đọc Asolo hay Asono.*

Các linh-mục bản xứ trách các cha dòng Tên gây sự chia rẽ trong Giáo-Hội vì các ngài không vâng lệnh của Đức Giáo-Hoàng, rồi các ngài cấm anh em giáo-hữu đến xưng tội với các giáo-sĩ dòng Tên. Bên này cũng như bên kia, các linh-mục từ chối không làm phép xác theo lễ-nghi Hội-Thánh cho những kẻ thuộc về phe đối-lập của mình và trong lúc ấy cũng có nhiều việc không hay xảy ra trong các nhà thờ như ở Kiên-Lao nơi mà cha Huệ làm chính xứ.

Trung thành với lệnh của Tòa-Thánh các ngài đã trình bầy với Bộ Truyền-Giáo những nỗi khó khăn của các linh-mục bản xứ và chính các linh-mục này cũng báo cáo cho Tòa-Thánh hay những hành động của các Giáo-sĩ Marini, Fuciti, và các giáo-hữu trung thành với các ngài. Nhưng theo như cha De Bourges thừa-sai ở Bắc hồi ấy, sự lộn xộn xảy ra ở trong các xứ cũng một phần do bổn đạo. Có những giáo-hữu quen sống trong cảnh trụy lạc vì thế không được chịu các phép bí-tích, các linh-mục bản xứ bắt buộc những hạng người sau nầy phải từ bỏ cuộc đời tội lỗi của họ trước khi cho họ chịu các phép bí-tích. Một lúc đã bị các linh-mục nầy khiển-trách, họ tìm dịp xỉ mạ và phản đối các ngài ở nơi công cộng.

Tất cả những hoàn cảnh ấy mang lại cho Giáo-Hội Bắc-Việt một bầu không khí nặng-nề khó thở. Vì thế có gì lạ lúc cha Huệ và cha Philippe Nhạn sau lúc ăn cơm ở nhà một giáo-hữu, hai cha sinh bệnh, rồi từ trần, người ta bảo các ngài đã bị trúng độc.

Lúc ấy Giáo-Hội Việt-Nam trải qua một giai đoạn rất nguy hiểm, nguy hiểm này không những do những phần-tử không công-giáo gây nên mà còn do những phần-tử công-giáo : không những do những bổn đạo thường nhưng còn do những thủ lãnh cao cấp của giáo-hội. Những nguy hiểm trong và ngoài ấy không có sức tiêu diệt được Giáo-Hội Việt-Nam là một phần lớn do sự thiện chí của các thừa-sai Pháp và các giáo-sĩ dòng Tên. Hai hàng giáo-sĩ có sự bất đồng ý-kiến, điều ấy không ai chối cãi, nhưng việc bất đồng ý-kiến ấy không làm cho các ngài quên công việc thiêng-liêng của các ngài là mở nước Chúa làm cho dân ngoại trở lại. Lúc nào các ngài cũng thành thật

tìm phương pháp tốt đẹp nhất để đạt đến mục-đích của mình. Nhờ có sự thiện-chí ấy mà chúng ta thấy về sau nầy cả hai hội truyền-giáo ấy đã đi đến chỗ ổn thỏa mong muốn.

IV. GIÁO-SĨ DÒNG TÊN TẠI VIỆT-NAM

1.— Các linh-mục dòng Tên Việt-Nam.

Năm 1694 xuất hiện trên đất Việt-Nam những giáo-sĩ Dòng Tên Việt-Nam: các Cha Valentin Suê và Léon Vệ, cả hai đều là người Bắc. Năm 1696 lịch-sử còn cho biết sự hiện diện của các Cha Dòng Tên Việt-Nam khác: các Cha Lin và Laurent (1) các Ngài quê quán ở đâu, sinh năm nào và hoạt-động ra sao chúng ta không được rõ vì thiếu tài-liệu.

Giáo-sĩ Dòng Tên Việt-Nam mà chúng ta biết rõ nhất là Cha Philipphê Bỉnh (2) tên Dòng của Ngài là Felippe de Rosario. Không biết gì về thân-thế của Ngài nhưng một điều chắc chắn cuối thế-kỷ 18 Ngài được Dòng tỉnh Việt-Nam sai sang Âu-Châu để dàn xếp với Tòa-Thánh Roma sự xích-mích giữa hai phe truyền-giáo, một phe thuộc Dòng Sai. (3)

Tiếc một điều vì những sự bất đồng ý-kiến của các thợ gặt trên cánh đồng ruộng truyền-giáo Việt-Nam mà các hoạt-động của các giáo-sĩ dòng tên hồi ấy hoặc phải bị tê-liệt, hoặc phải bị hạn chế.

Mặc dù có những tranh chấp nhưng đức tin vẫn còn vững mạnh và các giáo-sĩ vẫn còn sẵn sàng hy-sinh mạng sống để bảo vệ đức tin của mình như chúng ta sẽ chứng-kiến sự kiện ấy dưới đời Chúa-Trịnh.

2.— Các Giáo-sĩ dòng Tên Messari và Buccharelli tử vì đạo.

Trịnh-tạc là người có lòng ghét đạo, trong suốt đời Trịnh-Tạc làm Chúa miền Bắc, các linh-mục phải giảng đạo cách chùng lén. Người

---

(1) Bonifacy: « Les débuts du Christianisme en Annam » 91.

(2) Viết theo tài-liệu của Thanh-Lãng đăng trong V. H. A. C. số 2 năm 1958 trang 26-31.

(3) Xem trang 138.

Hòa-Lan, Anh, Pháp đã mở cửa hàng ở Phố-Hiến gần Hưng-Yên. Chúa biết có hai Giám-Mục Deydier và Jacques de Bourges ở tại hải-cảng nhưng vẫn làm thinh. Năm 1682 Trịnh-Tạc mất, con là Trịnh-Căn ra chỉ cấm đạo ngặt hơn. Bổn đạo không được hội họp nhau cầu nguyện, không được đeo ảnh tượng. Các nhân viên chính-phủ có lệnh bắt giam các linh-mục Âu-Châu.

Năm 1696, có hai giáo-sĩ dòng Tên trước kia chúa đã cho ở Bắc-Việt, nhưng cũng phải giải về Macao. Trong hai giáo-sĩ có một giáo-sĩ tên là Sequeira đã gần chết mà cũng bị đuổi. Giáo-sĩ đã tắt thở ở trên tàu (1).

Năm 1709 Trịnh-Căn mất, Trịnh-Cương lên kế-vị. (2) Mẹ Trịnh-Cương rất sùng Phật nên năm 1712 nghe lời mẹ, Trịnh-Cương cấm đạo ngặt hơn các chúa Trịnh đời trước. Chúa truyền phải nộp các đồ thờ và hẹn trong vòng một tháng bổn đạo phải nộp tờ xuất-giáo, bằng ai chẳng vâng sẽ thích tự trên trán rằng : Học « Hoa lang đạo » người công giáo bị bắt lại phải nộp 40 lạng bạc để trả công người bắt họ. Sắc dụ ấy ra, 4 thầy giảng bị bắt, bị đánh ở hai đầu gối và phải ở tù trong hai năm — Giáo-sĩ dòng Tên Le Royer cho chúng ta biết : « Trong các sắc lệnh cấm đạo trước, không đá động đến hai Đức Giám-Mục nhưng lần nầy chúa chẳng làm thinh nữa, chúa tư cho ông trấn-thủ tỉnh Nam-Định phải bắt hai ngài ra khỏi nước và đừng bao giờ cho vào nữa. Hai Đức Giám-Mục mất nhiều tiền của để vận động những người có uy thế che chở ; nhưng ông trấn-thủ nhất định không nghe, vả lại ông trấn-thủ có nợ Đức Giám-Mục de Bourges 200 lạng bạc nên thi-hành cách sốt-sắng và triệt-để sắc-lệnh của chúa để khỏi trả nợ ».

Vì sắc-lệnh ấy nên Đức Cha chính De Bourges, Đức Cha phó Bélot và thừa-sai Guisain phải bắt bỏ xuống tàu chở sang Thái-Lan, lúc tàu

---

(1) *Bonifacy : « Les débuts du Christianisme » trang 91.*

(2) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược » trang 267-268. Trương-vĩnh-Ký gọi Trịnh-Cương là Trịnh-Căn. Trịnh-Cương hay Trịnh-Căn là cháu huyền-tôn của Trịnh-Căn. Theo Trần-Trọng-Kim, Trịnh-Căn mất năm 1709. Theo Trương-vĩnh-Ký, Trịnh-Căn mất năm 1708. Cours d'histoire Annamite, II. 163.*

đến Nghệ-An có một chiếc thuyền công-giáo đến gần tàu mà không biết đã dùng kế-thuật nào cướp lại được Đức Cha Bélot và Thừa-Sai Guisain. De Bourges mất tại Thái-Lan năm 1714, hưởng thọ 81 tuổi và làm Giám-Mục hơn 30 năm.

Hầu hết các nhà thờ đều bị phá và đất-đai của nhà chung đều bị tịch-thu. Đời ấy người ta gọi đạo Công-giáo là đạo « Hoa-Lang » cho nên khi hỏi bổn đạo có theo đạo Hoa-Lang không ? (1) Có kẻ thưa rằng tôi theo đạo Công-giáo, nếu mà gặp được ông quan hiền-lành thì yên chuyện được tha về nhà. Chính trong những năm cấm đạo là những năm hạn-hán mất mùa, lương cũng như giáo trách chúa « vì cấm đạo nên trời phạt dân ». Chúa Trịnh biết thế mới ra một sắc-lệnh cho phép dân theo 12 thứ đạo (2) trong đó có đạo « Hoa-Lang » như thế các bổn đạo được bằng-an một thời kỳ.

Đức Giám-Mục Bélot chỉ cai-trị địa phận trong 3 năm ; người qua đời năm 1717. Guisain lên làm Giám-Mục thay thế và người mất năm 1723 Trong khoảng 16 năm địa-phận Tây Bắc không có Giám-mục, chỉ có Cha Chính Louis Néez cai-trị địa-phận. Đến năm 1739 người mới được phong làm Giám-Mục địa phận Tây Bắc.

Đức Cha Louis Néez cai-trị địa phận Tây Bắc trong 25 năm và đến năm 1764 người tạ thế. Đức Cha Bertrand Reydellet nối quyền người. Đức Giám-Mục lập tiểu và đại-chủng-viện ở Vĩnh-Trị trong tỉnh Nam-Định. Địa-phận Tây Bắc hồi ấy có 29 linh-mục bổn xứ. Phần đông các linh-mục này biết đọc La-tinh mà không biết nghĩa. Đại-chủng-viện có 15 thầy, và tiểu-chủng-viện 40 học-sinh ngoài ra còn có 20 chị em Mến Thánh-Giá.

---

(1) Đạo Hoa-Lang tức là đạo của người Hòa-Lan của Tây. Nhưng Trịnh Việt-Hiền trong « Máu-Tử đạo trên đất Việt-Nam » 21 (1) cắt nghĩa rằng : Hồi ấy những người buôn-bán ở xứ ta thường nhập-cảng một thứ vải có in hình hoa cây khoai lang. Người Việt đặt tên cho vải ấy là vải Hoa-Lang và gọi cái đạo của những người ấy theo tức là đạo Công-giáo.

(2) Ravier : Sử-ký Hội-Thánh — III. 182. cho biết chúa ban phép cho theo 12 thứ đạo. Trương-vĩnh-Ký nói chúa cho theo 11 thứ đạo (xem Cours d'Histoire Annamite). II. 165.

Trong thời-kỳ bình-an có nhiều người tòng giáo, nhưng chẳng may có một người đàn-bà ở làng Kẻ-Sặt bị vạ dứt phép thông-công vì bà bỏ đạo, đồng lòng với hai người khác cáo người công-giáo với chúa Trịnh-Cương. Chúa đã tha đạo nhưng lòng ghét đạo chưa nguôi, nên thừa dịp này chúa lại cấm đạo một lần nữa. Lính-tráng đến vây làng Kẻ-Sặt đến 4 lần không hơn không kém để lấy của và bắt bổn đạo giải về Hà-Nội. Các quan bắt họ bỏ đạo: bắt « Quá-Khóa ». Có nhiều người vâng lệnh quan quá-khóa, nhưng cũng lắm kẻ bất-khẳng. Năm 1721 Trịnh-Cương ra chỉ dụ cấm đạo trên toàn cõi Bắc-Việt.

Người ta bắt sơ vài giáo-hữu, Trịnh-Cương không bằng lòng, nhưng đến lúc người ta dẫn hai giáo-sĩ dòng Tên đến nạp chúa, lúc ấy Trịnh-Cương mới lấy làm phỉ-chí. Hai giáo-sĩ dòng Tên ấy là cha Messari và Buccharelli.

Các giáo-sĩ bị bắt ở La-Phù rồi giải về Hà-Nội. Cả hai đều bị giam trong hai ngục cách biệt nhau và lâm bệnh nặng cả hai. Ngày 15-6-1723 giáo-sĩ Messari phải chết rũ tù. Chúa sợ giáo-sĩ Buccharelli cũng phải chết như vậy trước khi khép án, nên chúa lại cho thầy thuốc săn sóc giáo-sĩ và các người bổn đạo khác ở trong tù. Trịnh-Cương lên án trảm quyết giáo-sĩ Buccharelli, 4 thầy Giảng, 4 người bổn đạo, và một ông thầy sãi đã trở lại đạo, trước kia đã làm ông từ ở nhà thờ Cửa Bạng.

Lúc được nghe tin phải trảm quyết các ngài vui mừng, mặc áo mới, xưng tội và chịu lễ. Anh em giáo hữu đến thăm các ngài, quỳ xuống hôn cách cung kính giây buộc trói các ngài. Ngày 11-10-1723 các ngài được giải đến trước sân triều đình để nghe đọc bản án. Bản án đọc xong giáo-sĩ Buccharelli cúi đầu xuống và thưa: « Đội ơn Thiên-Chúa » rồi ngài đi trước, các tù phạm theo sau, vừa đi vừa đọc kinh hoặc hát những bài ca ngợi Chúa; một niềm hân hoan vui mừng chiếu rạng trên khuôn mặt của các ngài. Ông thầy Sãi tên là Luca Mai đọc kinh cầu, các người khác rập tiếng đọc theo. Có một cụ già 60 tuổi tên là Luca Thu người làng Kẻ Sặt, lúc cụ thấy bổn đạo sợ hãi vì người công-giáo ngoại quốc và bản-xứ sắp phải giết chết, cụ chạy đến nộp mình cho quan và tự xưng là công-giáo. Cử chỉ ấy đã làm cho anh em xuất-giáo phải hổ thẹn, và để chuộc tội của họ, họ cũng chạy đến quan nộp mình và tự xưng là công-giáo.

Lúc đến nơi pháp-trường giáo-sĩ Buccharelli quỳ xuống hôn đất, vì đất ấy sẽ thấm máu của các đấng tử đạo, rồi giữa vòm trời bao la người dâng mạng sống cho Thiên-Chúa. Một đàn chim trắng không hiểu từ phương trời nào đến, bay liệng trên đầu các « tù phạm » và đứng vòng tròn như hình triều thiên trên đầu giáo-sĩ Buccharelli. Dân chúng lấy làm bỡ ngỡ nhưng cũng có kẻ cười nhạo : « Nếu Thiên-Chúa các người công-giáo thờ phép tắc uy-quyền sao chẳng khiến đàn chim trắng này đem bắy người lên cao cho khỏi phải chém ? » (1).

Đến sau một ngôi sao chổi hiện ra, dân chúng khiếp sợ và trách chúa Trịnh, Trịnh-Cương tế trời rồi khuyên dân « Trời đã nhận của lễ và đã nguôi giận rồi ».

Trời đã nguôi giận thế mà một hôm trong năm 1729 Trịnh-Cương đi viếng chùa ở Hà-Nội về, Trịnh-cương bất thình lình, thổ huyết rồi ngã ngửa ra chết

Mặc dù các chúa Trịnh cấm đạo, các giáo-sĩ dòng Tên vẫn đến Bắc-Việt, và bốn giáo-sĩ đã bị bắt. Bốn giáo-sĩ ấy là Alvarez, Cratz, D'Abreu và Da Cunha, với các giáo-sĩ có 2 thầy giảng và người lái thuyền cũng bị bắt Hai thầy giảng ấy là Marc và Vinh-Sơn. Các ngài bị bắt chiếu theo sắc-lệnh của Trịnh-Giang. Giải đến Hà-nội các ngài được lệnh đạp ảnh chuộc tội dưới chân, nhưng lẽ dĩ nhiên là không bao giờ các ngài làm việc quái ác ấy. Lính kéo các ngài đạp lên ảnh nhưng các ngài quỳ sụp xuống đất và hôn ảnh Thánh-Giá cách thành kính, duy chỉ có anh lái thuyền vì sợ hình khổ nên đã bằng lòng làm việc tội lỗi. Các quan và lính tráng chê cười anh rằng : « Thằng gớm chưa ! rày nó đã dám chà đạp Đấng nó thờ bấy lâu nay ». Các quan thấy hai thầy giảng vững vàng không chối đạo, ra lệnh lấy búa mà đánh giập đầu gối các thầy. Thầy Vinh-Sơn vì chịu không nổi những hình khổ nên đã chết trong ngục năm 1736.

Ngày 7-1-1737 có nhân-viên bộ hình vào ngục khám xét, các ngài đoán là đã gần đến ngày xử, vài ngày sau lại có lý-hình vào ngục tập

(1) *Ravier : « Sử ký hội Thánh » III. 248.*

chém trước mặt các ngài. Từ ngày ấy không còn cấm cửa ngục nữa, nên anh em giáo-hữu được tự-do đến viếng thăm và hôn xiềng của các ngài. Sáng ngày 12-1-1737 lính dẫn các ngài đến sân triều đình cho được xem án. Thầy Marc phải lưu đầy mà thôi chứ không được án xử tử như các thầy kia, thầy phàn nàn với các quan: « nếu các ông nầy đáng chết vì đã vào giảng đạo Công-giáo trong nước, thì tôi đáng chết hơn nữa vì chính tôi đã rước cùng đưa các ông vào đây ».

Các quan đem bốn giáo-sĩ dòng Tên đến đất Đồng-Mơ gần Hà-Nội. Trên đường đi đến nơi pháp-trường các quan có biểu các giáo-sĩ một số tiền để mua hoa quả uống nước, nhưng các giáo-sĩ khước từ, các ngài chỉ nhận lễ của bổn-đạo dâng, ăn một chút và phân phát cho lý hình. Đến nơi xử các đấng ấy quỳ xuống, ngửa mặt trông lên trời cầu nguyện, vẽ dấu Thánh-giá trên những cây cọc mà các lý hình sắp buộc các ngài vào, rồi bình tĩnh các ngài đợi lát gươm kết-liễu đời hy-sinh cao cả của các ngài.

Thế là máu của các Giáo-sĩ dòng Tên đã hòa lẫn với máu người công-giáo miền Bắc. Trên xương máu ấy xây đắp thành-quách kiên cố của giáo hội Việt-Nam. Sau lúc xử, ông trấn-thủ đã ra lệnh bắt các ngài, ngã lăn ra chết tươi. Cũng trong thời kỳ ấy trong nước phải hạn hán, mất mùa lại còn giặc giã nổi lên chống chính quyền. (1) Trịnh-Giang là một con người dâm đãng, chúa thích những nơi thanh vắng để có thể làm thỏa-mãn những đòi hỏi của thể xác, mà mắt người đời không biết đến, vì thế mới xây hai ngôi chùa Hồ-Thiên và Thương-Hải. Hai chùa này không khác gì hai hộp đêm của Trịnh-Giang. Đang lúc giặc giã nổi lên khắp nơi với khẩu hiệu phò Lê diệt Trịnh thì Trịnh-Giang vẫn điềm nhiên phạm tội với một vương-phi của bố ông ta. Một tiếng sét đánh làm ông khiếp sợ, ông đục xuống hang sống trong 18 năm (2). Năm 1740, Trịnh-Doanh lên nối nghiệp Chúa. Cũng vào năm 1740 Louis Néez được phong làm Giám-Mục địa-phận Tây-Bắc.

Trịnh-Doanh chưa tha đạo nên có nhiều ông quan muốn lập công-nghiệp với nhà nước, bắt đạo cách ráo riết.

(1) *Ravier : « Sử ký Hội Thánh » III. 286.*
Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược » 269.
(2) *Trương-vĩnh-Ký : Cours d'Histoire Annamite II. 174.*

Năm 1741 có một ông quan đi đâu chẳng biết, nhưng nửa đường bị trời mưa ông vào trại một người dân để trú. Trong trại có một cụ già 70 tuổi và một đứa cháu của ông lên 14 tuổi, quan thấy trên tường có mẩu ảnh, tức quá ông giựt mẩu ảnh và bắt hai ông cháu đạp mẩu ảnh. Nhưng hai ông cháu bắt khẳng quan truyền chém ngay cả hai ông cháu. Có một thầy Dòng Tên thuộc quốc-tịch Đức và hai giáo-sĩ Dòng Đa-Minh bị bắt, giáo-sĩ dòng Tên chết rũ tù và hai Cha Dòng Thánh Đa-Minh là François Gil và Leziniana phải trảm quyết năm 1745.

CHƯƠNG X

GIÁO-SĨ DÒNG ĐA-MINH TÂY-BAN-NHA (1676-1773)

I.— CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO.

Trong công cuộc truyền giáo tại Việt-Nam, các tu-sĩ dòng Đa-minh đã là những người thợ của buổi sáng sớm.

Qua những trang sử đầu-tiên của Giáo-hội Việt-nam chúng ta đã ghi nhớ tên của một tu-sĩ Đa-minh người Bồ-đào-nha, cha Gaspar de Santa Cruz. Cha Gaspar đã đến miền Nam Việt-nam vào năm 1550 và giảng đạo tại Hà-Tiên (1).

Hai tu sĩ khác thuộc dòng Đa-minh, cha Lopez và Acevedo đến giảng đạo dưới triều-đại Lê-anh-Tông (1556-1573) và sau mười năm hoạt-động tông-đồ, bị trục xuất sang Macao.

Dưới đời Lê-thế-Tông (1578-1599) hai cha dòng Đa-minh, Louis de Fonseca người Bồ-đào-nha và Grégoire de la Motte người Pháp, cả hai thuộc tỉnh dòng Santa Cruz đã đến Việt-nam (1580) và truyền-giáo tại vùng Quảng-nam. Hai cha bị vua Chiêm-thành bắt đem về Chà-Bàn (gần Qui-nhơn) và chết vì đạo vào quãng năm 1588 (2).

(1) *Xem trang 44.*

(2) *Xem trang 42.*

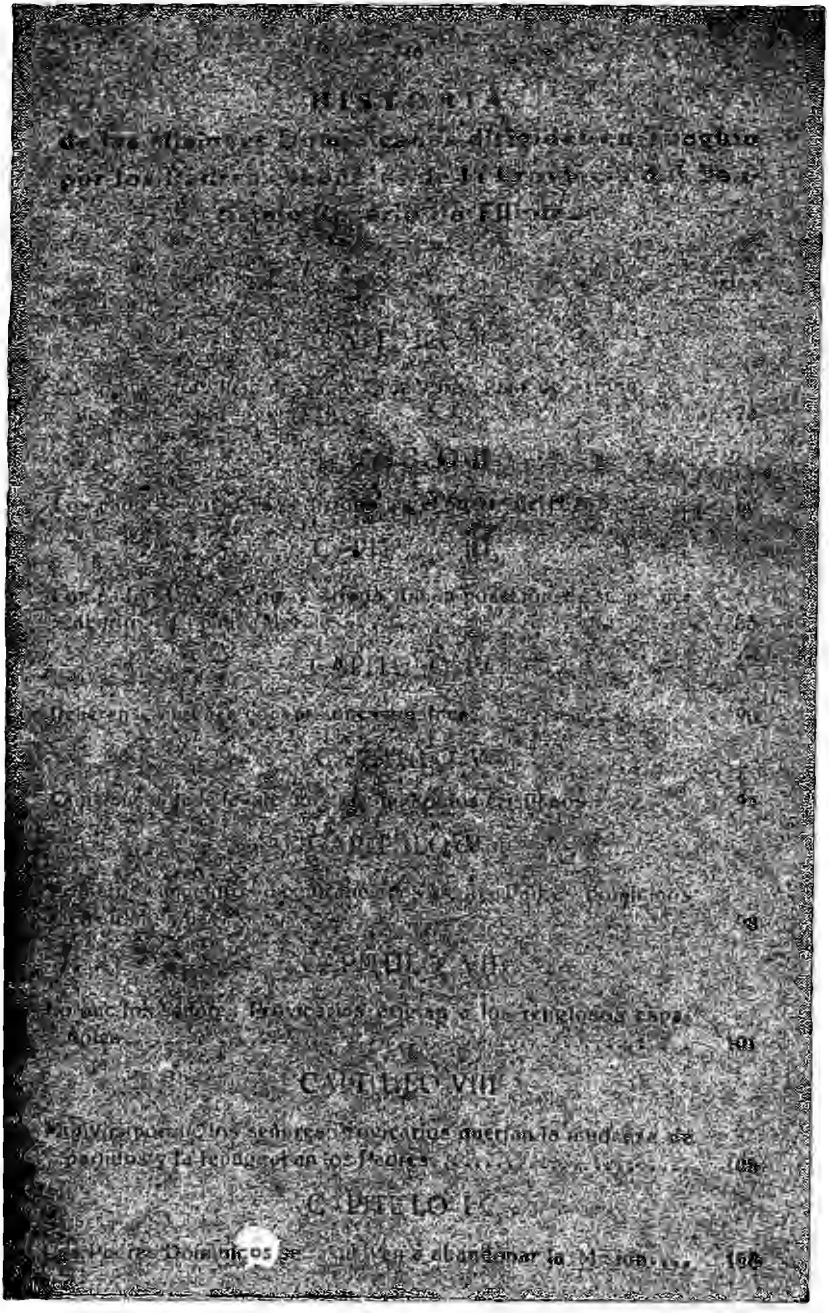

18.— Bản Mục-lục quyển Lịch-sử các địa-phận dòng thánh Đa-Minh ở Bắc-Việt của Marcos Gispert.

Các thừa-sai thuộc dòng Đa-minh truyền-giáo tại Việt-nam trong những năm đầu hầu hết là người Bồ-đào-nha thuộc tỉnh Dòng Santa Cruz, trụ sở chánh đặt tại Malacca. Nhưng trước khi tỉnh Dòng Rất Thánh Mân-côi, trụ sở chính tại Manila, nhận một khu-vực truyền-giáo chính-thức, thì đã có nhiều tu-sĩ Đa-minh thuộc tỉnh Dòng này đến truyền giáo ở Cao-mên và miền Nam nước Việt rồi. Năm 1596 hai vị thừa-sai Đa-minh người Tây-ban-nha đến Việt-nam : cha Alonso Jimenez và Diego Aduarte (1). Các ngài đặt chân trên hải-cảng Cửa-hàn, và hoạt-động tông đồ cách mãnh liệt với sự giúp đỡ tăng cường của nhiều thừa sai khác cùng tỉnh dòng, như các cha Juan Maldonado và Pedro de la Bastida (1601) ; cha Inigo de Santa Maria, Jeronimo Belen, Alonso de Santa Catalina (1603) ; cha Juan B. Moralès (1628).

Nhưng, câu chuyện các tu-sĩ Đa-minh Tây-ban-nha bắt tay thật sự vào công cuộc truyền-giáo khởi công vào năm 1658, khi Đức Cha Lambert de la Motte sai hai linh-mục bản xứ người vừa thụ-phong sang học-tiếng Trung-hoa tại Manila và thay mặt người mời các tu-sĩ dòng Đa-minh đến lãnh nhận việc truyền-giáo tại miền Nam Việt-nam, hiệp-lực với các thừa-sai Pháp (2).

Cha Felice Pardo, bề trên tỉnh dòng Rất Thánh Màn-Côi chỉ định 6 tu-sĩ lên đường sang Việt-Nam. Nhưng chính-phủ Tây-ban-nha không chấp-thuận, viện cớ là không muốn đụng chạm đến ảnh hưởng và quyền-lợi của nước Bồ-đào-nha tại Việt-Nam.

Trong lúc đó, chính đức Cha Pallu sang Manila yêu cầu dòng Đa-minh gởi thừa-sai sang truyền-giáo ở những địa-phận Việt-Nam. Trước lời xin khẩn khoản của hai vị Giám-mục và dựa trên sắc-lệnh của Đức Giáo-hoàng Urbanô IV ban quyền cho tu-sĩ Đa-minh giảng đạo trong khắp các quốc gia Á đông, cha Pardo lén lút gởi hai cha Juan de Santa Cruz và Juan Arjona. (3) Các cha lên một chiếc tàu Trung-Hoa, cập bến tại Batavia và lại dùng một chiếc tàu Anh để

---

(1) Xem trang 42.

(2) Marcos Gispert. Historia de las Misiones Dominicanas en Tungkin. 64.

(3) Marcos Gispert. Historia de las Misiones Dominicanas. 83.

đến Việt-Nam. Sau nhiều khó khăn hiểm trở, hai cha đến Trung-linh thuộc tỉnh Nam-định.

Các tu-sĩ Đa-minh đến tại Việt-Nam trong một hoàn cảnh cực kỳ khó khăn vì cơn bách-hại công-giáo đã tái-diễn trên đất Bắc. Nhiều giáo dân bị bắt, bị phạt tiền hay đánh đòn. Hai cha Deydier và Bourges bị trục xuất khỏi Việt-Nam và các ngài chỉ ở lại được nhờ dựa vào uy tín và quyền lực của nước Pháp, mà các ngài trình bày cho chúa Trịnh-Tặc như là một cường quốc mạnh nhất tại Âu-Châu (1).

Vừa đến nơi, các cha rất bỡ ngỡ vì phải sống dưới thuyền của Đức Giám-mục. Các ngài không ưa thích gì Bắc-Việt khi biết rõ rằng ngoài việc cấm đạo hoành hành khắp nơi còn có sự bất đồng ý kiến giữa các cha Dòng Tên và các vị Giám-mục. Hai cha Đaminh muốn nhờ chiếc tàu đã đem các ngài đến đưa các ngài về lại Manila. Nhưng vì Deydier và Bourges nài xin, nên các ngài cũng miễn cưỡng ở lại với điều-kiện là các đức Giám-mục phải tôn trọng những quyền lợi riêng của Dòng Đaminh và xem sắc lệnh Speculatores của Đức Giáo-hoàng Clement IX như là không có (2).

Ngày 7-7-1676, cha chính Deydier chỉ các cha Đaminh đến (Hưng-yên) và ngày 20-11-1677 lại được chỉ đến lo một vùng trong tỉnh Nam-Định. Tháng 8 năm 1677, một tu-sĩ khác dòng Đaminh, cha Dinisio Moralès đến trợ lực với các ngài trong công cuộc truyền giáo trong các tỉnh Bắc-Ninh, Hải-Dương và Nam-định.

Vì những yêu sách của cha Deydier, ba cha rời bỏ Việt-Nam và chỉ bằng lòng trở lại sau khi đã được đức cha Louis de Laneau tự tay ký bản ban đặc-ân theo như ý các ngài mong muốn. Đức Giáo-

---

(1) *Chappoulie : Aux Origines d'une Eglise I ; trg. 362-363.*

(2) *Sắc lệnh Speculatores, ra ngày 13-9-1669 quyết định về những mối ban giao giữa tu-sĩ thừa sai và các vị Giám-mục truyền cho các tu-sĩ phải vâng phục các Giám-mục trong công cuộc tông đồ truyền giáo, không được xây cất nhà thờ ở những nơi đã có các tu-sĩ hay linh-mục lo rồi, không được nhận lời khẩn của các thầy giảng...*

hoàng Innocentê XI, năm 1679, đã phân chia ranh giới vùng hoạt động của các tu-sĩ Đa-minh và chỉ định cho các ngài ở địa-phận Đông-bắc thuộc tả ngạn sông Hồng-hà (1). Ngày 20 tháng 8 năm ấy, ba cha dòng Đa-minh trở về Bắc-Việt.

Lúc ấy, miền Bắc gồm hai địa-phận : địa-phận Đông-bắc dưới quyền đức cha François Deydier và địa-phận Tây-bắc dưới quyền đức cha Jacques de Bourges.

Năm 1680, hai đức cha Deydier và Bourges tuy đã được cử làm Giám-mục nhưng chưa được tấn phong, vẫn tiếp tục bắt các giáo-sĩ dòng Đa-minh phải nhận làm việc theo đường lối của các ngài, nghịch với những đặc ân mà các giáo-sĩ dòng này đã được mấy năm trước. Vì thế, các cha thừa-sai Tây-ban-nha lại đến Phố-Hiến, lên một chiếc tầu Pháp, nhưng các cha đã bị lộ diện và bị bắt. Chỉ có cha Santa Cruz lúc ấy còn ở Trung-linh được tự do thôi.

Cũng vào thời kỳ này, Thánh bộ Truyền-giáo gởi đến Bắc-Việt cha Raimundo Lezoli (2) người Ý thuộc tu-viện Đa-minh Thánh Sabina tại Roma. Người vượt biển với tư cách là một y-sĩ trên một chiếc tầu Pháp và mang theo sắc lệnh của Tòa-thánh đặt hai cha Deydier và Bourges làm Giám-mục. Đến Việt-nam, công việc thứ nhất của người là đi theo hai vị tân Giám-mục đến Ayuthia, nơi hai đấng được thụ-phong. Mấy tháng sau khi trở về Phố-Hiến, cha Lezoli đặt mình dưới quyền cha Santa Cruz và cộng-lực với người coi sóc miền Gia-thủy, Nam-trực, Trúc-ninh, Thanh-quang và Vũ-tiến.

Tuy vẫn còn gặp nhiều khó khăn với các vị Giám-mục, con cái của thánh Đa-minh vẫn tiếp tục thực hiện một công cuộc tông-đồ tốt đẹp cho đến nỗi năm 1690, trong bức thư gởi về cho các vị bề trên Dòng ở Manila, cha Santa Cruz đã nói đến những con số an ủi : 70 nhà thờ, 18.000 bổn đạo và mỗi ngày, từng trăm người đến xin gia-nhập Hội-thánh. Vì công-việc tông-đồ càng ngày càng bành trướng hùng mạnh,

(1) *Marcos Gispert. Historia de las Misiones Donminicanas 107.*

(2) *Marcos Gispert, Historia de las Misiones Dominicanas 114.*

cha Santa Cruz xin bề-trên gởi thêm giáo-sĩ đến truyền-giáo tại Việt-nam. Giáo-sĩ Antonio Berlain và Tomas de Gurruchategui đến Bắc-Việt năm 1693. Danh tiếng của cha Berlain mau lừng lẫy đến nỗi người Lào cũng xin người đến giảng đạo tại xứ sở họ. Nhưng lúc đi đường, ngài lâm sốt rét và qua đời lại Kẻ-trấn. (1)

Năm 1694, từ Phi-luật-tân, hay cha Pedro de Santa Teresa và Francisco Lopez đến Bắc-Việt (2). Các ngài phải đi qua Thái-lan để từ đó đến Bắc-Việt. Nhưng đến cửa sông Mẹ-nam, các cha gặp bão và được đức cha Laneau cho tạm trú tại chủng-viện ở Ayuthia. Chỉ hai năm sau, vào tháng 8-1696, sau khi Đức cha Laneau từ trần, các ngài mới lên đường vào Bắc-Việt để rồi lăn lộn trốn tránh nay đây mai đó trong tỉnh Hưng-yên, suốt 6 tháng trời trên chiếc thuyền đã đem các ngài đến Việt-nam. Thấy tình-thế không cho phép các ngài hoạt động tông đồ, hai cha đang dự định bỏ Việt-nam thì cha Santa Cruz hay tin, đưa thuyền ra đón và đưa các cha về trốn tại Kẻ-sát. Mãi đến ngày 18-7-1697, thấy cơn bách hại có phần giảm bớt, các cha Santa Cruz, Lezoli, Santa Teresa và Lopez mới dám trở về trụ sở của các ngài để cố gắng hoạt động lại, mặc dầu vẫn phải trốn tránh.

Sau khi đã cai quản địa-phận Đông-bắc được 14 năm, đức cha Deydier qua đời năm 1693. Tòa-thánh chỉ cha Lezoli làm giám-mục hiệu tòa Olon cai quản địa phận Đông-Bắc. Nhận được sắc lệnh Tòa-thánh, cha Lezoli thấy mình không đủ điều kiện gánh vác trọng-trách đó và một mực từ chối cho đến năm 1702 mới nhận. Đức cha Lezoli thụ phong tại Kẻ-sát ngày lễ Đức Mẹ Dâng mình, 2 tháng 2 năm 1702, bởi tay đức cha Edmond Belot. Đức cha Lezoli là vị Giám mục đầu tiên tại Bắc-Việt thuộc Dòng Đa-minh. Đời sống gương mẫu và nhân đức của người làm cho mọi người mến phục (3).

Năm 1699, Phi-luật-tân gởi đến Bắc-Việt 37 vị truyền-giáo nữa. Trong số, có một giáo-sĩ người Ý nhân-viên của Thánh bộ truyền-giáo,

(1) *Marcos Gispert, Op cit, 126.*

(2) *Marcos Gispert, Op cit, 131.*

(3) *Marcos Gispert, Op cit, 135.*

cha Thomas Sixtri. Lúc đức cha Raimundo Lezoli mất ngày 18-1-1706, cha Sixtri được cử thay thế. Sở dĩ Thánh bộ Truyền-giáo chọn hai Giám-mục thuộc quốc tịch Ý ở Địa-phận Đông-Bắc là để tránh những sự động chạm thường hay xảy ra giữa các thừa-sai Tây-ban-nha, Bồ-đào-nha và Pháp. (1)

Nhìn thấy công việc của tu-sĩ Đa-minh Tây-ban-nha làm tại Việt-nam, qua bao tranh chấp bên trong và bách hại bên ngoài, chúng ta không khỏi cảm phục con đường của Thiên-Chúa. Ngay từ ban đầu các tu-sĩ dòng Đa-minh Tây-ban-nha cũng góp phần xương máu xây dựng Giáo-hội Việt-nam, như các cha Gil de Federich Tế, Mateo Alonso Liciniana Đậu, cha Jacinto Castanheda Gia và Vinh-Sơn Liêm.

II.— CÁC GIÁO-SĨ TỬ-ĐẠO DÒNG ĐA-MINH.

1.— Gil de Federich Tế và Mateo Liciniana Đậu.

Hai giáo-sĩ Gil và Liciniana quê ở Tây-ban-nha (2) Gil đến Việt-nam năm 1735 và lập trụ sở tại Lục-Thủy. Hai năm sau có một Thày sư tên là Tình vì ghét đạo nên đem quân vây làng Lục-Thủy, để bắt giáo-sĩ Gil. Lúc ấy Người vừa làm lễ xong, muốn cho con chiên bổn đạo khỏi khổ sở, như Chúa Giêsu, Người đã đi nộp mình cho quân lính. Bổn đạo đem tiền bạc đến xin Thày sư Tình tha cho giáo-sĩ Gil nhưng sư muốn nhiều tiền hơn, nên chưa tha được và giam giáo-sĩ trong nhà sư 15 ngày. Đang khi ấy bổn đạo đi kêu đến quan Trấn-Thủ. Ông này cho đi bắt cả sư Tình lẫn giáo-sĩ Gil nhưng sư Tình thoát được lên Hà-nội cáo quan Trấn-Thủ và cả làng Lục-Thủy. Ông Trấn-Thủ thấy công việc đã đến triều-đình thì không dám tha giáo-sĩ Gil, đành phải dẫn Người lên Hà-nội, rồi cáo sư Tình là kẻ đồng tâm với bổn đạo dám chứa tây dương-đạo trưởng trong nhà mình. Sư Tình chối không có thông đồng với bổn đạo xin cho

---

(1) Theo Bonifacy : Les débuts du Christianisme en Annam, trang 96. Theo tài liệu « Bách chu niên 4 chân-phước Tử đạo » Chân-lý xuất bản, trang 55 thì nói sau khi đức cha Lezoli qua đời, cha Juan de Santa Cruz (Đức cha Thập) kế vị.

(2) Marcos Gisperl : Hirtoria de la Misiones, trg. 200-209-229.

phép được chà đạp ảnh tượng trước mặt các quan. Nhân dịp ấy Gil cũng được mời chà đạp lên ảnh tượng, giáo-sĩ liền bước tới quỳ xuống và hôn kính ảnh tượng. Người phải án trảm quyết.

Cuối năm 1743 giáo-sĩ Liciniana cũng bị bắt và cũng được phúc xử với giáo-sĩ Gil ngày 12-1-1745.

Ba năm sau vụ xử này, một hôm Trịnh-Doanh đi khám súng ống, thấy ở trên mấy khẩu súng có chữ Hòa-Lan, Chúa Trịnh mới sực nhớ đến hai Thày Dòng kia và hỏi các thày ở đâu? Các quan thưa đã xử hai Thày rồi. Chúa nổi tức quở mắng các quan và bắt các Ông phải tìm cho ra một giáo-sĩ biết tiếng Hòa-Lan để cắt nghĩa cho Chúa. May lúc ấy có giáo-sĩ Paleceuk một linh-mục dòng Tên thuộc quốc-tịch Đức biết tiếng Hòa-Lan và đã đến Hà-nội để cắt nghĩa cho Chúa. Chúa tha các người công-giáo bị giam. « Chúng ta không nên để các người công-giáo mang xiềng xích đang lúc chúng ta nhờ đến các thày đạo của người Công-Giáo ». Người công-giáo lúc ấy lại được tự do hành đạo, nên nhiều người nghèo khó cũng như giàu sang theo đạo công-giáo. Phong trào theo đạo ấy đã làm cho các thày sư ghen tương các linh-mục, các thày xúi người lương ghét đạo. Thày sư bị bắt và bị xử trảm quyết, may nhờ có giáo-sĩ Paleceuk can thiệp nên thày sư được Chúa Trịnh ân xá. Chúa tha nhưng ngăm ai còn dám cáo gian các linh-mục, người ấy sẽ bị cắt lưỡi.

Chúa Trịnh mời một giáo-sĩ thiện xạ và một giáo-sĩ giỏi toán pháp ở Macao đến Việt-Nam. Theo lời mời, năm 1751 có một giáo-sĩ dòng Tên đến Bắc-Việt.

Trịnh-Doanh mất năm 1767, Trịnh-Sâm cầm quyền cũng năm ấy. Trong đời Chúa Trịnh-Sâm có một Thày sư phạm tội rất nặng bị án trảm quyết. Trịnh-Sâm ra sắc-lệnh cấm thi-hành mấy khoản trong đạo Phật nhưng chúa sợ dân lầm tưởng chúa bênh đạo công-giáo nên chúa lại ra sắc-lệnh cấm đạo và tuyên-bố: « Vị linh-mục nào bị bắt sẽ bị trảm quyết ». Trong dịp này, các quan hà hiếp dân. Một giáo-sĩ dòng Tên, Horta bị bắt và phải giam tù trong 3 năm.

Năm 1773 có hai giáo-sĩ dòng thánh Đa-Minh Hyacinthe Castaneda người Tây-Ban-Nha và Vinh-Sơn Liêm người Việt-Nam bị bắt.

2.— Jacinto Castaneda và Vinh-Sơn Liêm tử đạo.

Chân-Phúc Vinh-Sơn Liêm sinh năm 1731 (1) tại Thôn-Đông, làng Trà-Lữ, Xứ Phú-Nhai, Tỉnh Nam-Định. Thân-phụ chân-phúc là ông An-tôn Doãn, một thân hào ở thôn-quê cũng như thân-mẫu, Bà Maria Doãn là những giáo-hữu hưu sốt sắng chuyên-môn dạy dỗ con cái. Năm 12 tuổi được nhận vào nhà Đức Chúa Trời ở Lục-Thủy, Vinh-Sơn Liêm tỏ ra thông-minh và đạo-đức vì thế nên sau ba năm học-tập, cậu được chọn sang Manila theo ban Trung-học tại Trường Juan de Letran và Đại-học tại Trường Santo Tomas do các cha Đa-Minh điều-khiển. Trong khi theo các khóa học phần đời, Vinh-Sơn Liêm vẫn chuẩn-bị gia-nhập Dòng Thánh Đa-Minh, được mặc áo dòng ngày 8-9-1753 và đến năm 1758 được chịu chức Linh-Mục. Lúc trở về nước Cha Liêm được cử làm giáo-sư tại chủng-viện Trung-Linh, Bùi-chu bên cạnh Cha Bề Trên Phụ-Tỉnh Louis Espinazo. Sau một thời gian ngắn, Người đi truyền-giáo tại các miền Lại-Ổn, Quất-Lâm, Trung-Lao, Lục-Thủy. Đi tới đâu vị Linh-Mục cũng được giáo-hữu tận tình triều mến vì Người đem hết tài-trí, tâm hồn và sức lực để giúp ích thiêng-liêng cho mọi người. Theo những bức thư Người viết năm 1764 cho Cha Bedre Ire, Bề Trên Dòng Đa-Minh Tỉnh Mân-Côi Manila và cho Đức Cha Bernardo Votaris, Giám mục địa-phận Nueva Segovia thì người em thứ sáu của Trịnh-Doanh (1740-1767) trở lại đạo Công-Giáo và chịu phép tẩy trước khi từ trần với sự giúp đỡ về đàng thiêng-liêng của các Cha thuộc Hội truyền-giáo Ba-lê.

Trong những bức thư ấy Cha Vinh-Sơn Liêm đều bày tỏ những nỗi khó khăn của giáo-hữu Việt-Nam gặp phải trong sự giữ đạo và những gian-nan của chính linh-mục trong công cuộc truyền-giáo. Thực ra lúc ấy Giáo-Hội miền Bắc sắp trải qua một cơn thử thách mới. Ngày 1-10-1773 lúc giảng đạo tại Lương-Đông, linh-mục Vinh-Sơn

(1) *Marcos Gispert Historia de la Misiones Dominicanas. Trang. 272.*

Liêm bị bắt và giải về giam giữ tại Hưng-Yên. Trong nhà giam cha Vinh-Sơn Liêm gặp một giáo-sĩ Tây-Ban-Nha đã bị bắt mấy tháng trước : Cha Jacinto Castenheda. Sau đó cả hai vị bị giải về kinh-đô để Chúa Trịnh đích thân thẩm-vấn.

Chính vào lúc ấy đã xảy ra một cuộc hội nghị nổi tiếng trong lịch sử tôn giáo ở Việt-Nam, gọi là Hội-Đồng Tứ-Giáo (2) một nội dung được ghi chép trong một cuốn sách nhỏ thường tái-bản nhiều lần ở ngoài Bắc cũng như ở trong Nam. Tài-liệu này thuật rằng : dưới đời Cảnh-Hưng Chúa Trịnh-Sâm có bắt hai linh-mục đạo Công-giáo, một người Tây-Dương và một người bản quốc, lúc ấy ở trong Triều có một Ông quan lớn, chú của Chúa Trịnh là người bên lương nhưng có bà mẹ theo đạo Công-Giáo, vì lòng mộ đạo nên thường khuyên con tòng giáo. Ông quan lớn nọ chưa biết nên nghe lời khuyên của Mẹ hay tuân lệnh cấm đạo của Chúa Trịnh nên nảy ra sáng kiến triệu-tập các đại-diện của bốn tôn-giáo chính : Khổng-Giáo, Phật-Giáo, Lão-Giáo và Công-Giáo để thảo-luận.

Thực-hành ý-định ấy, Ông cho mỗi một nho-sĩ, một nhà sư, một thầy pháp và hai linh-mục đang bị giam ở kinh-đô đến tư-dinh của Ông và sự bàn cãi diễn ra trước mặt của Ông. Chính Ông khai mạc Hội-Nghị và tuyên-bố lý-do : Ông thường nghe nói đạo nầy đạo nọ song không biết phải theo đạo nào, nên Ông mới mời các đạo-trưởng đến thảo-luận để Ông được biết rõ tôn-chỉ của mỗi đạo và định-đoạt thái-độ. Sau khi trao đổi ý-kiến, đại-diện đạo Công-Giáo đề-nghị tiêu-chuẩn như sau : Người ta bởi đâu mà có ? Sống ở đời này để làm gì ? Chết rồi đi đâu ?

Các đại-diện khác chấp thuận điều đó. Ông quan lớn chỉ định rằng : mỗi vấn đề phải bàn cãi tường tận trong cả một ngày để Ông nhận rõ thị phi. Thế là hội-nghị tiến hành trong ba ngày liền. Trong cuộc thảo-luận, đại-diện Công-giáo áp-dụng chiến-thuật minh-giáo, lại thường trưng bày lý-lẽ và điển-tích rút ở các sách kinh sử bằng chữ Hán để minh-giải lập trường của mình khiến Ông quan thụ-lý.

---

(2) *Tài-liệu của Phạm-Đình-Khiêm xem Bách-Chu Niên bổn Chân-Phước tử đạo 1861-1961. Trang 66.*

Cuốn sách Hội-Đồng Tử-giáo không kể rõ tên hai linh-mục dự hội nghị khá ly-kỳ này nhưng theo truyền-thống và một vài sử-gia như Marcos Gispert (1) thì hai vị đó chính là Castanheda và Vinh-Sơn Liêm. Cũng theo tục truyền thì chính Cha Vinh-Sơn là tác-giả tập tài liệu nói trên. Cha Castanheda trước khi đến Bắc-Việt đã từng giảng đạo ba năm ở Trung-Hoa như vậy không lạ gì khi thấy Người thông thạo một ít điển-tích hay châm ngôn của người Trung-Hoa. Tuy nhiên số phận của hai nhà truyền-giáo đã được định đoạt một cách khác. Mẹ của Chúa Trịnh-Sâm rất sùng đạo Phật, một hôm bà hỏi hai giáo-sĩ rằng : «Kẻ không theo đạo Công-giáo chết rồi đi đâu ? » Một trong hai thầy trả lời : «Bẩm Bà sa hỏa ngục». Bà thịnh nộ như sư tử Hà-Đông rồi truyền giam hai giáo-sĩ vào cũi. Trịnh-Sâm vì chiều Mẹ, y án xử tử hai giáo-sĩ và ngày 7-11-1773 hai linh-mục Castanheda và Vinh-Sơn Liêm được phước lấy máu đào minh-chứng tín ngưỡng và lòng trung-thành của mình với Thiên-Chúa. Linh-Mục Vinh-Sơn Liêm được suy-tôn lên bậc Chân-Phước do Đức Pio X ngày 20-6-1906.

GIAI ĐOẠN II :

DƯỚI ĐỜI TÂY-SƠN (1777-1800)

CHƯƠNG XI

NHÀ TÂY SƠN

Từ ông Nguyễn-Hoàng trở đi họ Nguyễn làm chúa trong Nam, phía Bắc chống nhau với họ Trịnh, phía Nam đánh lấy đất chiêm-Thành và Cao-Mên, truyền đến đời Võ-Vương. Võ-Vương lập cung điện ở đất Phú-Xuân và phong cho người con thứ 9 là Nguyễn-Phúc-Hiệu làm thế-tử. Năm 1765 Võ-Vương mất, bấy giờ thế-tử cũng đã mất rồi, con của thế-tử là Nguyễn-Phúc-Dương hãy còn nhỏ mà người con trưởng của Võ-Vương cũng mất. Tờ di chiếu định lập người con

(1) *Marcos Gispert : Historia de las Misiones Dominicanas. Trang 277.*

thứ hai lên nối nghiệp chúa, nhưng khi ấy người quyền thần là Trương-Phúc-Loan đổi tờ di chiếu đi và lập người con thứ 16 của Võ-Vương mới 12 tuổi lên làm chúa gọi là Định-Vương (1) hay là Huệ-Vương.

Trương-Phúc-Loan truyền bắt giam tù Hiếu-khương-Vương, con thứ hai của Võ-Vương và Hiếu-khương-Vương đã chết trong tù để lại hai người con là ông hoàng Phúc-Đồng (2) và Nguyễn-Ánh.

Trương-Phúc-Loan là người tham lam, làm nhiều điều tàn ác trong nước ai cũng oán giận. Vì thế ở Nam tại ấp Tây-Sơn cách 25 cây số phía Tây-Bắc Qui-Nhơn có 3 anh em họ Hồ (3), tên là Nhạc, Lữ, Huệ, dấy binh đánh phá tại đất Qui-Nhơn. Ở Bắc chúa Trịnh đem quân vào chiếm Phú-Xuân và làm cho cơ nghiệp nhà Nguyễn phải sụp đổ. Muốn khởi loạn ba anh em Tây-Sơn lấy họ mẹ là Nguyễn để dễ thu phục nhân tâm vì đất trong Nam vẫn là đất của Chúa Nguyễn.

Nguyễn-Nhạc là người có can đảm và có mưu mô, muốn chiếm lấy thành Qui-Nhơn, ông chui vào cũi và sai người khiêng cũi nạp cho ông tuần-phủ ở Qui-Nhơn tên là Nguyễn-khắc-Tuyên. Nguyễn-khắc-Tuyên cho đưa cũi vào trong thành, đến nửa đêm Nhạc ra khỏi cũi, chặt đầu Tuyên và bộ hạ rồi chạy đi mở cửa cho quân lính Tây-Sơn vào chiếm thành (4). Người Trung-Hoa địa-phương cũng nổi lên giúp Tây-Sơn, dưới sự điều khiển của Lý-Tài. Sau lúc chiếm Qui-Nhơn, Tây-Sơn chớp nhoáng xua quân đi lấy Quảng-Nam và Quảng-Ngãi. (5)

---

(1) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược » 344. Có tác-giả lại nói chính Võ-Vương chỉ Định-Vương lên nối nghiệp chúa : Schreiner — « Les Institutions Annamites en Basse Cochinchine » I. 145.*

(2) *B S.E.I. Octobre Décembre 1935, trang 114.*

(3) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược » 345.*

(4) *Trương-Vĩnh-Ký : « Cours d'Histoire Annamite » II. 180. Nhạc chém đầu ông tuần-phủ và bộ hạ xong, quân của Chúa Nguyễn không kháng cự lại vì đã mất người chỉ huy, họ đầu hàng và chính họ mở cửa cho quân Tây-Sơn vào.*

(5) *Tavernier : « Compte-rendu critique de Gia-Long de Marcel Gaultier » 23.*

Biết tình thế họ Nguyễn nguy ngập, Trịnh-Sâm sai đại tướng Hoàng-ngũ-Phúc vào đất Bố-Chính lấy cớ là vào đánh Trương-Phúc Loan. Lúc bắt được Trương-Phúc-Loan, họ Trịnh nói còn phải giúp Nguyễn đánh Tây-Sơn nên lại đem quân vào chiếm Phú-Xuân rồi kéo quân vào Quảng-Ngãi.

Tây-Sơn biết không thể nào đánh chống lại cả hai bên nên mới xin Trịnh-Sâm cho Nguyễn-Nhạc làm tiên-phong tướng-quân, Tây-Sơn hiệu-trưởng để đánh lại họ Nguyễn đang đóng quân tại Gia-Định. Đến năm 1777 Nguyễn-Nhạc được làm Trấn-Thủ Quảng-Nam.

Yên-tâm về mặt Bắc, Tây-Sơn đến đánh Gia-Định nơi đồn-trú của chú cháu họ Nguyễn. Nguyễn-Huệ cho quân đuổi bắt được Định-Vương, và cả Đông-Cung Thái-Tử Nguyễn-phúc-Dương (1). Nguyễn-phúc-Dương lấy hiệu là Tân-Chính-Vương, không phải là con mà là cháu của Huệ-Vương. Nguyễn-phúc-Dương là con của Thế-tử Nguyễn-phúc-Hiệu (2). Bị bắt tại làng Cao-Giang trong tỉnh Long-Xuyên, giải về Sài-gòn cả hai chú cháu đều bị giết, chỉ có một mình Nguyễn-Ánh thoát được (3).

Năm 1786 Vua Tây-Sơn sai em là Nguyễn-Huệ làm tiết-chế, rể là Vũ-văn-Nhậm làm tả-quan Đô-Đốc, Nguyễn-hữu-Chỉnh, đã về đầu hàng làm hữu-quan Đô-Đốc, đem quân thủy bộ ra đánh Thuận-Hóa tức

---

(1) Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược ». Định-Vương cũng có tên là Huệ-Vương Duệ-Tông Hiếu-Định Hoàng-Đế, Thái-Thượng-Vương.

(2) Louvet : « Histoire générale de la Société des Missions ». II. 32. Tavernier : « Compte-rendu critique de Gia-Long de Marcel Gaultier Saigon 1932 » trang 25.

(3) Võ-Vương có nhiều người con ; đây là những người con và cháu có tên trong lịch-sử.

Võ-Vương

Con thứ 2	*Con thứ 9*	*Con thứ 16*
Hiếu-Khương-Vương	*Nguyễn-phúc-Hiệu*	*Định-Vương*
sinh	*sinh*	
Nguyễn-Ánh	*Nguyễn-phúc-Dương*	

là Huế, lấy cớ phò Lê diệt Trịnh. Nguyễn-Huệ hạ được thành và bắt sống được viên Trấn-Thủ Phạm-Ngô-Cầu. Theo lời yêu-cầu của Nguyễn-hữu-Chỉnh, Nguyễn-Huệ kéo quân ra Bắc đánh họ Trịnh. Trịnh-Khải (1) tự tử năm 1786, Nguyễn-Huệ vào yết-kiến vua Lê. Nguyễn-Nhạc sợ em ở lâu ngoài Bắc có sự biến-đổi gì chăng, liền vội-vã suốt ngày đêm ra thẳng Thăng-Long.

Sau khi đã để vua Chiêu-Thống hoàn-toàn tự-chủ, đúng với loan-truyền: Diệt Trịnh phò Lê, anh em Tây-Sơn đều rút về Nam (2) để Nguyễn-hữu-Chỉnh giữ đất Nghệ-An.

Bấy giờ quyền-bính ở Bắc-Việt lại trở về nhà Lê, nhưng vì vua Lê-Chiêu-Thống không có tài cai trị nên lại để cho Trịnh-Bồng nắm giữ lấy quyền hành. Vua Lê phải cầu cứu với Nguyễn-hữu-Chỉnh. Nguyễn-hữu-Chỉnh dẹp yên được họ Trịnh nhưng rồi Nguyễn-hữu-Chỉnh cũng chuyên quyền không khác gì các chúa Trịnh.

Nguyễn-Huệ phải can thiệp, sai Vũ-văn-Nhậm đem quân ra bắt Nguyễn-hữu-Chỉnh ; Nguyễn-hữu-Chỉnh đại bại, và bị giết, vua Chiêu-Thống mới cầu cứu với nhà Thanh. Năm 1788 nhà Thanh phái Tôn-sĩ-Nghị đem quân 4 tỉnh Quảng-Đông, Quảng-Tây, Quí-Châu và Vân-Nam sang đánh Tây-Sơn. Nguyễn-Huệ thấy nước nhà lâm nguy, tự xưng là Hoàng-Đế niên hiệu Quang-Trung rồi cất đại binh đi đánh nhà Thanh đang thừa cơ xâm-lấn non sông đất Việt. Đêm 30 tết Quang Trung hạ các đồn Hà-Hồi, Ngọc-Hồi và đè bẹp quân Tầu ở Đống-Đa, đuổi chúng đến tận cửa Nam-Quan. Trưa ngày mồng 5 tết năm 1789 Quan-Trung giải-phóng Hà-Nội. Chiếm được Bắc-Việt Quang-Trung lập nền thống nước nhà.

---

(1) Trịnh-Sâm say-đắm nàng Đặng-thị-Huệ bỏ con trưởng là Trịnh-Khải mà lập con của Đặng-thị-Huệ là Trịnh-Cán lên làm Thế-tử vì thế năm 1782 Trịnh-Sâm mất, Trịnh-Cán được lên làm Chúa.

(2) Phạm-xuân-Độ : » Việt-Sử dẫn-giải» 126.

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở NAM-VIỆT

I.— BÁ-ĐA-LỘC VÀ NGUYỄN-ÁNH (1776-1784)

1.— Bá-Đa-Lộc dời nhà chung Hà-Tiên đến Biên-Hòa.

Lúc chủng-viện Hòn-đất ở Hà-Tiên được rời đi Pondichéry Ấn-Độ, (1) cha Pigneau de Béhaine (2) đi theo các chủng-sinh và làm giáo-sư chủng-viện, ở Pondichéry ngài được sắc lệnh của Đức Giáo-Hoàng cử làm Giám-Mục phó Đức cha Piguel. Ngài được tấn phong năm 1774 tại Madras Ấn-Độ. Ngài đến Macao vào năm 1775 rồi về Hà-Tiên theo lời mời của ông Trấn-thủ tỉnh này. Ông tên là Mạc-Thiên-Tứ người Trung-Hoa (3) ông nhường cho Bá-Đa-Lộc một khu đất khá rộng gần thành phố để có thể tiện việc truyền-giáo. Các giáo-hữu tụ họp ở đây đông đảo, vì giặc giã đói khát họ đã từ khắp các tỉnh Nam-Việt đến Hà-Tiên tị nạn. Các thừa sai ước lượng số tị nạn lên đến nghìn người. Bá-Đa-Lộc lập một họ ở Hà-Tiên cho những người công-giáo gọi là họ Pi-nha-Lêu. Chính lúc này ngài gặp ông Nguyễn-Ánh và đã cho Nguyễn-Ánh đến trốn tại nhà, còn Đại-Vương và cháu là Đông Cung Thái-Tử Nguyễn-phúc-Dương đã bị Tây-Sơn bắt ở Long-Xuyên và giết ở Saigon. Sau lúc trú một tháng trong nhà của Bá-Đa-Lộc, Nguyễn-Ánh đem mẹ và những người nghĩa thiết trốn trong một cù lao hiu quạnh ở vịnh Thái-Lan.

Cuối năm 1776 tất cả miền Nam đều ở dưới quyền kiểm soát của Tây-Sơn. Hành binh tưởng thế là xong xuôi, Tây-Sơn vội kéo quân về Qui-Nhơn và Huế chỉ để Tổng-đốc-Chu làm Trấn-Thủ Gia-Định.

---

(1) *Xem trang 122.*

(2) *Thường gọi là Đức Cha Bá-Đa-Lộc.*

(3) *Faure : « Mgr Pigneau de Béhaine ». 28. Ông Trấn-thủ Trung-Hoa này cháu ông Mạc-Cửu. Mạc-Cửu 50 năm về trước đã xin Chúa Nguyễn ngụ tại Hà-Tiên với một số người đồng hương của ông. Ông Trấn-thủ Hà-Tiên tên là Mạc-Thiên-Tứ. Xem Tavernir : « Monseigneur Pigneau de Béhaine, Evêque d'Adran ». 4 và 13.*

Xem Trần-trọng-Kim : Việt-Nam sử lược. 331.

Biết vậy Nguyễn-Ánh chiêu mộ những người còn trung-thành với nhà Nguyễn làm thành một đạo binh. Sau lúc đã đổ bộ ở Cà-Mau, Nguyễn-Ánh lần lượt chiếm Sa-đéc — Vĩnh-long — Mỹ-tho và Saigon.

Đầu năm 1777 Nguyễn-Ánh chiếm lại Nam-Việt hiện thời và tự xưng là Nguyên-Soái Đông-Sơn (1). Năm 1777 Tây-Sơn cũng có gởi quân đánh Nguyễn-Ánh nhưng Nguyễn-Ánh đã nhờ những tướng tá tài giỏi và sự giúp đỡ của ông Trấn thủ Hà-Tiên đã có thể đương đầu với Tây-Sơn. Nguyễn-Ánh chiếm Bình-Thuận, Phú-Yên. Năm 1778 Cao-Mên có loạn Nguyễn-Ánh can thiệp và lập chính-phủ bảo-hộ ở Cao-Mên. Tướng Hồ-Văn-Lâm làm toàn quyền trước nhất ở Cao-Mên. Muốn cho dễ cai trị Nguyễn-Ánh đóng đô ở phía Bắc Biên-Hòa và tự xưng là Chúa. Năm 1779 Nguyễn-Ánh sinh được một con đặt tên là Nguyễn-Cảnh, ông Hoàng nầy đã được Bá-Đa-Lộc làm thái-phó.

Ở Hà-Tiên ngoài Đức Giám-Mục, còn có các Thừa-sai Levasseur, Faulet, Leclerc và Morvan. Vì việc vào giảng-đạo ở Nam-Việt còn là một việc khó khăn, nên tất cả các Thừa-Sai được gởi đi giảng đạo ở Lào và Cao-Mên. Morvan lo về giáo-dục tại chủng-viện.

Ở Hà-Tiên đến lễ Đức Chúa Trời Ba Ngôi năm 1775 Đức Giám-Mục phong chức cho các thầy. Ngài trông cậy vào các thầy, những linh-mục tương lai của Giáo Hội Việt-Nam. Năm 1778 nhiều bọn cướp ở Cao-mên tràn qua, đến đốt khu nhà chung, giết 7 bà Phước và 4 học sinh. Vì ở Hà-Tiên không được yên, ở tại các tỉnh khác Nam-Việt lại bắt đầu yên ổn hơn nên Bá-Đa-Lộc rời tiểu chủng-viện đến Tân-Triều trong tỉnh Biên-Hòa.

Cũng vào thời kỳ này, bốn Thừa-Sai của người đã cố gắng lọt vào được Trung-Việt. Đức Giám-Mục Bá-Đa-Lộc nhận thấy các Thừa-Sai khó liên-lạc với người nên mới chọn Thừa-Sai Labartette làm Giám-Mục phó.

Ở tại Tân-Triều, Biên-Hòa, Giám-Mục Bá-Đa-Lộc có dịp giao thiệp với Nguyễn-Ánh. Điều chắc chắn là Nguyễn-Ánh không muốn

(1) *Généralissime des Montagnards de l'Est. Louvet « Monseigneur d'Adran ». 63.*

trở lại đạo, nhưng Nguyễn-Ánh nhờ gặp Đức Giám-Mục mà đã bỏ được những thành-kiến không hay đối với đạo Công-Giáo.

Các ngày Chúa Nhật thường có lễ trong đền, chúa để cho các quan có đạo đi dự lễ. Nguyễn-Ánh năng đi lễ và nghe cách lý thú những bài giảng của Đức Giám-Mục vì người rất thạo tiếng Việt. Ảnh hưởng của người rất lớn trong triều-đình, nhờ ảnh hưởng ấy nên mới có sắc lệnh cho các người Công-giáo tự do hành đạo.

2.— Tây-Sơn chiếm Saigon (1782) Bá-Đa-Lộc trốn về Hà-Tiên.

Năm 1780 Nguyễn-Ánh tự xưng Vương rồi phong cho Đỗ-Thành-Nhân làm chức Ngoại hữu Phụ Chính Thượng tướng công. Nhưng về sau Đỗ-Thành-Nhân bị Nguyễn-Vương giết cho nên các binh-sĩ đã hết lòng giúp Nguyễn-Vương, sau đều bỏ cả và lại làm phản.

Thừa dịp nầy vua Tây-Sơn Nguyễn-Nhạc và Nguyễn-Huệ đem quân từ Qui-Nhơn vào đánh Nguyễn-Vương. Bình-Thuận và Phú-Yên do quân Cờ Đen Trung-Hoa chiếm giữ. Tây-Sơn còn đem 100 chiếc thuyền vào cửa Cần-Giờ đánh nhau với quân Nguyễn-Vương ở Thất-Kỳ-Giang. Trận ấy quân Nguyễn-Vương thua to, có người Pháp tên là Manuel làm chủ chiếc tàu phải đốt tàu mà chết. Tây-Sơn chiếm lấy Saigon, giết tất cả các người Trung-Hoa ở Chợ-Lớn không phân-biệt già trẻ, trai gái, vì họ đã giúp Nguyễn-Ánh chống lại Tây-Sơn. Trong một tháng có đến 10.000 xác liệng xuống kênh thành phố (1), vì thế sinh ra cái nạn dịch tả ghê gớm.

Nguyễn-Ánh phải bỏ thành Saigon về đất Tam-phụ rồi ra lánh ở đảo Phú-Quốc.

Giám-Mục Bá-Đa-Lộc vì tình thế bó buộc nên phải bỏ Biên-Hòa chạy trốn với các Thừa-Sai và học sinh của người, ở lại Nam-Việt chỉ còn ba linh-mục bản xứ và một giáo-sĩ dòng thánh Phanxicô : Odemilla. Giáo-sĩ bị bắt tại Cái-Nhum, dẫn lên Saigon người bị Tây-Sơn

(1) *Faure* : « *Monseigneur Pigneau de Béhaine* ». 42.
Louvet : « *Monseigneur d'Adran* ». 66.

chém tại Chợ-Quán tháng 8 năm 1782. Bá-Đa-Lộc và tất cả các người tùy tùng trở về lại Hà-Tiên, họ Pi-nha-Lêu chỉ là một đống tro tàn vì người Thái-Lan sau lúc chiếm Cao-Mên đã tràn qua cướp phá mấy tỉnh lân cận. Đức Giám-Mục bắt đầu xây-dựng lại sự-nghiệp, không to tát lắm vì sự-nghiệp chỉ vẻn vẹn có mấy túp lều tranh. Tưởng thế là yên phận nhưng Nguyễn-Nhạc đem quân thôn-tính Cao-Mên lập nền bảo-hộ và bắt vua Cao-Mên phải trao cho Tây-Sơn những người Việt-Nam chạy trốn ở trong xứ. Thế là chủng-viện phải tan rã. Bá-Đa-Lộc chạy trốn qua Lào.

Dẹp yên được miền Nam, Tây-Sơn trở về Huế để lại tướng Đỗ-Nhân-Trập với 3.000 binh-sĩ để giữ thành Saigon. Nguyễn-Ánh và quan quân của ông lại đến chiếm Saigon vào tháng 10-1782. Nhờ dịp nầy Bá-Đa-Lộc về tại Nam-Việt nhưng vẫn để các Thừa-Sai và học-sinh tại họ Mạc-bắc. Vì người biết trong 7 tháng, Tây-Sơn đã hành-hạ người Công giáo một cách riêng, họ đến là đốt phá nhà thờ và các linh-mục Việt-Nam phải chạy trốn lên núi.

Mặc dù không được bình an, nhưng trong bốn tháng người đã đi thăm bổn đạo, có 93 người lớn chịu phép rửa tội và số người chịu lễ kể từng nghìn.

3.— Tây-Sơn đánh bại quân Thái-Lan cứu-viện Nguyễn-Ánh — Nguyễn-Ánh nhờ Bá-Đa-Lộc cầu-cứu chính-phủ Pháp.

Tháng Giêng năm 1783 Tây-Sơn tái chiếm Saigon. Hải-Quân Tây-Sơn đuổi Nguyễn-Ánh ra đảo Phú-Quốc. Nguyễn-Ánh chạy trốn về Côn-Sơn, đến lúc cùng-cực Nguyễn-Ánh và các tùy tùng phải hái rau và củ chuối để ăn.

Nghe tin, Bá-Đa-Lộc qua Thái-Lan cùng với Thừa-Sai Liot, hai giáo-sĩ dòng thánh Phan-xi-cô, 3 linh-mục Việt-Nam trong số đó có linh-mục Hồ-văn-Nghi. Về sau linh-mục này sẽ làm trung-giam giữa các quan triều-đình của Nguyễn-Ánh và Bá-Đa-Lộc lúc người đi sứ bên Pháp. Còn hai linh-mục khác ở tại Lái-Thiêu và Cao-Mên.

Đến Thái-Lan, người lập nhà trường tại Chantabun, và cử Thừa-Sai Liot làm giám-đốc chủng viện rồi không hiểu vì mục-đích gì người đi lang thang ở vịnh Thái-Lan. Tháng giêng 1784 người gặp Nguyễn-Ánh. Ở Côn-Sơn địch quân siết chặt vòng vây, nếu ở đấy một là phải chết đói hai là phải rơi vào tay địch. Nguyễn-Ánh thừa lúc giông to bão lớn đem cả tàn quân vào vịnh Thái-Lan. Trong 6 ngày 7 đêm vì phải chạy trốn không có thì giờ để tiếp-tế nước ngọt, tất cả các thủy-thủ đều tưởng là phải chết khát ở giữa biển mênh mông. Chính lúc ấy một binh-sĩ nhận thấy nước biển đổi sắc, anh lấy tay múc lên uống và anh reo lên « Nước ngọt, nước ngọt ». Nước đem lại sự sống cho 700 thủy-thủ của Nguyễn-Vương. Đoàn Thủy-binh của Nguyễn-Ánh chỉ có một chiếc ghe cũ kỹ và 15 chiếc thuyền. Quan quân của Nguyễn-Ánh vì hết lương thực nên phải đi kiếm hào hến ở biển để ăn, Bá-Đa-Lộc trong kỳ ấy nghèo túng nhưng cũng chia lương thực cho Nguyễn-Ánh và quan quân của ông, Bá-Đa-Lộc yên ủi và làm sáng lên trước mắt ông ngày huy hoàng mà ông sẽ thống-nhất Bắc Trung Nam, Bá-Đa-Lộc khuyên Nguyễn-Ánh nên sang cầu cứu nước Pháp, nhưng phải cho Hoàng-tử đi làm tin mới được. Nguyễn-Vương theo lời ấy giao Hoàng-tử Cảnh và quốc-ấn cho Bá-Đa-Lộc rồi làm tờ quốc thư cho Đức Giám-Mục được quyền tự-liệu thương-nghị với chính-phủ Pháp để xin viện-binh. Tờ Quốc thư ấy có 14 khoản đại lược nói nhờ Bá-Đa-Lộc xin nước Pháp giúp cho 1.500 quân tầu bè súng ống, thuốc đạn đủ cả mọi thứ. Nguyễn-Vương sẽ nhường cho Pháp Cửa-Hàn (1) đảo Côn-Sơn và để riêng cho người nước Pháp được đặc quyền vào buôn bán ở nước Nam.

---

(1) Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược ». 353.

Theo Trần-trọng-Kim Nguyễn-Ánh nhường cho Pháp Faifo, nhưng trong quốc-thư không thấy nói tiếng Faifo. Chỉ trong khoản 3 có nói đến Cửa-Hàn mà hồi ấy người Pháp gọi là Touron : « Que M. l'évêque d'Adran sera chargé de proposer au nom du roi et de son conseil de faire cession et de donner au roi de France en pleine et entière souveraineté, l'île qui forme le port principal de toute la Cochinchine, appelée par les Français le port Touron et par les Cochinchinois Hainan, pour y faire des établissements, en la manière et forme qu'ils jugeront plus à propos ». Trong khoản này có chữ Hainan, lẽ ra phải viết Hội-An — Hội-An có phải là Faifo không ?

Mặc dù bàn định như thế, nhưng Nguyễn-Ánh còn chần chừ chưa muốn xin nước Pháp cứu-viện. Vì lúc mất Saigon năm 1783 Chu-văn-Tiếp chạy qua cầu-cứu Thái-Lan. 20.000 quân và 300 chiến thuyền ở Thái qua cứu-viện nhưng lúc tướng của Nguyễn-Vương tử-trận, lực-lượng Tây-Sơn đã đè-bẹp quân Thái ở Rạch-Gầm và Xoài-Mút gần Mỹ-Tho. Hành-binh xong Nguyễn-Huệ về Qui-Nhơn để Đô-Đốc Đặng-văn-Chân ở lại thành Gia-Định. Không thể trông vào Thái-Lan để đánh Tây-Sơn Nguyễn-Ánh mới thỏi-thúc Bá-Đa-Lộc đi cầu cứu nước Pháp.

II.— BÁ-ĐA-LỘC VẬN ĐỘNG GIÚP NGUYỄN-ÁNH (1784 - 1789)

Năm 1784 Bá-Đa-Lộc đem Hoàng-Tử Cảnh qua Pháp, đoàn tùy-tùng gồm có quan phó-vệ-úy Phan-văn-Nhân, quan cai Nguyễn-văn-Khiêm, 40 binh sĩ và linh-mục Hồ-văn-Nghi. (1)

Nguyễn-Vương sang trú ở Bangkok chờ cơ hội khôi-phục giang-sơn của nhà Nguyễn.

Lúc đến nước Pháp, Bá-Đa-Lộc và Hoàng-Tử Cảnh được yết-kiến Louis XVI. Pháp Hoàng giao cho De Montmorin bộ-trưởng bộ ngoại-giao lo việc ký kết với Bá-Đa-Lộc. Văn kiện ngoại-giao và chính-trị gồm 10 khoản mà sau đây là những khoản quan-trọng (2).

Khoản 2 : Vua nước Pháp thuận giao cho Nguyễn-Ánh 4 chiến thuyền, một đạo binh gồm có 12.000 người thuộc lục-quân ; 200 thuộc pháo-binh và 250 thuộc hắc-binh (Cafres).

Hình như không vì thời ấy người ta thường gọi Faifo là Hải-Phố (Magasin de la mer) Tourane là Touron (Pháp) hoặc là Đà-Nẵng (Chàm) hoặc Cửa-Hàn (Việt) hoặc Hội-An (Tàu). Xem A. Schreiner — Les Institutions Annamites en Basse Cochinchine. I. 124 và 164. Louvet Mgr d'Adran 150.

Taboulet : La geste Française en Indochine I. 189.

Faure : Mgr Pigneau de Béhaine. 124.

(1) Faure : « Mgr Pigneau de Béhaine ». 54.

(2) Muốn rõ chi tiết văn-kiện này nên xem : Louvet « Mgr d'Adran » 149 và Faure : « Mgr Pigneau de Béhaine ». 123.

Hoàng-tử Cảnh. Ảnh của Maupérin họa năm 1787. Ảnh này hiện giờ còn giữ tại Chủng-viện Hội Truyền-giáo Ba-lê.

Khoản 3 : Vì vua nước Pháp có lòng giúp như vậy Nguyễn-Vương phải nhường đứt cho nước Pháp Đảo Côn-Sơn và Cửa-Hàn.

Văn-kiện này đã làm tại điện Versailles ngày 28-11-1787.

Sự hiện diện của Hoàng-tử Cảnh đã gây nên một mối thịnh tình của các giới Pháp đối với nhà Nguyễn không phải là ít. Ai lại không chạnh lòng thương lúc thấy một cậu bé ngây thơ phải xa quê hương xứ sở đang mịt mù trong khói lửa chiến tranh. Hoàng-tử Cảnh có một bộ mặt khôi ngô tính tình điềm đạm dễ thương, ở Pháp Bá-Đa-Lộc rất hãnh diện vì cậu bé học-sinh của mình.

Ba-lê cũng như Versailles nô nức đón tiếp Hoàng-tử, chí đến anh thợ làm mũ cũng cố tạo ra, sáng kiến ra một mốt riêng gọi là mốt ông Hoàng. Mũ này là một chiếc khăn lớn bằng lụa chít quanh đầu. Các bà các cô cũng không chịu thua các ông để tỏ ra mối thịnh tình với ông Hoàng Á-Đông, họ đua nhau búi tóc củ hành như những cô xẩm.

Trong một thời gian ở Ba-Lê người ta chỉ nói về Hoàng-tử Cảnh (1).

Công việc ngoại-giao xong xuôi, phái đoàn Việt-Nam trở về nước. Pháp hoàng giao cho bá-tước Conway thi hành theo như văn-kiện ký-kết Lúc về đến Pondichéry, vì có sự bất bình giữa Bá-Đa-Lộc và Conway nên ông này tìm cách ngăn trở việc giúp đỡ Nguyễn-Vương. Biết thế Bá-Đa-Lộc tự mình đi mộ người và mua tàu bè súng ống.

Theo ý-kiến của Alexis Faure « Nếu chính-phủ Pháp mà sẵn lòng giúp Bá-Đa-Lộc, có lẽ ông đã lập nên cho nước Pháp thành cuộc bảo hộ ở Việt-Nam ngay đời thế-kỷ 18, khiến cho về sau khỏi phải dùng chiến tranh mới xong công việc ». (2)

Quả quyết như thế không đúng sự thật vì nếu Bá-Đa-Lộc biết đích xác chính-phủ Pháp muốn lập nền bảo-hộ ở Việt-Nam, Bá-Đá-Lộc

(1) *Louvet : « Mgr d'Adran ». 132.*

(2) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược » 392.*

đã không bao giờ cầu cứu đến nước Pháp. Vả lại những khoản trong hiệp-ước Versailles mà Bá-Đa-Lộc ký-kết với Pháp, không một khoản nào nói đến nền bảo-hộ ấy, chỉ có khoản 2 buộc Việt-Nam phải nhường cho Pháp Cửa-Hàn và Côn-Sơn. Như thế nghĩa là Việt-Nam vẫn còn hoàn toàn chủ-quyền của mình mới nhường cho Pháp như thế được, nếu tất cả Việt-Nam phải thuộc quyền bảo-hộ, khoản hai nầy khỏi phải nói đến, vì lúc ấy người Pháp sẽ có quyền không những ở Cửa-Hàn hay ở Côn-Sơn nhưng là ở bất cứ trên địa-điểm nào của lãnh-thổ Việt-Nam.

Nước Việt-Nam đứng ngang hàng với nước Pháp để ký-kết và thi hành văn kiện ngoại-giao cũng như quân-sự. (1)

Người có ước ao sự giúp đỡ của Pháp là để về sau này giữa Việt-Nam và Pháp có một mối bang giao dễ dàng, có lợi cho Pháp và cho việc truyền-giáo. Không một hồ-sơ nào chứng-minh Bá-Đa-Lộc có ác ý muốn xô Việt-Nam vào tròng bảo-hộ của Pháp.

Nhưng dầu sao công việc của Bá-Đa-Lộc cũng gợi nên những thắc mắc.

Sở dĩ mấy thế-kỷ trước các Đức Giáo-Hoàng và Bộ Truyền-giáo đã ra những chỉ thị cho các Thừa-sai chỉ nên lo giảng Phúc-âm cho tất cả mọi người và đừng theo một bè đảng chính-trị nào, vì như thế sẽ có hại đến việc truyền-giáo.

Hàng giáo-sĩ báo-cáo về Roma để phản-đối hành động của Bá-Đa-Lộc. Những lời báo cáo ấy dựa trên lý lẽ vững chắc, xác đáng chứ không phải là những lời vu-cáo (2).

Vì người giúp ông Nguyễn-Ánh chống lại Tây-Sơn nên buộc lòng phải bỏ địa phận lúc Tây-Sơn tràn đến. Bổn đạo trong địa phận miền Nam của người có đến trên 60.000 người, tất cả những người ấy đều

---

(1) *Louvet : « Mgr d'Adran » 155.*

Launay : « Histoire générale de la Société des Missions Etrangères » II. Chương VII.

(2) *Louvet : Mgr d'Adran » trang 95, 102, 103.*

Faure : « Mgr Pigneau de Béhaine » 57-59.

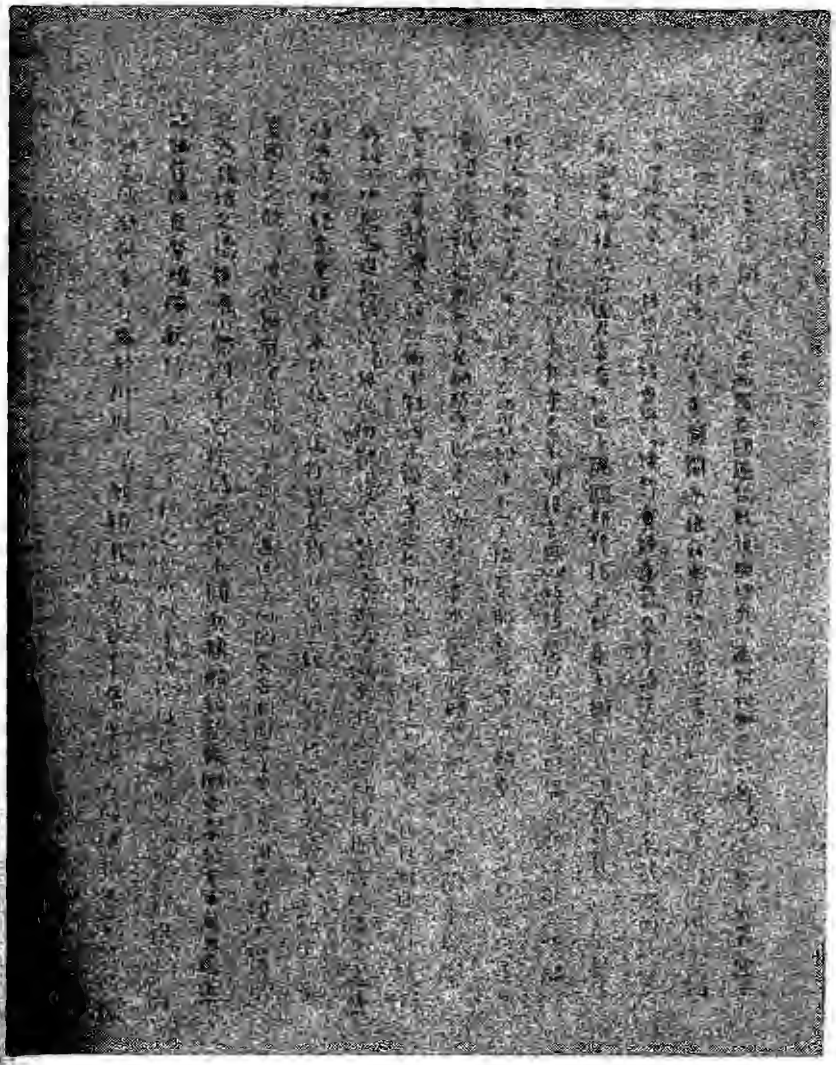

Bức thư của Nguyễn-Ánh gởi Louis XVI. Thư viết ngày 29-11-1789 Xem bản dịch tiếng Pháp của Launay trong « Histoire de la Mission de Cochinchine — Documents historiques » III. 205.

cần đến sự săn-sóc của người. Trông nom đoàn chiên mà Chúa giao phó là bổn phận của người.

Vả lại lúc người chạy trốn, cổ tâm giúp Nguyễn-Ánh người không giúp được bổn đạo mà lại bổn đạo bị hà hiếp khổ cực cũng vì người. Đến đâu Tây-Sơn cũng giết hại người Công-giáo, vì Công-giáo « là tay chân, là phần tử của Nguyễn-Ánh ! » Nếu Bá-Đa-Lộc không giúp nhà Nguyễn khôi phục, chắc gì Tây-Sơn tàn-sát người Công-giáo.

Sở dĩ Bá-Đa-Lộc hành động như thế kia, vì người hy-vọng Nguyễn-Ánh sẽ là một Constantin thứ hai làm cho nước Việt-Nam trở nên một nước Công-giáo ; cũng như Constantin thứ nhất đã làm cho đế-quốc Roma theo đạo Công-giáo. (1)

Lịch-sử đã trả lời cho chúng ta biết : Nguyễn-Ánh không những không theo đạo như Constantin mà còn ra một sắc lệnh chế nhạo đạo Công-giáo (2) chính lúc ông còn chân ướt chân ráo bước lên ngai vàng mà Bá-Đa-Lộc đã có công mua chuộc lại cho ông. Đó là chưa nói đến những hành động mọi rợ bài giáo của bộ ba Minh-Mạng, Thiệu-Trị, Tự-Đức, con cái và cháu chắt của Nguyễn-Vương.

Lịch-sử chứng minh một lần nữa sự khôn ngoan của Bộ Truyền-giáo lúc Bộ ra chỉ thị cấm các Thừa-Sai nhúng tay vào những việc có tính cách chính-trị. Nhưng chúng ta cũng nên nhắc lại rằng lòng yêu mến tha thiết của Bá-Đa-Lộc đối với dân tộc chúng ta, cuộc đời đạo hạnh khiêm nhường của người làm chúng ta kính phục. Vì thế những ai đã hiểu biết đôi chút lịch-sử Việt-Nam và không bị tuyên truyền lôi kéo, đều lấy làm phẫn-uất lúc thấy một bọn người tròng giây vào cổ pho tượng của ngài lật đổ xuống đất (3).

---

(1) *Louvet : « Mgr d'Adran » 101.*
Faure : « Mgr Pigneau de Béhaine » 57.

(2) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 16.*

(3) *Bức tượng của Bá-Đa-Lộc đã được dựng lên vào đầu thế-kỷ XX ở Công-trường Hòa-Bình, trước nhà thờ chính-tòa Saigon.*

Lúc Bá-Đa-Lộc đi sứ bên Pháp, Nguyễn-Vương đến trú tại Long-Kỳ gần Bangkok kinh đô Thái-Lan. Lúc ấy Miến-Điện và Mã-Lai cũng năng đến quấy nhiễu Thái-Lan. Nguyễn-Vương đem quân giúp Thái-Lan vì thế Nguyễn-Vương rất được triều đình Thái-Lan kính nể.

Lúc ở Thái-Lan được tin anh em Tây-Sơn đánh nhau và lòng dân còn quyến-luyến với nhà Nguyễn, tháng 7-1787 Nguyễn-Anh mới chùng lên đem tất cả bộ đội về nước và đã chiếm lại được Long-Xuyên, đồ bộ ở Cần-Giờ làm Nguyễn-Lữ khiếp sợ.

Nhờ sự tài giỏi của Võ-Tánh Nguyễn-Vương có thể chống lại Tây-Sơn và năm 1788 đã chiếm lại được Saigon. Lúc quét xong Tây-Sơn ở toàn cõi Nam-Việt: Nguyễn-Vương chuẩn bị để đợi ngày Bắc-Tiến. Đang lúc ấy hai chiến thuyền của Pháp (1) đến tin cho Nguyễn-Vương hay Bá-Đa-Lộc và Hoàng-tử Cảnh sắp về nước với nhiều tàu bè súng đạn và binh lính. Các chiến thuyền này đã đưa đến Việt-Nam những Thừa-Sai Pocard, Le Labousse, Lavoué và Grilelt, Linh-Mục Hồ-văn-Nghi giới thiệu các Thừa-Sai với Nguyễn-Ánh.

Tháng 7-1789 chiếc Méduse vào Vũng-Tàu. Đức Giám-Mục và Hoàng-Tử lên bộ rồi đến gặp Nguyễn-Ánh tại một trại binh gần đó.

Nguyễn-Ánh vui mừng đến thăm chiến thuyền, đang lúc đại bác của hải-quân nổ rền trời chào mừng Hoàng-đế Việt-Nam.

Theo Bá-Đa-Lộc có Chaigneau, Vannier, Forçant, Ollivier, Dayot. Những ông này không phải là những cố-vấn quân-sự của Nguyễn-Ánh mà thôi, các ông còn là những chiến-sĩ tận lực với Gia-Long để đánh Tây-Sơn. Dayot chỉ huy toàn lực lượng Hải-Quân và Ollivier chỉ huy lục-quân. Tất cả hai tướng đều ở dưới quyền chỉ-huy tối cao của Nguyễn-Ánh.

Thường đến lúc có gió mùa, hải-quân của Nhà Nguyễn lại ra đánh Qui-Nhơn. Vì lòng dân không phục Tây-Sơn nên trong dân gian mới nghe tiếng hát: « Lậy Trời cho chóng gió nồm, để cho chúa Nguyễn dong buồm thẳng ra ».

(1) *La Dryade và Le Pandour.*

III.— HOẠT-ĐỘNG CỦA BÁ-ĐA-LỘC SAU KHI VỀ LẠI VIỆT-NAM

1.— Chủng-viện Lái-Thiêu.

Cùng đến với Đức Giám-Mục trên chiếc Méduse có các Thừa-Sai Tarin, Boisserand, Pillon và Leblanc. Theo lời yêu cầu của Nguyễn-Ánh chủng-viện ở Chantabun bên Thái-Lan được dời về Lái-Thiêu. Boisserand được cử làm Giám-đốc chủng-viện. Chủng-viện Lái-Thiêu kỳ ấy được 40 học-sinh và đã hoạt-động đến năm 1833.

Trong số 8 Thừa-Sai qua giảng đạo ở Việt-Nam có 4 thừa-sai phải mất trong vòng hai năm vì không hạp thủy thổ.

Đời Võ-Vương địa phận miền Nam có đến 100.000 bổn đạo nhưng vì giặc giã và vì Tây-Sơn giết hại nên lúc chúa Nguyễn khôi-phục giang-sơn chỉ còn độ 60.000 giáo-hữu. Ở đâu đâu nhà thờ cũng bị đốt phá, sụp đổ. Công việc của các thừa-sai và các linh-mục bản xứ là xây dựng lại Thánh-đường, nhà ở, giúp đỡ bổn đạo phần hồn cũng như phần xác.

Sau lúc được bình-an Bá-Đa-Lộc mỗi năm đi viếng hầu hết các họ ở Nam-Việt, và người cũng đi viếng các họ ở Bình-Thuận — Nha-Trang — Phú-Yên. Tới đâu bổn đạo vui mừng khấp-khởi đón tiếp người vì có khi đã 15 hay 20 năm họ chưa có gặp linh-mục.

2.— Quan-niệm của Nguyễn-Ánh đối với đạo Công-giáo.

Từ lúc Bá-Đa-Lộc trở về lại Việt-Nam, Nguyễn-Ánh rất thịnh tình với người công-giáo, hình như Nguyễn-Ánh lấy làm sung sướng mỗi lúc có dịp gặp Đức Giám-Mục và tìm dịp tỏ lòng biết ơn người. Nguyễn-Ánh năng nói với các quan trong đình thần rằng: « Về mọi phương-diện người Âu-Châu vượt hẳn người Việt chúng ta. Không những họ giỏi về nghề hành quân trên bộ cũng như dưới nước, họ còn có một sự hiểu biết sâu rộng về các ngành thiên-văn, chính-trị và ngay cả nghệ-thuật. Những người thông thái như thế không lẽ họ lại mù quáng mà theo một tà đạo. Vả lại họ cũng có học hỏi đạo chúng ta ».

Nghe như vậy các thừa-sai mừng thầm, vì không bao lâu nước Việt-Nam sẽ có một ông vua Công-giáo. Tưởng như thế là lầm, thật ra Nguyễn-Ánh không bao giờ muốn theo đạo Công-giáo, vì Nguyễn-Ánh cả đời thầm ghét đạo (1) Công-giáo, cái thứ đạo cấm người ta không được gian dâm, không được cưới nhiều vợ. Con người như con người của Nguyễn-Ánh, con người thú, con người thịt, con người say đắm trong nhục dục làm sao có thể thích được cái đạo ngăn cấm những chuyện ngang trái ấy.

Chính Nguyễn-Ánh đã tuyên-bố với các thừa-sai rằng : « Đạo các ông là một đạo tốt lành nhưng nghiêm khắc quá, ai mà có thể giữ được ? Tôi không thể nào chỉ cưới có một vợ ». (2)

Mặc dù loạn lạc không được học nhiều, nhưng Nguyễn-Ánh có một trí khôn sắc sảo, mà trong các quan cận thần dễ ai đã có trí thông-minh như Nguyễn-Ánh. Lanh lẹ và có một trí nhớ lạ thường, đã thế lại hoạt-động không ngừng. Là tướng điều-khiển các tướng như Võ-Tánh — Lê-văn-Duyệt — Ollivier — Dayot, Nguyễn-Ánh có một tính tình cứng rắn và hay nghi. Cũng vì những lý do ấy mà Nguyễn-Ánh đã ra lệnh giết những người trung thành với ông làm cho các bạn đồng liêu cùng chia vui sẻ buồn với ông, bỏ ông lần hồi ; Bá-Đa-Lộc đã can-thiệp và đã xin Nguyễn-Ánh trước lúc giết ai sẽ hỏi ý-kiến Bá-Đa-Lộc, nếu sau lúc suy-nghĩ Bá-Đa-Lộc xin ân-xá cho người xấu số, Nguyễn-Ánh phải tha cho người ấy. Ít ra vì nể Bá-Đa-Lộc, Nguyễn-Ánh đã trung-thành với lời đã hứa. Bá-Đa-Lộc dùng quyền này để cứu nhiều người vô tội và ngay những kẻ cáo người nữa.

Cáo người không được, họ tìm dịp để cáo người có đạo. Mỗi năm vào dịp đầu Xuân, mỗi người có lệ đóng góp ít nhiều để làm lễ tế Trời cầu xin cho nước nhà được thịnh-vượng, người công-giáo vì lương-tâm cấm cộng-tác vào việc dị-đoan, nên không đóng góp. Mấy ông lý-trưởng trong làng, mới báo-cáo về triều-đình rằng : « Người công-giáo từ chối

(1) *Louvet : « Mgr D'Adran ». 263.*

(2) *Louvet : « Mgr D'Adran ». 270.*

không làm lễ tế Trời để cầu xin thịnh-vượng cho nước nhà, vì công-giáo thông-đồng với ngụy binh Tây-Sơn ».

Biết vậy Bá-Đa-Lộc ra lệnh tổ-chức trong tất cả các họ những buổi cầu-nguyện cho Quốc-Gia, trong buổi ấy đều có mời các hương-chức trong làng đến dự, tiếp theo buổi lễ ấy là một buổi lễ tiếp-tân. Nhờ buổi lễ tiếp-tân nầy các thừa-sai yêu-cầu các người chức-dịch trong làng đừng thâu tiền của người công-giáo để làm việc cúng-tế, và xin các ông để cho họ tự-do cầu-nguyện cho hòa-bình, cho thịnh-vượng của Quốc-Gia theo nghi-lễ công-giáo. Tất cả đều hứa với các Thừa-Sai như vậy, nhưng đến lúc có dịp phải trung-thành với lời hứa ấy các ông lại không giữ được, vì sẵn dịp kiếm tiền làm sao mấy ông có thể chống-trả được? Bá-Đa-Lộc đem việc này trình với Nguyễn-Ánh và xin chuẩn cho người công-giáo khỏi phải đóng góp về việc tế-tự, người công-giáo sẽ làm việc này theo lễ-nghi tôn-giáo của họ. Nguyễn-Ánh rất khó xử, một đàng nếu ông từ chối ông sẽ tỏ ra quá rõ ràng sự vô ơn của ông đối với Bá-Đa-Lộc, đàng khác Nguyễn-Ánh muốn giữ quyền-hành mình trên mọi người dân lương hay giáo, Nguyễn-Ánh lầm-tưởng rằng người công-giáo không còn kính sợ ông nếu ông chuẩn cho họ khỏi nạp tiền cúng-tế. Nguyễn-Ánh mới dùng cái biện-pháp của người Á-Đông : Nguyễn-Ánh hứa với Đức Giám-mục sẽ chuẩn cho những người công-giáo rồi đem câu chuyện ra bàn-cãi tại hội-đồng. Nguyễn-Ánh thừa biết các quan trong triều ghen-tuông Bá-Đa-Lộc vì người được vua và dân kính-nể, và biết đích-xác thế nào hội-đồng cũng không chấp thuận điều yêu-cầu của Bá-đa-Lộc. Thế là trước mặt Bá-đa-Lộc Nguyễn-Ánh vô trách-nhiệm về sắc-lệnh sau đây : « Nếu các hương-chức trong làng muốn chuẩn người công-giáo khỏi nạp tiền cúng-tế thì tùy-ý các ông, nếu các ông muốn bắt phải nạp, các ông vẫn có quyền, vì là một tục-lệ của Quốc-Gia ».

Sắc-lệnh này lẽ dĩ-nhiên là không đem lại sự bằng-yên cho người công-giáo. Năm 1797 ngày sinh-nhật của Hoàng-tử Cảnh, vua muốn ép một ông quan người công-giáo lậy bài vị của tổ-tiên nhà Nguyễn, nhưng ông quan kia có gan bảo thà chết không thà vâng lời vua trong việc này.

Tức-tối đến cực-độ Nguyễn-Ánh mới quát to : « Thằng khốn-nạn,

tao đã nuôi mày tao đã ban cho mày của-cải danh-vọng, thế mà mày từ chối không lậy tổ-tiên tao ? Mày vô ơn, vả lại tao có buộc mày bỏ đạo mày đâu, tao có bắt mày tế-thần đâu, tao chỉ bảo mày lậy bài vị để tỏ ra mày cung-kính tổ-tiên tao, tao hỏi mày có cái gì ngăn-cản mày vâng lời tao ».

— « Muôn tâu Hoàng-Thượng, hạ-thần vẫn luôn luôn kính-phục Hoàng-Thượng, làm sao hạ-thần dám khinh-dể tổ-tiên của Hoàng-Thượng được ? Tổ-tiên của Hoàng-Thượng đã mất từ lâu, hạ-thần không tin các ngài còn ở trong bài vị. Vì thế đạo của hạ-thần cấm lậy các bài vị ».

— « Tao cũng thế, nào tao có tin tổ-tiên tao ở trong bài vị bao giờ ! nhưng tao bắt mày lậy để tỏ lòng mày biết ơn với tổ-tiên của tao, Đức Giám-Mục có bảo với tao nhiều lần ; người công-giáo có thể lậy bài vị của ông bà tổ-tiên, vì không có gì là dị-đoan ở trong việc đó ».

— « Hạ-thần rất lấy làm lạ, nếu Đức Giám-Mục tuyên bố có phép làm một việc mà lề-luật công-giáo cấm ngặt. Về phần hạ-thần, hạ-thần sẽ không lậy bài vị.

— Tiên-sư nhà mày, vậy mày sẽ không lạy tao lúc tao chết hở mày ?

Tất cả các quan trong triều-đình đều la-ó lên — « Tâu Hoàng-Thượng, không, ông ấy sẽ không lậy Hoàng-Thượng, ông đã tuyên-bố nhiều lần, ông không lạy kẻ chết, ông chỉ lạy người sống thôi ».

— Thằng vô-đạo ! Thế mà người ta vẫn bảo người công-giáo là những người trung-thành, đuổi nó ra khỏi đền. (1)

Gia-Long đã nói dối lúc quả-quyết Bá-Đa-Lộc cho phép người công-giáo lậy bài vị vì Gia-Long và Bá-đa-Lộc đã cãi nhau lâu về vấn-đề nầy. Đời ấy Bá-đa-Lộc cũng như các Thừa-Sai Pháp, các cha dòng Thánh Đa-Minh và Phan-xi-cô đều cho việc lạy bài vị là một việc dị-đoan, nguyên chỉ có các cha dòng Tên quả-quyết việc ấy không dị-đoan (2).

(1) *Louvet : « Mgr D'Adran ». 286-287.*

(2) *S. I. 1940 trang 108.*

Vì Bá-đa-Lộc không đồng ý-kiến nên Gia-Long mới tìm dịp để bắt lỗi Bá-đa-Lộc ; Một hôm Gia-Long mời Bá-đa-Lộc cùng cưỡi ngựa đi dạo ở đồng quê, lúc đi ngang qua một cái miếu nhỏ Gia-Long đứng lại, xuống ngựa và xá vài cái với bộ điệu rất cung kính. Vua xuống ngựa, Bá-đa-Lộc vì kính nể vua cũng xuống ngựa đứng xa xa. Lúc vua lên ngựa, Bá-đa-Lộc cho ngựa phi ngang qua miếu và đến kịp Gia-Long, Gia-Long vừa cười vừa nói : « ngài làm gì lúc nãy, lúc ngài chờ tôi ? »

« Thưa Hoàng-thượng tôi làm việc mà phép lịch-sự bắt tôi phải làm đối với Hoàng-thượng, nhưng người ta sẽ không nghi tôi đã thờ lạy ma quỷ ». Gia-Long biết ý mỉm cười và không dám đi sâu vào câu chuyện nữa.

Nền luân-lý và lễ-nghi của Tôn-giáo làm Gia-Long mất thiện-cảm với đạo ít nhiều. Ông có một tâm tình biết ơn đối với Ba-Đa-Lộc, đối với Louis XVI nữa, mặc dù Louis không giúp Gia-Long được như ý muốn. Louis XVI đã bị xử, và chính những người dân công-giáo đã xử ông ! Biến cố lịch sử nay đã có một tiếng dội đến Gia-Long không phải là ít ! Cách-mạng Pháp bùng nổ ; các Thừa-sai không còn nhờ sự giúp đỡ của nước Pháp về phần vật chất, vì chính Pháp cũng cấm đạo cách dã man. Các Thừa-sai phải nhờ bổn đạo giúp đỡ.

Từ lúc Đức Giám-Mục trở về nước, Tây-Sơn càng bắt đạo ráo riết hơn ở những nơi mà Nguyễn-Ánh chưa chiếm được, cách riêng ở Huế và ở Bắc. Lúc nghe tin Tây-Sơn giết hại người công-giáo, Gia-Long khoái trá nói rằng : « Chúng nó tàn sát công-giáo, chúng nó tiêu diệt công-giáo tại công-giáo sẽ ủng-hộ chúng ta ». Ba-đa-Lộc thúc thúc Gia-Long chiếm thành Qui-Nhơn, tháng 9-1799 Bá-Đa-Lộc thọ bệnh và mất tại Qui-Nhơn. Một chiến thuyền hoàng-gia rước xác người về Saigon. Ở tại mặt trận Gia-Long giữ kín không cho binh sĩ biết Ba-Đa-Lộc đã mất, Hoàng-tử Cảnh đưa xác của Thượng Sư về Saigon.

Ngày 2-11-1799, Qui-Nhơn thất thủ, cấp tốc Nguyễn-Ánh kéo quân về Saigon và làm lễ an-táng một cách hết sức trọng thể.

Tất cả triều-đình và cả hàng giáo-sĩ, binh-sĩ cũng như dân-sự đã đưa linh cữu Đức Giám-Mục đến nơi an-nghỉ cuối cùng.

Có đến 12.000 binh-sĩ và 120 con voi đi hầu linh-cữu của người. Các sử gia ước lượng có đến 40.000 người đến dự đám tang của Bá-Đa-Lộc (1). Lúc đến Gò-Vấp, Nguyễn-Ánh rơi lệ đọc một bài điếu-văn vô cùng thống thiết và phong người làm Thái-tử Thái phó Bi-Nhu quận-công.

Nguyễn-Ánh có một lòng biết ơn sâu xa đối với Bá-Đa-Lộc. Ông đã truyền lệnh xây lăng và cho một trung-đội 50 binh-sĩ canh gác thường xuyên. Tới năm 1820 trước lúc tắt thở, Gia-Long còn nhắc lại cho Minh-Mạng về khoản lệ này.

CHƯƠNG XIII

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở TRUNG-VIỆT (1763-1800)

I.— TÌNH-HÌNH TÔN-GIÁO

Tây-Sơn đã cắt đứt sự giao-thông giữa Trung và Nam-Việt, dầu vậy vẫn có Thừa-sai tìm dịp vào giảng đạo nơi đây. Đến Trung-Việt năm 1763 có các linh-mục Labartette, Longer và Darcet. Ngoài số các linh-mục ngoại quốc còn có các linh-mục bản quốc. Vì miền Trung hồi ấy còn thuộc quyền Đức Giám-Mục miền Nam là Bá-Đa-Lộc và sự liên lạc quá khó-khăn vì giặc giã, nên năm 1782 người đã chọn Labartette làm Giám-Mục miền Trung. Mãi đến 11 năm sau nghĩa là năm 1793 người mới được tấn-phong Giám-mục ở Bắc-Việt.

Vào hồi ấy linh-mục Longer làm giám-đốc chủng-viện, chủng-viện này chỉ có 13 học sinh (2). Trong địa-phận đã có 6 nữ tu-viện và ước độ 250 bà phước.

---

(1) *Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » III. 392.*

Tavernier : « Monseigneur Pigneau de Béhaine ». 41.

(2) *Louvet : « Mgr d'Adran ». 257.*

Tại miền Trung bổn đạo bị bắt liên miên. Ở Dinh-Cát nơi trụ-sở của cha Longer bổn đạo đã chết mất một nửa, phần vì Tây-Sơn sát hại, phần vì bị bệnh dịch tả. Longer về sau được cử làm Giám-Mục địa-phận Tây Bắc-Việt.

II.— TÂY-SƠN CẤM ĐẠO Ở TRUNG-VIỆT (1785-1800).

Tây-Sơn vốn chẳng bênh đạo nào, họ đi đến đâu, chùa chiền đều bị phá hủy. Các người Công-giáo cũng phải chịu nhiều sự khổ-cực, trong nhiều họ chẳng có ai xưng tội hay chịu lễ đã 10 năm. Năm 1785 Nguyễn-Nhạc hạ chỉ cấm-đạo, truyền bắt các linh-mục, bắt khai sổ các người có đạo rồi giải về Qui-Nhơn. Rất nhiều bổn đạo bị giam và bị cùm. Chỉ ban hành vào một thời gian ngắn thì trong nước gặp tai nạn bất ngờ : một đạo binh chuột còn đông đảo hơn đạo binh Tây-Sơn ồ ạt chiếm cứ nhà cửa đồn điền, khiến Nguyễn-Nhạc lo sợ và hủy bỏ việc cấm đạo.

Năm 1797 Nguyễn-Ánh để Tôn-thất-Hội giữ thành Gia-Định và cùng Đông-Cung Thái-Tử ra đánh Qui-Nhơn, lại sai một đạo thủy-quân đi đường bể vòng ra đánh Phú-Xuân khiến vua Cảnh-Thịnh đâm lo ngại. Cảnh-Thịnh tức là Nguyễn-Quang-Toản lên nối ngôi Nguyễn-Huệ sau lúc ông nầy mất. (2)

Cảnh-Thịnh lo ngại hơn nữa vì bắt được lá thư của Nguyễn-Ánh gởi cho Đức cha Labartette ở Phú-Xuân. Cảnh-Thịnh nghi ngờ người công giáo làm loạn và hạ lệnh bí mật cho các quan đến tháng 5 năm 1798 sẽ bắt gọn các bổn đạo giết cho sạch. Các quan hết sức ngần cản, nhưng vua cương-quyết bắt phải thi hành mệnh lệnh. Các bổn đạo tuy đã đoán trước tình thế đó, nên đã kịp chạy trốn, kẻ lên núi người xuống thuyền hoặc ẩn ở nhà người không công giáo.

Có tiếng hơn cả là cha Gioan Đạt và Nguyễn-văn-Triệu. Cha Triệu quê ở Huế, trước người giúp việc cho một ông quan ở Bắc-Việt, sau người đã từ giã thế gian đi tu, người chịu chức linh-mục, rồi về làng thăm mẹ

(2) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược » 406.*

lúc đó Cảnh-Thịnh đã ra sắc lệnh cấm đạo. Một toán lính vào họ Thợ-Đúc có ý bắt Đức Giám-mục Labartette, nhưng linh-mục Triệu lại bị bắt, vì người nhất định không xuất giáo nên phải trảm-quyết. Đang khi lý hình giơ gươm chém, cha Triệu nói với anh ta : « Tôi cám ơn ông vì ông đã làm cho tôi được ơn trọng nầy ». Lúc đã bằng yên Đức Giám-mục Labartette đem xác người táng trọng-thể trong nhà thờ Dương-Sơn (1).

Cùng với cha Nguyễn-văn-Triệu có 32 người kỳ-mục cũ bắt và giam trong một nhà, muốn ra khỏi nhà ấy có hai cửa. một cửa đề chữ « Sinh Môn » một cửa đề « Tử Môn ». Ai muốn ra cửa Sinh Môn thì phải đạp Thánh-Giá để giữa cửa, còn cửa kia thì lý hình cầm gươm chực sẵn. Các quan ngồi trên tòa trong nhà ấy mà bảo các ông chọn cửa nào để ra thì tùy ý. Dân sự bao quanh nhà để xem. Có 30 người bước chân qua cửa Tử-Môn thì phải chém tất. Còn hai người đạp ảnh qua cửa Sinh-Môn đã làm trò cười cho dân chúng (2).

Nhiều nơi ở miền Bắc Trung-Việt các quan sáng kiến ra nhiều hình khổ mới lạ và dã man có ý bắt bổn đạo phải khai nơi trú-ẩn của các linh-mục. Nhưng nhất thiết không một ai hở môi để phát-giác.

Có kẻ phải đóng đanh vào ván rồi đem phơi nắng. Nhưng những người dã-man chưa lấy làm phỉ chí, họ đổ dầu vào rốn rồi bỏ bắc mà đốt. Có người khác phải buộc tóc mà treo lòng thòng hay buộc ngón chân và để đầu ngược xuống, lại có khi quan sai buộc hai ba người lại với nhau làm thành từng bó rồi cứ để như vậy nhiều ngày. Nhưng cái mà các quan lấy làm thích hơn cả là trói người công-giáo vào cột cho thật chặt, rồi buộc vải và tẩm dầu các ngón tay, hoặc là bắt để các ngón tay vào bát dầu rồi đốt, đồng thời quan quân ngồi xung quanh ăn uống chơi bời cười cợt. Có một người bổn-đạo phải trói vào cọc rồi mọi người đến cắt một miếng thịt

---

(1) Cả hai linh-mục Gioan Đạt và E. Nguyễn-văn-Triệu được Đức Leo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900 — Lễ kính nhớ cha Triệu ngày 17-9 hằng năm.

(2) Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược ». 462 nói : Đời Nguyễn Tây-Sơn thì trong nước rối loạn, còn phải lo việc chiến-tranh, cho nên không nói đến việc cấm đạo ». Không nói đến nhưng thực sự việc cấm đạo cũng gắt gao như mấy trang lịch-sử sau đây sẽ chứng-minh.

ăn sống trước mặt người thụ nạn, từ quan trấn-thủ cho đến anh chăn ngựa đều làm việc quái-ác và mọi rợ nầy (1).

CHƯƠNG XIV

CÔNG-CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở BẮC-VIỆT

I.— TÌNH HÌNH CÔNG-GIÁO Ở BẮC-VIỆT (1780-1789)

1.— Dưới đời các Giám-Mục Reydellet — Davoust.

Theo bức thư của Đức cha Reydellet, tình trạng đạo công-giáo dưới đời Tây-Sơn thật là thảm thương (2).

« Chúng tôi không có nhà dòng, nhà trường, trụ sở, nhà thờ ; tất cả đều bị phá hoại ! Các Linh-Mục phải trốn tránh, người ta đi săn chúng tôi và những ai đi bắt được chúng tôi, người ấy được trọng thưởng. Một dịp làm tiền hiếm có ai mà lại không lợi-dụng dịp này để giầu thêm lên một chút. Vì phải chạy nơi nầy qua nơi khác, các đồ đạc của chúng tôi bị hư hỏng hoặc bị người ngoại đốt phá ». Reydellet mất mà tình trạng Giáo-Hội vẫn không thay đổi. Davoust được cử làm Giám-mục mặc dù gặp lúc không thuận-tiện Davoust đã khuyên các thừa-sai can-đảm. Lúc ấy ở Bắc-Việt ngoài sự hiện-hiện của Đức Giám-mục Davoust còn có các Thừa-sai Sérard, Le Breton, Le Roy, La Mothe.

Vì ở Bắc-Việt phải loạn-lạc nên đã có 2.000 bổn đạo chạy trốn lên Lào làm ăn (3) Le Breton giữ quyền cai-trị địa-phận Tây-Bắc thay mặt Davoust, sai hai thầy Giảng Nhường và Xuyên đi qua Lào lo việc giảng dạy. Các thầy phải đi 7 ngày mới đến Trấn-Ninh. Nơi đây các thầy đã gặp 40 người công-giáo Bắc-Việt sống trong một làng. Sau 6 tháng các thầy về lại Bắc-Việt và thừa-sai Le Breton gởi cha Bổn và thầy Xuyên lên Trấn-Ninh.

---

(1) *Ravier : « Sử ký Hội Thánh » III. 506.*

(2) *Arch. M. E. pho 690 trang 841.*

(3) *Ravier : « Sử ký Hội-Thánh ». III. 495.*

Nhưng lúc tới nơi 40 người bổn đạo trước đã trốn đâu mất, sau mới biết họ bị vu cáo ám-sát một người đã chết đuối nên chạy trốn cả, cha Bổn và thầy Xuyên đi về hướng khác, người gặp một làng công-giáo gồm độ 100 người. Cha Bổn cho họ chịu các phép trong đạo, người rửa tội cho 4 người lớn và 19 em nhỏ. (1)

Năm 1795 Thừa-sai Guérard theo sông Mã đi qua Lào, dân sự ở đây xin người ở lại nhưng không thể nào được vì phải trở về giữa con chiên của Người đang lúc cơn bắt đạo hoành-hành.

2.— Thái-sư Bùi-đắc-Tuyên và khâm-sai Ngô-văn-Sở.

Lúc được tin Bá-đa-Lộc đem quân cứu-viện Gia-Long, Tây-Sơn lại càng làm dữ với người công-giáo và cương quyết trả thù bằng cách bắt tất cả các Linh-mục Âu-Châu, nhưng các quan không thi-hành lệnh của Tây-Sơn, họ khuyên các bổn đạo thu dấu các đồ thờ phụng, đừng đến nhà thờ cách chán-chường. Tây-Sơn biết được sự « nhu nhược » của các quan nên truyền cho các ông phải triệt để thi hành lệnh đã ra. Vũ-văn-Dũng hồi ấy làm khâm-sai tại Bắc-Việt Nguyên từ lúc Quang-Trung tức Nguyễn-Huệ mất, Cảnh-Thịnh lên ngôi, nhường quyền về cả tay Thái-Sư Bùi-Đắc-Tuyên, các quan có nhiều người oán giận, sau năm 1789, nghĩa là sau khi nghe tin Bá-đa-Lộc đem quân cứu-viện Nguyễn-Ánh, Bùi-Đắc-Tuyên ra mật lệnh cấm đạo. Vũ-văn-Dũng không chịu tuân-lệnh nầy nên bị triệu hồi về Phú-Xuân và Bùi-đắc-Tuyên gởi Ngô-văn-Sở ra Bắc làm Khâm sai thay thế cho Vũ-văn-Dũng. Bùi-Đắc-Tuyên ở Trung và Ngô-văn-Sở ở Bắc triệt để cấm đạo. Thấy vậy các người lương có lòng với người công-giáo, vì họ cũng có bà con ruột thịt trong hàng ngũ công giáo, mới nghĩ ra kế để cứu giúp. Họ khuyên người công-giáo nên phái một linh-mục đến gặp ông Khâm sai. Đối với ông, vị linh-mục sẽ đem hết tài hùng biện và khôn khéo để trình-bầy lập trường của người công-giáo là một lập trường chính đáng, lẽ dĩ-nhiên ông Khâm-Sai sẽ không còn cấm đạo người công-giáo nữa. Các Thừa-Sai, sau lúc

---

(1) Launay: « Histoire générale de la Société des Missions Etrangères » II. 144.

suy nghĩ định phái thừa sai De La Bissachère đến gặp khâm-sai của Cảnh-Thịnh ở Hà-Nội là Ngô-văn-Sở, nhưng Đức Giám-Mục hồi ấy là Đức Cha Longer không chấp-thuận vì biết đâu là cái bẫy để sập các thừa-sai.

Jacques Longer trước kia là một Thừa-Sai ở miền Trung, thuộc quyền Labartette, năm 1789 Davoust mất, Longer được cử làm Giám-Mục, người phải đi bộ qua Macao để được tấn phong. Lúc ở Macao về Người truyền chức Giám-Mục cho một cha dòng Thánh Đa-Minh và cho cha Labartette cựu bề Trên của Người.

Nhưng không ngờ một biến-cố chính-trị quan trọng xảy ra làm dịu bớt việc cấm đạo, Vũ-văn-Dũng sau khi bị triệu hồi về Huế âm-mưu với Phạm-công-Hưng và Nguyễn-văn-Huấn đem quân vây nhà Bùi-đắc-Tuyên, bắt bỏ ngục rồi sai Nguyễn-văn-Huấn vào Qui-Nhơn bắt con của Thái-Sư là Bùi-đắc-Trụ, cho người đưa thư ra Bắc truyền cho quan tiết-chế là Nguyễn-quang-Thùy em của Nguyễn-quang-Toản bắt Ngô-văn-Sở giải về Phú-Xuân. Bọn Vũ-văn-Dũng bèn đặt chuyện ra vu cho những người ấy làm phản, đem gìm xuống sông cho chết, Cảnh-Thịnh chỉ gạt nước mắt khóc thầm (1).

Sau lúc Ngô-văn-Sở bị giết ở Bắc-Việt, Giáo-hội được tạm yên, nhưng chỉ dụ bắt đạo mà Bùi-đắc-Tuyên đã ký nhân danh vua Cảnh-Thịnh không thể hủy bỏ trước lúc được lệnh của vua. Các quan ở Hà-Nội cấm các nhân-viên hạ cấp của chính-phủ bắt bớ người công-giáo. Buộc các hương-chức trong các làng phải trả lại các nhà thờ và tiền bạc cướp của người công-giáo. Theo đề-nghị của Thừa Sai La Mothe, một phái đoàn công-giáo gồm những người tai mắt nhất đến Hà-Nội để cám ơn ông Hoàng Thân Nguyễn-quang-Thùy vì các quan đã biết thương đến số phận người công-giáo.

---

(1) Launay : « Histoire générale de la Société des Missions Etrangères ». II. 321.

Ravier : « Sử Ký Hội Thánh ». III. 503.

Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược » 395.

Nhờ thời kỳ bằng yên Đức cha Longer hội Công đồng năm 1795, đến hội có 7 Thừa-Sai. Cuộc hội công đồng nầy có mục-đích bàn cãi về một vài khoản trong luật-lệ của các thầy Giảng và cách ban các phép bí tích theo luật Hội Thánh. Năm 1796 Đức cha Longer truyền chức Giám-Mục cho cha La Mothe rồi người đi giải tội làm phúc ở Đoài. Nơi đây có nhiều họ chưa chịu phục quyền Giám-Mục. Về sau nhờ Thừa-Sai Lepavec mới khuyên dụ được dần dần để họ phục quyền Đức Giám-Mục.

II.— TÂY-SƠN CẤM ĐẠO Ở BẮC-VIỆT (1789-1800).

1.— Lý-do cấm đạo — Cha Gioan Đạt (1) phải xử.

Tây-Sơn bắt đầu cấm đạo một cách chính thức năm 1798, vào năm 1797 vua Cảnh-Thịnh có bắt được một lá thư của Nguyễn-Ánh gởi cho Giám-Mục Labartette ở Huế. Việc này đã làm cho vua Cảnh-Thịnh nghi người Công-giáo sẽ nổi loạn. Năm 1798 ở Trung cha Emmanuel Nguyễn-văn-Triệu và 32 người kỳ-mục ở họ Thợ Đúc bị bắt một lượt với cho Đạt ở ngoài Bắc.

Cha Đạt quê ở Thanh-Hóa, người chịu chức năm 1798. Sau mấy tháng người được gởi đi làm việc với cha Leroy. Đang lúc người ở Thần-Phù, một tốp lính đến bắt và đóng gông người lại. Người phải giải đến ông Hoàng thân Nguyễn-Quang-Thùy. Hoàng-Thân truyền cho người phải ngồi trên ảnh tượng, cha Đạt từ chối rồi hôn ảnh tượng cách tôn kính. Đang lúc giam cầm, người đã giải tội cho giáo hữu và vẫn giảng đạo cho những người không công-giáo. Đêm trước ngày xử người đến với quan nói rằng : « Nay tôi sắp phải từ trần, tôi đến cám ơn quan đã có lòng thương tôi, Thiên-Chúa đã định cho vua kết án xử tôi, tôi xin chịu vui lòng, tôi không có thù oán ai, xin quan thương đến bổn đạo trong tỉnh ». Rồi người về ngục cầu nguyện suốt đêm, Người chỉ ngủ có nửa tiếng đồng hồ. Hôm sau là ngày 28-10-1798 người được dẫn đến Pháp-trường nơi gọi là Chợ Rạ để chịu chém, đến nơi,

(1) *Không biết tên họ của ngài.*

người ngồi trên chiếu mà bổn đạo dọn sẵn, họ quỳ lậy từ giã người. Lúc người đã bị chém bổn đạo đem táng xác người tại nhà thờ Phúc-Nhạc. (1)

Đời ấy ai bắt được các linh-mục Việt-Nam hoặc Pháp đều được thưởng 100 nén bạc. Cha Vinh chạy trốn vào rừng về phía Kẻ Báng, những người không công-giáo thấy vậy đem lòng thương người, dẫn người về nhà của họ cho đến lúc anh em bổn bạo có thể dẫn người đi trốn nơi khác Cha Tân chạy trốn về phía Hướng-phương. Cha Chiểu Linh-mục Việt-Nam cao niên nhất chạy vào Trung, cha Hạnh giả làm người bán cau, nhưng vì người đóng vai ấy không rành nên đã bị phát-giác và phải chạy trốn.

Thừa-Sai Guérard đào một hầm trú ẩn tại Xóm Chè hằng ngày có người đem cơm nước tới cho người trong nơi hiu quạnh. Trong hoàn cảnh như vậy mà các Thừa-Sai vẫn có phương pháp hoạt-động.

2.— Các Đức Giám-Mục La Mothe và Longer.

Đức Cha La Mothe cũng có một cái hầm tương tự như thế. Ngày 22-12-1798 người ra khỏi « Dinh » của người để đi phong chức cho các thầy. Mặc dù tin này đã được giữ rất kín nhưng nhân-viên chính-phủ Tây-Sơn cũng biết được và đang lúc bắt ung họ đã bắt được Đức Giám-Mục. Họ cương-quyết đem nạp người cho quan, nhưng cũng cho người biết, vì lòng nhân đạo họ sẽ tha người nếu người nạp cho họ 300 lạng bạc. Ba trăm lạng bạc, một số tiền quá to lớn đối với anh em công-giáo vùng ấy, họ phải đi quyên tiền trong các họ đạo xung quanh và trong lúc đó bọn cướp, vì chính những nhân-viên ấy là những tay ăn cướp sành nghề, lẽ ra phải ở lại làng như lời đã hứa lại đem Đức Giám-mục nạp cho quan vì thật ra họ sợ người công-giáo chuẩn bị chơi họ một vố.

Trong lúc đi đường có gặp nhiều người phụ-nữ, vì mấy bà này tử tế nài nỉ xin, nên bọn cướp cho Đức cha nghỉ chân tại một nhà

(1) *Ravier : « Sử Ký Hội Thánh » III. 506. Người được đức Leo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900. Lễ kính nhớ ngày 28-10 mỗi năm.*

gần mé sông. Nhà nầy là nhà của một người công-giáo. Đang lúc bổn đạo dọn cơm cho Đức Giám-Mục dùng bọn cướp đi tìm thuyền để có thể đưa người qua sông, người lái đò cũng một người công-giáo, đã tự ý nhận chìm thuyền xuống sông.

Đồng thời một số các bà các ông kéo đến với khí-giới, họ lấy gậy búa vào lưng các tên cướp nhân-viên của chính-phủ ; các chú mà sống được cũng nhờ lanh chân chạy trốn. Đức Cha La Mothe ra khỏi nhà giữa sự hoan hô của anh em giáo-hữu. Họ lấy lọng che người và kiệu người lên núi. Giáo-hữu còn bắt được 5 tên khác và bắt phải trả lại tất cả đồ đạc mà chúng đã cướp của Đức Cha.

Một bọn cướp khác cũng lợi dụng chỉ dụ cấm đạo vua ra, bắt Đức Cha chính Longer ; ông Trấn-thủ (1) hội họp các binh-sĩ công-giáo trong tỉnh và ra lệnh cho họ phải đi giải phóng Đức Cha, bọn cướp lọt lưới và được dẫn đến ông Trấn-thủ, hôm ấy đến lượt chúng chịu đòn một bữa xứng đáng.

3.— Thừa-Sai De la Bissachère.

Nhưng không phải ông quan nào cũng có lòng thiện-cảm như ông Trấn-thủ. Thừa-sai De la Bissachère trốn ở trong một cù lao mà theo lời dân đời ấy chỉ có quỷ ma mới ở đó.

Từ bờ bể ra đến cù lao phải tốn đến 4 tiếng đồng hồ, ở nơi đây rất hiu quạnh, cứ 10 ngày có một người đánh cá mang đồ ăn cho người. Người đã ở trong nơi nầy 7 tháng. Lúc các quan biết được người đang trốn tại đây các ông phái 17 chiếc thuyền và 300 binh lính đến vây cù lao, cấm các thuyền buôn hoặc đánh cá ở các cửa biển gần đó lưu thông, ai không tuân lệnh sẽ bị xử tử. Đang lúc đêm tối nhiều tiểu đội đã đổ bộ lên cù lao và tìm cách để trèo lên núi ở giữa cù lao. Đang lúc cha De la Bissachère làm lễ người dâng mạng sống người để xin Chúa cho bổn đạo của người được bền đỗ. Lễ xong người nói với các thầy giảng người đi xem thử lính sẽ đi đến lối nào, khuyên các thầy trốn cho kỹ và bảo các thầy nhắn một linh-mục Việt-Nam trá

(1) *Không biết ông tên gì, và ở tỉnh nào ?*

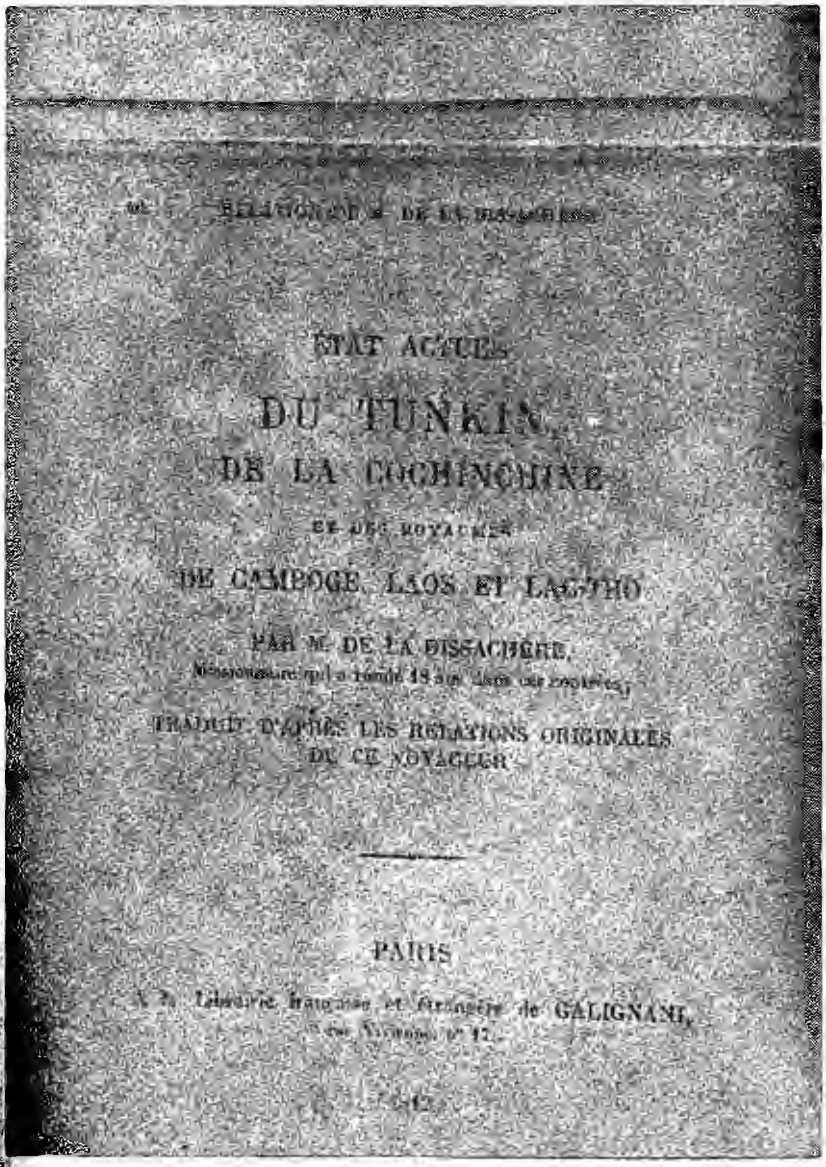
ETAT ACTUEL
DU TUNKIN
DE LA COCHINCHINE
ET DES ROYAUMES
DE CAMBOGE, LAOS ET LAGTHO
PAR M. DE LA BISSACHÈRE,
TRADUIT D'APRÈS LES RELATIONS ORIGINALES
DU CE VOYAGEUR
PARIS

22.— *Quyển ký-sự của Thừa-sai De la Bissachère. Thừa-sai đã sống 18 năm ở Việt-Nam. Nhờ những tài-liệu của Thừa-sai chúng ta được biết rõ đời sống chính-trị và tôn giáo của dân-tộc Việt-Nam dưới đời Tây-Sơn.— Ký-sự xuất-bản ở Ba-Lê năm 1812.*

hình làm hành khách, ban phép giải tội cho người. Khi người được giải đi để tra hỏi. Nhưng những lời căn dặn ấy vô ích, các lính tráng vì mệt quá không thể leo núi được, mới nói dối rằng: « Trên núi không có người ở ». Những lính ở dưới thuyền thì say sóng cũng đồng tình cho qua chuyện. Tức tối các quan muốn bắt người đã tố cáo, vì nó phỉnh các ông! Các người thuyền chài và buôn bán vì mất mối lợi trong lúc nghỉ việc, yêu sách các quan phải bồi thường cho họ một số tiền khá lớn (1).

GIAI ĐOẠN III.

DƯỚI ĐỜI NHÀ NGUYỄN (1800-1933)

Dưới đời nhà Nguyễn Giáo-Hội trải qua những năm bình an, những năm chiến tranh, những năm cấm đạo và sau những năm cấm đạo là thời-kỳ kiến-thiết.

PHẦN THỨ NHẤT

BA MƯƠI NĂM BÌNH-AN (1800-1830)

CHƯƠNG XV

NHỮNG NĂM BÌNH AN DƯỚI TRIỀU GIA-LONG

I.— GIA-LONG ĐÁNH ĐUỔI TÂY-SƠN RA BẮC

Nguyễn-Ánh chiếm Qui-Nhơn năm 1799 rồi về lại Saigon để tổng [illegible] Bá-Đa-Lộc, Nguyễn-Vương để lại tướng Võ-Tánh và Ngô-tòng-Chu giữ thành Qui-Nhơn. Đến tháng Giêng 1800, vua Tây-Sơn là [illegible]nh-Thịnh sai Trần-quang-Diệu và Vũ-văn-Dũng đánh thành Qui-Nhơn. Võ-Tánh giữ vững không ra đánh. Vũ-văn-Dũng dẫn hai chiếc tàu lớn [illegible]100 chiếc thuyền bao vây cửa bể. Lúc Nguyễn-Vương đến cứu-viện [illegible]y thành bị vây cẩn mật, Nguyễn-Vương cho người len vào trong [illegible]nh bảo Võ-Tánh và Ngô-tòng-Chu bỏ thành mà ra. Võ-Tánh phúc [illegible]lại rằng: « Quân tinh binh của Tây-Sơn ở cả Qui-Nhơn, vậy [illegible]đừng lo việc giải vây vội, nên mau ra đánh lấy thành Huế thì hơn ».

(1) *Launay: « Histoire générale de la Société des Missions » II.* [illegible]8.

Nguyễn-Vương để Nguyễn-văn-Thành cầm cự với Trần-quang-Diệu rồi đem binh ra chiếm thành Huế. Trong lúc đó Trần-quang-Diệu và Vũ-văn-Dũng đang vây Qui-Nhơn, nghe tin thành Huế thất thủ liền sai quân ra cứu-viện, nhưng đi đến Quảng-Nam gặp quân của Lê-văn-Duyệt kéo vào, Tây-Sơn phải lùi trở lại, rồi đánh Qui-Nhơn ráo riết. Quân trong thành hết cả lương-thực không thể đánh được nữa, tướng Võ-Tánh viết thư cho Trần-quang-Diệu nói rằng : « Tôi là tướng phải chết dưới cờ còn các sĩ-quan tùy tòng của tôi không có tội gì không nên giết hại ». Thế rồi sai người lấy rơm cỏ chất ở dưới lầu Bát-Giác đổ thuốc súng vào, tự đốt mà chết. Ngô-tùng-Chu cũng uống thuốc độc tự tử.

Trần-quang-Diệu tuy lấy được Qui-Nhơn nhưng một mặt bị quân Lê-văn-Duyệt ở Quảng-Nam và Quảng-Ngãi đánh vào, một mặt quân của Nguyễn-văn-Thành ở Thị-Nại đánh lên, Trần-quang-Diệu hết sức chống giữ chờ quân ở Bắc-Hà vào cứu-viện.

Từ lúc thành Huế lọt vào tay Nguyễn-Vương, Cảnh-Thịnh ra Bắc rồi sai em là Nguyễn-quang-Thùy đem 30.000 quân vào giữ cửa Nhật-Lệ, Bùi-thị-Xuân vợ của Trần-quang-Diệu cũng đem 5.000 binh sĩ vào giúp.

Các giáo-sĩ ngoại quốc giảng đạo ở nước chúng ta, khâm phục nữ-tướng Bùi-thị-Xuân, Những trang sử sau đây do De la Bissachère viết năm 1807 nghĩa là chỉ có 5 năm sau lúc Gia-Long đại thắng Tây-Sơn. Lúc Nguyễn-quang-Thùy đem 30.000 binh đến xứ Thanh-Nghệ, chính Bùi-thị-Xuân điều khiển cuộc hành binh lớn lao ấy ở lũy Đồng-Hới. (1) Nguyễn-Ánh cố gắng chống giữ, trong hai ngày ông lấy làm nao núng và muốn rút lui, nhưng vì đường thủy Tây-Sơn thiếu tàu lại có một sĩ-quan cao-cấp ở tiền-tuyến làm phản nên đã lôi kéo Tây-Sơn vào lối thất trận. Nữ-tướng thúc quân trèo tường vào Trấn-Ninh, trong thành quân Gia-Long bắn ra như mưa, sĩ quan Tây-Sơn ở tiền tuyến vì sợ chết nên ra hàng với 800 binh sĩ. Biến cố nầy đã đem lại can đảm cho Nguyễn-Ánh một chút, vì lúc ấy ông cũng không chắc gì sẽ thắng Bùi-thị-Xuân. Nữ-tướng truyền cho một đại đội khác đến chiếm chỗ mà bọn làm phản đã để trống, và

(1) *De la Bissachère : « Relation sur le Tonkin et la Cochinchine » 109 — Bissachère gọi nữ-tướng Bùi-thị-Xuân là Thiếu-pho.*

nếu nữ-tướng cố gắng trong hai tiếng đồng hồ, Trấn-Ninh sẽ về tay của nữ-tướng nhưng cũng chính lúc ấy Nguyễn-Vương cho lệnh các chiến thuyền thao diễn, và hình như muốn cho quân đổ bộ qua bên kia sông Linh-Giang đánh quân của nữ-tướng ở phía đàng sau. Được tin như thế Nguyễn-quang-Thùy khiếp sợ cho quân rút lui. Lúc quân kéo đi một hồi, Bùi-thị-Xuân mới biết, nhưng chính lúc đó là lúc nữ-tướng ra lệnh cho quân ồ ạt tràn vào thành Trấn-Ninh. Binh-sĩ Tây-Sơn nghe Hoàng thân Nguyễn-quang-Thùy đã rút quân lui, mất cả can đảm, cũng xin nữ-tướng rút lui, và còn tệ hơn nữa vừa rút lui vừa bỏ súng ống đạn dược để chạy cho lanh. Những tướng tá của Tây-Sơn vì sợ dân và binh-sĩ của họ giết nên mới trá hình làm con buôn. Chỉ có nữ-tướng, những quan theo hầu nữ-tướng mới giữ hàng ngũ và khí-giới hộ vệ vua Cảnh-Thịnh về Hà-Nội. Còn Nguyễn-Ánh theo lời yêu cầu của các quan, về Huế lên ngôi vua và đặt niên hiệu là Gia-Long nguyên niên.

Nếu Nguyễn-Ánh chạy đuổi theo Tây-Sơn có lẽ đã chiếm Hà-Nội sớm hơn 8 hoặc 6 tháng, nhưng Nguyễn-Ánh còn sợ Trần-quang-Diệu. Trần-quang-Diệu lúc ấy còn ở Qui-Nhơn và còn sức để đánh bại một đạo binh mạnh bằng ba đạo quân của Nguyễn-Ánh. Ông đã có ý định bằng đường thủy vào chiếm Saigon, đang lúc Nguyễn-Ánh còn ở Trung, nhưng lúc ấy Bùi-thị-Xuân cho tàu vào Qui-Nhơn đưa thư cho Trần-quang-Diệu hay tin ở Bắc, tướng Diệu bỏ ý định không vào Nam lại cho lệnh bỏ Qui-Nhơn và rút lên rừng về đường Lào để đến Nghệ-An. Dọc đường vì đói khát hay vì uống nước độc nên binh-sĩ chết rất nhiều. Hai ngày sau lúc Hà-Nội thất-thủ Trần-quang-Diệu mới đến Nghệ-An. Theo Giáo-sĩ Vassachère, tuy Diệu chỉ còn tàn quân nhưng nếu ông đến sớm vài hôm nữa chắc gì Gia-Long đã lấy lại Hà-Nội, vì Diệu là một tướng có tiếng tăm lừng lẫy, ngay người Âu-Châu cũng phải khâm phục.

II.— TÂY-SƠN THẤT TRẬN

A.— Các tướng lãnh Tây-Sơn bị bắt.

Sau lúc Hà-Nội lọt vào tay Gia-Long Bùi-thị-Xuân đi vào rừng, hai vợ chồng đã gặp nhau, hai vợ chồng cùng cưỡi một con voi. Quân của

Gia-Long gặp quân của Trần-quang-Diệu ở Thanh-Hóa. Nếu đem quân đánh Diệu, ông sẽ kháng cự lâu dài, vì vậy lính tráng nhà Nguyễn mới hóa trang thành những người dân lương-thiện đem hoa quả cơm nước dâng cho quân Tây-Sơn lúc họ đi qua làng. Không ngờ nhờ mưu ấy quân Gia-Long đã bắt sống được Trần-quang-Diệu và vợ của ông là nữ-tướng Bùi-thị-Xuân. Trần-quang-Diệu không kháng cự. Dân sự và binh-sĩ dẫn đến nạp cho Gia-Long các quan của triều Tây-Sơn như dẫn những con bò con lợn dâng cho vua. Trong số những người bị bắt có cả vua Tây-Sơn, Cảnh-Thịnh và tướng Vũ-văn-Dũng. Tất cả đều được đóng cũi đem về nạp cho Gia-Long ở Hà-Nội. Gia-Long vì thấy Trần-quang-Diệu là một ngôi sao sáng trong nghệ-thuật hành-binh, nên đem lòng kính-phục và có ý dùng Trần-quang-Diệu. Nhưng Trần-Quang-Diệu trả lời với tất cả tấm lòng cao-thượng của ông: « Ông không thể làm tôi hai chủ ».

2.— Gia-Long xử đãi tàn-nhẫn với tù binh.

Tất cả các tù binh đều được dẫn về Huế để xử. Và đây trang sử vẽ lại từng nét đậm, những cử chỉ mọi rợ của Gia-Long, hoàng-đế Việt-Nam. Sự mọi rợ nầy đã được truyền lại cho Minh-Mạng, Thiệu-Trị và Tự-Đức.

Người bị xử trước nhất là vua Tây-Sơn: Cảnh-Thịnh.

Mồ của cha mẹ và những người thân thích phải quật lên, hài cốt Quang-Trung và bà vợ đều bị bẻ gẫy và chặt đầu. Làm như thế có ý nhục mạ cha mẹ Cảnh-Thịnh, và theo dị đoan, họ tin là con cái cháu chắt của Quang-Trung không còn hạnh-phúc, sung sướng nữa. Bẻ xương các hài cốt xong, lý-hình dục xương vào một cái sọt rồi anh em binh-sĩ được lệnh thay phiên nhau tiểu vào sọt xương ấy. Xong phải đâm ra tro rồi đem sọt tro ấy để trước mặt Cảnh-Thịnh.

Theo thói tục, trước khi xử người lý-hình dọn một bữa cơm thịnh-soạn. Cái mâm dọn cho Cảnh-Thịnh là mâm dọn cho nhà vua. Em của Cảnh-Thịnh, Nguyễn-quang-Thiệu can anh và bảo: gia-đình

ta thiếu gì mâm mà phải đi ăn mâm mướn của người ; sau lúc ăn cơm lý-hình khóa miệng Cảnh-Thịnh và một vài người bị xử khác vì sợ họ chửi rủa hoàng-đế Gia-Long. Rồi binh-sĩ chạy đến buộc chân và tay Cảnh-Thịnh vào bốn chân của bốn con voi. Lúc voi đã kéo đứt ra khỏi thân thể một đùi thịt, Cảnh-Thịnh còn quay lại nhìn một lần chót cái sọt đựng xương của ông bà. Thân hình Cảnh-Thịnh bị tước làm 5 mảnh ; mỗi mảnh đều được treo ở 5 chợ trong thành phố Huế. Có lính canh gác cẩn thận để cho người ta khỏi cướp những miếng thịt ấy, vì phải để cho thịt ấy thối có giòi rồi cho quạ đến ăn.

Còn tướng Trần-quang-Diệu hôm áp ngày xử ; ông đã xin Gia-Long tha cho mẹ già ông 80 tuổi không còn có thể làm « hại » đến Quốc-Gia được... và bà nầy đã được tha.

Còn chính mình Trần-quang-Diệu chỉ bị chém. Con của Trần-quang-Diệu, một cô gái thùy-mỵ duyên dáng, mới có 15 xuân xanh cũng bị án xử-tử ! Lúc cô thiếu-nữ thấy con voi đến gần cô, cô run lên và cô kêu một tiếng thất-thanh nức-nở khóc van-nài mẹ của cô : « me, mẹ cứu con ». Bùi-thị-Xuân can-đảm bình-tĩnh trả lời : « Làm sao mẹ có thể cứu con được, vì chính mẹ cũng không cứu được mẹ, con nên noi-gương thầy con, chết còn hơn sống với bọn người nầy ». Nhiều khán-giả cảm-động ước-ao muốn cứu cô, và họ ngoảnh mặt hoặc chẹ mặt lúc con voi lấy vòi tung cô bé lên không trung.

Đến lúc nữ-tướng Bùi-thị-Xuân bị xử, nữ-tướng không chút sợ sệt, đi thẳng đến con voi, binh-lính la lớn tiếng bảo bà quỳ xuống để cho voi túm lấy bà cho dễ, nhưng bà chẳng chịu nghe. Mấy ông này phải khiêu-khích con voi khá lâu nó mới chịu tung bà lên. Trước khi bị xử, bà đã cho người đi mua lụa quấn sát lấy thân thể. Vì bà muốn khỏi phải trần-truồng lúc bị voi giẫy xé. Chỉ có bà Bùi-thị-Xuân, tướng Trần-Quang-Diệu và Hoàng-thân Nguyễn-quang-Thiệu giữ được bình-tĩnh và không đổi sắc mặt trước lúc bị xử.

Binh-sĩ muốn cho được can-đảm đã lấy tim, gan, phổi của bà để tế-chí đem cho loài cầm thú có ý phạt bà về cái tội đã làm

cho Nguyễn-Ánh và binh lính của ông run lên, khi bà vây thành Trấn-Ninh.

Cần phải biết qua những hành-động dã-man nầy, để có thể hiểu tất cả những nỗi nhục-nhã và vô nhân-đạo của người công-giáo phải chịu sau nầy.

III.— NHỮNG NĂM HÒA-BÌNH

Nội chiến trong nước được chấm dứt và đồng-thời việc bắt đạo cũng được ngừng trong một thời-gian.

Trong lúc đánh Tây-Sơn Gia-Long đã trải qua nhiều giai-đoạn đen tối. Cái tang Bá-Đa-Lộc tiếp đến cái tang Hoàng-tử Cảnh và Hoàng-tử Hi đã làm cho Gia-Long sống những ngày chán-nản và ngã lòng đến nỗi lúc Qui-Nhơn bị bao vây, Gia-Long đưa thư cho Võ-Tánh bảo bỏ thành mà rút lui (1).

Lúc vừa lên ngôi Gia-Long tuyên-bố ân-xá cho tất cả các Tây-Sơn nếu họ đầu hàng trong năm ngày.

Cũng như các vua trước Gia-Long phải xin triều-đình Trung-Hoa nhìn-nhận. Trong 18 năm cai-trị, nước được bình-an, Gia-Long để tâm lo việc kiểm-tra dân số trong nước, mở đường sá thông-thương các tỉnh-lỵ với nhau, nối ải Tam-Quan với các tỉnh ở Cao-Mên.

Năm 1813, hòa-ước La-Bích công nhận sự bảo-hộ của Việt-Nam ở Cao-Mên. Lê-văn-Duyệt xây thành Nam-Vang và La-Lâm. Gia-Long sai Nguyễn-văn-Thụy đem 1000 quân giữ Nam-Vang và cũng chính Nguyễn-văn-Thành được cử làm toàn-quyền ở Cao-Mên.

Dưới đời Vua Gia-Long người Anh cũng có ý muốn buôn-bán với người Việt-Nam. Năm 1804 Sir Roberts, đại-sứ Anh đã phải trở về mà không có kết-quả gì. Năm 1808 một đoàn gồm 7 chiếc tàu Anh

---

(1) Schreiner : « Les Institutions Annamites en Basse Cochinchine ». I. 185.

đã cập bến Hà-Nội, tất cả 7 chiếc đều bị đốt (1) nhưng cũng không thấy nước Anh đòi bồi-thường gì cả, vì lúc ấy có lẽ nước Anh đã lầm tưởng về lực-lượng thực-sự của Việt-Nam. Vì Việt-Nam đã có lần đe-dọa ông toàn-quyền Anh ở Ấn-Độ (2).

Năm 1818 Kergarion đi chiếc Cybèle đến Việt-Nam. Gia-Long phái người đón tiếp lịch-thiệp, nhưng Gia-Long không thể làm thỏa lòng Kergarion. Ông nầy yêu-cầu Gia-Long thi-hành hiệp-ước năm 1787 nghĩa là phải nhường cho Pháp Cửa-Hàn và Côn-Sơn. Nước Pháp làm gì có quyền bắt Việt-Nam thi-hành một hiệp-ước mà chính nước Pháp đã không tôn-trọng? Các sĩ-quan Pháp đi theo Bá-Đa-Lộc giúp Gia-Long, là tự ý họ tìm kế sinh-nhai nên đi đánh giặc thuê cho Gia-Long, chứ nước Pháp đâu có gởi họ đến giúp Gia-Long.

Lúc về già, Gia-Long trái lại với thói-tục Quốc-Gia, chọn ông Hoàng-Đảm con của một bà vợ lẽ lên nối ngôi. Các quan triều-đình ngăn can, vì theo luật con Hoàng-Tử Cảnh được lên nối ngôi vua. Nhưng Gia-Long đã dại-dột không nghe lời ngăn can chí-lý ấy.

Gia-Long mất ngày 25-1-1820. Gia-Long là một người có ý chí cương quyết, điềm tĩnh và ham làm việc, làm việc một cách rất qui củ, Gia-Long lại khôn ngoan, biết dùng người, nhưng có tính hay nghi, cũng vì hay nghi, mà Gia-Long đã giết các công thần như Đặng-Trần-Thường, Nguyễn-văn-Thành và Nguyễn-văn-Tuyên, bị vu cáo muốn gây loạn. Một hôm bãi triều ông Thành chạy theo nắm lấy áo vua mà kêu khóc: « Thần theo Bệ hạ từ thuở nhỏ đến bây giờ, nay không có tội gì mà bị người ta cấu xé. Bệ hạ nỡ lòng nào ngồi nhìn, để người ta giết thần mà không cứu? » Vua Thế-Tổ giật áo ra và đi vào cung. Nguyễn-văn-Thành uống thuốc độc tự tử còn con là Nguyễn-văn-Tuyên bị chém.

Gia-Long không phá hoại đạo Công-giáo nhưng cũng không nâng đỡ đạo Công-giáo.

---

(1) *Schreiner : « Les Institutions Annamites ». I. 186.*

(2) *Faure : « Mgr Pigneau de Béhaine ». 223.*

IV.— GIA-LONG VỚI GIÁO-HỘI CÔNG-GIÁO

1.— Gia-Long với hàng giáo-sĩ.

Tất cả các Thừa-Sai đều đặt hy-vọng ở Gia-Long, nếu Gia-Long không trở lại đạo thì ít nữa cũng vì biết ơn Bá-Đa-Lộc giúp đỡ các Thừa-Sai. Nhưng với thời gian các Thừa-Sai đã hiểu rõ việc trở lại là một việc Chúa làm, cần phải có ơn Chúa, những hoàn cảnh bên ngoài chẳng qua là một dịp Chúa dùng hay không là tùy Chúa để mọi mối hy-vọng lớn lao nơi Hoàng-Tử Cảnh, vì thực ra Hoàng-Tử Cảnh đã được hấp thụ một nền giáo-dục Công-giáo. Nhưng Hoàng-Tử lên đậu và mất ở Gia-Định năm 1801 lúc 22 tuổi. (1)

Chúng ta không thể biết chắc chắn, nếu Hoàng-Tử lên ngôi, Hoàng-tử sẽ phải xử đối với đạo thế nào? nhưng chúng ta rất có hy-vọng là Hoàng-tử nếu không thiện-cảm với đạo Công-giáo thì cũng không phá đạo.

Mặc dù trong lúc vừa mới lớn, mắc việc binh đao đến lúc gần chết vẫn còn giữ được lòng đạo. Còn về việc ông Hoàng có chịu phép rửa tội hay không, điều đó không thể quả quyết được (2).

Mặc dù không giúp đạo Công-giáo, nhưng Gia-Long cũng tỏ ra lòng biết ơn đối với các giáo-sĩ.

Lúc vừa tới Huế Gia-Long tất tả đi thăm Giám-Mục Labartette mà Gia-Long chưa bao giờ gặp và đối xử với người hết sức kính nể. Từ lúc Bá-Đa-Lộc phái Labartette đến miền Trung, Labartette luôn luôn phải

---

(1) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-nam Sử-lược » 400.*

(2) *Launay : « Histoire générale de la Société des Missions Etrangères de Paris » II. 386. Theo lá thư của Thừa-sai Le Pavec viết ở Bắc đề ngày 4-4-1804, nói ông Hoàng đã nhờ một người Công-giáo giúp việc rửa tội nhưng đó chưa phải là một tài-liệu chắc chắn. Giám-Mục Labartette trong lá thư cho các Giám-Đốc chủng-viện Ba-Lê đề ngày 27-6-1801 nói ông Hoàng mất mà không trở lại. Thư của Le Pavec ở trong N.L.E. vol. VIII. p. 242 và thư của Labartette trong A.M.E. vol. 747. p. 17.*

trốn tránh khổ sở, bây giờ không những được tự do mà còn được nhà vua hậu đãi. Vì tin tưởng quá sớm vào lòng thành thật của Gia-Long, Giám-Mục Labartette đã viết :

« Chúng ta không còn mong ước gì hơn nữa về thái độ nhà vua đối với đạo công-giáo. Lòng biết ơn sâu xa của Gia-Long đã khiến nhà vua bùi ngùi cảm động mỗi lúc nhắc nhở đến Bá-Đa-Lộc ». Việc Gia-Long đến thăm Đức Giám-Mục Labartette là một việc mà không bao giờ vua làm dù là đối với một quan cao cấp nhất trong triều-đình.

Năm 1802 lúc Gia-Long đem quân đến Nghệ-An, Giám-Mục La Mothe và Thừa-sai De la Bissachère có đến chào mừng Gia-Long (1) vua cũng tỏ lòng rất thịnh tình với các ngài.

Đang lúc Gia-Long ở Hà-Nội Đức Giám-Mục Longer với Thừa-sai Eyot được yết kiến Gia-Long tại điện Kinh-Thiên (2).

Gia-Long mời các ngài dùng trà rồi nói chuyện với các ngài rất lâu về tình thế ở Á-Châu, và Âu-Châu. Gia-Long còn ân cần hỏi tin-tức các ngài, tỏ ra bỡ ngỡ vì các ngài trốn thoát được đang lúc Tây-Sơn lùng bắt các ngài ráo-riết. « Chúng tôi đã trốn trong rừng, nhưng cái mà đã cứu chúng tôi là lòng trung-thành của anh em công-giáo ».

Các Thừa-Sai nhờ dịp nầy có tỏ ý cho Gia-Long hay, trước kia đã có một sắc-lệnh công khai chống đạo nên xin Gia-Long ra một sắc lệnh bênh đỡ đạo Công-giáo. Gia-Long hứa sẽ làm như các Thừa-Sai xin.

Vì phải trưng dụng khu đất Thị-Nghè để làm vựa lúa, Gia-Long trích một số tiền để dời nhà thờ Thị-Nghè qua Gò-Vấp gần lăng Bá-Đa-Lộc. (3) Năm 1800 địa hạt này gồm tất cả các xứ đạo ở về phía Bắc Saigon.

Gia-Long cũng để cho cha Chính Liot ngôi nhà thờ của Bá-Đa-Lộc

(1) *Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 511.*

(2) *Louvet : « La Cochinchine religieuse ». II. 12.*

(3) *Ở Saigon dân chúng gọi lăng Bá-Đa-Lộc là lăng Cha Cả.*

với 100 binh-sĩ lo việc canh gác dinh Giám-Mục. Vua còn thuê viết lại trên gấm bài điếu văn và gởi về gia-đình Bá-Đa-Lộc.

Lúc còn sống Bá-Đa-Lộc đã có ý dâng cho vua, cho Hoàng-tử Cảnh và các quan cận thần nhiều vật quý giá, sau lúc Bá-Đa-Lộc mất. Liot đem những báu vật ấy dâng cho Gia-Long. Trong dịp nầy Gia-Long ngỏ ý muốn xin một bức chân dung của Thượng-Sư Bá-Đa-Lộc. Các Thừa-Sai chỉ có một chân-dung của người, nhưng cũng đành lòng dâng cho Gia-Long. Chân-dung được đóng vào khung và treo ở trong đền. Hình như về sau nầy các vua kế-vị cất đi nơi khác.

2.— Sắc dụ nhục mạ đạo Công-giáo (1784).

Lúc thắng Tây-Sơn, Gia-Long có hứa với hai Giám-Mục Nam và Bắc-Việt sẽ ra một sắc-lệnh để cấm các làng không công-giáo thâu tiền người công-giáo vào những dịp làm lễ cúng tế. Hai tháng sau lúc Gia-Long vào Hà-Nội, trong một làng ở gần Bố-Chính, một người công-giáo đã bị giết cũng vì vấn-đề này. Ở Nghệ-An những người công-giáo không đóng góp tiền bị xô đẩy xuống sông, ông Trấn-Thủ ở đây mặc dù là người lương nhưng đã bênh-vực người công-giáo. Hồi ấy Gia-Long chưa ngồi vững được trên ngai vàng, muốn lấy lòng người công-giáo nên đã ra một sắc-lệnh cấm các làng phá rầy người công-giáo về vấn-đề nói trên « Phải chăng người công-giáo là một người dân trong nước? Họ cũng trả thuế như người khác. Nếu có người dân tin-tưởng vào các thần linh, không ai cấm đoán họ, nhưng có những người khác không tin-tưởng vào các vị ấy, thì cũng không nên bắt buộc họ thông công vào việc tế tự các vị thần mà họ không tin-tưởng ».

Được như thế cũng đã khá lắm rồi nhưng chưa đủ. Sắc lệnh chỉ là một lời khuyên bảo chứ không phải là một sự ngăn cấm chung cho cả nước. Vì thế nhiều quan không công-bố sắc-lệnh nhà vua và vẫn còn có những cảnh không hay diễn ra vì vấn-đề này : Các Đức Giám-Mục Labarettte, Longer và cha chính Liot đến triều-đình để dâng lên Hoàng-Đế một lá đơn yêu cầu Gia-Long xuống một chỉ dụ bênh-vực đạo Công-giáo. Việc này các ngài bàn cãi với nhau lúc họp đại hội đồng năm 1803.

Gia-Long như thường lệ tiếp đãi các ngài rất niềm-nở và hứa sẽ làm như lời các Đức Giám-Mục xin, nhưng lúc vua đem việc này ra giữa đại hội đồng triều-đình các quan phản đối kịch-liệt yêu sách « quá đáng của Công-giáo » nhiều ông chỉ trích đạo công-giáo cho là một tà-đạo vì theo các ông đạo nầy cấm thờ phượng tổ-tiên. Còn hơn nữa có ông bảo cấm đạo Công-giáo bằng không một ngày kia toàn dân sẽ theo đạo. Một ông khác yêu-cầu vua đuổi các Thừa-Sai về Âu-Châu. Gia-Long hả dạ lúc thấy các quan triều-đình lên giọng phản đối như thế và trả lời cho Thừa-Sai Liot không thể chấp-thuận lá đơn của các Đức Giám-Mục.

Cuối năm 1803, có tiếng đồn Gia-Long sẽ ra một chỉ dụ chống lại đạo công-giáo. Đang lúc ấy Gia-Long đi ra Hà-Nội để đón tiếp các Sứ Trung-Hoa do nhà Thanh gởi đến phong vương. Giám-Mục Longer nhân dịp này đến yết-kiến Gia-Long. Thái-độ của đức tân Hoàng-Đế lúc đã ngồi chễm chệ trên ngai khác hẳn với thái-độ của Nguyễn-Ánh lúc còn là một ông Hoàng đang bị Tây-Sơn săn đuổi! Gia-Long tiếp đón Giám-Mục cách lạt-lẽo và không thể nào nói chuyện với ông về vấn-đề Tôn-giáo được.

Vừa tiếp các Sứ Trung-hoa xong, Gia-Long tất cả về kinh-đô Huế. Ngày 4-3-1804 Gia-Long ra một chỉ dụ mà các Thừa-Sai chờ đợi từ 3 tháng nay. Gia-Long tự phong cho mình là thầy cả thượng phẩm và tự mình định-đoạt về tất cả các việc về Tôn-giáo.

Trước hết sắc-lệnh xác định những ngày Quốc-Khánh trong năm mà mỗi làng phải mừng một cách linh-đình trọng thể và về phận sự người dân phải đóng góp trong những dịp lễ ấy.

Về tôn-giáo :

1.— Cấm không được xây chùa chiền để thờ Thích-Ca.

2.— Cấm không được sửa chùa chiền lúc chưa có phép ông Trấn-Thủ trong tỉnh.

3.— Cấm xây dựng thêm những chùa mới để thờ thần.

4.— « Còn về đạo Bồ-Đào-Nha là một đạo ngoại lai đã được truyền cách chùng lén khắp trong nước và hiện nay vẫn còn, mặc dù chính-phủ đã cố gắng để hủy bỏ cái đạo dị-đoan nầy. Hỏa ngục là một chỗ ghê gớm đạo này dùng để làm cho kẻ ngu xuẩn khiếp sợ, Thiên-đàng mà đạo hứa sẽ ban cho những người ngay lành là một thành-ngữ rất kêu để quyến rũ những đứa khờ-khạo. Đạo này đã được dạy trong đám dân ngu. Một số khá lớn trong nước bị thâm nhiễm tà-đạo và đã quen giữ lề-luật một cách mờ quáng, không suy nghĩ và không sao mở mắt cho họ được.

Do đó từ nầy trong các tổng, các làng có nhà thờ của người Công-giáo cấm sửa chữa hoặc xây-dựng lại những ngôi nhà thờ đã bị hư nát, còn cất nhà thờ mới ở những nơi chưa có, tuyệt nhiên cấm hẳn ». (1)

Chỉ dụ nầy làm vỡ mộng đẹp-đẽ của các Thừa-Sai, và mở mắt các ngài : « Chúa không cần phải nhờ đến những người có quyền-thế ở trần-gian để truyền-giáo ». Chỉ dụ nầy làm bất mãn không những người Công-giáo mà cả những người không Công-giáo vì sắc dụ cấm tín-hữu Phật-giáo sửa chữa chùa chiền hoặc cất xây những chùa mới nếu không có phép của ông Trấn-Thủ. Lẽ dĩ-nhiên ông Trấn-Thủ chỉ cho phép cất chùa một lúc đã nhét vào túi ông một món tiền khá nặng.

Vả lại sắc-dụ cũng không thay đổi gì nhiều lắm về tình cảnh của các người công-giáo. Những làng nào có thiện cảm với người công-giáo vẫn tiếp tục miễn cho họ khỏi đóng góp, trái lại có làng dựa vào thế lực pháp-luật của sắc-dụ để làm tiền công-khai. Mặc dù có lệnh cấm xây nhà thờ, nhưng vì ham tiền các quan đâu có đếm xỉa gì đến sắc-dụ của nhà vua, rồi nhà thờ lại được mọc lên khắp đó đây trong nước ngay trong lúc cấm đạo rất ngặt.

---

(1) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 16-19.

V.— ĐỜI SỐNG CÔNG-GIÁO DƯỚI ĐỜI GIA-LONG (1800-1820)

1.— Hội Công-Đồng 1803.

Năm 1803 lúc bằng yên Đức Giám-Mục Labartette hội tất cả các linh-mục tại Trung-Việt, cố ý bàn cãi với nhau cách hoạt-động Tôn-Giáo. Người cũng ước ao chọn một Đức Giám-Mục phó, nhưng mãi đến năm 1808 cha Jean André Doussain mới được tấn phong, người mất năm 1809.

Sau đây là những con số các Thừa-Sai đã ghi lại, vào năm 1800 :

Địa phận Đông Bắc-Việt có 140.000 công-giáo, 41 Linh-Mục Việt-Nam, 4 Thừa-sai một Giám-Mục. Địa phận Tây Bắc-Việt : Có 120.000 công-giáo, 65 Linh-Mục Việt-Nam, 6 Thừa-Sai, một Giám-Mục.

Địa phận Trung và Nam-Việt : Có 60.000 công-giáo, 15 linh-mục Việt-Nam, 5 Thừa-Sai, 1 Giám-Mục.

Tổng-cộng Việt-Nam vào năm 1800 có : 320.000 công-giáo, 119 Linh-mục Việt-Nam, 15 Thừa-Sai và 3 Giám-Mục. (1)

2.— Lòng sốt sắng của giáo-hữu.

Nhờ những báo-cáo, những thư từ của các Thừa-Sai đời ấy chúng ta biết được một vài nét của Tín-hữu hồi đầu thế-kỷ 19. Từ năm 1800 đến 1830 giáo-hữu có lẽ ít tăng số, nhưng họ được giáo-huấn một cách chu đáo hơn và họ làm việc thờ phượng một cách thường xuyên, nhờ thế lòng đạo của họ cũng được sâu hơn, chúng ta có cảm tưởng như 30 năm bằng yên ấy là những năm dọn mình để chịu một cuộc thử-thách lâu dài.

Bổn đạo đã hăng hái sửa chữa các thánh đường, các việc thờ phượng đều được làm một cách công khai, các anh em bên lương đông-đảo đến thông công, và nghe giảng dạy, nhờ vậy họ đã bỏ được một mối nghi kỵ đối với Công-giáo.

---

(1) Louvel : « Les Missions Catholiques au 19e Siècle ». 207.

Điều mà họ trách người công-giáo hơn cả là không làm lễ kính thờ ông bà, tổ tiên. Lúc bổn đạo phải bắt bớ, sống trên rừng rú hoặc trong hang sâu, điều vu cáo ấy còn có thể hiểu được đôi chút, nhưng lúc được tự do hành đạo, không cần phải giữ đạo một cách chùng lén, bổn đạo đã đi dự tất cả lễ nghi oai nghiêm và cảm động của Giáo-hội. Lúc được tin một ông quan công-giáo cấp bậc đô-đốc mất tại Cái-Nhum vua và cả triều đình đã đến dự đám tang của ông, các ngài đã công nhận đạo công-giáo bỏ ngoài tất cả những cái gì dị đoan và biết tôn kính ông bà Tổ tiên một cách nghiêm trang.

Có những ông quan đã nói cách trắn trợn rằng « Người Công giáo không ăn chơi, không trộm cướp. Mọi người chỉ cưới một vợ mà không sờ đến vợ người khác. Họ ngay thẳng và đơn sơ không muốn làm hại người xung quanh mình. Một đạo sửa được cách ăn ở của con người như thế phải là một đạo tốt hơn đạo của chúng ta ». (1)

Dĩ nhiên trong số những người công-giáo có những con chiên ghẻ làm những việc ngược lại luân thường đạo lý, nhưng đâu phải vì họ theo đạo Công-giáo mà họ làm điều xấu. Vả lại chỉ có một số ít là chiên ghẻ lở chứ cũng không phải là đại đa số Công-giáo.

3.— Hàng Giáo-sĩ.

Vào thế kỷ 19 trừ ra các giáo-sĩ Tây-Ban-Nha ở địa phận Đông Bắc-Việt các thừa-sai đến giảng đạo ở Việt-Nam toàn là người Pháp. Ở Pháp lúc ấy mới qua cơn cách-mạng thành thử không thể gởi các Thừa-Sai đến Việt-Nam để thay thế những Thừa-Sai đã mất hoặc đã quá già cả.

Năm 1809 Đức Cha Doussain qua đời và trong mấy năm tiếp cũng có nhiều Thừa-Sai khác mất nữa. Năm 1812 ở địa phận miền Nam chỉ còn có 3 Thừa-Sai : Đức Giám-Mục Labartette, cha Chính Địa phận, Jarot và Thừa-Sai Audemar, ở Bắc Đức Cha Longer truyền chức Giám-mục cho Thừa-Sai Guérard. Địa phận Tây Bắc lúc ấy chỉ còn có 3 Thừa-Sai tuổi tác.

Dưới đời Gia-Long Giáo-hội đã sống những ngày bằng yên. Nhưng Gia-Long mất, Minh-Mạng sẽ thẳng tay đàn áp người công-giáo.

---

(1) Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 14.

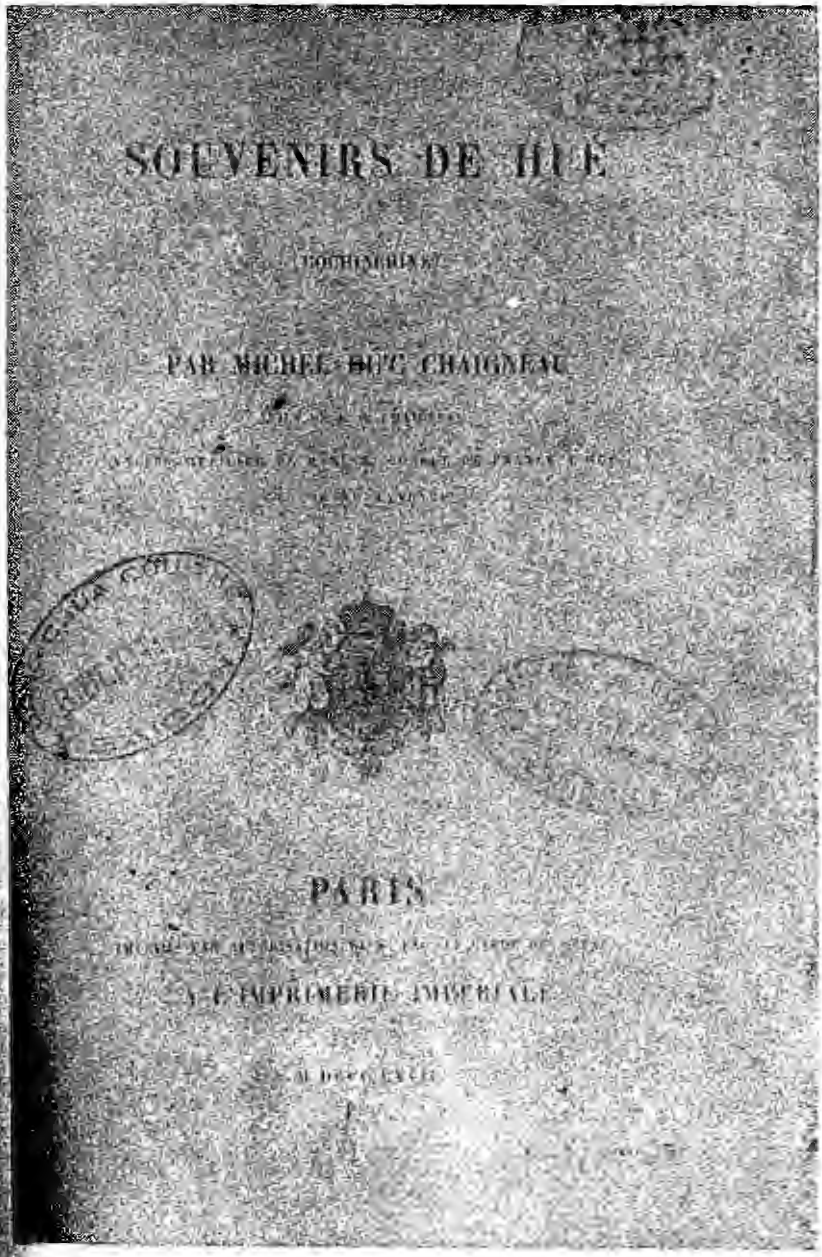
SOUVENIRS DE HUÉ

PAR MICHEL-ĐỨC CHAIGNEAU

PARIS

Hình — Quyển « Souvenirs de Huế » của Michel Đức Chaigneau. Tác-giả là con của Jean Baptiste Chaigneau lãnh sứ Pháp ở triều đình Huế dưới đời Gia-Long và Minh-Mạng. Trong quyển này tác-giả ghi lại những kỷ-niệm của chốn Kinh thành. Sách xuất bản ở Ba-Lê năm 1867.

CHƯƠNG XVI

MƯỜI NĂM BÌNH AN DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG (1820-1830)

I.— MINH-MẠNG VỚI NGƯỜI NGOẠI-QUỐC

Năm 1821 chiếc Le Larose đưa Jean Baptiste Chaigneau đến Huế với chức lãnh-sự Pháp ở triều-đình Việt-Nam, Minh-Mạng, theo Michel Đức Chaigneau, tiếp rước ông cách lạnh lùng mặc dù là đúng nghi lễ ngoại-giao. Minh-Mạng lấy làm bằng lòng vì Chaigneau trở lại Việt-Nam và hứa sẽ xử đãi với Chaigneau như xử-đãi với một quan đại thần (1).

Chaigneau có mang theo quốc thư của Louis VXIII yêu cầu Minh-Mạng ủng hộ việc thương mại giữa hai nước. Minh-Mạng giao trách-nhiệm cho một ông quan trả lời cho Pasquier bộ trưởng ngoại giao Pháp hồi bấy giờ. Minh-Mạng không nhờ Chaigneau dịch bức thư ấy ra bằng tiếng Pháp nhưng đã gởi bản chính viết bằng chữ Nho. Minh-Mạng nói rằng : « Ở triều đình Pháp có những người thông minh có thể hiểu được chữ Nho và lại Pháp hoàng đã viết cho ta bằng tiếng Pháp thì cũng không có gì lạ nếu ta viết cho ông bằng chữ Nho. Ở Pháp Abel Rémusat dịch bức thư nầy : « Nước chúng tôi ở Phương Đông và nước ngài ở Phương Tây. Hai nước chúng ta cách xa nhau ngàn dặm. Những người dân của nước chúng tôi ít khi đến nước của ngài, vì vậy mỗi lần chúng tôi nhận được thư của quí Vương, những người thông ngôn của nước chúng tôi không thạo, thành thử chúng tôi không hiểu ngài nói gì trong thư về thương mại. Nước chúng tôi có những luật rõ ràng, những người ngoại-quốc đến buôn bán đều phải giữ, nếu người Pháp muốn đến buôn bán ở nước chúng tôi, yêu cầu họ theo những lề luật ấy, vì điều này là một điều hợp lý. »

---

(1) Michel Đức Chaigneau : « Souvenirs de Huế ». 240.

Ngày 28-2-1822 chiếc Cléopâtre đến Cửa-Hàn, Chaigneau xin cho thuyền-trưởng yết-kiến nhưng Minh-Mạng từ chối. Càng ngày Minh-Mạng càng làm găng với người ngoại quốc, thấy thế hai quan trong triều là Chaigneau và Vannier xin kiếu từ. Ngày 11-12-1824 hai ông từ giã Cửa-Hàn, đến Saigon Lê-văn-Duyệt tiếp đãi hai ông cách rất thịnh tình, và gởi một đại đội danh dự đến gác nhà hai ông.

Sau lúc hai ông ra đi, chiếc Thétis và Espérance đến Cửa-Hàn. Thuyền trưởng Bougainville dâng thư của Louis XVIII cho Minh-Mạng. Tức tối Minh-Mạng trả lời: « Không ai có thể đọc thư của vua nước Pháp, nên chúng tôi không thể nhận, nhưng vua cám ơn Bougainville vì đã từ phương trời xa xôi đến nước Việt-Nam, để tỏ lòng biết ơn ấy Minh-Mạng gởi thực-phẩm biếu ông thuyền-trưởng.

Lúc Jean Baptiste Chaigneau về Pháp cháu ông là Eugène Chaigneau được cử làm tùy-viên lãnh-sự, nhưng lúc ông đến Việt-Nam, triều đình không công-nhận. Charles X còn gởi ông đến Cửa-Hàn năm 1830, chờ dịp thuận-tiện đến triều-đình Huế, nhưng vô hiệu-quả, Chaigneau lại phải quay về Pháp, thế là việc ngoại-giao Việt-Pháp đi đến chỗ bế-tắc (1).

Đó là những dịp làm lợi cho thanh-thế và thịnh-vượng nước nhà, nhưng Minh-Mạng lạc-hậu bỏ rơi những dịp quý-hóa ấy.

II.— MINH-MẠNG VỚI LÊ-VĂN-DUYỆT

Lê-văn-Duyệt là một người rất có thế-lực, vì ông là một chiến-sĩ can-đảm và cũng là một nhà cai-trị giàu kinh-nghiệm. Dân sợ ông ta nhưng thành thực mến ông vì ông có tấm lòng thẳng thắn. Gia-Long đặt để tất cả sự tin cậy nơi ông.

« Theo như ông Chaigneau thuật lại, chỉ một mình Lê-văn-Duyệt dám cãi Minh-Mạng và trách Minh-Mạng bỏ chính sách đối ngoại của Gia-Long » (2).

---

(1) Maybon : « Lecture sur l'histoire moderne et contemporaine du pays d'Annam ». 135.

(2) Michel Đức Chaigneau : « Souvenirs de Huế ». 243. (1).

Minh-Mạng ngoan-cố chẳng những không nghe lời Duyệt lại làm ngược hẳn lời ông khuyên.

Nhưng Minh-Mạng ghét Lê-văn-Duyệt không phải là không có lý : Lê-văn-Duyệt đã phản-đối việc chọn Minh-Mạng lên nối-ngôi vua ! Ghét ông nhưng bao lâu ông còn sống sẽ không làm gì ông được, vì ông là người có thế-lực đối với cả trong nước và ngoài nước.

Người ngoại quốc như Anh, Pháp, Thái-lan, Miến-điện (1) biết ông và khâm phục cách cư-xử của ông — « Lê-văn-Duyệt làm tổng-trấn ở tỉnh Gia-Định, có uy-quyền lắm mà lòng người ai cũng kính-phục, chỉ vì ông ấy làm quan võ, tính khí nóng nảy nhiều khi ở chỗ triều đường, tâu dối không được hợp thể, Minh-Mạng lấy làm không được bằng lòng, nhưng ông ấy là bậc khai quốc công thần, cho nên cũng làm ngơ đi. Đến lúc ông mất, Minh-Mạng bãi chức tổng-trấn thành Gia-Định và đặt chức tổng-đốc như các tỉnh ở ngoài Bắc » (2).

Đến lúc Lê-văn-Duyệt mất Minh-Mạng trả thù một cách rất đê hèn. Biết Minh-Mạng không ưa Lê-văn-Duyệt nên bọn quan lại trong triều đình mới tơn hót vua và đồng thanh lên án Lê-văn-Duyệt đến 7 tội. « Tội Lê-văn-Duyệt nhổ từng cái tóc mà kể cũng không hết nói ra đau lòng dù có bổ quan quách mà giết thây, cũng là đáng tội. Song nghĩ hắn đã chết lâu và đã truy đoạt quan tước, xương khô trong mả, không bõ gia hình. Vậy cho tổng-đốc Gia-Định đến chỗ mả hắn, sai làm đất phẳng và đánh 100 roi trên mộ (3) khắc đá dựng bia ở trên mả viết to những chữ « Chỗ này là nơi quyền yêm Lê-văn-Duyệt phục pháp » (4). Lời dụ này là chuẩn-lục tổng-phát cho mỗi tỉnh mỗi đạo để cho ai nấy đều biết triều đình xử rất công, rõ ràng cái cân ba thước mà nghiêm như rìu búa nghìn thu (5).

---

(1) *Thái-văn-Kiểm trong V. H. A. C tháng 5-1958 trang 19.*

(2) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược ». 445.*

(3) *Cultru : « Histoire de la Cochinchine française ». 43.*

(4) *Nghĩa là : chỗ tên hoạn to quyền Lê-văn-Duyệt chịu phép nước.*

(5) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược ». 454.*

Về sau Tự-Đức đã đền tội cho Minh-Mạng, bằng cách tu-bổ lại ngôi mộ của tướng Lê-văn-Duyệt tại Bình-hòa xã, tỉnh Gia-Định và đến năm 1868 Lê-văn-Duyệt được truy-phục « Vọng-các công-thần chưởng Tả-quân Bình-Tây Tướng-quân Quận-công ».

III.— ĐỜI SỐNG CÔNG-GIÁO DƯỚI ĐỜI MINH-MẠNG TRƯỚC NĂM 1830

1.— Tình-hình công-giáo ở Việt-Nam.

Lúc Đức Giám-Mục Labartette cai-trị địa-phận miền Nam, địa-phận Tây Bắc-Việt do Đức Cha Longer cai-trị, người đã truyền chức Giám-Mục cho Đức cha Lamothe. Người mất năm 1816 và Đức cha Guérard lúc ấy cũng đã gần đất xa trời. Thừa sai Eyot trẻ hơn Đức Giám-Mục Longer, nhưng cũng đã 60 tuổi. Địa-phận còn có hai thừa-sai Jeantet và Ollivier. Cả hai còn trẻ và chưa có đủ kinh-nghiệm. Vả lại hai người chỉ mới biết tiếng Việt. Năm 1821 thừa-sai Havard đến Bắc-Việt, người là một linh-mục khôn-ngoan, sáng trí, nên được cử làm Bề Trên tiểu chủng-viện và sau được coi xứ Đoài. Đời ấy xứ Đoài gồm 3 tỉnh Sơn-Tây, Tuyên-quang và Hưng-Hóa. Năm 1829 người được Đức Cha Longer truyền chức Giám-Mục chính người đã truyền chức cho 17 Linh-mục (1).

Đang lúc ở miền Bắc tạm yên, ở miền Trung Gia-long mất vào năm 1822. Trong địa-phận có 3 thừa-sai vừa mới ở Pháp đến : Các Linh-Mục Thomassin, Taberd và Gagelin. Tháng 7 năm 1822 Đức Giám-Mục Labartette đến Huế để dâng lễ-vật cho Minh-Mạng và xin yết-kiến nhân dịp ngày lễ sinh-nhật của Minh-Mạng. Minh-Mạng nhận lễ vật nhưng từ chối không gặp Đức Giám-Mục, như vậy Giám-Mục đoán được thái-độ của Minh-Mạng đối với người công-giáo. Thái-độ ấy không còn là một sự bí-mật nữa vì chính Minh-Mạng đã tuyên-bố

---

(1) Bernard de Vaulx : « Histoire des Missions Catholiques Françaises ». 323.

trước lúc lên ngôi sẽ bắt chước các hoàng đế Nhật-Bổn « Ta ghét đạo của người Âu-Châu. Ta sẽ cấm và trừ cho triệt đạo ấy ». (1)

Lúc Đức Giám-Mục Labartette sắp làm phép xức trán cho giáo-hữu ở kinh-thành Huế và những họ lận-cận, người lại thọ bệnh. Thừa-sai Gagelin ở gần đấy vài ngày đường chạy đến để giúp-đỡ người, người mất hôm 6-8-1822, lúc đã chịu các phép bí-tích sau hết trong đạo. Được tin hai ông Vannier và Chaigneau có xin phép Minh-Mạng để đi tống-táng người. Trong dịp nầy Minh-Mạng nhắc lại cách cung-kính về thái-độ của Đức Giám-Mục lúc Gia-Long đem ông đến gặp người sau khi giải-phóng thành Phú-Xuân.

Giám-Mục Labartette mất rồi, thừa-sai Thomassin tạm làm bề trên miền Nam và chờ lệnh Roma, nhưng giáo-sĩ Clément O.F.M. (2) ở Cái-Nhum từ chối không nhận quyền-hành của người. Thomassin mất năm 1824. Trong địa-phận còn bốn thừa-sai : Taberd, Jaccard, Gagelin và Régereau. Thừa-sai Régereau và Jaccard hồi ấy chưa vào được trong địa-phận. Thừa-sai Taberd được cử làm bề trên địa-phận thay thế Thomassin.

Vì nhận thấy tình-hình đã trở nên gay-gắt các thừa-sai nhập chủng-viện Huế vào chủng-viện Lái-Thiêu. Gagelin được cử làm Giám-Đốc. Hai Giáo-sĩ dòng Thánh Phan-xi-cô vừa mới mất ở Cái-Nhum, chỉ có còn một mình giáo-sĩ Odoric de Collodi. Thừa-sai Taberd đã cho nhiều bổn-đạo chịu phép thêm sức để sẵn-sàng chiến-đấu gìn giữ Đức-Tín.

2.— Điềm không lành.

Vào năm 1823-1824 các thừa-sai theo dõi những cuộc bàn-cãi ở triều-đình, Minh-Mạng tỏ cho các quan cận-thần hay cần phải diệt « Tà-đạo ». Vào ngày Nguyên-đán 1824 các thừa-sai đến yết-kiến và

(1) *Louvet : « La Cochinchine religieuse. II. 27.*

(2) *O.F.M : dòng thánh Phan-xi-cô.*

dâng cho Minh-Mạng nhiều lễ-vật, Minh-Mạng từ chối không nhận. Theo thói-tục trong nước không gì nhục nhã cho bằng ! Cũng vào dịp xuân, Minh-Mạng bắt một ông quan công-giáo trồng trước nhà một cây nêu. Theo dị-đoan chỗ nào có trồng cây nêu chỗ ấy thuộc về khu-vực của Phật Thích-Ca, và ma quỷ sẽ không tới nơi ấy nữa. Ở dưới chân cây nêu, hoặc ở trên vách tường nhà, họ còn có vẽ bằng phấn trắng những cung bắn tên đi bốn phương, cho tà (quỷ) phải sợ (1).

— « Tâu Hoàng-Thượng, Đức Tiền-Đế không bao giờ bắt ép hạ-thần làm một điều như thế, hạ-thần sẵn lòng chịu phạt và sẽ không bao giờ trồng cây nêu.

— Ta mến khanh không vì thế mà trừng-phạt khanh, nhưng khanh nên biết rằng, từ rày về sau các linh-mục Âu-Châu sẽ không vào nước của ta, những ông hiện đang ở trong nước thì không sao, nhưng ta không muốn thấy các ông khác đến nữa. Hình như nước chúng ta không phải là một nước lớn, một nước có văn-hóa sao ? Khanh làm ta hổ-thẹn lúc khanh đi tìm những đạo-trưởng Âu-Tây ».

Trước hôm ấy vài bữa, em của Minh-Mạng (2) đi ngựa chơi ở trong thành-phố Huế gặp một cái trại trống trải ; ông Hoàng nhận ngay là một nhà thờ công-giáo ; ông ta đi lục khắp trại và tìm thấy một tượng Đức Mẹ ở trong một cái thùng, lập tức ông ta chưởi-rủa người công-giáo và nói với những người hộ-vệ theo sau ông : « Nhà này sẽ dùng làm sân-khấu ». Rồi truyền cho chức-dịch trong làng phải dọn-dẹp sẵn-sàng để vài ngày sau rước các tài-tử đến múa hát.

Các chức dịch trong làng toàn là người công-giáo chỉ còn có cách « Dĩ-đào vi thượng-sách ».

3.— Chỉ-dụ cấm đạo 1825 — Lê-văn-Duyệt can-thiệp.

Một hôm một quan cận-thần tâu với Minh-Mạng nên dùng phương-

---

(1) Souvignet : « Variétés Tonkinoises ». 260.

(2) Có lẽ là Kiến-An.

pháp của các vua Nhật-Bổn để tiễu-trừ công-giáo. « Cần gì bắt chước, ta có phương pháp của ta hoàn-bị hơn phương-pháp của các vua Nhật ».

Cái phương-pháp bắt đạo của Minh-Mạng tóm lại trong hai kế-hoạch: một là đón ngăn những tây dương đạo-trưởng bên ngoài không cho xâm nhập vào nước kẻo gieo-rắc « sự tối-tăm dối-trá », hai là tập-trung các thừa-sai đang giảng-đạo trong nước vào một khu vực. Như thế các người sẽ không còn giảng-đạo cho dân-chúng được, vì Minh-Mạng hiểu lời Chúa phán « Hãy đánh kẻ chăn thì đoàn chiên phải tan-tác »

Điểm thứ nhất có thể thi-hành một cách dễ-dàng vì người ngoại-quốc vào Việt-Nam, thường thường phải vào đường bể vì thế chỉ cấm các tàu Âu-Châu vào cửa bể tất nhiên là thừa-sai cũng không vào được. Chính lúc ấy hai thừa-sai Jaccard và Régereau tìm cách để vào Việt-Nam mặc dù lính-tráng canh-phòng cửa bể rất ngặt.

Ngày 12-2-1825 chiếc tàu Thétis của Bougainville, đưa thừa-sai Régereau đến Cửa-Hàn. Nhưng thừa-sai không xuống bộ được vì có lệnh cấm. Sau một tháng thương-nghị, Bougainville thất-bại trở về Pháp không yết-kiến được Minh-Mạng. Régereau trốn lên bờ, nhưng sau có người đi báo-cáo cho triều-đình biết. Minh-Mạng truyền cho ông Trấn-Thủ phải bắt thừa-sai Régereau. Để tránh mọi sự khó khăn Régereau phải đành lòng xuống tàu vào Nam. Ở Nam người có ý kiếm dịp vào sông Saigon rồi vào địa-phận nhưng ý-định ấy cũng không thành nên Régereau về ở Singapour, vài năm sau người may mắn hơn, lọt vào được Bắc-Việt. Trong dịp nầy Minh-Mạng hạ-dụ cấm đạo:

« Tà đạo của Tây-phương làm hại lòng người. Đã lâu nay nhiều chiếc tàu của Âu-Châu sang đây buôn bán thường để lại các người đạo-sĩ ở đây. Các người ấy làm mê hoặc lòng dân và bại-hoại phong-tục. Như thế chẳng phải là cái tai-họa lớn cho nước ta sao? Vậy ta nên ngăn cấm điều bậy bạ ấy để khiến cho dân ta quay về chính đạo » — Khâm-Thử (1).

(1) *Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 41.*
Nam-Xuân-Thọ : « Phan-Thanh-Giản ». 44.

Điểm thứ hai : cần phải tập-trung các thừa-sai vào một địa-điểm, như thế họ sẽ không còn có thì giờ để lo việc giảng-đạo. Minh-Mạng bảo từ lúc các ông Vannier và Chaigneau về Pháp, ông không còn có thông-ngôn nữa và ở trong triều-đình ông muốn có những người thông-thái nên ông mới nhờ các thừa-sai. Nơi đây các ngài sẽ có một địa-vị khả-quan và như thế sẽ có ảnh-hưởng trong triều-đình và trước mặt giáo-hữu.

Các thừa-sai Bắc-Việt vì ở xa, và Minh-Mạng ít biết đến nên các ngài có thể trốn-tránh được, nhưng các thừa-sai ở Trung và Nam không thể nào trốn được. Thừa-sai Taberd đến Huế trước nhất kế đến Gagelin và một cha dòng Thánh Phan-xi-cô, giáo-sĩ Odoric. Lúc vừa mới đến Minh-Mạng bắt tra-hỏi các ngài không khác nào tra hỏi các tù nhân.

Ba ngày sau có sắc-dụ để các ngài trú-ngụ tại dinh các đại-sứ (1) gọi là Cung-quán mỗi thừa-sai có 6 người giúp việc, lương-bổng của các ngài ngang hàng với lương một quan Chính-Nhị-Phẩm (2). Các ngài vẫn có tự-do đi lại. Minh-Mạng ham thích địa-dư, nên mua nhiều bản-đồ ở Âu-Châu, ông nhờ các thừa-sai dịch những bản-đồ ấy. Mặc-dù phải làm việc trong đền vua, các thừa-sai không quên mục-đích của cuộc-đời riêng họ. Thường các ngài làm việc cần-cù đến khuya để làm đẹp lòng vua và cũng để dành đôi chút thì giờ rảnh thăm viếng bổn đạo. Nhưng sau các ngài không còn có tự-do đi lại, mỗi lần đi đâu phải có phép và có lính đi theo sau. Để che giấu ác-ý của mình, Minh-Mạng đã trao-tặng cho các ngài văn-bằng và công-khai nhận các ngài làm quan triều-đình. Một ông đại-thần theo lệnh vua mang đến cho các ngài những giấy tờ ấy, các tù-nhân nhất định dùng dịp nầy để cởi mặt nạ của Minh-Mạng. Thừa-sai Gagelin hồi ấy vì nói tiếng Nam thạo, thay mặt cho các thừa-sai khác trả lời cho quan đại-thần

---

(1) Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế ». 29.

(2) Launay : « Histoire générale de la Société des Missions étrangères » II. 530.

biết các thừa-sai trọng chức linh-mục hơn chức quan lại ở triều-đình và các ngài không bao giờ chịu bỏ việc giảng-đạo. Các thừa-sai sẵn-sàng giúp hoàng-đế trong mọi công-việc, nếu công-việc ấy không phá phận-sự linh-mục của các ngài.

Chẳng những Gagelin từ chối không nhận chức-tước, mà còn từ chối lễ-vật nhà vua gởi đến nữa.

Quan đại-thần cũng như những người tùy tòng của ông đều lấy làm lạ, không hiểu làm sao các ngài lại dại dột từ chối những chức-tước cao-sang mà biết bao người thèm khát. Quan dùng mưu bắt các ngài nhận: « Các ngài cứ nhận những văn-kiện này đi và có muốn khiếu-nại thì sau hãy khiếu-nại ».

Theo thói-tục sau khi nhận các văn-kiện ấy các thừa-sai phải cho người cầm lọng che các ngài lúc các ngài hai tay cầm sắc của vua ban, nghiêm-trang, trịnh-trọng bước từng bước đem để trên bàn thờ, trước lúc lui ra, phải xá sắc của vua để tỏ lòng tôn-trọng quyền-bính nhà vua.

Minh-Mạng đã biết tin về câu chuyện mới xảy ra, không cho các ngài khiếu-nại, nhưng các tù-nhân vẫn cứ cương-quyết làm tờ khiếu-nại, tha-thiết nài xin Minh-Mạng đừng bắt họ phải nhận một chức-phận không đi đôi với phận-sự thiêng-liêng của một linh-mục thừa-sai.

Minh-Mạng không trả lời mà cũng không thay đổi trạng-thái.

Minh-Mạng gởi đi khắp nơi các nhân-viên để làm sổ các nhà thờ rất tỉ-mỉ. Các ông đo chiều dài, chiều ngang và chỉ rõ số gỗ đã dùng trong việc xây cất nhà thờ. Như thế lúc có lệnh họ sẽ lấy một cách lanh-chóng, kèo, rui, gỗ ở nhà thờ để làm trại, hoặc chùa-chiền, hoặc vựa lúa của chính-phủ.

Ở Bắc-Việt trái lại không có sự gì xảy ra làm cho các ngài phải lo ngại. Thừa-sai Journoud ở Kẻ-Sở cho biết các thừa-sai cũng như giáo-hữu đều được tự-do hành-đạo. Thừa-sai Jeantet viết thư cho

Langlois cũng nói tình-hình như trên. Vả lại có nhiều quan-chức công-giáo ở Bắc-Việt, nên các thừa-sai mới được bình-an như vậy.

Đang lúc ấy các thừa-sai ở Nam bị giam lỏng, các thừa-sai ở Huế không dám đi đâu cả, vì nếu các ngài đến nhà thăm giáo-hữu, giáo-hữu ấy sẽ bị tố-cáo, nhưng một lúc đã làm quen với những người lính gác, các ông này sẵn-sàng để cho các ngài đi ra các họ đạo làm lễ các ngày chúa-nhật. Giáo-hữu không quên đút tiền cho các lính canh một cách cẩn-mật. Đêm lễ sinh-nhật 1827 có hai tên lính gác một cách chu-đáo tư-thất của thừa-sai Gagelin đang lúc các ngài hành-lễ trong hai họ đạo, gần kinh-đô Huế.

Mặc dù được như vậy nhưng các Thừa-Sai cũng lấy làm khổ cực vì phải sống xa con chiên bổn đạo. Các ngài buộc lòng phải cầu cứu đến tả-quân Lê-văn-Duyệt hiện đang làm khâm-sai ở Gia-Định, vì lúc ấy tả-quân là người duy nhất mà Minh-Mạng kính và sợ. Ông là chiến-sĩ ngang hàng với tướng Trần-quang-Diệu đã thế lại thanh liêm và ngay thẳng nên lòng dân mến phục. Được tin, Lê-văn-Duyệt chạy về Huế tháng 8-1827 thuyết cho Minh-Mạng nghe công-việc của vua làm là trái lẽ phải, trái lại chính-trị rộng-rãi và khôn ngoan của Gia-Long. Đồng thời Lê-văn-Duyệt đem những hồ-sơ của Gia-Long nhìn nhận công việc của Bá-Đa-Lộc là to tát đối với họ Nguyễn (1). Nghe những lời thành thực và cứng rắn của Lê-văn-Duyệt, Minh-Mạng buộc lòng ngưng công việc ám muội của mình và thả các « tù nhân » ra về. Nhưng Minh-Mạng sẽ không quên Lê-văn-Duyệt !

---

(1) *Lê-văn-Duyệt về Huế chỉ có mục-đích bênh đỡ các Thừa-Sai hay là nhân dịp đi trình-bày công-tác ở Kinh-Đô, Lê-văn-Duyệt bào chữa cho các ngài. Xem :*

Cultru : « Histoire de la Cochinchine Française ». 43.

Launay : « Histoire de la Société des Missions étrangères » II. 534.

Louvet : « La Cochinchine religieuse ». II. 43.

Mặc dù lâm vào một tình-trạng khó khăn như vậy, các thừa-sai vẫn tiếp-tục công việc tông đồ của mình. Từ năm 1825 đến 1830 có 6 thừa-sai đến Trung và Nam-Việt : Các Linh-Mục Noblet, Bringole, Cuénot, Marchand, Mialon và Viale. Mặc dù công-an, cảnh-sát canh phòng nghiêm ngặt nhưng các thừa-sai vẫn lén vào được Việt-Nam một phần lớn là nhờ sự giúp đỡ chu đáo của các giáo-hữu. Giáo-hữu Việt-Nam hiểu rõ họ cần phải có linh-mục đưa dẫn đời sống thiêng-liêng, nên họ liều sống chết đưa các vị Thừa-Sai, không phân biệt quốc-tịch, vào trong làng trong xứ của họ. May mắn hơn Giáo-hội Nhật, Giáo-hội Việt-Nam trong cơn bắt bớ vẫn được giao-thiệp với ngoài, và các Thừa-Sai từ vòm trời xa lạ, lúc nghe tiếng cầu-cứu của con chiên lâm nạn, đã tốc tả chạy đến, tìm phương pháp giúp đỡ họ, để làm dịu một phần nào nỗi đau đớn của họ. Năm 1827 Thừa-sai Taberd được cử làm Giám-mục, mãi đến năm 1830 người mới được tấn-phong ở Thái-Lan. Một Giám-Mục, 20 linh-mục Việt-Nam, 8 Thừa-Sai, đó là bộ tư-lệnh điều-khiển 60.000 công-giáo ở Trung và Nam-Việt chống lại lực-lượng Satan mà Minh-Mạng là đại diện đắc-lực và trung-thành.

IV.— NỀN TƯ-PHÁP DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG

Muốn biết các linh-mục Việt-Nam, các thừa-sai công-giáo và những người tín-hữu đã bị xử cách thế nào trong những năm cấm đạo, cần phải biết thoáng qua về nền Tư-Pháp dưới đời Minh-Mạng. Chương nầy chia ra làm 3 mục. Mục thứ nhất bàn qua về các nơi Pháp-đình, mục thứ hai về các lao xá, mục thứ ba các khu pháp trường.

1.— Pháp-đình.

Dưới đời Minh-Mạng, Thiệu-Trị và Tự-Đức, các tù-nhân đại đa số là các người công-giáo, họ được đưa đến tra hỏi ở tại các pháp đình sau đây :

Phủ Thừa-Thiên, Dinh bộ Hình và tòa Tam-Pháp.

A.— PHỦ THỪA-THIÊN.

Bắt đầu từ năm 1832 tỉnh Quảng-Đức (1) được đổi là Thừa-Thiên (2). Nơi bàn giấy của các quan cai-trị tỉnh nầy cũng gọi là Thừa-Thiên phủ hay Phủ Thừa-Thiên hay Thừa phủ. Về mặt quân sự có quan Đề-Đốc, chỉ huy tất các lực-lượng binh bị ở kinh-đô và ở trong tỉnh Thừa-Thiên. Về mặt hành-chính, vì kính sự có mặt của vua ở trong tỉnh nên tỉnh Thừa-Thiên không có Trấn-Thủ, hoặc Tổng-Đốc nhưng chỉ có ông Phủ-Doãn và một ông quan phụ việc cho ông gọi là Phủ-Thừa.

Ở Việt-Nam chúng ta về thời nầy cũng như về các thời trước các quan chức nói trên cũng là những ông quan tòa, vì vậy các việc phạm đến luật nước, luật tỉnh đều thuộc quyền tòa án Phủ phân xử.

Việc rao giảng đạo công-giáo là một trọng tội chiếu theo sắc dụ của Minh-Mạng và Tự-Đức, vì vậy, nhiều người công-giáo, linh-mục Việt-Nam, hoặc Thừa-Sai ngoại quốc không chịu « quá khóa » đều được dẫn tới Phủ.

Dưới đời Tự-Đức một số đông người công-giáo được dẫn tới nơi đây, nhưng dưới đời Minh-Mạng, những người bị cáo đều được dẫn ngay đến bộ Hình, là một tòa án có thẩm quyền hơn Thừa-Phủ, vì đối với Minh-Mạng việc giảng « Tà đạo » là một trọng tội. Phủ Thừ-Thiên ở góc phía Bắc kinh-thành Huế, chiếm một khu đất 225 thước bề dài, và 110 thước bề ngang. Bốn phía đều có tường cao 2 thước. Phủ Thừa-Thiên chia ra làm ba trại, trại giữa dành cho quan Đề-Đốc, trại bên phải dành cho ông Phủ-Doãn, và bên trái dành cho ông Phủ-Thừa. Trại của quan Đề-Đốc và có lẽ cũng như trại của hai quan kia đều chia ra làm 3 phòng, vì thế người ta thường gọi những phòng ở Phủ là Lục-Phòng ». (3)

Phía trong trại có một cái bệ, chính quan ngồi trên cái bệ nầy để

(1) *Vertue largement développée.*

(2) *Mandataire du Ciel.*

(3) *Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux-Huế », 9.*

xử tội nhân, ở phía đàng trước trại có một cái sân, thường thường tội nhân được dẫn đến sân nầy để tra hỏi.

Ở phía sau trại của các quan có 4 trại lính và nhà lao-xá. Dân thường gọi các ông lính ở Phủ là lính chạy (1), vì họ phải chạy để mang lịnh của các quan đi nơi này nơi khác. Những tù nhân sẽ đưa ra xử trước Phủ Thừa-Thiên đều được giam giữ ở lao-xá.

Chính ở trại Phủ Thừa-Thiên, 73 người công-giáo làng Dương-Sơn và Thừa-Sai Jaccard được giải đến xử.

B.— BỘ HÌNH.

Theo luật Việt-Nam, Bộ Hình chỉ được xử những tội nhân đã được đưa qua các tòa án ở Phủ ; Bộ Hình chỉ có việc hủy án, hay là đổi án nặng ra một án nhẹ hơn, hoặc ngược lại. Tuy nhiên trong những trường hợp đặc biệt hoặc trong những trường hợp tội trạng khác thường, hoặc vì lệnh riêng của nhà vua có những nổ chỉ đưa qua Bộ Hình mà không qua Phủ. Thường là nổ của các linh-mục hoặc thừa-sai rao giảng đạo công-giáo, hay là những người tín-hữu bị bắt ở gần kinh thành Huế.

Tòa án nầy gồm có ông Thượng-thư Chính án, tức là Quan Thượng, hai ông cố vấn gọi là Tham-tri và Thị-Lang.

Muốn vào Bộ Hình phải vào cửa Đông-Nam mà dân quen gọi là cửa Thượng Tứ, đi độ 600 thước sẽ gặp một con đường trực giao với con đường chúng ta đang đi, và song song với con đường ngang ấy có một dẫy nhà dài, nơi đây là trụ sở làm việc của lục bộ: Bộ Hình, Bộ Lại, Bộ Hộ, Bộ Lễ, Bộ Binh và Bộ Công. Trụ sở của Bộ Hình ở về phía đông. Cách thức hoạt động ở Bộ Hình cũng giống cách thức hoạt động ở Thừa-Phủ hay ở Tòa Tam-Pháp.

Ở nơi Pháp-đình, quan Thượng ngồi trên một cái bệ cao, hai bên có các ông Tham-Tri và Thị-Lang, và viên thư-ký làm việc. Những người bị cáo không được vào trong Pháp-đình nhưng chỉ đứng ở ngoài

(1) *Soldats estafettes.*

sân ở bậc cấp trước Pháp-đình. Xung quanh người bị cáo đứng chực sẵn các binh lính cầm roi hoặc cầm các khí-cụ để tra tấn. Mục đích của các quan-tòa là làm cho các người bị cáo nhận tội mình và khai tên những người đồng lõa. Quan tòa ngồi ở trong Pháp-đình, hỏi người bị-cáo người này đứng ở ngoài trả lời vào. Có một đôi khi họ được đứng, thường thường là phải quỳ hay là nằm sấp xuống đất, tay chân phải cột chặt vào nọc, nếu người bị cáo trả lời một cách không rõ ràng binh lính lập tức được lệnh tra tấn người bị cáo cho đến lúc họ trả lời một cách đầy đủ.

Trong không gian Huế và Rôma xa nhau nghìn dặm, trong thời gian Minh-Mạng và Néron xa nhau nghìn năm, vậy mà giữa Néron và Minh-Mạng giữa Huế và Rôma đã có những điểm giống nhau lạ lùng : ở Huế cũng như ở Rôma thường thường người ta tra tấn một tội nhân để cho tội nhân ấy nhìn nhận tội của mình, nhưng đến lúc người ta tra tấn một người công-giáo, mục đích không phải để người công-giáo nhận « tội » vì họ vẫn luôn luôn tuyên bố mình là môn đệ của Chúa Giêsu. Nhưng mục-đích cuộc tra tấn người công-giáo ở Huế hay ở Rôma, đời Néron hay đời Minh-Mạng đều có ý ép họ chối các tội mà người ta cáo họ. Họ cứ chối đạo, họ cứ bỏ đạo, họ cứ nói dối rằng họ không có đạo là được tự do ngay.

Hoặc theo đạo công-giáo là một trọng tội thì tòa phải phạt không những người không bỏ đạo mà ngay cả những người đã bỏ đạo, việc bỏ đạo có nghĩa là đã theo đạo, theo đạo là lỗi đến luật nước, một lúc đã lỗi phạm, tất nhiên là đã có tội, mà có tội thì phải có hình phạt cân xứng với tội đã phạm.

Hoặc theo đạo công-giáo là một việc tốt hay ít ra là một việc không tốt không xấu, thì sao lại dùng võ-lực để ép uổng người tín hữu xuất-giáo ? Trong hai trường hợp, hành động của các quan lớn không dựa trên một nguyên tắc lý luận xác đáng nào cả.

Đã được dẫn tới Bộ Hình để xử Thừa-Sai Marchand, Hồ-đình-Hy và Thừa-sai Duclos.

C.— TÒA TAM-PHÁP (1).

Tòa Tam-Pháp tức là tòa án tối cao của Quốc-Gia Việt-Nam. Gọi là Tam-Pháp vì tòa nầy gồm ba tòa :

Tòa Đại Lý-Thị (2).

Tòa Đô-Sát (3).

Tòa Bộ Hình (4).

Tòa Tam-Pháp xét xử những việc đã đệ lên vua, các án tử hình cần được vua phê chuẩn, mới có giá trị. Tất cả những người bất mãn về quyết nghị của Bộ Hình hoặc của Phủ, có thể bị kêu đến Tòa Tam-Pháp, tòa thường làm việc về mùa Thu (5).

Trước Pháp-đình có một sân rộng và nơi đây có một trống lớn để báo hiệu giờ làm việc của tòa. Những ai muốn khiếu nại đến tòa Tam-Pháp đánh ba tiếng trống thật mạnh và thật chậm, tiếp theo những tiếng trống nhẹ và lanh hơn. Lúc nghe tiếng trống một nhân viên của Tòa đến lo biên bản rồi trình lại quan tòa, nhưng trước lúc làm việc ấy nhân viên phải buộc người đánh trống và đem giam tù ít nữa là cho đến lúc đã biết rõ người khiếu nại đó là ai. (6) Rủi mà người đánh trống khiếu nại, đánh sai, hình phạt mà anh ta phải chịu ít nhất là 100 roi (7).

Ngoài ra việc xử những vụ khiếu-nại và duyệt lại các án phải trình lên vua một đôi khi tòa nầy cũng phải xử những nố đặc biệt do

---

(1) Le Tribunal des Trois Pouvoirs.

(2) Le Tribunal d'appel au Roi.

(3) Le Tribunal des Censeurs.

(4) Le Tribunal du Ministère de la Justice.

(5) Luro : « Le Pays d'Annam ». 95.

(6) Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế ». 18.

(7) Luro : « Le Pays d'Annam » 9.

lệnh vua truyền như nổ của An-Rê Trần-văn-Trông và của Thừa-Sai Joseph Marchand.

Luôn tiện cũng nên biết những sắc dụ cấm đạo, trừ ra những mật dụ, đều được treo ở tại Phu-Văn-Lâu (1).

2.— Lao Xá.

Huế trong thời kỳ bắt đạo có 2 lao xá danh tiếng : Lao xá của những người bị cáo gọi Trấn-Phủ và lao xá của những người bị kết-án gọi là Khám-Đường. Ngoài ra Trấn-Phủ và Khám-Đường còn có lao xá ở Phủ Thừa-Thiên — Những người nào sẽ đưa ra xử ở Phủ Thừa-Thiên đều được giam giữ tại lao-xá của Phủ. Dinh các đại-sứ mà đời ấy gọi là Cung-Quán cũng trở nên nhà tù cho các Thừa-Sai bắt đầu từ đời Minh-Mạng. Và sau cùng trại lính Võ-Lâm đã trở nên chỗ giam Thừa-Sai Marchand.

A.— TRẠI VÕ-LÂM. (2)

Không phải là một lao xá, nhưng là một trại của các người quân nhân hộ vệ nhà vua. Thừa-Sai Marchand bị giam ở đây từ ngày 15-10-1835 đến 30-11-1835. Trong suốt thời kỳ ở trại nầy ngài phải ở trong cũi và bị xiềng rất chặt.

B.— CUNG-QUÁN. (3)

Hồ sơ nói về đinh nầy trước nhất là một lá thư của Thừa-Sai Gagelin viết năm 1828 lúc ngài bị giam giữ tại đây (4).

Thường Cung-quán là nơi trú ngụ của các đại-sứ các nước đến giao thiệp với Việt-Nam. Trước nhất là đại-sứ Trung-Hoa và đại-sứ các nước đến cống-hiến Việt-Nam như Cao-Mên, Lào.

---

(1) *Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế ». 23.*

(2) *Caserne des Voltigeurs.*

(3) *Palais des Ambassadeurs.*

(4) *Annales de la Propagation de la Foi IV. 363.*

Trong lúc Thừa-Sai Gagelin bị giam ở Cung-quán có Thái-tử Lào đến xin quân cứu-viện chống lại Thái-Lan. Ông này đến Huế tháng 11 năm 1827 và ở phòng kế cận phòng của Gagelin. Cũng vào trong kỳ này có đại-diện các dân thiểu-số ở miền Cao-nguyên Trung-Việt, và Mường ở Thượng-Du Bắc-Việt đến Huế để dự lễ Lục-tuần của bà Hoàng-Thái-Mẫu.

Vì các sứ-thần đến đông đúc vào dịp lễ nên phải trưng dụng những khu nhà gần Cung-quán cho các thượng khách ấy. Năm 1827, các Thừa-Sai Gagelin, thuộc hội Truyền-Giáo Ba-Lê, Odoric O. F. M. thuộc quốc-tịch Ý phải giam lỏng tại Cung-quán mà các ngài gọi là dinh các đại-sứ.

Năm 1828 nhờ sự can-thiệp của Lê-văn-Duyệt, các Thừa-Sai được phóng thích.

Năm 1832 Jaccard bị giam tại Cung-quán, sau một năm Odoric lại được dẫn về Cung-quán và năm 1846 lịch-sử còn ghi sự hiện diện của Giám-Mục Lefèbvre tại nơi đây.

C.— PHỦ THỪA.

Nơi mà chính-quyền vua chúa đời ấy giam nhiều tù-phạm nhất là lao xá ở Phủ Thừa-Thiên. Thực ra lao-xá ở Phủ Thừa-Thiên cũng không khác các lao-xá khác bao nhiêu.

Những giáo-hữu được dẫn đến giam ở nơi đây kể đến từng trăm (1) nhưng không thể nào biết đích danh của những người ấy được. Chúng ta biết chắc chắn 73 người công-giáo làng Dương-Sơn đã bị giam tại Phủ Thừa-Thiên.

— TRẤN PHỦ (2).

Có một lao-xá thứ tư gọi là lao-xá của những người bị cáo: Trấn Phủ. Về lao-xá này cũng như về Khám-Đường chúng ta có nhiều tài liệu quí-giá của các Thừa-Sai để lại.

(1) Roux : « *Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế* ». 34.

(2) *Prison des Prévenus.*

Trấn-Phủ hay Trấn-Vũ chỉ đại-đội canh gác các tù phạm, sau chữ Trấn-Phủ chỉ nhà tù giam những người ấy.

Đại-đội canh gác gồm có 150 binh-sĩ (1).

Năm 1833 Thừa-Sai Gagelin phải giam tại Trấn-Phủ.

Năm 1833 Tự-Đức mất, Dục-Đức lên kế vị, nhưng Dục-Đức sau ba ngày đã bị truất-phế và phải giam với tất cả gia-đình của ông ở Trấn-Phủ. Thành-Thái con của Dục-Đức là một trong những người bị giam.

Sau vài ngày Dục-Đức được đem về dinh Tôn-Nhơn và phải nhốt trong một phòng nhỏ, nơi đây ông bị giam đói, còn Thành-Thái và các anh em của ông phải ở tại Trấn-Phủ lâu tháng. Lúc Thành-Thái chiếm lại được ngai vàng, ông ra lịnh phá hủy lao-xá Trấn-Phủ để xóa đi tất cả những kỷ-niệm đen tối của gia-đình anh em ông.

Những người bị giam nơi đây thật là khổ sở, vì họ thiếu tất cả cơm ăn áo mặc, ở tất cả các lao-xá, trừ ra ở Khám-đường các tù-nhân phải tự túc lấy, dù là có ở ngàn dặm mà tới cũng vậy.

Nếu người tù-nhân muốn sống phải đem theo tiền bạc hoặc nhờ một người bà con đến ở gần để lo liệu cơm nước? Thừa-Sai Miche đã để lại cho chúng ta vài nét rõ-rệt về cuộc sống ở trong Trấn-Phủ:

« Lúc tôi ở tại Trấn-Phủ (2) có một người tù Cao-Mên phải giam và không được lãnh lương thực gì cả, các anh lính gác thấy vậy thương hại, cho phép anh ta dùng những hạt cơm cháy còn dính lại trong nồi với điều kiện anh ta phải làm gạo và nấu cơm cho họ. Viên sĩ-quan can-thiệp với quan tòa để cho anh tù Cao-Mên nầy được hưởng cơm, nước. Để thưởng công của vị sĩ-quan tốt bụng, ông tòa ngăm sẽ đánh roi sĩ-quan vì đã đem lòng thương những người có tội ».

Một hôm Thừa-Sai Miche phân trần với quan tòa rằng : « Quan đã lấy tiền của chúng tôi, quan đã bán đồ đạc của chúng tôi, đã vậy mà quan lại không nuôi chúng tôi, quan không có quyền giam đói

(1) *Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế ». 37.*

(2) *Annales de la Propagation de la Foi. XV. 531.*

chúng tôi khi mà chúng tôi chưa bị án ấy. Muốn cho công bằng các quan hoặc phải trả tiền của lại cho chúng tôi, hoặc quan phải nuôi chúng tôi ». Ông quan tòa mới trả lời vị thừa-sai bằng một câu bất hủ : « Các ông không còn tiền hả, các ông hãy khởi đất mà ăn ». (1) Nếu các ngài không được bổn đạo giúp đỡ có lẽ các ngài đã chết đói ở trong Trấn-Phủ.

Lúc một người tù-nhân vừa bước vào Trấn-Phủ, việc thứ nhất là phải dâng cho ông cai tù và ông bếp một chai rượu, vài nén bạc và cau trầu. Nhưng cái sự an thân ấy đâu có được lâu dài, cuối tháng các ông cai và bếp lại đổi phiên, tù nhân lại phải dâng lễ vật.

Ở Á-Đông chúng ta, đời sống binh-sĩ thời xưa có nhiều điều khác với đời sống binh-sĩ hiện giờ.

Nếu hiện giờ người binh-sĩ có trách nhiệm cao-quý bảo vệ non sông đất nước, thời xưa kia người binh-sĩ ngoài công việc bảo-vệ đất nước, họ còn là một kẻ làm những việc nặng nhọc, làm tôi tớ hầu hạ vua quan. Họ thường nói : « ăn cơm vua thì phải làm việc vua »

Những lính ở Trấn-Phủ ngoài ra công việc mà vua quan bắt làm, họ phải giữ tù, người ta cũng nhận thấy sự hiện diện của binh-sĩ nầy ở Bộ Hình và ở các pháp-đình. Ở nơi đây họ đâu phải là những khán giả, hoặc thính-giả thụ-động. Ông quan tòa chỉ làm dấu một cái là họ hiểu phải dùng kìm nóng hay kìm nguội để dí vào da thịt người bị cáo một cách rành nghề, hoặc là phải dùng roi mây đánh vào mình người tội nhân cho da thịt bay lên từng miếng. Sau cùng cũng chính người lính dẫn tù nhân đến pháp trường, chính anh ta chặt đầu hoặc thắt cổ, hoặc vầm ra từng miếng tứ chi còn nóng hổi của tù-nhân.

Dưới đời Thiệu-Trị những chú lính giữ bọn « cướp » lại trở nên những anh giữ cừu của nhà vua. Từ lúc Thiệu-Trị mua cừu ở Batavia về, đoàn cừu cũng được hân hạnh như các Thừa-Sai, giam giữ ở Trấn-Phủ.

(1) *Annales de la Propagation de la Foi, XV 523.*

Đủ hạng người bị giam ở Trấn-Phủ, vì Thừa-sai cho biết người có nhiều bạn đồng lao từ người thường dân đến ông Tổng-Đốc.

Nhưng những người tù-nhân đã làm cho Trấn-Phủ cũng như Khám-Đường nổi tiếng phải chăng là các tù-nhân công-giáo ?

Ngoài các Thừa-sai François Gagelin, Delamotte, Berneux, Galy, Charrier, Miche, Lefèbvre còn có ông Đội Tống-viết-Bường, y-sĩ Simon Phan-đắc-Hòa và Hồ-Đình-Hy. Cũng bị bắt một lần với Hồ-Đình-Hy có 21 người công-giáo. Ngoài ông già được tha vì không thể đày họ đi xa nhà. Trong số 17 người công-giáo bị án đầy có "ba người đàn bà (1).

Ngày 19-5-1857. họ được dẫn đến tòa án ở Trấn-Phủ để khắc chữ vào má của họ. Bên má phải lý-hình khắc tên tỉnh, nơi mà họ phải lưu đầy, bên má trái khắc chữ « Tả-Đạo ». (2) Xong họ phải dẫn đến Khám-Đường để chờ ngày lên đàng đến nơi đất xa lạ.

Một tháng sau 16 binh-sĩ hộ vệ bà Hoàng-Thái-Mẫu cũng bị bắt giam tại Trấn-Phủ và cũng bị dẫn về Khám-đường sau lúc đã bị khắc chữ tả đạo vào má.

E.— KHÁM-ĐƯỜNG. (3)

Lúc một người bị cáo và đã bị lên án, người bị cáo ấy được dẫn đến giam ở Khám-đường. Nếu bị lên án xử tử người tù-nhân sẽ ở tại Khám-Đường để chờ vua y án, vì tất cả các án tử-hình phải được vua duyệt-y rồi mới đem đi xử, nếu bị xử án lưu-đày tù nhân cũng phải giam ở Khám-đường trước ngày dẫn đi, hay nếu bị án tù chung thân, người tù nhân sẽ ở Khám-đường cho đến chết.

Khám-Đường được xây ở gần phía tây thành nội ở giữa cửa Tây-Bắc mà dân thường gọi là Cửa An-Hòa và Cửa Chính-Tây.

---

(1) *Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế ». 48.*

(2) *Xem ảnh số 1.*

(3) *Prison des Condamnés.*

Khám-Đường đời Gia-Long gọi là Ngục-Thất (1) vì thế tên công-khai của lao-xá này là Khám-Đường Ngục-thất, lao-xá còn dùng mãi đến năm 1900.

Khám-Đường gồm có những nhà hai từng bằng gỗ, từng trên bịt kín mít chỉ trừ có một cửa nhỏ để đi vào, bao lâu có tù phạm ở trong, cửa nầy phải luôn đóng, nên ở từng giam không có ánh sáng mặt trời và thiếu hẳn khí sạch, hơn nữa thường phảng-phất trong phòng nầy một thứ mùi khó chịu do hơi người xông ra. Tất cả tù nhân ban đêm phải ngủ tại đây và phải còng vào vòng sắt. Lúc đã còng tất cả các tù-nhân rồi, lính gác khóa cửa lại và rút thang đi.

Ban ngày tất cả các tù-nhân phải xuống trại dưới, trại nầy trống trải không đủ che mưa nắng.

Vì một ân-huệ đặc-biệt Thừa-Sai Jaccard và cha dòng Thánh Phanxicô Odoric, mặc dù là ban đêm cũng được ở từng dưới khỏi phải đóng vào cái hộp vĩ đại ở từng trên và cũng khỏi còng chân vào vòng sắt. Từng dưới này lại quá thấp. Mọi người tầm vóc 1 thước 50 là không thể đứng thẳng được. Khí-hậu ẩm-thấp vì chung quanh toàn là hồ và ao, nhưng khổ nhất là mùa nóng, tất cả khu khám-đường đều bị bít gió, những người ở trong có cảm tưởng như đang ở trong một cái hỏa lò. Ngoài ra, tù-nhân bị ngạt thở vì khói nấu ăn vì mỗi tù-nhân phải tự mình làm bếp lấy cho mình.

Các tù-nhân cũng như các binh-sĩ canh gác kính một ông thần mà họ gọi là ông Võ hay là Chúa Ngụy.

Năm 1802 lúc Gia-Long thắng Tây-Sơn, truyền lệnh đào mả Nguyễn-Nhạc và Nguyễn-Huệ lên rồi cho người đâm nát hài cốt ra tro. Nhưng sọ thì giữ lại và đem bỏ trong vò đem đến giữ tại Ngục-Thất.

(1) *Maison d'arrêt.*

Các binh lính gác Khám-đường thờ sọ của các tướng Tây-Sơn như một vị thần và xin chủ tướng cho họ tìm thấy lại những tù vượt ngục, vì nếu không tìm ra thì chính mình họ phải chịu hình phạt thay thế tù-nhân đã trốn.

Về phần phía tù nhân họ cũng thờ ông Võ hay Chúa Nguỵ để xin thần che chở và làm nhẹ bớt sự đau khổ của họ ở Khám đường ngục thất.

Vì các binh sĩ gác Khám-Đường có trọng trách như thế kia nên họ canh phòng rất ngặt. Mỗi ngày họ tập-trung các tù-nhân ba lần để kiểm soát : mỗi lần tập-trung như thế các lính gác bắt tù nhân xếp hàng năm và đếm rất kỹ càng. Thừa-Sai Miche cho chúng ta biết (1) : « Chúng tôi chịu sĩ-nhục không phải là ít, chúng tôi phải xếp hàng vào với những kẻ ăn trộm, sát-nhân và phong hủi ». Lúc đêm hôm mỗi lần thay phiên gác binh-sĩ đi lùng khắp nhà tù và kêu tên, mỗi người tù lúc nghe tên mình phải thưa « Có mặt » nếu không trả lời vì ngủ quên hay vì lý-do nào khác, lập tức sẽ được thưởng bằng những trận roi mây xứng đáng.

Mỗi lần các tù-nhân cần phải làm thỏa những nhu-cầu tự nhiên họ cũng không được tự-do làm, họ phải theo chương-trình đã vạch sẵn, đến giờ chỉ định các tù-nhân được đưa ra các bờ ao bờ hồ để làm công-tác tối cần ấy. Nếu có những tù-nhân bất tuân kỷ-luật của nhà nước để nghe theo mệnh lệnh cấp-bách của luật tự nhiên, người tù nhân ấy sẽ chịu đòn để đền tội « vô kỷ-luật ». của mình.

Đã bị giam ở Khám Đường ngục thất năm 1833, Thừa-Sai Jaccard và giáo-sĩ Odoric. Về sau Cha Odoric chết rũ tù tại Lào-bảo ngày 23-5-1834.

Đời Thiệu-Trị các Thừa-Sai Berneux, Galy, Charrier, Lefèbvre cũng bị giam ở Khám-đường.

---

(1) Ann. de la Prop. de la Foi XV 528.

Ngoài các linh-mục còn có nhiều giáo-hữu bị giam ở nơi đây như các ông Đội Tống-viết-Bường, Hồ-Đình-Hy, Y-sĩ Simon Phan-đắc-Hòa, Giuse, Lê-đăng-Thị và một số rất đông giáo-hữu khác (1) trong đó có nhiều binh-sĩ.

Thường thường các binh-sĩ sau khi đã bị giam giữ ở Khám-Đường hoặc phải đầy đi Cao-Bằng, Tuyên-Quang hay Hưng-Hóa, lúc tới nơi không những họ phải mang gông phải khóa tay mà họ còn phải còng chân. Có những binh-sĩ phải nọc ra giữa đất rồi lý-hình còn buộc que nứa ngang qua ngực để tù-nhân không thể cụ cựa. Tất cả đều chết trong cảnh tàn-nhẫn vì họ đã nhất quyết trung thành với Đức Tin.

Bị giam ở Phủ Thừa-Thiên, ở Trấn-Phủ hay ở Khám-Đường người công-giáo vẫn luôn tỏ bộ mặt hân-hoan, vui-vẻ. Dante đã nói : « Vào đây thì hãy bỏ hết hy-vọng » (2) nhưng người công-giáo vào nơi đây tràn-trề hy-vọng, và trong giây phút đau thương họ đã lặp đi lặp lại với nhau : « Hãy can-đảm, anh em chúng ta sẽ đoàn-tụ với những đấng tiền-nhân bất-diệt, vẻ-vang của chúng ta » (3).

3. — Pháp-trường.

Các tội nhân bị giam ở Khám-Đường nếu không bị tù chung thân hoặc đi lưu đầy thì tất nhiên họ phải bị xử. Họ được đưa đi xử ở nhiều nơi khác nhau. Các nơi xử gọi là Pháp-Trường có thể là Cống Chém — Chợ An-Hòa — Bãi Dâu hay là họ Thợ-Đúc.

A. — CỐNG CHÉM.

Muốn đến Cống-chém phải ra khỏi Thành-Nội rồi theo Quốc

(1) *Xem danh sách đầy đủ trong Vestiges religieux et profanes au Vieux Huế trang 64 của J. B. ROUX.*

(2) *En entrant ici quittez toute espérance*

(3) *Ann. de la Prop. de la Foi. XV 514.*

lộ số 1 đi về phía Bắc (thành Huế) chúng ta sẽ gặp một cái chợ gọi là chợ An-Hòa, cách chợ độ 100 thước có một nhà ga cũng gọi là ga An-Hòa chiếc cầu mà chúng ta gặp trước nhất sau lúc bỏ ga An-Hòa, chiếc cầu ấy là Cống Chém.

Chính Y-sĩ Simon Phan-đắc-Hòa bị trảm quyết ở Cống Chém ngày 12-12-1840.

B.— CHỢ AN-HÒA.

Bị xử ở nơi đây Thầy Giảng An-Rê Trần-văn-Trông. Quan Thới-bộc Hồ-đình-Hy, ông cai Phanxicô Phan-văn-Trung và ông Giuse Lê-đăng-Thị.

C.— BÃI DÂU.

Ở Thành phố Huế có một chợ gọi là chợ Đông-Ba. Từ chợ Đông-Ba đến Cửa Thuận-An, người ta thường trồng cây dâu hai bên bờ sông Hương nên gọi bờ ấy là Bãi-Dâu. Linh-Mục Emmanuel Nguyễn-văn-Triệu và Thừa-Sai Gagelin bị xử ở Bãi-Dâu nhưng ở hai nơi khác nhau.

Linh-Mục Triệu phải xử ở Bãi-Dâu ngay giữa Chợ Được. Chợ nầy đời Tây-Sơn ở bên kia kênh Đông-Ba ở mút đầu cầu Gia-Hội hiện giờ.

Thừa-Sai Gagelin mà người Việt gọi là Hoài-Hóa phải xử vào ngày 17-10-1833 ở Bãi-Dâu gần chợ Dinh.

D.— HỌ THỢ ĐÚC.

Họ Thợ Đúc mà nay gọi là họ Trường-An là một Họ xưa kia phồn thịnh vào bậc nhất trong nước. Gọi là Họ Thợ Đúc vì năm 1614 Jean de la Croix, một người công-giáo Bồ-đào-Nha đã đến ở nơi đây lập xưởng đúc súng cho nhà vua vì thế nơi đây gọi là Thợ

Đức (1). Ông dựng một nhà thờ, thường thường nhà ông là trụ-sở của các giáo-sĩ dòng Tên. Dưới đời Hiền-Vương năm 1676, Giáo-sĩ Jean Cardoso Giám-tỉnh dòng Tên đến ở tại nhà Jean de la Croix trong họ Thợ Đúc và đã có 8.000 bổn đạo đến trong họ nầy biểu tình hoan-hô người, nhân dịp người đến thăm giáo-khu miền Nam (2).

Vậy mà họ Thợ Đúc đã trở nên Pháp-Trường để xử tử những người công-giáo, thâm ý nhà vua là làm cho người công-giáo khiếp sợ.

Thừa-sai Marchand và ông Đội Tống-viết-Bường đã bị xử ở tại họ Thợ-Đúc. Nhà thờ họ Thợ-Đúc bây giờ ở khá xa khu đất Nhà Thờ cũ hồi xưa.

Sau lúc đã có một quang-niệm về hoạt động của Bộ Tư-Pháp dưới đời Minh-Mạng và các vua kế vị, chúng ta thấy bộ nầy đã áp dụng luật pháp để trừng-trị không những tướng giặc, tướng cướp mà nhất là những « dân ngu, mù quáng theo đạo Da Tô. »

PHẦN THỨ HAI

NHỮNG NẤM KHỐI LỬA

CHƯƠNG XVI

NỘI CHIẾN DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG

I.— NỘI CHIẾN Ở BẮC-VIỆT

1.— Lê-Duy-Lương.

Lúc Gia-Long thống nhất Nam Bắc, thanh thế lừng lẫy, Cao-Mên

(1) *Cadière : Bulletin des Amis du Vieux Huế — Octobre 1924 Le quartier des arènes : Jean de la Croix et les premiers Jésuites.*

(2) *Chappoulie : « Aux Origines d'une Eglise » I. 369.*

và Lào đều sang triều cống nhà Nguyễn. Từ đó nước Thái-Lan tuy không ra mặt cừu địch nhưng vẫn tìm cách sinh sự để cướp lại quyền bảo-hộ ở Cao-Mèn và ở Lào.

Bọn quan liêu thối nát hay bóc lột dân làm cho dân chán ghét, các ông lại có cái thói tố-cáo nhau để tâng công trạng đã thế mà Minh-Mạng lại hẹp hòi không bao dung cho những kẻ công thần, hay tìm chuyện làm uất ức hết mọi người cho nên mới thành rối loạn (1). Rối loạn từ Nam chí Bắc, may có những tướng tài giỏi như Trương-Minh-Giảng, Tạ-quang-Cự, Lê-văn-Đức, Nguyễn-Công-Trứ ra công đánh dẹp, nên không những giặc trong nước được yên mà lại bờ cõi được mở rộng hơn cả những đời trước. Ở Bắc tại Nam-Định năm 1826 Phan-bá-Vành nổi lên chống chính quyền. Nguyễn-Công-Trứ đem binh đánh và bắt được Vành với 765 binh-sĩ ở Trà-Lũ năm 1827. Năm 1833 lúc nhận thấy lòng dân bất mãn với cách cai trị tàn bạo của Minh-Mạng, Lê-Duy-Lương tự xưng là con cháu của nhà Lê phất cờ dấy loạn dân chúng ở Ninh-Bình và Hưng-Hóa ủng-hộ phong trào khôi phục nhà Lê.

Vài tháng sau Lê-Duy-Lương vì chống không nổi đạo binh hoàng gia do tổng đốc Nghệ-Tĩnh Tạ-Quang-Cự chỉ huy, nên đã bị bắt, đóng cũi giải về Huế.

Đồng thời Minh-Mạng truyền bắt giòng dõi nhà Lê đem đầy vào Quảng-Nam. Quảng-Nghĩa, Bình-Định cứ chia cho 15 người ở một huyện và phát cho 10 quan tiền và hai mẫu ruộng để làm ăn.

2.— Nông-Văn-Vân.

Lúc Lê-văn-Khôi chiếm thành Gia-Định, Minh-Mạng cho lệnh bắt tất cả những người thuộc họ hàng Lê-văn-Khôi về kinh đô Huế trị tội, Nông-văn-Vân, anh vợ của Lê-văn-Khôi, bị quan triều-đình bắt bớ nổi lên đánh quân chính-phủ tại Tuyên-Quang, Thái-Nguyên, Cao-

(1) *Trần-Trọng-Kim* : « *Việt-Nam Sử-Lược* », *411.*

Bằng và Lạng-Sơn, tự xưng là Tiết-chế Thượng-tướng-quân và bắt viên tỉnh-trưởng phải thích chữ vào mặt rằng : « Quan Tỉnh hay ăn tiền của dân » rồi đuổi về (1).

II.— NỘI-CHIẾN Ở NAM-VIỆT

Lê-văn-Khôi và Thừa-Sai Marchand (Cố Du).

Đất Nam-Việt là đất nhà Nguyễn đã khai sáng ra và cũng ở nơi đây Gia-Long lập nên cơ nghiệp, vậy mà chính ở nơi đây là cái tổ chống chính quyền nhà Nguyễn đời Minh-Mạng.

Sau lúc Lê-văn-Duyệt mất rồi Nguyễn-văn-Quế được cử làm tổng-đốc Gia-Định, Bạch-xuân-Nguyên làm Bố-Chính, Nguyên là người tham lam tàn ác, khi đến làm bố-chính ở Gia-Định, nói rằng phụng sự mật-chỉ truy xét việc riêng của Lê-văn-Duyệt rồi đòi hỏi chứng cớ, trị tội những người đã làm việc với Lê-văn-Duyệt.

Trong những người ấy có Lê-văn-Khôi trước kia tên là Nguyễn-hữu-Khôi người ở Cao-Bằng, nhân có khởi binh làm loạn, quân hoàng gia đánh mới chạy vào Thanh-Hóa, gặp Lê-văn-Duyệt làm kinh-lược ở đó, Nguyễn-hữu-Khôi xin ra thú, Lê-văn-Duyệt tin dùng làm con nuôi đổi tên họ là Lê-văn-Khôi rồi đem về Gia-Định cân nhắc cho Khôi lên đến chức Phó vệ-úy (1) chức nầy tương đương với chức Trung-tá.

Bị bắt một cách bất công Lê-văn-Khôi phẫn muốn trả thù xứng đáng cho Lê-văn-Duyệt phẫn sợ phải tội nên cùng với các đồng chí đứng lên dấy loạn. Đêm 18-5-1833 đem quân giết cả nhà quan bố Bạch-xuân-Nguyên, lúc ấy tổng-đốc Nguyễn-văn-Quế đem quân tới cứu-viện, nhưng cũng bị giết nốt. Xong Lê-văn-Khôi chiêu-mộ anh em binh sĩ đứng lên chống lại Minh-Mạng, vì Minh-Mạng đã nhục-mạ Thống-Tướng Lê-văn-Duyệt. Cuộc cách mạng do Lê-văn-Khôi hướng dẫn có mục đích truất-phế bạo chúa Minh-Mạng, và đặt lên ngôi người con

(1) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược ». 443.*

của Hoàng-Tử Cảnh tên là Đán (1), cháu đích tôn của Gia-Long. Nhưng lúc ấy ông Hoàng còn ở dưới quyền của Minh-Mạng. Minh-Mạng lúc nghe tin truyền lệnh thủ-tiêu cháu (2) để giữ lấy cho vững cái chiếc ngai vàng của mình. Việc Minh-Mạng thủ-tiêu người con trưởng nam của Hoàng-Tử Cảnh là một việc chắc-chắn còn việc Minh-Mạng giết chị dâu và người con thứ hai chỉ là một việc truyền-khẩu trong dân gian chứ không có sách sử nào nói đến.

Nếu không có sử nói đến điều ấy cũng không lạ gì, vì hồi ấy những người chép sử đều phải theo lệnh vua chép, như có lệnh vua Tự-Đức, các quan văn trong triều đình mới chép sử Việt-Nam từ đời thượng cổ đến đời Hậu-Lê gọi là Khâm-định Việt-Sử, có lệnh của Minh-Mạng, Trịnh-hoài-Đức mới chép tập Gia-Định Thống-chí.

Tập Gia-Định Thống-chí nói về lịch-sử của nhà Nguyễn ở Nam-Việt. Sở dĩ nhà Nguyễn đánh đuổi được Tây-Sơn cũng một phần lớn nhờ Bá-đa-Lộc, nhờ những sĩ-quan giúp Gia-Long, lập nên một đạo quân gồm lục và thủy-quân, chính bài điếu văn Nguyễn-Ánh đọc lúc Bá-Đa-Lộc mất cũng công nhận sự giúp đỡ ấy là quan-trọng vậy mà Gia-Định Thống-chí không nói gì đến và ngay cả tên Bá-Đa-Lộc cũng không có trong Gia-Định Thống-chí. Vì Minh-Mạng không ưa thích gì họ.

Một việc lịch-sử như việc Bá-Đa-Lộc giúp vua Gia-Long chiếm ngai vàng mà không được nói đến, huống nữa là việc Minh-Mạng thủ tiêu chị dâu và hai cháu. (3)

Vậy theo lời truyền-khẩu Minh-Mạng vì sợ mất quyền, tìm kế làm tuyệt tộc nhánh Hoàng-Tử Cảnh, Minh-Mạng ăn ở với chị dâu,

---

(1) Đào-văn-Hội : « Danh nhân nước nhà ». 37.

Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 87 gọi con của Hoàng-tử Cảnh là An-Hòa.

(2) Maybon : « Lecture sur l'Histoire moderne et contenporaine du pays d'Annam » 137.

(3) Chaigneau : « Souvenirs de Huế » 8 (1) và 168.

thế rồi vợ Hoàng-Tử Cảnh, góa chồng mà lại có thai. Minh-Mạng lên án của mẹ lẫn con; nhưng vì là Hoàng tộc nên được ân huệ chọn cái chết của mình, ân huệ ấy gọi là tam ban triều điển, người bị xử được chọn hoặc 3 thước lụa hồng, hoặc một chén thuốc độc hay là một thanh gươm. (1) Ai chọn 3 thước lụa hồng, sẽ bị thắt cổ, chọn thanh gươm sẽ bị đâm họng.

Vì lòng dân chán ghét bọn vua chúa quan liêu tàn bạo hay bóc lột dân gian, nên cuộc cách mệnh Lê-văn-Khôi lãnh đạo được mọi từng lớp trong Xã-Hội hưởng ứng. Lê-văn-Khôi tự xưng là Đại-Nguyên-Soái, phong cho vệ úy Thái-công-Triều làm trung quân và sai đi chiếm các tỉnh chỉ trong một tháng lực lượng cách-mạng đã nắm trong tay toàn cõi Nam-Việt.

Triều đình được tin cho lệnh Tống-phúc-Lương và Trương-Minh-Giảng đem quân thủy bộ vào đánh Lê-văn-Khôi. Lúc quân Hoàng-gia mới đến không hiểu vì lý-do gì Thái-công-Triều làm phản, xin đầu hàng. Lê-văn-Khôi biết chống không nổi, vào thành Gia định và cầu cứu với Thái-Lan, Lê-văn-Khôi phải bệnh chết ở trong thành, nhưng đến non ba năm quân đội Hoàng-gia mới hạ được thành vào năm 1835, những người lãnh đạo cuộc cách-mạng bị đóng cũi đem về kinh-đô Huế trị tội (2).

Trong 6 người bị bắt đóng vào cũi đem về Huế có một linh-mục người Pháp tên Marchand, một người Trung-hoa và một đứa con của Lê-văn-Khôi mới có 7 tuổi tên là Lê-văn-Viên. (3).

Một vài sử-gia đã quả quyết Linh-Mục Marchand muốn làm như Bá-Đa-Lộc (4) giúp đỡ Lê-văn-Khôi để lập nên một nước theo đạo công-giáo, và sau đây là lý-luận của những nhà sử-gia ấy:

---

(1) *Trương-vĩnh-Ký*: « *Cours d'Histoire Annamite* » *II. 260-261. Schreiner*: « *Abregé de l'Histoire d'Annam* » *118.*

(2) *Trần-Trọng-Kim*: « *Việt-Nam Sử-Lược* » *447.*

(3) *Đào-văn-Hội*: « *Danh nhân nước nhà* » *44 (1).*

(4) *Shreiner*: « *Abregé de l'Histoire d'Annam* » *121.*

« Lê-văn-Khôi chống lại chính-quyền nhà Nguyễn ở Huế cũng như Nguyễn-Ánh đã chống lại chính-quyền Tây-Sơn ở Huế. Lê-văn-Khôi cũng như Nguyễn-Ánh chiếm đóng Nam-Việt nhưng không có sức giữ nổi! Khôi muốn nhờ thanh thế của Thừa-Sai Marchand để quyến rũ anh em công-giáo gia nhập phong trào cách mạng chống lại triều-đình như xưa Nguyễn-Ánh đã nhờ Bá-Đa-Lộc. Marchand sẽ là một nhân vật có tên tuổi trong lịch-sử nếu cuộc cách mạng của Lê-văn-Khôi thành công, nhưng vì Lê-văn-Khôi thất bại nên Marchand lại là một thừa-sai tử đạo! Marchand là một linh-mục không có sự quả-quyết. Hoặc là Marchand từ đầu tiên khước từ không giúp cách mạng, bằng cách chạy trốn đi nơi khác, làm như vậy đạo Công-giáo sẽ không bị liên lụy lúc phong trào cách mạng bị đè bẹp, hoặc là Marchand đã muốn giúp thì phải giúp cho cách mạng thành công như thế cũng có lợi cho Công-giáo ».

Trước hết không có một hồ sơ nào do đó có thể quả quyết Marchand muốn trở nên Bá-Đa-Lộc đối với Lê-văn-Khôi. Lời quả-quyết ấy chỉ là một giả-thuyết do óc sáng-kiến của Schreiner bịa ra, và giả thuyết ấy hoàn toàn ở ngoài sự thật. Những tài-liệu lịch-sử chắc chắn (1) cho chúng ta biết :

Lê-văn-Khôi là một người không công-giáo, nhưng vì chính-trị cao tay đã chấp-thuận một đường lối cai-trị ngược lại đường lối của Minh-Mạng ; Khôi hứa bênh-vực người công-giáo lúc Minh-Mạng tàn-sát người công-giáo, hành-động như thế tỏ ra Khôi trông cậy sẽ lôi kéo anh em công-giáo vào phong trào cách-mạng. Vì thế đừng thẳng ra mà xét nếu có những người công-giáo gia-nhập phong-trào cách-mạng để lật đổ một chế độ tàn bạo và thối nát như chế-độ vua quan hồi ấy, họ chỉ làm một việc giải-phóng cho Quốc-Gia, vì họ thất bại nên có người gọi họ là phiến-loạn, nhưng nếu họ thành-công họ sẽ là những nhà cách-mạng cứu quốc-gia !

Vả lại chúng ta nên nhớ, họ gia-nhập không phải với tính-cách công-giáo, nhưng với tính-cách một người dân thành thực yêu nước

(1) *Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 80.*

muốn giải-phóng anh em đồng bào lương cũng như giáo khỏi cái ách của nhà độc-tài Minh-Mạng.

Nếu công việc cách mạng ấy là một điều lỗi thì cái lỗi ấy không thể đổ vào người công-giáo được vì đại đa số các binh-sĩ cách-mạng là những người không công-giáo, trong số 1994 người bị giết chỉ có 70 người công-giáo, trong số 70 ấy có 40 người đàn bà và trẻ con chạy trốn vào thành lúc Trương-Minh-Giảng dẫn quân Hoàng-gia đến (1).

Nếu có lỗi thì lỗi cũng không phải là lỗi của người công-giáo phải mang lấy hết vì họ là thiểu-số, đàng khác họ cũng không đứng lãnh đạo phong-trào.

Đang lúc người công-giáo bị Minh-Mạng và các tôi-tá của ông bắt bớ thì Lê-văn-Khôi hứa sẽ che-chở, tất nhiên họ rất bị cám-dỗ theo Lê-văn-Khôi. Một vài người công-giáo bị giam ở Huế, hoặc những người công-giáo ở Cao-Mên hay ở Thái-Lan tự-ý họ gởi một phái-đoàn đến Chantabun để xin Đức Giám-Mục đang trốn ở đó về lại Saigon, nơi đây Lê-văn-Khôi sẽ đón tiếp người. Chiếc thuyền của phái-đoàn công-giáo ấy bị bắt ở Hà-Tiên, bức thư gởi cho Giám-Mục Taberd bị tịch-thu và những người công-giáo này bị giết sạch. Thế

---

(1) Louvet : « La Cochinchine religieuse ». II. 84-85. Về con số này các tác-giả nói khác nhau.

Chassigneux : « Histoire des colonies françaises et de l'Expansion de la France dans le monde. Volume V. l'Indochine-Paris 1932 ». Trang 374 nói chỉ có 1.200 phiến-loạn bị giết.

Lê-thành-Khôi : « Le Việt-Nam » nói có 2.000 phiến-loạn bị giết.

Taboulet : « La geste française en Indochine ». I trang 341 nói trong số 499 người phải xử có 66 người công-giáo. Vậy mà Nguyễn-văn-Quế trong quyển « Histoire des pays de l'Union Indochinoise » đã viết một cách khôn-khéo để cho độc-giả lầm tưởng rất có nhiều người công-giáo bị giết trong thành Phiên-An. Đây là nguyên-văn : On guerra en tout 1831 révoltés dont beaucoup de chrétiens en un seul « Mã-Ngưu » plaine des tombeaux.

rồi những kẻ ghen-ghét Giáo-hội, đã la lớn tiếng Công-giáo và các ông cụ đạo xúi dân đứng lên chống chính-quyền nhà vua (1). Để cho chúng ta rộng đường phán-đoán về vụ này hãy đọc bức thư của Đức Giám-Mục Taberd : « Ở trong quân-đội (của Lê-văn-Khôi) có một số binh-sĩ và sĩ-quan công-giáo gia-nhập phong-trào (cách-mạng) mong rằng họ sẽ thoát khỏi sự đàn-áp tàn-bạo của nhà vua và sẽ giải-phóng cho bà con bạn-hữu họ. Minh-Mạng vừa mới ra một chỉ-dụ cấm đạo, trái lại phong-trào gởi một lá thư cho phép người công-giáo được tự-do hành-đạo.

Chước cám dỗ nặng nề, không hiểu số người sa ngã là bao nhiêu. Nhưng một điều chắc chắn những thủ-lĩnh phong-trào cách-mạng là những người không công-giáo ». Và Giám-mục Taberd kết luận : « việc phái đoàn bị bắt và lá thư phải tịch-thu đối với những kẻ thù địch công-giáo là những có rõ ràng người Công-giáo đã tổ-chức cuộc dấy loạn, biết làm thế nào bây giờ. Giáo hữu biết rằng chúng ta không bao giờ rao giảng việc dấy loạn, nhưng rao giảng sự tùng-phục đối với nhà vua, và chúng ta thà bị chọc tiết còn hơn nổi loạn » (2).

Linh-Mục Marchand lúc ấy ở Mạc-Bắc Trà-Vinh, Lê-văn-Khôi bắt người về ở Chợ-Quán, một họ đạo của thành phố Saigon, Marchand thừa dịp nầy ở lại đây hai ba tháng để đi thăm các bổn đạo vì đã hơn một năm họ chưa được gặp linh-mục nào. Marchand từ chối cách mạnh mẽ không giúp Lê-văn-Khôi và hoàn toàn lo việc thiêng-liêng của mình.

---

(1) Lê-thành-Khôi : « Le Việt-Nam » 341. Joseph Buttinger trong « The Smaller Dragon » Frederick A Praeger, New York 1958 trang 323. (48) đã phê-bình Lê-thành-Khôi rằng : Lê-thành-Khôi không đem tài-liệu nào để chứng-minh lời ông quả-quyết « Lê-thành-Khôi is of the opinion that Marchand aspired to a position with the rebel leader similar to that Pigneau de Béhaine had with Nguyễn-Ánh, in the hope of creating a dissident Catholic kingdom in Cochinchina, **but he offers no proof for his statement** ».

(2) Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 82 - 83.

Trước lúc bị vây trong thành Saigon Lê-văn-Khôi có ý định bắt Thừa-Sai Marchand vào trong ấy. Một sớm mai kia, người ta thấy nhiều sĩ-quan cưỡi ngựa và một con voi đi đến phía Chợ-Quán. Không thể chống cự lại vũ-lực đành lòng ra đi và biết đinh ninh rằng nếu người lọt vào tay quân đội Hoàng-gia, người sẽ bị thủ tiêu ; nhưng vào thành rồi người cũng không ủng-hộ Lê-văn-Khôi. Một hôm Lê-văn-Khôi mời người đến nhà và yêu cầu người ký nhiều thư từ để gởi đi trong khắp các họ đạo kêu gọi anh em công-giáo cầm khí giới, Marchand không chấp thuận lời yêu cầu ấy, đứng lên cầm các thư từ đã viết giục vào lửa, mặc dù làm như thế người sẽ trở nên kẻ thù địch của Lê-văn-Khôi. (1)

Nhờ lá thư của ngài viết cho Đức Giám-Mục Taberd chúng ta được biết thêm nhiều chi tiết. (2)

« Con là binh-sĩ của cách mạng bị nhốt trong thành với 3 hoặc 4 nghìn người, họ quê quán ở Bình-Thuận hoặc ở chỗ khác cũng có, thành bị vây, quân đội hoàng-gia chưa dám đến gần thành, nhưng có ngày rồi họ cũng đến. Lính Hoàng-gia tàn sát dân chúng công-giáo. Nhà vua ra lệnh phải đánh cách-mạng và bắt đạo.

Các sĩ-quan đã nhờ con chỉ hộ cho họ may lá cờ giống lá cờ của Constantin (3) nhưng con từ chối (chính cha Phước đã có lần nói cho họ biết về lá cờ Constantin) và viện lý rằng nếu Chúa không định

---

(1) Phan-xuân-Hòa : « Lịch-Sử Việt-Nam » 1956 IV trang 111 chú-giải (1) nói có nơi chép cố Marchand đã thú nhận giúp Khôi và có viết thư yêu cầu Xiêm, Anh, giúp Khôi nữa. Nơi ấy là nơi nào ? Nơi tưởng-tượng hay nơi lịch-sử, nếu quả thật là nơi lịch-sử yêu cầu Phan-xuân-Hòa cho đăng những bức thư của cố Marchand gởi cho Anh, Xiêm, hoặc cho biết những lá thư đó ở đâu để làm sáng tỏ sự thật.

Taboulet : La geste française en Indochine I. 332.

(2) Louvet : « La Cochinchine religieuse ». II. 82 - 83.

(3) Cờ của Constantin có hình Thánh-Giá.

cho họ thắng trận, đạo Công-giáo sẽ bị tiêu diệt, v.v... Họ bảo bây giờ họ tin tưởng vào Thiên-Chúa và như thế họ chỉ có thể thắng trận.

Đã một tháng nay ông Nguyên-Soái có gởi một phái đoàn công-giáo sang Thái-Lan và có yêu-cầu con viết thư cho Đức cha để xin Đức cha về lại Saigon. Bây giờ con dám xin Đức cha cứ ở yên tại trụ sở mình. Con ở đây sẵn-sàng chịu mọi sự tân khổ do việc cấm đạo và chiến tranh gây nên.

«... Hôm qua họ (quân hoàng-gia) phá nhà thờ Chợ-quán, giặc giã trong xứ nầy là một việc cướp bóc... Bây giờ không làm sao mà trốn được... Người ta sẽ nói con là đầu đảng phiến loạn nhưng không hệ gì, miễn là họ nói sai » (1).

Những lời Marchand nói trong thư cho chúng ta biết trạng thái của người nhất thiết không muốn nhúng tay vào chính trị, và cũng biết người ta vu cáo người về sau này.

Hôm mồng 8-9-1835 lễ sinh-nhật Đức Mẹ, đang lúc Linh Mục Marchand hành lễ, người nghe tiếng la vang trời dậy đất của quân đội thắng trận đang tràn ngập như nước vào Gia-Định sau hai năm rưỡi vây thành. Lúc Marchand đang cởi áo lễ, một viên sĩ-quan của quân đội hoàng gia đến với một tiểu-đội. Anh này đánh vào hông người một cái rất mạnh đến nỗi người ngã lăn ra ! Lập tức lính tráng chạy đến xiềng lại và bỏ người vào trong một cái cũi như một con thú. Cái cũi nầy bề dài một thước, bề rộng 60 phân và bề cao 80 phân thành ra ngài phải luôn co mình lại.

Lúc vào thành quân đội hoàng gia đã làm những việc tàn ác không khác gì quân đội cộng-sản ngày nay lúc chúng dùng vũ-lực chiếm đóng các vùng của các nước tự-do. Chỉ trong mấy ngày quân đội hoàng

---

(1) Lá thư này còn để tại chủng-viện của Hội Thừa-Sai ngoại-quốc Ba-Lê. Viết tại Saigon ngày 24-9-1834 xem Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 83-84.

gia đã giết biết bao là nhân mạng. Họ đã nghe tuyên-truyền giặc nầy là giặc công-giáo, họ chắc sẽ giết được một số lớn người công-giáo. Nhưng thất vọng họ chỉ tìm thấy trong số ấy rất ít người công-giáo. Trong những người bị bắt, ngoài ra Marchand còn có linh-mục Phước, cha Sở Chợ-Quán một người Trung-Hoa tên là Mạc-tấn-Giai và con của Lê-văn-khôi là Lê-văn-Viên mới có 7 tuổi.

Cả thảy 6 người bị nhốt vào cũi và đưa về Huế. Trong số 6 người ấy chúng ta biết chắc chắn có Marchand, Mạch-tấn-Giai (1) và Lê-văn-Viên. Còn ba người khác là những sĩ quan bộ hạ của Lê-văn-Khôi, trong ấy có Tổng-Trấm (2) chỉ huy trưởng lực-lượng cách mạng sau khi Lê-văn-Khôi mất, Đỗ-Hoành và Phó-Nhã (3).

Một cảnh cảm-động diễn ra trước lúc dẫn Thừa-Sai Marchand về Huế. Cảnh này cho biết người công-giáo Việt-Nam tha thiết với các Linh-Mục và không phân biệt linh-mục ấy là Việt-Nam hay ngoại-quốc. Các Thừa-Sai thường có thói quen giáo-huấn trong nhà các người một vài trẻ em tập cho chúng giúp lễ và lúc chúng đã học hành khá khá, gởi chúng đi chủng-viện. Một trong số các cậu ấy đã khóc sướt mướt và xin « các quan » cho phép đi theo thầy. Nhưng ông đội quát rằng : « Mày không biết sao nhỏ, thầy mày mà về kinh-đô thầy mày sẽ bị xử-tử ».

— Ừ tôi muốn chết với thầy tôi nên tôi mới xin đi theo.

— Ông đội cố nén lòng cảm-xúc của mình, quay lưng cho cậu nhỏ, nhưng cậu này cũng không chịu thua, cậu phục xuống đất và lăn đi theo để chết với thầy. Ông quan đành lòng lấy cây roi mây để đuổi cậu nhỏ có tấm lòng vàng ấy.

---

(1) Cũng có tên là Bốn Bang xem B.S.E.I. 1899, 1er Semestre 1er Fascicule trang 34-37.

(2) Schreiner : Abrégé de l'Histoire d'Annam 120. (1)

(3) Mathêu Đức : Hạnh Á Thánh Giuse Marchand (Du) 151.

Ngày 15-10-1835 Marchand đến Huế cùng các tù nhân khác và người phải giam ở trại Võ-Lâm. Ngày 16 lính kéo người ra khỏi cũi mà người đã bị nhốt hơn 5 tuần và giải người ra tòa Tam-Pháp.

— Ông có phải là Phú-Hoài-Nhân không ? (Phú-Hoài-Nhân là tên Việt-Nam của Giám-Mục Taberd).

— Không, tôi không phải là Phú-Hoài-Nhân.

— Ông ấy bây giờ ở đâu ?

— Tôi không biết vì đã lâu chúng tôi không gặp nhau.

— Ông đến trong nước này từ bao lâu ?

— Từ 5 năm nay.

— Trong những năm đầu ông ở đâu ?

— Trước hết ở Lái-Thiêu, sau tôi đi ở nhà những người mà nay họ đã chết cả rồi.

— Ông có giúp Khôi làm giặc không ?

— Không, ông Khôi đã dùng vũ-lực bắt tôi vào thành Saigon. Tôi không biết gì đến việc chiến tranh. Tôi chỉ biết cầu nguyện với Thiên chúa và hành lễ.

— Có phải ông gởi thư qua Thái-Lan và cho các họ đạo ở Đồng-Nai (miền Nam) để yêu cầu họ giúp phiến-loạn không ?

— Ông Khôi đã bảo tôi làm nhưng tôi khước từ, tôi cho lý là đạo tôi cấm làm điều ấy và thà chết chẳng thà làm điều họ yêu cầu tôi. Tuy nhiên Khôi vẫn đem thư đến tôi ký nhưng tôi đã lấy những thư ấy bỏ vào lửa.

Ngày hôm ấy chỉ tra hỏi đến đó, mặc dù họ đã đưa những dụng cụ tra tấn ra trước mặt cho người xem nhưng không có làm khổ người, xong người ta lại dẫn người vào cũi.

Đến lượt bốn tướng của Lê-văn-Khôi bị tra hỏi, những tướng này một phần bất-mãn về thái-độ của Linh-Mục Marchand không giúp họ thành-công, một phần hy-vọng sẽ được nhà vua tha nếu họ cáo ông cố đạo xui dân dấy loạn, vì họ biết Minh-Mạng ghét người công-giáo.

Theo như các ông ấy kể lại Lê-văn-Khôi đã dấy-loạn theo lời yêu cầu của Đức Giám-Mục và các Thừa-Sai để đem An-Hòa (1) con của Hoàng-tử Cảnh lên làm vua. Cũng theo lời khai của các ông này, An-Hòa hứa sẽ theo đạo Công-giáo và Marchand chỉ ở trong xứ để khuyên dụ người công-giáo theo An-Hòa. Chính Marchand là hồn của cuộc dấy loạn ở trong nước, trong lúc ấy các Thừa-Sai ở ngoài nước sẽ xúi-giục vua Thái-Lan đem quân đánh Việt-Nam và cũng rất có thể đi xin cứu-viện ở Âu-Châu (2).

Minh-Mạng lúc biết được lời vu-cáo ấy một đàng Minh-Mạng ra lệnh thủ-tiêu An-Hòa, một đàng truyền tra tấn Thừa-Sai Marchand cho đến lúc người thú tội. Tội nổi loạn là một tội không thể tha thứ được. Ở Xã-Hội Việt-Nam hồi ấy, vua tức là người cha của đại gia-đình Quốc-Gia, tội nổi loạn cũng nặng như tội giết cha.

Đây là một dịp hiếm có để làm nhục « Tà đạo ». Có Sử-gia muốn làm đẹp lòng vua chúa họ Nguyễn gọi Minh-Mạng là Thánh-tổ nhân hoàng đế, để ca-tụng sự thánh thiện và lòng nhân-đạo của Minh-Mạng (3) thì đây là những trang sử chứng-minh sự thánh thiện và nhất là lòng nhân đạo của vua.

Tối 17-10-1835 Marchand được dẫn đến tòa Tam-Pháp ; một lò lửa lớn chiếu ánh sáng ghê-rợn cả gian phòng. Trong lò sáng cháy những

---

(1) An-Hòa tức Hoàng-tử Đán, cháu đích-tôn của Gia-Long.

(2) Theo lời dụ, Lê-văn-Khôi, dấy loạn theo mệnh-lệnh của Kiến-An đặng phò An-Hòa phục-quốc. Xem Ann. de la Prop. de foi năm 1835 trang 538.

(3) Nguyễn-văn-Quế : « Histoire de l'Union Indochinoise » 141.

chiếc kìm lớn đỏ ngầu. Các quan tòa bắt Marchand phải nhận tội, nhưng mạnh-mẽ Marchand trả lời : « Không » lập-tức lý-hình rút trong đống lửa ra những chiếc kìm nóng hổi, kẹp mạnh vào hông Marchand để xé từng mảnh thịt. Lúc kìm đã nguội quan bắt Thừa-Sai nhận tội. Vẫn cương-quyết trả lời : « Không ». Lý-hình lại tra-tấn lần nữa! Cái cảnh dã-man ấy theo lệnh của « Thánh-Tổ nhân Hoàng-Đế » phải kéo dài đến sáng mới thôi (1). Lúc phải hành-hình như thế, đôi mắt của vị thừa-sai nhìn lên trời người cầu xin Thiên-Chúa là nguồn sức mạnh vô-biên ban cho người đủ can-đảm để chịu nhục-hình. Lúc đau-đớn quá người chỉ kêu lên có mấy tiếng, nhưng nhất-thiết không có một lời trách vua hay là lý-hình.

Ngày 19-10-1835 người phải điệu một lần nữa ra trước tòa, lần này không bị tra-tấn vì phải dưỡng sức cho người sống đến ngày tử-hình.

Người và ba người « đồng-lõa » với người, con của Khôi, một cậu bé miệng còn hôi sữa, phải án « Lăng-trì ». Theo pháp-luật Việt-Nam phải xử những người bị án lăng-trì hay bá-đạo theo phương-pháp sau đây (2). Trước hết người lý-hình xẻo từng miếng thịt cho đến lúc người bị xử chỉ còn xương, nếu người ấy là nam, lý-hình sẽ cắt cơ-quan sinh-dục, nếu là một người nữ lý-hình sẽ dùng vải giẻm cơ-quan ấy lại, tiếp theo lý-hình mổ bụng để lòi ruột. Họ lôi từ từ để cho người tử-nạn nếu chưa chết cũng từ từ chết vì họ không được phép chết lanh. Và sau đây là bản án của Thừa-Sai Marchand :

« Tây Dương Ma-Sang, kêu là Danh-Du là Gia-Tô Giáo-trưởng phò ngụy Khôi ; đã chịu tội có viết thư xin Hồng-Mao và Xiêm sang giúp nguỵ-hẫu. Lệnh truyền xử bá-đạo ».

---

(1) Vậy mà Lê-thành-Khôi viết trong « Le Việt-Nam » 342 (35) rằng : « Rien de comparable, on le voit, avec les bûchers de l'Inquisition...»

(2) Philastre : « Le Code annamite ». II. 8. Art CCXXIII. Tội-nhân phải lăng-trì. Tội-nhân phải án lăng-trì chiếu theo luật Gia-Long : Xem Philastre « Le Code Annamite » II. 8. Art CCXXIII.

— Schreiner : « Abrégé de l'Histoire d'Annam ». 120 (2).

Bản án này dựa trên những lời vu-khống, những hồ-sơ kể trên chứng-minh Thừa-Sai Marchand không hề giúp Khôi, và cũng không bao giờ chịu nhận tội giúp Khôi. Những lời buộc tội của Nguyễn-văn-Quế (1). Phan-xuân-Hòa (2) Nguyễn-văn-Mùi (3) và Lê-thành-Khôi đều hoàn-toàn vô giá-trị về phương-diện lịch-sử.

Hôm 30-11-1835 lúc 5 giờ sáng, 7 phát đại-bác kêu gọi dân kinh-thành Huế thức dậy đến dự cuộc lễ hành-hình « năm tên » đầu đảng phiến-loạn (4). Họ đưa ra khỏi cũi Marchand và các « tên đồng-lõa ». Họ cởi nút áo các tù-phạm và xả xuống ngang lưng, quần phải xắn lên đến vế rồi được dẫn đến cửa Ngọ-Môn giữa hai hàng rào lính. Minh-Mạng ngồi ở trên Ngũ-Phụng-Lầu (5). Lúc các « tù-phạm » đã đến gần trước mặt vua các quan nắm lấy ngực và dẫn đến gần Minh-Mạng hơn để ông xem cho rõ mặt của các tội-nhân. Tất cả các tội-nhân phải cúi đầu lạy vua năm lạy. Minh-Mạng với bộ mặt khinh-bỉ nhìn các « tù-nhân » trong một lát, rồi thả xuống nền đất một lá cờ, xong quay lưng cho các « tù-nhân » dấu hiệu đến giờ dẫn đi xử-tử. Lập tức lính-tráng lại dẫn tội-nhân về tòa-án, lột tất cả áo quần và buộc họ vào cáng. Để làm cho giáo-hữu khiếp-sợ, nơi xử Linh-mục Marchand lại là họ Thợ-Đúc, một họ đạo có tiếng nhất ở

---

(1) Histoire des pays de l'Union Indochinoise 144 — 147.

(2) Lịch Sử Việt-Nam IV. 111 (1).

(3) Việt-Sử (1788 — 1884) Lớp Đệ-Nhị N.X.B. Thăng-Long Saigon 1956 trang 169.

(4) Chỉ còn năm vì một tướng đã chết đang lúc bị giam ở trại Võ-Lâm ; tướng ấy có lẽ là Phó-Nhã. Xem Mathêu Đức : « Hạnh Thánh Giuse Marchand Du » trang 151 ; 161.

(5) Roux : Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế » trang 19 — Lễ-Nghi trình-diện các tù-phạm với Hoàng-Đế gọi là Hiến-Phu hay Hiến-Phú. Xưa kia lúc Hưng-Đạo-Vương trừ hết quân Mông-Cổ mới hội các tướng và dẫn quân, rước xa-giá Thượng-Hoàng và Nhân-Tông về kinh-sư. Khi về đến Long-Hưng, Nhân-Tông đem bọn tướng Nguyên bị bắt là Ô-Mã-Nhi, Phàn-Tiếp, Tích-Lệ, Cơ-Ngọc vào làm lễ Hiến-Phù ở Chiêm-Lăng. Xem Trần-trọng-Kim « Việt-Nam Sử-Lược » 155.

kinh-đô Huế. Cũng chính nơi đây ông đội Phao-Lô Tống-viết-Bường bị xử.

Vì Marchand là linh-mục công-giáo nên sẽ phải xử một cách ghê gớm hơn các tội-nhân khác, đó là mật lệnh của « Thánh-Tổ nhân Hoàng-Đế! »

Lúc đến pháp-trường, bọn lính khiêng cáng người để ngay giữa một lò lửa lớn tự nhiên Marchand rùng mình dẫy-dụa lúc nhìn thấy những khí-cụ dùng để tra-tấn người sáu tuần trước.

Thấy vậy dân-chúng cười lên một cách hả-hê. Lúc nghe tiếng hiệu hai người lính chụp lấy chân vị thừa-sai không cho ngài cụ-cựa, đồng thời 5 anh lính khác chạy đến lò lửa rút ra 5 cái kìm lớn kẹp vào 5 chỗ khác nhau ở mông và bắp vế. Vì thừa sai ngất đi rồi kêu lên một tiếng não-nuột. Từ những nơi bị kìm kẹp tỏa lên một làn khói khét mùi thịt nướng. Lúc kìm đã nguội dần họ mới buông ra, chạy tới lò lửa nấu lại cho nóng để hành hình lần thứ hai.

Quan-Tòa sung-sướng hỏi vị thừa-sai rằng :

— Vì sao trong đạo Công-giáo các ông móc mắt người gần chết ?

— Không bao giờ, không bao giờ tôi thấy làm như vậy.

Vừa dứt câu trả lời lính tra-tấn người một cách dã-man như lần thứ nhất, lúc kìm đã nguội và cần phải nung đỏ quan lại hỏi câu thứ hai :

— Những cặp vợ chồng trước lúc cưới nhau, đến trước bàn thờ làm cái trò gì ?

Vị thừa-sai ráng hết sức mình trả lời rằng :

— « Đôi vợ chồng đến để xin vị linh-mục công-nhận và ban phép lành cho việc hôn-phối của họ trước mặt anh em giáo-hữu ».

Lần thứ ba lính lại làm cái công việc tội-ác như lần trước. Và trên thân xác của ngài bọn lính đã in 15 thương-tích nặng-nề — Quan lại tiếp-tục hỏi vị Thừa-Sai :

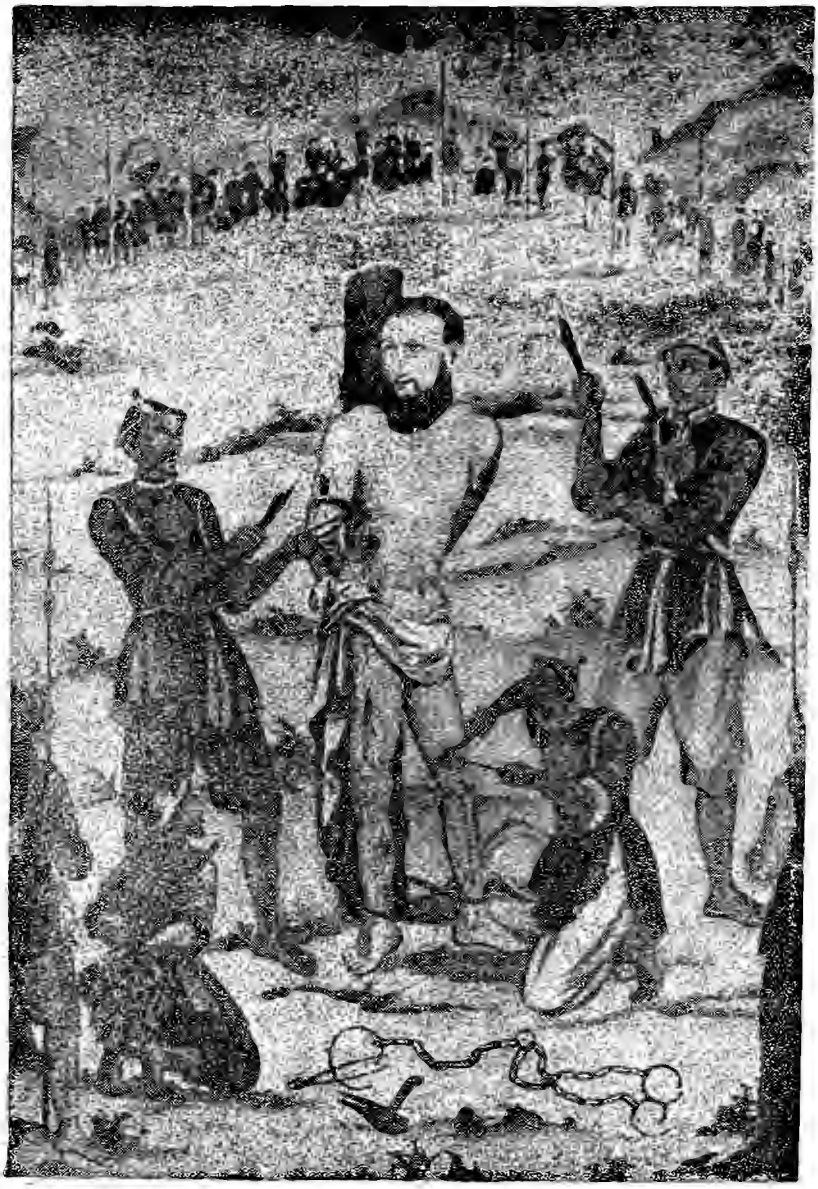

4.— Thừa-Sai Joseph Marchand (Cố Du) chịu khổ hình « Bá Đao » tại họ Thợ Đúc — Huế.

— Các ông có làm những điều quái-gở trong lúc tiệc trà ở nhà thờ không ?

Với một giọng nhỏ và khàn khàn, Thừa-Sai trả lời :

— Không, chúng tôi không làm điều gì quái-ác.

— Vậy ông đã cho họ ăn cái thứ bánh gì đến nỗi họ trung thành với đạo đến thế kia ?

Vì sợ vị Thừa-sai tắt thở trước lúc tử-hình nên phải ngưng việc tra tấn, nhưng chừng ấy cũng đủ hiểu và đã nói lên một cách hùng hồn sự vô tội của vị Thừa-Sai. Cái tội phiến loạn hay là tội chính-trị chỉ là một lời vu cáo trắng trợn làm bình phong che giấu cái lòng ghen ghét mạnh-mẽ của Minh-Mạng, đối với các linh-mục công-giáo.

Trong lúc Thừa-sai Marchand chịu cực hình cách dã-man như thế, thì các « Tù phạm » khác kể cả cậu bé 7 tuổi con của Lê-văn-Khôi, ngồi trên cáng của mình để xem cái cuốn phim rùng mình ấy. Nhưng cuốn phim ấy chỉ là cuốn phim phụ trước lúc chiếu cuốn phim chính, lý hình dọn cho tất cả các tù nhân một bữa cơm vì đó là một cựu-lệ trong pháp-luật Việt-Nam. Lúc thấy một người vô tội phải tra tấn cách độc ác, ông quan có nhiệm-vụ hành hình không khỏi kính-phục và thương xót, ông kêu một người lính và nói :

— Hỏi ông Tây xem ông ấy có muốn ăn gì không ?

— Cám ơn, tôi không muốn ăn gì hết, rồi vị Thừa-Sai cầm trí thầm nghĩ cầu nguyện xin cùng Thiên-Chúa cho người có đủ can-đảm chịu đựng tất cả những hình khổ đến giây phút cuối cùng.

Lúc các « Tù phạm » đã dùng bữa xong lý hình bỏ vào miệng họ một hòn sỏi rồi buộc ngang một que tre để họ khỏi chửi rủa lúc đau đớn lên đến cực độ.

Ở tại nơi xử, lý-hình đóng năm cây cột (1). Lúc đã chuẩn bị xong xuôi, họ lôi các tội nhân đến và buộc tay vào một thanh gỗ ngang làm hình Thánh-Giá. Hai người lý hình đứng hai bên tội nhân, sau lưng lý hình có những binh-sĩ cầm sẵn những chiếc roi mây để kích-thích lý-hình làm phận sự của họ cho chu đáo vì họ năng bị cảm dỗ thương xót tội nhân lúc họ phải hành hình một cách man rợ như trong trường-hợp này.

Thừa-Sai Marchand bị buộc vào cột thứ hai, hai bên ngài là hai lý-hình một anh cầm kìm, anh kia cầm con dao phay, một hồi trống vang lên giữa vòm trời buồn thảm báo tin giờ xử « Tội Nhân » sắp bắt đầu. Lúc tiếng trống đã im, lý hình gí kìm vào ngực vị Thừa-Sai và xé hai miếng thịt ở ngang vú rồi liệng xuống đất.

Say máu, bọn lý hình cắt ở phía đàng sau hai miếng thịt to bự, vị Thừa-Sai cựa quậy và đưa mắt nhìn lên trời để xin Chúa ban thêm ơn sức mạnh, các lý hình lại gí sâu gọng kìm vào bắp vế, rồi hai miếng thịt nữa rời ra khỏi thân thể dưới lát dao phay. Thế rồi đầu vị Thừa-Sai từ từ nghiêng xuống ngực, thở một cái nhẹ nhàng hồn của đấng tử đạo đã đến chốn Thiên-Đàng hạnh-phúc. Lúc ấy là 7 giờ sáng ngày 30-11-1835. Cũng trong giờ này các linh-mục khắp hoàn cầu lúc hành lễ đã đọc lời Thánh Kinh của tiên-tri Isaie : « Xinh tốt chừng nào, chân của kẻ từ phương xa đến rao giảng lời Phúc Âm Hòa-bình ! ».

Lúc vị Thừa-Sai đã tắt thở một lý hình chặt đầu ngài, rồi bỏ trong một chiếc thúng đầy vôi. Xong công việc ấy họ cởi giây buộc ở bụng và ở cánh tay rồi lật sấp xuống đất, lý hình chặt thân mình vị Thừa-Sai như chặt một khúc gỗ, nghĩa là họ chặt theo bề dọc rồi mới chặt theo bề ngang.

Thế là cuốn phim chính của lịch-sử đến đây hạ màn.

---

(1) Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 92 chỉ nói đến 5 cột vì có một tướng đã chết lúc bị giam.

Các bạn tù phạm của người gồm cả cậu bé 7 tuổi con của Lê-văn-Khôi toát mồ hôi (1) máu lúc họ mục kích cái chết vô cùng thê thảm của vị Thừa-Sai, vì đó là hình ảnh cái chết của họ.

Sau lúc xử người ta lượm các phần thân thể trong một chiếc thùng rồi đem vất ở ngoài biển. Đầu Thừa-Sai được đem đi các tỉnh và treo ở các chợ ba ngày cho dân chúng xem; xong bỏ vào cối để xay. Hội truyền giáo ngoại-quốc Ba-Lê không giữ được một di tích nào của người trừ ra một lá thư người viết cho Giám-mục Taberd và bức họa Việt-Nam diễn-tả lại cuộc tử nạn của người.

Sở dĩ cần phải đi sâu vào chi tiết cuộc tử-nạn của vị Thừa-Sai vì cần phải hiểu rõ hai sự kiện lịch-sử.

Thứ nhất Minh-Mạng là một bạo chúa, một ông vua khát máu người công-giáo vì thế mà đã có tác giả kêu ông là Néron của Việt-Nam (2). Gọi ông là Thánh là nhân đạo tức là đi ngược lại lịch sử vậy.

Thứ hai vị Thừa-Sai Marchand là một đấng tử đạo, Tòa Thánh Vatican đã cẩn thận tra cứu hồ sơ của người vì có tiếng đồn người là phiến loạn — Lời tuyên bố của Tòa Thánh công nhận Thừa-Sai Marchand là một Đấng tử đạo cất hết mọi sự hồ nghi của chúng ta về điều này. Vị Thừa-Sai đã được đức Lêo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900 (3) Á Thánh năm 1900.

---

(1) Chúng ta nhận thấy hình khổ lăng trì ở đây có khác hình khổ lăng trì cổ-điển đã nói ở đoạn trước vì cần phải tra-tấn vị Thừa-Sai một cách đặc biệt hơn.

Launay : « Histoire générale de la Société des Mission Étrangères de Paris. III 28.

Louvet : « La Cochinchine religieuse ». II. 116.

(2) Nguyễn-văn-Quế : « Histoire des pays de l'Union Indochinoise » 142.

(3) Lễ kính nhớ ngày 30-11 hằng năm.

PHẦN THỨ III

NHỮNG NĂM CẤM ĐẠO

CHƯƠNG XVII

CẤM ĐẠO DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG (1830—1840)

I.— Ở TRUNG VÀ NAM-VIỆT.

I.— LÝ DO CẤM ĐẠO

Theo quan niệm của một vài Sử-Gia (1) « Các vua Việt-Nam cấm « đạo không phải vì cuồng tín, nhưng vì các ông muốn bảo tồn nền thống « nhất Quốc-gia về Tinh Thần và Chính trị ? Việc người Công-Giáo « không thờ cúng Tổ Tiên làm tổn thương đến nền thống nhất Tinh- « Thần ấy. Chứng cớ năm 1742 Giáo Hoàng Bênedictô XIV ra sắc dụ « Ex quo Singulari lên án việc thờ cúng tổ-tiên mãi đến năm 1939 Giáo- « Hoàng Pio XII mới ra huấn dụ « Plane Compertum » (2) ban phép « việc thờ cúng.

« Chẳng những về mặt tinh-thần mà về mặt chính-trị sự thống « nhất Quốc-Gia cũng bị hăm dọa, vì các Thừa-Sai lẽ ra phải ở trong « phạm vi thiêng liêng của mình lại nhúng tay vào Chính trị. Các « Thừa-Sai đã khuyến-khích các giáo hữu tân tòng đứng lên chống « chính quyền để lập lên một chính-phủ phò công-giáo. Các Thừa-Sai « đã mở đường cho người Pháp đến chiếm đất nước chúng ta.

Vì vậy các linh-mục công-giáo phải xử không phải vì giảng đạo « nhưng vì họ là những gián điệp, những người xúi dục dân nổi lên « chống chính quyền ».

---

(1) *Lê-Thành-Khôi : Le « Việt-Nam » 310.*

(2) *Tác-giả có ý nói sắc dụ Summi Pontificatus*

Quan-niệm trên có nhiều chỗ không đúng với sự thật.

Người Công-giáo không thờ cúng tổ-tiên không có nghĩa là họ không thảo kính và mến yêu ông bà, tổ-tiên. Chứng cớ là khoản 4 của Thập Điều dậy tín hữu công-giáo phải thảo kính cha mẹ. Đạo Công-giáo cấm thờ cúng tổ tiên hoặc một **thực tài nào khác ngoài Thiên-Chúa** do đó đạo Công-Giáo là một tôn-giáo độc thần.

Năm 1742 Giáo-Hoàng Bènedictô XIV ra sắc dụ « Ex quo Singulari » để nhắc lại sắc dụ của Clément XI ra năm 1715 sắc-dụ này cấm giáo hữu dự vào những lễ nghi thờ kính Đức Khổng-Tử hay ông bà tổ tiên vì thờ kính như vậy là làm một việc dị đoan. Sau này chính-phủ Trung-Hoa công-khai tin cho Tòa Thánh Vatican biết những lễ nghi trên không phải là lễ-nghi đích danh tôn-giáo, nó chỉ biểu thị lòng sùng kính chính đáng đối với những bực tài-đức trong nước cũng như lòng hiếu thảo đối với những người quá cố. Trước lời nhìn nhận công khai của Chính-phủ Trung-Hoa năm 1939 Giáo-Hoàng Pio XII ra sắc dụ Summi Pontificus ban phép cho người công-giáo được dự vào những lễ nghi nói trên, vì thế sắc-dụ của hai Đức Giáo-Hoàng ấy không mâu thuẫn nhau, cả hai đều cấm đoán việc thờ phượng bất kỳ một thực tại nào nếu thực tại ấy không phải là Thiên-Chúa (1).

Quả quyết các Thừa-Sai xúi dục giáo hữu tân tòng đứng lên chống chính-quyền là quả quyết một sự sai lầm về lịch-sử. Các Thừa-sai dù thuộc quốc-tịch Pháp, Đức, Ý, Nhật, Tây-Ban-Nha, Ba-Lan đến giảng đạo trên đất nước chúng ta đều rao giảng sự tùng-phục với chính-quyền.

Ở Nam-Việt lúc Lê-văn-Khôi nổi lên chống chính-quyền Minh-Mạng, Khôi kêu gọi anh em công-giáo nhập phong trào. Trước lời kêu gọi ấy, Giám-Mục Taberd viết ; « Chúng tôi không bao giờ rao giảng việc dấy loạn nhưng rao giảng sự tùng-phục đối với nhà vua, chúng tôi thà phải chọc tiết còn hơn nổi loạn » (2).

---

(1) D.C. 1940 trang 168. l'Eglise et les Rites Chinois. — S.I. 15-4-1940

(2) Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 82 — 83.

Ở Trung-Việt tại Huế lúc Hoàng-Bảo muốn nổi lên lật đổ chính-quyền Tự-Đức, Hoàng-Bảo hứa với người công-giáo sẽ tòng đạo ; sẽ cho chở đạo công-giáo, nếu công-giáo giúp ông cướp quyền của Tự-Đức. Anh em công-giáo đến hỏi ý-kiến Đức Giám-Mục Pellerin, người khuyên nên trông cậy vào Chúa hơn trông cậy vào người ta, người khuyên họ đừng nhúng tay vào việc chính trị. Chính Hoàng-Bảo và những người tay chân của Hoàng-Bảo đến xin Giám-Mục giúp đỡ họ, người trả lời minh bạch rằng, người công-giáo không lật đổ vua chúa, ở đâu và lúc nào họ cũng muốn là kẻ trung-thành với chính quyền, Hoàng-Bảo sẽ biết đến lòng trung thành ấy nếu một ngày kia ông được lên ngôi trị vì (1).

Ở Bắc-Việt năm 1860 Lê Phụng chiếm hầu hết miền đồng bằng Bắc-Việt rồi đem quân vây Lạng Sơn. Ông Trấn-Thủ Lạng-Sơn sẽ làm sao để chống nổi Phụng nếu dân công-giáo dưới sự điều dắt của linh-mục Trần-văn-Lục cộng tác chặt chẽ với Lê-Phụng (2) để chống chính-quyền ?

Vì những hồ-sơ sáng-tỏ trên đây một sử-gia khách-quan không quả quyết như Lê-thành-Khôi đã quả quyết : « Các Linh-Mục công-giáo phải xử tử không phải vì giảng đạo nhưng vì họ là những gián điệp, những người xúi dục dân nổi lên chống chính-quyền (3).

Các vua Chúa Việt-Nam không cấm đạo vì cuồng tín, lời quả-quyết này trái với sự thực.

Nếu không phải vì cuồng tín sau bắt người công-giáo phải chà đạp Thánh-Giá, phải đốt nhang thờ Bụt (4). Hỏi Bụt có linh thiêng làm chi những tên « gián điệp » những tay sai ngoại quốc trở nên những người yêu nước tha thiết chăng ? Nếu những người công-giáo cương-quyết

---

(1) *Launay : « Monseigneur Retord et le Tonkin Catholique »* 221.

(2) *Olichon : « Le Baron de Phát-Diệm »*. 59-60.

(3) *Lê-thành-Khôi : «Le Việt-Nam »* 340.

(4) *Sắc dụ cấm đạo của Minh-Mạng năm 1833 và 1838.*

không bỏ đạo, sao lại ra lệnh khắc hai chữ Tả-Đạo hoặc « Học Hoa-Lan Đạo » vào má những người ấy ? (1) Phải chăng là vì cuồng tín ?

Nếu không phải vì cuồng tín, sao Trịnh-Cương nghe lời mẹ một đàn bà rất sùng Phật, hạ dụ cấm đạo năm 1712 và năm 1721. Trong những dụ ấy Trịnh-Cương ra lệnh bắt các Thừa-Sai vì các Thừa-Sai là người rao giảng đạo. Trong số những người phải bắt giam có hai Thừa-Sai dòng Tên thuộc quốc tịch Ý Giáo-sĩ Messari và Giáo-sĩ Buccharelli. Messari chết rũ tù ngày 15-6-1723 và Buccharelli phải trảm-quyết ngày 11-10-1723 (2).

Những hồ sơ trên đây chứng minh không phải vì những lý do chính-trị nhưng vì những lý do tôn giáo, vì cuồng tín mà các vua chúa Việt-Nam đã hạ dụ bắt đạo. Sự cuồng tín này là động cơ thúc đẩy các ông chém giết người công-giáo.

Gián-điệp, bán nước, tay sai của địch (3) chẳng qua là những danh từ bình-phong che đậy tội ác giết người. Nhưng cái bình phong ấy dù có dày đến đâu cũng không che nổi con mắt sáng suốt của những sử-gia hoàn toàn khách-quan.

II.— TÌNH HÌNH CĂNG THẲNG (1830-1833)

A.— Kiến-nghị của triều-đình.

Minh-Mạng muốn bắt đạo nhưng lại sợ mang tiếng nên ông mới khôn khéo bắt các quan triều-đình làm kiến-nghị gởi lên vua xin cấm đạo Công-giáo trong toàn quốc. Và trước mặt dân Minh-Mạng hạ chỉ cấm đạo

(1) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược ». 343.*

(2) *Xem chương IX số IV.2.*

(3) *Ngày nay Cộng-sản ở bất kỳ một nước nào, muốn hành hình một linh-mục Công-giáo, họ cũng theo đường lối của Minh-Mạng, gán cho linh-mục ấy một tội chính-trị : nào là phản-động, nào là phiến-loạn, nào là gián-điệp cho địch — Lời kết tội của Cộng-sản đối với các ngài giống hệt lời kết tội của Lê-thành-Khôi trong « Le Việt-Nam » trang 340.*

chỉ vì triều thần nài xin gắt gao. Cái hài kịch mà Minh-Mạng và tôi tớ của ông đóng xem ra giống hài kịch mà Cộng-Sản thường diễn lại ngày nay Minh-Mạng cám ơn các quan đã có lòng hăng nồng sốt sắng lo việc nước, việc dân.

Sau lúc phóng thích các tù nhân theo lời yêu-cầu của tả-quân Lê-văn-Duyệt Thừa-Sai Jaccard lại bị bắt lần nữa.

Minh-Mạng cần một người thông ngôn để dịch bức thư của một viên thuyền trưởng Pháp. Minh-Mạng muốn gởi vào Cửa-Hàn cho ông Borel, một thương-gia Pháp đến ngụ cư buôn bán ở đấy, nhưng có một người công-giáo đã bỏ đạo thưa với các quan rằng: « Cần gì phải đến Cửa-Hàn xa xôi, ở trong làng lân cận có Thầy Ninh không dịch thư được hay sao ? » Thầy Ninh tức là tên Việt-Nam của Thừa-Sai Jaccard. Lập tức Jaccard được giải về Huế. Ban đầu người còn xin phép ở trong một họ đạo lân cận, và từ chối không lĩnh lương hoặc chức tước gì hết, Minh-Mạng xử đối với người đúng phép lịch-sự và nhờ người dịch sách vở.

Được tin Minh-Mạng sắp mừng lễ tứ tuần, Jaccard xin phép Minh-Mạng tổ chức những ngày lễ cầu nguyện cho Hoàng Thượng. « Tất cả các Tôn-giáo đều cầu Trời khẩn Phật cho ta, lẽ nào người Công-giáo không làm như vậy ? »

Sung sướng vì lời công nhận bán chính thức ấy, Jaccard tổ chức trong 8 ngày liên tiếp những lễ nghi trọng thể xin Thiên-Chúa ban cho Hoàng-Đế những ân huệ mà ông rất cần để cai trị dân, anh em công-giáo tập-trung ở nhà thờ, cầu nguyện cho Minh-Mạng, anh em bên lương chạy đến đông đảo như ngày hội, trong số đó nhận thấy nhiều ông quan đại thần, người cháu của Minh-Mạng và người chị cả của ông.

Tất cả những người đến xem đều công nhận người công giáo cũng là những người dân lương-thiện như các người đạo khác, trong dịp này họ lại thấy rõ lễ nghi Tôn-giáo oai nghiêm, thứ tự chứ không ồn ào rùm beng như lễ nghi của các Tôn-giáo khác.

Lúc nghe tin ở kinh thành Huế được tự do hành đạo như thế, trong các tỉnh các làng giáo hữu cũng như các linh-mục lầm tưởng là vua đã đổi ý. Trong một thời gian ngắn, các linh-mục đi thăm tất cả các họ đạo. Đây là những ngày bình-an sau cùng của Giáo-Hội Việt-Nam trước cơn sóng gió.

B.— Vụ khủng-bố làng công-giáo Dương-Sơn (1831-1832).

Làng Cổ-Lão một làng không công-giáo đã tìm dịp để xâm chiếm đất đai của làng Dương-Sơn, một làng công-giáo. Chính Jaccard làm cha Sở làng này. Tháng 9-1831 đang lúc dân làng Dương-Sơn làm ruộng, dân Cổ-Lão kéo đến gây chuyện và bảo rằng Dương-Sơn làm ruộng trên phần đất của Cổ-Lão. Việc này đem đến ông cai tổng xử, Cổ-Lão nhận thấy rằng các quan ủng hộ công chuyện phá rối, họ mới cáo luôn cả Thừa-Sai Jaccard. Theo như lời họ báo-cáo Jaccard đã dẫn anh em công-giáo đi cướp các nhà trong làng Cổ-Lão. Lời báo-cáo lố bịch quá đến nỗi ông cai tổng mặc dù chẳng có thiện chí chút nào, cũng phải xử cho công-giáo trắng tội. Nhưng Cổ-Lão kiện đến triều đình, lần này họ không dám cáo về tội cướp-bóc, nhưng Cổ-Lão cáo Dương-Sơn về tội tòng-giáo. Về điểm này Cổ-Lão trăm phần trăm sẽ thắng. Lập tức 73 người công-giáo Dương-Sơn phải giam tù (1), đeo gông và phải tra tấn một cách dã-man. Các quan triều đình lên án :

Jaccard và lý-trưởng phải án xử-tử, phó lý phải đầy chung-thân, 2 binh-sĩ trong làng bị lột cấp bậc, phải khổ-sai sau khi chịu 100 hèn, các người khác sau lúc đem đi phơi nắng, nếu là đàn ông, phải hịu một trăm đòn và mang gông hai tháng, nếu là phụ-nữ chỉ chịu 100 ờn và miễn phải mang gông.

« Minh-Mạng, Thánh-Tổ nhân Hoàng-Đế », muốn tỏ lòng khoan-ng đại-lượng với vị Thừa-Sai nên không phê án xử-tử người, nhưng người phải nhập-ngũ trong quân-đội Hoàng-gia Việt-Nam. « Sở-dĩ ông-đế xử nhân-đạo với ông Tây-Dương đạo-trưởng như thế vì ta chỉ là con người mọi-rợ không biết luật nước chúng ta và

(1) *Xem chương XVI số IV. 1. A.*

cũng chỉ đến Việt-Nam để kiếm kế sinh nhai bằng cách hằng ngày đi giảng tả-đạo, lừa dối dân đen ».

Thừa-Sai Jaccard phải bỏ Dương-Sơn đến ở Huế. Mặc dù là một tên lính trong quân-đội nhưng vua cũng dùng lính ấy để dịch sách vở.

Trong kỳ tháng 9 Minh-Mạng nhờ Jaccard cắt nghĩa những bức hình của Cựu-ước và Tân-ước, vị thừa-sài nhờ dịp này cắt nghĩa cho vua rõ những điểm chính trong giáo-lý : như Thiên-Chúa tạo thành muôn vật, linh-hồn bất-diệt, phần thưởng và phần phạt đời sau, vị Thừa-Sai còn gởi đến cho Minh-Mạng một quyển Giáo-lý của người Tân-tòng.

Minh-Mạng uất-ức về sự táo bạo của vị Thừa-Sai, sau lúc cho người chép quyển sách, Minh-Mạng gởi sách lại và ông thượng thư bộ Lễ được lệnh mời Jaccard đến trình-diện tại văn-phòng của Bộ

— Ông quỳ xuống.

Jaccard, vì xưa nay vốn được các quan kính-nể tưởng là ông thượng thư diễu-cợt và vì thế Jaccard không quỳ.!

— Không phải là việc diễu-cợt, đây tôi thay mặt Hoàng-Đế tôi bảo ông quỳ xuống.

— Thưa quan lớn, tôi sẵn sàng vâng lời quan.

— Ông đến trong đất nước của Hoàng-Đế để giảng đạo Công-giáo, ông đã bị án xử tử nhưng đức Hoàng-Đế đã khoan hồng tha thứ cho ông, sao ông to gan giữ sách đạo, lại còn ghê gớm hơn nữa là cho Đức Hoàng-Đế mượn cách ấy ! Ông mang thêm một tội mới, nhưng Đức Hoàng-Đế vẫn còn khoan hồng đối với ông, tha cho ông một lần nữa, nhưng đừng có sa ngã lại. Tôi đã đốt sách đạo của ông, ông còn có sách đạo nào nữa không ?

— Còn, tôi còn nhiều sách nữa.

— Ông đi đốt những sách ấy đi.

— Tôi sẽ không bao giờ làm điều ấy.

— Nếu ông không muốn đốt ông cứ đem nạp cho tôi, tôi sẽ đốt cho.

— Tôi không có thể nạp mà ông cũng không có thể đốt. Lúc nào quan lớn sai tôi làm một việc mà đạo không cấm tôi sẽ làm ngay.

— Thì ít ra ông giấu sách ấy đi và đừng cho ai mượn cả.

— Điều ấy tôi cũng không thể hứa với quan lớn, tôi thờ một Thiên-Chúa, tôi giảng đạo Thiên-Chúa, bao lâu tôi còn thờ là tôi còn giảng đạo.

Nhận thấy rằng không thể bắt ép vị Thừa-Sai được, ông quan nói :

— Tôi sẽ tin cho Hoàng-Đế biết ông đã tuân lệnh Hoàng-Đế.

— Quan lớn tâu với Hoàng-Đế thế nào thì mặc quan lớn, nhưng nếu quan lớn tâu tôi đã đốt sách đạo tức là quan lớn nói dối.

Vài ngày sau nhờ người báo trước người đã chuẩn bị sẵn sàng. Quan hỏi người :

— Ông còn có Thánh-giá và những dụng cụ dùng trong việc thờ phượng không ?

— Thưa quan lớn có.

— Vậy ông đem nạp để đốt tất.

— Nhưng mấy ngày trước đây quan lớn đã đốt sách của tôi, theo lời quan dậy, tôi cất kín các đồ đạo và tôi nhứt thiiết không nạp đây.

— Giữa ông và tôi, ông ăn nói như vậy được, nhưng ông phải hiểu ông không thể nói vậy với các quan.

— Tôi không hiểu phải ăn nói làm sao nữa. Tôi kính các quan nhưng tôi thiết-tưởng không có điều gì đáng trách trong lời tôi nói cả...

Ngày mai ông sẽ phải đến trước hội đồng các quan, ông không thể trả lời như vậy được, ông sẽ trả lời cho họ biết, ông đã gởi các đồ đạo về Tây cả rồi và không còn giảng đạo nữa.

— Thưa quan, quan biết là có luật cấm nói dối, có sao tôi sẽ nói vậy ? Còn về việc thôi giảng đạo, điều ấy tôi không thể làm được.

— Vậy ông sẽ bị án xử tử.

— Tôi đã bị lên án một lần thứ nhất rồi không có điều gì tôi ao ước hơn là được lên án một lần thứ hai...

— Thôi, tôi van ông, nếu ông còn có đồ nhà đạo thì ông hãy hủy cho tôi, ông không sợ gì, nhưng tôi sợ nếu người ta tìm thấy đồ thờ trong nhà ông, chính tôi phải chịu trách nhiệm.

Minh-Mạng biết Thừa Sai Jaccard cứng lắm, không sao lay chuyển được truyền cho hạ cấp để người yên, nhưng từ ngày ấy người ta canh gác người một cách nghiêm ngặt hơn trước.

Mặc dù chưa có sắc lệnh cấm đạo, nhưng đã có nhiều chuyện xảy ra, làm cho người công-giáo phải lo sợ. Để lập công trạng đối với nhà vua, các quan cho lệnh đốt phá nhà thờ. Nhiều làng theo gương làng Cổ-Lão cướp lấy ruộng đất của người Công-giáo, vì những làng ấy biết chắc chắn chính-quyền sẽ không trừng trị họ.

Trong năm 1832 ông đại-tá chỉ huy trưởng đoàn quân hộ vệ tại dinh điện nhà vua, bắt những binh-sĩ và sĩ quan dưới quyền ông phải ký giấy xuất-giáo. Có 12 binh-sĩ công-giáo và một đại úy công-giáo tên là Phaolô Tống-Viết-Bường nhất định không ký. Đời ấy người ta quen gọi ông là đội Bường. Mặc dù là sĩ quan, đội Bường cũng phải mang gông như người binh sĩ thường. Ông và những binh-sĩ công-giáo bị đánh đến nỗi thịt rơi xuống từng miếng. Trong số 12 người có 6 binh sĩ vì bị tra tấn dã man quá nỗi

đã ký giấy xuất-giáo, đội Bường và 6 binh-sĩ còn lại cương quyết giữ vững đức Tin. Nghe nói thế, Minh-Mạng tức tối truyền lệnh cứ cách hai hoặc ba ngày các ông phải tra tấn một lần, làm vậy có ý cho các vết thương không đủ thời giờ nhíp thành sẹo, và nhờ phương pháp này ông hy-vọng bọn lính cứng đầu kia sẽ không sớm thì muộn ký giấy xuất-giáo tắt. Nhưng đội Bường và lính tráng của ông vẫn trơ trơ như đồng.

— « Ta truyền lệnh cho tất cả những người trong nước phải tuân lệnh ta, chỉ có bọn Sài-lang công-giáo là không chịu theo, ta truyền lệnh thẳng tay đánh đập, tra tấn, xé ra từng mảnh những tên ngoan cố, không chịu chà đạp Thập-tự-giá (1).

III.— SẮC-DỤ CẤM ĐẠO TOÀN QUỐC (6-1-1833)

Lúc Minh-Mạng nhận thấy hoàn-cảnh thuận tiện đã đến ông ra chỉ cấm đạo :

— Ta Minh-Mạng, sau đây là lệnh của ta. Đã từ lâu nhiều người Âu-Châu đến giảng đạo Da-Tô, lừa dối dân đen, dạy chúng có một Thiên Đàng Hỏa ngục, chúng không thờ Phật, không thờ ông bà, thật là vô đạo, hơn nữa chúng dựng những nhà thờ, trong đó trai gái ra vào lẫn lộn, mục-đích chúng là quyến rũ phụ-nữ dân bà, chúng còn múc mắt những người đau ốm ! Thật là một điều trái với luân thường đạo lý (2)...

Vì vậy ta truyền cho tất cả những người đi đạo từ quan đến, nếu sự bất quyền thì hãy thật lòng bỏ đạo. Các hàng quan lại phải xét xem các giáo dân ở hạt mình có vâng theo thượng lệnh không ? Và họ phải đứng trước Thánh mà dẫm chân lên Thập-Giá. Còn các nhà thờ và các nhà ở của Giáo-

(1) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 54.*

(2) *Không hiểu vì hữu ý hay vô tình mà Nam-Xuân-Thọ trong đoạn về cấm đạo tháng giêng 1833 bỏ cả đoạn trên này : Xem Phan Thanh tr trang 45.*

sĩ thì phải triệt để phá đi hết. Sau này còn có người phạm tội theo đạo ấy, thì trừng phạt rất nghiêm để cho triệt gốc tà đạo ».

A.— Phản-ứng của các Thừa-Sai.

Ông Trấn-Thủ tỉnh Biên-Hòa truyền lệnh cho Đức Giám-Mục Taberd ở Lái-Thiêu phải đi bộ về Huế, Giám-Mục nói với Trấn Thủ rằng :

— Cũng như các Giám-Mục trước; tôi đâu phải là kẻ thù-địch của Hoàng-Đế sao ông xử đãi với tôi như một người có tội ?

— Phải, nhưng xưa kia khác bây giờ khác, tôi làm sao được.

Tạm thời ông Trấn-Thủ yêu cầu Đức cha ở lại Chủng-viện Lái-Thiêu để chờ ngày đưa người về Huế. Đang lúc ấy Đức Giám-Mục Taberd hội các Thừa-Sai lại tìm cách đối phó với thời thế.

Giám-Mục Taberd cùng với các linh-mục Vialle, Cuénot, Régereau chạy trốn qua Thái-Lan một thời gian. Marchand chạy trốn ở Mạc-Bắc, tỉnh Trà-Vinh, chính nơi đây Lê-văn-Khôi đã cho lính tới dẫn người về Sài-gòn. Tháng 5-1833 Marchand viết : Tôi nhất định ở lại đây để giữ đoàn chiên mà Đức Gám-Mục đã giao phó cho tôi, dù mà người ta có đốt râu tôi cũng mặc (1). Bringole trốn ở Bình-Định. De Lamothe trốn ở miền Bắc Trung-Việt, Cha dòng Thánh Phan-xi-cô Ordoric phải bắt ở Cái-Nhum với cha Diệu, ông Trấn-Thủ Vĩnh Long cho chuộc Cha Diệu nhưng Cha Odoric phải về Huế ; Gagelin sau lúc đi từ Sàigòn đến Qui-Nhơn mà cũng chưa tìm được chỗ trốn, vả lại người không muốn cho giáo-hữu lâm lụy nên tự đi nạp mình cho quan ở Bình-Định.

B.— François Isidore Gagelin Kính tử-đạo (17-10-1833).

Ông Trấn-thủ Bình-Định muốn cho có công-trạng với Triều-đình, làm một tờ báo cáo trong đó ông tự ca tụng ông đã khéo lập mưu để bắt

(1) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 62.*

được một kẻ địch thù lợi hại ; « Tây-Dương Đạo-trưởng » Gagelin, được giải về Huế, có hai người đầy tớ của ông Trấn-thủ Bình-Định theo sau, lúc ngang Cửa-Hàn, hai anh đầy tớ chạy trốn mất, từ lúc ấy Gagelin phải mang gông. Lúc tới Huế người phải giam ở Trấn-Phủ. (1)

Jaccard và Odoric vẫn ở tại Cung-Quán, hai ngài đến thăm Gagelin ở trong tù và đau đớn lúc thấy Gagelin phải mang gông. Được tin phải xử-tử, Gagelin viết thư cho Jaccard nhờ Jaccard tin lại cho Hội Truyền-Giáo cho cha mẹ người ở Pháp. Ngày 17 tháng 10 lính dẫn người ra cửa Đông-Ba, công-giáo và không công giáo kéo nhau đông đảo đi xem và họ xì xào với nhau : Một người vô tội như thế kia sao lại bị xử ?

Thật ra họ ít thấy ai được dẫn đi tử-đạo, nhưng Minh-Mạng sẽ làm cho dân kinh-thành làm quen với cảnh man rợ ấy : Đi trước người có một anh lính rao lớn cho dân chúng hay : « Tây-dương đạo-trưởng Hoài-Hóa có tội rao giảng tả đạo Gia-Tô ở nhiều tỉnh trong nước ; vì thế nó bị án thắt cổ ».

Lúc tới Bãi-Dâu, Gagelin bình tĩnh ngồi trên chiếc chiếu mà bổn đạo vì kính người đã trải ra cho người. Lý hình cột tay người vào một cọc phía sau lưng họ quàng giây vào cổ, rồi lúc tiếng lệnh phát, 6 lính mỗi bên kéo thật mạnh, người tắt thở dịu dàng vào khoảng 8 giờ sáng.

Theo gương anh hùng của người sẽ còn biết bao nhiêu thừa-sai khác và giáo hữu sẵn sàng đổ máu không thà chối đạo. Gagelin được đức Léo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900 (2).

C.— Tống-viết-Bường tử đạo (23-10-1833).

Không những hàng giáo-sĩ Việt-Nam cũng như ngoại-quốc can-đảm không biết sợ các hình khổ mà ngay cả đến những người giáo-hữu

---

(1) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 64

(2) Lễ kính nhớ ngày 17-10 hằng năm.

đó là một điều vinh dự cho Giáo-hội Việt-Nam. Đội (1) Phao-Lồ Tống-viết-Bường bị bắt giam ở Trấn-Phủ hồi tháng 12-1832 với 6 binh-sĩ, các ông đã bị tra tấn một cách ghê gớm trong 18 tháng liền.

Có nhiều lần giáo-hữu đến thăm ông, ông nói rằng: « Đem cho tôi một cái gì nặng hơn, vì xiềng của tôi còn nhẹ... Người ta ít đánh đập, tôi muốn người ta đánh đập nhiều hơn nữa kia ». Những câu nói ấy cho ta biết trạng thái tâm hồn của ông. Đội Bường phải bị xử trảm-quyết ở họ Thợ-Đúc. Lúc ấy nhà thờ của họ phồn thịnh này đã bị phá, 6 người binh-sĩ và người thông-ngôn con của đội Bường cũng bị án tử-hình, nhưng án của các ông được dời lại một thời kỳ sau.

Lúc được tin phải bị xử, Đội-Bường bình tĩnh từ giã các bạn đồng lao. Chính những lính tráng xưa kia ở dưới quyền ông dẫn ông đi xử. Ngày hôm ấy đã 5 giờ chiều nên tất cả quân-nhân đều đi thật lẹ đến nơi kẻo tối, Đội Bường phần bị trói, phần phải mang xiềng không thể đi lanh được mới nói đùa rằng: « Các đồng-chí, gì mà đi lanh thế kia, tôi biết đường mà, chúng ta không lạc đâu ». Lúc tới nơi, trời đã nhá nhem tối, vì lúc ấy đã tháng 10 dương-lịch. Dưới áng sáng rung-rinh của ngọn đuốc Đội Bường nhìn một lần cuối cùng những mái nhà của những người thân thuộc ở cạnh nhà thờ họ Thợ-Đúc, trong số ấy có nhà của người con gái của ông, lúc vừa tới nơi, ông quan có phận sự xử Đội-Bường nói với ông rằng:

— Bường, ông không phải tướng cướp, cũng không phải tướng loạn, ông không có tội gì ngoài ra tội theo đạo Công-giáo, ông hãy xuất giáo rồi hoàng thượng sẽ tha cho ông, và hoàn cấp bậc lại cho.

— Không, tôi đang đi đến đích của đời tôi, tôi không muốn

---

(1) Vũ-Công trong « Máu tử đạo trên nông thôn đất Việt » — In lần thứ 2 trang 8 nói Phaolồ Tống-viết-Bường là một Trung-sĩ. Thường người ta quen gọi ông là Đội Bường — Chức Đội theo quan-chế Việt-Nam không có nghĩa là một hạ sĩ-quan nhưng chức « Đội » là một chức tương-đương với cấp bậc Đại-Úy. Xem Roux: « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế ». 45.

lùi lại. Xong Đại-úy xin vài phút để cầu nguyện, trong giây phút yên lặng và cảm động ấy, Tống-viết-Bường sấp mặt xuống đất, cầu xin Chúa sức mạnh chiến đấu trong giây phút cuối cùng. Lúc đọc kinh xong, lý hình đứng sau lưng ông, tuốt gươm chém vào cổ ông một lát thật mạnh (1).

Trong ba ngày lý hình bêu đầu đăng tử đạo trong nhà thờ sụp để của họ Thợ-Đúc. Xác của Đội-Bường đã được đem an táng tại Phủ-Cam. Tống-viết-Bường được đức Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900 (2).

D.— An-Rê Trần-văn-Trông tử đạo (28-11-1835)

Hai ngày trước lúc Thừa-Sai Marchand tử đạo, một người giáo hữu cũng được hạnh-phúc như người : An-Rê Trần-văn-Trông (3). Trông ở họ Kim-Long tại Trung-Việt, làm nghề dệt tơ cho nhà vua, vì thế phải đến ở họ Thợ-Đúc. Vì nhà vua có thói quen bắt làm việc nhiều mà không trả lương nên Trông mới tình nguyện nhập ngũ. Vào tháng 11-1834 có lệnh bắt các quân-nhân công-giáo ở Thợ-Đúc phải bỏ đạo, những quân-nhân nầy vì không phải là những người công-giáo sốt-sắng, bỏ đạo tất cả chỉ trừ An-Rê Trông. Nếu trong thời hạn một năm mà không bỏ đạo thì An-Rê phải xử tử. Trong một năm Trông đã chịu cực rất nhiều trong tù. Cũng trong một năm ấy, sự đau khổ và khốn khó đã hun-đúc tâm hồn Trông vững vàng trong đức tin.

Trong vụ xử của Thừa-Sai Marchand, các quan để ý đến vụ An-Rê Trông : Các quan cho Trông chọn lựa một trong hai : Xuất-giáo

---

(1) Louvet : « La Cochinchice religieuse». II. trang 74 nói Đội Bường chịu chém ở trên nền nhà thờ họ Thợ Đúc nhưng thực ra linh không có đưa Đội Bường đến tận nhà thờ ấy vì trời đã tối, lại muốn đến nhà thờ phải qua một cái cầu không được chắc-chắc lắm nên linh đã xử ngay ở giữa đường, trước nhà của người con gái Đội-Bường. Xem Roux « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế » trang 76.

(2) Lễ kính nhớ ngày 23-10 hằng năm.

(3) Trần-Minh-Tiết — Histoire des Persécutions au Việt-Nam 10e édition nói là André Trần-văn-Thông.

hay là phải trảm quyết. Trông nhất định chịu trảm quyết. Ngày 28 tháng 11 lý hình dẫn Trông đến chợ An-Hòa vì phải xử nơi đây, mẹ của Trông chạy theo con, an ủi con giữ vững đức tin để được phúc tử đạo.

Lúc đến nơi pháp trường lý hình dọn cơm cho « Tù phạm ». Ngoài An-Rê Trông còn có hai tên trộm; Trông không ăn nhưng dùng thì giờ để cầu nguyện. Sau bữa cơm ấy lý hình xếp cả ba tù phạm vào một hàng ; An-Rê Trông phải xử giữa hai người trộm cướp cũng như xưa kia Chúa Giêsu tử-nạn giữa hai người trộm cướp. Trông mới có hai mươi bốn tuổi đầu. Đức Giáo-Hoàng Léo XIII phong An-Rê Trần-văn-Trông lên chức chân-phúc năm 1900. (1)

E.— Những Anh-Hùng không tên tuổi (1833-1834).

Nếu có những đấng Tử-Đạo mà lịch-sử đã nói đến, những đấng ấy lại là số ít. Những đấng Tử-Đạo mà tên tuổi của họ không ai biết đến, ngoài ra Thiên-Chúa, lại là số đông. Theo lời Giám-Mục Taberd ở miền Nam có từng trăm giáo-hữu bị bắt giam tù, bị tra tấn và phải lên án lưu đày hoặc lên án xử-tử. Đó là mới nói lúc bắt đạo ở Nam chứ chưa nói đến ở Bắc và Trung-Việt.

Dầu vậy Đức Hoàng-Đế có « tiếng là nhân-đạo » cũng chưa lấy làm vừa bụng. Ông khiển trách các ông Trấn-Thủ Biên-Hòa, Gia-Định, Mỹ-Tho đã quá hiền lành đối với công-giáo. Trái lại Hoàng Thượng ban khen lòng sốt sắng của ông Trấn-Thủ Vĩnh-Long và Châu-Đốc. Châu-Đốc ở gần biên giới và có đường giao-thông qua Cao-Mèn và Thái-Lan, vì thế ông Trấn-Thủ ra lệnh canh phòng nghiêm ngặt có mục-đích cấm người công-giáo thông công với Giám-Mục và các Thừa-Sai chạy trốn ở bên ấy. 20 người công-giáo, nhiều thầy giảng và một linh-mục bản-quốc phải bị bắt và tra tấn. Ông Trấn-Thủ có sáng-kiến một phương-pháp mới để mang gông : lẽ ra mỗi người tù phạm mang một cái gông cá-nhơn, ông Trấn-Thủ lại cho làm nhiều cái gông dài như những cái thang, cứ 7 hoặc 8 người mang một chiếc, mỗi lúc một người nhúc nhích, những người khác đều phải khổ. Cứ như vậy

(1) *Lễ kính nhớ ngày 28-10 hằng năm.*

họ được đem phơi ngoài trời, lúc nắng cũng như lúc mưa, mỗi ngày vào buổi sáng, tất cả đều phải một trận đòn xé da và cả ngày họ không được ăn một chút gì.

Lần khác binh-sĩ cầm mút đầu gông và kéo bừa các « Tù Nhân » bước qua Thập giá ; các tù nhân rán kết sức để khỏi phải phạm đến mình Chúa, đang lúc ông Trấn-Thủ dựa mình trên một chiếc gối bông êm ái uống trà hút thuốc, ông cười ngặt nghẹo lúc thấy các tù nhân khóc nức nở vì họ không chống cự nổi nên phải bị kéo bừa qua Thánh giá.

Thái-Lan biết Việt-Nam đang yếu thế vì có nội loạn và biết lòng dân chán ghét Minh-Mạng mới xua quân qua đánh Nam-Việt. Ông Trấn-Thủ Châu-Đốc đã tỏ ra can-đảm lúc hành hạ người công-giáo, lại hèn nhát lúc phải chống với quân Thái-Lan ; chưa đấm đá gì cả nhưng ông đã cao bay xa chạy lúc bộ đội Thái tràn tới.

Trước khi chạy ông không quên lên án xử tử người công-giáo cho hả dạ. Vì gấp không có đủ thì giờ để tháo gông ra, nên quan mới ra lệnh cưa cổ những người còn mang gông cho nó lanh, nhưng chỉ cưa được có năm mạng thì quan lớn phải chạy, quan còn dậy giết tất cả những người còn sống sót nhưng bầy tôi của ông, nhân-đạo hơn ông, họ giải-phóng cho tất cả tù nhân, nhưng những người này bị quân đội Thái-Lan bắt về làm tù binh ở Vọng-Các.

F.— Giám-Mục Taberd.

Lúc Giám-mục Taberd trốn qua Thái-Lan, tòa Giám-mục Lái-Thiêu bị cướp phá, một linh-mục viết thư cho người hay : « Quân lính mặc áo của Đức cha rồi múa nhảy. Nhà thờ Lái-Thiêu ở trên đồi bị phá hoại, nhà trường và các nhà khác phải dỡ đi, đem đến tỉnh lỵ Biên-Hòa ». Năm 1875 lúc người Pháp đến, những nhà ấy vẫn còn đó.

Nhưng ở Thái-Lan Taberd cũng không gặp được sự bình-an mong muốn. Vua Thái-Lan vì những mục đích chính-trị tiếp rước các Thừa-

sai một cách nông hậu có ý lôi kéo người công-giáo cầm vũ khí chống lại chính-phủ Việt-Nam. Nhưng Taberd nhất định từ chối, vì thế Thái-Vương lại xử đối tàn tệ với những người công-giáo Việt-Nam. Ba linh-mục Việt-Nam và 15 thầy nhà trường phải bắt làm tù binh may nhờ Thừa-sai Cuénot khôn khéo mới đem họ đến trốn ở nhà trường Pinang (1) trong năm 1834. Chiến tranh đã bùng nổ giữa Việt-Nam và Thái-Lan, quân đội theo lời yêu cầu của lực lượng cách mệnh Lê-văn-Khôi đem quân thủy bộ chia ra làm 5 đạo sang đánh Việt-Nam. Đạo thứ nhất thủy quân gồm 100 chiếc thuyền vào đánh lấy Hà-Tiên. Đạo quân thứ 2 đánh Nam-Vang rồi tiến đánh Châu-Đốc và An-giang; đạo thứ 3 đánh Cam-lộ, đạo thứ thứ 4 đánh Cam-Mộc, đạo thứ 5 đánh Trấn-Ninh. Năm đạo cùng tiến nhưng họ chỉ cốt đánh Cao-Mên và Việt-Nam.

Việt-Nam nhờ có tướng Trương-Minh-Giảng và Nguyễn-Xuân, đã đại thắng Thái-Lan trên toàn cõi mặt-trận Cao-Mên và Lào (2). Lúc quân-đội Thái-Lan rút lui, có lùa qua Thái-Lan một số rất lớn tù-binh trong đó có 4.000 người Công-giáo (3). Chính-phủ Thái hứa sẽ trả lại tự-do cho họ và tin láo rằng: « Đức Giám-Mục buộc họ phải di-cư qua bên Thái-Lan ».

Cuộc chiến-tranh Việt-Thái đã làm cho hai dân-tộc căm-hờn Đức Giám-Mục Taberd: Người Thái-Lan không bằng lòng người vì người đã không nghe lời yêu-cầu của họ, thúc đẩy người công-giáo đứng lên chống chính-quyền Minh-Mạng. Người Việt-Nam trách Taberd đã giựt giây chính-phủ Thái để chính-phủ nầy khai-chiến với Việt-Nam. Vì những lý-do trên nên Đức Giám-Mục Taberd lại chạy trốn ở Singapour vào kỳ hè 1834.

Đang lúc máu người công-giáo lai láng chảy trên non sông đất Việt, Giám-Mục Taberd và các Thừa-Sai từ nơi xa-xôi nghìn dặm,

---

(1) *Pinang hoặc Penang.*

(2) *Trần-Trọng-Kim « Việt-Nam Sử-Lược » trang 458.*

(3) *Louvet: « La Cochinchine Religieuse » II. 79.*

hướng tâm-hồn về đoàn con thân yêu, với biết bao bùi-ngùi thương tiếc và cảm-phục. Sau lúc Thừa-sai Marchand chịu tử-nạn, ở Nam và Trung-Việt chỉ còn hai Thừa-Sai và 10 linh-mục Việt-Nam. Vì thế Giám-Mục Taberd truyền chức cho Thừa-Sai Cuénot để nhờ người về địa-phận cấp tốc (1).

Vì người tự xét tình thế hiện tại người lại về địa phận không những có hại cho người và nhất là cho toàn-thể Giáo hội Việt-Nam, nên người phải Giám Mục Cuénot đến thế người. Trong những năm cuối cùng người làm cuốn tự điển Việt — La-tinh và La-tinh — Việt, công phu và có giá trị. Người tắt thở tại Calcutta năm 1840, đôi mắt quay về đất nước Việt-Nam nơi đã uống máu con cái thiêng liêng của người.

Năm 1835, nhận thấy tình hình rối beng trong nước Minh-Mạng ra một sắc dụ, trong đó Minh-Mạng làm trò hề nói khoác rằng : « Những người theo đạo Da Tô đã xuất giáo cả rồi, họ đã về đường ngay nẻo chính, vậy ta ra lệnh cho quan dân ta không được bắt bớ họ » — Nhờ thế máu người công giáo ngưng chảy trong hai năm.

G.— Giám mục Cuénot Thể.

Giám Mục Cuénot đến Việt Nam để kịp thời băng bó những vết thương của anh em giáo hữu. Trốn ở Gò-Thị tại tỉnh Bình-Định người không thể đi thăm các họ đạo, nhưng người đã gởi những thông điệp đi khắp nơi để cổ-võ các linh-mục và các thầy giảng. Không có một việc gì xảy ra trong địa phận mà người không biết đến, linh-mục cũng như giáo hữu cảm thấy mình được nâng đỡ và nhờ thế họ thêm can-đảm.

Việc cần nhất là phải tăng số các linh-mục Việt-Nam chỉ có các ngài mới có phương-tiện để giúp đỡ anh em giáo-hữu trong những lúc cấm cách bắt đạo. Vì thế người đã đem về địa phận hai linh-mục Việt-Nam và năm 1835 đã phong chức cho 10 thầy giảng.

---

(1) Cuénot sinh ngày 8-2-1802 tại Sous-Réamont thuộc Bélieu. Pháp xem Tissot : Vie du Bienheureux Etienne Théodore Cuénot Paris 1850 trang 12.

Không kể gì đến cái chết ghê sợ và dã man mà các ngài đã quá nhiều lần nghe nói đến, các Thừa-Sai vẫn đến Việt-Nam thay thế các vị anh hùng đã ngã gục trên chiến trường. Năm 1836 đến Việt-Nam có các Thừa-Sai Candalh, Lefebvre, Vialle, Miche, Duclos và Chamaison. Đức Cám Mục Cuénot một người bình tĩnh và can đảm, người nhất định lập lại hai nhà chủng-viện. Cha Candalh được cử làm Giám-Đốc trường ở bắc Huế. Cha Lefebvre được cử làm Giám Đốc chủng-viện tại Nam-Việt. Đồng thời ngài tập trung lại trong 18 tu-viện 250 bà phước mến Thánh-Giá, vì trong thời kỳ bắt đạo các bà đã được về gia-đình.

IV.— SẮC-DỤ CẤM ĐẠO 1836

Trong sắc dụ nầy Minh-Mạng dám rêu rao với dân chúng Việt-Nam rằng Thừa-sai Marchand công nhận tất cả tội lỗi, và những hành động quái ác trong đạo Da-Tô.

« Các Thừa Sai dùng một thứ bánh để quyến rũ dân chúng và bắt họ phải giữ đạo tới cùng. Các người công-giáo múc mắt, những người gần chết rồi đem trộn với hương để làm thuốc...

Trong lúc làm phép hôn phối thường có xảy ra những điều ám muội ». Và để ngăn ngừa các Thừa-Sai lẻn lút vào trong nước.

« Cấm mở cửa biển cho tàu bè bọn mọi rợ vào, chỉ trừ ở Cửa-Hàn. Hễ Giáo-sĩ Âu nào bắt được ở trên tàu khách vào trong nước thì phải xử tử. Hễ giáo-sĩ người Âu nào bắt được ở trong nước cũng phải xử tử. Những người nào oa trữ các ông ấy trong nhà cũng phải xử tử. Nội các quan hễ có ai tố-giác ra một người đạo-sĩ nào ở trong hạt mình cũng phải xử tử, vì đã không tìm hết cách để bắt lấy » (1).

Ra sắc-dụ ấy tức nhiên là khuyến-khích các quan phải ráo riết bắt đạo, vì thế lúc sắc-dụ vừa ra, bổn đạo hết sức khiếp sợ, vậy mà sắc-dụ ấy đã có những kết quả bất ngờ: Các quan sợ phải bị liên lụy, đã làm hết sức để hủy bỏ những cuộc truy nã người công-giáo.

(1) *Nam-xuân-Thọ : « Phan-thanh-Giản ». 47.*

Có lần quan sai lính đến nhà người công-giáo báo tin cho họ biết trước sẽ có nhân-viên đến khám xét nhà họ. Cũng nhờ vậy mà trong hai năm Giáo-Hội Việt-Nam đã được bằng yên một phần nào.

A.— Thừa-sai François Jaccard Phan.

Thừa-Sai Candalh, giám-đốc chủng viện An-Ninh mất vào kỳ tháng 5-1838 (1) lúc ấy Jaccard bị giam ở Cam-Lộ (2). Nhà vua muốn buộc đội cho Jaccard có nhúng tay vào việc tổ-chức chủng-viện ở An-Ninh tại làng Di-Loan. Jaccard phải tra tấn dữ dội; đang lúc họ vật người nằm xuống đất, người vẫn phải mang gông và mang xiềng, trong một ngày người phải đánh 9 lần từ 9 giờ sáng đến 12 giờ trưa. Lý hình phải dùng 12 cây roi mây để làm việc tàn-nhẫn ấy. Người không than trách nửa lời, mặc dù là phải đau đớn hết sức. Lúc dẫn về tù có một người phụ-nữ đạo đức băng bó vết thương cho người.

Rất nhiều giáo-hữu làng Di-Loan bị bắt nhưng họ đã xuất-giáo vì không chịu nổi hình khổ, chỉ trừ một cậu ở tiểu chủng-viện nhất định không chịu xuất-giáo : Tôma Trần-văn-Thiện.

Thừa-Sai Jaccard ban đầu bị xử chém, nhưng Minh-Mạng sợ người công-giáo thấm lấy máu người nên đổi án trảm quyết ra án thắt cổ. Người phải xử hôm 21-1-1838. Tại Phan-Biều Quảng-Trị. Người được Đức Léo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900 (3).

B.— Tôma Trần-văn-Thiện. (4)

Nói đến Tôma Trần-văn-Thiện là nói đến một vị anh-hùng mà không

---

(1) Nhà trường An-Ninh do cha Longer lập, trước lúc người được cử ra Bắc làm Giám-Mục. An-Ninh, lúc ấy gọi là Phường Rượu — Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine. Documents historiques » III 461.

(2) Jos. Trang « Việt-Nam công thần hiển thánh » 41.

(3) Lễ kính nhớ ngày 21-9.

(4) Cosserat : « Rosae annamicae » 34.

một người công-giáo Việt-Nam nào mà không biết tới. Lịch-sử đã kể lại vài nét trong cuộc đời của Thiện. (1)

Tô-Ma Trần-văn-Thiện sinh tại Trung-Quán (Quảng-Bình) năm 1820, trong một gia đình cần-kiệm, nhưng giầu của thiêng-liêng, vì đã được biết đạo từ hai đời.

Trong lòng thanh sạch cậu, Thiên-Chúa đã gieo mầm ơn kêu gọi làm linh mục.

Ngày mùng 6 tháng 6 năm 1838 lúc bình-minh, một toán lính bắt-đồ xông tới Di-Loan lanh như chớp, chúng chia nhau canh mọi cổng làng, rồi xông-xộc soát hết mọi nơi, từ xó bếp cho đến ụ rơm : đâu đâu chúng cũng dán mắt vào. Mục-đích cuộc phong-tỏa này không có ý bắt bổn đạo bằng bắt cha Candalh vị « Tây-dương đạo-trưởng » đã cả gan thiết-lập một trường đạo ở đây. Nhưng Candalh đã trốn thoát ngay sau khi vừa biết tin. Chẳng lẽ về không, quân lính rở thủ đoạn « ghét mẹ đánh con » bắt úp một số chức-việc họ, và một cậu thiếu-niên khôi-ngô, mà có lẽ chúng tưởng là học trò của đạo-trưởng Cậu thiếu-niên ấy là Tô-Ma Trần-văn-Thiện.

Dẫn về Quảng-Trị, Thiện cùng với các bạn bị đưa ngay ra công-đường lấy khẩu-cung. Thấy Thiện có vẻ con nhà nho-sĩ, các quan chắc cậu là đồ-đệ đạo-trưởng nên giữ lại để hỏi ráo-riết hơn. Tô-Ma khai vừa ở Quảng-Bình vào chưa bao giờ gặp cha Candalh. Các quan liền vấn tội về sự tòng giáo. Tô-Ma hiên ngang xưng mình là người công-giáo, phụng thờ chính Thiên-Chúa tạo thành trời đất, và cậu phân-phô thà chết chẳng thà bỏ đạo. Trước sự quả-cảm ấy quan thấy cần phải thay đổi chiến-lược, ông nói : « Cậu là con nhà Nho-sĩ, tương-lai cậu sẽ tốt đẹp. Nếu cậu bỏ đạo tôi sẽ gả con cho, và liệu cho cậu làm quan ». Tô-Ma ngẩng mặt lên, chỉ trời và nói : « Tôi trước-ao chức-tước ở trên trời thôi, còn phẩm hàm ở đời tôi không hề màng đến ». Câu nói khí-khái ấy làm phẫn-ý quan. Một tiếng

(1) *Đ.M.H.C.G. 1949 trang 81.*

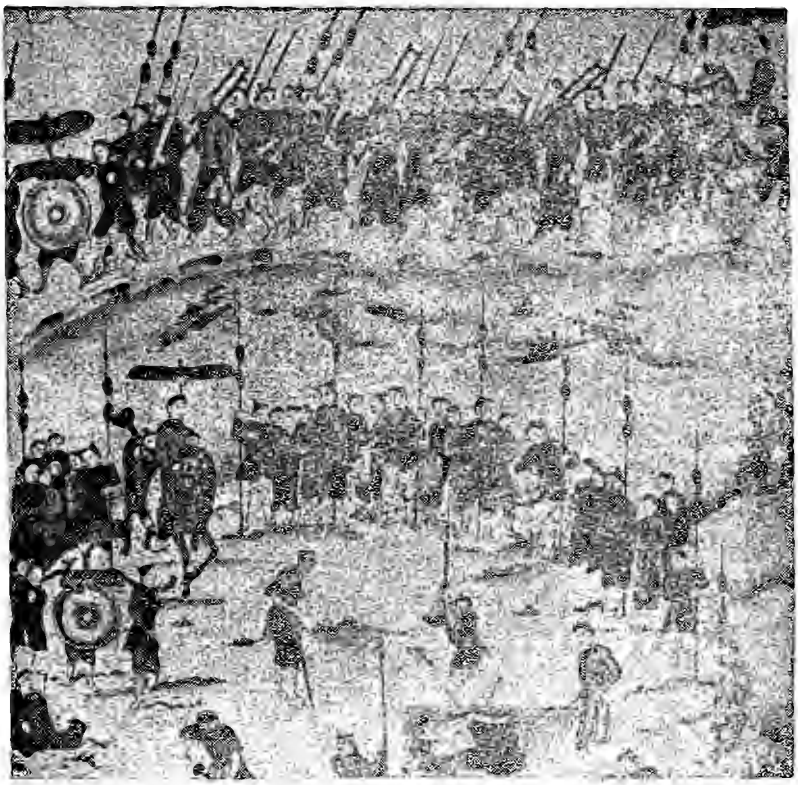

25.— Quan quản dẫn các vị tử đạo đến pháp trường

quát tháo làm rung-động cả công-đường : « Đem nó ra đánh cho nó biết thân » Dưới trận mưa đòn, Tô-Ma vẫn bình-tĩnh thấy máu mình vương-vãi trên nền gạch, cậu liền nói : « Ôi hạnh phúc thay tôi được đổ máu vì Chúa ».

Sáng hôm 18 tháng 7 năm 1838 vào khoảng 9 giờ, Tô-Ma và các bạn tù ngó nhìn nhau, ngạc nhiên. Ngoài khám-đường những tiếng reo hò ầm-ỹ, tiếp đến những tiếng đánh huỳnh-huỵch vào cửa ngục. Cửa vừa mở một luồng ánh-sáng chạy vào làm hoa cả mắt, nhưng Tô-Ma cũng nhận được một bóng người bị đẩy mạnh, suýt ngã sấp trên nền nhà. Cửa lao lại đóng kín, trong bầu ánh-sáng chập-chờn, Tô-Ma tưởng mình đang cơn mơ-mộng : Người tù mới đến là một vị thừa-sai, Tô-Ma và các bạn quên hết mọi nỗi đau-đớn, quây-quần bên đấng chăn chiên, mà họ chưa từng gặp mặt. Cha Jaccard, sau vụ kiện xẩy ra giữa hai làng Dương-Sơn, và Cổ-Lão, đã bị đầy đi Lào-Bảo. Bây giờ người bị khép án vào tội đồng tình với cha Candalh, và giải về Quảng-Trị.

Tô-Ma hết lòng cám ơn Chúa đã bạn cho mình một vị linh-mục, để chia vui sẻ buồn để nhóm lòng can-đảm trước những hình khổ đang chờ đợi cậu nay mai.

Ngày 16 tháng 8, hai cha con lại bị dẫn ra pháp trường, và chịu một trận đòn ráo-riết.

Một hôm đang lúc hai cha con chuyện vãn cửa ngục bỗng hé mở, mấy cụ đồ nho tiến vào hỏi thăm Tô-Ma, nghe biết tiếng cậu, các cụ cho mình sẽ lỗi đạo với thầy Khổng nếu không giục cậu cải-tà qui-chính. Thế rồi các cụ đem hết mọi lẽ thánh-hiền, để làm cậu bỏ đạo. Tô-Ma không đáp lại một lời. Nói chán các cụ gật-gù bước ra, vừa đi vừa lẩm-bẩm : « Ngu-giả bất-cập ». Sách nói không sai. Mấy nhà nho-sĩ ra rồi, hai cha con nhìn nhau lòng sung-sướng...

Bản án cả hai đệ vào Kinh. Ngày 18 tháng 9, vua Minh-Mạng

quát tháo làm rung-động cả công-đường : « Đem nó ra đánh cho nó biết thân » Dưới trận mưa đòn, Tô-Ma vẫn bình-tĩnh thấy máu mình vương-vãi trên nền gạch, cậu liền nói : « Ôi hạnh phúc thay tôi được đổ máu vì Chúa ».

Sáng hôm 18 tháng 7 năm 1838 vào khoảng 9 giờ, Tô-Ma và các bạn tù ngó nhìn nhau, ngạc nhiên. Ngoài khám-đường những tiếng reo hò ầm-ỹ, tiếp đến những tiếng đánh huỳnh-huỵch vào cửa ngục. Cửa vừa mở một luồng ánh-sáng chạy vào làm hoa cả mắt, nhưng Tô-Ma cũng nhận được một bóng người bị đẩy mạnh, suýt ngã sấp trên nền nhà. Cửa lao lại đóng kín, trong bầu ánh-sáng chập-chờn, Tô-Ma tưởng mình đang cơn mơ-mộng : Người tù mới đến là một vị thừa-sai, Tô-Ma và các bạn quên hết mọi nỗi đau-đớn, quây-quần bên đấng chăn chiên, mà họ chưa từng gặp mặt. Cha Jaccard, sau vụ kiện xảy ra giữa hai làng Dương-Sơn, và Cổ-Lão, đã bị đầy đi Lào-Bảo. Bây giờ người bị khép án vào tội đồng tình với cha Candalh, và giải về Quảng-Trị.

Tô-Ma hết lòng cám ơn Chúa đã bạn cho mình một vị linh-mục, để chia vui sẻ buồn để nhóm lòng can-đảm trước những hình khổ đang chờ đợi cậu nay mai.

Ngày 16 tháng 8, hai cha con lại bị dẫn ra pháp trường, và chịu một trận đòn ráo-riết.

Một hôm đang lúc hai cha con chuyện vãn cửa ngục bỗng hé mở, mấy cụ đồ nho tiến vào hỏi thăm Tô-Ma, nghe biết tiếng cậu, các cụ cho mình sẽ lỗi đạo với thầy Khổng nếu không giục cậu cải-tà qui-chính. Thế rồi các cụ đem hết mọi lẽ thánh-hiền, để làm cậu bỏ đạo. Tô-Ma không đáp lại một lời. Nói chán các cụ gật-gù bước ra, vừa đi vừa lẩm-bẩm : « Ngu-giả bất-cập ». Sách nói không sai. Mấy nhà nho-sĩ ra rồi, hai cha con nhìn nhau lòng sung-sướng...

Bản án cả hai đệ vào Kinh. Ngày 18 tháng 9, vua Minh-Mạng

châu phê. Một người đàn-bà đạo-đức vào ngục đưa tin. Hai cha con vui mừng chờ ngày chịu xử (1).

Ngày 21 tháng 9, lúc còn tảng sáng tinh sương một toán lính và hai vị võ quan cưỡi ngựa đi đến ngục. Một hồi loa dõng dạc tuyên án. Rồi quân lính sắp hàng ngũ tiến ra nơi pháp trường, đi đầu là một biểu ngữ sao án mạng. Một toán lính đi tiếp rồi đến thừa-sai Jaccard và Tô-Ma Thiện. Sau cùng uy nghi dưới hai chiếc lọng vị võ quan cầm hiệu, và quan đại diện nhà vua.

Tới quán đã dọn cơm sẵn cho người bị xử, vị võ quan mời Tô-Ma vào, Tô-Ma nhìn cha Jaccard và hỏi người có dùng không ? Vị Thừa-sai lắc đầu, Tô-Ma nói : « Con cũng không, cha con ta sẽ gặp nhau trên Thiên-Đàng ».

Nơi xử gọi là Phan-Biểu, bên kia sông, đối diện với thành Quảng-Trị. Cha Jaccard xin người đao-phủ cho Tô-Ma quỳ trước mặt mình, để được thấy đồ đệ bền đỗ đến chết. Một hồi chiêng vang dội, Tô-Ma nhìn cha, rồi trông lên Trời. Hồi chiêng thứ ba vừa dứt, quân lính kéo mạnh giây, Tô-Ma gục xuống.

Sau khi dự được cuộc khải-hoàn của đồ đệ, cha Jaccard cũng được một hạnh-phúc như đồ đệ của mình.

Tô-Ma Trần-văn-Thiện được đức Léo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900. (2)

---

(1) Vĩ-Công trong « Máu tử-đạo ở Nông-thôn đất Việt » in lần 2 trang 9 nói Tô-Ma Thiện chết ở Kinh-Đô, Kinh-Đô đời ấy tức là Huế. Sử-Ký cho chúng ta biết Tô-Ma Thiện bị xử không phải ở Kinh-Đô Huế nhưng ở Phan-Biểu tại tỉnh Quảng-Trị.

Monteuuis : « Les jeunes martyrs de l'Annam et du Tonkin » trang 73.

(2) Lễ kính nhớ vào ngày 21-9 hằng năm.

V.— SẮC DỤ CẤM ĐẠO (1838)

Minh-Mạng thấy người công-giáo mặc dù phải tra tấn cách dã man nhưng đại đa số không chịu bỏ đạo. Minh-Mạng giả vờ tuyên bố trong sắc dụ cấm đạo rằng « Sở dĩ các người công-giáo tha thiết với đạo không chịu bỏ đạo, vì họ kém văn-hóa và chưa biết cái tốt đẹp của các đạo khác ». Để soi sáng dân, Minh-Mạng soạn tập Thập Điều. Tập nầy gồm 10 mục, tương tợ 10 điều răn của công-giáo. Sắc dụ còn dạy xây ở trong mỗi làng nhiều đình chùa để thờ ông bà tổ tiên, nơi đây phải có nhiều cụ nhà nho để giải-thích 10 điều răn của Minh-Mạng, cho ngu dân được nghe và hiểu.

Dụ còn nói rằng : « Phải giữ đạo Da-Tô để được lên Thiên-Đàng sau lúc chết. Thì xem Tây dương đạo trưởng Marchand và Cornay (1) ông trùm Hiển và ông trùm Hai có lên Thiên-Đàng sau lúc mấy ông chết không ? Các ông nầy đã chết cách nhục nhã, và đầu các ông đã được bêu ở đầu đường xó chợ. Đó là số phận những bọn người đã rêu rao có một cuộc sống đời sau. Cái chết ghê gớm của bọn nầy đã chứng minh sự dối trá của lời rao giảng của chúng.

Trái lại các linh-mục Việt-Nam Duyệt và Kiên đã chà đạp thập tự dưới chân, các ông hoàn toàn được tự do và hạnh-phúc. Xem thì biết đâu là hình khổ hỏa ngục, đâu là vui sướng Thiên-Đàng ? Sau lúc đã cận nhắc như thế, nếu còn có kẻ tụ họp chùng lén để cầu kinh, những kẻ ấy là những kẻ đui mù, và ngoan cố.

Nếu các quan không dùng ảnh hưởng mình để bắt các ông cai-tổng, và lý trưởng thi hành, nếu các ông nầy không sốt-sắng dạy dân sau thời hạn đã chỉ định là một năm nếu còn gặp trong nước những người công-giáo ngoan cố, không những phải phạt người công-giáo ngoan cố ấy mà còn phạt những người có trách nhiệm dạy dỗ họ. »

Sắc-dụ nầy đã sinh ra nhiều điều thiệt hại cho công-giáo. Đâu đâu các quan cũng bắt người công-giáo xây cất chùa chiền, đâu đâu các cụ

---

(1) Thừa-sai Pháp ở Bắc-Việt bị chặt ra từng khúc ngày 20-9-1837. Đức Giám-mục Hénares và Thừa-sai Fernandez bị trảm quyết ngày 24-7-1838. Trùm Hiển là tên của Giám-Mục Hénares trùm Hai là tên của Thừa-sai Fernandez.

nhà nho cũng mở lớp dạy người công-giáo. Nhưng đối với các quan cũng như đối với các cụ nhà nho, anh em công-giáo cứ lòe trước mắt các cụ những nén bạc là họ được miễn xây chùa, khỏi phải theo đi học lớp dị đoan.

Dầu vậy các quan cũng gởi báo cáo về kinh đô đệ trình với Minh-Mạng rằng : « Lời dụ hùng hồn của Đức Hoàng-Thượng đã lôi kéo đồng bào công-giáo, họ đã xuất giáo để theo đạo của nhà vua ! »

A.— An-Tông Nguyễn-hữu-Năm và Phê-Rô Nguyễn-khắc-Tự tử đạo (1).

An-tông Nguyễn-hữu-Năm là người ở Dinh-Cát, Quảng-Trị. Năm bị bắt một lần với hai người con gái và vợ ở Dinh-Cát. Hai đứa con gái, một đứa 10, một đứa 14 tuổi. Cả gia-đình đều được lệnh xuất-giáo, nhưng không một ai tuân lệnh ấy. Quan truyền phải đánh vào chân hai cô bé để ép hai cô bước qua Thánh-Giá. Hai chân bầm tím nhưng hai cô vẫn không bước qua Thánh-Giá. Lý hình mới kéo bừa hai cô qua, vì là phái yếu, làm sao chống lại được bọn vũ-phu, hai cô phản-đối kịch liệt việc họ vừa mới làm. Quan rất ca ngợi sự can đảm của hai cô và tha cho hai cô về.

Còn ông An-Tông Nguyễn-hữu-Năm vì không bỏ đạo, nên đã bị thắt cổ ngày 16-7-1840. Cùng với ông Năm, ông Phê-Rô Nguyễn-khắc-Tự, một thầy giảng của Giám-Mục Dumoulin Borrie cũng được phúc tử đạo. Hai ông đã được Đức Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900 (2).

B.— Thừa-Sai Delamotte và Y-sĩ Simon Phan-đắc-Hòa (3).

Thừa-Sai Delamotte bị bắt cùng với y-sĩ Simon Phan-đắc-Hòa tại

---

(1) Cosserat : « Rosae annamicae ». 132. Nguyễn-hữu-Năm cũng có tên là Quỳnh-Năm.

(2) Chân phúc Nguyễn-khắc-Tự lễ kinh vào ngày 16-7 và chân phúc Nguyễn-hữu-Năm vào ngày 10-7.

(3) Cosserat : « Rosae annamicae » 40.

họ Nhu-Lý tối 13-4-1840. Dẫn về Huế Thừa-Sai Delamotte được Minh-Mạng dùng làm thông ngôn, nhưng cũng không vì thế mà được miễn tra tấn. Những kìm nóng, kìm nguội, những roi da đã làm người đuối sức đi nhiều, người chết ở trong tù tại Trấn-Phủ, rất nhiều bổn đạo đã chết nơi đây. Vì muốn ton hót Minh-Mạng bọn quan liêu mới đề-nghị với Minh-Mạng chặt đầu tù nhân. Nhưng Minh-Mạng trả lời : « Cần gì phải làm bẩn kiếm của chúng ta ».

Y-sĩ Simon Phan-đắc-Hòa, người thủ lãnh họ Nhu-Lý bị bắt vì có can đảm tìm phương pháp để giải-phóng thừa-sai Delamotte, y sĩ bị trảm quyết tại Cống chém ngày 10-12-1840. Simon Phan-đắc-Hòa đã được đức Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900 (1) và thừa sai Delamotte được phong đáng kính năm 1827.

II.— CẤM ĐẠO Ở BẮC-VIỆT

Không những anh em công-giáo ở Trung và Nam-Việt đã tỏ ra anh-hùng trong thời kỳ Minh-Mạng bắt đạo, mà nhất là các anh em công-giáo ở Bắc-Việt đã làm vinh-dự cho Giáo-Hội Việt-Nam không phải là ít.

1.— Sắc dụ cấm đạo 1833.

Linh-Mục Phêrô Lê-Tùy.

Sao lúc dụ cấm đạo ra ngày 6-1-1833, ở Nghệ-An Linh-Mục Phêrô Tùy phải bắt trong khi đi kẻ liệt, quan muốn dụ người xưng mình là thày thuốc để tha, nhưng người nhất định không chịu. Ngày 11 tháng 10-1833 người đã chịu trảm quyết như kẻ đi ăn yến tiệc. Người được đức Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900.

2.— Sắc dụ cấm đạo 1836.

Năm 1836 Minh-Mạng ra một sắc dụ cấm đạo, sắc dụ này khuyến-khích các quan bắt đạo ráo riết hơn. Nhưng các quan cũng làm lờ đi cho vì bổn đạo mua chuộc sự tự-do hành-đạo bằng cách nạp tiền cho quan dùng. Tuần-phủ Hưng-Yên bị cách chức vì không bắt được cha

---

(1) Lễ kính nhớ ngày 12-12.

(2) Lễ kính nhớ ngày 11-10.

Viễn ; Trấn-thủ Trịnh-Quang-Khanh phải triệu về Kinh và phải mắng quá nặng lời, vì thế các ông lại thi nhau bắt đạo để lấy tiếng với triều-đình.

A.— Thừa Sai Jean Charles Cornay Tân và thày giảng Xavier Cần.

Thừa Sai Cornay bị bắt hôm 20-6-1837 tại Bầu-Nọ trong tỉnh Hưng-Hóa ; xứ nầy có 500 bổn đạo. Người bị bắt chỉ vì tư thù cá-nhân chứ không phải vì lúc ấy các quan sốt sắng bắt đạo.

Một tướng cướp bị đuổi ra khỏi làng Bầu-Nọ và sau khi bị giam tù, ông tướng muốn trả thù làng Bầu-Nọ và báo cho các quan hay làng này đang oa-trữ một « tên Tây Dương đạo Trưởng ». Các quan làm ngơ không thèm nghe lời tướng cướp. Biết là không xuôi chuyện, anh ta mới đổi chiến-lược. Vợ anh ta đến Bầu-Nọ giả vờ xin học đạo, nhưng với mục-đích xem cho chắc ở Bầu-Nọ có « tên Tây Dương đạo Trưởng nào không » ? Lúc biết chắc có Thừa Sai Cornay ở Bầu-Nọ ả mới đem khí giới đến giấu ở gần nhà Thừa Sai Cornay rồi đi báo cáo làng Bầu-Nọ là ổ phiến loạn do một « Tày Dương đạo trưởng » tổ chức. (1)

Ông Trấn-thủ tỉnh Hưng-Hóa, dù ông tin hay không tin, ông không thể làm ngơ được, ông gởi 1500 lính vây làng Bầu-Nọ và chiếm cứ làng nầy. Ông lý-trưởng là một người công-giáo, bị bắt ông được lệnh phải chỉ chỗ giấu khí-giới và chỉ tên những đầu đảng phiến loạn. Lẽ dĩ nhiên ông lý-trưởng chối lời vu cáo ấy, làm gì có những câu truyện lôi thôi ấy ở trong làng ông. Nhưng trong lúc người ta mang tới cho ông xem những khí-giới đã thu được, quan truyền lệnh phải đánh ông, và lúc ấy người ta hỏi gì ông đều khai tất. Ông đã phát-giác sự hiện diện của Thừa-Sai Cornay tại nơi đây. Người trốn trong một bụi rậm gần chỗ ông lý-trưởng bị bắt. Người phải buộc tay nhốt vào cũi rồi dẫn về Sơn-Tây.

Được tin Cornay bị bắt, Minh-Mạng giao Thừa-sai cho các quan xử thế nào thì xử. Cũng như Thừa-sai Marchand, các quan bắt người phải nhận tội phiến loạn, nhưng làm sao người có thể nhận tội mà

---

(1) *Launay : « Mgr Retord et le Tonkin Catholique » 103.*

người không phạm. Ngày 11 tháng 8 người bị đánh, đầu mút roi đều có nút chì, 8 ngày sau, quan quân bắt người đạp lên Thánh-Giá, nhưng lạnh tay người cầm lấy Thánh-Giá hôn cách cung kính. Để thưởng cái việc làm gan dạ của người, họ đánh người 65 roi. Sau cùng người phải án xử-tử. Người lấy làm đau đớn vì trong giấy phút cuối cùng người không gặp một linh-mục nào để chịu các phép. Ngày 20-9-1837 người phải trảm-quyết tại Sơn-Tây. Theo sắc-dụ nhà vua, sau lúc đã xé 100 miếng thịt trên mình phạm nhân, lý hình chặt hai tay và hai chân rồi mới chặt đầu ; sau cùng lấy rìu bửa thân hình ra làm bốn khúc. Nhưng ông quan có lòng nhân đạo hơn Minh-Mạng, ông ra lệnh chặt đầu trước rồi mới chặt các phần thân thể khác nhau.

Nhận thấy vị Thừa-sai rất có can đảm, họ ca tụng sự can đảm ấy bằng cách móc gan của người rồi ăn sống, họ tin ăn như vậy sẽ có can đảm như Thừa-sai. Cũng vì mục đích ấy lý hình liếm máu nơi thanh gươm lúc đã chặt đầu người. Người được Đức Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900. (1)

B.— Giám-mục Dominicus Henares Xuân, Ignatio Delgado Hy và thầy Phanxicô Đỗ-văn-Chiêu.

Lúc Trịnh-Quang-Khanh trở về Nam-Định, ông bắt đạo cách ráo riết ông truyền để Thánh-Giá ở cửa thành để buộc những người đi đường chà lên. Nhưng các phòng bộ lấy làm rầy rà, lại cất đi. Tất cả có 40 Thánh-Giá. Thánh-Giá nầy do chính Minh-Mạng gởi cho Trịnh-Quang-Khanh (2).

Đầu năm 1838 Trịnh-Quang-Khanh bắt được bốn bức thơ của Giám-Mục Delgado và của Giám-Mục Henares, các ngài đều thuộc về địa-phận Đông-Bắc, Trịnh-Quang-Khanh để lập công với triều-đình mới gởi những bức thư ấy về Kinh. Minh-Mạng cho ông Trấn-thủ một tháng để bắt cho được hai Giám-Mục Tây-Ban-Nha ; nếu không, sẽ bị cất chức và phải

(1) *Lễ kính nhớ ngày 20.9 hằng năm.*

(2) *Launay : « Monseigneur Retord » 112.*

trảm quyết. Minh-Mạng cho 6000 quân để tầm nã mọi nơi. Hai Giám-Mục trốn ở Kiên-Lao nhưng biết chắc thế nào rồi cũng bị bắt. Giám-Mục Delgado lấy tên Việt-Nam là Trùm Cả và Giám-Mục Henares lấy tên là Trùm Hiển Lúc Giám-Mục Delgado bị bắt người nói với ông Trấn-thủ rằng : Tôi ở Bắc-Việt đã được 48 năm, đã được giấy của Gia-Long cho phép giảng đạo trong cả nước, tôi chỉ xin quan dẫn tôi đến vua, nếu vua có muốn nướng thịt tôi mà ăn thì mặc ý vua. (1)

Giám-Mục Henares cũng bị bắt cùng với thầy Đỗ-văn-Chiêu. Lúc lý-hình dẫn Henares và thầy Đỗ-văn-Chiêu đến nơi xử thầy này nói với quan rằng : « Thưa ông lớn, từ bé tôi đã nhận ông này làm thầy của tôi, ông đã nuôi dưỡng và dạy dỗ tôi, nếu tôi nên thân người cũng là nhờ công ơn của ông. Nhưng tôi không biết làm sao mà trả ơn ông, vậy xin quan lớn cho tôi được quay về phía thầy tôi ; quan lớn hãy chém đầu tôi trước để thầy tội biết tôi hoàn toàn nghe lời thầy tôi răn dạy ». Quan chấp-thuận lời yêu cầu của thầy Chiêu — Lý hình chém đầu thầy rồi đem cho Đức Giám-Mục Henares, người cung kính đưa hai tay rước lấy đầu của đồ đệ mình rồi ngửa mặt lên trời dâng của lễ còn đẫm đìa máu ấy cho Thiên-Chúa. Xong Đức Giám-Mục mới bị xử. Hôm ấy là ngày 20-6-1838.

Đức Giám-Mục Delgado lúc mới bị bắt người rất vui mừng, nhưng lúc người nghĩ đến việc giáo-hữu phải mất hai đấng cai-quản trong những giờ đen tối, người sinh ra lo lắng và ngã bệnh. Bệnh người càng trầm trọng hơn lúc nghe tin Đức Giám-Mục Havard, Giám-Mục địa phận Tây-Bắc phải mất vì hao tổn tinh-thần. Delgado phải chết rũ tù ngày 20-7-1838, nghĩa là một ngày trước lúc người bị xử. Dù thế các quan cũng đem xác người ra đến nơi xử, và lý hình cũng chém đầu người như người còn sống.

Giám-mục Henares Xuân Delgado Hy và thầy Đỗ-văn-Chiêu đều được Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900.

---

(1) *Ravier : « Sử-Ký Hội Thánh» III, 522,*

(2) *Lễ kính nhớ chân phúc Henares ngày 26-6, Delgado ngày 11-7 và Đỗ-văn-Chiêu ngày 20-6.*

C.— Linh-mục Nguyễn-văn-Hạnh và Vũ-văn-Duệ tử đạo (1) Linh-mục Duyệt xuất-giáo.

Lúc các Giám-mục Tây-Ban-Nha bị bắt, linh-mục Nguyễn-văn-Hạnh Vũ-văn-Duệ và Duyệt cũng bị bắt. Có một lần quan dỗ cha Hạnh đạp ảnh Thánh-Giá, người trả lời rằng : « Giả như có đào hài cốt đức Tiên-Đế lên mà bắt hoàng đế đạp dưới chân thì người có làm không ? Nhưng nếu mà Hoàng đế có làm điều quái-gở ấy thì chúng tôi không bao giờ đạp ảnh Đấng Thiên-Chúa chúng tôi thờ ».

Đến lúc quan bắt linh-mục Duyệt chà đạp Thánh Giá, Duyệt đã chà đạp nhiều lần trước mặt các linh-mục khác và trước mặt các quan. Cha Hạnh thấy công việc quái ác ấy quát to lên : « Hỡi ông kia, đầu ông đã bạc rồi còn trông sống được mấy năm nữa. Sao ông to gan bỏ Chúa để sống năm ba ngày chóng qua ». Nhưng Duyệt, một linh-mục đã bị rút phép từ hai năm nay, trả lời cho linh-mục Hạnh và các « Tù Nhân » khác rằng : « Tôi khôn, chỉ có các ông là dại » Nghe vậy các quan đều hả dạ vỗ tay reo cười. Lúc bấy giờ cha Hạnh cải với các quan và xưng mày tao. Cha Hạnh phải chịu 30 đòn vì tội vô lễ đối với các quan triều. Lúc chịu đòn xong người bình tĩnh hỏi các quan rằng : « Chỉ có bấy nhiêu thôi à ? » Ngày 1-8-1838 linh-mục Hạnh phải trảm quyết với linh-mục Duệ đã già 80 tuổi. Hai vị đều thuộc về địa phận Đông-Bắc. Cả hai được đức Léo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900.

Linh-Mục Duyệt đến lúc chết cũng không ăn năn tội lỗi của mình (2).

D.— Linh-mục Giacobê Mai Năm, ông trùm An-tông Nguyễn-Đích và lý Micae Nguyễn-huy-Mỹ tử đạo (3).

Cả ba người công-giáo này đều thuộc về địa phận Tây-Bắc. Khi

---

(1) *Cosserat : Rosae annamicae 200 và 237.*

(2) *Launay : «Histoire générale de la Société des Missions étrangères » III. 36.*

(3) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II trang 110.*

22 đấng thánh tử vì đạo địa phận Tây đàng ngoài Kẻ Sở 1906 trang 28; 36; 39.

Linh mục Giacobê Mai Năm nghe tin cha Duyệt xuất giáo người mới phàn nàn rằng : « Dại quá, có dịp tốt đền tội mà lại không biết dùng ». Các quan bắt người bỏ đạo, người thưa lại rằng : « Tôi đã giảng đạo làm sao tôi dám bỏ đạo, tôi đã dạy anh em giáo-hữu thà chết chẳng thà bỏ đạo, vậy mà quan dậy tôi bỏ đạo sao ? »

Ông trùm Nguyễn-Đích là cha vợ ông Lý Nguyễn-huy-Mỹ, ông đã già gần 70 tuổi, lúc mới bị bắt ông rất nao núng, nhưng cha Năm đã khuyên bảo ông, ông mới được vững vàng. Con rể ông cũng khuyên ông : « Xin thầy suy, thầy đã già cả, chẳng trông sống lâu, một là thầy phải chết bệnh đoạn phải thế nào không rõ hay là thầy phải xử vì đạo, thầy sẽ chắc chắn hạnh phúc muôn đời. Nếu có ai nên tiếc sự sống phải chăng là con, vì con còn trẻ trung khỏe mạnh, còn cả một tương lai tươi sáng, song con bằng lòng hy sinh đời thanh xuân con cho Chúa, hoặc thầy có sợ phải đòn thì con xin thầy đừng lo, con sẽ xin chịu thay cho thầy. Khi các quan tra hỏi hai ông ấy, Lý Mỹ thưa thay cho cả hai, khi hai quan dạy đánh đòn, ông Mỹ chịu phần của ông xong đứng dậy không nổi, máu còn chảy dầm dề và vẫn còn xin chịu thay cho ông bố vợ mình.

« Thầy tôi già yếu, xin các quan thương mà đánh tôi thay», tức thì Lý Mỹ nằm xuống mà chịu trận đòn khác. Trong vòng 40 ngày Lý Mỹ phải chịu hơn 500 đòn.

Các quan lớn nói ngọt với ông rằng : « Ông còn vợ, còn con, còn của cải chức quyền, lại là người trẻ trung và có chữ nghĩa nhất trong làng, ông còn có thể sống lâu cứ «quá khóa» trước mặt quan rồi về nhà, tự do giữ đạo như trước cũng được». Lý Mỹ mới lễ phép trả lời : « Bẩm quan lớn : tôi biết đạo Công-giáo là đạo thật nên tôi không thể bỏ được, không thể bao giờ chà đạp Thánh-Giá được. Ai muốn bắt quan lớn dạp trên đầu trên cổ vua đã ban chức tước và phát bổng lộc cho quan lớn, thì quan lớn chịu chăng ? Còn sự tôi còn thanh xuân tôi chẳng xem sao, vì tôi chết già hay chết trẻ thì cũng phải chết ; nhưng chết vì đạo có gì vinh dự và hạnh-phúc cho bằng. Còn vợ con tôi yêu

chúng nó thật, song tôi còn có hy vọng sum họp với gia đình thân mến của tôi ở trên Thiên Đàng. Quan bảo tôi hãy bắt chước những người bỏn đạo đã xuất-giáo, nhưng quan nên biết rằng họ là những tên lính đào ngũ, có bao giờ quan khuyên các binh-sĩ bắt chước các quân nhân đào ngũ không ? ».

Vợ ông Mỹ bế con đến thăm chồng, bà khuyên chồng đừng lo đến vợ con làm chi, Chúa phù hộ thì bà sẽ nuôi dưỡng săn sóc các con đến khôn lớn.

Đứa con gái của ông lên 11 tuổi trốn nhà đi, và sau nửa ngày đường cô bé chẳng sợ gì binh-sĩ canh gác, cô đến nhà tù khuyên cha rằng : Thầy hãy sẵn sàng chết và nhất-định đừng chà đạp Thánh-Giá.

Đứa con trai của ông mới lên 9 cũng nhờ người nói lại với ông hãy can đảm chết vì đạo, để được hạnh-phúc Thiên-Đàng.

Đến ngày xử các quan cho lính canh phòng rất cẩn mật có ý cấm anh em công-giáo thấm máu các ngài. Vì làm như vậy tức là công khai ca tụng những người có trọng tội mà nhà nước phải lên án xử tử. Các ông đến nơi xử như đến nơi thắng trận. Có một binh-sĩ nói với Lý Mỹ rằng : « Ông cho tôi năm quan, tôi chém ông một lát thôi, như thế ông khỏi phải đau đớn gì hết » Lý Mỹ trả lời « Đã hay chưa, anh muốn chém 100 lát cũng cứ được miễn là chém thì thôi, còn sự cho tiền, thì nhà tôi cũng còn nhưng tôi chẳng muốn cho anh, thà cho kẻ khó còn hơn ». Lúc lính vừa chém đầu các vị tử đạo, những người công giáo cũng như không công giáo xông vào phá hai vòng binh-sĩ canh gác để thấm máu các ngài. Công giáo Vĩnh Trị xin phép đưa xác các đấng về. Đêm sau họ tổ chức một cuộc rước linh đình trọng thể, trống phách, cờ quạt đèn đuốc đủ cả. Đi đầu đám rước là thẻ viết án ba đấng Tử vì đạo.

Chính-phủ Hoàng Gia còn phải rèn nhiều gươm chém, đánh nhiều giây thất cổ, nhưng cũng không thể nào mà thủ tiêu Công-giáo cho sạch được. Cả ba đều được Léo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900

(1) *Lễ kính nhớ các chán-phúc ngày 12-8.*

E.— Giám-Mục Pierre Dumoulin Borie Cao các linh-mục Võ-đặng Khoa và Vinh-Sơn Nguyễn-thế-Điểm tử đạo.

Đang lúc Thừa-Sai Borie giảng-đạo ở tại Bố-Chính, nơi mà trước kia cha Đắc-Lộ đã rao-giảng lời Phúc-Âm, các quan cho lính đi lùng bắt người. Thừa-Sai Borie phải trốn tránh trong các cồn cát ngoài bể. Người phải bắt và mang gông nặng 24 cân. Người ta đem người giam vào một tù với các linh-mục Khoa và Điểm. Trong lúc người bị cầm tù, người nhận được sắc Tòa-Thánh chọn người làm Giám-Mục thay thế Đức cha Havard. Vì lòng khiêm-nhượng, Borie không bao giờ cho ai biết tin ấy.

Ngày 24-11-1838 quan vào ngục và cho các ngài biết Minh-Mạng lên án các ngài và đã gần thì giờ điệu đi xử. Giám-Mục Borie mới nói với các quan rằng : Từ thủa bé tôi chưa lạy ai, quan lớn vừa mới ban cho tôi một ân-huệ to lớn tôi xin lạy quan lớn để trả ơn quan lớn ». Hai linh-mục Điểm và Khoa cũng muốn cám-ơn quan như thế, nhưng quan can-ngăn các ngài không cho các ngài lạy. Lúc dẫn các ngài đi xử, giữa đường các ngài gặp một ông quan cao-hứng hỏi Giám-Mục Borie có sợ hết không ? Người trả lời rằng : « Tôi đâu có phải là phiến-loạn hay là tướng cướp mà sợ chết, hôm nay tôi chết thì ngày mai người khác chết ». Nghe thế ông quan mới quát lên rằng : « Xắc chưa, tát nó cho tao vài tát » (1). Nhưng không một quân-nhân nào chịu nghe lời ông. Hai linh-mục Khoa và Điểm chịu chém xong mới đến lượt Thừa-Sai Borie Ông lý-hình rất phục Thừa-Sai, vì thế về đường tâm-lý anh khó làm việc phận-sự của anh, anh ta mới núc vào một chai rượu để có đủ can-đảm thi hành phận-sự. Nhưng anh có ngờ đâu vì say nên anh đã chém sai, làm vị Thừa-Sai đau-đớn vô tả. Anh phải chém đến 7 lát đầu vị Thừa-Sai mới lìa ra khỏi xác. Người mất, một mình Thừa-Sai Retord cai quản địa-phận Tây-Bắc. (3)

Ngoài ra cũng phải xử trong vòng năm 1838, tại Hưng-Yên Giuse Đặng-đình-Viên, Thầy Giuse Nguyễn-đình-Uyển, tại Bắc-Ninh ông Giuse Hoàng-lương-Cảnh (2) Cả ba đều thuộc về địa-phận Đông-Bắc.

---

(1) Launay : « Mgr Retord et le Tonkin Catholique » 121.

(2) 26 Đấng Thánh Tử vì Đạo về 3 địa phận đông ông Thánh Dumighô 55, 78, 167.

(3) Cả ba vị đã được đức Léo XIII phong chân-phúc ngày 27-5-1900. Lễ kính nhớ ngày 24-11.

Xứ ở Sơn-Tây các Thầy Phêrô Nguyễn-văn-Đường, Phaolô Nguyễn-văn-Mỹ, Phêrô Vũ-văn-Truật (1). Các Ngài đã được đức Léo XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900.

3.— SẮC DỤ CẤM ĐẠO 1838 (2)

Cuối năm 1838 vì muốn bắt đạo một cách dữ-dội và có hiệu-quả, và muốn cho dễ truy-nã người công-giáo, nhà vua ra một chỉ quyết-liệt, phải thiết lập chùa miếu, hết mọi người dân bất phân nam nữ già trẻ phải chung tay chung sức vào việc xây cất nhà thờ tự, rồi hàng năm cứ đến những ngày lễ đã chỉ định, phải đến chùa thắp hương và chắp tay vái lậy.

Chỉ này nhà vua đã suy-xét rất công-phu và phát-hành ra nhằm mục-đích chấn-hưng tinh-thần Phật-Giáo, phổ cập cái óc tin thờ Bụt Thần trong dân-chúng để rồi khỏi theo tả đạo. Số-phận anh em công-giáo lâm vào vòng điêu-đứng, mó tay vào việc xây cất chùa miếu là chối đạo, khoanh tay đứng yên tức là bị bắt và bị giết. Muôn nghìn người phải chết hay bị giam hoặc bị phát-lưu vì cương mệnh (3).

Năm 1839 phải xử tại Hà-Nội, các linh-mục Phạm-văn-Thi, Trần-an-Dũng-Lạc, và Vũ-bá-Loan thuộc địa-phận Tây-Bắc, xử tại Nam-Định các Linh-Mục Đinh-viết-Du, Nguyễn-văn-Xuyên, các thầy Bùi-văn-Úy, Hà-trọng-Mậu, các ông Nguyễn-văn-Mợi, Nguyễn-văn-Vinh, Nguyễn-văn-Đệ (4).

---

(1) 22 *Đấng Thánh Tử vì Đạo địa-phận Tây Đàng ngoài. Kẻ-Sở, 1906, trang 167 ; 199 ; 211.*

(2) *Xem trang 343.*

(3) *Trịnh-Việt-Hiền : « Máu Tử đạo trên đất Việt-Nam » 40.*

(4) *Cosserat : « Rosae annamicae » 212.*

Xử tại Cửa Thuận các binh Augustin Phạm-viết-Huy và Nicolas Bùi-đắc-Thể (1) tất cả đều thuộc địa-phận Đông-Bắc.

Năm 1840 phải xử tại Nam-Định các cha Giuse Nguyễn-đình-Nghi, Phao-lô Nguyễn-Ngân, Martinô Tạ-đức-Thịnh, các ông Martinô Thọ và Gioan Côn. Phải xử tại Ninh-Bình Linh-mục Phaolô Phạm-khắc-Khoan, thầy Phêrô Nguyễn-văn-Hiếu và Phêrô Đinh-văn-Thành, các ngài thuộc địa-phận Tây-Bắc, xử tại Nam-Định các Linh-Mục Giuse Hiếu, Đôminicô Trạch và Tôma Toán. Các ngài thuộc địa-phận Đông-Bắc.

Không thể nào kể ra đây những chi-tiết những cuộc xử-tử của các ngài. Chỉ nói sơ qua về cái chết anh-hùng của một vài đấng để cho chúng ta hiểu cái đức-tin mạnh-mẽ của các ngài. Sau đây là câu chuyện của Linh-mục Phao-lô Phạm-khắc-Khoan.

Lúc quan xúi cha Khoan chà đạp Thánh-Giá, người trả lời rằng :

— Việc quan bảo tôi làm không hợp-lý.

— Sao lại không hợp-lý ? Ông chà đạp Thánh-Giá ông sẽ được sống, ông không đạp ông sẽ chết, vậy mà ông bảo tôi dạy ông làm không hợp-lý à ?

— Thưa quan lớn, phải chăng quan lớn chỉ là một người hèn-nhát nếu lúc trong nước có giặc, quan bỏ vua, vì nếu quan đánh giặc trong hàng-ngũ quân-đội Hoàng-Gia quan sợ sẽ có ngày chết vì giặc. Về phần tôi, tôi chịu muôn ơn của Vua cả trên Trời, làm sao tôi có thể bỏ Vua tôi đang khi tôi có phận sự phải chiến đấu cho người ?

---

(1) Cosserat : « Rosae annamicae » 232, và Đa-Minh Đinh-Đạt xem Joseph Bigollet— Sách truyện các Thánh tháng Maio — Imprimerie Nagareth — Hong kong 1930 trang 30.

(2) Launay : « Mgr Retord » 140.

Lúc đi đến pháp-trường, linh-mục Khoan và các thầy Giảng của người hùng hồn hát bài cảm tạ Thiên-Chúa. Tiếng hát vang khắp nẻo đường đã đem lại sự phấn khởi cho những tâm hồn của những người công-giáo sắp mục kích một cảnh đẫm máu của những người cùng tín ngưỡng của họ.

Có một người công-giáo tên Nguyễn-văn-Hà, bị mù mắt đã lâu, anh cầu cùng cha Loan, chính xứ Hà-Nội, bị xử ngày 5-6-1840 và anh đã được sáng mắt (1).

Lúc linh-mục Giuse Nghi và các bạn người bị hành hình máu me lai láng khắp mình, quan truyền lệnh cho anh em công-giáo đến liếm thương tích của người, các anh em công-giáo hăm hở chạy đến quỳ dưới chân các tử đạo, rồi cung kính liếm vết thương của người. (1) Không khác gì ngày thứ sáu Tuần Thánh họ quỳ xuống hôn 5 dấu Thánh của Chúa Giêsu tử nạn.

Tất cả những nạn nhân trên này đã chết một cách oanh-liệt khiến đồng-bào lương cũng như giáo phải nhiệt liệt ca tụng. Nếu ta thêm vào con số nhân mạng đó con số hơn 400 nóc nhà thờ, nhà chủng-viện, nhà chung, nhà xứ, nhà dòng bị phá hủy tan tành, ta có thể ước lượng được con số thiệt hại trong vài ba năm, và ta thấy rằng nó không phải là không đáng kể và đã khiến nhà vua hài lòng đôi chút vì thấy công việc của mình làm không đến nỗi thất bại.

Đang lúc hăm hở bắt đạo tưởng rồi ra mau chóng diệt được « Da-Tô đạo » như chương trình đã phác-họa. Không ngờ qua năm 1841 nhà vua bị ngã ngựa chết đem theo xuống mồ cái hận muôn đời không sao rửa đi được. (2)

---

(1) *Launay « Mgr Retord » 140.*

(2) *Trịnh-Việt-Hiền : « Máu Tử Đạo trên đất Việt-Nam ». 39.*

4.— TÌNH HÌNH GIÁO-HỘI BẮC-VIỆT TRONG NHỮNG NĂM BẮT ĐẠO (1833-1841) GIÁM-MỤC RETORD

Giám-Mục Retord cũng như các Giám-Mục khác của địa phận Tây-Bắc Việt đặt trụ sở ở Vĩnh-Trị. Vĩnh-Trị là một làng gồm độ 100 gia đình công-giáo, ở cuối làng có đại chủng-viện; nhà đại chủng-viện được xây cất như các nhà khác không sao phân biệt được với các tư-gia ở chung quanh. Chủng-Viện gồm có 50 thầy. Dinh của Đức Giám-Mục là một cái chòi, trong chòi có lối chạy xuống hầm để lúc bắt ưng các quan chiếu cố đến thăm thì các ngài cứ việc xuống đó mà núp, chính ở trong chòi ấy Đức Giám-Mục Retord cai trị địa-phận, nơi đây người viết các thư đi khắp nơi để an ủi con chiên bổn đạo, nơi đây người thu nhận tin tức từ bốn phương đưa tới. Người là một thu lôi, thu sấm sét do cơn bắt đạo gây nên : Thầy này được tha, cha kia được về lại nhà, sau khi đã trả cho quan một món tiền khá lớn, đó là những tin mừng nhất trong cuộc đời Giám-Mục của người. Nhờ những thư của người báo cáo về bộ Truyền-Giáo ở Rô-Ma chúng ta được biết vào năm 1870 bổn đạo địa phận Bắc-Việt đã lên tới con số 170.000 rải rác trong 13.000 họ đạo.

Ở Quảng-Bình có 17.617 người bổn-đạo. Bổn-đạo trong tỉnh này nhẹ dạ hay thay đổi, đó là một trong những lý do mà Giám-Mục Borie, các linh-mục Điểm và Khoa phải bị bắt ở nơi đây.

Ở tại Hà-Tĩnh và Nghệ-An có 45.364 bổn-đạo. Bổn-đạo trong hai tỉnh này là những bổn đạo sốt sắng nhất trong địa phận.

Tỉnh Thanh-Hóa chỉ có 13.000 bổn-đạo, phần đông là những người đơn sơ và ít biết lẽ đạo.

Ninh-Bình có 22.500 bổn-đạo, Nam-Định 16.114. Hà-Nội và phụ cận 39.300. Sơn-Tây 13.000. Hưng-Yên và Tuyên-Quang có ước chừng từ 3.000 đến 4.000 bổn-đạo. Cũng nhờ những tờ tường-trình và báo cáo của các Giám-Mục, nên Đức Giáo-Hoàng mới biết đến lòng dũng cảm hiếm có của người công-giáo đất Việt.

Hôm 4-8-1839 từ Rô-Ma Đức Giáo-Hoàng Grégoire XVI gởi thư ca tụng Giáo-Hội Việt-Nam và khuyến-khích anh em bổn-đạo vững lòng giữ đạo.

Vì rất có nhiều linh-mục bị bắt cần phải có một số linh-mục khác thay thế, nhưng lúc ấy ở Bắc-Việt không có một Giám-Mục nào để phong chức cho các Thầy, và chính người mặc dù đã được Tòa Thánh chọn làm Giám-Mục, cũng không kiếm đâu ra một đấng có quyền tấn-phong cho người. Hai Đức Giám-Mục Tây-Ban-Nha quản trị địa-phận Đông-Bắc đã tử đạo, còn Đức Giám-Mục Cuénot trốn tránh ở Bình-Định, Phú-Yên không biết đích xác trụ-sở của người, chỉ có Giám-Mục Macao là có thể truyền chức cho người một cách tương đối dễ dàng. Nhưng từ Vĩnh-Trị đến Macao đâu phải là gần! Lúc mà Giáo-Hội cần đến sự hy-sinh của người, người sẽ không sợ khó nhọc và sống chết liều đi một phen. Các chủ thuyền Việt-Nam hay Trung-Hoa không ai dám lãnh đem người đi qua Macao vì nếu họ bị phát-giác trước lúc nhổ neo, hoặc đang lúc đi, thuyền trưởng sẽ bị xử tử, tuy vậy sau 6 tháng cũng có một người Trung-Hoa nhận chở người đi nhưng phải trả cho anh ta một số tiền 1000 phật lăng.

Sau lúc trốn khỏi dinh Giám-Mục và sau 4 đêm lặn lội ở trên những con đường bùn lầy đất Bắc, Retord đi đến bến tàu. Nơi đây người xuống một chiếc thuyền nhỏ đậu ở dưới lùm cỏ. Thuyền vừa đi được một lúc thì nhận thấy phía đàng sau hai bóng thuyền khác đang lướt tới. Biết là thuyền của công an đang rượt sau, Thừa-Sai Retord cho lệnh thuyền người chèo thật nhanh. Trong một lúc mọi người trên thuyền nín thở. Ngoài ra tiếng chèo vỗ mạnh vào mặt nước kêu lõm bõm, không còn có một tiếng động, sự yên lặng nặng nề đè trên tâm hồn. Nhưng họ sung sướng biết bao lúc trước mắt họ hiện ra chiếc ghe lớn đồ sộ sẽ rước Thừa-Sai về Macao. Bao nhiêu sự lo lắng đều tiêu tan như mây khói, nhường chỗ cho một mối hy vọng êm đềm.

Lúc đến gần chiếc ghe đã thuê, thấy ghe chưa nhổ neo và không có một dấu gì là sắp đi xa cả, Thừa-Sai Retord toan lên ghe, ông thuyền trưởng từ chối và nói : « Ba lần tôi đã xem bói, ba lần Bà Công chúa linh thiêng từ chối không cho tôi đưa ông đi ». Van nài mấy cũng vô ích, Thừa-Sai Retord tưng hửng trở về lại địa phận. Lúc người và các tùy tùng tới làng mà trước đây cha Fernandez đã bị bắt ; người trông thấy có bóng người ở bên lề đường. Người dẫn đường của người đi trước dừng lại nói : « Cha ở lại đây để con đi thám thính ». Anh này vừa đi tới có mấy bước, thì bỗng nhiên một bọn người ở trong bụi rậm ùa ra la lối ghê sợ : « Đồ khốn nạn chặt đầu chúng đi ».

Cả cha lẫn con chạy bán sống bán chết, không còn biết đâu là phương hướng, hồi lâu mới biết dân làng mất trâu, chạy theo cha con ngài mà họ tưởng là ăn trộm.

Lần khác người may mắn hơn vì người đã đi Manila bằng yên vô sự nơi đây người đã được tấn-phong Giám-Mục. Về lại Bắc-Việt là một việc nguy hiểm, một lát gươm không những có thể làm rơi mũ Giám-Mục của người mà còn làm rơi cả đầu người nữa.

Người hy vọng rằng Minh-Mạng mất, Thiệu-Trị sẽ thay đổi chính-trị, nhưng sau lúc nhận thấy Thiệu-Trị dùng thì giờ giải trí bằng cách sưu tầm các Thừa-Sai và linh-mục bản quốc, thì người phải kiếm cách đối phó, nhất là lúc nghe tin các Thừa-Sai Charrier, Galy, Berneux thuộc Bắc-Việt, các Thừa-Sai Miche và Duclos Bình-Định bị bắt giải về Huế.

Người chưa bao giờ thấy công-an Việt-Nam đã lập chiến-công oanh liệt bằng lúc bấy giờ.

Nhận thấy tình thế nguy ngập của Giáo-Hội Bắc-Việt, Giám-Mục Retord đã gấp truyền chức cho giáo-sĩ Tây-Ban-Nha Hermozilla và cho Thừa-Sai Pháp Gauthier, ba đức Giám-Mục này cương quyết hướng dẫn anh em công-giáo đến ngày vinh quang thắng trận của Giáo-Hội Việt-Nam.

III.— PHÁI-ĐOÀN PHAN-THANH-GIẢN SANG PHÁP (1)

Đang lúc Minh-Mạng dùng uy-quyền để giết hại bao nhiêu, thì dân sự lại khổ bấy nhiêu. Lòng tin tưởng của người ta không sao ngăn cấm được. Vả lại đạo Công-giáo là một đạo tôn-nghiêm, dạy người ta lấy lòng nhân-ái, việc gì mà làm khổ dân sự như thế. Giáo-sĩ lúc bấy giờ cứ một niềm liều sống chết đi truyền-giáo cho được, có người phải đào hầm mà ở dưới đất hàng mấy tháng để giảng đạo. Những người có chí bền chặt như vậy thì hình phạt tàn bạo của Minh-Mạng cũng vô hiệu quả. Minh-Mạng đang say máu chém giết người công-giáo, thì Trung-Hoa một nước mà dân Việt nhắm mắt tôn thờ, bị các nước « mọi rợ Âu-Châu » Pháp và Anh tấn công dữ dội, rồi Trung-Hoa vĩ-đại chỉ có nước cầu hòa một cách nhục nhã !

Các cuộc đọ sức giữa « mọi Âu-Châu » và « Trung-Hoa ngàn năm văn vật » có những lý-do thực là bỉ-ổi.

Nước Anh đã trưng-dụng nhiều khu đất ở Ấn-Độ để trồng thuốc phiện ; trồng thuốc phiện nhưng không có thị-trường để tiêu-thụ thuốc phiện là một vấn-đề rất nguy về đường thương-mãi. Lái buôn Anh muốn qua Trung-Hoa để bán thuốc phiện, Triều-đình Trung-Hoa phản-đối kịch-liệt và năm 1838 Trung-Hoa ra lệnh đổ xuống bể 20.000 thùng thuốc phiện của các con buôn người Anh (2). Đồng thời họ cũng đốt tất cả những nhà hàng của Anh. Chính-phủ Anh đã không nhìn nhận tội lỗi của các con buôn, lại dùng võ-lực để đánh Trung-Hoa. Trung-Hoa vĩ-đại và vô-địch ở Á-Châu bị nước Anh hạ một cách nhục nhã. Năm 1842 chiếu theo luật mạnh được yếu thua, Hồng-Kông trở nên thành phố của Anh.

---

(1) *Delvaux : B.A.V.H. 1926 trang 69 - 80*
1928 trang 257-264.

(2) *Olichon : Les Missions. 400.*

Biến-cố lịch-sử trên và sự hiện diện của nhiều chiến-thuyền của Pháp ở biển Trung-Hải không phải là không có ảnh hưởng đến việc cai-trị của Minh-Mạng, Minh-Mạng đã mở mắt, và đã nhìn nhận một cách chua cay, những mớ chữ Nho cũng như những vũ-khí của nước Tầu sẽ không còn có sức giúp ông chống lại những đại-bác khạc lửa của bọn « mọi Âu-Châu ». Vừa lo sợ vừa bối rối, Minh-Mạng gởi một phái-đoàn qua Pháp do Phan-Thanh-Giản cầm đầu. Phái-đoàn có phận sự dò la thái-độ của người Pháp đối với Việt-Nam (1) chứ đâu phải là Minh-Mạng muốn điều đình với Pháp về việc giảng đạo (2) hay muốn giao thiệp với người Tây-phương cho dịu bớt tình hình đang căng thẳng (3). Lúc vừa đến đất Pháp phái-đoàn Việt-Nam tuyên bố cách khôi hài rằng: « Các Thừa-sai ở Việt-Nam được hậu đãi và dân chúng được hoàn toàn tự-do giữ đạo Công-giáo ».

Lời tuyên bố này đã làm cho các linh-mục Thừa-Sai Pháp nhất là các Thừa-Sai hội Truyền-giáo Ba-Lê dù có hiền lành như bụt cũng phải lên tiếng phản-đối. Mà không phản đối sao được trong lúc máu người công-giáo Việt, Tây, Pháp còn lai láng trên non sông đất nước chúng ta, từ Nam chí Bắc. Các Thừa-Sai cũng tin cho Bộ Truyền-giáo hay sự hiện diện của phái đoàn tại Pháp. Đức Giáo-Hoàng Grégoire XVI yêu cầu Louis Philippe dùng ảnh hưởng của ông để vận động với chính-phủ Việt-Nam chấm dứt những việc đổ máu đang thi-hành đối với Công-giáo.

Đồng thời báo chí Pháp phản-đối việc tiếp phái-đoàn Việt-Nam.

Có phải những lý do trên đây đã khiến Louis Philippe từ chối không tiếp phái-đoàn Việt-Nam ? Louis Philippe từ chối không tiếp phái đoàn chỉ vì những lý-do chính-trị, mà những lý do chính-trị ấy không thiếu :

---

(1) *Launay : Histoire générale de Missions étrangères » III, 81.*

(2) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược » 465.*

(3) *Nam Xuân Thọ : « Phan-Thanh-Giản » 46.*

26.— Phan-thanh-Giản

Ảnh chụp lúc ông đi sứ ở Pháp và Tây-ban-Nha

Ảnh này hiện giữ tại Museum de Paris số 10.608.

— Năm 1821 Lãnh-sự Pháp Jean Baptiste Chaigneau tới Việt-Nam có mang theo lá thư của Pháp-Hoàng Louis XVII yêu cầu Minh-Mạng che chở việc buôn bán giữa hai nước. Minh-Mạng từ chối lời yêu cầu ấy.

— Ngày 28-2-1822 Chaigneau xin Minh-Mạng cho thuyền-trưởng tàu Cléopâtre được yết-kiến, Minh-Mạng cũng từ chối. (1)

— Ngày 11-12-1824 không chịu được sự bạc đãi của Minh-Mạng, lãnh sự Jean Baptiste Chaigneau và Vannier xin hồi hương.

— Bougainville dẫn 2 chiếc tàu Thétis và Espérance đến đậu ở Cửa-Hàn, có mang theo một bức thư thứ hai của Pháp-Hoàng Louis XVIII xin được yết-kiến Hoàng-Đế Việt-Nam, nhưng Minh-Mạng từ chối.

— Năm 1826 Eugène Chaigneau nhân-viên tòa lãnh-sự Pháp không được phép của Minh-Mạng để vào Việt-Nam.

— Năm 1830 Eugène Chaigneau đến Cửa-Hàn để chờ dịp đến Huế, nhưng Minh-Mạng không cho phép.

Sau lúc Minh-Mạng đã nhiều lần từ chối không nhận thư và lãnh-sự, Pháp-Hoàng Louis Philippe trả đũa bằng cách từ chối không tiếp phái-đoàn Việt-Nam là một lẽ dĩ nhiên, vậy mà có nhiều sử-gia giả làm ngơ không biết đến những lý do nầy (2).

Không được yết-kiến Louis Philippe, phái đoàn Việt-Nam lủi thủi về nước báo cáo với Minh-Mạng, nhưng Minh-Mạng lúc ấy đã từ trần.

---

(1) *Phạm-văn-Sơn Việt-Sử toàn thư 605.*

(2) *Cultru : « Histoire de la Cochinchine Française » 46.*
Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược ». 465.
Nam-Xuân-Thọ : « Phan-Thanh-Giản ». 46.

IV. MINH-MẠNG TỪ TRẦN (1841)

Đang lúc Minh-Mạng tung hoành ngang dọc sát hại Công-giáo, thì dùng một cái, Minh-Mạng té ngựa chết (1). Khổng-Tử đã dạy trong Minh-Tâm Bửu-Giám :

« Vi thiện giả, Thiên báo chi dĩ phước, vi bất thiện giả, Thiên báo chi dĩ họa », làm lành Trời trả phúc, làm ác Trời trả họa. Tiếc một điều : Minh-Mạng thông nho mà không nhớ lời dạy ấy, đạo Công-giáo mà Minh-Mạng thề sẽ tiêu-diệt cho tận gốc tận ngọn, thì chính Minh-Mạng phải tiêu-diệt còn đạo Công-giáo chẳng những không tiêu-diệt mà lại bành trướng thêm. Năm 1830 là năm trước thời kỳ cấm đạo, ở Trung và Nam-Việt, chỉ có 60.000 người công-giáo, đến năm 1840 nghĩa là sau 10 năm cấm đạo số người công-giáo đã vọt lên 75.000 (2). Đó là chưa nói đến cái con số khổng lồ của anh em công-giáo ở Bắc-Việt.

Xưa nay các sử-gia Việt-Nam chúng ta, lúc viết về Minh-Mạng chỉ dựa theo « Gia-Định Thống-chí » hay là « Liệt Thánh thực lục tiền biên » hay « Khâm Định tiểu bình lưỡng kỳ phỉ khấu phương lược ». Những pho sách lịch-sử nầy đều viết theo lệnh của Minh-Mạng (3). Lẽ dĩ nhiên các ông

---

(1) *Schreiner : « Abregé de l'Histoire d'Annam » 123. Các tác-giả Việt-Nam như Trần-Trọng-Kim, Nguyễn-văn-Quế và Phạm-văn-Sơn nói Minh-Mạng từ trần chứ không nói đến việc ông té ngựa mà chết. Trần-Trọng-Kim : Việt-Nam Sử-lược trang 464. Nguyễn-văn-Quế : Histoire des Pays de l'Union Indochinoise. 150. Phạm-văn-Sơn : Việt-Sử toàn thư. 609*

(2) *Louvet : « La Cochinchine religieuse » II. 116.*

(3) *Maybon: « Lecture sur l'Histoire moderne et contemporaine du pays d'Annam » 130.*

Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược ». 436.

nầy chỉ viết về bề mặt, nghĩa là những cái gì hay ho của Minh-Mạng hoặc của các vua chúa nhà Nguyễn, nếu các ông có óc lịch-sử, dám viết đến những điều không hay của « Liệt Thánh » các ông sẽ phải trọng phạt, hoặc rất có thể bị án xử-tử.

Vì vậy muốn khách quan, không những phải kê cứu hồ sơ của nước nhà cần phải kê cứu các sử-gia nước ngoài đã nói về Việt-Nam và Minh-Mạng.

Phần đông các Sử-Gia ngoại quốc đều công nhận Minh-Mạng là một ông vua thông-minh, nhưng hầu hết các tác-giả ấy đều tố cáo hành động tàn bạo của Minh-Mạng và gọi ông là Néron Việt-Nam (1).

Cũng vì lý do ấy mà từ Bắc chí Nam đã có những cuộc dấy loạn chống lại chính quyền của Minh-Mạng. (2)

V.— ÁN CỦA LỊCH-SỬ

Năm 1816 Gia-Long chọn Ông Hoàng-Đảm con của vợ lẽ (3) làm thái tử. Mấy ông trung quân và tả quân muốn can vua vì Hoàng-Tử Cảnh chết đi nhưng đã có con là Hoàng-Tử Đán vì theo lệ đích-tôn được làm vua. Nhưng Gia-Long trả lời rằng : Khi ai có nợ mà chết thì người ta cứ con nó mà đòi nợ, đâu có đòi cháu, nên Gia-Long nhất định không nghe các quan. Hai ông quan to gan ấy là Trung quân Nguyễn-văn-Thành và

---

(1) *Cultru : « Histoire de la Cochinchine Française » 37.*
Louvet : « La Cochinchine religieuse ». II. 116.
Launay : « Histoire générale des Missions étrangères de Paris ». III. 83.

(2) *Xem trang 297, Nội chiến dưới triều Minh-Mạng.*

(3) *Bà này tên là Thuận-Thiên-Cao xem Cadière B.A.V.H. 192? trang 335-336.*

Tả quân Lê-văn-Duyệt (1).

Minh-Mạng là một ông vua thông-minh, có tính hiếu học và sùng Khổng-Mạnh Lên ngôi vua lúc 30 tuổi, nên việc triều đình ông am hiểu lắm và cần mẫn làm việc. «Có khi xong buổi chầu, Minh-Mạng đòi một vài quan Đại thần lên bàn mọi việc kinh lý và hỏi những sự tích đời xưa, những nhân vật và những nước xa lạ. Minh-Mạng chăm xem xét mọi việc, có khi đêm thắp đèn xem chương sớ đến trống hai, trống ba mới thôi ». Một con người có lòng với nước với dân như thế lắm chúng ta khâm phục, nhưng rất tiếc vì Lịch-sử với những hồ-sơ minh-bạch kết tội cho ông là một bạo chúa.

Trần-Trọng-Kim đã khéo chữa lỗi cho Minh-Mạng (2) rằng : «Nước» «ta từ xưa đến nay điều gì cũng theo Nho Giáo, lấy tam cương ngũ » «thường làm căn bản cho sự ăn ở Vua Tôi, cha con vợ chồng ấy là chìa» «khóa luân-lý của Xã-Hội mình, ai tháo cái chìa khóa ấy ra thì cho là» «không phải loài người nữa. Vậy con phải theo cha, tôi phải theo vua ai» «trái với cái đạo ấy là phải tội nặng đáng chém giết.»

«Lúc trong nước từ vua quan cho đến chí dân sự ai ai cũng lấy cái » «lý tưởng ấy làm phải, làm hay hơn cả mà lại thấy có người bỏ đi theo» «đạo khác, nói những chuyện mà lúc bấy giờ lại không mấy người hiểu» «rõ ra thế nào thì tất là theo tả đạo, làm hỏng cái phong tục hay của» «mình. Bởi vậy vua mới cấm, không cho người trong nước đi theo » đạo «mới».

« Một ông vua nghiêm khắc như Đức Thánh-Tổ mà cấm không được,» «thì tất là phải giết. Trong khi cấm và giết như vậy, là tưởng mình làm» «bổn phận làm vua của mình chứ có biết đâu là mình làm sự thiệt hại cho» «dân cho nước».

---

(1) *Ravier : «Sử ký Hội Thánh». 513.*
Nguyễn-văn-Quế : «Histoire des Pays de l'Union Indochinoise» 43.

(2) *Trần-Trọng-Kim : «Việt-Nam Sử-Lược». 426.*

« Và bao giờ cũng vậy, hễ người ta sùng-tín một tôn-giáo nào thì» «cho tôn-giáo của mình là hay hơn và cho người theo tôn-giáo khác là» «thù nghịch với mình, rồi hễ có quyền thế là làm thế nào cũng dùng cách» «mà hà hiếp người khác đạo với mình... Ngày trước vua Philippe II» «(nước Tây-Ban-Nha) vua Louis XIV (nước Pháp) giết hại bao nhiêu » «người trong nước. Mà chắc rằng lúc ấy các ông ấy cũng tưởng là» «mình làm điều phải, chứ có biết đâu là mình làm điều trái ».

«Vẫn biết rằng sự giết đạo là sự không lành, nhưng phải hiểu » «cái trí não người Việt-Nam ta lúc bấy giờ không hiểu cái tôn chỉ đạo» «Thiên-Chúa ra thế nào, cho nên dầu không phải là vua Thánh-Tổ nữa» «thì ông vua khác cũng không chắc đã tránh khỏi cái lỗi giết đạo (1)».

Theo nguyên tắc Nho-Giáo con phải theo cha, tôi phải theo vua, ai trái với cái đạo ấy là phải tội nặng đáng giết. Nguyên tắc này có điều phải,nhưng cũng có điều sai tùy từng trường hợp, chứ không phải lúc nào cũng đúng.

Trong một gia đình, người cha cần mẫn làm ăn, đức độ, con có bổn phận theo cha, tập những đức tính của cha, nhưng nếu cha là một tay bợm giết người cướp của hiếp dâm, hỏi người con có bổn phận bắt chước những hành động của cha để cho trọn bổn phận với đạo Nho không ?

Vả lại đạo Nho không có độc đoán như vậy, chính Khổng-Tử đã nói : «Sự phụ mẫu cơ gián, kiến chi bằng tòng, hưu kinh bất vi, lao nhi bất oán». Nghĩa là khi cha mẹ có làm điều gì lầm lỗi con phải tìm cách êm đềm dịu dàng mà can-ngăn, thấy cha mẹ không nghe thì lại kính mà không trái lẽ, dầu có phải điều đau đớn khó nhọc cũng không oán giận. (2)

---

(1) Phạm-văn-Sơn. Việt Sử toàn thư Saigon 1960 trang 609 số 8.

(2) Trần-Trọng-Kim : «Nho giáo» quyển thượng. In lần thứ 3. Saigon trang 142.

Như vậy theo Nho giáo có hiếu với cha mẹ không có nghĩa là cha mẹ làm điều gì trái mình cũng theo. Một người có óc minh mẫn như Minh-Mạng không cần suy nghĩ đến nát óc mới hiểu nguyên-tắc ấy.

Con phải theo cha, tôi phải theo vua.

Gia-Long cha của Minh-Mạng đâu có tàn-sát công-giáo. Minh-Mạng đã không theo cha, đã không tập những đức tính của cha. Hơn nữa trước lúc chết, Gia-Long căn dặn Minh-Mạng một điều mà nhiều sử-gia đã nhắc đến : Trong lời di-chúc Gia-Long đã yêu-cầu Minh-Mạng :

Thứ nhất : Ra lệnh cho 50 quân trực thường xuyên ở mồ của Bá-Đa-Lộc.

Thứ hai : Không cấm các đạo chính trong nước : đạo Khổng-Tử, đạo Phật và đạo Công-Giáo. Ba đạo nầy đều là những đạo tốt, bắt bớ các đạo nầy sẽ sinh ra dịp rối loạn trong nước (1).

Lời di-chúc ấy Minh-Mạng chỉ có giữ một phần. Minh-Mạng đã cắt lính gác mồ của Bá-Đa-Lộc (2) nhưng đồng thời Minh-Mạng lại thẳng tay dùng vũ lực đàn-áp người Công-Giáo.

Đối với người Việt-Nam chúng ta không gì trọng bằng lời di-chúc của cha mẹ để lại khi gần chết. Nhưng Minh-Mạng nào có đếm xỉa gì đến lời di-chúc của Gia-Long.

---

(1) Launay : « Histoire de la Mission de Cochinchine — Documents Historiques». III. 436.

Louvet : «La Cochinchine religieuse». II. 25.

Ravier : «Sử-Ký Hội Thánh». III. 513.

(3) Louvet : «Mgr d'Adran». 310.

Lời di-chúc ấy cũng không có mãnh lực mở đôi mắt của Minh-Mạng đã bị những lý-thuyết và lòng hiềm thù ru ngủ. Tháng hai 1825 Minh-Mạng ra một sắc dụ cấm đạo (1) nhưng thống-tướng Lê-văn-Duyệt, cánh tay phải của Gia-Long đã phản-đối kịch-liệt (2).

Hồi ấy Lê-văn-Duyệt làm Khâm-sai ở Gia-Định cai-trị sáu tỉnh miền Nam, Lê-văn-Duyệt đã về Huế tâu với Minh-Mạng rằng : « Tâu Hoàng-Thượng người công-giáo đã phạm-lỗi gì để ta bắt bớ họ? Sao chúng ta lại giam cầm đạo trưởng Âu-Châu. Hình như Hoàng-Thượng muốn nước mất nữa sao ? Tây-Sơn đã chém giết người Công-giáo, Tây-Sơn đã mất ngôi, vua xứ Pégou vừa đuổi các linh-mục thì ông cũng bị xô xuống khỏi ngai vàng. Hoàng-thượng không nhớ các Thừa-Sai đã cho chúng ta gạo (3) lúc chúng ta đói khát, vải để khi chúng ta rét lạnh ? Hình như mộ của Bá-Đa-Lộc không còn giữa chúng ta sao ?

Hạ thần mất rồi, Hoàng-thượng muốn làm gì thì làm, nhưng bao lâu hạ-thần còn sống, Hoàng-thượng sẽ không làm điều ấy. »

Nếu thực sự Minh-Mạng trong « lúc giết người và cấm đạo công-giáo mà vẫn tưởng mình làm việc bổn phận làm vua của mình, chứ có biết đâu là mình làm sự thiệt hại cho dân cho nước, thì lời di-chúc của Gia-Long cũng như lời cảnh-cáo minh-bạch và mạnh mẽ của Lê-văn-Duyệt đã mở mắt sáng cho Minh-Mạng rồi, Minh-Mạng chỉ là một kẻ ngoan cố (4) ngoan cố đến tàn-nhẫn như những trang lịch sử đau thương trên này, đã chứng minh.

---

(1) *Louvet : «La Cochinchine religieuse». II. 42.*

(2) *Louvet : «La Cochinchine religieuse». II. 43.*

(3) *Lê-văn-Duyệt có ý nhắc lại Bá-Đa-Lộc đã chia gạo cho Nguyễn-Ánh và quân linh của ông lúc Nguyễn-Ánh chạy trốn lang thang ở Vịnh Thái-Lan. Xem trang 231.*

(4) *Launay : «Histoire Générale de la Société des Missions étrangères» II. 525.*

Minh-Mạng bắt bớ công-giáo thì xưa kia những ông vua công-giáo như Philippe II ở Tây-Ban-Nha và Louis XIV ở Pháp đã bắt bớ đạo Thệ-Phản.

Philippe II và Louis XIV đã dùng vũ-lực để đàn áp Thệ-Phản điều ấy lịch-sử đã nói đến. Nhưng cái lỗi của kẻ khác không xóa được lỗi của Minh-Mạng, phải chăng nó chỉ cho chúng ta hiểu trào lưu tư-tưởng của thời ấy và cũng vì thế làm nhẹ tội các ông về đường lịch-sử, nhưng dựa trên lịch-sử, ta không thể so sánh hoàn cảnh của Minh-Mạng với hoàn cảnh của hai vua Âu-châu ấy được. Sở dĩ Philippe II và Louis XIV đã xử dụng vũ-khí để đàn áp Thệ-Phản vì Thệ-Phản đã dùng vũ-lực để đánh công-giáo và lật đổ các vua của chính-phủ công-giáo.

Ở Đức năm 1520 Luther ông tổ đạo Thệ-Phản hô hào các chúa trong nước đi cướp phá các nhà thờ, nhà xứ và tu-viện công-giáo. (1)

Charles-Quint một ông vua công-giáo phải xử dụng võ-lực để dẹp loạn mặc dù ông không đi đến kết-quả mong muốn.

Ở Anh vua Thệ-Phản Henri VIII đã dùng võ lực để giết hại người công-giáo, trong số những người bị giết có cả Giám-Mục Fisher và cả một ông tể-tướng triều đình Thomas More. (2)

Ở Pháp quân đội Thệ-Phản đánh công-giáo, Vua Henri IV là tín đồ Thệ-Phản thắng đạo binh công-giáo ở Arques và Ivry nhưng không thể lấy Ba-Lê vì Tây-Ban-Nha cứu-viện quân đội công-giáo.

Những dòng lịch-sử trên cho ta biết hoàn cảnh của Philippe II và Louis XIV: Hai ông dùng võ-lực để đàn áp Thệ-Phản vì Thệ-Phản đã dùng vũ-lực thủ-tiêu công-giáo. Đời hai ông cai-trị tuy trong nước Thệ-

---

(1) *Taboulet : « Histoire de France ». Hà-nội 1926 trang 59.*

(2) *Mouret : « Précis d'Histoire de l'Eglise » II. Paris 1939 trang 225.*

Phản đã thất-thế nhưng các nước xung quanh như Anh, Hòa-Lan, Đức là những nước Thệ-Phản rất giàu mạnh luôn luôn hai ông phải cầm cự với những nước ấy.

Trong đời Minh-Mạng hỏi có đạo binh công-giáo nào nổi lên chống Minh-Mạng không ? Đứng trước vũ-lực người công-giáo chỉ biết bảo tồn mạng sống mình bằng cách chạy vào rừng xanh thẳm hay trốn ở ngoài biển khơi mênh mông và rủi không chạy thoát được thì chỉ còn biết đưa cổ cho quân lính của Minh-Mạng cứa thôi. Vì thế không thể so sánh hoàn cảnh Minh-Mạng với hai ông Philippe II và Luuis XIV được (1).

Bạo-chúa vì Minh-Mạng đã giết hại người công giáo, bạo chúa vì đã thủ-tiêu cháu đích-tộn của Gia-Long và lên án Lê-văn-Duyệt một cách bất công (2). Một con người độc tài như Minh-Mạng không thể đem lại sự thịnh vượng cho đất nước, trong đời ông người ngoại quốc và người trong nước đều bất mãn cách hành-động của ông nên từ Bắc chí Nam đã có những cuộc dấy-loạn mục-đích xô Minh-Mạng xuống khỏi ngai vàng (3).

---

(1) Nguyễn-văn-Quế : « Histoire des Pays de l'Union Indochinoise 151.

(2) Minh-Mạng không giết Nguyễn-văn-Thành vì Nguyễn-văn-Thành phải uống thuốc độc năm Gia-Long 15.

Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam sử lược ». trang 426.

Nguyễn-văn-Quế: « Histoire des Pays de l'Union Indochinoise». 143.

Các Tác-giả sau đây đã tàm về sự kiện lịch-sử này :

Trương-Vĩnh-Ký : « Cours d'histoire Annamite ». II 260.

Schreiner : « Les Institutions Annamites ». I. 191

« Abrégé de l'histoire d'Annam 2e édition » 118.

Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh » III. 516.

(3) Maybon : « Lecture sur l'Histoire moderne et contemporaine du pays d'Annam ». 70.

CẤM ĐẠO DƯỚI ĐỜI THIỆU-TRỊ (1841-1847)

I.— ĐỜI SỐNG CÔNG-GIÁO Ở TRUNG VÀ NAM-VIỆT

1. TÌNH-HÌNH CHÍNH-TRỊ DƯỚI ĐỜI THIỆU-TRỊ

Tháng Giêng năm 1841 Hoàng Thái Tử húy là Miên-Tông lên ngôi tại điện Thái-Hòa, đặt niên-hiệu là Thiệu-Trị. Tính tình của Thiệu-Trị thuần hòa, hay nói cho đúng hơn ủy-mị và ham thích những thú vui dân dật (1) Thiệu-Trị kém Minh-Mạng chỗ thông-minh và chỗ tàn bạo trong việc cấm đạo vì thế người Công-Giáo đã khổ sở dưới đời Minh-Mạng có thể thở được dưới đời Thiệu-Trị.

Dù vậy Thiệu-Trị không hủy bỏ những dụ cấm đạo của Minh-Mạng ông cũng không xúi giục các quan bắt đạo. Thư vận mạng của Giáo-hữu đều ở trong tay các Quan.

Trong đời ông cai trị, ông phải đặc biệt để ý đến vấn đề giao thiệp với Cao-Mèn, Thái-lan và Pháp.

Đối với Cao-Mèn theo lời yêu cầu của Tạ-Quang-Cự Thiệu-Trị truyền cho tướng Trương-minh-Giảng bỏ đất Cao-Mèn rút về giữ đất An-Giang, và tướng đã từ trần nơi đây. Thái-lan là một nước muốn chiếm ảnh hưởng ở Cao-Mèn như Việt-Nam vì thế giữa Việt-Nam Thái-Lan có nhiều điều xích mích. Nhưng vì những cuộc thắng lợi quân sự của Việt-Nam nên Cao-Mèn vẫn còn ở dưới ảnh-hưởng Việt-Nam chứng cớ là năm 1847 Thiệu-Trị phong cho Mặc-Ông-Đôn làm Cao Mèn Quốc-Vương.

Thiệu-Trị mất năm 1847, làm vua được 7 năm thọ 37 tuổi, miếu hiệu là Hiến Tổ Chương Hoàng-Đế. (2)

---

(1) *Louvet : La Cochinchine religieuse II. 119*

(2) *Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử lược » 469.*

Một gác chuông ở Gò-Thị, ảnh của Auguste Sajot trong Croquis Annamites xuất bản ở Ba-Lê năm 1902.

2. HỘI CÔNG ĐỒNG Ở GÒ-THỊ (1841)

Giám-Mục Cuénot nhận thấy trong đời Thiệu-Trị việc cấm đạo không ngặt như trước mới triệu-tập các linh-mục tại Gò-Thị thuộc tỉnh Bình-Định. Cuộc hội công đồng nầy nhắm mục-đích đào tạo các linh-mục. Tất cả các thừa-sai vì thời cuộc gây nên, không thể đi truyền-giáo được, các ngài phải trốn tránh và đang lúc các ngài phải trốn tránh như thế, phải lo sao giáo-dục cho độ 7 hoặc 6 cậu học sinh, những cậu nào có hy vọng làm linh-mục, sẽ được gởi đến nhà trường Pinang. Sau 7 năm ở nhà trường và đã chịu các chức nhỏ ở đó, chủng-sinh về lại nước làm việc dưới quyền của Đức Giám-Mục. Lúc đến 35 tuổi, chủng-sinh mới được chịu chức linh-mục. Nhờ cách tổ-chức ấy, địa phận miền Nam trong thời kỳ ấy đã có một số đông linh-mục thông-thái và nhân đức. Để giữ lòng sốt sắng nhân đức và sự thông-thái của hàng giáo sĩ, hàng năm Giám-Mục gởi cho các linh-mục trong địa-phận một chương-trình hoạt-động kèm theo những câu hỏi về tín-lý và luận-lý. Linh-mục gởi lại lời giải trong kỳ cấm-phòng năm. Lúc nhận được giấy tờ Giám-mục tự mình sửa chữa và gởi lại cho mỗi linh-mục.

Không những Cuénot đã chăm nom hàng giáo-sĩ, người còn chăm nom cho con chiên bổn đạo một cách ân cần.

Nhận thấy bổn đạo nao núng lúc Giám-mục Taberd bỏ địa phận chạy trốn qua Thái-Lan, Cuénot bằng lòng trở về địa phận. Người và các Thừa-Sai của người đã đem lại sự phấn khởi cho anh em đồng bào công-giáo. Giám-mục Cuénot phán đoán cách chí lý rằng: «Phương pháp tốt hơn hết để làm cho đức tin họ được vững vàng là đào tạo họ nên những tông đồ TRUYỀN-GIÁO. Một lúc đã tham gia vào đạo binh truyền-giáo, dù cho có rụt rè bao nhiêu cũng trở nên can đảm. Mặc dù nhà vua cấm đạo số công-giáo mỗi năm mỗi tăng.

Thường thường người giáo-hữu đã vì tra tấn mà xuất-giáo, Đức Giám-mục sẵn lòng thay mặt Chúa tha thứ sự yếu đuối của người giáo-hữu ấy, nhưng

với điều kiện là phải làm cho một người lương theo đạo công-giáo. Để cho được chóng nhập vào đoàn chiên của Chúa, trong một thời gian ngắn, giáo-hữu cố gắng giới thiệu đủ số người lương muốn theo đạo công-giáo. Mỗi năm người tin cho biết họ nào đã giựt được giải nhất về việc truyền-giáo vì thế các họ miền Nam đua tranh nhau làm việc tông-đồ.

Khoảng năm 1814 trong toàn địa phận 5.706 trẻ em được chịu phép rửa tội Các bà phước Mến Thánh-Giá đã tỏ ra can đảm lạ thường, trong những giờ đen tối nhất của những năm bắt đạo, các bà không sợ gì cái chết, các bà cứ từng hai người dưới sự che chở của các Thiên Thần hộ thủ đi vào những làng nghịch đạo nhất, để rửa tội cho các em ngoại đạo gần chết, và luôn tiện phân phát thuốc men cho những người đau ốm.

Có những anh em bên lương lâm vào cảnh khốn khó không thể nuôi con được nên giao con cho một gia-đình công-giáo trong làng nuôi nấng. Đã nhận nuôi một đứa trẻ lại còn phải trả tiền cho cha mẹ nó. là một việc tốn kém, nhưng lòng hy sinh bác-ái của công-giáo đã bắt họ hy sinh nhận nuôi đứa nhỏ, để nó được nhập vào đại gia-đình công-giáo. Lòng bác-ái sâu xa ấy là một bài giảng hùng hồn về sức sống và hoạt động của Giáo-Hội, và biết bao nhiêu người thiện chí đã theo đạo Công-giáo cũng chỉ vì bài giảng sống động này.

Nhưng có những người giải-nghĩa hành động cao quý ấy bằng một cách đơn giản hơn : «Sở dĩ người công-giáo lãnh nhận những đứa trẻ ấy để nuôi, là vì họ có ý cướp hồn của đứa trẻ, và như thế họ sẽ sống với hồn của trẻ ấy, họ sẽ được trường thọ, hoặc là họ múc mắt những đứa trẻ xấu số ấy để làm thuốc». Những bà phước trông nom những đứa trẻ đã bị cáo và phải dẫn đến các quan (1). Trong vòng 9 năm nghĩa là từ năm 1835 đến 1844 anh em giáo-hữu đã rửa tội cho tất cả là 22.445 trẻ em gần chết trong số đó có 4.800 đã sống sót và đã được người công-giáo nuôi nấng như con cái trong gia-đình.

(1) *Louvet : «La Cochinchine religieuse» II. 128.*

3. THẦY SÁU DO VÀ ĐỒNG BÀO THƯỢNG Ở KONTUM (1842)

Đã từ lâu đức Giám-Mục Cuénot có ý định rao giảng Tin Mừng cho các đồng bào miền Thượng phía Tây Trung-Việt. Dự định ấy có nhiều điều lợi, ngoài ra việc đem ánh sáng cho dân Thượng, các linh mục sẽ được một nơi ẩn náu vững chắc trong những năm cấm đạo. Vì Giám-mục chưa biết nơi ấy là nơi thương lâm chướng khí nên người cũng có ý định lập nơi đây chủng-viện và nhà mồ côi.

Năm 1839 người gởi nhiều thầy giảng lên miền thượng mà hồi ấy chúng ta gọi là «xứ Mọi». Các thầy báo cáo lại cho Đức Cha và người đã ra lệnh cho hai Thừa-Sai Miche và Duclos đến giảng đạo.

Các ngài muốn nhờ dịp dân chúng đang vui chơi trong dịp tết Nguyên-Đán tổ-chức ngày lên đường đến xứ Thượng. Theo giúp các ngài có đến 16 người giáo-hữu. Đoàn người rầm rộ kéo đi qua các làng, làm cho dân chúng để ý và báo cáo với các quan. Lúc các ngài ra khỏi ranh-giới địa phận đã hai ngày, các ngài tưởng đã được bình an, chính lúc ấy các ngài bị bắt với 16 người tùy tòng và dẫn về Phú-Yên hôm 24-2-1842. Quan hỏi các ngài rằng : Các ông không sợ chết sao ? Thừa-sai Duclos đáp :

— Người ta không sợ chết lúc người ta chỉ làm những điều lành.

— Ừ nhỉ, vậy không giữ luật nhà nước như các ông là làm điều lành hay điều dữ ?

— Tại sao quan trách tôi một việc mà chính Minh-Mạng đã sai các quan làm. Quan không nhớ sao, năm ngoái Minh-Mạng gởi các quan sang Pháp (1) họ đã đạp lên đất Pháp cũng như chúng tôi đạp lên đất Việt-Nam. Tại sao các quan có quyền đi trên đất Pháp mà tôi không có quyền đi trên đất Việt-Nam. Ở giữa các ông ấy và chúng tôi chỉ khác có một điều là : các ông

---

(1) *Thừa sai Duclos có ý nói về phái đoàn do Phan-thanh-Giản dẫn sang Pháp. Xem trang 359.*

đã ở làu bèn Pháp, còn tôi, tôi dùng 7 ngày để vượt tỉnh Phú-Yên nầy để đi lên miền Thượng. Các ông ấy đi đâu dân Pháp đều đón tiếp nồng hậu, còn chúng tôi, các ông đón tiếp chúng tôi bằng cách cho chúng tôi mang gông, mang xiềng. Nói xong Thừa-sai Duclos vung văng làm cho các giây xiềng kêu lẻng xẻng giữa tiếng cười ròn rã của các quan tòa trong tỉnh. Ngày 2-5 các Thừa-sai được dẫn về Huế và giam lại Trấn-Phủ. Nơi đây các Ngài gặp các Thừa sai Galy, Berneux, Charrier thuộc địa phận Tây Bắc-Việt. Cả 5 Thừa-sai Pháp đều bị lên án xử-tử. Nhưng Thiệu-trị chưa ra lệnh đem đi xử, vì Thiệu-Trị đang theo dõi những biến-cố ở Trung-Hoa. Thấy các «lũ bạch quỷ» đại thắng, Thiệu-Trị cũng như Minh-Mạng không dám tàn sát người Âu vì sợ chính-phủ của họ sẽ lấy cớ ấy để chiếm đất Việt chúng ta, cũng như người Anh đã kiếm cớ để gây ra «Nha-phiến chiến-tranh» và thôn-tính Hương-Cảng của Trung-Hoa vĩ-đại.

Hai Thừa-Sai bị bắt nhưng Đức Giám-Mục Cuénot không nản lòng. Người sai thầy phụ phó-tế Do tiếp tục công-tác mà hai Thừa-Sai đã bỏ lỡ dở. Thầy Do đã du-học ở trường Pinang 7 năm, giữ chức giáo-sư tại đó hai năm, tính thầy hiền lành vui vẻ, khiêm tốn ôn hòa, hay nhịn nhục, cùng can đảm chịu khó làm việc nên lúc học cũng như lúc làm việc được mọi người kính nể, yêu vì. Trước lúc thầy Do lên đường đến miền Thượng, Giám-Mục Cuénot đã phong chức phó-tế cho thầy, để thầy vì ơn Chúa Thánh Thần, thêm khôn ngoan mạnh mẽ gánh lo việc Chúa (1).

Thầy Do có ý giả làm người buôn bán, nhưng những người buôn bán thời ấy phải có giấy thông-hành của quan trên cấp cho mới lên được đồn Thủ-Ngữ. Thấy trắc trở Thầy muốn làm một người phu xe cho tiện việc. Thầy cởi áo sạch quần lành, ăn mặc rách rưới, giả kẻ khó khăn đến với một người buôn bán kia tên là Quyền, nằn nì xin làm phu gánh đồ, kiếm ít của độ thân. Ông Quyền ưng thuận giao cho thầy việc chăn heo nấu bếp, ngoài phận sự chăn heo nấu bếp chủ còn bắt thầy mang gánh nặng. Lúc ấy đàng lên

(1) *Dourisboure : «Les sauvages Ba-Hnars». 6.*

miền Thượng rất gay go, phải trèo đèo qua ải mà còn phải sợ nỗi hùm beo thú dữ. Thầy Do là con nhà khá giả xưa nay mài miệt đèn sách, nào có quen từng việc gồng gánh, nên thường đứt chặng đi sau, đã khiếp hãi lạnh lùng lại còn bị chửi mắng. Lúc tạm nghỉ, khi bạn đồng hành say mê giấc điệp, thầy Do lẩn vào nơi ẩn khuất quì gối kinh nguyện trầm ngâm lâu giờ để xin ơn trên trợ lực. Đến các làng Thượng thầy cố gắng hỏi han học tiếng, làm quen với các trẻ con, tới lui thân cận với kẻ cả và làm anh em với chủ làng để dễ nhờ vả trong việc truyền giáo. Sáu tháng lưu-lạc ở giữa dân thiểu số, phải cực khổ gian nan, nhờ vậy thầy đã biết phong-tục thủy-thổ tiếng nói ít nhiều. thầy Do lui về lại Bình-Định báo cáo với Đức cha Cuénot.

Tĩnh dưỡng vài tháng thầy lại trở lên chốn rừng xanh núi rậm. Đức cha dạy đưa theo 4 học-sinh chủng-viện. Chuyến này thầy trò cứ dò bước đi đêm, ánh mặt trời vừa lố lên là chui vào hang sâu bụi rậm ẩn núp. Sau năm sáu ngày đoàn truyền-giáo tới làng Ba-hnar, dân làng có dã tâm rủ nhau nửa đêm xông vào bắt «An-Nam» bán cho Lào rồi hôi của. Nhưng công việc toan tính ấy bị phát-giác. Thầy Do vừa canh hai, đánh thức các bạn đồng hành tẩu-thoát. Khỏi bị bắt, nhưng chỉ còn mình không, còn đồ hành lý đều vào tay chúng nó hết, dầu nón che đầu cũng bỏ để thoát thân, Thầy tính lui về liệu kế phen sau. Trên đường về các thầy chỉ ăn rau cỏ, len lỏi đến Bình-Định, mọi người da vàng mặt võ !

Tháng sau Đức Giám-Mục sai thầy Do dẫn hai Thừa-Sai Combes và Fontaine lên miền thượng. Các ngài đi đến đèo Màng-Mang, bị một đàn voi rượt. Mạnh ai nấy chạy mỗi người một ngả. Cha Combes đội nón nên đàn voi cứ đuổi riết, thấy nguy đến nơi, người mới quăng nón lại, voi mặc sức chà đạp tan nát, và Thừa-Sai nhờ thế thoát được cái chết voi chà. Đến sáng sau lúc mọi người tìm gặp nhau, kẻ thì trật chân, người thì u đầu sứt trán, quần áo rách rưới tả tơi.

Đoàn giáo sĩ trở về Bình-Định nghỉ nửa tháng rồi vâng lệnh Đức Giám-Mục lên «xứ Mọi». Lần này các ngài tới làng Hodrong bằng yên. Ông chủ

làng tên là Bohām tỏ về hung dữ, nhưng sau thấy các ngài hiền-hậu chất-phác nên đem lòng mến phục và xin nhận thầy Sáu Do làm anh em. Thầy Sáu Do nhờ Bohām dẫn đường đến miền xa hơn, các đạo sĩ tới làng Konphare. Ở đây gặp ông Khiêm, chúa cả «xứ Mọi» có tiếng hung dữ bạo ngược. Khiêm được chính-phủ Việt-Nam hồi ấy tín nhiệm. Khiêm xử đối tử tế với các đạo-sĩ, xin nhận hai cha làm cha con, thầy Sáu Do làm anh em (1). Các ngài xin ông Khiêm dẫn các ngài đi xa hơn vì ở Konphare có nhiều người Việt-Nam buôn bán sợ e phải bị bắt giải về Bình-Định. Ông Khiêm đưa các ngài đến một làng gọi làng Kongkolong, chủ làng này là bạn-hữu của ông Khiêm, Bliu chủ làng Konkolong nghe ông Khiêm giới-thiệu, các ngài ở từ nơi xa xôi nghìn dặm tới đây để đem hạnh-phúc cho dân Thượng Nghe vậy Bliu nhường cho các đạo sĩ và những người tùy-tùng khu rừng rậm rạp cách xa một chút. Các đạo-sĩ dựng lên giữa rừng xanh một cái chòi. Chòi này ngăn làm hai, một phòng để làm nhà ở, một phòng để làm nhà nguyện, đó là Thánh-Đường đầu tiên trên xứ Bahnar.

Tháng 10-1850 cha Dégout và Dourisboure lên « Mọi » cha Dégout đã 45 tuổi tới Bình-Định được 20 năm và cha Dourisboure 25 tuổi mới đến Bình-Định có 3 tháng. Hai cha lấy làm sung sướng lúc gặp thầy Sáu Do ở Bahnar xuống rước các ngài ở Sòng-Ba. Thầy Sáu dẫn hai cha theo đường thầy đã khám phá trước. Dọc đường cha Dégout vì đã có tuổi nên bước đi lại ngã còn thêm phần rét hành hạ, thầy Sáu Do cũng phải bị nạn chông của Mọi đâm sâu giữa bàn chân, máu ra nhiều, băng bó cũng vô công hiệu, thầy sầm mặt bước đi không được nữa, phải nhờ người Bahnar khiêng vào làng rồi nhờ cậy người Thượng kiếm lá băng bó.

Lúc thầy Sáu Do đã bớt đau ; các ngài lại băng rừng thẳng tới Konkolong (2). Nơi đây bốn cha, các thầy và các chủng-sinh ở xúm

(1) *Dourisboure : «Les sauvages Ba-Hnars»*. 25.

(2) *Tiếng Thượng « Kon » nghĩa là làng, người ta có thể nói Konkolong hay Kolong cũng đ ợc. Dourisboure gọi Konkolong là Ko-tang xem Dourisboure : Les sauvages Ba-Hnars. 29) (1) và 45.*

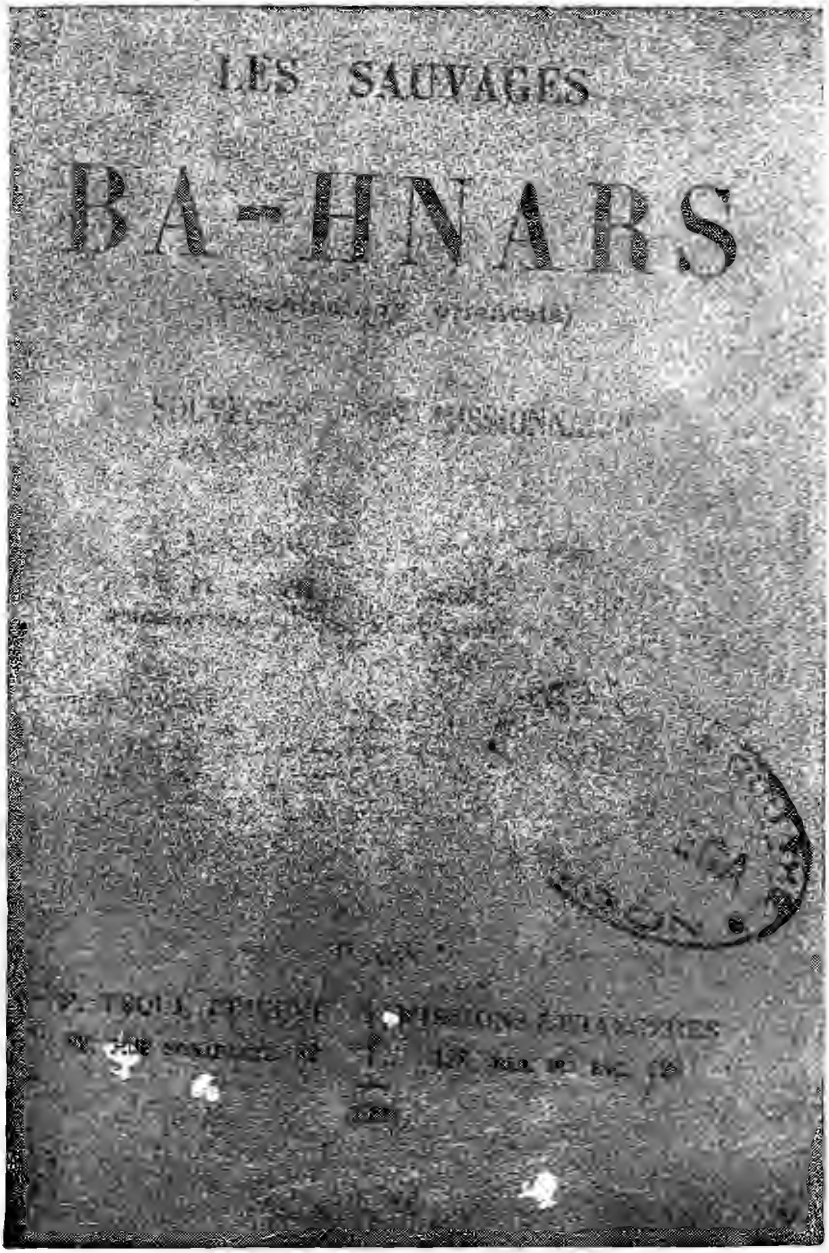

28.— Hình bìa cuốn « Mọi » Ba-Hnars của thừa-sai Dourisboure. Sách này vạch lại thời-đại phôi-thai của việc Truyền-giáo ở địa-phận Kontum. Thừa-sai Dourisboure sinh năm 1824 và mất năm 1890.

xít trong một chòi nhỏ giữa rừng. Các ngài vì phải nằm đất rét lạnh, vì thuốc thang không có nên thường bị sốt rét nặng: mặt bủng, da vàng, bụng to, má cóp trông chẳng ra hình người.

Ở Konkolong đã lâu mà không làm quen được với Thổ dân để học tiếng, và giảng-đạo cho họ, đó là một mối lo của các ngài. Có một lần các cha các thầy gặp một ông chủ làng trên là Hmor, ông này từ Konkosâm đến Konkolong để thăm ông Bliu. Hmor thấy cách ăn ở của các cha các thầy nên đem lòng mến phục và mời các ngài đến ở làng ông. Về sau Hmor, vợ con và dân làng trở lại đạo khá đông. Ở tại làng Konkosàm các đạo-sĩ lo học tiếng và làm quen với thổ dân. Đức cha Cuénot đặt cha Combes làm bề trên, địa phận Bahnar và dạy người đặt trụ-sở tại làng Konkosàm. Cha Dégout và thầy Sáu Do ở làng Rohai. Cha Fontaine ở làng Thu, Cha Dourisboure ở Kontrang.

Sau những năm làm việc vất-vả thầy Sáu Do trở về Bình-Định chịu chức linh-mục năm 1853. Cũng trong năm ấy, người trở về lại Bahnar, cha Do là người có công nhất trong việc truyền-giáo ở đất Thượng (2). Chính Cha Dourisboure cũng như dân Bahnar, công-nhận điều ấy.

Lúc người trở về Bahnar người ở tại làng Breng gần Rohai tức là tỉnh Kontum. Thấy dân làng cứng lòng không trở lại đạo, ngài liền tung tiền của và báu-vật ra để chuộc tôi mọi đem về, ra công giáo-hóa chúng về tinh-thần công-giáo cùng dựng vợ gả chồng cho chúng lại, lập làng Rohai cho người « Thượng » và sai thầy Thám em của người với vài thầy khác và các chủng-sinh đi cất chòi tại Daktum vì nơi đây có đồng ruộng mênh-mông. Người cũng gởi một người Thượng đến ở để khai phá đất hoang rồi lập làng Kontum.

---

(1) Louvet : trong đoạn nói về việc truyền-giáo ở miền Thượng không nói đến tên cha Do, nhưng chỉ nói đến các Cha Combes và Dourisboure. « La Cochinchine religieuse ». II, trang 145.

Tính người thổ dân ưa thong-dong không ưa cầy cấy, nên chính cha Do tập cho họ cầy bừa gieo vãi gặt hái và luyện tập chúng chịu khó làm ăn và tránh việc dị-đoan.

Xưa kia người Thượng chỉ dùng hai tay phát rừng, tỉa lúa, nên không đủ ăn, họ không dám bắt trâu bò cày bừa, vì sợ thần phạt, thấy người Thượng hay tin dị-đoan như vậy, chính cha Do biểu chú giúp và đầy tớ bắt trâu bò cày tỉa lúa, đến mùa gặt được nhiều lúa, nhiều ngô mà không thấy thần giáng tai họa xuống cho ai hết, chúng liền kéo nhau đến xin cha Do giúp cho chúng cặp trâu, đôi bò để làm ruộng ; vâng lời ngài, dân Thượng làm ăn có kết quả, hay được mùa và chẳng còn phải túng đói như xưa.

Cha Do cũng dẫn người Việt-Nam lên lập gia cư đông ở đây và trông sẽ làm gương sáng cho thổ dân về sự kính Chúa yêu người.

Về sau vào khoảng năm 1885 lúc Văn-Thân tàn-sát đạo Công-giáo, dân sự phải khốn khổ quá nên có hằng trăm người thoát thân lên « Mọi ». Chính cha Cảnh đi cứu giúp họ và đến ở Rohai. Người Việt tự-do đi lại buôn bán sinh nhai. Hầu hết các làng Việt-Nam trên xứ này đều do các linh-mục Công-giáo sáng-lập.

4. THỪA - SAI PHÁP VÀ GIÁM - MỤC LEFEBVRE ĐƯỢC PHÓNG THÍCH

Ngày 25-2-1843, chiếc tầu Pháp Héroine vào Cửa-Hàn. Thuyền trưởng Lévêque, nhờ một bức thư của Thừa Sai Chamaison được biết hiện có 5 thừa sai bị giam tại Huế. Mặc dù không có chỉ-thị của chính-phủ, ông Lévèque vẫn cương quyết đòi Việt-Nam phóng thích cho các Thừa Sai. Ông quan có trách nhiệm về Hải-cảng Cửa-Hàn, với một giọng bỡ ngỡ trả lời cho Lévêque biết không có một Thừa Sai Pháp nào bị giam cả, Lévêque đánh liều viết một lá thư cho bộ Ngoại-Giao Việt-Nam yêu cầu phóng-thích 5 thừa-sai Miche, Duclos, Galy, Berneux và Charrier.

Thiệu-Trị gởi thư đi các tỉnh tin cho dân chúng hay: « Pháp Hoàng lúc biết tội trọng của các ông Tây Dương Đạo Trưởng đã phái một ông quan Mọi đến van nài hoàng-đế Việt-Nam tha chúng. Hoàng-Đế khoan hồng tha cho nhưng với điều kiện là chúng không được tái phạm ».

Việc ông Lévêque can thiệp để đòi chính-phủ Việt giao trả lại các Thừa-Sai Pháp là một việc không trách ông ta được, người cùng một nước tự nhiên phải cứu giúp nhau trong những hoàn cảnh khó khăn.

Ngoài ra Đức Giám-Mục Lefebvre cũng được trả lại tự do. Lefebvre làm Giám-Mục phó của Đức cha Cuénot, người coi sóc địa phận miền Nam và người thường đặt trụ sở ở Cái-Nhum.

Cái-Nhum hồi ấy thuộc tỉnh Vĩnh-Long vì thế chính ông lãnh binh tỉnh nầy tổ-chức chiến dịch để bắt người. Hay tin người trốn thoát được nhưng một người giáo-hữu : Phêrô Dinh bị bắt, phải tra tấn dữ tợn ông đã cho lính biết chỗ trú ngụ của Đức Giám-Mục và 8 ngày sau ông tắt thở vì bị tra tấn.

Dù vậy cũng không làm sao bắt được vị Giám-Mục nên quan tuyên truyền cho dân chúng biết rằng : « Kẻ chăn phải biết hy sinh mạng sống vì con chiên mình », lý-luận Phúc-âm mà chúng dùng đã làm cho bổn đạo xôn xao, vả lại Đức Giám-Mục Lefebvre cũng theo dõi rất sát tình hình, người nhận thấy muốn cho quân lính khỏi phiền nhiễu con chiên bổn-đạo người cần phải đi nạp mình, nhưng người muốn đi gặp Thừa-Sai Fontaine ở họ kế cận, để giao giấy tờ và quyền chỉ huy địa phận miền Nam cho người, nhưng người đã bị bắt trước lúc người thi hành công việc. Điệu về Huế người phải giam ở Trấn-Phủ, sau lúc người lĩnh án tử-hình, người lại phải giam ở Khám-Đường, cùng lúc đó một viên thuyền trưởng Huê-Kỳ cỡi chiếc Constitution đến Cửa-Hàn yêu cầu trả lại tự do cho Đức Giám-Mục, nhưng không thành công ông này mới tin cho Thiếu-tướng hải quân Cécille coi đạo thuyền nước Pháp tại khu biển Trung-Hoa và Nhật-Bản. Thiếu-tướng ra lệnh cho Fornier, Duplan đi chiếc Acmène đến Cửa-Hàn thương thuyết với chính-phủ Việt-Nam ; Triệu-Trị vì sợ sự can-thiệp bằng vũ-lực của chính-phủ Pháp nên

mới trả Giám-Mục Lefebvre cho thuyền trưởng. Ông này đưa Giám-Mục về Tân-Gia-Ba.

Đang lúc đó Thừa-Sai Miche vào lại địa phận và trốn ở Lái-Thiêu. Miche nhờ một người công giáo gan dạ : Mathêo Gẫm lái một chiếc thuyền từ Saigon đến Tân-Gia-Ba để rước Đức Giám-Mục Lefebvre về địa phận. Ngày 23-5-1846 Giám-Mục Lefebvre, Thừa-Sai Duclos và ba thầy đại chủng viện mãn khóa ở trường Pinang lái một chiếc thuyền nhỏ vượt qua sóng gió của biển khơi chạy về Việt-Nam. Ngày 6-6-1846 sau lúc đã qua bao nhiêu nguy hiểm thuyền của Mathêo Gẫm đến Vũng-Tầu và nơi đây mới gặp nhiều việc trắc trở không phải do sóng gió gây nên nhưng do ở lòng sâu độc của loài người.

Mồng 7 thuyền vẫn ở Vũng-Tầu và đêm lại vượt qua điếm Thương Chính, nhưng vì thuyền có vẻ khả nghi, hoặc vì người Trung-Hoa ở Tân-Gia-Ba đã bán tin cho các nhân-viên thương chính nên đò mới bị chận để khám xét. Một hai nén bạc gí vào túi các nhân-viên bịt được miệng họ và thuyền được tự do lên Saigon. Không may lúc ấy thuyền phải gió ngược và các nhân-viên sau lúc ăn hối lộ lại tỏ vẻ ăn năn vì nếu câu chuyện vỡ lở họ rất có thể phải án tử, nên chạy theo bắt thuyền của Mathêo Gẫm. Giám-Mục Lefebvre phải điệu về Huế và Thừa-Sai Duclos mắt ở Saigon. Đức Giám-Mục phải án tử hình một lần thứ hai, phải giam ở Khám-Đường 10 ngày (8-1846) và nhiều tháng ở Cung-Quán. Sau cùng Thiệu-Trị lại ân xá cho Giám-Mục và bắt ngài phải trở về lại Tân-Gia-Ba.

5. MATHÊO LÊ-VĂN-GẨM TỬ ĐẠO

Mathêo Lê-văn-Gẫm sinh ở Gò-Công, tên thật là Lê-văn-Bôi, lúc Giám-Mục Lefebvre phải về Huế, Mathêo Gẫm phải giam ở Saigon và phải án tử. « Lê-văn-Bôi đã lỗi luật nước vì theo Tả Đạo, vì buôn bán với ngoại quốc, và đã đem Tây Dương đạo trưởng vào nước. Nó không chịu quá khóa nó không chịu hối cải. Vì vậy qua sang năm nó sẽ bị trảm-quyết, chiếu theo đạo dụ của Hoàng-Đế ».

Trong sáu tháng trước lúc xử, các quan ở Saigon hết sức khuyên bảo Mathêo Gẫm bỏ đạo, nhưng vô hiệu quả. Ngày 11-5-1847 ngày vui mừng nhất trong đời, Mathêo Gẫm vận lễ-phục để đi đến pháp-trường. Quan có đến dụ dỗ một lần cuối cùng trước lúc xử.

— Nếu ông bỏ đạo, tôi sẽ viết thư ngay cho Hoàng-Đế, như thế ông khỏi phải bị xử.

— Xin quan cứ đem tôi đi xử, vì tôi nhất định không bao giờ sẽ bỏ đạo.

— Ông không có tội gì hết, chỉ vì ông là công-giáo nên ông phải bị xử, bây bỏ đạo đi là yên chuyện.

— Bẩm quan lớn tôi là người công-giáo tôi đã giữ đạo ngay từ hồi còn thơ ấu, tôi sẽ không bao giờ bỏ đạo dù phải chết cũng không.

— Vậy thì ông hãy đi đến pháp trường, chính luật nước xử ông chứ không phải tôi xử ông. Tôi rất thương-hại cho vợ con ông.

Mathêo Gẫm hớn hở đi đến nơi xử, ông đã xưng tội nhiều lần ở trong tù. Trên đường đi đến Chợ-Quán, Gẫm nom thấy vị linh-mục đã đến thăm ông ở trong tù.

Ông cúi đầu xuống đang lúc vị linh-mục một cách kín đáo đưa tay ban phép giải tội cho ông. Thế rồi Gẫm quỳ xuống cầu nguyện trong một chốc lát rồi ra dấu cho lý hình thi hành phận sự.

Mathêo Lê-văn-Gẫm được Đức Leo phong chân-phúc ngày 27-5-1900 (1)

6. PHÂN CHIA ĐỊA PHẬN (1844)

Lúc Đức Giáo-Hoàng Grégoire XVI còn là một vị Giáo chủ ở Bộ Truyền-Giáo người muốn chia địa phận miền Nam mà xưa kia gọi là địa phận Đàng Trong » ra nhiều địa phận. Trước năm 1844 địa phận miền Nam

(1) *Lễ kính nhớ ngày 11-5 hằng năm.*

gồm các tỉnh ở phía Nam sông Gianh nghĩa là hầu hết các tỉnh ở Trung và Nam-Việt, thêm vào đó địa phận Cao-Mên bây giờ. Theo lời yêu cầu của Tòa Thánh, Giám-Mục Cuénot chia địa phận miền Nam ra làm 4 địa phận : Địa phận Huế (1850) gồm các tỉnh Quảng-Bình, Quảng-Trị, Thừa-Thiên được đặt dưới quyền của Đức Giám-Mục Pellerin. Địa phận Qui-Nhơn (1844) gồm các tỉnh còn lại của Trung-Việt, Đức Giám-Mục Cuénot cai trị địa phận này. Địa phận Saigon (1844) gồm có lục tỉnh Nam-Việt đặt dưới quyền cai-trị của Đức Giám-Mục Lefebvre và địa phận Cao-Mên (1850) được tách ra khỏi địa phận miền Nam.

7. NHỮNG NĂM CUỐI CÙNG CỦA THIỆU TRỊ (1847)

Mặc dù chính-phủ Pháp lãnh đạm với việc truyền-giáo nhưng lúc nhận thấy dân chúng Pháp nhờ báo chí đăng tải tin tức, lấy làm phẫn uất vì người đồng hương của họ phải chính-phủ Việt-Nam xử đãi một cách tàn ác và vô nhân đạo. Nếu những người đồng hương của họ là những người thường dân, buôn bán thì họ cũng lấy làm phẫn uất rồi, huống nữa các kẻ bị bạc đãi và tàn sát lại là các Thừa-Sai, là những hạng người thuộc về thành phần trí thức trong xã-hội Pháp và hạng người này chỉ có mục đích đi truyền-giáo. Vì để bình vực những hạng người sau đây chính-phủ Pháp cương quyết đòi chính-phủ Việt-Nam chấm dứt tình trạng nói trên.

Lapierre và Rigault de Genouilly đem hai chiến thuyền La Victorieuse và La Gloire đến thị oai ở Cửa-Hàn. La Pierre gởi thư phản đối hành động dã man của chính-phủ Việt đối với các Thừa-Sai và yêu cầu Việt-Nam noi gương Trung-Hoa để cho dân chúng tự do hành đạo Công-giáo (1). Thiệu-Trị một tháng sau mới trả lời. Trong

---

(1) Trung-Hoa và Pháp có ký hiệp-ước thương-mại và thân thiện tại Whampoa ngày 24-10-1844. Đúng theo tinh-thần của Hiệp-ước nhà vua ra sắc-lệnh tại Bắc-Kinh ngày 20-2-1846 cho phép dân chúng được tự-do xây-dựng nhà thờ và tự-do hành đạo.

Maybon : « L'Histoire moderne et contemporaine du pays d'Annam » 142.(1)

tháng đó Thiệu-Trị mới huy động lực lượng quân sự ở Cửa-Hàn đón tiếp người Pháp. Nhưng mục đích Thiệu-Trị là mời nhân viên hai chiến thuyền Pháp đến dự tiệc tại hải cảng và đang lúc tiệc trà vui vẻ bộ đội sẽ vào giết sạch tất cả các người Pháp. Lúc đó theo Thừa-Sai Louvet (1) một thầy giảng viết một bức thơ bằng tiếng La-Tinh cho người Pháp hay công chuyện để đề phong. Họ không đến dự tiệc vì thế không thể thực hành được phần thứ nhứt trong chương trình, các quan vẫn tiếp tục thi hành phần thứ hai.

Đoàn chiến-thuyền Việt-Nam gồm 5 chiếc tối tân và 100 chiếc ghe bao vây hai chiếc tàu Pháp. Lapierre thấy thế mới gởi một sĩ-quan đến tin cho tư lệnh của chúng ta hay rằng : «Nếu các ghe không ngừng lại ông sẽ cho lệnh bắn». Nhưng quân ta không đếm xỉa gì đến tối hậu thư đó nên quân Pháp mới khạc đạn vào chiến thuyền Việt-Nam. Lập tức Việt-Nam bắn trả. Sau cuộc hải chiến ấy hai chiến-thuyền Pháp đã ra đi và để lại nhiều hiệu quả tai hại.

Không ai trách người Pháp nếu họ can-thiệp cho người đồng hương của họ được xử đãi cách nhân-đạo hơn, cũng không trách họ nếu họ dùng phương pháp ngoại-giao để yêu cầu chính-phủ Việt-Nam kính trọng sự tự do Tín-ngưỡng của con người. Nhưng cái việc ngoại giao ấy không phải là dễ, nhất là đối với các ông vua độc tài như Minh-Mạng, Thiệu-Trị, Tự-Đức, vì vậy nếu không khéo công việc can-thiệp của các ông sẽ gây nên tai hại cho người Công-giáo. Việc Lapierre ra lệnh bắn vào các chiến-thuyền Việt-Nam là một việc tự vệ. Sự liên lạc giữa hai nước Việt-Pháp đã có phần khó khăn thì do đó lại trở nên khó khăn thêm.

Việc một thầy giảng đưa thư cho thủy-thủ ngoại-quốc để phát giác mưu mô của chính-phủ Việt-Nam đối với họ, là một hành động thiếu khôn ngoan. Biết bao sử-gia đã giựa trên sự-kiện lịch-sử nầy để quả quyết người công-giáo theo Tây.

Lúc được tin hải-quân Việt-Nam thắt trận ở Cửa-Hàn, Thiệu-Trị nổi

(1) *Louvet La Cochinchine religieuse. II. 167.*

giận, bao nhiêu đồ đạc kỷ-niệm của người Pháp đều đem phá-hủy. Vì không thể chém giết người Âu, Thiệu-Trị sai người vẽ những hình người Âu rồi cho lệnh bắn vào những hình ấy để thỏa-mãn sự tức giận của mình (1). Rồi Thiệu-Trị ra đạo dụ bắt hết các giáo-sĩ giết hết các người phương tây ở trong nước. Cứ mỗi đầu người Pháp là 30 đính bạc ai chém được nhiều ít tùy theo số mà lãnh thưởng (2). Nhưng các quan cũng không thi hành lệnh của vua một cách gắt gao. Ở gần thành Huế có một đôi người bị bắt; ở Quảng-Ngãi có một trung-tá (3) xin từ chức và tuyên bố rằng tôi bỏ cấp bậc của tôi, không thà tôi bỏ đạo. Ở Phú-Yên có hai binh-sĩ phải kéo bừa qua Thánh-Giá nhưng họ nhất định không quá khóa. Trong các tỉnh khác dân chúng dùng tiền để mua sự tự-do hành đạo.

Thiệu-Trị bị sốt và mất hôm 4-11-1847. Thiệu-Trị có 29 người con. Người con cả tên là Hoàng-Bảo không được lên nối ngôi nhưng người con thứ tên là Tự-Đức được cầm quyền cai trị.

II. ĐỜI SỐNG CÔNG-GIÁO Ở BẮC-VIỆT (1841-1847).

1.— TỰ DO HÀNH ĐẠO

Lúc Giám-Mục Retord nghe tin nhờ sự can-thiệp của Favin Lêvêque nên triều đình Huế đã phóng thích 5 Thừa-Sai Pháp bị giam ở kinh-đô, người liền ra lệnh cho các linh-mục của người đi giảng-đạo cách công-khai ở Bắc-Việt. Giám-mục và các linh-mục đi từ tỉnh nầy qua tỉnh khác và các ngài đã ở lại trong các họ chính. Các giáo-hữu ở các họ lân cận sung-sướng đến để gặp các ngài và nhất là để xưng tội.

Tới đâu Giám-Mục Retord cũng cho dựng một cái chòi bằng rơm và

---

1) Louvet : «La Cochinchine religieuse» II, 167.

2) Nam-Xuân-Thọ : «Phan-Thanh-Giản » 48.

3) Louvet : «La Cochinchine religieuse» II, 168.

trong chòi ấy một bàn thờ. Bổn-đạo hết sức trang-hoàng bàn thờ thật tráng-lệ. Trong chòi này, bổn-đạo tập trung để đọc kinh, đi đàng Thánh-Giá và nghe dạy đến thâu đêm, đến sáng họ tề tựu đông đủ để nghe giảng và xem lễ. Đang lúc lễ các thiếu-nữ ngay từ đời ấy đã biết hát những bài ca-ngợi đạo-đức. Những giáo-hữu ở xa đến, ban đêm họ ngủ ở nhà thờ và ban ngày, nhà thờ cũng là nơi ăn uống và nghỉ chân của họ. Đang lúc đó Thừa-Sai đi thăm các bổn-đạo.

Trên nét mặt họ thấy rõ sự vui-mừng hớn-hở, họ đua nhau dâng cho các ngài những lễ vật và kể lại tất cả cho các ngài nghe những nỗi lo-lắng sợ hãi trong thời kỳ bắt đạo, tất cả đều nói lên lòng thành-kính và yêu-mến sâu-xa của anh em công-giáo đối với các Thừa-Sai, những người thay mặt Chúa để dẫn đưa họ trên đường thiêng-liêng. Vào buổi chiều các thầy giảng cách phần cho các trẻ em sắp chịu lễ lần đầu và những người sắp chịu phép rửa tội. Cảnh làng trong những ngày các thừa-sai tới viếng thật là tưng-bừng nhộn-nhịp. Việc chính mà các Thừa-Sai lo trong những ngày viếng thăm là việc xưng tội. Họ xô đẩy, dành nhau để chiếm chỗ xưng tội. Một hôm ở Kẻ-Đàm thấy sự hỗn-độn như thế, Giám-Mục Retord gọi một thầy Sáu rồi nói nhỏ với thầy thế nào chẳng biết, nhưng thầy tuyên-bố với bổn đạo như sau : «Chỉ những người trộm cướp, những kẻ có trọng tội mới được xưng tội với Đức Giám-Mục », lập tức có 50 người bao vây tòa giải-tội của Giám-Mục và tự xưng mình là kẻ trọng tội hơn ai hết.

Nhiều lúc người ta tin cho Giám-Mục hay có 5 hoặc 6 người cứng lòng không muốn ăn-năn trở lại, Giám-Mục Retord mới dùng đến những phương-pháp lớn lao, những phương-pháp nầy sẽ vô hiệu quả nếu giáo-hữu không có lòng đạo, Giám-Mục cho biết người sẽ ban phép lành cho toàn thể anh em giáo-hữu trong làng và người sẽ làm lễ cầu-nguyện cho họ, nhưng các ngài từ chối không ban phép lành cho con cái của những người không chịu đi xưng tội chịu lễ và các ngài cũng ngăm sẽ không làm lễ theo ý cầu-xin của họ. Nếu phương-pháp ấy không có kết-quả, người truyền cho bổn đạo đi đàng Thánh-

Giá để xin Chúa làm cho kẻ cứng-cỏi được trở nên mềm-mại, lời kinh của họ còn cảm-động hơn lời khóc-than của dân Do-Thái ở bên bờ sông Babylone.

Trong những ngày lễ trọng các giáo-hữu tập-trung đông-đảo như ngày hội. Giám-Mục Retord hành-lễ ngoài trời ở trên một bục cao. Thế rồi trước lúc bế-mạc các cuộc viếng thăm của các linh-mục họ còn tổ-chức những cuộc rước kiệu linh-đình trọng-thể. Dân-tộc Việt-Nam chúng ta ưa những cuộc hội-họp tưng bừng, những mầu sắc rực-rỡ: Cờ quạt, chiêng-trống, thanh-la, pháo lệnh, gươm-giáo bằng gỗ, sơn đỏ mạ vàng... Tất cả những thứ ấy tạo ra một cảnh náo-nhiệt, sầm-uất và lôi kéo dân chúng đến dự những cuộc lễ nghi công-giáo..

Lúc các Thừa-Sai bỏ xứ ra đi cuộc đời trầm-lặng trở về lại với anh em giáo-hữu, họ ước lệ đưa các Thừa-Sai ra tận đầu làng, một nhóm chừng 25 đến 30 người đưa các Thừa-Sai đến xứ lân-cận, thường thường các ngài đi ban đêm, giáo-hữu cầm đuốc soi đường, họ vừa đi vừa hát vang cả một góc trời. Dân làng trông thấy xì xào to nhỏ với nhau: « ông Chúa đạo đang đi qua».

Giám-Mục hành-động như thế trong thời-kỳ cấm đạo thật là táo-bạo, thường thường người công-giáo tin cho ông chánh-tổng hoặc ông lý-trưởng trong làng biết và xin phép các ông cho tổ-chức những lễ-nghi tôn-giáo trong làng. Nếu các ông vui lòng ban phép, các người công-giáo cám ơn các ông bằng cách xá các ông thật sâu, nếu các ông hăm-dọa thì phải dâng lên các ông vài nén bạc, lập tức hòa-bình sẽ được ký-kết giữa các ông và công-giáo, các ông Trấn-Thủ Nghệ-An, Hà-Nội và Nam-Định muốn đàn-áp những tổ-chức tôn-giáo kể trên, ít ra các ông cho dân-chúng biết các ông muốn ngăn-cấm các việc ấy, các ông ra một chỉ-thị cấm hành-đạo và ông Trấn-Thủ Nam-Định hạ lệnh vây làng công-giáo Vĩnh-Trị, nhưng chỉ có ba người bị bắt. Các Thừa-Sai Masson, và Barbier phải đi trốn-tránh trong 4 hôm rồi đâu lại hoàn về đó, các Thừa-Sai vẫn được bình-an giảng-đạo.

Vào dịp lễ Sinh-nhật năm 1844 Giám-Mục Retord phong chức nhỏ cho nhiều thầy, những rường cột ngày mai của Giáo-Hội Bắc-Việt.

2. HOẠT-ĐỘNG CỦA GIÁM-MỤC RETORD LIÊU

A.— Trồng đậu ở Hoàng-Nguyên.

Thừa-Sai Charrier trước kia bị giam ở Huế đã được phóng-thích nhờ sự vận động của Favin Lévêque, về Pháp trong một thời gian rồi người trở lại Bắc-Việt. Anh em công-giáo đã tiếp rước người với những tiếng hoan hô vang trời dậy đất. Họ đã kéo nhau vào nhà thờ và hát bài tạ ơn Chúa với một giọng sấm sét.

Một vài tháng sau thừa-sai André Castex đến Bắc-Việt, theo lời yêu cầu của Giám-Mục Retord người mang theo thuốc trị bệnh đậu mùa. Dân tộc Việt-Nam chúng ta chưa biết đến thứ thuốc nầy vì thế mỗi năm bệnh đậu mùa đã gieo rắc sự chết giữa dân chúng không phải là ít. Việc trồng đậu theo lối y-tế Âu-Châu đã được đem áp dụng tại Hoàng-Nguyên.

B.— Thừa Sai Titaud.

Trong ba năm Giám-mục Retord đi viếng thăm địa-phận từ tỉnh Sơn-Tây cho đến Thanh-Hóa. Người đi đến đâu bổn đạo cũng thi nhau đón tiếp cách công khai và long trọng.

Sau người có đến Phùng-Khoan một họ ở giữa Hà-Đông và Hà-Nội, lúc ấy ở Phùng-Khoan có đến 4 Thừa-Sai trong số đó có Thừa-Sai Titaud đang lúc các ngài đang dọn hành lý để đi nơi khác, chỉ còn uống với nhau một chén trà tiễn biệt có người tất tả chạy đến tìm Giám-mục cho biết ông chánh tổng đang dẫn một đoàn người cầm dùi gậy đi đến. «Vậy thì chúng ta đóng cửa lại nói nhỏ tiếng, và cứ tiếp tục uống trà.» Bỗng có tiếng gõ cửa rồi đoàn người tràn vào nhà, Giám-Mục Retord lanh như con sóc chui ra cửa sau phóc qua tường rồi chạy trốn vào khu vực khác trong làng. Thừa-Sai Titaud không may phải bắt. Tất cả các phụ-nữ lúc ấy đã trở nên những chiến-

sĩ để giải phóng thừa-sai nhưng ông chánh tổng đã khôn khéo dẫn Titaud vào giữa một làng ngoại. Đang lúc đó, Retord với 15 người đến họ Kẻ-Sặt và tìm cách giải phóng Titaud, bổn đạo vì sợ Giám-Mục phải bị bắt nên ngăn cản ngài và xin ngài đi ẩn lánh một nơi kín để họ an dạ tìm cách giải phóng cho Thừa-Sai Titaud. Lúc ra đi người để lại một số bạc hầu chuộc tự-do cho Thừa-Sai.

Thế rồi ngày mai lại, giữa sự bỡ ngỡ của người, giáo hữu sung sướng kiệu Thừa-sai Titaud trên một chiếc võng, đến gặp Giám-mục Retord. Suốt cả đêm bổn đạo đã van nài ông chánh tổng đến nỗi ông lấy làm cảm động và nhất là lấy làm sung-sướng nhận lấy 16 nén bạc mà giáo-hữu đã chuộc vào tay ông. Nhận thấy 16 nén bạc là một số tiền khá quan trọng họ muốn giựt lại số tiền nầy ; họ cáo với quan trên : ông chánh tổng đã vô cớ xâm nhập nhà dân sự và để ăn tiền hối lộ, lúc phân xử, quan trên đã hiểu tất cả câu truyện và yêu cầu ông chánh tổng trả 5 nén bạc cho Giám-mục Retord, và 5 nén cho giáo-hữu.

C.— Kinh Lạy Cha.

Giám-Mục Retord không những ham giao thiệp với anh em giáo-hữu người còn ưa giao-thiệp với anh em bên lương, họ phục người vì người nói tiếng Việt thạo, đã thế lại thông nho, một hôm quan đến thăm Giám-Mục với tất cả lễ nghi, ngoài việc dâng quà còn phải đọc một bài diễn-văn.

Lúc nghe xong bài diễn-văn, Giám-Mục Retord tỏ lời ca ngợi, ông quan chắp hai tay trước ngực và ngúc lia lịa tỏ vẻ cảm động hài lòng. Giám-Mục Retord lại nói tiếp rằng : « Quan đã viết một bài tuyệt bút ». thế rồi Retord đọc thuộc lòng bài diễn-văn mà ông quan vừa mới đọc. Ông nầy lấy làm cảm phục trí nhớ của Giám-Mục, ông nói :

« Thưa ngài. Tôi chỉ là một kẻ ngu đốt đối với ngài, đọc thuộc một bài diễn-văn khó hơn là viết bài diễn-văn ấy ra.

— Tôi đã đọc lại bài diễn-văn của quan xin quan chiếu cố đọc lại bài diễn-văn của tôi.

Thế rồi với một giọng trang nghiêm Giám-Mục Retord đọc kinh Lạy Cha bằng tiếng La-Tinh. Lẽ tự nhiên ông quan không hiểu được chữ nào và xin miễn khỏi phải đọc lại.

Giám-Mục Retord cười và nói : «Vậy thời chúng ta hãy nói qua câu truyện khác.»

D.— Lạc Thổ (1).

Không những Giám-Mục Retord đi thăm bổn đạo ở đồng bằng người cũng chịu khó đi thăm bổn đạo ở Lạc-Thổ : Một miền núi hiểm trở, miền núi nầy làm biên giới tự nhiên cho Bắc-Việt và Thượng Lào. Năm 1846 trong miền nầy có 15000 bổn đạo ở dưới sự coi sóc của linh-mục Việt-Mam. Đi theo Giám-Mục có 3 Linh-Mục Việt-Nam và hai thừa-sai : Legrand de la Liraye, Titaud và 20 thầy Giảng.

Ở trong những làng công-giáo miền Thượng ngài cũng theo phương-pháp giảng đạo như trong các làng ở đồng bằng chỉ có khác một điều là hoàn cảnh ở đây có khác nhất là về đời sống luân-lý : Người bắt các người tai mắt trong các làng công-giáo phải ký giấy để tổ chức việc hôn nhân theo lề luật công-giáo, hạn chế việc mua bán rượu mạnh. Ngài về thăm Cửa-Bạng, một nơi đã được giảng-đạo từ đời cha Đắc-Lộ, rồi về Ninh-Bình. Cũng trong thời gian nầy cha Tuấn bị bắt ở Nam-Định, phải trả cho quan 250 nén bạc để mua tự-do cho người, cha Cẩm bị bắt ở Phúc-Nhạc, người phải kết án tử hình, cũng chính lúc nầy ở Bắc được tin Giám-Mục Lefebvre bị giam ở Huế và phải án tử hình, lại được Thiệu-Trị ân-xá, cho thuyền chở người về Tây-Gia-Ba. Sự kiện nầy thúc giục các Thừa-Sai gan dạ hơn trước. Các ngài tiếp tục giảng đạo một cách công-khai cho dân chúng.

---

(1) Degeorge : «A la conquête du Châu — Laos» Hongkong 1926.

III.— PHÂN CHIA ĐỊA-PHẬN

Giám-Mục Retord nhận thấy địa phận Tây Bắc quá rộng không thể một mình người cai trị tất cả, nên người mới xin Tòa Thánh phân chia địa phận, ngày 27-3-1864 Đức Giáo-Hoàng đã chia địa phận Tây-Bắc ra hai địa phận, địa phận Hà-Nội và Địa phận Vinh, Địa phận Hà Nội do Đức Giám-Mục Retord cai-trị và địa phận Vinh gồm có tỉnh Thanh-Hóa, Nghệ-An và quận Bố-Chính do Giám-Mục Gauthier cai quản. Sau lúc phân chia địa phận đức Giám Mục Retord đã chọn Thừa-Sai Charles Hubert Jeantet làm Giám-Mục phó.

Mặc dù là trong lúc cấm đạo Giám-Mục Retort cũng đã tổ chức lễ phong chức một cách long trọng có tất cả là 20 linh-mục Việt-Nam, hai Thừa-Sai và hai Giám-Mục, không kể tân giám-mục. Đến dự lễ có đến 10.000 người công-giáo và nhiều anh em bên lương, sau cuộc phong chức tất cả những người ấy đều được mời dự tiệc, phải dọn đến 1.900 bàn mỗi bàn là một mâm 6 người (1). Sở dĩ có dọn được một bữa tiệc to lớn như thế là nhờ sự dâng cúng của bổn-đạo. Tối lại có những cuộc rước đèn đốt pháo bông, mừng đức Tân Giám-Mục. Tất cả những lễ nghi tưng bừng ấy chứng-minh một phần lòng sốt sắng và mộ đạo của dân Việt và nó là một nguồn an ủi cho các Thừa-Sai sau những năm lao nhọc truyền-giáo.

CHƯƠNG XX

CẤM ĐẠO DƯỚI ĐỜI TỰ-ĐỨC

I.— NHỮNG NĂM ĐẦU TIÊN CỦA TỰ-ĐỨC (1848-1858)

1.— ĐỨC-ĐỘ CỦA TỰ-ĐỨC.

Lúc Thiệu-Trị mất, người con thứ hai của ông là Hồng-Nhậm lên nối ngôi và đặt niên-hiệu là Tự-Tức. Sứ Tàu đến Huế phong vương cho ông ngày 10-9-1849.

(1) *Launay : «Mgr Retord et le Tonkin Catolique» 195.*

Vua Tự-Đức với vận-mệnh nước nhà thật là quan-trọng ; cần phải biết rõ Tự-Đức là ai để xét-đoán công-việc của ông cho khỏi sai lầm. Theo Trần-Trọng-Kim ông Tổng-Đốc Thân-Trọng-Huề đã được trông thấy dong-nhan của Tự-Đức và đã tả ra chân-dung của Tự-Đức. Theo ông, Tự-Đức không phải là một người tàn-ác, nhưng có nhiều tài-liệu lịch-sử khác lên án Tự-Đức. Nếu so-sánh Tự-Đức với Minh-Mạng, chúng ta nhận thấy Tự-Đức không độc-tài bằng Minh-Mạng và không có một mối thù-hằn đối với người công-giáo như Minh-Mạng. Chúng ta nhận thấy Tự-Đức là một người sáng-suốt biết dùng người và trọng người.

Đình-thần của Tự-Đức có những người trung-liệt như Phan-Thanh-Giản, Nguyễn-Tri-Phương, các thừa-sai hồi ấy đã ca-tụng tài-đức của hai ông. Đứng trước lịch-sử Tự-Đức đối với hai ông chỉ là một nhân vật tí hon (2).

Nhưng ngoài ra hai ông ấy phần đông các đình-thần là những người không am hiểu thời thế và dù thế lực của chúng ta kém hèn thật, nhưng cũng còn có thể cải cách duy tân để theo kịp các nước Âu-Mỹ. Đang lúc các nước thiên hạ lo mở mang thương-mại, công-nghệ, cơ-khí, khoa-học, còn mình đây thì khi đứng khi ngồi, khi tỉnh khi say, chỉ biết có một việc từ chương khoa cử. Bàn đến quốc-sự triều-đình ta chỉ biết đến Nghiêu, Thuấn, Hạ, Thương, Chu, rồi cứ ngạo nghễ tự xưng mình hơn người, cho thiên-hạ là dã-man tứ-rợ.

Các đình thần bấy giờ là những hạng người như thế cả. Trong số đó có những người đã đi ra nước ngoài trông thấy cảnh tượng thiên hạ về nói lại thì các cụ ở nhà cho là nói bậy làm hủy hoại mất kỷ cương, như năm 1866, một người công-giáo, ông Nguyễn-Trường-Tộ sau lúc đi du học ngoại-quốc đã làm mấy bài điều trần kể hết cái tình thế nước mình và cái cảnh tượng của các nước người rồi xin vua hãy mau cải cách mọi việc không thì

(2) *Schreiner : «Abrégé de l'histoire d'Annam» 126.*

nước mắt. Vua giao những tờ điều trần ấy cho các quan duyệt-nghị. Đình thần cho Nguyễn-Trường-Tộ nói càn, không ai chịu nghe. (1) Ông Tộ chỉ là một trong lớp người thành thực yêu nước muốn cải cách đời sống quốc gia cho kịp thời, nhưng ông Tộ cũng như những lớp người khác, nào Nguyễn-đức-Hậu, Nguyễn-Điều, Nguyễn-Hiệp, Đinh-văn-Điền, Lê-Đình, Phan-Liêm, Bùi-Phủng điều bị đình-thần cản trở.

Chính các ông đại thần ấy dối vua hại nước đáo để. Một viên đại-tướng Pháp hồi đó là «Le Myre de Viller viết thư dâng vua Tự-Đức nói rằng : «Bọn tả-hữu của Hoàng-Thượng đã làm cho Hoàng-Thượng sai lầm việc nước». Thật là một câu nói tóm tắt được cả tình hình triều chính của ta lắm vậy.

Đi sâu vào lịch-sử chúng ta nhận thấy rằng trong nhiều trường hợp, Tự-Đức không muốn dùng quyền-hành của mình một cách độc-đoán trong những việc quan-trọng. Việc bắt đạo đời vua Tự-Đức một phần lớn trách-nhiệm thuộc về các quan đình-thần.

Lúc vừa mới lên ngôi Tự-Đức đã ân-xá cho những tù-nhân trong đó có rất đông người công-giáo.

Lúc ấy có thầy Tám và thầy Phước thuộc địa-phận Saigon bị giam ở Trấn-Phủ. Hai thầy đã bị bắt một lần với Giám-Mục Lefebvre ở Vũng-Tầu. Hai thầy ở trong tù nhưng rao giảng lời Chúa, nhà lao xá Trấn-Phủ đã trở nên một nhà nguyện, ngày ngày hội họp anh em tù nhân đọc kinh sớm tối và nghe hai thầy cắt nghĩa về giáo-lý. Bao nhiêu những của cải bố-đạo dâng các thầy đều đem phát cho những người tù cùng cực, lúc hai thầy được ân-xá, các tù-nhân rất mến tiếc hai thầy. Cả hai thầy thấy lòng thành thực và mộ-đạo của các anh em, hai thầy đã được phép Giám-Mục Lefebvre cho ở lại Huế để lo việc tông đồ tại các lao xá.

Cũng trong thời kỳ ấy người công-giáo đang chờ một sắc-dụ nhìn

(1) *Trần-trọng-Kim «Việt-Nam sử-lược» 474.*

nhận sự tự-do tín-ngưỡng. Tự-Đức đã phái người qua Tân-Gia-Ba và Macao dò la thái-độ của Pháp đối với công-giáo. Có nhiều quan lúc đi sứ ở Pháp năm 1839 đã nhận thấy rằng chính-phủ Pháp là một chính-phủ nghịch đạo, nếu Pháp không ưa gì đạo Công-giáo thì chắc chắn Pháp cũng không muốn bênh đỡ đạo Công-giáo ở các nước khác. Và lẽ ra phải có một sắc-dụ nhìn-nhận sự tự-do tín-ngưỡng Tự-Đức đã ra một sắc-dụ cấm đạo.

2. SẮC-DỤ CẤM ĐẠO 1848

« Đạo Gia-Tô trước kia hai vua Minh-Mạng và Thiệu-Trị đã cấm, thật là một tà-đạo, vì ai theo đạo ấy, không còn thờ phụng tổ tiên, lại múc mắt những người sắp chết để làm thứ nước phép để mê hoặc lòng người, họ còn làm nhiều điều dị đoan ghê gớm nữa, vậy các giáo-sĩ người phương Tây là kẻ có tội nhất, thì buộc đá vào cổ nó mà ném xuống bể, ai bắt được một người thì thưởng cho 30 nén bạc. Các giáo-sĩ bản-quốc tội nhẹ hơn các thừa-sai thì tra hỏi xem có bỏ điều lầm lỗi không, bằng không chịu bãy đem khắc chữ vào mặt và đem đày vào những chỗ nước độc.

Những người dân theo đạo mà không chịu bỏ đều là những đứa ngu dốt khốn nạn bị mấy giáo-sĩ lừa dối, vậy trẫm vì lòng thương dân, truyền không nên chém giết hoặc đem đày hoặc bỏ tù những kẻ ấy nữa, các quan chỉ nên trừng trị nghiêm ngặt rồi lại cho về quê quán ».

A.— Tình-hình Tôn-giáo địa-phận Saigon (1850)

Sau lúc Thiệu-Trị đã cho thuyền chở Giám-Mục Lefebvre qua Tân-Gia-Ba, người còn trở về lại Việt-Nam một lần nữa. Năm 1847 người đến Bãi-Xan rồi người đi từ họ này sang họ khác. Ngài đến trốn tại Lái-Thiêu vì Lái-Thiêu vẫn còn là trung-tâm điểm của địa-phận Saigon.

Dù sao các Thừa-Sai cũng phải ở lại với đoàn chiên, sự có mặt của các ngài rất cần để cộng-tác với hàng giáo-sĩ Việt-Nam.

Các Thừa-Sai trốn tránh ở chỗ nào các bổn đạo không thể biết được, chỉ trừ ra một hai người rất cẩn-mật có thể biết được chỗ của các Thừa-Sai trốn tránh. Bổn đạo thường không làm sao biết được chỗ của các ngài ở. Nếu ai biết được cũng phải giữ kín, nếu có kẻ không tuân luật này sẽ bị dứt phép thông công. Những nơi mà các Thừa-Sai phải trốn tránh lúc nguy-cấp cũng phải được chỉ định trước. Công việc thám thính được giao cho những ông hương chức trong họ, lúc các ông biết đích xác có công-an chính-phủ đến khám nhà, lập tức các ông tin ngay cho các Thừa-Sai được biết, nơi mà các Thừa-Sai thường trốn tránh. Hầm trốn ẩn này được tổ-chức một cách rất chu đáo, có nhiều lối thoát, thường thường ở gần rừng. Cũng nhờ hầm này mà năm 1849 Giám-Mục Miche ở Lái-Thiêu được thoát tay công-an.

Trong lúc các Thừa-Sai phải trốn tránh vất vả, các linh-mục Việt-Nam đã tỏ ra rất xứng đáng với công việc cao quí của các ngài. Các ngài đã coi sóc các họ Đất-Đỏ, Tân-Triều, Lái-Thiêu, Thủ-Đức, Thị-Nghè, Chợ-Quán, Thủ-Ngữ, Xoài-Mút, Cái-Nhum, Cái-Mơn, Bãi-Xan và Cù Lao Giêng. Mặc dù trong thời kỳ cấm đạo số người giáo-hữu vẫn được tăng thêm vì tính ra mỗi năm có từ 500 đến 600 người tòng-giáo.

B.— Tình-hình Tôn-Giáo ở địa-phận Huế.

Đã từ lâu không một Thừa-Sai nào đến Huế, nếu họ có đến cũng chỉ đến để bị giam ở Trấn-Phủ hay Khám-Đường. Lúc Thừa-Sai Pellerin được bổ làm Giám-Mục ở Huế lập tức ngài đi thăm các họ đạo. Địa-phận Huế lúc ấy chỉ có 24.000 giáo-hữu, 10 Linh-Mục Việt-Nam và hai Thừa-Sai. Đức Giám-Mục Pellerin chọn Thừa-Sai Sohier làm Giám-Mục Phó. Người cũng gan dạ tổ-chức lại tiểu Chủng-Viện ở Di-Loan nơi mà Candalh đã lập nhà trường năm 1836. Nhà trường được xây cất giữa

một vườn rộng-rãi xung quanh có lũy tre xanh um-tùm bao bọc; lúc ấy ông lý trưởng làng Di-Loan lại là một người công-giáo, ông đã ngăn ngừa được nhiều cuộc vi-phạm đến nhà trường này. Nhà trường hồi ấy gồm độ 50 học sinh. Trong hai năm 1854 và 1855 Giám-Mục Pellerin phải đóng cửa Tiểu chủng-viện Di-Loan vì có người phát-giác cho chính-phủ biết hành-động tôn-giáo của nhà trường.

C.— Tình-hình Tôn-Giáo ở Địa-Phận Hà-Nội 1850.

Tự-Đức cũng như các vua nhà Nguyễn khác, phải tiếp đón sứ Tàu đến phong vương. Trong dịp nầy chính-phủ Việt-Nam tốn kém không phải là ít. Trước nhất phải dựng lên những nhà dọc theo đường hoặc dọc theo bờ sông để tiếp đón sứ và những người hầu hạ. Lại đặt nhiều thuyền để đưa các ông lúc các ông muốn đi đường thủy.

Theo các sứ có 400 lính cầm gươm giáo. Lúc các sứ đi đường bộ dân phải lo cáng các ông và dân cũng phải lo chuyên chở tất cả những đồ đạc. Trong những đồ đạc ấy ngộ nhất là những bao đất. Đất nầy hốt tận bên Tàu rồi cho vào bao mang theo các sứ để lúc các sứ nằm hay ngồi vẫn ngửi thấy mùi thơm tho của đất nước quê hương (1). Mặc dù được dân chúng đón tiếp như thế, nhưng các sứ vẫn tỏ ra khinh người Việt-Nam.

Năm 1848 lúc Tự-Đức ra sắc-dụ cấm đạo, Giám-Mục Retord và anh em giáo-hữu trả lời bằng cách tổ chức những cuộc lễ hết sức linh đình trọng thể ở tại Kẻ Bạng (Thanh-Hóa). Ngày cũng như đêm, không những anh em giáo-hữu mà ngay cả anh em bên Lương nghe các Thừa-Sai giảng giải đạo lý. Khắp làng tiếng cầu kinh vang dội. Tất cả những con đường đưa tới Kẻ Bạng đều đen nghịt đầu người.

Một vài tuần sau các ngài lại tổ chức ở Vĩnh-Trị. Ngoài ra Giám-Mục Retord nơi đây lại có hai Thừa-Sai Schœffler và Legrand de la

(1) *Launay : « Mgr Retord et le Tonkin catholique ». 210.*

Liraye. Ông chánh tổng lợi dụng cuộc hội họp đông đảo để đào mỏ các người công-giáo. Ông muốn gây khó dễ cho họ ; ông mời một ông quan cao cấp đi dạo với ông đến nhà thờ. Ông cũng biết cuộc đi dạo nầy làm cho các Thừa-Sai và anh em công-giáo nghĩ ngợi không phải là ít. Quan tỏ ra lịch-sự trong lúc tới thăm, ông ta nói rằng : « Tôi biết ở đây có 3 người Âu, tôi không có ác ý bắt 3 người ấy ».

Tuy vậy nhưng dân công-giáo cũng đem gạo cơm và tiền bạc dâng cho ông chánh tổng : Lúc nhìn lễ vật chẳng đáng bao làm ông nói : « Việc này là một việc hệ trọng, các ông oa-trữ 3 Thừa-Sai Âu-châu, nếu các ông muốn được an thân ít ra phải nộp cho tôi 30 lượng bạc ». Dân công-giáo mới xụp xuống lậy xin ông thương sót đến số phận nghèo khó của họ, nhưng quan nhất quyết nã cho ra 30 lượng bạc. Biết vậy Giám-Mục Retord ngăn cản đừng thương-thuyết với ông chánh tổng, nhưng nếu thương-thuyết, phải thương-thuyết với những ông quan lớn, vì thà rằng có chết chìm, thì chết ở bể khơi như một chiếc tàu lớn còn hơn là chết chìm ở trong bình dầu lửa như con ruồi, con muỗi.

Như thế trong một tháng không có chuyện gì xảy ra, nhưng sau thời gian ấy chánh tổng nhận thấy là dân có đạo đã không thèm nhờ cậy gì đến ông nữa ; ông mất miếng mồi ngon nên ông báo cáo lên cấp trên. Được tin các Thừa-Sai chạy trốn. Sau lúc lênh đênh 3 ngày 3 đêm trên mặt nước, các ngài vào trốn ở làng Kẻ Náp. Giám-Mục Retord và hai Thừa-Sai bị bao vây, không làm thế nào có thể thoát vòng vây được. Trong vài giờ, ở Vĩnh-Trị đã có tin Đức Giám-Mục Retord bị bắt, lập tức dân công-giáo ồ-ạt kéo nhau về Vĩnh-Trị và nhất quyết giải-phóng các Thừa-Sai. Người thì lo thương thuyết kẻ lo tìm phương pháp vào làng Kẻ Náp. Lanh lẹ như những con mèo rừng họ bò đến các nơi Thừa-Sai bị giam, rồi trong lúc đêm tối họ dìu các ngài vào những lùng cỏ rậm-rạp rồi cứ tiến về phía bến đò. Lúc vừa ra

khỏi làng, các Thừa-Sai xem thấy từng đoàn người đang đứng ở phía bến đò, thế là xong, tiến tới hay tháo lui đều có thể bị bắt lại một lần nữa. Đang lúc lo sợ các ngài nghe một tiếng gọi đò, Giám-Mục Retord nhận là tiếng quen của một thầy giảng : các ngài đã được cứu thoát.

Một vài tháng sau ở Hòa-Lạc có cuộc đụng chạm giữa Công-giáo và anh em bên lương. Anh em công-giáo xin phép ông chánh tổng cho một linh-mục đến ban phép lành cho anh em trong làng. Ông chánh tổng nhận của lễ và họ an dạ mời linh-mục đến làng. Nhưng đang lúc nửa đêm ông chánh tổng đến với 30 người lực lượng đổ xô vào nhà linh-mục đang ở để bắt người. Vô cùng tức giận vì sự xảo trá của ông chánh tổng, dân công-giáo mới la lên inh ỏi « Cướp vào nhà ». Họ bắt đánh những người do ông chánh tổng gởi đến rồi nạp cho ông Trấn-thủ để xin ông xử vụ cướp này. Kết quả nhiều anh bị án xử các anh khác sạt nghiệp vì phải bồi thường một số tiền rất lớn (1).

D.— Bệnh dịch tả năm 1850.

Chỉ một thời gian trong thời kỳ Tự-Đức bắt đạo các Thừa-Sai được tự do giao thông là thời kỳ bệnh dịch. Bệnh dịch đã kéo dài trong hai năm 1850 và 1851. Các cơ quan cũng như các nhân-viên chính-phủ đều trốn kín mít trong nhà, nhờ có bệnh dịch người ta lại thấy sự hiện-diện của các linh-mục công-giáo trên các công trường. Sự hy sinh của các anh em công-giáo Việt-Nam lúc bấy giờ không khác gì sự hy-sinh của các công-giáo ở Alexandrie trong lúc bệnh tả vào thời kỳ bắt đạo dưới đời Dioclétien. Họ đã trải qua những ngày, những đêm bên cạnh bệnh nhân mà cha mẹ đã bỏ, phần sợ lây, phần biết không thể nào cứu được, họ đi lượm những trẻ con và đổ nhà họ làm bệnh-viện để chữa những người mắc dịch. Lúc cơn dịch mới bắt đầu hoành hành các Đức Giám-Mục ở các địa phận đã ra lệnh đọc kinh

(1) *Launay : « Mgr Retord » 216.*

cầu xin Chúa cho mau qua những ngày khốn khó. Bổn đạo lại tập họp trong các thánh đường như những năm thái bình. Các Đức Giám-Mục yêu cầu con chiên bổn đạo chôn cất những xác chết mà không ai săn sóc đến.

Tại Kinh-thành Huế bổn đạo đưa xác với tất cả lễ nghi tôn-giáo mà không ai dám phá rầy. Thánh-giá mà xưa kia họ giấu kín nay họ hiên ngang mang Thánh Giá đi đầu, tiếp theo là hai hàng bổn đạo vừa đi vừa đọc kinh rồi đến linh-cữu và vị linh-mục mặc áo các phép theo sau.

Ở Bắc bịnh dịch tả năm 1850 đã làm hại rất nhiều. Nguyên trong địa phận Hà-Nội có đến 9 225 giáo-hữu, 12 linh-mục và 24 thầy nhà trường phải thọ bệnh và ly trần (1). Chính Giám-Mục Retord cũng phải bệnh. Ngoài ra bệnh dịch tả dân còn phải đói khát. Các nhà xứ bị bao vây và giáo-hữu đã chia sẻ gạo cơm cho những kẻ mà mới đây vừa bắt bớ họ. Nhờ sự quảng-đại của anh em công-giáo chủng-viện Vĩnh-Trị đã nuôi dưỡng được 400 người trong nhiều tháng (2).

3. SẮC DỤ CẤM ĐẠO 1851

Chúng ta nên nhớ, Tự-Đức chỉ là người con thứ hai của Thiệu-Trị, người anh cả là ông Hoàng-Bảo đã nhiều lần kêu nài người công-giáo giúp ông chiếm lại ngai vàng. Thành công, không những ông sẽ ban sự tự do giảng đạo nhưng còn hơn nữa ông sẽ tòng đạo và sẽ dùng ảnh hưởng của ông để truyền bá đạo. Có lẽ Hoàng-Bảo sẽ không giữ lời, vì Hoàng-Bảo là một người không có đức tính và đồng thời cũng không khôn ngoan. Dù sao chước cám dỗ cũng rất éo le với người công-giáo.

Anh em công-giáo đã hỏi ý kiến các Giám-Mục và các ngài khuyên chỉ nên trông cậy vào Chúa không nên nhúng tay vào việc chính-trị.

---

(1) Launay : « Mgr Retord » 225.

(2) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 182. nói có đến 1 phần mười dân chúng chết vì dịch-tả nghĩa là đã có đến gần 2 triệu người chết trong toàn quốc Việt-Nam».

Hoàng-Bảo, và những người tay chân của Hoàng-Bảo đến xin Đức Giám-Mục Pellerin giúp ông chống lại Tự-Đức nhưng Giám-Mục Pellerin đã trả lời minh bạch rằng: « Người công-giáo không lật đổ vua chúa, ở đâu họ cũng muốn là những kẻ trung thành với nhà vua, Hoàng-Bảo sẽ biết đến lòng trung-thành của họ nếu ngày kia ông được lên ngôi trị vì ». (1)

Cuộc âm mưu của Hoàng-Bảo bị vỡ lở và những người thủ-lĩnh phải trầm quyết, Hoàng-Bảo phải án lăng trì nhưng Tự-Đức đã đổi ra án ấy ra án tù chung thân, nhưng Hoàng-Bảo tự tử. Xác của ông đã được bỏ vào trong một chiếc hòm đơn sơ, lúc hạ xuống huyệt Tự-Đức cho lệnh lấy đá lấp huyệt rồi mới lấy một vài nạm đất rải lên trên, đó cũng là cách làm sỉ nhục người quá cố.

Người công-giáo hoàn-toàn ở ngoài việc âm-mưu nầy, nhưng rốt cuộc họ cũng bị cáo đã nhúng tay vào việc âm-mưu dấy-loạn. Một cuộc hội-họp đã diễn ra ở Triều-đình và kết-quả cuộc hội-họp ấy là sắc-dụ cấm đạo tháng 3 năm 1851 (2).

« Đạo Gia-Tô là một đạo của Tây, đạo nầy cấm thờ cúng tổ-tiên và bụt thần. Để lừa-bịp nhân-tâm và mê hoặc tín-đồ, đạo thường năng nói đến Thiên-đàng và nước Thánh. Nhưng ai đã rao giảng đạo nầy vì biết luật nước không dung-thứ những sự sai-lầm như thế, nên mới trình-bày cho dân-chúng hình-ảnh của Gia-Tô chịu đóng đinh để xúi giục người ngu dốt sẵn lòng chết mà không bỏ đạo ».

---

(1) Launay : « Mgr Retord » 231.

(2) Những tài-liệu trên đây chứng-minh Phan-xuân-Hòa đã đi sai sự thực lúc ông viết trong Lịch-sử Việt-Nam 1956 quyển IV trang 114 : « Nhân dịp Tự-Đức mới làm vua được mấy tháng cũng theo chính-sách của Minh-Mạng hạ chiếu cấm sự truyền đạo, những người theo đạo bèn mưu dấy-loạn, ủng-hộ Hồng-Bảo. Sau khi dẹp yên Tự-Đức khép án đồng-đảng với Hồng-Bảo tất cả những linh-mục đạo Gia-Tô mà xử-tử ».

Dưới đời Minh-Mạng đã có nhiều sắc-dụ cấm rất ngặt đạo nầy, mỗi lần người công-giáo không chịu bỏ đạo đều bị phạt. Đời Thiệu-Trị không một người công-giáo nào được tha chỉ trừ những người già cả ốm yếu.

Các Tiền-nhân liệt Thánh, phá hủy tà-đạo tận gốc rễ của nó, các đấng đã hoạt-động cách chu-đáo, nghiêm-ngặt và khôn-ngoan. Vì các đấng đã trung thành giữ những lễ-nghi, các đấng đã đi đến một độ văn-minh khá cao. Nền tảng của đạo chúng ta là ngay thẳng, đạo của chúng ta sẽ bị nhiễm lây những điều xấu-xa nếu cái đạo của bọn người độc-ác như mọi và ăn ở như súc-vật được đem thực-hành. Lúc mà tâm-hồn đã hư-hỏng nếu không kịp sửa-chữa nó lại, nó sẽ không còn biết đâu là sự ngay thẳng.

Ta, Tự-Đức luôn luôn trung-thành với nguyên-tắc mà ta đã đem ra thi-hành ngay từ lúc ta mới lên ngôi, ta đã quan-sát, đã nghiên-cứu những hành-động, những phán-đoán, những sắc-lệnh của ta. Ta đã ra chỉ-thị cho các quan Thượng-thư cứu-xét kiến-nghị của cơ mật-viện xin cấm tà-đạo Gia-Tô :

Để làm sáng tỏ chính-đạo cần phải bắt và liệng xuống sông tất cả các Tây-Dương đạo-trưởng, các đạo-trưởng Việt-Nam, dù chúng nó có chà đạp hay không chà đạp Thập-Tự-Giá ; phải chặt chúng ra làm hai để cho hết mọi người đều biết sự nghiêm-ngặt của luật nước chúng ta.

Vì thế ta truyền cho các quan phải đưa sắc-dụ nầy ra thi-hành, nhưng thi-hành một cách cẩn-mật không cho dân-sự biết tới. Từ rầy về sau nếu có những Tây dương đạo trưởng lẩn lút vào nước để quyến-rủ dân-sự ; những ai phát-giác hoặc bắt đem nạp cho các quan sẽ được thưởng tám lạng bạc và nửa gia-tài của kẻ nào đã chứa chúng nó, nửa phần còn lại sẽ bỏ vào quỹ chung.

Những kẻ nào đã oa-trữ Tây dương đạo trưởng, bất luận nhỏ hay lớn, đã giấu trong một thời gian vắn hay dài đều phải bị chặt làm hai rồi

đem liệng xuống sông. Chỉ trừ những trẻ con chưa đến tuổi khôn lớn; chúng chỉ phải lưu đầy... Khâm thử ». (1)

4. PHILIPPHÊ PHAN-VĂN-MINH TỬ ĐẠO (1853)

Philipphê Phan-văn-Minh thuộc địa-phận Saigon, trước kia đã học tại chủng-viện Penang (2) Minh sinh ở tại Cái-Mơn năm 1815. Ngài là một trong số những người học trò của Đức Giám-Mục Taberd đem sang Thái-Lan trong kỳ loạn-lạc. Sau Minh cũng theo Đức Giám-Mục đến Calcutta và giúp người làm quyển Tự-Điển. Sau lúc Đức Giám-Mục Taberd mất năm 1840 Minh trở về trường Penang để tiếp tục công việc học-hành và được Giám-Mục Lefebvre phong chức linh-mục năm 1846. Trong các linh-mục Minh là vị xuất-sắc nhất.

Năm 1852 Philipphê Minh coi sóc họ Cái-Mơn. Bị cáo với quan cha Bề Trên địa-phận là Borelle khuyên người nên bỏ Cái-Mơn mà đi Mạc-Bắc, nghe thế người tưởng là sẽ được yên chuyện.

Nhưng lúc ấy một con chiên ghẻ có ý muốn bắt cha Lưu nguyên cho sở Mạc-Bắc nên đã cáo người với ông Trấn-Thủ Vĩnh-Long. Vài ngày sau lúc người tới Mạc-Bắc, đêm 19-2-1853 lính vây nhà người đang trú-ngụ. Giuse Lựu, ông trùm họ cũng bị bắt với nhiều người khác.

Lúc các quan tỉnh-đường Vĩnh-Long thấy một linh-mục trẻ trung thông-minh các quan xử đãi với người rất lễ phép. Họ cũng cứ chiếu theo lệ xin người chà đạp Thánh-Giá mặc dù họ biết vô hiệu-quả. Các quan làm tờ báo cáo về triều đình Huế, và chỉ kết án lưu-đầy linh-mục Philipphê Minh ra Bắc.

---

(1) Louvet: « La Cochinchine Religieuse » II. 185.

(2) Notice sur les martyrs de la Cochinchine occidentale — Saigon 1887. trang 3 và « Le clergé annamite et ses prêtres martyrs », 10, cho biết tên thật của người là Bùi-văn-Minh. Nhưng không đúng xem Mathêô Đức-Hạnh Á-Thánh Philipphê Minh 3, 48, 51 (1).

Những người cùng bị bắt sẽ chịu 100 đòn rồi được tha về nhà. Nhưng Tự-Đức không y án và đổi án phát-lưu ra án xử tử chiếu theo sắc dụ 1851. Lúc dẫn người đến pháp trường có nhiều lính đi trước và đọc bản án cho dân-sự nghe: «Thầy Minh dạy dân theo tả đạo, Hoàng-Đế lên án trảm quyết thầy và truyền lệnh giục đầu thầy xuống sông». Đọc câu ấy xong anh lính khóc lên nức-nở vì anh là người công-giáo. Lúc đến pháp trường ông lý trưởng làng tên là Phương trải trên đất một chiếc chiếu và một tấm nệm để cho người ngồi. Philiphê Minh cầu-nguyện đôi mắt nhìn lên trời, sáng tỏ vì vui mừng và trông-cậy. Những người đứng xung quanh nghe rất rõ người thầm thĩ: «Lậy Chúa xin thương xót đến con, Chúa Giêsu hãy ban cho con sức mạnh và can đảm để con chịu khó, vì sự vinh sang Chúa, Maria mẹ con, hãy phù hộ con ».

Anh em lương-giáo cảm-động và lắng nghe lời người cầu-nguyện. Người cầu nguyện lâu giờ, nhưng quan cấm binh-sĩ không được phá rối người, vì quan có lòng kính-nể người. Theo lệnh của vua đầu người phải liệng xuống sông, nhưng đang lúc người cầu-nguyện quan gọi lý Phương và nói nhỏ với ông rằng: « Lúc đầu thầy rơi, lính sẽ đem liệng xuống sông theo lệnh vua, nhưng tôi bảo ông chạy theo nó và cho nó 3 nén bạc nó sẽ trả đầu thầy lại cho ông, ông lo liệu cho anh em công-giáo đem xác Thầy về họ an táng.

Lúc anh em bên lương đã thấm máu xong, anh em công-giáo đem xác Philipphê Minh về họ Cái-Nhum ở cách nơi xử độ 3 tiếng đồng hồ. Bên linh-cữu của người có 3 linh-mục đến hầu trực để tỏ lòng mến tiếc và kính phục người bạn đồng nghiệp cao quý. Ngài đã được đức Leo XIII phong Chân phúc ngày 27-5-1900 (1).

Ngoài ra còn có Thầy Giảng Giuse Nguyễn-văn-Lựu và 6 người chức dịch ở họ Mạc-Bắc-Trà-Vinh. Lựu và tất cả các ông đều bị đầy ra Bắc. Lựu lấy làm đau đớn khi nghe tin có 4 người bỏ đạo để được lui về lại gia đình.

(1) *Lễ kính nhớ ngày 3-7 hằng năm.*

Ông Trùm họ Mạc-Bắc phải chết rũ tù ngày 1-5-1854. Lựu bằng lòng hy sinh tất cả để theo Chúa. Lúc đến vây nhà, lính tìm cha Phêrô Lựu. Thầy Lựu, la lên «Lựu, chính tôi đây», thầy không nói dối vì linh-mục và thầy trùng tên nhau. Thầy chết rũ tù trước lúc phải đầy ra Bắc.

Anh em công-giáo đã đưa đám thầy hết sức linh đình trọng thể, 50 người lực lượng khiêng linh-cữu của thầy. Đi theo sau bổn-đạo mang gông xiềng của thầy, nhắc lại sự đau đớn mà thầy đã có cam đảm chịu. Thầy được an táng tại họ Mạc-Bắc.

Giuse Nguyễn-văn Lựu được đức Pio X phong chân phúc năm 1909 (1)

5. CẤM ĐẠO Ở BÌNH-ĐỊNH VÀ Ở HUẾ (1853-1854)

Ở Bình-Định ông Trấn-Thủ rất ngặt đối với anh em công-giáo. Chính ông đã đưa dẫn Tự-Đức vào con đường cấm đạo. Đây là chỉ-thị của ông quan nầy trong tỉnh Bình-Định.

— Một gia đình công-giáo, về ruộng đất chỉ có quyền giữ 300 thước vuông, nếu có hơn nữa ; các phần trội sẽ thuộc về làng.

— Người công-giáo không có quyền giao-dịch thương mại với anh em bên lương.

— Không có quyền sắm thuyền để buôn bán, không có quyền lên miền Thượng và không được phép kết bạn với người không công-giáo.

Ở trong những làng công-giáo nhà nước sẽ phái đến một ông thầy để dậy cho họ lễ nghi của các đạo Bụt, đạo ông bà v.v... và chính người công-giáo phải chịu tiền phí tổn để nuôi thầy ấy.

Trong năm 1854 có 9 thầy giảng phải bắt giam, mỗi tháng ông Trấn-Thủ bắt phải dẫn họ đến ông và lần nào ông cũng khuyên giục họ xuất giáo nhưng vì họ từ chối nên tất cả đều phải án đầy hoặc khổ sai chung thân.

---

(1) Lễ kinh nhớ ngày 2-5.

Trong số ấy có 5 thầy giảng phải gởi đến Saigon, Ông An-Rê Năm Thương đã 70 tuổi, ông là một trong những người bị bắt, trước kia ông đã có công giấu giếm Giám-Mục Cuénot ở trong nhà ông trong những năm cấm đạo, ông dâng tiền của để lo việc thờ phượng. Lúc đến Saigon ông được hạnh phúc gặp Giám-mục Lefebvre tại Thị-Nghè, lúc đến Mỹ-Tho ông đuối sức và từ trần tại nơi đây.

Năm Thương được phong lên Á-Thánh năm 1909.

Địa-phận Huế vào thời kỳ nầy phải gặp nhiều khó khăn, nhưng không ai bị tù hoặc bị xử tử.

6.— GIÁO-HỘI BẮC-VIỆT TRONG THỜI KỲ CẤM-ĐẠO (1851 - 1855)

A.— Thừa-Sai Augustin Schœffler Đông và Louis Bonnard Hương tử đạo (1)

Thừa-Sai Schœffler Đông bị bắt tại Sơn-Tây ngày 1-3-1851 và một tháng sau người phải xử. Quan xuất hai đội quân và hai con voi hộ vệ người đi đến pháp-trường. Vì quan sợ rất có thể giáo-hữu đến giải phóng cho người. (2) Lúc đến nơi phải xử theo lời mời của lý hình, người cởi áo, người quỳ xuống đọc kinh rồi nói với lý hình rằng : « Việc mà anh phải làm hãy làm lẹ đi ». Chính là lời Chúa Giêsu đã nói lúc Giu-Đa đến bắt nộp ngài.

Lý-hình run tay chém người đến ba lát mới đứt đầu. Xác của người bổn đạo đã đem chôn trong làng Bách-Lộc.

Năm sau ngày 21-3 Thừa-Sai Bonnard Hương bị bắt tại Bối-Xuyên gần Kẻ Bằng rồi bị giam tù ở Nam-Định. Các quan tra hỏi và đánh đòn

(1) *Có chỗ viết là Bonard. Cosserat trong Rosae Annamicae 167 viết là Bonnard.*

(2) *Ravier : « Sử-Ký Hội Thánh ». III. 537.*

cho được biết người ở những làng nào, nhưng người đã trả lời với quan rằng : « Các ông lớn cứ đánh mặc ý, đừng trông tôi nói lời nào làm hại bổn đạo. Tôi đến nước nầy có ý làm phúc cho người ta, không có ý làm hại ai cả ».

Quan lại nói với người rằng : « Ta đâu có ý làm hại người giáo-hữu ».

— Thế sao quan muốn biết tên những người ấy ?

Quan cười vì cùng lý rồi lại nói với Thừa-Sai rằng : « Ông quá khóa rồi sẽ được về Tây. »

— Tôi sẵn lòng chịu roi vọt còn hơn làm điều quái gở ấy. Tôi đến nước nầy không phải để xuất giáo làm gương xấu cho bổn đạo. Quan làm sớ vào Kinh tâu rằng : « Hạ thần đã tra hỏi tên tù phạm nầy, nó là Tây dương đạo trưởng nó có mũi dài, râu rậm, tóc ngắn, mắt vàng, và da trắng, nó là giống người khác xa ta lắm... Nó can nhiều tội và đáng xử tử ». Tự-Đức y án và ra lệnh trảm quyết Thừa-Sai Bonnard (1). Cả hai Thừa-Sai Schœffler Đông và Bonnard Hương đều được đức Lêô XIII phong chân phúc ngày 27-5-1900 (2)

B.— Ông Khâm-Sai Bắc-Việt Nguyễn-đăng-Giai (3)

Đang lúc Nguyễn-Tri-Phương làm khâm-sai ở miền Nam, miền Bắc được giao phó cho Nguyễn-đăng-Giai.

Nguyễn-đăng-Giai là một quan được Tự-Đức tin dùng và dân-sự yêu mến. Ông có một tấm lòng quảng đại và tính tình hòa nhã. Theo chính sách của ông, ông bắt tất cả những người tù phạm phải nhập ngũ và đi

---

(1) Ravier : « Sử-Ký Hội Thánh ». III. 538.

(2) Lễ kính nhớ ngày 1-5 hằng năm

(3) B.S.E.I. 1928. T. III. số 2 trang 76.

đánh quân phiến loạn. Trong những tù phạm ấy có linh-mục Cẩm. Giám-Mục Retord viết thư cho ông Khâm-sai yêu cầu ông trả tự do cho vị linh-mục tuổi tác. Bức thư viết bằng chữ nho, nhưng người dùng giấy tây để viết ; cuối thư có chữ ký và đồng triện Giám-Mục. Bức thư của người rất táo bạo nhưng một người sáng suốt như ông Thượng Nguyễn-đăng-Giai hiểu lời lẽ của vị Giám-Mục.

« Bẩm quan lớn, tôi viết thư này đệ lên quan lớn là một việc to gan vì tôi là một người ngoại quốc, một người Pháp, một Tây-Dương đạo trưởng, vi phạm luật nước, dám lẩn lút sống ở trong nước này đã hơn 20 năm nay.

Tôi tự tố-giác tôi với qnan lớn, phải chăng là một việc táo bạo vì theo pháp-luật quan lớn có quyền giết tôi. Nhưng vì biết đến đức-độ và lòng thương xót của quan lớn đối với người công-giáo tôi chỉ biết đặt lòng hy-vọng của tôi ở nơi quan lớn.

Chiếu theo Pháp-luật chúng tôi là những người có tội, nhưng quan lớn biết rõ chúng tôi giáo-sĩ, chúng tôi chỉ biết hy-sinh toàn-đời chúng tôi để đem hạnh-phúc cho nhân loại. Tôi rất trông cậy người sẽ chấp thuận lời đề nghị của tôi.

Sau đoạn nhập đề ấy, Giám-Mục Retord trình-bày cho ông khâm-sai biết trường hợp của linh-mục Cẩm bị giam tù, nhất định chết còn hơn bỏ đạo...

Rồi người viết tiếp :

« Bây giờ linh-mục già cả ấy theo lệnh của quan phải ra trận để dẹp giặc tàu ô và phiến-loạn ; tôi công nhận việc ấy là một việc có ích lợi chung và linh-mục Cẩm rất lấy làm hạnh-phúc phụng-sự Tổ-Quốc, nhưng quan lớn cũng nên thương đến linh-mục ấy là một linh-mục đã có tuổi và không hề biết đến việc binh-đao, vì vậy tôi dám xin quan lớn thương đến thân phận kẻ già yếu và miễn cho linh-mục ấy khỏi nhập ngũ...

Ông Nguyễn-đăng-Giai ra lệnh phóng-thích linh-mục Cẩm. Được tự-do, người ở lại Hà-Nội giảng-đạo một cách công-khai. Ông còn làm hơn nữa. Nhờ linh-mục Cẩm tin, biết có một thầy giảng vừa mới bị bắt, ông Giai liền truyền cho lính bắt những người đã làm khó dễ thầy giảng ấy. (1) Chính ông Giai đã bênh-vực người công-giáo ở tại triều đình Huế.

C.— Hoạt-động Từ-Thiện và Văn-Hóa của Giáo-Hội Bắc-Việt (1851 - 1855)

a') NHÀ THƯƠNG PHUNG VĨNH-TRỊ.

Ở Bắc-Việt cũng như ở khắp Á-Đông, những người mắc bịnh phung không phải là ít ; để săn-sóc những người ấy, Giám-Mục Retord lập một nhà thương tại Vĩnh-Trị. Bịnh-Viện nầy gồm có 20 nhà lợp tranh. Những người phung ở đây được hoàn toàn cấp-dưỡng về của ăn và áo mặc. Giám-Mục lãnh nhận người công-giáo cũng như những người không công-giáo. Ngài dựng giữa trại một ngôi nhà thờ, mỗi Chúa-nhật có một linh-mục đến làm lễ ; nơi đây có một thầy giảng ở thường trực để trông nom mọi việc. Phần đông những bệnh nhân đã tự ý xin theo đạo vì họ muốn ở đời sống một cuộc đời bằng an sau lúc chết được hạnh-phúc vĩnh-viễn.

Giám-mục kêu đến ông Kinh-lược Nguyễn đăng-Giai để xin ông giúp đỡ trong công việc từ thiện nầy. Nguyễn-đăng-Giai vận động theo ý Giám-Mục Retord và Tự-Đức, ủng hộ nhà thương phung Vĩnh-Trị với một số tiền trị giá bằng 2500 phật lăng mỗi năm.

B') HÀN-LÂM-VIỆN.

Ngoài bệnh viện nhà thương, Giám-Mục Retord còn lập Hàn-Lâm-Viện có mục đích trao đổi ý-kiến giữa các nhà văn đời ấy. Giám-mục phó Jeantet được bầu làm giám đốc trường Đại-Học kiểu mới nầy. Thường thường trong những cuộc thi về Sử Ký, Triết-Lý và Tôn-giáo những nhà văn đến dự thi phải mượn sách của nhà chung để học hỏi. Càng học hỏi trong những sách

(1) *Launay : « Mgr Retord et le Tonkin Catholique » 243.*

ấy, họ càng biết và hiểu đạo nên không lạ gì Hàn-Lâm-Viện đã đưa nhiều người về con đường Đức Tin.

C') NHÀ-IN VĨNH-TRỊ.

Việc lập nhà in là một việc tối cần vì nó giúp cho sự bành-trướng của Hàn-Lâm-Viện. Lập nên nhà in nầy không những để in những sách Việt-Nam mà còn in những sách Tàu, Giám-Mục Retord giao công việc nhà in cho Thừa-Sai Joseph Theurel tổ-chức theo lối các nhà in ở Âu-Châu. Những quyển sách được in trước nhất ở Vĩnh-Trị là những sách Giáo-Lý. Từ nay các ngài không cần phải qua Ấn-Độ hoặc qua Thái-Lan mới in được sách.

D.— Hàng Giáo-sĩ Bắc-Việt. (1846 - 1855).

Mặc dù Giáo-Hội Bắc-Việt đã trải qua những năm tháng cấm cánh nhưng giáo-hội vẫn bành-trướng mạnh-mẽ.

Năm 1846 địa phận Tây-Bắc chia ra làm hai địp-phận : Địa-phận Hà-Nội và địa-phận Vinh. Năm ấy địa-phận Hà-Nội đã có đến 117.000 giáo-hữu. Đến năm 1855 địa phận có 140.000 như vậy mỗi năm trung-bình các linh-mục đã rửa tội từ 500 đến 1.300 người.

Năm 1816 chỉ có 58 linh-mục Việt-Nam, đến năm 1855 có 74 linh-mục. Các linh-mục ấy đã được đào tạo trong các chủng-viện : Trang-Nghĩa— Kẻ-Non — Hoàng-Nguyên — Vĩnh-Trị — Bái-Vàng — Kẻ-Lương — Kẻ-Sở. Mỗi năm Giám-Mục phong chức cho 3 hoặc 4 linh-mục.

Các linh-mục Việt-Nam ở Bắc cũng như các linh-mục ở Nam đã tỏ ra rất xứng đáng với công việc của các ngài, và không thể nào chối cãi được lòng đạo đức và trí khôn ngoan của các ngài.

Cũng nhờ các ngài mà Giáo-Hội Việt-Nam đã đương đầu với giông tố bắt đạo một cách mạnh-mẽ và bền giai.

7. TỰ-ĐỨC PHÂN VÂN

Năm 1851 Tự-Đức hạ một sắc-dụ cấm đạo ngặt, nhưng ai giết cứ giết, giáo-sĩ truyền đạo vẫn còn thấy lẻn trốn và cứ dạy đạo trong dân gian

Làm saao bây giờ, chả lẽ giết hết, mà làm sao giết cho hết lòng tín-ngưỡng. Tự-Đức dù có tiếng là vị vua văn học sáng suốt cũng phải chịu không phương diệt lòng tín-ngưỡng của con người. Cực chẳng đã phải xuống dò hỏi ý kiến của các quan xem phải đối phó thế nào (1). Chúng ta nên nhắc lại hai quan kinh lược miền Bắc là Nguyễn-đăng-Giai và kinh lược miền Nam là Nguyễn-Tri-Phương (2) đã không công bố sắc dụ cấm đạo 1851.

Trước lúc ra một sắc lệnh quyết liệt các quân triều-đình đã bàn cãi trong 3 năm.

Ông Trấn-thủ Bình-Định đề nghị những điều rất tàn ác đối với người công-giáo, có những quan khác nhân đạo xin vua chỉ cấm đạo trong 3 hoặc 4 năm nữa thôi. Người nào bằng lòng chà đạp Thánh-Giá sẽ được thưởng tiền, những ai không tuân đều bị phạt tiền khá nặng. Phương pháp ấy có phần lợi cho chánh-phủ nhưng nó sẽ vô hiệu quả vì nó không giết được lòng tín ngưỡng của người công-giáo. Tự-Đức không thể chấp thuận kế hoạch đó : « Đã 20 năm nay chúng ta cố gắng để tiêu-diệt đạo Công-giáo, nhưng chúng ta đã không đi đến một kết quả nào, làm sao trong 3 hoặc 4 năm chúng ta có thể làm cho họ bỏ đạo được ? »

Có những quan xin chặt đầu tất cả những Thừa-Sai, đánh đòn các linh-mục bản quốc ; chọc tiết các thầy giảng và các thầy đại chủng-viện.

Xử tử tất cả những ai oa trữ những người bị pháp luật theo dõi, xử tử những lý-trưởng không chịu tố-giác sự hiện diện của bọn nầy ở trong làng. Xử tử những quan công-giáo không chịu quá khóa. Tất cả những nhân viên của chính-phủ sẽ bị mất chức nếu tìm thấy một linh-mục trong khu vực thuộc quyền cai-trị của nhân-viên ấy. Ai bắt được một Thừa-Sai sẽ được thưởng 500 lạng bạc, một linh-mục Việt-Nam sẽ được thưởng 100 lạng.

(1) *Nam-Xuân-Thọ : « Phan-Thanh-Giản » 50.*

(2) *Schreiner : « Abrégé de l'Histiore d'Annam » 125.*

Launay : « Histoire générale des Missions étrangères » III. 337.

Nguyễn-văn-Giai làm một tờ trình có mục-đích xin vua Tự-Đức kính sự tự do tín-ngưỡng nhưng ông không muốn làm cho Tự-Đức phải khó chịu ; tờ trình cũng có đoạn trúng sự thật, nhưng cũng có đoạn rất sai, chủ tâm của Nguyễn-đăng-Giai là làm cho Tự-Đức nhận sự thật và ngưng cuộc bắt đạo. Sau đây là lời lẽ của ông thượng trong tờ trình ấy :

« Đạo Da-Tô là một tả-đạo, đạo này đã lừa dân và đưa lại bao sự xấu sa cho dân chúng như lời Hoàng-Đế đã tuyên bố. Vậy đạo nầy không phải là một đạo mới tràn lan trong dân chúng Việt-Nam. Những người dân công-giáo bây giờ giữ đạo vì cha mẹ, tổ tiên họ đã có đạo ; số của người công-giáo già trẻ, nam phụ lão ấu có đến 100.000 người ; không phải trong vài tháng, vài năm mà chúng ta có thể sửa lại sự sai lầm của chừng ấy người !

« Đây là phương pháp người công-giáo thường dùng để tuyên-truyền đạo : trước nhất họ làm cho nhiều người đàn ông theo đạo, tất nhiên cả gia-đình người đàn ông ấy cũng theo đạo. Ban đầu chỉ có vài gia đình công-giáo, với thời gian cả ấp, rồi cả làng đều có đạo Công-giáo ; và cứ lặng lẽ họ đã đi đến cái con số khổng lồ ngày nay. Người công-giáo nuôi nấng những kẻ bần cùng, đói rách, giúp đỡ những người đau khổ xác hồn. Họ tụ tập nhau lại để đưa xác kẻ qua đời đến cho an nghỉ cuối cùng. Không kể màu da nước tóc, họ vẫn coi nhau như phần-tử của một thân hình, vì thế những ai đã theo tả-đạo, người ấy lấy làm thích thú và không sao bỏ đạo được. Vả lại người công-giáo thấy những kẻ không công-giáo, ở ngoài xã-hội phải làm việc quá nhọc, trong gia đình phải khổ cực trăm bề, cha mẹ con cái, bà con không giúp đỡ lẫn nhau, cả ngày say đắm trong tài sắc, sống trong bất công và hằn thù ghen ghét nhau.

Vì vậy không lạ gì mà họ nhất định không xuất-giáo. Cái điều đáng sợ là một ngày kia vì nhận thấy bao nhiêu người công-giáo tốt lành, nhiều kẻ sẽ xin đi đạo.

Sách của chúng, về mặt văn-chương chẳng có gì đáng kể, nhưng những sách ấy không dạy điều gì trái ngược luân thường đạo lý. Sách ấy không hại đến xã-hội. Tất cả lời lẽ trong sách đều có một mục đích: « Đem hạnh phúc cho loài người ». Mặc dù người công-giáo có nhiều điều sai lầm nhưng họ sống trong bình an. Họ trả thuế đàng hoàng và ít khi bắt được người công-giáo làm nghề ăn trộm hay là nghề phiến loạn. Tối sáng bọn chúng đọc kinh, đêm cũng như ngày chúng ra sức cải thiện đời sống của mình để được phúc thiên đàng. Chỉ vì sai lầm như thế, hỏi có nên trừng trị họ một cách quá nghiêm khắc không?

Nếu chúng ta dùng vũ-lực, họ sẽ bằng lòng chết và kết quả là trong nước con dân của Hoàng-đế phải khổ cực và việc bất đạo sẽ là một cớ cho ngoại ban làm hại đến nước nhà của chúng ta.

Hỏi rằng có nên cho người công-giáo được hoàn toàn hành đạo không? Không, vì như thế miền Á-Đông nầy sẽ phải ngập tràn những điều ô uế, lầm lạc của Âu-Tây, và về sau sẽ không có phương-sách để tiêu diệt những điều lạm dụng. Phải làm thế nào bây giờ?

Những ai là đạo cũ, bắt buộc họ phải đi khai, dân sự, binh-sĩ hay nhân-viên của chính-phủ đều phải khai để có thể biết đích xác con số của các người công-giáo trong mỗi quận hoặc trong mỗi làng mỗi tỉnh: hàng nào toàn công-giáo ta sẽ để họ yên, về những người công-giáo sống lẫn lộn giữa người lương chúng ta sẽ tập trung họ lại một nơi và cấm họ không được sống lẫn lộn với những người không công-giáo, một lúc đã được tập trung rồi những người công-giáo nầy sẽ được tự-do hành đạo mà không còn bị phá rối nữa. Đối với những người giáo-hữu trốn không chịu khai tên sẽ bị truy-tố và phải lên án lưu đầy, những người mới vào đạo Công-giáo cấm ngặt không cho họ theo đạo ấy; nếu sau này các quan tìm được những người dám theo đạo Da-Tô các quan hãy coi như những tên phiến loạn và áp dụng những lề luật trừng trị phiến

loạn. Chánh tổng và lý trưởng nào đã dung thứ cho những người ấy cũng sẽ bị phạt như vậy.

« Về phần các Thừa-sai, phải áp dụng những luật lệ hiện hành đối với họ để có thể phá triệt gốc ngọn của tả đạo.

Làm như vậy những người công-giáo sẽ sống bình-an, không bị ai phá rầy, đồng thời nguồn gốc sự xấu-xa sẽ bị tiêu-diệt; dân-sự thấy điều lành thì bắt chước, muốn sửa-chữa những điều lỗi-lầm của dân cần phải làm những điều lành, điều thiện. Sự thật không thể phá hủy nó được trái lại điều tà điều xấu, tự nó, nó phải đi đến chỗ diệt-vọng. Chúng ta hãy hành-đạo của chúng ta, hãy làm sáng tỏ đạo của chúng ta dần hồi, tà đạo sẽ biến tan cũng như tuyết biến tan dưới ánh-sáng mặt trời. Rồi nước chúng ta sẽ được giầu mạnh và phú-cường, trong giây phút hân-hoan mọi người sẽ đưa hai tay đánh trống vỗ bụng. Đạo chúng ta sẽ càng ngày càng thịnh-đạt và đạo Công-giáo sẽ càng ngày càng lu mờ.

Những tín-đồ công-giáo sẽ nhìn nhau sửng-sốt vì họ bị lẻ loi trong xã hội và sẽ ăn năn trở về với chúng ta mà không cần phải dùng đến vũ lực » (1).

Tờ trình của Nguyễn-đăng-Giai thật là khéo léo mặc dù chứa đựng nhiều sai-lầm, nó tỏ ra ông có thiện chí, giúp người công-giáo. Tờ trình cũng không ngăn cản được sự tiếp tục cấm đạo.

8. SẮC-DỰ CẤM ĐẠO 1855 (THÁNG 9)

Sắc-dụ này cũng như các sắc-dụ khác cho biết những lý-do vì sao nhà vua cấm đạo. Những chỉ thị của sắc-dụ này có bề nghiêm-ngặt hơn những chỉ-thị trước.

« Các quan ở triều được hạn là một tháng, các quan ở các tỉnh 3 tháng để xuất-giáo. Nếu chúng thú hết tội lỗi chúng sẽ được tha bằng không chúng

(1) *Louvet : « La Cochinchine religieuss ». II. 200*

sẽ mất hết cấp-bậc, sẽ trở nên một tên bạch đinh, và sẽ phải trừng-trị chúng theo pháp-luật.

Dân-chúng và binh-sĩ được 6 tháng để bỏ đạo. Nếu chúng tuân theo lệ-luật, chúng sẽ được sống bằng yên, nhưng nếu về sau chúng bất tuân không tế thần, chỉ dầu là lòng chúng chưa dứt tả-đạo chúng phải trọng phạt.

Người công-giáo, dù có hay chữ đến đâu cũng không được dự những kỳ thi, và không được một chức-phận gì ở trong làng, trong tổng. Nếu mệnh-lệnh nầy ra, mà có kẻ không tuân, người ấy sẽ phải trọng phạt.

Trong những người chài lưới ở gần biển có những kẻ ngu-xuẩn, giả vờ đánh cá để rồi đưa Tây-dương đạo-trưởng vào trong nước. Các ông đạo-trưởng này có những chiếc tàu buôn, thường họ dùng những chiếc tàu này để vào nước. Chúng đã dựng nên những nhà thờ ở những nơi hẻo-lánh, hoặc ẩn trong các hầm, cho người canh-gác ở ngã tư đường trong làng, lúc có nhân-viên chính-phủ tới, lập tức đạo-trưởng được tin và lanh-lẹ tìm đường tẩu-thoát.

Nhiều tên đã bị bắt quả-tang đang lúc chúng báo tin cho Tây dương đạo-trưởng, vậy mà cũng còn có kẻ làm cái công việc bẩn-thỉu ấy. Từ nầy về sau bắt được những tên như thế, ta ra lệnh phải đem xử nó . . .

Các Tây-dương đạo-trưởng bị bắt sẽ phải chém đầu và đầu ấy sẽ được bêu ở chỗ công-cộng trong 3 ngày rồi giục xuống biển với xác... Những học trò của các linh-mục bản-quốc đều phải xử chém.

Nếu có những chiếc tàu của bọn mọi đến, các quan ở các bải-cảng phải cho người canh-phòng và phải giữ đúng theo những điều chỉ dạy của Đức Minh-Mạng. Các ông Trấn-Thủ là mắt của dân các ông chánh-tổng và lý-trưởng là đầu của dân. Ai cũng thừa biết bọn theo đạo Gia-Tô là bọn bất lương, côn-đồ, thế mà các quan cứ vô-tư không lo-lắng gì để dân phải lầm lạc theo Tả-Đạo.

Ta truyền lệnh cho tất cả các quan lớn bé phải đi kinh-lược trong địa-hạt của mình, xem-xét và dạy bọn ngu dân để chúng trở về đạo cạo cả của Đức Tiền-Đế.

Phải đốt tất cả các nhà thờ, nhà xứ, hãy nhém các hầm các hang, cấm bọn giáo-hữu không được tập-trung, tất một lời hãy dùng tất cả mọi phương tiện để tiêu-diệt tả-đạo . . .

Như vậy ta hành-động theo công-bằng và nhân-đạo. Từ nay dân sẽ biết sợ và sẽ không còn dám oa-trữ bọn côn-đồ ; sẽ không còn có người dung thứ cho bọn có tội ấy nữa... Chúng ta sẽ thấy ngu dân bỏ đàng lạc quay về đàng chánh » (1).

Sắc-dụ của Tự-Đức tung ra như sấm-sét, anh em công-giáo lúc này hơn lúc nào hết, đã siết chặt hàng ngũ sau lưng các vị thủ-lãnh của họ. Để đối phó với sự tàn bạo của Tự-Đức, họ chỉ có đức tin sắt đá bền gian.

A.— Hồ-đình-Hy tử-đạo (1857).

Sắc-dụ năm 1855 có vẻ gắt gao, những người phải giết chiếu theo sắc-dụ ấy cũng không phải là ít, lịch-sử đã ghi tên ông Hồ-đình-Hy.

Vào khoảng tháng 10 năm 1856 chiếc tàu Pháp La Capricieuse đến Cửa-Hàn. Giám-Mục địa-phận Huế, Đức cha Pellerin trốn đến Cửa-Hàn để gặp ông thuyền-trưởng và đã cho ông biết tình hình ở tại Việt-Nam. Theo lời mời của ông thuyền-trưởng Giám-Mục Pellerin về Pháp trình bày những nguyện-vọng của Giám-Mục với chính-phủ Pháp (2).

Vài ngày sau lúc Giám-Mục bỏ địa-phận Huế đi Pháp, một ông quan lớn trong triều, ông Hồ-đình-Hy bị bắt. Ông là một ông quan văn, tòng

(1) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 206.*

(2) *Louvet : « La Chinchine Religieuse » II. 256.*

tam phẩm với cấp-bậc Thái-bộc-tự-Khanh (1). Ông bị bắt vì ông là công-giáo nhưng trong triều-đình giả vờ lấy cớ là ông đã giao-thiệp với các tàu ngoại-quốc ông đã gởi con ông du học ở trường Penang. Tự-Đức ra lệnh tra tấn ông để bắt ông nhìn nhận tội lỗi, bắt ông quá-khóa và bắt ông khai tên những ông quan, những binh-sĩ có đạo cho biết số các linh-mục Việt-Nam và ngoại-quốc, Hồ-đình-Hy nhất định không bỏ đạo ; nhưng vì phải tra tấn dã-man nên ông có khai một đôi điều lâm lụy đến các anh em công-giáo khác, vì lời khai ấy, 29 người công-giáo phải bắt trong số ấy có 12 người xuất-giáo còn 17 người kia không lay chuyển.

Ngày 30-4-1856 Tòa lên án trảm quyết Hồ-đình-Hy, 17 người kia phải án lưu-đày và hân hạnh được khắc hai chữ tả-đạo vào má. Có 4 người khi chịu khổ hình đau đớn quá, đã bỏ đạo, nhưng chỉ bỏ lúc đó thôi, sau bốn ông lại xưng hô các ông không thể nào bỏ đạo, cả 4 ông này cũng phải kết án như 17 người kia, chỉ trừ có 8 người xuất-giáo, trong số đó có bốn ông quan, bốn ông này phải mất hết cấp-bậc còn 4 người kia thường dân, được trở về nhà sau lúc đã lãnh mỗi người 100 roi.

Về phần quan Thái-Bộc Hồ-đình-Hy vua phê rằng : Hồ-đình-Hy trước kia chỉ là một viên lục-sự, lần mò lên đến quan to trong triều. Nó đã

---

(1) Mặc-dù Louvet trong Histoire de La Cochinchine Religieuse. II 368 (1) viết rằng : « Il était mandarin de première classe » Hồ-đình-Hy không phải là một quan thuộc chính nhất hoặc tòng nhất phẩm, vì nếu ông thuộc chính nhất phẩm ông phải lãnh chức Cần-chính-điện đại-học-sĩ hoặc văn-minh đại-học-sĩ, võ-hiển đại-học-sĩ hay là đông-các đại-học-sĩ ; ông cũng không thuộc về tòng nhất phẩm nếu thế ông phải là Hiệp-biện đại-học-sĩ.

Ravier trong quyển Sử-ký Hội-Thánh III. 539 và Trịnh-viết-Hiền trong Máu tử-đạo, trang 45 cho biết Hy là một quan Thái-Bộc. Vậy Thái-bộc theo quan chế là một quan văn tòng tam-phẩm. Muốn hiểu phẩm-cấp quan-chế — Xem Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam sử-lược », 429.

dám khinh thị luật nhà nước và theo tả-đạo mà không một chút ăn năn hối cải. Hơn thế nữa nó đã kín-đáo gởi con nó du học ở Tân-Gia-Ba (1) nó đã đi thăm tên đạo-trưởng Oai (2) bàn bạc về chuyện liên-lạc với tàu Pháp. Rõ ràng nó là một đứa nhị tâm, nó đáng chết nghìn lần. Ta truyền phải chém đầu nó để làm gương cho kẻ khác.

Ta ra lệnh cho 5 quan ở triều-đình và 15 binh-sĩ dẫn Hồ-đình-Hy đi vòng quanh thành-nội 3 ngày, mỗi ngày một lần lúc đến các chợ và các nơi công-cộng phải rao cho dân chúng biết rằng :

Hồ-đình-Hy đã phạm tội theo tả-đạo, nó là một kẻ phiến-loạn, nó bất hiếu với cha mẹ, nó vi-phạm luật-lệ nhà nước vì thế nó phải án tử, bọn công-giáo tin rằng, những ai chết vì đạo những kẻ ấy được phúc Thiên-Đàng ; có thật như vậy không ? Chẳng ai biết được nhưng biết chắc một điều là Hồ-đình-Hy phải tra tấn cực-hình, Da-Tô của nó đâu, sao không tới cứu nó !

Cần phải rao khắp mọi nơi cho dân chúng biết theo đạo chẳng được ích gì. Hơn nữa ta truyền phải đánh Hồ-đình-Hy 30 trượng ở các ngả ba đường. Sau lúc đã dẫn nó ba ngày xung quanh thành sẽ chém đầu nó đi, như thế bọn công-giáo sẽ lấy làm tủi-nhục và cải dữ về lành.

Ngày 25-5-1857 Hồ-đình-Hy được dẫn đi đến pháp-trường. Ông là một quan lớn trong triều-đình ; một quan liêm-chính mà dân chúng quen biết, vì thế đến ngày xử không phân-biệt lương giáo dân chúng đã đến pháp trường để tỏ lòng thành-thực mến-tiếc ông. Lúc đi qua cầu An-Hòa, Hồ-đình-Hy nói với ông quan có trách nhiệm xử ông rằng : « Đi đâu xa làm gì, ở đây tôi có nhiều bà con, bạn hữu, hãy xử tôi ở đây » — Ông quan chấp-thuận lời đề-nghị của Hy.

---

(1) *Ở trường Penang.*

(2) *Linh-Mục Oai đã bị vu-cáo liên-lạc với tàu ngoại-quốc.*

Lúc ấy có một người mang theo một chiếc chiếu và một chiếc nệm, Hy ngồi trên chiếc nệm ấy bình tĩnh hút điếu thuốc cuối cùng, xong ông đứng dậy rửa chân, sửa soạn tóc tai áo quần cho lịch-sự rồi sốt-sắng quỳ xuống cầu nguyện... Lúc lý-hình đã sẵn-sàng thi-hành mệnh-lệnh Hy bảo họ chờ một chút nữa. Lúc ấy một linh-mục Việt-Nam lẫn lộn ở trong dân-chúng, Cha Hạnh, nhìn ông, ông hiểu cái nhìn ấy và với tất cả lòng sốt-sắng ông thầm-thĩ xin người tha tội cho ông một lần cuối cùng rồi ông điềm-đạm đưa đầu cho lý-hình chém.

Hồ-đình-Hy được đức Pio X phong chân phúc ngày 2-5-1909 (1).

B.— Linh-mục Lê-bảo-Tịnh tử đạo (1857).

Ở Bắc lúc các quan được lệnh giam-giữ các Thừa-Sai, các quan liền lập ra những chiến-dịch có mục-đích vây các làng ca-trữ các linh-mục Việt-Nam và ngoại-quốc. Lúc nào đạo quân chiến-dịch cũng chia ra làm ba toán. Đang lúc hai toán bao vây làng công-giáo toán kia đi lục-soát các nhà. Năm 1857 ông Trấn-Thủ Ninh-Bình đem quân đi bao vây Phát-Diệm. Nơi đây có đến 8.000 giáo-hữu quan quân muốn bắt cha xứ, nhưng người đã trốn được, vì ở đây có nhiều lạch, nhiều hói.

Bọn họ không bắt được cha xứ, nhưng họ đã lấy được sổ danh sách các bổn đạo và nhất là sổ các kẻ tân tòng. Sổ này còn quý hơn những tài liệu của gián-điệp nhà vua. Vì thế sẽ có nhiều người bị bắt nếu Giám-Mục Retord không đổ tiền ra để mua chuộc lại.

Vài tuần sau, vào ngày 27-2-1857 Vĩnh-Trị phải bao vây lúc 8 giờ sáng. Nơi đây có Giám-Mục Retord, linh-mục Lê-bảo-Tịnh hai Thừa-Sai Charbonnier và Vénard. Các linh-mục chạy trốn, Giám-Mục Retord xuống thăm. Sau hai giờ khám xét ở trong nhà, có một binh sĩ chạy ra ngoài vườn. Lúc ấy lại có tiếng kèn báo hiệu tập trung, may thay anh binh-sĩ kia chỉ mới có thì giờ để chiêm-ngưỡng những chiếc hoa sặc-sỡ và ngửi lấy mùi

(1) *Lễ kính nhớ ngày 22-5.*

thơm êm-dịu của nó chứ chưa có thì giờ mà mon men đến hầm mà Giám-Mục đang trú ẩn. Kết-quả Linh-mục Lê-bảo-Tịnh phải bắt giải về Nam-Định.

Năm ngày sau Vĩnh-Trị phải bao vây lần nữa : 1.000 binh-sĩ mang theo hai con voi và hai khẩu đại-bác. Được báo tin trước, Retord, Charbonnier, Vénard đã xuống thuyền chạy đi trốn. Sách lễ, áo lễ và các đồ thờ-phượng đã được chuyển sang các làng lân cận. Các linh-mục và các chủng-sinh cũng đã trốn tất cả, chỉ còn lại ở chủng-viện hai người giúp việc. Một tri-huyện rất thân Đức Giám-Mục Retord đã xin nhận trọng-trách thi-hành lệnh của quan trên, như thế ông sẽ có dịp mà che-chở người công-giáo. Ông tri huyện không thể bỏ qua lệnh trên nên ông tạm phá-hủy 11 căn nhà của người công-giáo và một phần của nhà chung. Nếu mà một ông quan khác lãnh việc này, chắc chắn là làng công-giáo Vĩnh-Trị sẽ không còn dấu vết.

Linh-Mục Lê-bảo-Tịnh bị giam tù phải trảm quyết hôm 6-4-1857 : lúc chém người lát thứ nhất, thanh gươm của lý hình gẫy, nên phải lấy một cái khác. Thấy vậy quan xét rằng đó là dấu linh-mục nầy vô tội phải chết oan và tới đến ông thắp hương nến cầu khấn vong-linh của người đã về nơi chín suối xá tội cho ông. Người đã được đức Pio phong chân phúc ngày 2-5-1909 (1)

9. SẮC VỤ CẤM ĐẠO 1857

Nhận thấy những sắc-dụ trước chưa đem lại kết-quả mong ước Tự-Đức ra một sắc-dụ nữa hy-vọng sẽ tiêu-diệt được công-giáo trên toàn cõi Việt-Nam.

«Tả-Đạo Da-Tô đã tràn tới nước Tàu dưới nhà Minh do Lợi-Mã-Dậu (2) rao giảng. Về sau đạo ấy được truyền đến nước chúng ta trong đời nhà

(1) *Lễ kinh nhờ ngày 6-4.*

(2) *Ricci mà Tự-Đức gọi là «Lợi-Mã-Dậu» xem Louvet : «La Cochinchine Religieuse» II. 248. (2) là một giáo-sĩ dòng Tên đã đến Trung-Hoa năm 1601. Xem Olichon. «Les missions». 271.*

Lê. Đạo có những tín-đồ trong bọn dân ngu làm nghề chài lưới ở ven bờ biển ; bọn dân ngu vì đơn sơ vô học nên đã bị giáo-sĩ dùng tiền và dùng mưu để đánh lừa. Giáo-sĩ đã mua những khu đất để cất vựa lúa dựng nhà thờ làm việc thờ phượng và rao giảng tả-đạo. Dân chúng mù quáng nghe lời dụ dỗ của chúng. Dần hồi lý thuyết tả-đạo tràn ngập toàn quốc và hiện giờ ước chừng 4 phần mười dân chúng của ta phải tiêm nhiễm tả-đạo ấy. (1) Đạo này có nhiều tín-đồ ở giữa các quan và binh-sĩ. Nếu chúng ta không thận trọng thì cái bệnh dịch nầy sẽ tràn khắp trong nước.

Sau lúc đã nhắc lại những sự cố gắng mà Tự-Đức và các tiền-đế đã dùng để tiêu-diệt đạo công-giáo, Tự-Đức trách nặng lời các quan đã ăn tiền hối-lộ để dung thứ người công-giáo.

«Còn về những người thường dân giáo-hữu, các ông lý-trưởng trong làng phải lo-lắng đến việc làm cho họ theo chính đạo bằng cách bắt buộc họ giữ những lễ-nghi về hôn-phối và đám tang. Phải ép các người công-giáo thờ cúng tổ-tiên và các thần của mỗi làng. Trong một năm tất cả bọn người nầy phải xuất-giáo, thời hạn ấy qua những người công-giáo đã về lại chính đạo sẽ được sống yên-ổn những tên mù-quáng theo tả-đạo phải khắc vào má hai chữ Tả-Đạo và tên làng của chúng.

Đối với những kẻ cứng đầu bất-khẳng chúng ta sẽ cố-gắng đối với họ thêm một năm, sau năm ấy, những đứa bất tuân kỷ-luật nếu là đàn ông chúng ta phải trừng trị, nếu là đàn-bà phải đi làm tôi-tớ các quan, những ông lý-trưởng làm chu toàn phận-sự của mình và đã cố-gắng đưa bọn ngu-ngốc ấy về đàng chính sẽ được trọng thưởng, trái lại những ông lý-trưởng chểnh mảng sẽ phải mất chức.»

Sắc-dụ nầy chỉ nói về người thường dân công-giáo. Tháng 10-1859

(1) *Tự-Đức tính sai, thời ấy ở Việt-Nam trong 50 người dân mới có một người công-giáo. Xem Louvet : «La Cochinchine Religieuse». II .249.* (1)

Tự-Đức còn hạ một sắc-dụ để bắt bớ các chức dịch trong mấy họ đạo, ông ra lệnh bắt giam các người này ở các tỉnh lỵ Mật dụ nầy đã làm thiệt hại nhiều cho anh em giáo-hữu, các thầy giảng, các chức dịch trong họ là những người cùng với linh-mục chống đỡ Giáo-Hội trong những lúc bắt bớ cấm đạo. Chính đang lúc các linh-mục phải ẩn lánh, họ đã ở giữa anh em công-giáo để khuyến khích anh em bền gan giữ đạo.

A.— Tình hình Tôn-Giáo địa-phận Huế.

a) ÔNG TÚ LÊ (1858).

Vì ông Hồ-đình-Hy là một người có địa vị trong Xã-Hội, ông đã dùng ảnh-hưởng của ông để giúp đỡ địa-phận Huế rất nhiều. Bao nhiêu của cải ruộng đất của nhà chung đều phải đứng tên của ông để tậu. Sau lúc ông mất, những người lương muốn chiếm những của ấy. Để cứu lại tình thế Đức cha Sohier giám-mục phó nhờ cậy ông Tú Lê cáng-đáng công việc. Lê là một người công-giáo, Lê đã phản những người đồng đạo để chiếm của cải.

Lê giả vờ viết một lá thư đại diện cho tất cả thầy-giảng ở Kim-Long, đọc thư này ai cũng gán cho người công-giáo là những kẻ phiến-loạn, chống lại chính-quyền. Theo thư ấy có 5 ông quan ở triều đình cũng nhúng tay vào công việc phiến-loạn, những ông quan ấy là những người mà Lê không ưa. Thư này viết cho một Thừa-Sai miền bắc địa-phận. Ông Lý-trưởng làng Kim-Long đem thư nạp cho ông tri huyện và trình với tri huyện, ông ta đã lượm được bức thư ở trên đường làng Kim-Long trước nhà một người tân tòng.

Tự-Đức lúc đã có chứng cớ minh-bạch về việc âm-mưu nổi loạn của công-giáo và sự thông-đồng với địch của bọn người này, lập tức cất chức các ông quan nói trên, bắt giam 38 người làng Kim-Long trong đó có 19 người công-giáo.

Những người bị cáo không hay biết gì đến lá thư kia, chối quyết liệt và phải tra tấn dã man. Lý hình bắt 19 người công-giáo quá-khóa, bốn người đã tuân theo còn 15 người kia nhứt định không chịu.

Tú Lê vui mừng vì công việc được thập phần kết-quả, và trong lúc hân hoan Lê đã nói thách người công-giáo rằng: «Tôi đã nghe nói không một ai có thể tiêu-diệt Giáo-Hội, tôi muốn biết lời nói ấy có thực hiện hay không».

Những câu như thế và các lời tuyên bố khác của Tú Lê đã khiến các quan nghi ngờ ông ta. Các quan ra lệnh cho Tú Lê phải xuất-giáo. Lê liền chối đạo dễ dàng như uống nước, các quan truyền cột Tú Lê vào nọc tra tấn thử cho biết Lê có phải là người đã viết bức thư kia không ; ông ta vừa nếm có một roi, đã la hoảng hốt tự thú chính ông ta đã sáng tác ra bức thư kia.

Hai ngày sau các người bị giam được tha về nhà, trừ những người công-giáo. Trong số đó có 5 người chết vì tra tấn, các người khác phải đầy ra Bắc.

b) PHANXICÔ PHAN-VĂN-TRUNG TỬ-ĐẠO 1858 (1).

Sau lúc Cửa-Hàn mất (1-9-1858) Tự-Đức sợ Pháp đến chiếm kinh đô Huế nên ân xá cho tất cả các tù phạm và bắt họ nhập ngũ. Trong những tòng phạm có một sĩ-quan trong quân đội là Phanxicô Phan-văn-Trung. Trung bị giam tù vì đã gian lận trong kỳ thi cử. Trước lúc dẫn các tòng phạm đến Cửa-Hàn, họ được lệnh bước qua Thánh-Giá. Tất cả đều tuân theo chỉ trừ một mình Trung.

— Thằng kia, có phải mầy công-giáo không ?

— Phải, tôi là công-giáo, tôi sẵn sàng đi đánh quân địch để bảo-vệ đất nước, nhưng không bao giờ tôi chịu bỏ đạo.

Người ta dẫn Trung về tù để lãnh trong 3 lần, mỗi lần 50 roi Trung vẫn không chịu bỏ đạo nên phải án trảm-quyết.

(1) *Trần-minh-Tiết. Histoire des Persécutions au Việt-Nam 10e édition. 105. Có chỗ nói là Trần-văn-Trung.*

Ngày 16-10-1858 Trung được dẫn đến chợ An-Hòa nhưng quan án bảo chờ khoan xử vì có hai quan lớn trong triều vận động xin Tự-Đức ân xá cho Trung. Đến 8 giờ tối mới nhận được tin của vua. Không những vua dậy phải chém đầu Trung, vua còn phạt hai ông quan dám xin ân-xá cho Trung.

Ban sáng lúc đưa Trung ra pháp-trường có một linh-mục đi theo để giải tội cho Trung, nhưng đến lúc tối người không còn ở đó nữa, Trung quỳ xuống trên nền đất, xin lý hình lấy vôi gạch một hình Thánh-Giá trên cổ để tỏ cho mọi người biết Trung là một người công-giáo tới cùng, xong Trung nghiêng mình cho lý hình chém (1). Phan-văn-Trung được đức Piô X phong chân-phúc ngày 2-5-1909 (2).

c) NGƯỢC ĐÃI CÔNG-GIÁO.

Sau lúc Cửa-Hàn thất-thủ (9-1858) người công-giáo miền Trung gặp rất nhiều khó khăn. Vì chính-phủ lầm tưởng các người công-giáo sẽ trốn đến các tàu binh Pháp nên chính-phủ ra lệnh làm danh sách các người công-giáo trong mỗi làng, thỉnh thoảng lại điểm danh và họ có lệnh không được ra khỏi làng. Một đoàn gián điệp của chính-phủ vào trong các làng, chiếm cứ nhà người công-giáo rồi hành hạ đập đánh cho đến lúc họ lòi tiền ra mới thôi. Ở đầu đường xó chợ đâu cũng có Thánh-Giá, nên người công-giáo không dám đi ra khỏi nhà, vì đi ra tức là phải chết, hoặc chỉ được sống sau lúc đã chà đạp Thánh-Giá. Chính-phủ còn muốn cho người công-giáo phải chịu tổn phí về những cuộc hành binh của quân đội, vì chính họ đã gây nên chiến tranh (3) rối loạn trong nước. Lúc ấy nhà vua vừa là một nho sĩ, vừa là một người có óc thông-

---

(1) *Roux : « Vestiges religieux et profanes du Vieux Huế », 72.*

(2) *Lễ kính nhớ ngày 6-10 hàng năm.*

(3) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 261.*

mình đã sáng tác ra những bài thơ để tự an ủi trong những lúc quân của mình thất trận ở Cửa-Hàn. Trong những thơ ấy ông gọi binh sĩ Pháp là côn đồ, là mọi và còn hơn thế nữa ông gọi là chó, lợn, trâu (1). Các quan cũng theo những luận điệu ấy và cũng đã viết ra những bài bất hủ như bài của ông Trấn-thủ Nam-Định Nguyễn-đình-Hưng (2).

Đối với các binh-sĩ Công-Giáo tình thế của họ lại gay go hơn tình thế của một người thường dân bỏn đạo. Lúc đi đánh Pháp ở Cửa-Hàn có một sĩ-quan cao cấp trong quân đội đề nghị cho 193 người quân nhân công-giáo chà đạp Thánh-Giá. Nhưng những quân nhân nầy đã can đảm khước từ. Tất cả 193 quân nhân ấy đều bị án khổ sai chung thân, họ phải đi chùi rửa những hầm cống bẩn-thỉu ở trong thành nội ở Huế.

B.— Tình-hình Tôn-Giáo địa-phận Trung Bắc-Việt.

a) GIÁM-MỤC DIAZ AN VÀ GIÁM-MỤC GARCIA XUYÊN TỬ-ĐẠO.

Lúc được phái đến địa-phận Trung Bắc-Việt, Giám-Mục José Diaz Saujurgo An (3) đang còn là một giáo-sĩ trẻ tuổi của dòng Thánh Đa-Minh thuộc quốc-tịch Tây-ban-Nha, năm 1852 Đức Cha Marti tạ-thế ngài lên lãnh quyền Giám-Mục cai-trị địa-phận miền Trung Bắc-Việt gồm có các địa-phận Bùi-Chu và Thái-Bình. Dưới sự sáng-suốt cua Đức Giám-Mục Diaz, địa-phận đã hiên-ngang tiến tới mặc dù gặp bao nhiêu khó-khăn trở-ngại, dầu nhà cầm-quyền đã hết sức săn bắt các vị giáo-sĩ, nhưng Diaz tin ở tình thân-mật của Trấn-thủ Nam-Định ông Nguyễn-đình-Tân (4). Nếu có gì nguy-hiểm chính ông sẽ cấp-báo cho ngài biết trước.

---

(1) Louvet : « La Cocnuchine Reilgieuse » II. 261.

(2) Xem trang 432.

(3) Marcos Gispert — Historia de las Misiones Dominicanas. 523.

(4) Nguyễn-đình-Tân lúc còn ở Huế làm quan Ngự-Sử được linh-mục Lê-bảo-Tịnh chữa khỏi chứng đau mắt, đó cũng là một lý-do khiến ông có thịnh-tình đối với các linh-mục xem Joseph Bigollet. « Sách truyện các Thánh tháng Aprile » Hong-kong 1930 trang 42.

Ngày 28-4-1857, bà Mẹo người làng Thượng-Phúc đến tỉnh đường tố-cáo Đức Cha Diaz An đang trốn ẩn tại Bùi-Chu, ông Trấn-thủ đã biết thế, nhưng vì cảm-tình với Đức Cha nên vẫn lờ đi. Không may hôm đó có một vị thượng quan ở Huế ra kinh-lý thấy công việc-tiết lộ ông Trấn-thủ bèn ra lệnh cho một đạo-binh độ 400 người đi vây bắt. Cùng lúc đó ông sai người đi báo tin cho Đức-Cha và khuyên người đi trốn, nhưng thánh ý Chúa đã muốn tông-đồ theo gương thầy! Người đưa tin tới nơi vào lúc quân lính bắt Đức Giám-mục.

Lính điệu Đức Cha ra đình làng, trói vào cây ngay trước sân đình, giáo dân được tin đua nhau chạy đến, trông thấy Đức Cha ai nấy đều rưng rưng sa lệ.

Đức Cha động lòng thương đoàn chiên, người khuyên giáo-hữu hãy yên-tâm trở về để người đi chịu hy-sinh vì Chúa, mọi việc có Chúa quan phòng định liệu.

Khi thuyền đưa người đến Nam-Định quan Trấn-thủ vì sợ quan Khâm-sai nên truyền lệnh giam giữ nghiêm-ngặt. Trong ngục-thất Đức Cha vẫn cầu-nguyện và làm việc từ-thiện bác-ái, viết thư từ yên-ủi con chiên và cầu-nguyện để người đủ sức hy-sinh...

Sau hai tháng giam giữ tra-tấn, nhiều lần người đã hùng-biện can-đảm giảng-giải đạo-lý ở chốn công-trường khiến cho các quan vừa tức giận vừa cảm-phục... Ngày 20-7-1857 lệnh trong kinh truyền xử trảm, lính điệu người ra pháp-trường, Đức Cha bình-tĩnh cầu-nguyện cho riêng mình và cho đoàn chiên đang trải qua những ngày gian-nguy đau khổ.

Nghe tiếng chiêng báo-hiệu, lý-hình vung gươm chém mạnh, đầu người rơi xuống đất máu vọt lên cao như hình cầu vồng; quan truyền bỏ đầu người vào sọt vất xuống sông Cái.

Lúc ấy có người lính chạy vào thấm máu Đức Cha, quan liền truyền giam vào ngục.

Sau đó người thuyền chài mò được đầu Đức Cha đem cho bà Maria Ái. Bà vui mừng đem trình cha xứ, người đem trình Đức Cha Garcia, Đức Cha theo lễ-phép công-giáo đặt kính trong nhà thờ (1).

Ngoài Đức Giám-Mục Diaz còn có Đức Giám-Mục phó Melchor Garcia Sampedro Xuyên về sau phải bắt và phải xử với hai thầy giảng Tiệp và Hiếu tại Bẩy-Mẫu gần Nam-Định. Lúc đến lượt phải xử Đức Cha, đao-phủ bắt người nằm ngửa ra kéo tay chân căng ra bốn cọc đóng sẵn bốn góc. Đao-phủ thứ nhất chặt đầu gối chân, đao-phủ thứ hai chặt đầu gối tay... Đang lúc chịu cực hình người chỉ biết kêu tên Chúa Giêsu để lý hình chặt chân tay theo lệnh quan truyền. Đầu đem bêu ở Cửa Nam thành Nam-Định và sau thả xuống sông. (2)

Cả hai Đức Giám-Mục đều được đức Piô XII phong Chân phúc ngày 1-11-1951 (3).

Năm 1858 cũng ở địa-phận Trung-Bắc có nhiều linh-mục phải bị bắt giam. Có một người bổn-đạo thù ghét linh-mục Huấn ở xứ Ngọc-Đồng nên tố-giác người với các quan. Quan cho binh-sĩ đến vây làng đốt phá và cướp hết các của rồi bắt linh-mục Huấn, 24 người nhà Đức Chúa Trời và 400 giáo-hữu. Quan chỉ giết năm ba người rồi tha các người khác, còn linh-mục Huấn và các thầy vì không chịu « quá-khóa » nên chẳng được tha. Linh-Mục phải trảm quyết ngày 31-1-1858.

Vào khoảng tháng hai năm ấy linh-mục Hiền thuộc địa-phận Trung-Bắc và Linh-Mục Phêrô Khanh thuộc địa-phận Tây-Bắc tử vì đạo. Linh-Mục Hưởng ở xứ Bạch-Liêu phải bắt lúc đi kẻ liệt và phải xử tại Ninh-Bình. Các Linh-Mục Phêrô Khanh và Lorenxô Hưởng đã được đức Piô X phong Chân-phúc ngày 2-5-1909.

---

(1) T.T.Đ.M. 1951 trang 809.

(2) Marcos Gispert — Historia de las Misiones Dominicanas. 530.

(3) Lễ kính nhớ Chân-phúc Diaz An ngày 28-4 và Chân phúc Garcia Xuyên ngày 27-6. Chân-phúc Phêrô Khanh ngày 12.7 và Chân-phúc Lorenxô Hưởng ngày 13-2.

b) NGUYỄN-ĐÌNH-HƯNG (1).

Ông nầy là một tay kế nghiệp xứng-đáng với Trịnh-Quang-Khanh. Ông cho quân liên-tiếp đi vây các làng có đạo đốt phá các trường Vĩnh-Trị Hoàng-Nguyên, Kẻ Non, tịch thâu hết của cải tiền nong của bổn-đạo rồi giải họ về giam ở Nam-Định. Lúc ông ta thấy có người công-giáo « quá-khóa », ông bắt những người nầy cầm roi đánh những người bắt khẳng 55 roi, và đánh vào Thánh-Giá 5 roi cùng chửi rủa những lời bẩn thỉu. Xong người « quá-khóa » phải đốt hương thờ lạy bụt thần trước mặt các quan và thề không tin đạo Chúa Giêsu, lại phải làm tờ bỏ đạo cho quan giữ, sau hết trước lúc được tự-do phải mang gông và làm những việc hèn trong thành đủ ba tháng mới được tha về nhà.

Có một đội lính có đạo quan thượng đã truyền đánh 800 đòn (2) lại còn đóng gông đóng xiềng. Quan thượng cũng giận một người đàn bà góa nuôi linh-mục Khanh trong tù, quan truyền hễ bắt được bà sẽ đóng đinh vào thập-tự như Đức Chúa Giêsu vậy. Không những Nguyễn-đình-Hưng giết kẻ có đạo nhưng còn phỉ-báng đạo bằng những lời ô-uế, đây chỉ xin trích lại những đoạn sạch sẽ nhất :

« Ở những người bản-hương quý-quốc ta, sao lại dại dột đến nỗi theo lề thói đạo tây dạy mà bỏ lễ phép tổ-tông truyền ? Trong bay nào có ai đã xem phương Tây ? Phần ta khi còn trẻ đã sang buôn bán bên ấy (3) thế thì ta nói thật : Trong cả phương Tây chỉ có 17 làng to

---

(1) Trịnh-Việt-Hiền : « Máu tử đạo trên đất Việt-Nam ». 53.

(2) Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 543.

(3) Launay : « Mgr Retord » 291 (1) cho biết Nguyễn-đình-Hưng nói dối. Nhưng Louvet trong « La Cochinchine Religieuse » II. 262. (1) cho biết Hưng có đi Pháp vì ông đã theo phái đoàn Phan-Thanh-Giản năm 1863 sang Âu-Châu. Xem trang 359.

mà thôi, còn bao nhiêu là những làng bần cùng mọi rợ. Quân nước nó chẳng bằng một tỉnh Nam-Định nầy đâu. Vậy còn trông nó cứu chúng bay thế nào được ? Nó hèn sức dường ấy cho nên dù nó có mang tàu chiến đến cửa nước ta thì ta đem nhà trò hát hỏng trước mắt nó cũng được chẳng sợ đâu. Còn những đạo trưởng, đạo đồ kẻ thì đã bị xử, kẻ thì phải đi lưu mà Chúa nó chẳng chữa nó được. Thế thì chúng bay còn trông cậy thứ ấy làm sao ? Vả lại trong cả miền Bắc nầy trong 10 người có một kẻ có đạo là cùng mà muốn làm ngụy làm sao được? Đức Hoàng-Đế mở miệng phán một lời chúng bay đều phải ra tro bụi như sét đánh vậy » (1).

C.— Địa-Phận Hà-Nội (Tây Bắc-Việt).

a) TRẬN LỤT 1857.

Đang lúc quan quân hăm hở bắt đạo thì một việc bất ngờ xảy ra và làm ngưng việc cấm đạo trong một thời gian ở miền Bắc : một trận lụt chưa từng thấy đã đánh vỡ các con đê, nước sông tràn ngập khắp nơi và đồng bằng Bắc-Việt đã hóa ra một biển mênh mông. Làng mạc hiện ra trên mặt biển ấy với những lũy tre xanh rì, với những nóc nhà lá tả tơi, tiếp theo trận lụt nầy, một trận bão ngày lễ Đức Mẹ lên Trời đã gieo biết bao tai hại giữa dân chúng. Nước ngập trong năm sáu tỉnh kéo dài tới hai tháng (2). Tất cả mùa màng đều hư hỏng, lúa trữ trong kho phải ẩm ướt không thể dùng được.

Sau trận lụt ấy nhân dân đói khát lâu ngày, có những người chôn sống con mình để khỏi phải thấy nó hấp hối và chết đói ! Đêm đến phải canh phòng nghiêm ngặt vì những bọn người đói khát tổ chức đốt nhà rồi cướp của.

---

(1) Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 543.

(2) Launay : « Mgr Retord ». 287.

Cơn bão cũng như trận lụt ấy đã gây nhiều thiệt hại vật-chất tại nhà chung Vĩnh-Trị. Chủng-viện, tòa Giám-Mục nhà bà phước đều ở gần bờ sông ; trận lụt đã đem đi một phần đất của bờ sông, như thế nhà chung ở vào một khu phận nguy-hiểm. Giám-Mục Retord gởi một thư luân lưu đi khắp địa-phận để xin các linh-mục giúp đỡ, vì người phải đắp một con đê tốn đến 10.000 lạng bạc. Các linh-mục ở miền Thượng-Du Bắc-Việt cung-cấp cho người cây, gỗ, mây, tre, các linh-mục ở đồng bằng dâng cho người lương-thực hoặc tiền bạc, nhờ thế Giám-Mục Retord đã cứu vãn được tình thế ở nhà chung Vĩnh-Trị.

b) THÁI ĐỘ CỦA GIÁM - MỤC RETORD ĐỐI VỚI CÁC CUỘC NỘI LOẠN :

Cũng trong thời kỳ nầy có các cuộc rối loạn ở Hưng-Yên và Hải-Dương, có những người công-giáo đã tự hỏi có nên giúp những người đang chống lại chính-phủ bất đạo không ? Nhưng Đức Giám-Mục Retord đã ngăn cản việc đó cũng như người đã ngăn cản anh em giáo-hữu đừng nhúng tay vào việc âm mưu giấy loạn của ông Hoàng-Bảo. Cử chỉ của Giám-Mục Retord cũng như Giám-Mục Gauthier đã làm cho Tự-Đức bớt một gánh nặng. Nếu thực tình Giám-Mục Retord và Guuthier chống lại chính-phủ Tự-Đức các ngài đã ra lệnh cho 500.000 giáo-hữu của các ngài cầm khí-giới chống lại triều-đình, không hiểu bộ đội Hoàng-Gia có sức mà chống lại không ? (1)

Càng ngày quan quân càng khám xét nghiêm ngặt, Giám-Mục Retord cùng các thừa-sai đành lòng bỏ làng Vĩnh-Trị ra đi. Nhưng dân làng nhất quyết giữ Đức Cha lại. Họ nói với Giám-Mục rằng : « Nếu cần phải chết cha con chúng ta sẽ chết với nhau ». Retord chạy trốn ở vùng

---

(1) Launay : « Mgr Retord ». 293.
Olichon : « Le baron de Phát-Diệm ». 59 - 60.

Núi Voi, nơi đây người được tin xứ Kẻ-Bạng bị vây, 3 chủng sinh, 14 anh em giáo-hữu phải bị bắt giam. Nhà dòng các chị em Mến Thánh-Giá và nhà thờ phải tàn phá. Chỉ trong vài tuần, 12 nhà thờ và 12 nhà xứ phải triệt hạ. Từng trăm giáo-hữu phải ngồi tù nhưng không đâu bằng ở Ngọc-Đường có hàng trăm người phải thiêu sống hoặc phải chém. (1)

II.— CHIẾN-TRANH VIỆT - PHÁP (1858-1862)

1. LÝ-DO CUỘC CHIẾN-TRANH GIỮA VIỆT-NAM VÀ LIÊN-MINH PHÁP-TÂY

Nhiều sử-gia đã tiếc cho Việt-Nam để mất nhiều cơ hội giảng hòa tốt đẹp với nước Pháp. Nói như thế thì cũng phải, nhưng xét kỹ thì chắc đâu. Việc cấm đạo không phải là một lý do, nó chỉ là một cơ hội, một thác cớ công khai người Pháp vin lấy một cách dễ dàng để chiếm nước Việt-Nam (2) có bắt đạo hay không bắt đạo rồi cũng đi đến chỗ xung đột nhau vì quyền lợi.

Vả lại bắt đầu từ thế-kỷ 16 các nước Âu-Châu đi chiếm đất đai ở Á-Châu, Phi-Châu và Mỹ-Châu. Chúng ta đã thấy các nước Bồ-Đào-Nha, Hòa-Lan, Tây-Ban-Nha tranh giành nhau những mảnh đất ở Viễn-Đông đến lượt Anh khai khẩn đất ở Ấn-Độ rồi ngon trớn nuốt luôn cho đến sau cuộc đại-chiến 1939 - 1945 mới nhả Ấn ra. Lẽ dĩ-nhiên Pháp cũng bị cám dỗ và tìm đường đi kiếm đất đai, vì cái dục vọng kiếm đất đai nên họ đã dòm ngó đến Việt-Nam.

Lịch-sử cho chúng ta biết năm 1818 nhân danh Pháp Hoàng Louis XVIII, Kergariou đi chiếc Cybèle đến yêu cầu chính-phủ Việt-Nam thi hành hiệp-

---

(2) *Launay : «Mgr Retord ». 299.*

(1) *A.R.M. 15-5-1954 trang 15. La situation de l'Eglise catholique au Việt-Nam.*

ước 1787 ; theo hiệp-ước ấy Việt-Nam phải nhường cho Pháp Cửa-Hàn và Côn-Sơn, (1) nhưng Kergariou không đi đến kết quả nào cả : « Nước Pháp không có quyền yêu-sách Việt-Nam thi hành một hiệp-ước mà chính nước Pháp không tôn trọng ». Những sĩ-quan Pháp theo Giám-Mục Bá-Đa-Lộc tự ý họ đến giúp Gia-Long để tìm kế sinh-nhai, chính-phủ Pháp theo hiệp ước 1787 lẽ ra phải gởi sĩ-quan binh-sĩ và khí-giới đến để giúp Gia-Long, nhưng chính-phủ Pháp đã không thi hành những khoản đó, vì thế hiệp ước năm 1787 trước pháp-lý vô giá trị, Gia-Long từ chối không nhượng-bộ cho Pháp Cửa-Hàn và Côn-Sơn là điều phải lẽ. (2)

Nhưng hỏi nước Pháp có quyền can thiệp để bênh vực những người đồng hương của họ bị chém giết cách tàn nhẫn không ? Điều nầy chúng ta không chối cãi được, các Pháp kiều Gagelin. Marchand, Cornay, Jaccard, Dumoulin Boric, Schœffler, Bonnard, Cuénot, Vénard, Néron bị giết còn các giáo-sĩ khác phải đào hầm trốn tránh ở trong rừng trong núi để giảng đạo, những tin nầy được các báo chí Âu-Châu đăng tải làm lòng người náo động lúc họ biết đến những hành động dã-man của vua chúa Việt-Nam.

Vì chính-phủ giết những người Pháp kiều nói trên nên nước Pháp nhận thấy có trách nhiệm phải can thiệp.

Ngày 16-7-1856 Leheur de Ville-sur-Arc ngồi tàu Catinat sang đệ thư trách. Vua Tự-Đức không tiếp. Các quan không chịu chuyển đệ thư tín, Leheur de Ville-sur-Arc ra lệnh bắn đồn rồi bỏ đi Hương-Cảng.

Cũng trong năm 1856 một chiến thuyền của Pháp, La Capricieuse lại đến nhưng cũng không đem lại kết quả nào.

---

(1) Xem trang 232.

(2) Schreiner : « Abrégé de l'Histoire d'Annam ». 115.

Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử Lược ». 421.

Louvet trong « La Cochinchine Religieuse» II. 215 chứng-minh nước Pháp có quyền đòi Cửa-Hàn và Côn-Sơn. Những lý đưa ra, không thể đứng vững về phương-diện pháp-lý.

Tháng giêng 1857 Charles de Montigny vâng lệnh Nã-Phá-Luân đệ tam sang Thái-Lan ký hiệp-ước, sang Cao-Mên thương thuyết về vấn đề truyền-giáo rồi lại sang Việt-Nam, trong khi ấy vua Tự-Đức sai đắp đồn lũy ở dọc sông Hương và đem quân đến Cửa-Hàn. Montigny đến nơi cũng không xin hỏi được gì. Đến tháng hai Montigny bỏ đi Hương-Cảng. Trước khi đi Montigny có viết một bức thư gởi vua Tự-Đức trong có lời ngăm, hễ còn giết chóc nữa thì nước Pháp tất dùng quân lực sang đánh.

Được thư nhà vua nổi giận, tháng 7-1855 Tự-Đức hạ thêm một sắc dụ cấm đạo công-giáo, và cho lệnh viết ở các nơi công cộng những câu xỉ mạ người ngoại quốc : « bọn Pháp sủa như chó và chạy trốn như dê ». (1)

Chính-phủ Việt-Nam không những đã giết Pháp-kiều nhưng cũng đã giết những người Tây-Ban-Nha như các Giám-Mục Henares Delgado, Hermosilla, Diaz và Garcia, các linh-mục Fernandez — Gil de Fédérich, Almato ; Matheo Licianus và Henri Castaneda. Chính-phủ Tây-Ban-Nha cũng cương quyết bênh vực những người đồng hương của họ nên về sau nầy họ sẽ là đồng-minh của Pháp, trong cuộc chiến-tranh Pháp-Việt.

Nhưng giữa Tây-Ban-Nha và Pháp có những nguyện vọng khác nhau. Chính người Pháp cũng công nhận khi Tây-Ban-Nha giúp Pháp đánh Việt-Nam, Tây không tham vọng chiếm đất đai Việt-Nam, nhưng họ chỉ muốn trả thù xứng đáng cho những người đồng hương của họ bị giết cách dã man. Pháp trái lại có ý định chiếm thuộc-địa (2). Nên việc chính-phủ Việt-Nam sát hại những Pháp-kiều nói trên đã là một dịp tốt cho họ khai chiến với Việt-Nam. Trong thời cuộc như thế, nếu Tự-Đức sáng suốt hô hào tất cả anh em công-giáo cầm khí giới đứng lên đoàn kết để dưới sự hướng dẫn của triều-đình chống lại xâm-lăng, nếu Tự-Đức thực hành được sự

(1) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 219.*

(2) *Morey : « Mgr Theurel ». 105.*

đoàn-kết ấy, ngoại quốc sẽ khó lòng mà xâm chiếm non sông xứ sở của chúng ta.

2. GIÁM-MỤC PELLERIN SANG PHÁP (1858)

Nhận thấy Giáo-Hội lâm nguy Giám-Mục Pellerin cầu cứu nước Pháp can-thiệp bằng võ-lực, tưởng rằng nhờ sự che-chở của Pháp người công-giáo sẽ được bình an. Một vài sử-gia đã quả quyết Giám-Mục tâu với Hoàng-đế Nã-Phá-Luân đệ tam rằng : « Nếu Pháp đến chiếm cứ Việt-Nam, người công-giáo sẽ tiếp đón họ như những vị cứu tinh. Họ sẽ hợp tác với người Pháp để cuộc chiếm-cứ được tiến hành cách mau lẹ (1).

Theo một vài sử-gia nếu Giám-Mục Pellerin có quả quyết như thế người đã nói sự thật trăm phần trăm (2). Nói như thế là lầm tưởng về lòng ái-quốc chân chính của người công-giáo. Người công-giáo sẵn sàng hy sinh mạng sống vì Thiên-Chúa cũng như vì tổ-quốc. Họ sẵn sàng cầm khí-giới đứng lên chống xâm lăng nếu chính phủ Việt-Nam hồi ấy cần đến họ cũng như họ sẵn sàng hy sinh mạng sống vì Thiên-Chúa. Ông đội Phanxicô Phan-văn-Trung cho chúng ta một chứng cớ rõ ràng : Lúc Pháp đánh Cửa-Hàn, Tự-Đức ân xá cho các tù phạm và yêu cầu họ đến Cửa-Hàn chống lại quân Pháp. Nhưng trước khi đi các tù phạm phải bước qua Thánh-Giá. Đội Trung từ chối không bước qua. Họ mới hỏi Trung rằng : Mầy công-giáo phải không ? Phải tôi là công-giáo, tôi sẵn sàng đi đánh quân địch của nước nhà, nhưng bỏ đạo tôi không bao giờ bỏ. (3)

Câu trả lời của đội Trung cho biết người ta có thể theo Chúa mà không cần phải theo Pháp.

---

(1) Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 229.
Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược ». 489.

(2) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 228.

(3) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 265. và V.N.G.S. I trang 432.

Về việc Đức Giám-Mục Pellerin cầu cứu Pháp, nhiều sử-gia đã bàn tới.

Xét về phương diện pháp-lý nếu một người buôn bán, một người thám hiểm, một người đi du lịch hoặc bất cứ một người thường dân nào trong lúc bị người nước khác uy-hiếp cách vô lý họ có quyền kêu gọi đến chính-phủ họ che chở, thế sao ta từ chối cái quyền ấy ở nơi các vị Thừa-Sai ở trong trường hợp nầy? Là một người công dân của một nước, vị Thừa-Sai có quyền kêu đến chính-phủ của họ can-thiệp trong những trường-hợp nói trên.

Nhưng Giám-Mục Pellerin không phải chỉ là một người dân của một nước, người còn là một Thừa-Sai, hơn thế nữa một Giám-Mục của một Giáo-Hội Roma ở Việt-Nam, vì thế cái trường hợp của người đã thay đổi đi nhiều.

Trước hết nên nhớ rằng không cần gì phải có chính-phủ Pháp che chở mới có thể rao giảng Phúc-Âm, chứng cớ là từ năm 1533 các linh-mục Bồ-Đào-Nha, Ý-Đại-Lợi, Tây-Ban-Nha đã đến truyền đạo ở Việt-Nam cũng bị bắt bớ, nhưng có bao giờ họ kêu cầu đến chính-phủ họ là những chính-phủ công-giáo vậy mà các giáo-sĩ ấy cũng đã làm cho bao người trở lại đạo Thiên-Chúa.

Hơn nữa việc cầu cứu ấy không ích lợi gì mà còn có hại cho Giáo-Hội Việt-Nam. Giám-Mục Navarette trong cuốn lịch-sử Trung-Hoa đã nói cách nghiêm khắc rằng: « Những ai cầu đến sự che chở của quân đội Âu-Châu tưởng rằng quân đội Âu-Châu chỉ biết giúp đỡ và bảo vệ họ, nhưng nên nhớ rằng quân đội làm việc tồi bại trong một ngày thì phải có 20 Thừa-Sai giảng dạy trong một năm mới mong sửa chữa được tai hại về đường luân-lý mà họ đã gây nên (1).

---

(1) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 223.

Việc Giám-Mục Pellerin sang Pháp cầu cứu đã nên có cho bao nhiêu Sử-gia xuyên tạc lòng hy sinh truyền-giáo của các Thừa-Sai. Phạm-văn-Sơn trong quyển Việt-Nam tranh-đấu sử đã viết: « *Các giáo-sĩ ngoại quốc nào có phải là những người truyền-giáo không thôi đâu, họ đò xét tình thế nước họ đến giảng đạo rồi báo cáo cho chính-phủ họ biết để dùng vũ-lực đến xâm lược* (1).

« *Thí dụ Giám-Mục Pellerin sau khi trốn khỏi tù Đà-Nẵng xuống tàu về Pháp đã tỏ bầy tình-thế nước Việt-Nam cho hai chính-phủ Pháp và Tây-Ban-Nha biết và yêu-cầu chính-phủ đó đem quân sang chiếm nước ta* ».

Quả-quyết như thế Phạm-văn-Sơn đã vơ đũa cả nắm, nếu có một hoặc hai vị Thừa-Sai đã hành-động như ông nói, thì đang lúc đó biết bao vị Thừa-sai khác truyền-giáo một cách vô tư không hề biết đến chính-trị, hạng nầy lại là đại đa số.

Chúng ta cũng nên nhớ rằng, nếu triều-đình ta không có giết hại người công-giáo thì đã chắc gì Giám-Mục Pellerin yêu-cầu chính-phủ Pháp can-thiệp, vả lại lý do hoạt-động của Giám-Mục Pellerin trước nhất là một lý-do tôn-giáo.

3. CỬA-HÀN THẤT-THỦ (1858)

Tháng 7-1858 trung-tướng Pháp Rigault de Genouilly và đại-tá Tây-Ban-Nha Lazarote đem tất cả 14 chiếc tàu chở hơn 3.000 quân vào Cửa-Hàn bắn phá các đồn lũy rồi hạ thành An-Hải và Tôn-Hải. Triều-đình

---

(1) *Phạm-văn-Sơn : « Việt-Nam tranh-đấu-sử ». 107.*

A.R.M. 15-5-1954, trang 15. « Le dévouement et l'héroïsme de ces apôtres peuvent être cités en exemple. Toutefois l'attitude ambiguë de certains d'entre eux qu'il ne nous appartient, en aucune façon de juger ici, apporte des arguments à ceux qui accusent les missionnaires d'avoir préparé le chemin à la colonisation française ».

Huế sai Đào-Tứ và Tổng-Đốc Trần-Hoàng đem quân đến Cửa-Hàn đánh lại liên-minh Pháp-Tây. Đồng thời tổng-thống Lê-Đình-Lý đem thêm 2.000 quân hộ lực, Lê-Đình-Lý bị trúng đạn ở Cẩm-Lệ và từ-trần. Mấy ngày sau, Tự-Đức cử thống-tướng Nguyễn-Tri-Phương, đề-đốc Chu-Phúc-Minh và ông Đào-Tri chống giữ với quân địch.

Nguyễn-Tri-Phương lập đồn Liên-Trì, đắp lũy dài từ Hải-Châu cho đến Phúc-Minh rồi chia quân phòng giữ (1).

Quân Pháp nhận thấy những đại-bác của Việt-Nam ở Cửa-Hàn tối-tân hơn những đại-bác ở Trung-Hoa, những chiếc đại-bác ấy đặt ở trên hai bánh xe ; muốn di chuyển rất dễ-dàng. Súng-ống toàn là súng hiệu Pháp, hoặc hiệu Bỉ. Thuốc đạn mua của Anh do Hương-Cảng hoặc Tân-Gia-Ba chở tới (2). Rigault de Genouilly nghe tin có 10.000 binh ở Huế tới tiếp-viện phần lại thấy Việt-Nam chống giữ có quy-củ, nên không dám tiến đánh Kinh-Thành Huế và ngây-ngô ông chờ quân công-giáo đến phụ-lực cho ông. (3) Giám-Mục Pellerin lúc ấy đang ở trên chiếc tàu chiến Némésis (4) yêu cầu trung-tướng Rigault de Genouilly tiến đánh Kinh-Thành Huế (5) nhưng trung-tướng không dám và cứ chờ đợi.

Đợi mãi không thấy người công-giáo đến tiếp tay, vì họ đâu có phải là những người phò Pháp như các ông tưởng, lại phần bệnh dịch-tả đã giết hại 200 binh-sĩ của đoàn viễn-chinh, trung-tướng đổ lỗi cho

---

(1) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược » 489.*

(2) *Cultru : « Histoire de La Cochinchine Française ». 62.*

(3) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 228.*

(4) *Cultru : « Histoire de la Cochinchine Française », 65.*
Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược ». 489.

(5) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 227.*

Giám-Mục Pellerin đã đánh lừa, thế rồi Đức Giám-Mục về chủng-viện Pénang tại Mã-Lai (1).

4. SAIGON THẤT-THỦ (1859)

Lúc chiếm-cứ Cửa-Hàn quân liên-minh ít thấy quân Việt-Nam nhưng cũng có nhiều binh-sĩ Pháp-Tây chết vì đạn Việt-Nam bắn đến. Nhận thấy là không thể nào đánh lấy Huế được Rigault de Genouilly kéo binh vào Gia-Định và giao Cửa-Hàn lại cho đại-tá Toyon.

Một vài sử-gia cho biết, 400.000 công-giáo ở Bắc thuộc quyền các Thừa-Sai Pháp và Tây-Ban-Nha sẽ nổi lên chống chính-quyền Tự-Đức, giúp Pháp thành công (2). Nhưng không biểu các sử-gia ấy lấy tài-liệu ở đâu, chỉ biết rằng lúc Rigault de Genouilly gởi ra Bắc chiếc Catina, chiếc Primauget và chiếc Prégent thì chẳng thấy một nhóm người công-giáo nào tiếp ứng cả nên trung-tướng mới đem quân vào Gia-Định. Trung-tướng biết nơi đây để phòng sơ sài vả lại hình như ông cũng biết Gia-Định là vựa lúa của Việt-Nam, chính vựa lúa nầy nuôi sống quân-đội Việt-Nam. Lấy Gia-Định cắt đường vận-tải ra Huế là đánh một lát rất mạnh vào nền kinh-tế Việt-Nam.

Quân Pháp vào cửa Cần-Giờ bắn phá các pháo-đài ở hai bên sông Đồng-Nai rồi tiến lên đánh thành Gia-Định.

Ở Gia-Định có nhiều binh-khí, nhưng quân lính không luyện-tập, việc võ bị bỏ trễ-nải nên khi, quân Pháp ở Cần-Giờ tiến lên không có quân đủ,

---

(1) *B.S.E.I. Tome XIV Numéros 3-4 trang 50 (4).*
Cultru : « Histoire de la Cochinchine Française ». 65.
Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược ». 489.

(2) *Cultru : « Histoire de la Conchinchine Française ». 65.*
Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 232.
Schreiner : « Abrégé de l'Histoire d'Annam » 198.
Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược » 490.

Vũ-duy-Ninh vội-vàng tư đi các tỉnh lấy binh về cứu-viện, trong hai ngày thành Saigon mất. Pháp và Tây-Ban-Nha lấy được 200 khẩu súng, 8 vạn rưỡi ký thuốc súng và 18 vạn phật lăng, còn các binh khí và thóc gạo thì không biết bao nhiêu mà kể.

Năm 1860 thiếu-tướng Page thay thế Rigault de Genouilly và ông được lệnh phải triệt thối Cửa-Hàn sau lúc đã đốt các dinh trại ở Trà-Sơn. Xong thiếu-tướng Page để hải-quân đại-tá d'Ariès ở lại giữ Gia-Định, còn bao binh thuyền đem lên phía Bắc hội với binh thuyền của nước Anh để đánh nước Tàu.

Cuộc triệt-thối của Pháp ở Cửa-Hàn có một ảnh hưởng không hay đối với quân-đội viễn-chinh Pháp.

Được tin quân đội rời Cửa-Hàn, Tự-Đức gởi đi khắp nơi trong nước tin cho dân biết quân đội của ông đã đuổi bọn mọi trắng chạy trốn, sau đây là lời lẽ của Tự-Đức :

« Bọn chúng nó đã đi, bọn mọi phương Tây đã đi, chúng chỉ biết làm điều xấu xa, chỉ có mục-đích làm lợi cho xứ sở chúng. Chúng đã đi, bọn quái ác chỉ biết ăn thịt người và mặc da người. Chúng là bọn cướp vụng về và nhút nhát, binh sĩ dũng-cảm của chúng ta đã đánh đuổi chúng, chúng chạy như chó, đuôi quặp giữa hai chân. (1)

Nhưng vì chúng còn có thể đến phá phách nên chúng ta phải chuẩn bị trước. Phương-pháp chuẩn bị cấp tốc là tiêu-diệt tả-đạo, như thế bọn mọi sẽ không còn ai giúp đỡ, sẽ không còn có ai tiếp-tế (2). Đói chúng sẽ bỏ chạy.

---

(1) *Schreiner «Abrégé de l'Histoire d'Annam». 149.*

(2) *Tự-Đức có ý ám-chỉ hoạt-động của Đức Giám-mục Lefebvre. Lúc quân Pháp chiếm Saigon xong, tướng Tôn-Thất-Hợp đã ra lệnh rất ngặt không cho dân sự lui tới với quân viễn-chinh Pháp, họ thiếu hẳn lương-thực. Giám-Mục Lefebvre vì bác-ái và biết ơn, huy-động Công-giáo tiếp-tế cho bộ đội Pháp vì theo Giám-Mục người Pháp đã đến giải-phóng cho họ Louvet : «La Cochinchine Religieuse». II. 236.*

Vì vậy hãy giết cho sạch bọn đạo trưởng, bắt giam tất cả bọn thủ-lãnh công-giáo ; còn giáo dân hãy bắt chúng xây chùa học kinh thờ Phật, hãy truyền lệnh cho hết mọi người, đàn ông đàn bà, già trẻ chà đạp Thánh-Giá, ai dám chống lại hãy đày nó đi...»

Dân chúng sung sướng đọc những lời lẽ của Tực-Đức. Đang lúc người công-giáo sống trong đau-thương và tủi-nhục, người Pháp đã đến làm cho số phận long đong của họ lại càng long đong khốn khổ hơn.

Sau khi Pháp bỏ Cửa-Hàn, triều-đình Huế sai Nguyễn-Tri-Phương, Phạm-Thế-Hiển vào Nam để cùng với tướng Tôn-Thất-Hợp sung Gia-Định quân thứ.

Liên quân Pháp-Tây hồi ấy chỉ có độ 1.000 người. Quân của Nguyễn Tri-Phương 12.000. Nguyễn-Tri-Phương vào xếp đặt ở Gia-Định rất có quy-củ, đắp dãy đồng Kỳ-Hòa mà người Pháp gọi là Chí-Hòa để chống nhau với quân-đội Pháp-Tây do D'Ariès và Palanca chỉ huy.

Quân Pháp cố thủ đánh cầm chừng chờ quân tiếp viện. Tháng 9-1860 liên quân Pháp-Anh thắng lợi ở Tầu, đại biểu nhà Thanh là Lý-Hồng-Chương ký tờ Hòa-ước với Anh-Pháp, bãi việc chiến-tranh, chính-phủ Pháp sai trung-tướng Charner kéo binh thuyền đến Việt-Nam, chủ-trương việc lấy Nam-Việt.

Tháng Giêng 1861 Charner đem 70 chiếc tàu và 3.500 quân bộ kéo đến Gia-Định rồi đến đánh đồn Kỳ-Hòa. Đồn Kỳ-Hòa thất thủ, Nguyễn-Tri-Phương chạy về Biên-Hòa. Thống-Tướng bị thương, người em là Nguyễn-Duy tử trận, Phạm-Thế-Hiển chạy về Biên-Hòa được mấy hôm thì mất. Bên địch rất nhiều tướng tá phải tử trận, như đại-tá Tây-Ban-Nha Palanca, đại-tá Tesard và Lareynière người Pháp và 300 quân tử-trận.

Phá được đại đồn Kỳ-Hòa Charner ra lệnh tiến đánh Biên-Hòa, Thủ-dầu-Một, Tây-Ninh và Mỹ-Tho.

Triều-đình Huế hay tin sai Nguyễn-Bá-Nghi làm khâm-sai đại-thần vào kinh-lý Nam-Việt, nhận thấy là không thể nào chống nổi với quân Pháp, Nguyễn-Bá-Nghi xin giảng-hòa, nhưng ở triều-đình, Trương-đăng-Quế chủ-chiến ; chẳng những Trương-đăng-Quế ngay ở miền Nam vào buổi ấy cũng xảy ra những cuộc đánh do nhân-dân kháng-chiến tổ-chức. Tháng 10-1861 Bonard sang thay Charner. Với Bonard cuộc chinh-phục rộng lớn bắt đầu. Lần lượt Biên-Hòa, Bà-Rịa, Vĩnh-Long thất-thủ.

5. HÒA-ƯỚC 1862

Trước tình thế nguy-ngập triều-đình Huế lấy làm lo sợ, sai Phan-Thanh-Giản, Lâm-duy-Hiệp và linh-mục Đặng-đức-Tuấn vào Nam để lo việc giảng-hòa với nước Pháp (1).

Ngày 25-5-1862 tàu bỏ cửa Thuận-An, chiếc Forbin của Pháp ra đón và đưa đến tận Saigon.

Sau những cuộc thương lượng và lễ nghi nghinh tiếp long trọng, phiền phức, giữa ba nước Việt, Pháp và Tây-ban-Nha mới có chương-trình đại hội. Trước nước Pháp đòi 5 trăm vạn bạc và giao lục tỉnh nhưng linh-mục Đặng-đức-Tuấn bàn với Phan-thanh-Giản và Lâm-duy-Hiệp bồi thường thì chịu nhưng đừng giao tỉnh thành. Hai sứ-thần yêu cầu Pháp đổi lại khoản thường và khoản giao cho vừa phải mới mong việc hòa-ước chóng kết quả. Sau cùng Việt-Nam nhường cho Pháp ba tỉnh Biên-Hòa—Gia-Định—Định-Tường và bồi thường 400 vạn đồng. Trong 12 khoản của hòa-ước chỉ có một khoản nói về tự-do tín-ngưỡng.

Chúng ta thấy rõ cuộc viễn-chinh của Pháp là một cuộc chiếm cứ đất đai chứ đâu có một mục-đích hoàn toàn đạo-đức và tôn-giáo (2).

---

(1) S I. 1943 trang 66.

(2) Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 245.

Sở dĩ triều-đình Huế đã chấp-thuận những điều kiện nặng nề ấy vì ngoài Bắc có nội chiến. Tự-Đức muốn rảnh tay với Pháp để trừng-trị phiến-loạn (1).

6. NỘI CHIẾN Ở BẮC DƯỚI ĐỜI TỰ-ĐỨC

Dưới triều Tự-Đức đã xảy ra nhiều cuộc nội chiến. Ở Nam chính-phủ phải đương đầu với giặc Pháp, ở Bắc có giặc Tam-Đường, giặc Châu-chấu, giặc Khách và giặc Lê-Phụng. Chỉ nói đến giặc Lê-Phụng vì giặc nầy có liên quan đến Lịch-Sử Giáo-Hội Việt-Nam.

Theo một vài sử-gia, Lê-Phụng là một người công-giáo có đi du học ở Pénang (2). Lúc liên minh Pháp-Tây chiếm Cửa-Hàn, Phụng làm việc tại doanh trại của đối phương, đang lúc ấy Phụng có viết thư ra Bắc cho bạn bè của Phụng cho biết quân Pháp-Tây sẽ giúp ông thành công trong việc dấy loạn chống lại chính-phủ. Phụng bị tố cáo với viên chỉ huy quân-lực liên quân Pháp-Tây nên trốn qua Hương-Cảng. Những sự kiện trên nầy thật hay không chúng ta không thể quả quyết được (3). Chỉ biết chắc một điều năm 1862 Lê-Phụng có mặt tại Bắc-Việt và chỉ huy một đạo-quân 20.000 chống lại bộ đội Hoàng-gia do Nguyễn-đình-Tân điều khiển. Năm 1862 Lê-Phụng làm chủ được các tỉnh miền đông Bắc-Việt và gởi sứ đến Saigon yêu cầu tướng Bonard giúp đỡ ; nhưng tướng Bonard khước từ vì đang thương lượng ký-kết với sứ-thần triều-đình Huế.

---

(1) Marchant du Trigon B. A. V. H. 1918 trang 217-252.

(2) Schreiner : « Abrégé de l'Histoire d'Annam ». 264.

(3) Trần-Trọng-Kim Việt-Nam Sử-lược trang 502 cho những biến-cố về đời Phụng là việc xác-thực, trái lại Schreiner trong quyển Abrégé de l'Histoire d'Annam trang 24 cho biết không gì mù mờ bằng đời của Lê-Phụng.

Lúc không còn phải chống cự với Pháp, Tự-Đức đem tất cả lực lượng ra Bắc để dẹp giặc Lê-Phụng. Thống-tướng Nguyễn-tri-Phương trước kia đã chống giữ đồn Kỳ-Hòa được phái ra Bắc dẹp loạn. Lê-Phụng cầm cự mãi đến năm 1885. Muốn cho công cuộc nổi loạn có kết quả mau lẹ, ông đem 500 chiếc thuyền chạy vào Huế có ý đánh mạnh vào Kinh-đô và nếu ông thắng sẽ đem lại bình-an cho xứ sở, nhưng một trận bão đã tiêu diệt thuyền bè và Phụng bị bắt.

Một vài sử-gia cho việc Lê-Phụng nổi lên chống chánh quyền Tự-Đức là một chứng cớ lịch-sử cho biết người công-giáo là những bọn phiến loạn làm tay sai cho ngoại quốc.

Phụng là người công-giáo nhưng không phải vì danh nghĩa công-giáo Phụng đứng lên chống chính quyền Tự-Đức, nhưng Phụng đã vì danh nghĩa con cháu nhà Lê hô hào dân chúng đánh lại Tự-Đức vì dân Bắc vẫn còn quyến luyến nhà Lê, cũng vì lý do ấy trước kia Phụng tên là Tạ-văn-Phụng lúc khởi-nghĩa đánh quân triều đình đổi tên là Lê-duy-Minh. (1)

Việc Phụng nổi loạn là việc của công dân Phụng không phải là việc của Giáo-Hội công-giáo, không một giám-mục nào khuyên bảo Lê-Phụng khởi-nghĩa đánh triều-đình cả, vì vậy Giáo-hội không mang trách nhiệm đối với việc nổi loạn của Phụng. Nhưng dù sao Phụng là người công-giáo (2) nên người ta có thể nói rằng chính công-giáo nổi loạn chống lại triều-đình. Lý luận ấy quá nông nổi chúng ta biết năm 1854 ông Cao-bá-Quát, một nho sĩ ở miền Bắc vì bực tức triều đình nổi loạn, Cao-bá-Quát bị bắt và phải trảm quyết. Ông Cao-bá-Quát là một nho sĩ, nhưng chúng ta cũng không vì sự kiện đó mà cả quyết tín đồ nho giáo đứng lên nổi loạn chống chính quyền Tự-Đức.

Năm 1860 Lê-Phụng chiếm hầu hết miền đồng bằng Bắc-Việt và đem quân vây Lạng-Sơn. Ông Trấn-thủ Lạng-Sơn sẽ làm sao chống nổi Phụng nếu dân công-giáo liên-kết với Lê-Phụng ? Đã không liên-kết,

(1) *J. Trần-công-Hoán — Tiểu-sử Cụ Sáu Trần-Lục trang 42.*

(2) *Schreiner : « Abrégé de l'Histoire d'Annam » 241.*

người công-giáo dưới sự dìu dắt của linh-mục Trần-văn-Lục cộng-tác chặt chẽ với chính quyền địa-phương để chống lại binh gia của Lê-Phụng (1).

Những sự kiện trên đây chứng minh lời quả quyết của Phan-xuân-Hòa vô giá trị về mặt lịch-sử : « Vả chăng sự dẹp loạn Lê-Phụng và Phan-bá-Vành ở Bắc cũng đã đem về triều đình chứng cớ dân theo đạo giúp Phụng, Vành chống triều-đình. Hơn thế nữa triều-đình đã nghe từ trước: Anh chiếm được Ấn-Độ, Hòa-Lan chiếm được Nam-Dương đều nhờ quân thầy tu (Prêtres soldats) cho nên cấm đạo. Triều-đình muốn ngăn ngừa sự xâm-lăng của Pháp ». (2) Nước Anh và nước Hòa-Lan ngay từ đời ấy đã theo đạo Thệ-Phản làm gì mà có quân thầy tu « Prêtres soldats ». Triều-đình cấm đạo đâu phải để ngăn ngừa sự xâm-lăng của Pháp, nhưng vì triều-đình chúng ta gồm hạng nhà nho chỉ biết lý thuyết Khổng-Mạnh và cho các lý thuyết khác là tà thuyết nên thẳng tay trừng trị. Nhưng muốn giết người công-giáo cần phải có lý do, và họ đã tạo ra lý do : « Công-giáo theo Tây », giống như cộng-sản muốn thủ tiêu một người nào chúng gán cho người ấy là : gián-điệp, là tay sai của « đế quốc ».

Việc bắt đạo chỉ là một dịp chứ không phải là nguyên nhân khiến người ngoại-quốc xâm chiếm đất nước chúng ta. Nguyên-nhân chính là lòng dục-vọng muốn mở mang bờ cõi thuộc địa.

III.— NHỮNG NGÀY ĐEN TỐI CỦA GIÁO-HỘI VIỆT-NAM (1858 — 1862)

1. TÌNH-HÌNH CHUNG

Cần phải có một tài hùng-biện của Thánh Tiên-Tri khóc-than Jérusalem

---

(1) Olichon : « Le Baron de Phát-Diệm » trang 59-60.

(3) Phan-xuân-Hòa : «Lịch-sử Việt-Nam». IV. 111.

mới có thể kể lại cách xứng đáng những chuỗi ngày đau khổ của Giáo-Hội Việt-Nam khi Pháp đổ bộ lên đất nước chúng ta, nghĩa là từ năm 1858 đến 1862. Những sự kiện lịch-sử của Giáo-Hội Việt-Nam trong thời kỳ này, làm chúng ta liên tưởng đến Giáo-Hội Nhật-Bổn. Sự hiện-diện của quân-đội Pháp trên đất Việt đã cho nhà Vua một thác-cớ để cấm đạo. Chính-Phủ giết hại người công-giáo không những vì họ theo « Tả-đạo Gia-Tô » mà họ còn là « đồng-minh của địch ». Chính-Phủ cấm đạo dựa trên hai lý-do tôn-giáo và chính-trị. Người công-giáo dù có chứng-minh lòng ái-quốc của họ bằng lời nói hay việc làm, quan án xử họ không bao giờ tin họ. Các quan chỉ việc nhắm mắt mà lý-luận rằng: « Quân Pháp ở Cửa-Hàn và ở Gia-Định, chúng yêu-sách chính-phủ ta cho người công-giáo được tự-do hành-đạo nên người công-giáo là đồng-minh của địch ».

Vì thác-cớ chính-trị ấy việc bắt đạo trong thời kỳ này có một tính cách dã-man gấp mấy năm trước. Đối với một số người bên lương theo đạo công-giáo không phải là một việc hoàn toàn tôn-giáo. Theo đạo tức là Pháp-hóa tức là nhập quốc-tịch Pháp. Quan-niệm sai-lầm nầy chia rẽ anh em người một nước đang lúc chúng ta cần phải đoàn-kết để giữ vững non sông, quan-niệm ấy đã gây nghi-kỵ đến đổ máu. Vì thế sử-gia Louvet đã nói một cách chí-lý rằng : « Không nên bao giờ dù với một lý-do rất ngay-lành trong-sạch trà-trộn tôn-giáo với chính-trị vì chính-trị phá-hoại tôn-giáo » (1)

2. CÁC SẮC-DỤ CẤM ĐẠO (1859-1860)

A.— Sắc-dụ cấm đạo 1859.

« Tả-đạo của người công-giáo đã đem lại biết bao điều tai hại. Chúng ta không thể liệt Tả-đạo nầy vào hạng các tôn-giáo dị đoan khác mà chúng ta dung thứ ở trong nước, phải luôn luôn cấm đoán Tả-đạo này. Những ai theo đạo Công-giáo lập thành một xã-hội riêng biệt, mặc dù

(2) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 248.*

chúng nó không công-khai đứng lên chống chính quyền nhưng trong thâm tâm chúng tha thiết với người ngoại-quốc.

Vì vậy ta truyền phải điều tra cho biết số các quan đã theo Tả-đạo ấy. Những quan nào mặc dù đã thành thực bỏ đạo cũng phải mất tất cả cấp bậc, về những quan không chịu quá-khóa, nếu là quan văn từ cửu phẩm, quan võ từ lục phẩm sẽ phải lên án trảm quyết giam hậu. Các quan ở cấp bực cao hơn sẽ bị trảm quyết lập tức. Cần phải điều tra cẩn thận để tìm những nhân-viên công-giáo trong chính-phủ. Những ai không tố-cáo sự hiện diện của họ hay oa trữ họ trong nhà mình sẽ bị trừng-trị ».

Cũng trong năm 1859 có các sắc-lệnh bắt các sĩ-quan công-giáo ở trong bộ đội.

B.— Sắc-dụ cấm đạo 1860 (17-1).

« Từ lâu đạo Da-Tô đã vào nước chúng ta và đã làm mê hoặc dân chúng, đã có những sắc-dụ rất nghiêm khắc cấm tả-đạo, mỗi lần có tên công-giáo nào bị bắt chúng ta đã trừng trị nó, vậy mà vẫn có những bọn người ngu ngốc mù quáng nhất định không chịu xuất-giáo.

Lúc tàu bọn mọi rợ đến trong nước chúng ta, vô cớ chúng đã đưa sự loạn lạc trong các tỉnh Quảng-Nam và Gia-Định, nhưng chúng đã không đi đến một kết quả nào, ban đầu chúng muốn liên lạc với chúng ta, và đã khiêm nhường yêu cầu chúng ta kính trọng sự tự-do tín-ngưỡng. Rõ ràng chúng không có mục-đích gì khác ngoài mục-đích nầy.

Những kẻ thủ-lãnh của bọn chúng đã tưởng rằng vì lời yêu cầu ấy chúng ta sẽ hủy-bỏ những dụ cấm đạo, chúng ta biết chắc chúng nuôi ý tưởng ấy thầm kín ở trong lòng. Chúng ta cần phải trừng trị chúng một lần nữa cho chúng biết mặt. Chúng ta cần phải rẽ lúa tốt ra khỏi cỏ lùng, người lương dân với bọn côn đồ, chúng ta phải tiêu-diệt tất cả những ước-vọng xấu xa của chúng.

Còn những kẻ có những ý tưởng phản động chúng ta phải tập trung chúng vào một làng cho người canh giữ cẩn thận, trừ kẻ già cả; đàn bà con nít hay là những kẻ ăn ở ôn hòa trong làng trong xóm.... như vậy ta đã chỉ rõ phải bắt giam những ai, phải tập trung những người nào. Có những làng gồm toàn bọn côn đồ nầy, có làng phân nửa là côn đồ, có làng bọn chúng chiếm số ít, nơi nào mà chúng chiếm đa số hãy bắt giam tất cả bọn chức dịch của chúng cũng như tất cả các đàn bà thường đi mang thư từ tin tức, trong những làng nào mà bọn chúng chiếm phần thiểu số dân chúng các làng ấy có đủ sức canh gác chúng được.

Những điều Trẫm vừa truyền là những điều thuộc phạm-vi riêng của các tri-huyện. Các tri-huyện còn phải làm sổ các trẻ em trên 15 tuổi phải kiểm điểm chúng vào những ngày nhất định để cho biết chúng có mặt trong làng hay đã đi nơi khác, nếu có trẻ nào vắng mặt, lập tức phải phạt người canh gác và bắt các người này tìm kiếm cho ra kẻ vắng mặt, bằng không các người canh phải chịu tội thay thế. Tri-huyện nào chểnh mảng trong việc nầy cũng phải bị phạt. Như vậy chúng ta sẽ phân chia người lành ra khỏi kẻ dữ.

Tất cả những nhân-viên trong chính-phủ phải giữ những điều Trẫm chỉ dạy và ân cần hoạt động theo như những chỉ thị của Trẫm. Nếu có những người nào dám theo ý kiến riêng của mình, người ấy sẽ bị phạt như kẻ vi-phạm đến luật nhà nước. Chư Khanh nên biết rằng Trẫm đã nhọc mệt để dạy dỗ chư khanh. Về những mục khác hãy chiếu theo những sắc-dụ đã ra trước».

Sau lúc quở mắng các quan vì thiếu sốt sắng trong việc bắt đạo. Tự-Đức ra một sắc-dụ khác trong năm 1860 để truy nã các bà phước, chị em Mến Thánh-Giá.

«Bọn công-giáo là bọn côn đồ, không thể nào mà đưa chúng về đàng hay nẻo chính được, chúng dùng những đàn bà xấu nết mà chúng gọi là linh-nữ, là bà phước để giấu giếm các đồ thờ, để đưa thư từ và tin tức từ

tỉnh nầy qua tỉnh khác. Vậy Trẫm truyền cấm đàn ông đàn bà con nít không được ra khỏi làng mình, cấm ngặt không được cấp giấy thông hành cho người công-giáo đi từ tỉnh nầy qua tỉnh khác. Chúng phải ở trong làng để người ta có thể kiểm điểm chúng và dạy dỗ để đưa chúng về chính lộ. Nếu còn bắt gặp đàn bà nào đi từ làng nầy sang làng khác, phải theo các điều trong sắc-dụ đối với bọn đàn bà ấy. Sắc-dụ mà trước kia đã được công bố ở Hà-Nội và Phú-Yên để trừng phạt bọn chúng (1).

Sau cùng, cuối năm 1860 Tự-Đức hạ một sắc-dụ quyết liệt có ý tản mát người công-giáo khắp trong nước, đây là phương-pháp cuối cùng. Ban đầu Tự-Đức còn dụ dựa chưa muốn hạ sắc-dụ nầy vì nó sẽ sinh ra nhiều rối loạn trong nước, nhưng sau cùng ông ta quyết-định mặc dù các quan triều đình ngăn can.

Sắc-dụ nầy khá dài, đây xin bỏ ra ngoài những lời lẽ bẩn thỉu mà Tự-Đức dùng để mạt sát đạo Công-giáo, và chỉ ghi chép lại những khoản chính :

Khoản 1 : Tất cả những người nào, mang tên Công-giáo, đàn ông đàn bà già trẻ, khó nghèo hay giầu sang đều phải tản mát sang các làng bên lương.

Khoản 2 : Tất cả các làng bên lương đều có trách nhiệm canh giữ những người Công-giáo, cứ 5 người lương giữ một người giáo.

Khoản 3 : Tất cả các làng Công-giáo đều phải phá hủy ; vườn tược nhà cửa sẽ chia cho các làng lân cận, những làng nầy phải chịu thuế về đất vườn mình lãnh.

Khoản 4 : Phải chia rẽ người đàn ông Công-giáo ra khỏi người đàn bà Công-giáo, các người đàn ông sẽ được gởi đi trong một tỉnh và các người đàn bà trong một tỉnh khác để chúng không còn có thể sum họp, con cái sẽ giao cho các gia đình lương nuôi nấng.

---

(1) Các bà phải làm tôi tớ chung thân trong gia-đình các quan.

Khoản 5 : Trước lúc tản mát phải khắc hai chữ Tà-đạo vào má các người đàn ông, đàn bà, con trẻ công-giáo, và cũng phải khắc tên tổng và huyện chúng phải đầy tới ngõ hầu chúng không trốn tránh được.

Cái tình cảnh giáo-hữu Việt-Nam từ trước đã thê thảm thì bây giờ lại càng thêm tang tóc.

Dụ vừa thoát ra, mọi người có đạo đều rụng rời chân tay. Đâu đấy vang lên những lời than-vãn vô cùng bi đát : Chớ gì vua giết chúng tôi ngay đi cho xong ! chúng tôi thà chết mà chẳng thà sống khốn nạn, sống nhục nhã dường này !

Vua quan trong cả nước đồng tâm làm khốn người công-giáo trăm đường nghìn cách không thể tả ra cho hết được.

Đang khi mọi nơi, các nhà cửa kẻ có đạo phải thiêu đốt cháy ngùn ngụt, thì ở huyện lỵ, phủ lỵ, tỉnh lỵ hay các nơi lưu đồ, các quan truyền làm từng trăm nhà tù, nhà giam. Trong khi người bên lương hí hửng hưởng gia tài điền sản kẻ theo đạo, thì người công-giáo từng nghìn từng vạn lũ lượt kéo nhau lên rừng lên núi hay chui rúc xuống thuyền, hay bị điệu vào tù đóng gông cùm, xiềng xích hay bị đầy lên rừng xanh núi đỏ, sống cuộc đời khổ sai (1).

Thế là hết, nếu sắc-dụ này được thi hành triệt để trong tất cả các tỉnh, có lẽ Giáo-hội Việt-Nam đã đi đến chỗ điêu-tàn. Sắc-dụ đã gây ra tai hại trong các họ đạo không phải là ít. Sau lúc thái-bình các anh em công-giáo trở về lại bổn-quán đã có 50.000 công-giáo vắng mặt, nhất là các trẻ con mà các người bên lương hoặc vì nhân đạo hoặc vì ghét công-giáo đã lãnh về nuôi để nhét vào óc còn non nớt chúng nó những tư tưởng nghịch đạo. Còn có nhiều sắc-dụ cấm đạo khác nhưng đây chỉ kể ra những sắc-dụ chính. Tiếp theo đây là một

(1) *Trịnh-Việt-Hiền : « Máu Tử Đạo trên đất Việt-Nam », 51.*

bức phim ghê gớm diễn lại các cực hình mà các vị anh hùng tử đạo đã cam chịu để trung-thành với Đức Tin, với Thiên-Chúa.

C.— Phân-Sáp (1861).

Trong thời kỳ bắt đạo dân chúng thường dùng chữ phân sáp để chỉ hình phạt của người công-giáo, phải tản mát vào các làng ngoại, chiếu theo sắc-dụ của Tự-Đức ra năm 1860,

Trong năm 1861 các quan thi-hành sắc-dụ phân-sáp dân công-giáo trong toàn-quốc. Cách đó hai năm vì tất cả các chức dịch đều bị bắt, chỉ còn lại trong các làng các cụ già, bà lão, trẻ con. Lần này chính-phủ Tự-Đức ra lệnh bắt tất cả những người còn lại dầu những người trước kia đã chối đạo cũng phải bắt, vì kinh-nghiệm cho biết « Chúng nó chỉ bỏ đạo ngoài miệng thôi còn tâm hồn vẫn tha thiết với tả-đạo ». Đất đai vườn tược, nhà cửa nếu không bị đốt phá hết, mùa màng súc vật, tất cả đều hóa thành những vật sở-hữu của những làng lân cận không công-giáo.

Trước mắt chúng ta diễn ra một cảnh thương-tâm ; từ những trẻ con còn bú sữa mẹ cho đến những cụ già da nhăn má cóp, tất cả đều phải bắt dẫn đến huyện đến phủ v.v...

Nơi đây đã có những thợ chuyên-môn cầm những miếng mẻ sành nhọn sắc, có phận-sự khắc vào má người công-giáo, hai chữ tả-đạo. Máu chảy lai láng, tiếng khóc đàn bà con trẻ dội vang thôn xóm, đang lúc dân làng vui cười rủ nhau đến xem khoái trá lạ thường. Tất cả bấy nhiêu người phải giam trong tỉnh-đường hoặc huyện đường. Trong 8 ngày nếu chữ tả-đạo khắc ở trên má hiện ra rõ ràng thì không sao, nếu hai chữ ấy hiện ra quá mờ, quan lại truyền lệnh khắc hai chữ tả-đạo một lần nữa.

Trong thời kỳ này Giáo-Hội Việt-Nam đã hãnh-diện vì lòng can đảm, gan dạ của các tín hữu. Có một người công-giáo bị khắc tự như các người khác, nhưng nhất định không chịu để chữ tả-đạo trên má mình vì như thế là

nhục cho đạo. Anh lấy một con dao cắt hai chữ ấy đi, người ta khắc lại anh lại hủy đi, sau cùng quan cho anh ta biết anh phải để hai chữ tả-đạo nơi má, bằng không quan ra lệnh chém đầu anh. Anh sẵn sàng đưa đầu cho lý hình chém.

Mười hai năm sau, nghĩa là vào năm 1873 lúc đã tạm yên, các Thừa-Sai đến Việt-Nam các ngài có hạnh-phúc được gặp những người bổn đạo bị khắc tự, các ngài khâm-phục lòng dũng-cảm của những vị anh hùng ấy. Việc phân-sáp các người công-giáo vào những làng bên lương đã gây ra nhiều lộn-xộn lớn trong Xã-Hội Việt-Nam hồi ấy. Cứ năm người lương canh một người giáo. Làm sao kiếm cho ra chỗ ở cho người công-giáo ấy. Thường họ lùa tất cả người công-giáo như lùa một bầy trâu, vào những cái chuồng rộng lớn. Nhưng chuồng trâu còn có phên đất mái tranh, còn chuồng nhốt công-giáo không mái nhà cũng không phên (1). Trời mưa thì nằm trên bùn, trời nắng thì ngủ đất khô. Ban đầu dân làng còn thay phiên canh gác, nhưng sau để khỏi nhọc mệt, họ để cho người công-giáo chết đói, chết khát, còn những ai sống giai, dân làng cứ việc lấy dùi, lấy gậy đánh cho nhừ tử, rồi chúng lên bẩm với quan :

« Bọn Da-Tô đã chết vì thọ bệnh (2). Như thế mới rõ ai hiếp ai, ai đàn áp ai. Vậy mà Đào-trinh-Nhất không đếm xỉa gì đến những sự kiện lịch-sử, đã dám viết rằng : « Giáo-dân ỷ-thế mấy ông cố, ông cha của mình để bắt nạt anh em đồng loại bên lương. Do đó mà đòi bên sinh ra sự đánh giết thù-nghịch lẫn nhau » (3).

3. TÌNH HÌNH ĐỊA PHẬN HUẾ (1858-1862)

A.— Giuse Lê Đăng-Thị Tử Đạo (24-10-1860).

Thường người ta gọi là ông đội Thị, nhưng chính thực Lê Đăng-Thị

(1) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 279.*

(2) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II 279.*

(3) *Đào-trinh-Nhất : « Phan-đình-Phùng ». 20.*

mang cấp bậc tương đương với cấp bậc đại-úy. Tháng 8-1859 vì sợ phải bắt giam đội Thị xin từ chức và về làm ăn yên ổn tại gia đình, nhưng vì anh em bên lương trong làng báo cáo, Thị phải bắt ngày 29-1-1860 cùng với các anh em binh-sĩ khác, trong số đó ông ở cấp bậc cao nhất ; ông đã khuyên anh em can đảm chịu cực hình. Hạ tuần tháng 7 triều đình lên án xử tử Lê Đăng-Thị, nhưng mãi đến cuối thu mới đưa Thị đến pháp-trường. Trong thời gian chờ đợi ấy Thị phải giam và mang gông rất nặng, ông lâm bệnh và rất lo sợ chết trước lúc được hạnh-phúc tử vì đạo. Trong lúc đó một linh-mục Việt-Nam đã đến thăm đội Thị và cho ông xưng tội, một thầy giảng trao mình Thánh Chúa cho ông.

Ngày 24-10-1860 quan đến đề nghị với Thị một lần cuối cùng nên xuất-giáo nhưng Thị đã quyết-liệt từ chối. Lúc dẫn Thị đến chợ An-Hòa (1) là nơi pháp trường, linh-mục Thanh lẫn lộn ở trong dân chúng đã giải tội cho đội Thị một lần cuối cùng. Đội Thị quỳ cầu nguyện một hồi lâu xong lý hình bắt ông phải nằm sấp mặt xuống đất thế rồi chúng quàng một sợi giây vào cổ chia ra hai bên kéo thật mạnh, nhưng giây đứt chúng phải thay một sợi giây khác bền hơn và kéo cho đến lúc Lê Đăng-Thị tắt thở (2). Cũng trong ngày ấy một anh cướp đã được Lê Đăng-Thị dạy đạo ở trong tù, phải xử chém. Lê Đăng-Thị được đức Pio X phong Chân-phúc ngày 2-5-1909. (3)

B.— Bắt giam các Chức-Dịch (1859-1860).

Vào cuối tháng 10-1859 các nhà chức-trách được lệnh bắt giam các chức-dịch trong các họ đạo. Ở vùng Huế tất cả những người quá 50 tuổi đều phải bắt giam, con số tù nhân tăng lên quá đông, nhà nước không thể cho họ một hột cơm nên địa-phận lại phải lo việc nuôi nấng các ông.

---

(1) *Roux : « Vestiges Religieux et profanes du Vieux Huế ». 69, 72.*

(2) *Launay : « Les 35 Vénérables serviteurs de Dieu ». 137-138.*

(3) *Lễ kính nhớ ngày 24-10.*

Bổn đạo rất lo vì tự nghĩ chính-phủ muốn chém tất cả các người công-giáo, nhưng lúc nầy cũng chưa phải là lúc nhà vua muốn tiêu diệt công-giáo, đang lúc ấy quan trên đang cho tập họp các tù-nhân và tuyên bố với họ rằng : « Đã từ lâu Hoàng-Đế gởi đến Cửa-Hàn nhiều gián-điệp, họ cho biết có nhiều bổn đạo và linh-mục ở trên tàu, còn các ông mặc dù các ông không đi tới Cửa-Hàn, vì các ông không làm sao đi được nhưng các ông cũng là lũ côn đồ như chúng và đáng chém đầu. Nhưng đức Hoàng-Đế nhân từ, Hoàng-Đế còn chờ đợi các ông, hiến cho các ông một phương-pháp để chuộc lại danh giá mà các ông đã làm mất. Và sau đây tôi cho các ông biết phương pháp mà Hoàng-Đế chỉ dạy. Các ông sẽ chọn một phái đoàn đi Cửa-Hàn, đến đây các ông sẽ khóc lóc than thở và cho người Pháp biết, họ đã gây nên sự đau khổ cho người Công-giáo, vì người Pháp đến để cứu các ông, tất nhiên họ sẽ thương xót đến số phận của các ông và họ sẽ rút quân lui. Như vậy một lúc được thái-bình không những Hoàng-Đế sẽ tha thứ cho các ông, mà còn hơn nữa, ngài sẽ ra sắc-dụ cho tự do hành đạo ».

Thấy rõ mưu mô quỷ-quyệt của nhà vua, những người công-giáo sáng suốt ấy đã hiểu rằng : Dù thành-công hay thất-bại việc họ giao-thiệp với người Pháp sẽ là một cớ cho nhà vua vu cáo một lần nữa, các ông trịnh trọng tuyên bố :

— Chúng tôi đâu phải là những người tai mắt, người Pháp sẽ không đếm xỉa gì đến chúng tôi, và cũng có lẽ họ sẽ bắn xả vào chúng tôi nếu chúng tôi muốn tiến đến gần những chiếc tàu của họ.

— Nếu các ông sợ chết các ông nên biết rằng ngay bây giờ đây, Hoàng-Đế có thể truyền lệnh chém đầu các ông.

— Vậy chúng tôi sẵn sàng để Hoàng-Đế chém đầu chúng tôi vì chúng tôi đi Cửa-Hàn cũng vô ích, họ sẽ không nghe chúng tôi.

— Các ông cứ đi, có gì mà sợ, nếu các ông đi mà không

có kết quả gì, các ông sẽ về đây, trái lại nếu các ông không đi, Hoàng-đế sẽ không dung thứ các ông.

Hai tháng sau quân đội Pháp triệt thoái khỏi Cửa-Hàn, các quan không còn giục các chức dịch công-giáo gởi phái-đoàn liên-lạc với Pháp nữa, cứ một tháng một lần các ông phải đi trình diện và trong dịp này các quan tòa không quên đề nghị với các ông hãy xuất-giáo. Ai không nghe lời đề nghị sẽ phải đòn. Theo như Giám-Mục Sohier, trong số một trăm người có đạo chỉ có một hay hai người chối đạo ngoài miệng. Kìm nóng, kìm nguội cũng như các hình khổ khác, không làm sao giựt cho được một lời chối đạo.

Người ta kéo bừa họ qua Thánh-Giá, vô ích vì họ triệt để phản đối việc dùng vũ lực ấy. Lúc này người lương làm chủ, đối với người công-giáo họ có đủ quyền, mà hạng người sau này không thể kêu nài đến ai được. Các linh-mục ngoại-quốc và Việt-Nam lâm vào một tình-trạng bế tắc. Không đâu còn có nhà cửa người công-giáo để trốn tránh.

Ở trong địa-phận chỉ còn hai Thừa-sai người Âu là Giám-mục Sohier và Thừa-sai Choulex. Trong những lúc cùng cực như vậy, các ngài chỉ có việc chạy trốn lên núi. Nhưng sống mãi trên núi cũng chết vì không có lương thực; may có một ông lý-trưởng người lương đã tiếp rước Giám-mục và cho người ở nhờ trong nhà. Không lẽ ở trong nhà ông mãi vì thế sẽ làm lâm-lụy cho gia-đình ông, Giám-mục có ý định đi nạp mình, lúc ấy người được tin Việt-Pháp đã ký hòa-ước tại Saigon.

C.— Linh-Mục Gioan Đoạn trinh-Hoan và Mathêu Nguyễn văn-Phượng tử đạo (21-5-1861).

Đêm mồng 2-7-1861 Linh-mục Gioan Đoạn trinh-Hoan 74 tuổi (1) và

(1) Đoạn trinh-Hoan người họ Kim-Long : xem Nguồn Sống — Huế 15-5-1959 trang 31.

Mathêu Nguyễn văn-Phượng đã oa trữ người bị bắt với 7 bổn đạo khác, phải tra tấn gắt gao nhưng không người nào khai điều gì làm hại đến người khác chứ chưa nói đến việc chối đạo. Vị linh-mục và ông Phượng phải án xử tử, các người khác phải tù chung thân. Cha Hoan nhờ sự hiền lành, người đã thu phục được các lính canh gác, và họ đã sẵn lòng dễ dàng cho người được thông công với các anh em giáo-hữu. Trong 5 tháng bị giam, người dùng thì giờ giải tội cho anh em giáo-hữu.

Nhiều lần người được rước lễ chùng lén ở trong tù, và chính linh-mục Hoan cũng đưa mình Thánh Chúa cho các tù-nhân khác nữa.

Ngày 25-5 hôm trước lúc phải đưa đi xử, người còn đi thăm viếng các bạn tù lần cuối cùng và người đã khuyên bảo họ:

— « Giờ cuối cùng của cha không còn xa, về phần các con, các con ở lại trên trần gian đau-khổ nầy, các con hãy trung-thành và hãy cầu nguyện cho cha, để cha hoàn-toàn vâng theo mệnh-lệnh của Chúa ».

Một vài phút sau người được kêu đến tòa, quan cho người biết một cách công-khai, án của người. Tối lại người còn giải tội cho một vài người và người khuyên-bảo anh em giáo-hữu đang phải giam tù. Lúc trời mờ mờ sáng các tù-nhân các phòng khác được đến từ-giã linh-mục Hoan. Người tuyên-bố với anh em bổn đạo rằng : « Chúng con hãy bắt chước cha, như Cha đã bắt chước Chúa Giêsu, lúc đến lượt chúng con, chúng con hãy đi theo đường lối nầy ».

Quan đến gọi người để dẫn người đến pháp-trường. Trên đường người gặp lính dẫn ông Mathêu Phượng. Lúc ra đến cửa thành quan cho phép bà con và bạn hữu dâng cho các người của lót lòng. Nhưng lính-tráng vì muốn cho lanh công chuyện, đánh-đuổi họ.

Lúc đến nơi pháp-trường hai đấng quỳ xuống trên một chiếc chiếu mà bổn đạo đã đem tới. Quan hỏi vị linh-mục muốn quỳ hay phải trói người vào cột.

— « Vô ích, tôi sẽ quỳ và tôi sẽ không nháy động, nếu tôi không muốn tự-do chết, tôi không đến đây làm gì, hãy ban cho tôi một vài phút để tôi cầu-nguyện ».

Người ngửa mặt lên trời cầu-nguyện rồi giơ tay giải tội lòng lành cho ông Phượng. Ông Phượng cũng xin quỳ và khỏi phải trói. Đến phút cuối cùng, hai người con trai của ông và người con gái, đến khóc lóc tiễn-biệt ông.

« Các con, các con đừng khóc, đừng buồn, các con hãy vui mừng, số-phận của cha là một số-phận hạnh-phúc. Các con ở lại hãy thương-yêu và giúp-đỡ lẫn nhau ». Lúc thanh-la vừa nổi lên thì đầu ông Phượng rơi xuống đất, những lý-hình có phận-sự phải chém đầu linh-mục Hoan vì không thể làm cái công việc dã-man ấy nên phải nhờ đến một người khác. Anh lý-hình nầy không quen công chuyện, chém vào đầu ngài ba lát. Linh-Mục Gioan Đoạn trinh-Hoan và ông Nguyễn văn-Phượng (1) đã được đức Piô X phong Chân-phúc ngày 2-5-1909.

4. TÌNH-HÌNH ĐỊA-PHẬN QUI-NHƠN (1858-1860)

A. — Tình-hình chung trong địa-phận.

Tình-hình chung địa-phận Qui-Nhơn cũng giống tình-hình địa-phận Huế. Ở Huế hay ở Qui-Nhơn, bổn đạo đều anh-hùng gan-dạ như nhau. Thừa-Sai Herrengt viết : « Trong tám tháng đầu trong khi liên-quân Pháp-Tây chiếm Cửa-Hàn người ta đã làm đủ cách để hành-hạ người Công-giáo. Trong tỉnh Quảng-Nam một đại-úy và hai hoặc ba người binh-sĩ bị trảm-quyết, trong tỉnh Bình-Thuận một linh-mục người Bắc tên là Cát phải đầy ở đây 7 năm nay cũng phải trảm-quyết với một người

---

(1) Tên thật là Nguyễn-văn-Đắc. Xem «Louvet La Cochinchine Religieuse» II, 273 và Trịnh-Việt-Hiền : «Máu tử-đạo trên đất Việt-Nam». 149. Lễ kính nhớ chân phúc Đoạn-trinh-Hoan và chân-phúc Nguyễn-văn-Phượng ngày 26-5.

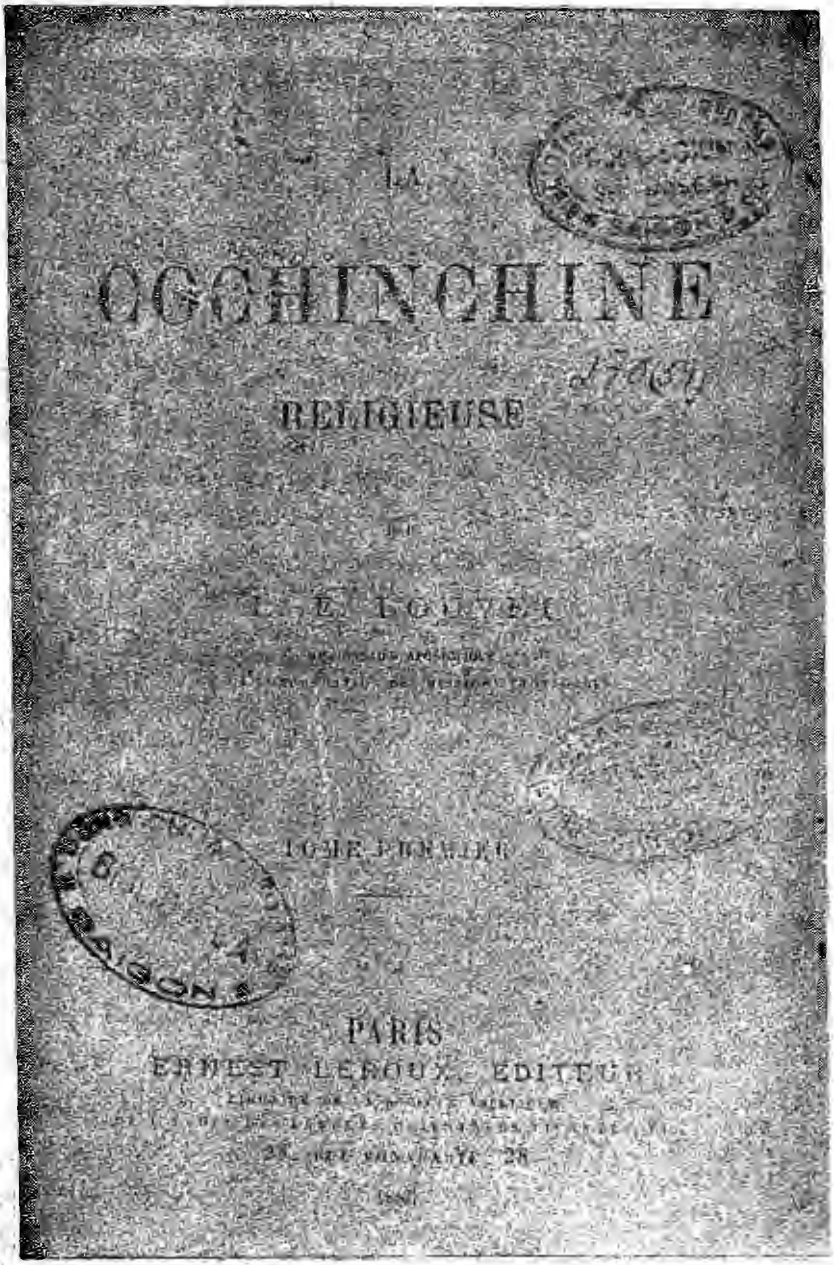

20.— Hình bìa quyển « La Cochinchine Religieuse » của thừa-sai Louvet. Sách thuật lại việc truyền-giáo ở miền Trung và Nam-Việt từ sơ-thủy đến năm 1884. Sách xuất-bản ở Ba-lê năm 1885.

quen-thuộc với người và 3 người khác mà người đã rửa tội cho. Cơn bắt đạo êm đi được một thời-gian rồi lại trở nên quyết liệt hơn trước».

Kẻ thì nói cần phải bắt người công-giáo để làm thuẫn che đạn cho quân-đội Việt-Nam lúc Pháp gây chiến, kẻ khác nói chính-phủ sẽ chém đầu tất cả các người công-giáo trong một ngày mà Hoàng-Đế sẽ chỉ định.

Ngày 15-1 linh-mục Phanxicô Chung và hai chủng-sinh phải trảm quyết, và mỗi ngày họ lại bắt thêm nhiều giáo-hữu. Đồng thời bệnh dịch tả đói rét làm cho bổn đạo cực khổ vô ngần. Nhưng chưa phải là hết khổ. Vua và các quan phao tin lên rằng: « Bọn công-giáo đã nhận tiền của Pháp để thuốc dân ». Vì vậy người lương không cho người công-giáo múc nước ở giếng làng, không cho họ vào nhà đang lúc bữa cơm, họ không được mua lương thực ở các quán hoặc ngoài chợ. Những người công-giáo nào buôn bán, đều phải nếm đồ mình bán trước mặt khách, vì sợ người công-giáo bỏ thuốc độc vào trong ấy. Ở Bình-Thuận các người công-giáo làm nghề bán muối, mỗi lần bán người mua bắt họ thử hai ba nắm rồi mới mua. Ở Phú-Yên lại xảy ra một việc hết sức dã man, ông tri huyện bắt một y-sĩ công-giáo phải nếm tất cả thứ thuốc của ông bán, y-sĩ cho biết rằng không thể được vì ông không đau ốm gì, thuốc ấy sẽ làm hại sức khỏe của ông, nhưng ông tri-huyện ngu ngốc và độc ác vẫn bắt ông y-sĩ phải thử tất cả các thứ thuốc. Uống xong ông ta ngã lăn ra chết. Bằng cớ minh bạch « bọn công-giáo cố tình thuốc dân»! (1)

Trong thời kỳ cấm đạo ngặt như vậy dĩ-nhiên các bà phước phải tản mát, các bà phải về lại gia đình. Nhưng các bà đâu có chịu ở yên, các bà đã hy sinh để giúp địa phận, bằng cách đưa thư từ, tin tức, và giúp đỡ những tù nhân. Sự hoạt động của các bà đã làm cho công-an để ý.

---

(1) Louvet La Cochinchine Religieuse II. 276.

Trấn-thủ Bình-Định biết vậy ra một chỉ-thị bắt ép các bà kết bạn. Nhưng các bà đâu có điếm xỉa đến cái chỉ-thị vô luân lý ấy, các bà cứ việc làm phận sự mình không một chút sợ hãi, mặc dù các bà đang ở vào một tình cảnh khó khăn.

Ngày 7-2-1860 linh-mục Lợi phải bắt và phải trảm quyết hôm 14-9-1860 với một người giáo-hữu bị bắt quả tang đang lúc đưa thư từ. Hai cậu học sinh của linh-mục cũng phải trảm quyết đồng thời 14 người giáo-hữu khác phải lưu đầy.

B.— Linh-mục Đặng Đức-Tuấn. (1)

Đối với vua Tự-Đức và với triều-đình, đạo Thiên-Chúa là đạo dị-đoan, là tà thuyết ngu hoặc nhân tâm xúi dân phản quốc và tùng theo giặc.

Muốn sửa đổi những quan-niệm sai-lầm ấy linh-mục Đặng Đức-Tuấn, làm một tập điều trần tỏ bầy căn nguyên rồi đi vào tỉnh Bình-Định, chẳng được yên người lui ra xứ Nghĩa-Mân trú trong nhờ một thường dân hơn 10 bữa. Đang buổi thiên hạ xôn xao gặp người lạ mặt, làng bắt ngay giải đến huyện Mộ-Đức. Sau lời khẩu-cung quan huyện soát trong lưng của Tuấn gặp một tập điều trần 6 trang, trước những lời nói hùng hồn can đảm, lý sự gắt gao, quan huyện đoán ngay ra Tuấn là một ông đạo trưởng, tối lại đòi Tuấn hỏi chuyện, người nhìn nhận người là linh-mục. Lập tức quan huyện làm giấy đem Đặng Đức-Tuấn lên tỉnh-đường.

Quan Bố và quan án truyền cha Tuấn bước qua ảnh Thánh-Giá, cha không chịu, các quan lại tra hỏi nhiều điều, và bắt viết tờ khai. Cũng vào trong thời kỳ này có hai quan ở Kinh đến Bình-Định quan sát tình hình địa phương. Tỉnh đường đưa 6 trang điều trần của Đặng Đức-Tuấn cho các quan xem, các ông phê ngay điều trần phân-minh phải dâng triều đình,

---

(1) *B.A.V.H. 1918 Le Traité de 1862.*

nếu tỉnh đường không dám sớ, hai quan sẽ sớ thay ; tiếp có lệnh cho đòi Đặng Đức-Tuấn vào để các quan xem diện mạo và hỏi dò ý kiến. Vị linh-mục được cởi gông mở xiềng. Tỉnh đường gởi bản điều-trần và lời khai của cha Tuấn về cơ-mật để dâng vua Tự-Đức.

Một phần nào cái ác-cảm về mặt tôn-giáo bắt đầu rung động trước mấy hàng văn dòng chữ của linh-mục họ Đặng. Năm hôm có chỉ truyền gửi linh-mục Đặng Đức-Tuấn ra Kinh. Linh-mục Tuấn vác gông mang xiềng về kinh, lại có lệnh truyền mỗi tỉnh phải bổ quân đón ngừa và một số quân 30 tên đưa dọc đàng từ địa phương này đến địa phương khác. Giải đến Huế vừa xế chiều tiếng đồn khắp gần xa nên dân kinh thành đổ xô đến xem với một số người khá đông, được dẫn đến Bộ Binh, linh-mục Đặng Đức-Tuấn gặp quan Thượng Lâm duy-Hiệp, xong ông này vào nội tấu, một hồi các quan văn võ kéo đến ; trên sập có Phan thanh-Giản và Lâm duy-Hiệp, dưới các quan lớn nhỏ ngồi bao hai hàng nghiêm trang oai vệ, một chiếc chiếu bông trải ngay trước mặt các quan văn võ triều đình. Cha Đặng Đức-Tuấn ngồi trên chiếu ấy để cung khai.

Phan thanh-Giản bảo rằng : Nay vua truyền mời đạo-trưởng về triều để xét hai điều : Thứ nhất nghe trong đạo Công-giáo có nhiều điều khó hiểu, hai là do nguyên cớ gì mà Tây-dương đến đây quấy rối làm ngang, thầy cứ sự thật tường khai.

Linh-mục Đặng Đức-Tuấn đã phân giải hai vấn đề quan trọng gây bao tai hại lớn lao trong thời kỳ bấy giờ. Sau đây là lời lẽ của người.

Phan Thanh-Giản truyền cho Đặng Đức-Tuấn viết vào giấy nạp Bộ, đoạn bãi triều, quân đưa linh-mục về ngục thất chờ lệnh trên, qua hôm sau Phan Thanh-Giản đòi Đặng Đức-Tuấn vào hỏi lâu giờ rồi mời nước thết đãi tử tế. Phan Thanh-Giản cho biết trong triều còn nhiều quan có ác-cảm và hoài nghi với đạo. Ý triều-đình và nhà vua cũng muốn làm lơ nhưng các tỉnh hằng dâng sớ tâu xin ở cay nghiệt. Nay đạo-trưởng đã đến đây, phải

làm thêm ít tập điều trần nữa, nói rõ căn nguyên, để triều đình cứu xét.

Ngày sau lúc đã đọc xong bài điều trần, Tự-Đức hạ lệnh truyền mở gông, giải xiềng và ban thưởng Đặng Đức-Tuấn, trong triều ngoài quận, quan quân dân sự thấy việc dị kỳ đều ngạc nhiên. Sau sắc dụ Phân-Sáp 1860, các lao tù ở Huế chật ních những con nhà giáo hữu. Cha Đặng đức-Tuấn thừa ân huệ, đi thăm các bổn đạo bị cấm cố ở Thừa-Phủ, Cung-Quán, Trấn-Phủ và Khám-Đường.

Ở Gia-Hội có một bà già công-giáo tên là Trần thị-Giao thân-mẫu của linh-mục Trần ngọc-Vịnh, cha này được phúc tử-đạo vào đời Văn-Thân. Bà nhờ rể hiền là ông Kiến-Thoại nên khỏi phải đi Phân-Sáp. Giữa lúc cấm cách nhiều vị linh-mục trú ẩn ở nhà bà tàng hình làm tôi tớ, một hôm cha Đặng đức-Tuấn đến thăm bà, thấy một cậu trai với một bộ áo nâu, bưng trà tiếp khách, cậu ấy là linh-mục Phước, hai linh-mục nhìn nhau nỗi lòng đau đớn !

Tự-Đức càng trì-hoãn, càng thấy biến. Miền Nam bị chiếm, miền Bắc bị loạn, Vua có ý muốn hòa, cha Đặng đức-Tuấn làm thêm hai tập điều trần. Tháng 3-1862 Đặng đức-Tuấn dâng lên hai tập điều trần ấy và Tự-Đức đã thuận theo những lời yêu cầu ; ông hạ chỉ tha nam phụ lão ấu và cho họ lui về quê quán.

Thượng tuần tháng ba tàu Pháp ra Huế, ký-kết hòa-ước với Việt-Nam, Triều đình hội-đàm bàn-tính xôn-xao không biết phái ai đi đại-sứ. Lâm duy-Hiệp mời Linh-mục Đặng đức-Tuấn dò ý kiến. Linh-mục trả lời rằng : «Trình quan lớn lượng cao, xin quan lớn sớ tâu Hoàng-Đế ủy ông lớn vào Đồng-Nai, tôi sẽ tùng hành với ngài. Tôi quả-quyết không ai dám làm gì, hòa được thì tốt không thì lui ra ». Lâm-duy-Hiệp vào nội tấu, vua ban sắc hạ y như lời xin. Từ ngày ấy linh-mục Đặng đức-Tuấn ra vào tả-viện và Hoàng-thành để thương-thuyết bàn-bạc với hai ông Phan thanh-Giản

và Lâm duy-Hiệp. Ngày 22-5-1862 chiếu tàu Hoàng-gia Việt-Nam bỏ Thuận-An đi vào Saigon. Lúc hòa ước ký kết xong xuôi cha Đặng đức-Tuấn có đến thăm Giám-Mục Lefebvre ở Gia-Định.

Sau cha Đặng đức-Tuấn được về Bình-Định và mỗi lần cần phải tâu hỏi, Tự-Đức lại ra chỉ triệu người về Huế. Nhờ ngài mà triều-đình bớt ác cảm với đạo và biết rõ quan niệm chân-chính ái-quốc của người công-giáo.

C.— Giám-Mục Cuénot Thể (1861).

Ở địa-phận không còn có một Thừa-Sai nào trừ Giám-Mục Cuénot, vì cha chính địa-phận là cha Herrengt (1) đã vào Gia-Định và được cử làm cha sở ở Xóm-Chiếu. Thường Đức Giám-Mục ở Gò-Thị, nhưng về sau này lúc có chỉ-dụ Phân-Sáp người phải chạy trốn từ nhà này qua nhà khác, hết sức khổ sở. Ngày 24-10-1861 người ở trong nhà một bà công-giáo tên là Madalêna Huỳnh thị-Lựu, hôm ấy là ngày Chúa nhật, bất ưng quan quân đến vây nhà bà, Giám-Mục có đủ thời giờ để trốn thoát vào hầm với mấy thiếu-nhi giúp lễ, nhưng các đồ lễ vẫn còn để trong nhà. Biết rằng miếng mồi ở đây nên quan cứ ở nhà bà Lựu và thề nhất định phá nhà nếu ông không tìm ra Tây-dương Đạo-trưởng. Tất cả mọi người trong nhà đều bị tra-tấn, bà Lựu phải lãnh 17 đòn.

Giám-Mục ở trong hầm với hai chủng-sinh của người. Sau hai ngày một đêm vì quá khát nước và biết quan quân sẽ không bỏ nhà bà Lựu nếu chưa bắt được người nên người tự nộp mình. Lính vừa trông thấy người họ đổ xô đến, chồm lấy người rồi buộc chân tay người như một con thú. Nhưng ông quan chỉ - huy có lòng nhân-đạo hơn, truyền lệnh cởi giây ra và mời người ngồi cùng chiếu với ông ta. Hai cậu học sinh cũng phải mang gông và tất cả những người ở trong hai nhà lân cận. Ngày

(1) *Nhờ lá thư của Cha Herrengt mà chúng ta biết chi tiết về cái chết của Đức Cha Cuénot Thể. xem La Salle des Martyrs du Séminatre des Missions étrangères-Paris-Charles Douniol, Libraire-Editeur 1865 trang 450.*

mai lại đức Giám-Mục phải nhốt trong cũi và điệu lên tỉnh đường... Tháng 10 là tháng mưa lụt, có nhiều chỗ nước lên đến lưng người khiêng nên cũi cũng phải ngập nước. Đã thế một trận mưa rào làm cho sự đi đứng đã khó lại khó thêm. Chiếu, chăn, áo quần ướt sạch, chính trong trạng thái ấy Giám-Mục phải tống vào tù. Người bị bệnh kiết lỵ và ngày 14-11-1861 người qua đời, sống 34 năm ở Việt-Nam, không hề nếm được một ngày bình-an.

Lúc người vừa tắt thở có một ngày, giấy ở triều-đình Huế đến truyền phải chém đầu người ngay lập tức, thường-tình phải giải người về kinh-đô để xử, nhưng ông Trấn-thủ Bình-Định không chấp-thuận :

— Chém làm gì, vì ông ấy đã chết, buộc xác ông ta vào bốn cây que rồi đem đi chôn là yên chuyện. Những người công-giáo bị cầm tù muốn góp tiền để mua một quan-tài xứng-đáng cho người, nhưng cấp trên không cho phép. Mặc dù Giám-Mục Cuénot không đổ máu nhưng người cũng đã chịu biết bao nhiêu nỗi tân-toan vì đạo, Giáo-Hội cũng công-nhận như vậy. Sau đây là bản án :

« Tây-dương đạo-trưởng Thể (1) đã lẩn lút trong nước chúng ta gần 40 năm nay, y đã giảng đạo và lừa dối dân chúng. Bị bắt và tra hỏi, y đã thú nhận tất cả tội lỗi. Lẽ ra phải chém đầu y, rồi bêu lên ở chợ, nhưng vì y đã chết trong tù, ta truyền phải quăng xác y xuống sông ».

Chiếu theo bản án ấy ông Trấn-thủ lại cho đào mả người lên để lấy xác đem liệng xuống sông. Các linh-mục ở trong thành có xin một ông hạ-sĩ quan tên là Phương lấy cho các người vài di tích của Đức Giám-Mục. Phương trước kia đã giúp đỡ Đức Giám-Mục khi người ốm nặng. Nhưng Phương lấy làm ngạc nhiên biết bao sau lúc người chết đã 3 tháng 17 ngày

---

(1) *Thể là tên Việt-Nam của Giám-Mục Cuénot. Lễ kính nhớ ngày 14-11 hằng năm.*

xác của người vẫn còn nguyên vẹn và không xông mùi gì cả. Chính Phương và các người làm việc với ông chứng minh như vậy. Những người chứng này lại là những người lương, lời chứng của họ vô vị lợi.

Giám-Mục Cuénot Thể đã được đức Piô X phong Chân-phúc ngày 2-5-1909. Những người bị bắt một lượt với Đức Giám-Mục phải án xử tử trong tháng 12 năm 1861. Nhà bà Lựu phải triệt hạ và phải tịch thu gia sản. Bà vừa cho con bú vừa đi đến pháp trường. Trước lúc bị xử bà ôm lấy con, hôn con rồi giao lại cho bà mẹ già. Lúc bà Lựu về trời, bà để lại bốn đứa con thơ trước kia giầu có sung túc nhưng rầy phải đi ăn xin. Nhưng Chúa là Chúa các Đấng Tử Đạo đã săn sóc và che chở các đứa con côi của bà.

5. ĐỊA-PHẬN SAIGON (1859-1860)

A.— Tình hình chung Địa-Phận.

Năm 1860 Giám-Mục Saigon, Đức Cha Lefebvre cho biết : « Khắp trong địa-phận các quan bắt đạo rất dữ dội. Nội trong năm 1860 ở tại địa-phận Saigon có đến 396 người công-giáo mang gông mang xiềng, con số ấy tăng lúc Tự-Đức ra chỉ dụ bắt giam các chức-dịch trong họ. Có nhiều người công-giáo đã chạy vào khu vực do quân đội Pháp chiếm đóng, nơi đây họ được hưởng tự do vui sống vì họ đã thoát được nanh vuốt của bọn vua chúa quan liêu tàn nhẫn. Vì không làm gì được họ nên chính-phủ mới phao vu công-giáo theo địch rồi tàn sát những người công-giáo còn ở dưới quyền họ.

B.— Phaolô Lê-văn-Lộc tử đạo (1859).

Lúc nghe tin quân đội Pháp đã đến Vũng-Tầu và đang tiến lên đánh Saigon không những quan quân lo sợ mà nhất là những người giáo-hữu đang phải giam tù. Họ có thể bị lôi ra ngục để chịu chém lúc nào không

hay. Ở trong tù Gia-Định lúc ấy có một linh-mục trẻ tuổi tên Lê-văn-Lộc (1). Người bị bắt tại Thị-Nghè hôm 13-12-1858 nhưng chưa có thì giờ để đem vụ của người ra xử. Lúc nghe tin Rigault de Genouilly đem quân từ Cửa Hàn đến đánh Gia-Định lập tức các quan lên án xử tử linh-mục Lê-văn-Lộc.

Hôm 13-2-1859 người bản hoan đi đến nơi xử. Chiều tối anh em công-giáo Chợ-Quán đến cướp lấy xác Thánh của người và chôn cất một cách xứng đáng. Linh-Mục Phaolô Lê-văn-Lộc đã được đức Piô X phong chân-phúc ngày 2-5-1909 (2).

C.— Linh-Mục Phêrô Đoàn công-Quí và Emmanuel Lê văn-Phụng tử-đạo (1859).

Vào hồi tháng Giêng năm 1859 quan quân đến vây họ Dầu-Nước tỉnh An-Giang. Được tin, Thừa-Sai Pernot bảo cha Quí chạy trốn, nhưng người lại bảo Thừa-Sai Pernot đang ở đó phải chạy trốn còn người không lo sợ, vì không có một dấu gì tỏ cho quan quân biết người là Linh-Mục.

Quan đến nhà ông Lê-văn-Phụng lúc ấy làm trùm họ và bắt ông phải nạp Tây-Dương đạo-trưởng. Phụng trả lời không có một Tây-Dương đạo-trưởng nào ở trong nhà cả. Nhưng quan lại hỏi rằng :

— Đạo-Trưởng ở đâu ?

Lúc nghe vậy cha Quí trả lời ngay : « Tôi là đạo-trưởng ».

— Không phải mày, hãy nạp cho tao Tây-dương đạo-trưởng.

— Không có Tây-dương đạo-trưởng nào ở đây cả, chính tôi là đạo trưởng tôi lấy làm hân-hạnh giảng đạo cho những người muốn nghe tôi.

---

(1) Missions étrangères : « Le Clergé Annamite et ses Prêtres Martyrs ». 24.

(2) Lễ kính nhớ ngày 13-2 hằng năm.

Vì cha Quí đang còn thanh-niên trai-trẻ nên quan không nghe lời khai của cha. Quan mới hỏi một đứa nhỏ, con nuôi của Phụng, đánh nó mấy roi và bắt nó chỉ Tây-Dương Đạo-Trưởng ở đâu.

— Chính ông ấy, đứa nhỏ vừa trả lời vừa chỉ vào mặt cha Quí. Không còn ngần-ngại gì nữa, quan truyền trói người lại và đồng thời bắt giam Lê văn-Phụng và 32 người công-giáo, hôm ấy là ngày 7-1-1859. Đưa đến Châu-Đốc ông Trấn-Thủ hỏi người một lần nữa, người vẫn mạnh mẽ thưa : « Tôi là Linh-Mục ».

— Ông có vâng lệnh vua bỏ đạo không ?

— Tôi giữ đạo của Thiên-Chúa, dù quan có lên án tôi thế nào, tôi cũng bằng lòng chấp-thuận.

Vài tháng sau triều-đình y án của ông Trấn-Thủ Châu-Đốc. Hôm 30-7 giấy của triều-đình Huế tới Châu-Đốc quan truyền dẫn linh-mục Đoàn công Quí và Lê văn-Phụng đi xử. Ngày hôm ấy người ăn mặc rất lịch-sự và chít chiếc khăn đẹp hơn ngày thường. Người đeo trên cổ một tấm bảng và trên bảng ấy có viết tên và án của người. Hai đấng Tử-Đạo đi giữa hai hàng rào lính. Anh em công-giáo đến lạy chào người ba lạy để tỏ lòng kính-mến và khâm-phục. Người khuyên dạy anh em giáo-hữu hãy tìm nước Chúa xa lánh tội-lỗi và tập các nhân đức. Rồi người bảo ông Phụng quỳ xuống để người ban phép giải tội.

Sau lúc đã giải tội chính người cũng quỳ xuống ăn-năn tội-lỗi của mình.

Sau ba tiếng thanh-la, lý-hình chém đầu người, lát thứ nhứt chỉ làm người bị thương, mãi đến lát thứ tư đầu người mới lìa ra khỏi xác. Còn lý Phụng phải thắt cổ, Phụng là người can đảm nhất trong vùng ; lúc tới nơi xử, Phụng nói lớn tiếng với các ông đứng trốn ở giữa đám đông

người, truyền cho con ông phải cất xác cha Quí một cách xứng đáng. Cả hai đã được đức Piô X phong chân-phúc ngày 2-5-1909 (1).

D.— Sát-hại Công-Giáo Vĩnh-Long (1859).

Tại tỉnh Vĩnh-Long ta sẽ thấy những cô gái yêu-kiều yếu-ớt đương đầu với quan Trấn-Thủ và cũng bị tra-tấn một cách dã-man như những người công-giáo khác.

Hôm 9-12-1858 tu-viện Đức Mẹ vô-nhiễm nguyên tội ở Cái-Mơn bị vây. Sau lúc đã cướp phá quan quân bắt giam các chức dịch trong làng, bà Bề Trên Martha Lành và một bà phước khác tên là Elisabeth Ngọ. Các bà phải mang gông và điệu xuống Vĩnh-Long. Ông Trấn-Thủ tưởng rằng việc bắt các bà phước quá-khóa là một việc dễ-dàng. Ông đâu có biết Thiên-Chúa đã đặt trong tâm hồn họ một sức mạnh-mẽ lạ thường.

Bà Bề Trên Martha Lành phải đánh nhiều lần, tổng cộng bà chịu hơn hai trăm roi, mỗi chiếc roi đều có sắt ở đầu mút đánh vào, làm da thịt bay lên từng miếng, hai lần được dẫn về tù, người ta tưởng rằng bà đã chết, nhưng Chúa ban sức mạnh cho bà để bà sống làm gương sáng. Bà mất năm 1882.

Bà Elisabeth Ngọ cũng không thiếu can-đảm, một hôm, ông Trấn-Thủ truyền đánh bà đến nỗi bà bất-tỉnh, ông Trấn-Thủ không thể nào bắt bà bước qua Thánh-Giá khi bà còn sống, ít ra lúc chết bà không còn từ chối được: ông truyền cho lính kéo cái xác chết bừa lên Thánh-Giá, nhưng lạ thay, bà lập tức tỉnh lại rồi bà ôm lấy Thánh-Giá và la lớn tiếng: «Chúa Giêsu muôn năm» (2).

Ông Trấn-thủ tức đến chảy bọt miếng mà cũng không biết phải đối-phó với bà thế nào nữa.

---

(1) Lễ kinh nhớ của hai vị nhằm ngày 31-7 hằng năm.

(2) Louvet: «La Cochinchine Religieuse», II. 287.

Trông dịp này chúng ta nhận thấy đàn-bà can-đảm hơn đàn ông. Với hai bà phước quan còn bắt 5 người chức-dịch ở họ Cái-Mơn. Ba người bỏ đạo ; chỉ có hai người trung-thành đến cùng.

Ông lý-trưởng Gioan Hòa đã tỏ ra xứng-đáng làm kẻ đàn anh trong làng ; trong ba lần tra hỏi ông ta đã lãnh 82 roi ; lúc ông mê man không còn biết gì nữa, ông đã bằng lòng bỏ đạo, lý-hình vừa mới cởi trói cho ông, ông lại tuyên-bố ngay rằng : «Ông không thể nào bỏ đạo được và ông yêu-cầu cho ông nghỉ vài ngày trước lúc tra tấn ông. Tức tối đến cực-độ, nhưng ông Trấn-thủ cũng để cho ông Gioan Hòa nghỉ, không dám truyền đánh ông ta, vì thân hình ông chỉ còn là một vết thương lớn, đánh ông vài roi nữa là hồn ông bay về nơi «Chín-Suối». Lúc giải ông đến pháp-trường để xử, ông hùng-hồn cắt nghĩa, giảng đạo-lý cho quan quân có mặt.

Quan-án nhìn Hòa và thét lớn rằng : «Mày là một thằng dân của vua miệng mày còn nhai gạo của vua sao mày dám nói có thiêng-đàng hỏa-ngục và có Thiên-Chúa ?»

— Đạo Công-giáo là đạo của cha ông chúng tôi, tôi nhất-định giữ đạo cho tới chết. Đạo Công-giáo dạy chúng tôi vâng-phục Thiên-Chúa, ngài là đấng dựng nên trời đất muôn vật, mắt chúng tôi chẳng xem thấy ngài, nhưng chúng tôi tin có Thiên-Chúa vì những công việc của ngài làm. Thứ hai đạo Công-giáo dạy phải vâng-phục Hoàng-Đế ; chúng tôi sẵn-sàng vâng-phục Hoàng-Đế trong phạm-vi một người dân đối với vua : như nộp thuế, nhập-ngũ, đạo dạy không được vi-phạm đến luật-phép nhà nước, nhưng luật cấm theo đạo Công-giáo là một luật mà chúng tôi không thể nào theo được. Vì tuân theo luật này chúng tôi sẽ phạm đến Thiên-Chúa, và phạm đến các đấng Tiền-Nhân tổ tiên của chúng tôi, đã nuôi-nấng dạy-dỗ chúng tôi trong đường đạo-đức của Chúa. Sau Thiên-Chúa và vua, chúng tôi còn phải kính-mến và vâng-phục những đấng tiền-nhân cha mẹ chúng tôi.

Người anh-hùng thứ hai là một người quê ở Cái-Mơn tên là

Phê-rô Ngoan, lúc đến tòa-án, Ngoan không có vẻ gì là sợ-sệt cả. Ông đã lãnh 80 roi nhưng không chối đạo.

— Mày có phải là đạo trưởng không mà cứng đầu thế kia ?

— Không tôi chỉ là một người nhà quê, mặc dầu, không bao giờ tôi bỏ đạo.

Ngoan đã giữ lời, lúc chối dậy ông không chịu cho lý-hình khiêng ông vào tù, nhưng muốn tự mình đi vào tù và đã để lại sau ông những đường máu đậm, chứng-minh lòng trung thành của ông với đức tin và đồng thời máu ấy cũng nói lên tất cả sự dã man của kẻ bắt đạo.

E.— Sát hại Công-Giáo Mỹ-Tho (1859-1860).

Ở Mỹ-Tho cũng một cảnh tượng rùng rợn diễn ra như ở Vĩnh-Long. Năm 1860 quan cho lệnh bắt giam tất cả các chức dịch trong họ Ba-Giông và Xoài-Mút. Linh Mục Phêrô Nguyễn-văn-Lựu (1) bị bắt tại Mỹ-Tho. Các quan bắt người bỏ đạo người trả lời rằng : « Đạo đã nhập vào trong xương trong tủy tôi làm sao tôi bỏ được, vả lại một người giáo-hữu thường, một thầy giảng không có quyền bỏ đạo huống nữa tôi đây là đạo-trưởng sao tôi có thể bỏ đạo được ?

Tháng tư năm 1860 không rõ là ngày nào 50 lính dẫn người đi xử tử. Người phải xử cách thành Mỹ-Tho chừng 16 nghìn bước, ở trên một cánh đồng đất đỏ, nơi mà người dân ở đây gọi là pháp-trường, pháp-trường ở khít con đường Mỹ-Tho-Saigon. Lúc xử tất cả lính tráng đều đứng ở bên kia đường, và sau tiếng hiệu, đầu linh mục rơi dưới lát gươm của lý-hình. Linh-mục Nguyễn-văn-Lựu được đức Pio X phong Chân-phúc ngày 2-5-1909 (2).

---

(1) Missions étrangères : « Le Clergé annamite et ses prêtres martyrs ». 40.

Nguyễn-văn-Lựu sinh năm 1812 tại Gò-Vấp, tỉnh Gia-Định.

(2) Lễ kính nhớ ngày 24-4 hằng năm.

F.— Sát hại Công-giáo Chợ-Quán (1859).

Ngay ở Chợ-Quán một họ đạo ở bên nách Thành-phố Saigon, vẫn có người công-giáo phải bắt. Phao-Lô Hạnh quê ở Tân-Triều, nhưng đến ở Chợ-Quán phải cáo vì liên lạc với quân đội Pháp ở Saigon. Hạnh chối miết, vì thực ra Hạnh không biết gì đến điều đó, quan truyền lệnh lấy kềm tra tấn và bắt Hạnh phải xuất-giáo, anh nhất định từ chối nên phải trảm quyết hôm 28 tháng 5 năm 1859 tại Chí-Hòa (1).

Hạnh là người giáo-hữu không gương mẫu cho lắm, nhưng đã đền tội bằng cái chết của Hạnh — Phao-Lô Hạnh được đức Pio X phong Chân-phúc năm 1909.

G.— Sát hại Công-giáo Biên-Hòa (1859-1860).

Lúc Rigault de Genouilly đem quân đánh Saigon, tất cả những bổn đạo bị giam trong tù đều phải được đưa đi Biên-Hòa. Như thế người Pháp sẽ không giải-phóng họ được, các bổn đạo Tân-Triều, Mỹ-Hội, Lái-Thiêu, Thủ-dầu-Một và những họ khác ở xung quanh cũng được giải đến Biên-Hòa, vì thế ở Biên-Hòa có đến 600 người công-giáo bị giam. Lúc thiếu chỗ giam quan ta có một phương pháp rất giản dị để nới nhà tù ra cho rộng, là chém bớt tù nhân. Cách thành Biên-Hòa chừng 5 phút có một đồi gọi là đất Sỏi, gần đồi có hai con đường gặp nhau, một đường đi Bà-Rịa một đường đi Uyên-Chính, nơi chỗ hai đường gặp nhau là pháp-trường xử không biết bao nhiêu người giáo-hữu. Một trong những người phải xử có tiếng nhất là thầy Xuân.

Xuân là một người giáo-hữu ở Thủ-Đức, ông chẳng những là một y-sĩ tài giỏi, mà còn là một người công-giáo nhiệt thành, thường những quan ở Saigon trong lúc đau ốm đều phải chạy mời thầy Xuân. Lúc bộ đội Pháp chiếm Vũng-Tàu, thầy Xuân được mời lên Saigon chữa bệnh cho

---

(1) Notice sur les Martyrs de la Cohinchine Occidentale, 9.

quan kinh lược, Xuân đã mang dụng cụ nhà nghề đến Saigon và quan khai bệnh với y-sĩ Xuân một cách ngộ nghĩnh như thế này :

« Ông có xuất-giáo không ? » Y-sĩ nhất định không bỏ đạo nên phải dẫn về giam ở Biên-Hòa. Nhiều lần bị tra trấn nhưng y-sĩ Xuân vẫn không chối đạo và trả lời rằng : « Đã 60 năm nay tôi thờ Thiên-Chúa, tôi sẽ sống và chết vì ngài ». Ở trong tù Xuân khuyến khích anh em bổn đạo giữ vững lòng tin, phân chia những vật thực mà thỉnh thoảng gia-đình gởi đến cho ông.

Sau hai tháng bị giam, vào cuối năm 1860 Triều-đình Huế gởi giấy vào Nam ; ông Xuân phải trảm quyết vì không bỏ đạo hơn nữa vì ông đã gởi con đi du học ở Pénang (1).

Ông phải đeo gông và phải ba lần điệu đi qua chợ Biên-Hòa giữa những tiếng chửi rủa hò la của dân chúng, sau lúc đã đi vòng quanh chợ ông Xuân được dẫn lên đồi Đất Sỏi để chịu chém.

Vì tuổi già sức yếu, vì phải tra tấn quá nhiều, y-sĩ cũng như Chúa Giêsu, đã ngã nhiều lần trên con đường tử nạn. Lý-hình nhận thấy ông không còn đủ sức để đi tới nơi. Chúng cầm hai mút gông nâng lên để ông treo tòn teng rồi cứ thế mà đi, làm cho ông gần như nghẹt thở, lúc tới nơi ông quỳ xuống đọc kinh rồi đưa đầu cho lý-hình chém.

H.— Sát hại công-giáo Bà-Rịa.

Sau lúc quân Pháp chiếm Biên-Hòa tàn quân Việt-Nam chạy về Bà-Rịa, nơi đây có hơn 700 người công-giáo bị giam trong 4 nhà tù. Trong số đó có 400 người đàn ông phải giam tại thành-phố Bà-Rịa ; cách đó 200 thước, một nhà tù khác giam 135 người đàn bà và trẻ con, ở Long-Điền

---

(1) Về sau con của y-sĩ Xuân vì một bệnh bất trị nên không được làm linh-mục ; Thừa-sai Louvet trước lúc viết quyển La Cochinchine Religieuse có đến gặp người con ông tại Biên-Hòa.

cũng có nhà tù giam 140 người đàn bà công-giáo, tất cả những người bị giam điều phải khắc tự.

Một bên khắc hai chữ tả-đạo. Má bên kia khắc Biên-Hòa Dinh (1) làm như vậy không thể chạy trốn đi đâu được. Các giáo-hữu nơi đây phải bắt giam vào khoảng tháng 9 năm 1861. Việc canh gác tù đạo được giao cho nhiều đội đặt dưới quyền một sĩ-quan.

Lúc ban đầu, lúc mà các bổn đạo còn có tiền nong và của dùng, lính canh tỏ ra rất thịnh-tình với họ, nhưng về sau họ không còn gì nữa lính mới ăn ở cay-nghiệt với tù-nhân. Các người tù phải nằm trên đất ẩm-ướt ; vì lúc ấy về mùa mưa, nhiều người đã yếu sẵn nên chịu không nổi, chết rũ tù, kẻ còn lại, phần đông mắc bịnh kiết-ly. Đã thế các lính canh cấm ngặt không cho họ ra khỏi tù để làm việc vệ sinh cần-thiết. Một mùi khó chịu xông ra khắp nhà tù không sao tránh được.

Ngày 7-1-1862 Đô-Đốc Bonnard tiến về Bà-Rịa, lúc quân Pháp chỉ còn hai cây số tới nhà tù, họ phải trở lui vì trời tối, đường lại bùn lầy và quân-đội Việt-Nam chận đánh. Nửa giờ sau, từng nhóm lửa ở các nhà tù làm sáng rực cả châu-thành Bà-Rịa. Sáng mai lúc quân-đội Pháp đến họ nhận thấy hàng trăm xác chết đen như than. Trong số 300 người đàn ông công-giáo chỉ có 10 người chạy thoát. Trong ba nhà tù giam các đàn bà, và trẻ con công-giáo, các người lính canh nhân-đạo hơn, họ đốt nhà tù nhưng để cửa tù mở để cho tù nhân có thể chạy trốn ; giây phút này người nào cũng phải hoảng-hốt chen lấn nhau ra, vả lại nhà tù chỉ có một lối độc nhất, đang lúc ngọn lửa hoành-hành dưới chân họ, các người đàn bà phải ra từng người một vì ông đội muốn khám từng bà, để bóc lột tất cả những gì họ còn có trên mình, vì thế 160 đàn bà và 50 con trẻ phải bị chết thiêu ; trong số 700 người bị giam chỉ còn 250 người sống

---

(1) Vì thời ấy Bà-Rịa là một phủ của tỉnh Biên-Hòa. Muốn có những chi tiết xem Phước-Tuy Lửa Máu 1862-1962. Long-Hồ ấn-quán Vĩnh-Long 1960.

sót. Hôm 8-1-1862 Thừa-Sai Croc, về sau làm giám-mục ở địa-phận Nam Bắc-Việt (Nghệ-An) đã nhờ người đào huyệt để chôn cất những đấng tử đạo ấy.

6. ĐỊA-PHẬN HÀ-NỘI

A.— Giám-Mục Retord ly-trần.

Lúc Giám-Mục Retord trốn thoát tại vùng Bút-Sơn trong vùng Núi Voi với thừa-sai Charbonnier và thừa-sai Mathevon, các ngài cũng không được an dạ vì các quan được tin, đem 700 binh-sĩ bao vây làng Bút-Sơn (2). May các ngài lanh chân chạy trốn vào hang trong núi, lúc ấy vào khoảng tháng 6, vì vậy các ngài phải ướt át, nhưng cũng phải chịu vậy. Thường các ngài dời chỗ ban đêm, phải đi chân không trên đá vôi, phải rờ rẫm mới tìm ra lối thoát, trong một tháng trời rúc từ hang nọ đến hang kia, hay nằm giữa rừng xanh trên đất ướt.

Ở Bút-Sơn không chắc, Giám-Mục nhờ người đưa qua Đồng-Sơn, nhưng vì kẻ dẫn đường sợ quá nên lại đưa Giám-Mục và các thừa-sai vào rừng, ở trong rừng được 4 hôm nghe tin có người của chính-phủ theo sau, Giám-Mục lại bỏ rừng để đi xa hơn nữa. Người nhắn tin cho các Mường ở Đồng-Bầu biết người sẽ đến. Các ngài phải đi, đi mãi, nhưng đến nửa đêm các ngài không đi được nữa, mặc dù chỗ các ngài dừng lại là hang cọp ; biết vậy nhưng các ngài vẫn nằm ngủ và phó giao trong tay Chúa quan phòng. Sáng dậy ăn cơm nguội hôm trước còn lại, cơm chỉ đủ cho ba người ăn no, vậy mà phải san sẻ cho 15 người ăn.

Đến Đồng-Bầu, tình thế cũng chẳng được yên lắm, nên sau 15 ngày anh em công-giáo lại lên núi làm lều cho Giám-Mục Retord, các thừa-sai và những người tùy tòng. Nơi đây các ngài không làm lễ được, hàng ngày đọc kinh nhật khóa chung, đọc sách Phúc-Âm rồi làm việc xác như trồng rau cỏ, hay đan thúng như Giám-mục Retord,

---

(1) *Launay* : « *Mgr Retord* » *298*.

Một hôm xảy ra một câu truyện làm cho tất cả những người chung quanh phải run sợ. Các quan đến đây săn-bắn và có một ông đã đi quanh lều của Đức Giám-Mục. Thế rồi tất cả phải trốn ở một nơi khác ; chỗ này vì nước độc quá nên chỉ vài bữa thừa-sai Charbonnier phải ốm, đành phải trở xuống đồng-bằng. Một tia hy-vọng chiếu trong tâm-hồn các ngài : lúc các ngài biết tin tàu Pháp đến Cửa-Hàn, biết đâu họ sẽ vận-động xin vua Tự-Đức hủy bỏ dụ cấm đạo. Vì khí-hậu không lành và nước-nôi bẩn-thỉu Giám-Mục Retord bị bệnh sốt-rét ngã nước, cứ hai ngày lên cơn sốt, lại còn mắc bịnh lỵ nữa. Thấy người kiệt sức Thừa-Sai Mathevon cho người chịu các phép xức dầu và đến ngày 20-10-1859 người thở hơi cuối cùng. Các linh-mục và các thầy-giảng chầu quanh xác người, khóc-lóc thất-vọng. Chính lúc Giám-Mục Retord tắt thở, chính lúc ấy Giáo-hội cần một người can-trường như người để dẫn đưa anh em tín-hữu.

Được tin Đức Cha mất, bổn đạo Đồng-Bầu đưa xác người táng tại làng và 10 năm sau xác người được đưa về Kẻ-Sở, Trụ sở mới của Đức Giám-Mục địa-phận Tây Bắc-Việt.

Lúc Giám-Mục Retord mất rồi, Giám-Mục phó là Jeantet truyền chức Giám-Mục cho thừa-sai Theurel. Lễ truyền chức phải làm cách kín-đáo trộm vụng ban đêm : Cảnh này giống cảnh các bổn đạo trốn ở dưới hầm thành Rô-Ma. Nhà thờ chánh-tòa là một cái lều lợp tranh ; thay vì hai. Giám-Mục giúp Giám-Mục chính-tế, có hai cha già tuổi-tác. Giám-Mục chịu chức chẳng có bao tay, chẳng có bít-tất ; gậy của vị tân Giám-Mục là một cây nứa cắt ngoài bụi rồi lấy giấy màu trang-hoàng, đầu gậy bằng rơm cuốn lại, mũ của Giám-Mục cũng bằng giấy, thì ra gươm-giáo của Tự-Đức không tài nào ngăn-cản nổi người công-giáo hoạt-động.

Về sau Thừ-Sai Mathevon phải bắt ở Cửa-Bạng giữa năm 1861. Đến tháng 10 quan đến vây làng Đức Giám-Mục Jeantet đang trú ở, bắt được 6 người nhà và 12 bổn đạo. Lính tìm thấy đồ-đạc của Đức Giám-Mục, giả mà chúng đào thêm hai thước nữa sẽ gặp người. Giám-Mục Jeantet

phải trú-ẩn nhiều nơi vì con chiên đã trở nên chó sói tìm bắt người. Giám-Mục phó Theurel xuống ẩn trốn dưới hầm chật hẹp, và có lần phải trốn trong hầm 17 ngày gần như chết nghẹt.

Vua lại hứa : Kẻ nào bắt nộp Tây-dương đạo-trưởng thì đừng kể 30 lạng bạc còn được làm lãnh binh. Lời hứa ấy làm kẻ tham chức tham tiền hăng-hái săn bắt các thừa-sai rất ngặt.

B.— Làng Bút-Đông.

Lúc Tự-Đức ra các sắc-dụ bắt các người chức-dịch trong xứ, hoặc các quan-viên, có nhiều người chức-dịch bỏ đạo. Họ chữa mình rằng : « Nếu họ phải đi Phân-Sáp như những người khác, kẻ ngoại sẽ chiếm lấy làng. Nhưng chẳng thiếu gì gương tốt để bù lại những gương xấu. Có một làng thuộc địa-phận Hà-Nội gồm 600 người có đạo, tất cả bấy nhiêu người ấy già trẻ, lớn nhỏ, nam nữ đem nhau đến quan xưng đạo cách rất hiên-ngang. Quan lấy làm bực-tức vì đã trình lên tỉnh đường rằng : « Địa-hạt ông tất cả những người dân đều phụng-mệnh hoàng-đế bỏ đạo. » Quan cho đánh đòn nhiều người cho đến khi chán, nhưng chẳng thấy nao-núng đổi lòng quan cực chẳng đã buộc lòng cho họ về nhà và chẳng bắt giam một người nào.

C.— Phaolô Bột, Thừa-Sai Néron Bắc và Vénard Ven Phaolô Mợi.

PHAO-LÔ BỘT :

Bột là một chủng-sinh thuộc địa-phận Hà-Nội bị bắt và phải tra-tấn dã-man, Bột chịu không nổi nên đã xuất-giáo và được tha về nhà. Bột suy-nghĩ về tội của mình nặng nề lại chạy đi xưng đạo với ông Trấn-Thủ Nam-Định, quan dạy bắt Phao-Lô Bột cho voi chà, đồng thời cũng có ba chị em Mến Thánh-Giá bị bắt, được lệnh phải đạp Thánh-Giá một trong 3 chị ấy ôm Thánh-Giá cách cung-kính và hôn lia-lịa. Đang lúc ấy lính đánh đòn chị như mưa, chị ấy cũng chẳng xem sao. Quan mới thở dài rằng : « Sùng Chúa đến nước này thì làm gì được, đàn-bà mà cũng bất-trị ». Hai chị em kia cũng bắt chước như vậy nên cả ba đều bị tống-giam vào ngục.

THỪA-SAI NÉRON BẮC.

Thừa-Sai Néron ở xứ Đoài, trốn tại làng Yên-Tập, nhưng vì một ông lý trưởng công-giáo tố-giác nên người phải bắt và dẫn đến quan án ở Sơn-Tây. Người phải tra tấn và lãnh 40 đòn. Lẽ ra người còn phải chịu một trận đòn khác nữa nhưng các quan tha vì đã 20 ngày Thừa-Sai chẳng được ăn gì chỉ uống mấy ngụm nước sáng ngày lúc rửa mặt thôi. Đến ngày 22 người ăn một chút bánh mỏng, người phải ngất đi ngay. Ngày 3-11-1860 người phải điệu đi xử. Người được đức Piô X phong chân phúc ngày 2-5-1909. (1)

THỪA-SAI VÉNARD VEN (2).

Ngày 30-11-1860 lúc Thừa-sai Vénard đang còn ở trong làng Kẻ-Bèo bỗng có ông cai Đồ đem năm sáu chiếc thuyền đến vây nhà người ở, hay tin Thừa-Sai đi trốn vào giữa hai vách, cai Đồ thét lớn tiếng rằng : « Có Tây-dương đạo-trưởng ở đâu phải ra đây ngay ». Thầy Giảng Phêrô Khang trả lời rằng : « Chỉ có tôi đây ; ông cai có thương thì tôi được nhờ, ông cai bắt thì tôi phải chịu ». Cai Đồ cho lệnh trói thầy rồi Đồ đi thẳng đến vách Thừa-Sai Vénard đang ẩn và đạp một cái thật mạnh, vách thủng, Vénard phải bắt và bỏ vào cũi gởi về Hà-Nội. Quan hỏi tại sao Giám-Mục Retord đã cho các loạn tướng giấy phép của người để mộ binh-sĩ giữa anh em công-giáo ?

— Bẩm quan lớn không biết quan lớn nghe tin này ở đâu, tôi làm chứng sự này chẳng có, Giám-Mục Retord là người khôn ngoan, không có thể làm điều càn thế ấy ; chính mắt tôi đã xem thư chung của người và Giám-Mục đã khuyên bảo giáo-hữu đừng giây mình vào việc ấy.

Chiếu theo lệ thường, quan bắt Thừa-sai phải xuất-giáo. Thừa-sai Vénard phải nhốt cũi để gần cửa dinh quan Thượng ; hằng ngày quan phát 3 đồng tiền để mua đồ ăn cho người.

---

(1) Lễ kính nhớ ngày 3-11 hằng năm.

(2) Trochu : « Le Bienheureux Théophane Vénard » 407.

Giám-Mục Theurel sai cha Thịnh đến thăm người, có một người bổn đạo tên là Hương đưa cha vào. Thừa-Sai vì chưa bao giờ gặp cha Thịnh nên hỏi rằng : « Ông này là ai ? » Hương thưa : « Ông này là Thầy Cả, tiếng ấy bên đạo có nghĩa là linh-mục, nhưng bên lương hiểu là con cả trong một gia đình, tuy nhiên cha Thịnh cũng run lên vì sợ, may Hương lanh trí pha trò nên chẳng ai biết cha Thịnh là linh-mục. Nhờ thế cha Thịnh giả vờ đứng xem cũi rồi giải tội cho Thừa-sai Vénard, cha Thịnh trao một bình nhỏ đựng mình Thánh Chúa, cho một bà đạo đức, nhờ bà này trao lại cho Thừa-sai Vénard. Vénard mừng quá chầu mình thánh Chúa cho đến nửa đêm rồi mới chịu lễ. Thừa-sai phải giam lâu mà không có án trong kinh ra, quan Thượng lấy làm lạ ; Thừa-sai viết thư cho Giám-Mục Theurel rằng : « Hằng ngày ổng chạy qua mặt tôi mà chẳng phải án tôi »...

Khi Thừa-sai Vénard được dẫn đi xử người hát những kinh latinh cho đến cửa thành, lý hình là một anh gù lưng đã có kinh nghiệm trong nghề mình, vì anh ta đã chém được bốn linh-mục. Chính nó xin chém Thừa-sai Venard để cho được lãnh áo xống ngài ; nên lúc đến pháp-trường nó xin người cởi áo, nhưng người chẳng chịu, anh ta mới nói dối rằng : « ông phải lăng trì » lúc đó người mới cởi áo ra, chỉ giữ có một chiếc quần. Anh ta còn bình tĩnh hỏi người phải cho nó bao nhiêu tiền để nó chém khéo và lanh. Người trả lời cũng không kém bình-tĩnh : « Chém tôi càng lâu càng tốt ». Đầu người bêu ba ngày rồi bỏ xuống sông. Thừa-Sai Vénard Ven đã được Đức Pio X phong chân-phúc ngày 2-5-1909 (1).

PHAOLÔ MỢI (2).

Phaolô Mợi là một thanh-niên ở làng Hoài-Yên tỉnh Thanh-Hóa, lúc bị điệu tới quan, quan có thiện-cảm muốn cứu Mợi.

---

(1) *Lễ kính nhớ ngày 2-2 hằng năm.*

(2) *Monteuuis : «Les jeunes martyrs de l'Annam et du Tonkin» 113.*

— Đạp ảnh ta sẽ cho một nén bạc.

Mợi trả lời : « Bẩm ông lớn một nén ít quá » Quan lại hứa cho một nén vàng. « Một nén vàng cũng chưa đủ ». Quan lấy làm lạ, hỏi người muốn bao nhiêu? Mợi trả lời rằng : « Bẩm ông lớn ; ông lớn có muốn bắt tôi quá-khóa thì ông lớn phải cho tôi đủ bạc mà mua một linh-hồn khác ». Lúc Mợi được dẫn đi trảm quyết. Mợi vẫn vui mừng hớn-hở như một người được về quê cha đất tổ sau những ngày sống nơi xa lạ.

7. CÁC ĐỊA-PHẬN DÒNG THÁNH ĐA-MINH (1858-1862)

Địa-phận Trung Bắc-Việt gồm hai tỉnh Nam-Định và Hưng-Yên, địa-phận này cũng như địa-phận Đông Bắc-Việt do các Thừa-Sai Tây-Ban-Nha coi sóc.

Theo thư của Giám-Mục Theurel chúng ta biết ở tỉnh Hưng-Yên con nít năm sáu tuổi cũng phải mang gông như người lớn. Quan vô nhân đạo đến nỗi thưởng những làng có nhiều bổn-đạo phải chết, những bổn-đạo muốn đi làm thuê, trước hết phải trình diện với ông lý-trưởng và phải quá-khóa, ai không chịu, phải nộp cho quan hoặc phải đuổi ra khỏi làng. Nhờ những tài-liệu của Thừa-Sai Manuel Estevez Nam O.P. chúng ta biết được nhiều chi tiết về tình hình địa-phận dòng Đa-Minh. Sau lúc Giám-Mục Ochoa Vinh và Giám-Mục Garcia Xuyên bị xử miền truyền-giáo Đa-Minh như con thuyền không lái trong cơn bão gió. Cơ-cấu truyền-giáo mất liền hai thủ-lãnh một ngày ; các vị thừa-sai lo ngại cho tương-lai Công-giáo Việt-Nam nhất là khi các ngài nhận thấy chính-phủ sẽ còn đàn-áp một cách cay nghiệt hơn vào năm 1862. Đoàn thừa-sai còn sống sót đã giảm tới mức tối thiểu. Tại các địa-phận dòng Đa-Minh chỉ còn hai thừa-sai người Âu : Cha Gaspar Fernandez Nghĩa, địa-phận Đông và Cha Manuel Rianho Hòa địa-phận Trung, với 20 cha dòng người Việt và một ít Cha triều. Nhưng con số này cũng phải giảm bớt lần vì những cơn bắt

đạo. Thực thế, chín ngày sau hai Đức Cha chịu xử, tới lượt các cha Phêrô Quang, Phêrô Trác, cha Gioan An Phêrô Thạc (1).

Năm 1862 các cha Phêrô Tước, Giuse Hoan Thomas Lương cùng 11 bạn tử-đạo, tất cả là thầy giảng và các « cậu » nhà Đức Chúa Trời phải xử trảm tại thị-xã Hải-Dương. Thế nên hàng giáo-sĩ giảm bớt dần dần vào cuối mùa bắt đạo 1864 địa-phận dòng chỉ vẻn vẹn còn có 20 linh-mục trong số đó có những vị đã quá già cả không thể thi hành phận-sự được.

Sau ngày hai Giám-Mục được phúc tử đạo Đức cha Hilario Alcazar Hi, phụ-tá Giám-Mục địa-phận Đông, trở về sống với đoàn chiên, noi gương ấy Cha Estevez Nam cũng lẩn về giúp cha chính Rianho Hòa địa-phận Trung.

Chúng ta nên nhớ sắc chỉ tháng 8-1861 được tuân hành từng chữ trong toàn cõi Việt-Nam. Những tháng cuối năm 1861 sang năm 1862, cơn xung giận căm thù của hỏa ngục như nung nấu các quan hạ thần Tự-Đức, họ có vẻ thách thức thi đua xem ai trong họ thi-hành chỉ-dụ kia một cách tàn ác nhất và ai trong họ giết được nhiều tín hữu hơn.

Riêng về địa phận Trung cha Manuel Estevez Nam viết:...Tháng năm năm nay (1862) Vua Tự-Đức ban bố sắc lệnh truyền chém đầu mọi người đàn ông Công-giáo từ 10 tuổi trở lên... Bổn đạo nam phụ lão ấu đã bị bắt quá 40 hay 50 ngàn. Cuối tháng năm 1862 sắc lệnh tung ra và được tuân hành lập tức, dân công-giáo kêu gào thảm thiết, Quan Trấn-Thủ Nguyễn-đình-Hưng đã tỏ ra dã-man đến cực độ...

Như các nơi khác khi các bổn đạo đi phân-sáp, quan còn cho phép bán nhà bán cửa để lấy tiền chi tiêu, nhưng trong tỉnh Nam-Định, người công-giáo phải đuổi ra khỏi nhà, trói từng lớp 5 người, chỉ cho đem mấy nắm gạo ăn đủ chừng hai ngày.

Lúc Lê-Phụng nổi lên, Trấn-thủ được lệnh đem quân đi đánh, nhưng phải bại trận, Nguyễn-đình-Hưng liền cáo bệnh về tỉnh và thù-oán người

(1) *Marcos Gispert : Historia de las Misiones Dominicanas — 608, 609.*

công-giáo. Lúc đó ở Nam-Định có 300 bổn đạo bị giam, ông truyền không được tiếp-tế lương thực cho những người này.

Chỉ cách mấy ngày có 240 người chết (1) và mấy người khác cũng không thoát được. Hưng thấy không còn ai để oán-thù được, ông truyền cho các phủ các huyện giải các tù đạo về tỉnh đường. Quan thấy Lê-Phụng càng ngày càng mạnh, ông làm trát thiêu-sinh, trảm quyết hay trói từng cặp bổn đạo rồi bỏ xuống sông. Có ngày ông bắt chém 20 người, có ngày ông bắt trói 100 người rồi bỏ xuống sông. Những kẻ này là những kẻ đã xuất giáo, nhưng Hưng lừa những người xuất-giáo và nói rằng : «Nếu có quá khóa một lần nữa sẽ được tha », nhưng những người này không chịu xuất-giáo ; lại còn xưng đạo ra can-đảm, trừ một hai kẻ vâng lời quan chối đạo, nhưng rồi cũng phải chết như những kẻ khác.

Đang lúc Nguyễn-đình-Hưng tha hồ múa gươm chém giết người công-giáo ở các phủ huyện, các quan cũng bắt chước gương của ông ; bổn đạo phải chết hằng trăm, kẻ thì phải chém, kẻ thì phải thiêu-sinh trong ngục, hoặc có kẻ nào tháo giầy mà nhảy ra ngoài, lý-hình cầm gươm giáo gí họ vào lửa cho chết. Có một lần 150 người bổn đạo phải xử một lúc, nhưng các lý-hình chưa thiện nghệ, khi đã chém đi chém lại 20 người thì bỏ các kẻ khác xuống sông, nhưng vì sông nhỏ hẹp, có kẻ lội được lên bờ, họ bị bắt, buộc lại từng hai người một rồi bỏ xuống giếng cho chết sạch.

A.— Giám-Mục Jeronimo Hermosilla Liêm (1).

Jeronimo sinh ngày 30-12-1800 tại Tày-Ban-Nha. Sau lúc chịu chức linh-mục, Jeronimo được Bề Trên gởi đến truyền giáo tại Việt-Nam năm 1828.

Vừa đặt chân lên đất Việt-Nam, Cha Jeronimo được đặt tên là Cha Vọng, nghĩa là «Trông-Mong». Cha Vọng bước chân lên Việt-Nam chính lúc nơi đây đạo Công-Giáo đang bị bách hại khủng khiếp. Trong khi giáo-

(1) *Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 559.*

dân tản mát, Cha Vọng là người duy-nhất đem sức mạnh và nguồn an ủi đến cho họ.

Theo Sắc-Dụ của Tòa-Thánh ngày 22-8-1848 thừa-sai Retord Liêu được chọn làm Giám-Mục địa-phận Tây và Cha Vọng làm Giám-Mục địa-phận Đông. Cha Liêu may mắn hơn, vì trốn thoát sang Manila để chịu chức Giám-Mục. Còn Cha Vọng nhà vua tầm nã ráo riết, nên phải chờ Đức Tân Giám-Mục Liêu trở lại Việt-Nam, Cha mới tìm đến người xin thụ-phong. Trong lúc Cha đang băn khoăn nghĩ kế đến gặp Đức Cha Liêu, thì gặp một viên Chánh-Tổng sở tại muốn ăn hối lộ, Cha Vọng nhờ ông ta dẫn đàng. Viên Chánh-Tổng này ưng nhận. Sau khi đã sắp đặt mưu-kế, ông chọn một đêm tối trời và bảo Cha Vọng bịt râu, đội nón đi chân không, thắt lưng và xăn quần lên cao, lấy bùn đất bôi vào chân tay mặt mũi. Ông cưỡi một con ngựa hồng. Cha Vọng nắm đuôi ngựa chạy theo. Nhờ kế đó, người đến làng Phúc-Nhạc bằng yên vô sự ngày 5-5-1841 và thụ-phong Giám-Mục (1).

Công-tác đầu-tiên trong đời Giám-Mục của Đức Cha Vọng là liệu có ngay một số linh-mục để đối phó với tình-thế.

Ngày 29-6-1841, người truyền chức Phó Giám-Mục cho Cha Romualdo Jimeno (2) tại làng Cao-Xá thuộc tỉnh Hưng-Yên. Sau đó, người lại truyền chức cho 7 vị Linh-Mục bản quốc.

Vì công cuộc bắt đạo mỗi ngày một gắt gao nên người phải bỏ tên « Vọng » một tên rất quen thuộc với bọn Vua Quan để nhận tên là « Liêm ».

Ngày 1-4-1849, Đức Cha Liêm lại truyền chức cho hai vị Phó Giám-Mục và 4 linh-mục bản quốc tại nhà thờ Đông-Xuyên. Đây là lần thứ nhất sau ngày Tự-Đức lên ngôi mới có một lễ Truyền-Chức công-khai long trọng.

---

(1) *Marcos Gispert : Historia de las Misiones Dominicanas — 469.*

(2) *Marcos Gispert : Historia de las Misiones Dominicanas — 474-490.*

Dụ cấm đạo năm 1859 của Tự-Đức hứa thăng quan tiến chức cho kẻ nào bắt được Tây-Giang Đạo-Trưởng và hứa thưởng thêm 300 lạng bạc, nên nhiều người trong dân chúng tham chức tước tiền bạc, lặn lội, rình mò tìm bắt các Giáo-Sĩ.

Đức Cha Liêm thường ẩn tránh tại Thọ-Đức trong một hầm sâu, sình lầy và ngạt hơi. Suốt ngày, người ở dưới hầm, chỉ ban đêm khuya vắng, người ta mới kéo người lên khỏi hầm, có lần khi kéo lên thì người đã ngất xỉu. Không bao lâu cái hầm trú này cũng bị bại lộ, Đức cha Liêm thấy không còn nơi nào trên đất có thể yên thân, nên thừa lúc đêm khuya, người bí mật bỏ hầm, đi đến họ Thủy-Cơ, rồi xuống một chiếc xuồng câu. Thày giảng Nguyễn-Duy-Khang đi theo Đức Cha, chèo xuồng qua cửa tỉnh Hải-Dương đến một khúc sông xa vắng, gặp một chiếc thuyền người có đạo tên là Trưởng Bính. Đức Cha ghé xin trọ. Cách mấy ngày sau, Đức Cha Ochoa Vinh và Cha Almato Bình từ Kẻ-Nê theo đường thủy xuống Hải-Dương, tình cờ gặp Đức Cha Liêm. Ai kể hết niềm hân hoan cảm động của ba vị truyền-giáo này. Ban ngày, các ngài chia tay nhau, mỗi người ở một thuyền và giả làm nghề chài lưới, để có dịp tìm kiếm các con chiên, an ủi và giúp đỡ họ. Gia-đình Trưởng Bính tận tình bao bọc Đức Cha Liêm và Thày Khang. Nhờ đó thày trò Đức Cha Liêm được tạm sống những ngày bình an, cho đến một hôm xảy ra cuộc cãi lộn giữa cha con Trưởng Bính, đứa con trai vì tức giận với cha mẹ, nên đã đi tố-cáo hai ông bà về tội chứa chấp Tây-Giang Đạo-Trưởng. Đội Bằng lúc ấy làm Chánh-Tổng, liền dẫn gia nhân đến bắt Đức cha Liêm vào trưa ngày 21-10-1861 (1).

Khi bọn địch áp tới, Thày Khang liền nhổ cây sào định chống cự. Nhưng Đức Cha Liêm khuyên can Thày cũng như Chúa Giêsu đã khuyên can Thánh Phêrô : « Con đừng có hành động gì chống trả, hãy phó mặc Thánh ý Chúa ».

(1) *Marcos Gisbert : Historia de las Misiones Dominicae — 591.*

Ngày 1-11 năm 1861, tại Năm-Mẫu Tỉnh Nam-Định, ba vị anh hùng của Giáo-hội Việt-Nam được phước lấy máu làm chứng đức tin. Sau đây là nguyên văn tiếng Việt của linh-mục Diez O.P. diễn tả quang cảnh pháp trường khi xử ba vị anh-hùng Tử-Đạo. Đức Cha Hermosilla Liêm, Đức Cha Ochoa Vinh và Cha Almato Bình.

« Nơi xử đã trải ra sáu chiếc chiếu, ba cái chăn. Ông Thánh Liêm làm phép rồi ra quì bên một cái chăn. Ông Thánh Vinh và Ông Thánh Bình quì bên hai chăn kia cùng một hàng. Các quan đóng ba cái cọc trói ba Đấng lại. Mỗt Đấng một cọc chặt lắm. Chỗ thịt bị trói tím bầm và rướm máu. Lúc ấy các quan đọc bản án sau đây :

« Đạo-Trưởng Tây-Giang trá hình giảng đạo để cướp nước ta. Vì thế các Ông này phải xử tử và đạo Da-Tô bị cấm !

« Rồi có tiếng phát từ loa : Bớ dân chúng, nếu thấy người nào tỏ vẻ xót thương hoặc thấm lấy máu những người bị xử này, thì lập tức phải bắt lấy nạp cho quan chức.

«Sau ba hồi chiêng đánh lên, ba người lính vung kiếm chém đầu ba Đấng một trật.

« Đoạn các quan truyền cho dân sở tại chôn xác ba Đấng. Khi các quan ra về, dân chúng còn ở lại, dầu có đạo hay không, cũng tranh nhau thấm máu các vị tử đạo. Người thì thấm vải kẻ thấm giấy. Trong số các quan cũng có ông lén sai gia-nhân đi thấm máu các vị tử-đạo đem về cho mình.

« Người ta lấy ba cái chăn bọc ba xác thánh để nằm tại chỗ, còn ba cái đầu, thì quan truyền cho dân địa-phương đem bêu ở bến đò Hàn và canh giữ hết ba ngày sẽ buông sông » (1).

Hoàng hôn đã buông xuống trên đồng vắng, nhưng người ta còn

---

(1) Sách Truyện Bốn Thánh Tử Vì Đạo tại Tỉnh Hải-Dương 1861. Phú-Nhai 1928 — Trang 97.

quay quần chung quanh ba cái đầu của ba vị tử-đạo. Giáo-dân muốn cướp lấy đem giấu đi, nhưng binh-sĩ canh phòng cẩn mật.

Lúc ấy có viên Chánh-Tổng tên là Oánh, sẵn có cảm tình với người công-giáo đi ngang qua bến đò Hàn, Ông thấy ba cái đầu lâu của ba vị tử-đạo bị bêu trên cành cây. Ông vội trở về báo tin cho giáo-hữu xứ Yên-Dật. Anh em công-giáo xứ Yên-Dật nhờ Tổng Oánh vận-động chuộc lại đầu các vị tử-đạo. Tổng Oánh nhận lời. Ông dọn một bữa cơm thịnh-soạn mời binh lính có nhiệm vụ canh gác ba cái đầu, đến nhậu nhẹt tại nhà Ông.

Anh em quân nhân đang đói bụng và lúc ấy cũng đã chiều tàn, nên nhận lời ngay. Các ông gói ba cái đầu các vị tử-đạo bỏ vô một cái sọt, đem đến nhà ông Tổng Oánh, để khi ăn uống rồi, sẽ bỏ trôi sông.

Bữa cơm ngon lành với rượu nồng hảo-hạng, anh em binh-sĩ ăn uống say sưa túy-lúy... Thừa dịp có người lén lấy ba củ chuối đánh tráo ba cái đầu các vị tử-đạo. Tổng Oánh cởi áo đang mặc ra, gói lấy ba cái đầu, rồi vội vàng đem xuống thuyền chở về xứ Yên-Dật. Theo một vài sử-liệu (1) đêm hôm ấy, trời tối đen như mực, nhưng thuyền của Tổng Oánh rực sáng lên bằng một thứ ánh sáng huyền-diệu do ba cái đầu các vị tử-đạo phát ra. Lạ lùng hơn nữa, là mỗi khi đi ngang qua một chiếc thuyền nào khác, thì ánh sáng huyền-diệu ấy lại tắt đi cho đến khi vượt qua, mới lại rực sáng lên. Cái áo của Tổng Oánh gói đầu của các vị tử-đạo sau nầy đã được Ông ta dùng để chữa bệnh cho ba đứa con của Ông khỏi bệnh đậu mùa và cứu giúp được nhiều người khỏi tai nạn.

Ngày 20-5-1906 Đức Piô X đã phong Chân-phúc cho Đức Cha Liêm. Năm 1911 tức là 50 năm sau, khi các Đấng chịu tử-đạo hài cốt các Đấng mới được rước về đền Thánh một cách cực kỳ long trọng.

---

(1) Chân-phước Gieronimô Liêm — Chân-lý xuất bản 1961-trg. 90-91.

Và từ đấy, hằng năm cứ đến ngày 6-11 lễ kính các vị Tử-Đạo quen gọi là lễ Đền Thánh Hải-Dương, người ta lại được dịp nhận thấy lòng sùng kính nhiệt-thành của giáo-dân Việt-Nam đối với các vị tử-đạo. Từ những miền đồng chua nước mặn, đến những tỉnh thành xa xôi, dân chúng đổ xô về đền Thánh Hải-Dương.

Năm 1954, các Cha Dòng Đa-Minh di cư vào Nam, nhưng cũng không quên đem theo hài cốt bốn vị anh hùng tử-đạo. Ngôi Thánh Đường Hải-Dương bị bỏ hoan và khu Năm Mẫu, nơi thấm máu các vị tử-đạo đã biến thành trại binh của chính-phủ miền Bắc.

B.— Giám-Mục Valentin Berriochoa Vinh.

Sinh tại Elorrio, Vizcaya, Tây-Ban-Nha năm 1827, được thụ phong linh-mục năm 1851 Berriochoa Vinh tình nguyện đến truyền giáo tại Việt-Nam năm 1858 và thụ phong Giám-Mục phó địa-phận Trung cũng trong năm 1858.

Trong ba năm truyền-giáo tại Việt-Nam chân-phúc Vinh đã được gọi là Giám-Mục sinh non, Giám-Mục hầm-trú và vị tử-đạo vui tươi. Là Giám-Mục sinh non vì mới vừa đặt chân lên đất Việt-Nam vỏn vẹn hai tháng cha Vinh đã phải gánh trọng trách một địa-phận đông dân số nhưng bị bách hại nhất trong nước. Là Giám-Mục hầm trú vì ngày đêm sau ngày chịu chức Giám-Mục, Đức Cha VINH phải chạy trốn sang địa-phận Đông. Sau 4 ngày lần lội ngòi sông, người mới tìm được nơi nương náu tại làng Hương-La, xứ Tử-Nê, thuộc tỉnh Bắc-Ninh. Tại đây người ẩn dưới một hầm trú và cũng tại hầm trú này, người lập Tòa Giám-Mục, sống gần trọn đời làm Giám-Mục cho tới mấy tháng trước khi bị bắt. Trong hầm trú này, người đã chịu bao nỗi khắc khổ, đau lòng. Khắc khổ vì hầm chật hẹp, ngạt thở, ăn uống thiếu thốn ; đau lòng vì phải sống xa con chiên, ngày ngày chỉ phải nghe những hung-tín, từng chục Linh-Mục, thầy giảng bị ngã gục trên bãi chiến trường, hàng ngàn giáo-dân nheo nhóc hoặc bị sát hại.

Người là vị Tử-Đạo vui tươi : Vẫn núp trong hầm trú, tưởng đâu Đức Cha VINH đã ngã lòng nản chí. Người đã thành con người bi quan... Nhưng, không. . qua các thư từ giao tiếp của người còn để lại, người ta phải ngạc nhiên trước một tâm hồn Giám-Mục rất an-bình, đã tinh luyện theo ý Chúa, đã ngập đầy tình yêu các linh-hồn, hằng cảm thông với giáo-dân tân tòng, với các linh-mục, các vị thừa-sai và các con chí ái của địa-phận.

Giữa cảnh buồn tẽ, đau thương, Đức Cha VINH không một lời năn nỉ, không một tiếng thở than. Người vẫn thi-hành chương-trình thánh-thiện mà người đã tự thảo ra từ hồi niên thiếu «Chương-trình thánh-thiện trong vui tươi và xả-kỷ».

Năm 1861, sắc-chỉ của Tự-Đức được triệt để thi-hành, từ đồng quê, đến thị xã.

Người cùng với Cha Almato BÌNH phải xuống thuyền dọc giòng sông Cầu đến Hải-Dương, gặp Đức Cha Jeronimo LIÊM và Thày Giuse Nguyễn-Duy-Khang. Nhưng một tên giáo gian đã âm mưu nộp các ngài cho quan Tỉnh Hải-Dương. Đức Cha Liêm và Thày Khang bị bắt ngày 20-10-1861. Năm ngày sau, Đức Cha Valentino VINH và Cha Phêrô BÌNH cũng bị bắt và bị chém ngày 1-1-1861. Người được đức Pio X phong chân-phúc ngày 15-4-1906 (1).

C.— Linh-Mục Phêrô Almato Bình.

Người sinh năm 1831 tại Sangto Felice Saserra xứ Vich, miền Catalunha nước Tây-Ban-Nha. Tánh nết hiền-hòa và đạo-đức.

Năm 1854 người chịu chức Linh-Mục và năm 1855 sang truyền-giáo tại Việt-Nam.

Trong 6 năm mở nước Chúa giữa cơn bách đạo dữ dội, Chân-Phúc, Phêrô BÌNH, phải hy-sinh rất nhiều, người phải chạy trốn hết làng nọ sang

(1) *Lễ kính nhớ ngày 6-11 (Chân-phúc Gieronimô Liêm — trang 99.)*

làng kia, ban ngày chui rúc dưới hầm hang hoặc trong lùm cây rậm rạp, ban đêm lén xuống thuyền hoặc lội sông ngòi tìm kiếm giúp đỡ giáo-dân. Thân xác người rũ liệt vì bệnh tật, lại phải thiếu ăn thiếu mặc. Sau 2 năm coi sóc xứ Thiết-Nham (Bắc-Giang), người trốn xuống Kẻ-Mốt, rồi qua Kẻ-Nê và ẩn náu tại Thọ-Ninh.

Khi dụ phân-sáp được ban bố (1861), Chân-Phúc Phêrô BÌNH không còn tìm được nơi ẩn thân an toàn trên đất, người phải xuống thuyền theo Đức Cha Valentino VINH đi Hải-Dương. Tại đây người bị bắt, bị đóng xiềng, đeo gông và điệu về thị-xã. Ngày 1-11-1861, người cùng hai vị Giám-Mục : Liêm, Vinh phải trảm quyết và được đức Pio X phong Chân phúc ngày 15-4-1906.

D.— Thầy giảng Giuse Nguyễn-Duy-Khang. (1)

Giuse NGUYỄN-DUY-KHANG sinh năm 1832 tại Cao-Mại, Xã Trà-Vi, Huyện Vũ-Tiên, Phủ Kiến-Xương, Tỉnh Thái-Bình. Sớm mồ côi Cha, Thày ở với Mẹ và đã thừa hưởng của Mẹ một lòng đạo đức sâu xa, một đức tin sống động và một tính tình cương nghị bất khuất.

Năm 13 tuổi, Khang từ giã Mẹ hiền, tận hiến bản thân trong nhà Chúa, ở với Cha già Năng, Dòng Đa-Minh.

Sau 10 năm tận tụy sống bên cạnh vị linh-mục lão-thành thánh thiện, Khang đã không xao nhãng việc tu thân khắc kỷ. Thày đã mặc áo Dòng Ba Đa-Minh, được nhận vào chủng-viện Kẻ-Mốt và tin tưởng một ngày kia sẽ làm Linh-Mục.

Nhưng cơn bách hại Công-giáo đã phá tan giấc mộng đẹp ấy của người thanh-niên, vì trường Kẻ-Mốt bị triệt-hạ, các chủng-sinh phải trốn chạy như đàn chim vỡ tổ.

Một thày một tớ như hình với bóng, Giuse KHANG lo liệu hết mọi việc cho Đức Cha, từ việc cơm nước đến những việc

(1) *Bách Chu niên 4 chân-phước tử-đạo 1861-1961 — trang 9.*

sao viết thư từ, liên-lạc với giáo-dân, đào hầm trú ẩn... Cha con cùng nhau chia sẻ mọi vui buồn...

Với bầu nhiệt huyết của tuổi trẻ và tinh cương nghị KHANG đã làm tròn bổn phận một cán-bộ đắc-lực, một viên hộ-vệ Đức Cha trong mọi hoàn cảnh tao biến.

Bao nhiêu gian lao nhọc nhằn bao nhiêu thảm cảnh chết chóc mà Giuse Khang được chứng kiến hằng ngày, vẫn không làm nhụt chí sắt đá chịu đựng của người chiến-sĩ.

Nhưng sự đau xót nhất của người chiến-sĩ ấy là khi thấy Đức Cha LIÊM bị bắt và bị trảm quyết, mà Thày lại không được chết bên cạnh người.

Thày còn phải chiến đấu thêm một tháng nữa. Nhiều lần Thày phải điệu ra Tòa. Với đức tín anh hùng, Thày cương-quyết xưng đức tin.

Sau bao hy-sinh, đau khổ vì Chúa Giêsu, Thày mới bị kết án tử và phải trảm quyết ngày 6 tháng chạp năm 1861 và được Đức Pio X phong lên chân-phúc năm 1906.

8. TỔNG KẾT TÌNH HÌNH TÔN-GIÁO Ở VIỆT-NAM TỪ NĂM 1858 ĐẾN NĂM 1862.

Máu người Công-Giáo đầm đìa tưới chảy trên đất Việt. Chỉ trong 4 năm có 115 linh-mục Việt-Nam đổ máu vì Thiên Chúa, 50 nữ tu viện phải phá hủy, 2000 nữ tu phải tản mát và độ 100 nữ tu đã hy-sinh mạng sống vì Đức Tin.

10.000 quan viên trong các họ phải bắt giam, hơn một nửa đã chết vì đạo, kẻ bị chém người bị thiêu sinh, chôn sống hay vứt xuống biển, xuống sông, một phần lớn công-giáo Bắc-Việt phải chết đói. Lúc Việt-Pháp ký kết với nhau ở Saigon, nhận thấy rằng không sớm thì muộn, phải giải-phóng người

công-giáo, nên các quan có ý quên họ một hay hai tuần lễ trong ngục thất. Chỉ bấy nhiêu ngày họ đủ chết vì đói.

2.000 xứ đạo phải bình địa, ruộng đất nhà cửa người công-giáo phải nhường lại cho người bên lương. Từ biên giới Trung-Hoa đến Cao-Mên 300.000 giáo-hữu phải đi phân-sáp ; cha mẹ phải đày đi những tỉnh khác nhau có khi người cha ở Bắc người mẹ ở Nam, và con phải ở trong một nhà của người bên lương.

Tính ra có đến 50.000 bổn đạo phải chết (1) vì sắc-dụ phân-sáp. Những ai còn sống sót, mất tất cả của cải ruộng đất (2). Đây chỉ là bước đầu trên con đường tử nạn của Giáo-Hội Việt-Nam.

IV.— TÌNH HÌNH TÔN-GIÁO VÀ CHÍNH-TRỊ TỪ HIỆP-ƯỚC 1862 ĐẾN CUỘC TRANH-ĐẤU CỦA VĂN-THÂN (1868)

1. TỰ-ĐỨC HẠ CHỈ ÂN-XÁ (1862)

Trong hiệp-ước mà Tự-Đức ký kết với Pháp, có khoản nhất nói đến việc tự-do tín-ngưỡng, nhưng Tự-Đức không bao giờ nói đến khoản đó, ông chỉ tuyên bố : Nhân dịp ngày sinh-nhật của ông, ông ân-xá cho các tù nhân, trong đó có các người công-giáo.

« Đã từ lâu, một lớp ngu dân theo tả-đạo, mặc dù Trẫm đã ban lời khuyên dạy nhưng bọn côn đồ vẫn chưa ra khỏi giấc mơ. Lúc chúng quá-

---

(1) Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 295 chỉ trong 4 năm có 115 linh-mục Tử-đạo, con số chung các linh-mục chết vì đức tin trong 300 năm bắt đạo là 200 linh-mục. Như thế cũng đủ hiểu từ 1858 đến 1862 chính-phủ của Tự-Đức đã đem toàn lực để tiêu diệt các « Da-Tô giáo-trưởng».

(2) Delvaux : « Vie de Mgr Pellerin ». 71

Launay : « Histoire des Missions étrangères ». III. 414.

khóa ngoài miệng, chúng chỉ làm một việc dối trá, Trẫm đã ra lệnh cho các trấn-thủ các tỉnh bắt giam các chức-dịch cứng đầu, Trẫm cũng đã truyền phân-sáp ngay các bọn công-giáo trong các làng lương dân để chúng có dịp cải tà quy chính.

Vì chúng đã cải quá một phần nào nên Trẫm thương đến bọn chúng. Do đó, và cũng nhân ngày lễ sinh-nhật của Trẫm, Trẫm truyền lệnh dù ở kinh-đô hay ở các tỉnh, phải phóng-thích cho các ông già, các phụ-nữ và trẻ con, mặc dầu những người này đã bước hay chưa bước qua Thập-Tự Giá. Cũng phải phóng thích tất cả những chức-dịch công-giáo đã thành thực xuất-giáo, nhưng nếu chúng thuộc về những làng toàn giáo, mặc dù chúng bỏ đạo, chúng phải ở nơi hiện chúng phải giam giữ.

Phải trả lại cho người giáo-hữu nhà cửa, ruộng nương, chúng được miễn thuế thân.

Những chức-dịch chưa xuất-giáo và những thanh niên không chịu bỏ đạo còn phải giam giữ cho đến lúc chúng chịu quá-khóa » (1).

Lúc các bổn-đạo vừa về tới làng lập tức có sắc-dụ khác đến quấy rối họ, không cho họ ở yên, sắc-dụ thứ hai ra lệnh cho các quan cứ hai năm phải đòi giáo-hữu đến tòa để khuyên-bảo họ xuất-giáo. « Mặc dù ta cho phép dân theo đạo Công-giáo, nhưng như thế không phải là ta không có quyền khuyên dân trừ bỏ tà-đạo để theo những lề lối của nước nhà ».

Ai cũng hiểu thế nào là lời khuyên-bảo của vua Tự-Đức, khuyên nhưng không theo là phải tù, muốn khỏi ngồi tù phải dùng tiền để hối lộ quan trên. Nhiều người giáo-hữu trước kia đã chối đạo, dùng dịp này để xưng đạo công-khai.

---

(1) Khoản này cũng chẳng nơi nào giữ, làng nào cũng lấy làm mệt nhọc lúc phải canh giữ người giáo-hữu nên phóng-thích tất cả các người này.

Dụ thứ nhất thấy không đem lại kết-quả nào, Tự-Đức đổi chiến lược, ông ra một sắc-dụ cho những người không Công-giáo, cấm ngặt họ theo đạo. Chỉ có những cựu giáo-hữu, những giáo-hữu đạo dòng, mới được phép giữ đạo, những ai đã xuất-giáo phải kể những người ấy như những người không Công-giáo, và như thế theo sắc-dụ này họ không có quyền giữ đạo. Những người giáo-hữu nào trong thời kỳ phân-sáp đã chạy trốn, vì thế không có khắc chữ tả-đạo, phải kể những người này như những người không Công-giáo và họ không có quyền giữ đạo. Các quan được lệnh dùng vũ-lực ngăn cản hai hạng người này không được giữ đạo Công-giáo. Còn đối với những người Công-giáo đạo gốc được tự-do hành-đạo, Tự-Đức cấm họ không được tụng kinh lớn tiếng, không được hội họp quá một trăm người trong nhà thờ nếu không có giấy phép của các quan. Các ông cai tổng và lý-trưởng được lệnh cho đến dự các lễ-nghi Công-giáo và làm báo-cáo lại cho thượng-cấp.

Các người Công-giáo trong thời kỳ cấm đạo đã trở nên nghèo túng khổ-sở, Tự-Đức cố-gắng tìm biện-pháp để bắt họ phải sống trong tình cảnh nghèo khổ cơ-cực; vì vậy người Công-giáo không có quyền lãnh một chức việc nào trong làng, trong tỉnh trong nước. Cũng theo sắc-dụ đó tất cả những thanh-niên trên 20 tuổi phải khai tên để hoặc nhập-ngũ hoặc đi làm lao-công. Theo luật mỗi làng chỉ ghi một số thanh-niên, và trong số những người đã ghi tên sẽ có một số được tuyển-mộ làm hai công việc kể trên, những thanh-niên còn lại, sẽ làm việc đồng-áng ở tại làng, nhưng vì nhà vua chủ mưu phá tuyệt các làng Công-giáo, vua ra lệnh phải khai tên tất cả những người thanh-niên trên 20 tuổi và phải tuyển-mộ tất cả những người thanh-niên ấy.

Đó là biện-pháp Tự-Đức dùng để tôn-trọng sự tự-do tín-ngưỡng theo như hiệp-ước 1862 mà ông đã ký với Tây-Ban-Nha và Pháp.

Sau cùng Tự-Đức cũng chiếu-cố săn-sóc đến số-phận của các Thừa-Sai, theo sắc-dụ của Tự-Đức, hai Thừa-Sai không có phép ở trong một

tỉnh, Thừa-Sai phải ở lại một tỉnh đường trong một ngôi nhà thuộc quyền ông Trấn-Thủ, Thừa-Sai không có quyền vắng mặt trên 5 ngày, và muốn đi đâu phải có giấy thông-hành của quan. Chỉ những ai có khắc chữ tả-đạo trên má mới được vào nhà tiếp truyện với Thừa-Sai, cấm ngặt Thừa-Sai không được tụ-họp hơn 100 bổn-đạo một lần. Cấm ngặt làm việc tôn-giáo ở ngoài nhà đã chỉ định và cấm giảng-đạo cho những người không Công-giáo.

Theo như luận-điệu của chính-phủ Việt-Nam thời ấy tất cả những biện-pháp trên là để bảo-tồn mạng sống của Thừa-Sai; vì chính-phủ Việt-Nam phải trả lời về sinh-mạng của các Thừa-Sai trước mặt chính-phủ Pháp và Tây-ban-Nha, nên chính-phủ Việt-Nam không dám để cho các Thừa-Sai lưu-thông trong nước. Muốn che chở các ngài, các quan cần phải luôn theo dõi các ngài, nhưng dù vậy một đứa con nít cũng hiểu là chính-phủ Việt-Nam muốn ngăn cản các ngài làm phận sự truyền-giáo nơi dân-chúng.

Cuối năm 1862 lúc đã dẹp được nội chiến ngoài Bắc. Tự-Đức muốn sát hại người Công-giáo một lần nữa. Các quan đã tuyên-bố rằng: « Một lúc mà lấy được Saigon rồi, họ sẽ ra tay giết cho tuyệt các loài Công-giáo ».

2. TÌNH HÌNH TÔN-GIÁO Ở BẮC-VIỆT

Các Thừa-Sai Charbonnier và Mathevon phải bắt ở Cửa Bạng giữa năm 1861. Lúc dẫn các ngài đến Thanh-Hóa các ngài phải tra tấn dữ tợn, và phải giam đói. Thừa-Sai Mathevon đã dọn mình chết, trối các mảnh áo của người lại cho Thừa-Sai Charbonnier và xưng tội lớn tiếng vì hai cũi cách nhau xa. Cả hai phải giải vào Huế tháng 6-1862. Khi hai ngài đến Huế Tự-Đức truyền tháo gông và phát cho 7 cái áo mới. Đồng thời các Thừa-Sai Desvaux và Croc cũng đến Huế để yêu cầu Tự-Đức cho về địa-phận giảng đạo đúng theo trí ý của Hòa-ước 1862. Nhờ dịp này vua

gởi Thừa-Sai Charbonnier và Mathevon vào Saigon trả cho chính-phủ Pháp.

Sau kỳ cấm đạo ở địa-phận Tây Bắc-Việt chỉ còn có 36 linh-mục Việt-Nam, ba Thừa-Sai là Giám-Mục Jeantet, Giám-Mục Theurel và linh-mục Saiget. Giám-Mục Jeantet lập chủng-viện tại địa-phận Kẻ Chằm và Tòa Giám-Mục tại Kẻ Sở. Địa-phận Đông gồm các tỉnh Hải-Phòng, Hải-Dương, Thái-Bình, Bắc-Ninh, Lạng-Sơn (1) do Đức Giám-Mục Alcazar quản-trị, ngài đã truyền chức Giám-Mục cho Thừa-Sai Fernandez trong ngày lễ Phục-Sinh năm 1864. Có đến 20.000 người đi dự lễ tấn-phong của người.

Địa-phận Trung Bắc-Việt gồm các tỉnh Nam-Định và Hưng-Yên phải xôn xao lắm vì các quan còn bắt bớ bổn đạo nhiều cách. Từ lúc Giám-Mục Ochoa tử đạo, địa phận nầy chẳng có Giám-mục mãi đến 1865 Tòa-Thánh mới ban sắc dụ truyền chức cho Thừa-Sai Cezon.

Địa-phận Nam Bắc-Việt về sau nầy gọi địa-phận Vinh gồm các tỉnh Nghệ-An, Hà-Tĩnh và một phần tỉnh Quảng-Bình (2). Địa-phận này do Đức Giám-mục Gauthier cai trị. Quan tha bổn đạo theo hòa-ước 1862 nhưng lại không cho thông công với Giám-mục, luôn luôn có lính canh giữ người. Có một lần người đưa giấy để nhận mấy hòm sách ở trong một chiếc thuyền ; quan phạt người 50 roi, các quan bảo người đi đâu phải có giấy phép nhưng lúc xin giấy phép các ông lại không ban. Vào năm 1865 có bệnh dịch, đại hạn mất mùa, nhiều người ăn cám, ăn rễ cây, lá cỏ nhưng cũng chẳng đủ nên phải chết đói. Năm 1866 Giám-mục Gauthier, linh-mục Nguyễn-Hoàng và quan thượng Nguyễn-tăng-Doãn được gởi qua Pháp (3) để lo vận động việc mở một trường Đại-Học Âu-Châu tại Kinh-Đô Huế (4).

---

(1) T.T.Đ.M tháng 2 năm 1951 trang 779. Địa-phận Trung Bắc-Việt chỉ gồm có hai tỉnh Nam-Định và Hưng-Yên ; Xem Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 535.

(2) Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 535.

(3) S.I. 1936 trang 454.

(4) Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 569.

3. TÌNH HÌNH TÔN-GIÁO Ở TRUNG-VIỆT

A.— Địa-phận Huế.

Các địa-phận miền Trung cũng phải đói và dịch tả, Đức cha Sohier cai trị địa-phận Huế, xưa nay trốn tránh, lúc nghe tin Palanca và Bonnard đến Huế liền gởi thơ cho Bonnard. Ông này đã công khai cho bộ ngoại giao chính-phủ Việt-Nam biết sự hiện diện của Đức Giám-Mục tại Huế. Các quan đã quả quyết 10 lần với Tự-Đức : Giám-Mục Sohier đã chết rồi và họ tự hỏi không hiểu tại làm sao người đã trốn được. Họ tiếc điên đầu vì đã mất một miếng mồi quá ngon. Đô-Đốc Bonnard và đại tá Palanca tiếp đón Giám-Mục Sohier rất long trọng. Hai ông cùng các sĩ-quan tùy viên đều đến đáp lễ tại Tòa Giám-Mục làm cho chính-phủ Việt-Nam hết sức bỡ ngỡ.

Lúc hai vị toàn quyền Pháp-Tây trở về lại Saigon Tự-Đức nổi cơn lôi đình vì các quan đã phỉnh ông làm ông tin Giám-Mục Soheir đã mất. Tự-Đức cất chức ông tri-huyện đã chểnh mảng không chịu tìm tòi để bắt giam giám-mục. Vì giám-mục đã được hai chính-phủ Tây-Ban-Nha và Pháp nhìn nhận một cách công khai, Tự-Đức chỉ còn nhìn nhận sự có mặt của người ở Kinh-Đô Huế.

Muốn theo dõi hành động của người, Tự-Đức đã gửi năm hoặc 6 cậu ấm, con các quan đến tại dinh Giám-Mục học tiếng Pháp, nhưng Giám-mục Sohier chẳng lo sợ gì, người đi thăm tất cả các họ đạo tại kinh thành, ở đâu người cũng làm những lễ nghi rất long trọng oai nghiêm, lương giáo đến dự những lễ nhạc đông đảo như ngày hội. Thì ra Giáo-Hội mà Tự-Đức muốn tiêu diệt lại sống một cách mạnh mẽ ngay tại Kinh-Đô Huế.

B.— Địa-phận Qui-Nhơn.

Đức Giám-mục Cuénot mất từ năm 1861 mãi đến năm 1865 mới có Giám-mục Charbonnier đến thay thế, người trước kia đã làm cha chính địa-

phận Tây Bắc-Việt lâu năm. Hôm 14-7-1865 một chiếc tàu thủy đưa người đến Qui-nhơn giữa tiếng vui mừng hân hoan của đồng bào công-giáo. Họ đã rước vị Giám-Mục mà Trời đã gởi đến cho họ. Vị Giám-Mục mặc đồ lễ phục tiến tới các khải hoàn môn, không khỏi cảm-động vì nhận thấy những kẻ đang đón tiếp người cách nồng nhiệt như thế là những vị chiến-sĩ của Đức Tin. Họ hiên ngang, hãnh diện vì họ còn mang trên má hai chữ Tả-đạo.

Từng nghìn trẻ con chiếu theo sắc-dụ 1868 đã nhập vào những gia-đình bên lương, muốn cứu họ, cứu đức tin của họ Đức Giám-Mục phải bỏ ra một số tiền để chuộc những người này. Ngoài ra Giám-Mục Charbonnier phải nghĩ đến việc xây cất nhà thờ, nhà ở cho các cha và các chủng sinh. Giám-Mục Charbonnier đã tỏ ra có sức cáng đáng công việc lớn lao của một địa-phận hoàn toàn bị tàn phá.

Lúc người về địa-phận bổn đạo mừng rỡ, nhưng nơi đây cũng như toàn cõi Việt-Nam hồi ấy phải đói khát, Giám-Mục Charbonnier hết sức giúp đỡ, mỗi bữa sáng lúc mở cửa Tòa Giám-Mục có đến ba bốn người đã nằm chết tại đó. Đàng khác bệnh dịch-tả hoành hành gắt gao, các linh-mục phải liên tiếp đi kẻ liệt. Lúc được bằng yên, nhà Chung lại thiếu của thiếu tiền không sao giúp đỡ bổn đạo được, các quan còn làm nhiều kế để ngăn cản việc giảng đạo, mặc dù các linh-mục vẫn chịu khó làm việc nên trong một thời gian vắn các họ đạo lại thạnh như xưa.

4. TÌNH-HÌNH CHÍNH-TRỊ VÀ TÔN-GIÁO Ở NAM-VIỆT

A.— De La Grandière chiếm ba tỉnh miền Tây Nam-Việt.

Theo như hiệp-ước 1862 mặc dù người Pháp chiếm đóng Vĩnh-Long họ phải trả tỉnh ấy lại cho Việt-Nam và không dự vào việc nội-bộ trong xứ nhà. đương-cuộc Việt-Nam có quyền cai-trị và kiểm-soát hoàn-toàn. Triều-đình phải gọi về những quan lại mà triều-đình sai đi để điều-khiển các

cuộc hành-binh và dự-bị trận phục-thù, hiện trốn tránh ở ngoại-ô các tỉnh bị chiếm cứ, và nếu họ ở đó thì chỉ gây ra những cuộc xung-đột không thể tránh được. Với điều-kiện ấy Pháp mới trả lại Vĩnh-Long cho Việt-Nam. Vì tình-hình khó khăn nên triều-đình bổ ông Phan Thanh-Giản làm Trấn-Thủ tỉnh Vĩnh-Long. Đang lúc đó Trương-Định chỉ huy anh em nghĩa-quân chống lại Pháp. Bonnard về Pháp, De la Grandière đến cầm quyền binh-bị và hành-chính thay thế.

B.— Sứ-bộ Phan Thanh-Giản qua Pháp lần thứ hai (1863-1864).

Phan Thanh-Giản lại được lệnh dẫn đầu phái-đoàn Việt-Nam gồm có tả tham-tri lại-bộ Phạm-Phúc-Thế và án-sát tỉnh Quảng-Nam là Nguyễn-Khắc-Đán với 53 tùy-viên trong số có linh-mục Nguyễn-Hoàng (1) và Pétrus Trương Vĩnh-Ký (2). Phái-đoàn sang Pháp có mục-đích mua chuộc lại ba tỉnh đã bị Pháp chiếm-cứ. Mặc dù Nã-Phá-Luân tiếp rước phái-đoàn rất long-trọng nhưng sau cùng ông cũng không ưng-thuận. Về lại xứ, Phan Thanh-Giản được cử làm kinh-lược-sứ ba tỉnh miền Tây Nam-Việt.

Lúc ở Pháp sang, De la Grandière đã có ý lấy nốt ba tỉnh miền Tây cho xong, nên viện-cớ rằng : nhân từ khi trước, nước Pháp sang lấy Nam-Việt, người bản-xứ thỉnh thoảng vẫn nổi lên chống phá, quân Pháp đánh dẹp mãi không yên. Ở Cao-Mên lại có Sư Bu Cầm-Bô xưng là con cháu Nặc-ông-Chân nổi lên đánh vua. Norodom. Súy-phủ ở Saigon

---

(1) S.I. 1936 trang 153. Linh-Mục Nguyễn-Hoàng sinh ở Hà-Tĩnh năm 1839 người được gởi đi học ở Penang, năm 1876 được cử làm Tham-biện thương-chính ở Hải-Phòng và Hải-Dương ; năm 1885 lên chức Hồng-lô tự-khanh kiêm chức Tham-biện Viện cơ mật, năm 1886 làm quan phụ-tế đại thần mất năm 1909.

(2) Trương Vĩnh-Ký sinh năm 1837 tại Cái-Mơn Bến-Tre. Học ở trường Penang và biết nhiều thứ tiếng như : La-Tinh, Hy-Lạp, Pháp, Anh, Tàu và Nhật ; xem Đào-văn-Hội : « Danh-nhân nước nhà» 126.

đổ cho quân ta xui giục và giúp đỡ những người làm loạn, rồi tháng 6-1867 De la Grandière chiếm Vĩnh-Long, Hà-Tiên, An-Giang, Phan Thanh-Giản uống thuốc độc rồi mất giữa sự thương-tiếc của toàn dân.

C.— Tình-hình Tôn-Giáo ở miền Nam (1862-1868).

Trước lúc Việt-Pháp ký-kết tờ hòa-ước 1862, Giám-Mục Lefebvre đã bắt đầu tổ-chức công việc trong địa-phận của người. Năm 1860 người bỏ Xóm-Chiếu và dọn vào trong thành-phố Saigon.

Người đã mời các bà phước Thánh Phao-Lô đến để đảm đương công việc từ thiện ở Saigon ngay từ năm 1860. Người chú ý đến việc lập chủng-viện ở Saigon, vận động cho các bà dòng Carmel lập tu-viện và đồng thời chấp thuận cho những sư huynh Trường Thiện-Giáo đến lo việc giáo-dục tinh-thần cho các nam học-sinh. Giám-mục Lefebvre là một người có đức tin lạ lùng. Chính trong những lúc thời thế mờ tối nhất người vẫn ở điềm nhiên và đặt để mọi sự trong tay Thiên-Chúa. Người điềm tĩnh hiền lành nhưng cũng có lúc người phải xung giận. Sự xung giận đây là sự xung giận của con chiên hiền lành làm cho kẻ dữ phải khiếp sợ.

Một hôm được tin một viên sĩ-quan Pháp dùng vũ-lực để cướp một cô thiếu-nữ công-giáo ở họ Xóm-Chiếu (1) lập tức người đứng dậy và đi tìm con chiên bị sói tha đem về ràng sau lúc đã giảng một bài nẩy lửa. Trước kia ở Cung-quán hay ở Khám-đường, tại triều-đình Huế hoặc bây giờ ở trước mặt các sĩ-quan Pháp, người vẫn giữ một thái độ. Lúc người nhận thấy sự tồi bại đã xảy ra, người nhớ tiếc thời kỳ cấm đạo. Roi đòn gươm giáo có thể nghiền nát thân thể nhưng làm cho tâm hồn mạnh mẽ và trong sạch, người luyến tiếc thời kỳ cấm đạo vì thời kỳ ấy đã nung đúc các thiếu-nữ Việt-Nam trở nên anh hùng tử đạo chứ đâu có làm cho họ thành

(1) *Louvet : « La Cochinchine Religieuse ». II. 356.*

những cô gái điếm như lúc họ núp dưới bóng cờ tam sắc của quân đội Pháp (1).

Bốn năm hòa-bình mà người đã chung sống với các người đồng hương của người đã làm cho người già hơn 25 năm sống dưới đời cấm đạo, vì thế người đã xin Tòa-Thánh từ chức Giám-mục. Cuối năm 1864 người trở về Pháp và Đức Giám-mục Miche lên cầm quyền cai quản địa-phận Saigon thay thế người.

o) CÁC BÀ PHƯỚC THÁNH PHAO-LÔ (1860).

Theo lời mời của Giám-Mục Lefebvre các bà phước thánh Phao-Lô ở Hương-Cảng đến Saigon vào tháng 4 năm 1860. Đức Giám-Mục giao cho các bà săn sóc các trẻ con mồ côi, con cái của các người giáo-hữu bị giết trong các thời kỳ cấm đạo. Các bà dọn trụ sở ở gần tòa Giám-Mục, nghĩa là gần chợ Saigon bây giờ. Khu đất ấy vào năm 1860 là một ao hồ rộng lớn, bẩn thỉu. Về sau Đô-Đốc Bonnard đã dâng cho các bà một khu đất khác trong thành phố để các bà dễ tổ-chức công cuộc của các bà hơn.

Các bà còn mở một bệnh-viện bình-dân ở tại Chợ-Quán. Chính-phủ Pháp viện-trợ thuốc men và tiền bạc. Bệnh-viện này lập nên có mục-đích săn sóc cách riêng những người nghèo khổ. Bao lâu các bà còn trong bệnh-viện thì bệnh-viện vẫn được tổ-chức một cách chu đáo vì lòng hy-sinh của các bà đối với các bệnh nhân khơi nguồn từ lòng yêu của Chúa đối với nhân-loại.

Các bà luôn luôn kính trọng sự tự-do tín-ngưỡng của bệnh nhân. Ích gì cho Giáo-Hội nếu những người gia-nhập Giáo-Hội chỉ vì bó buộc. Muốn cướp bệnh-viện chính-phủ thuộc-địa bịa ra thác có các bà không tôn-trọng tự-do tín-ngưỡng rồi dùng quyền đuổi các bà ra khỏi bệnh-viện để nhường chỗ cho các nữ y-tá. (2)

(1) *Louvet: « La Cochinchine Religieuse ». II. 357.*

(2) *Phan phát-Huồn V.N.G.S. II trg 439 - 447*

b) CHỦNG-VIỆN SAIGON (1).

Trong ba mươi năm cấm đạo, linh-mục Việt-Nam vẫn được huấn luyện tại Penang. Nhưng bây giờ đã qua cơn bắt đạo Giám-Mục Lefebvre nghĩ đến việc xây cất chủng-viện Saigon, người giao công việc ấy cho thừa-sai Wibaux. Ban đầu Giám-Mục lập chủng-viện ở Thị-Nghè, nhưng nơi đây gần ranh giới phân chia khu-vực Việt-Pháp, nên lắm lúc gặp những chuyện không hay. Rất đáng tiếc đang lúc địa-phận cần linh-mục, nhiều chủng-sinh đã được Bề Trên cử đi làm thông-ngôn hoặc cho hành-chính hoặc cho quân đội Pháp, nhiều chủng-sinh vì được lương bổng cao, sau lúc mãn hạn không chịu trở về lại nhà trường. Địa-phận còn có một tiểu chủng-viện khác ở Cái-Nhum.

c) CÁC BÀ DÒNG CARMEL (1861).

Đức Giám-Mục Lefebvre đã có liên lạc với dòng Carmel Lisieux từ năm 1849, nhưng đang lúc ấy vì cơn bắt đạo các bà không thể nào đến lập dòng tại Việt-Nam, mãi đến năm 1861 có 4 bà dòng lên đường tới Saigon, đến nơi đây các bà chưa có nhà nên phải ở với các bà phước Thánh Phao-lô. Ngoài những nỗi khó khăn về đường vật chất còn có những trở ngại lớn về đường tinh-thần. Các bà ở một thế-giới xa lạ đến, chưa bao giờ có kinh-nghiệm về đời sống tông-đồ ở xứ truyền-giáo, làm sao các bà có thể đào-tạo các thiếu-nữ Việt-Nam theo lề luật và trí ý dòng Carmel?

Hơn thế nữa các bà không biết tiếng Việt muốn học tiếng cần phải có sách Tự-điển. Nghiệt một nỗi sách và Tự-điển dạy tiếng Việt lại viết bằng tiếng La-tinh, các bà làm sao hiểu được, chỉ còn một lối thoát là nhờ các Thừa-Sai dạy, nhưng các Thừa-Sai vừa hiếm, vừa gánh vác rất nhiều công việc, trong sáu tháng đầu các bà mỗi lần muốn thông công với người Việt phải dùng dấu hiệu; nhưng không làm sao hiểu nhau cho hết ý được.

---

(1) Bách chu niên. Kỷ yếu — Chủng viện thánh Giuse Saigon.

Vì những khó khăn trên và vì thủy thổ không hạp, sau ba tháng hai bà dòng Carmel xin hồi-hương vào đầu năm 1862 ; các bà thuộc về một giáo đoàn lo việc nguyên ngắm đọc kinh, lẽ dĩ nhiên là chính-phủ Pháp sẽ không giúp họ một chút gì. Vào tháng sáu 1862, hai bà còn lại với 5 thiếu-nữ Việt-Nam dọn đến một khu nhà gần chủng-viện, ngày 4-10-1865 Đức Giám-Mục Miche nhận lời khẩn của bà dòng Carmel Việt-Nam tiên khởi : Marie Louise de Gonzague. Trong một thời gian ngắn dòng Carmel ở Saigon đã trở nên một tổ ấm, vang dội tiếng cầu kinh liên lỉ (1) của thiếu nữ Việt-Nam đã hy sinh cuộc đời xuân xanh để phụng-sự Thiên-Chúa.

d) CÁC SƯ-HUYNH TRƯỜNG THIỆN-GIÁO (1866).

Nhờ sự vận-động của Đô-Đốc De la Grandière, của ông Chasseloup-Laubat bộ-trưởng thuộc-địa và hải-quân, sư-huynh tổng-quyền Philippe đã hạ lệnh cho 6 sĩ-tử đến Saigon để tổ-chức việc giáo-dục trong các trường. Các sư-huynh đến Việt-Nam ngày 6-1-1866, vài hôm sau các vị nhận trường d'Adran do thừa-sai Puginier (2) lập năm 1864. Các sư huynh đã hy-sinh tận tụy vì bổn phận lại có óc khôn ngoan lập ngay ở Việt-Nam một tu-viện để đào-tạo các sư-huynh Việt-Nam. Năm 1867 các sư-huynh đã mở trường ở Mỹ-Tho và qua năm 1869 ở Vĩnh-Long. Cứ mỗi kỳ thi học sinh của trường các sư-huynh bao giờ cũng liệt vào hạng đầu (3).

Hồi ấy trường của các sư-huynh được uy-tín nhất ở Saigon. Các gia-đình công-giáo hay không công-giáo vẫn hoàn toàn tin cậy vào công việc giáo-dục của các thầy, vì thấy rõ ở trường các thầy, học-sinh được bảo

---

(1) La Révérende Mère Philomène de l'Immaculée Conception et la fondation du Carmel de Salgon. Imprimerie des Orphelins apprentis d'Auteuil. 40. Rue La Fontaine Paris. XVI. 1936.

(2) Về sau thừa-sai Puginier sẽ được chọn làm Giám-mục ở Địa-phận Tây Bắc-Việt.

(3) Muốn biết đầy-đủ và rõ ràng những kết-quả của công việc giáo-dục của các sư-huynh xem Louvet : «La Cochinchine Religieuse». II. 367.

đảm không những về vấn-đề trí-thức mà còn về vấn-đề luân-lý. Đàng khác chính-phủ cũng biết rõ các sư-huynh hy-sinh nhưng lương bổng lại chẳng bao nhiêu, nên việc giữ các sư-huynh trong việc tổ-chức các trường là một việc lợi lớn cho chính-phủ thuộc-địa (1).

e) SÁT HẠI CÔNG-GIÁO Ở THỦ-DẦU-MỘT (1868).

Đang lúc các thầy dòng và bà phước hy-sinh dạy dỗ con em ở thành phố Saigon thì ở phía Bắc Saigon trong họ Thị-Tính đã xảy ra một việc ghê hồn. Vào khoảng tháng 7-1868 một thầy sư tên là Thác đã dẫn đầu một toán binh đánh đồn Thị-Tính, giết một hạ sĩ-quan, 3 binh-sĩ rồi chiếm đồn Thị-Tính. Xong chúng đi bắt tất cả anh em công-giáo ở xung quanh đồn và buộc họ muốn sống phải xuất-giáo. Hai người tân tòng phải bắt, sau lúc đã buộc tay và chân, chúng xô 2 người công-giáo này vào trong lều của họ đang cháy vì những người này không chịu xuất-giáo. Một trong những người ấy kêu : Lậy Chúa ! Tất cả bọn vô đạo cười rầm lên và nói : «vô ích Chúa mày không cứu mày được đâu.»

Ngày 1-7 tất cả những người công-giáo bị bắt hôm qua được đem ra xử trước mặt ông thầy sư Thác. Tất cả những giáo-hữu gan dạ nầy nhất định không bỏ đạo. Tất cả có 12 người đàn ông, 4 người đàn bà, và 8 trẻ con. Họ bị vứt xuống giếng sau lúc đã bị chém, nhiều người chỉ bị thương nhẹ, tìm cách bò lên nhưng quân của thầy sư cầm giáo gí xuống. Chúng dã man đến nỗi lấy giáo chích một đứa nhỏ xuyên từ đít đến cuống họng đang lúc mẹ nó còn bồng trên tay. (2)

CHƯƠNG XXI

CẤM ĐẠO DƯỚI ĐỜI VĂN-THÂN (1864-1888)

Văn-Thân là một hạng người trong Xã-Hội Việt-Nam, có ăn học và

---

(1) *Phan phát-Huồn V.N.G.S. II trg 406.*

(2) *Louvet : «La Cochinchine Religieuse». II. 389.*

say mê Nho-giáo. Với các mớ chữ nho các ông tự cho mình văn-minh hơn người. «Nước ta mà không chịu khai-hóa như các nước khác là cũng bởi bọn sĩ-phu cứ giữ thói cũ không chịu theo thời-thế mà thay-đổi. Nay sự suy-nhược của mình đã sờ sờ ra đấy, thế mà cũng không chịu mở mắt ra mà nhìn lại vì sự tức giận một lúc mà làm việc nông-nổi càn-dỡ để cho thiệt-hại thêm» (1). Bọn này lúc chưa được nhà vua chấp-thuận chỉ tàn-sát Công-giáo lẻ tẻ vài nơi, nhưng sau lúc vua Hàm-Nghi đứng dẫn đầu phong-trào Văn-Thân, cuộc tàn-sát đã lan-tràn ở Bắc và ở Trung, ở Nam vì người Pháp chiếm-cứ Văn-Thân không hoạt-động được.

I.— HOẠT-ĐỘNG CỦA VĂN-THÂN TRƯỚC LÚC HÀM-NGHI CHẠY TRỐN (1864-1885)

1. CUỘC ÂM-MƯU CỦA VĂN-THÂN Ở KINH-THÀNH HUẾ (1864-1865)

Lúc Giám-Mục Sohier ở Huế, người cố-gắng tổ-chức lại công việc trong địa-phận mặc dầu gặp nhiều trở-ngại. Cực chẳng đã, chính phủ Huế phải tôn-trọng sự tự-do tín-ngưỡng và cái thái-độ cực chẳng đã ấy đã khuyến-khích Văn-Thân gan dạ. Chúng cáo Tự-Đức nguội lạnh trong công việc nhà nước, đã hèn nhát nhượng bộ cho người ngoại-quốc ba tỉnh miền Nam. Chúng ta nên nhớ Xã-Hội Việt-Nam rất chú-trọng đến việc thờ-phượng tổ-tiên, thế mà nhiều lăng-tẩm của tổ-tiên họ Nguyễn tại Saigon ở trong khu-vực do Pháp kiểm soát, như thế trước mặt dân, nhà vua không còn là Thiên-Tử, vua không còn xứng-đáng ngồi trên ngai vàng nữa.

Cuối năm 1864 nhân-dịp một kỳ thi ở Huế, 4.000 Văn-Thân âm-mưu nổi loạn. Hầu hết những quan đại-thần trong triều, ngay những người trong hoàng-tộc cũng ủng-hộ cuộc âm-mưu này.

Theo chương-trình tất cả các phần-tử của Văn-Thân sẽ được võ trang,

---

(1) *Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược. » 521.*

xong họ sẽ tiêu-diệt các Thừa-Sai và các tín hữu công-giáo. Việc sát hại Công-giáo sẽ là màn thứ nhất trong tấn tuồng nổi loạn. Màn thứ hai sẽ là việc đánh đuổi người Pháp ra khỏi Gia-Định. Muốn cho công cuộc đi đến kết quả mong-ước, công việc ấy cần phải được vua chấp thuận, nếu vua khước-từ, vua sẽ bị truất-phế.

Văn-Thân chiêu-mộ rất nhiều bọn cướp trong xứ và để cho chúng có lòng sốt-sắng tham-gia công việc, Văn-Thân nói rỉ tai với bọn cướp rằng : « Dinh Giám-Mục Sohier chứa vàng, cần phải cướp cho sạch ». Lúc ấy Giám-Mục Sohier đi Pháp, chỉ có một Thừa-Sai trẻ tuổi ở tại dinh là linh-mục Bernard.

Đại-diện của Văn-Thân gửi lên vua Tự-Đức một tờ sớ, trong đó họ kể lại tất cả những nỗi khốn khổ của người dân từ mấy năm nay, nào là giặc giã trong nước và ngoài nước ; nào là dịch-tả, đói khát mất mùa, tất cả những tai nạn ấy do bọn Công-giáo gây nên vì chúng đã cấu-kết với ngoại-quốc, vì chúng mà Trời xuống họa cho chúng ta. Chúng ta còn có thời giờ để ngăn cản những tai họa bằng cách giết cho sạch bọn Công-giáo, bằng không về sau nầy lúc chúng tăng số và trở nên mạnh chúng ta chỉ ngồi mà đợi chết.

Còn về bọn mọi phương Tây, kỳ kết với chúng là việc điên rồ, chúng ta không thể để cho dân toàn-quốc khổ sở như những người hiện đang sống ở trong 3 tỉnh miền Nam mà bọn ấy chiếm đóng. Đại thần Phan thanh-Giản và những bọn đã ký hiệp-ước năm 1862 là những người ngu-xuẩn, những đứa phản-bội. Vì vậy chúng ta không nên theo chúng. Với các Thừa-Sai chỉ có một cách đối-phó : hãy giết chúng, vì chúng đã khuyên bảo giáo-hữu cầm khí-giới chống lại chính-quyền Việt-Nam. Vì rộng lượng của Hoàng-Đế bọn Thừa-Sai đã vào lại Việt-Nam, từ ngày ấy đến nay chúng đã tổ-chức những cuộc âm-mưu này đến âm-mưu khác. Giám-Mục Sohier đi Pháp, đó chỉ là một tin vịt bọn Công-giáo tung ra khi Giám-Mục đang trốn

ở trên núi với các thầy giảng, và các chủng-sinh. Hằng ngày Giám-Mục huấn-luyện cho người Công-giáo cách xử-dụng vũ-khí tối-tân theo lối Âu-Mỹ. Các thừa-sai đã đem tới những chiếc đại-bác bằng gỗ vừa mới phát-minh ở phương Tây, dân chúng ở vùng quê đã nghe tiếng đại-bác ấy trong những buổi tập-dượt !

Hơn nữa trong khắp các tỉnh bọn Công-giáo đã làm từng nghìn chiếc gông để đeo vào cổ những người lương không chịu theo đạo Công-giáo.

Vì những lý lẽ trên, Văn-Thân yêu-cầu nhà vua cho họ khí-giới đầy đủ để cứu tổ-quốc lâm-nguy, trong trường-hợp nhà vua không ban phép, họ sẽ không thi-cử gì nữa. Bây giờ không còn là lúc ngâm thơ vịnh phú, nhưng là lúc phải hoạt-động (1).

Tờ sớ này đã làm vua Tự-Đức khiếp-sợ. Ông cất-chức các quan ở Huế đã không tin cho nhà vua biết về sự âm-mưu của « bọn Công-giáo ». Vua truyền lệnh cho tất cả các ông Trấn-Thủ các tỉnh phải tự mình đi khám xét nhà các người Công-giáo và thu sạch các khí-giới đạn dược tìm thấy. Một tiểu-đội gồm toàn những binh-sĩ không Công-giáo được tổ-chức ở trong mỗi một xóm, binh-sĩ phải luôn luôn sẵn-sàng thi-hành mệnh-lệnh của triều-đình, toàn-quốc đều ở trong trạng thái thiết quân luật, đêm đến người ta nghe tiếng trống, tù và, rồi từng đội lính hì hục rảo bước từ thôn này đến thôn khác.

Các ông Trấn-Thủ kiểm-soát các nhà thờ, nhà bổn đạo rất ngặt nhưng không tìm ra được khí-giới và đạn dược gì cả, các ông mới tin người công-giáo vô tội. Những vì phần sợ vua, phần sẵn dịp làm tiền, các ông truyền lệnh cho bắt nhiều người công-giáo đánh đập cho lòi tiền mới tha. Văn-Thân thấy thế tưởng là các quan ủng hộ phong-trào họ mới dám đốt nhà thừa-sai Bernard và đốt một nhà thờ khác tại Huế. Thừa-sai Bernard viết thư

(1) *Louvet* : « *La Cochinchine Religieuse* ». *II. 410.*

lên huyện, nhưng huyện làm ngơ không trả lời, người viết thư lên bộ Ngoại-Giao Việt-Nam phản đối việc cướp phá nhà thờ. Các quan lấy làm bối rối và quan Thượng-thư bộ ngoại-giao trả lời với thừa-sai Bernard biết việc vừa xảy ra là ngoài ý muốn của triều-đình Huế và ông cũng nhắc lại cho người hay bọn cướp quá đông và quá táo bạo, triều-đình chưa dẹp nổi. Đồng thời quan thượng gởi một hạ sĩ-quan và nhiều binh-sĩ canh giữ dinh Giám-mục.

Bảy người đã đốt nhà thừa-sai Bernard hôm trước phải bắt, phải tra tấn, chúng khai tất cả sự thật : Văn-Thân âm-mưu giết hại người Công-giáo và truất-phế vua Tự-Đức trong trường-hợp mà Tự-Đức không chấp-thuận kế-hoạch của Văn-Thân. Khai ở tại tòa-án, các quan không làm sao mà che đậy giấu giếm sự thật. Vì vậy các quan lại phải báo-cáo lên vua, Tự-Đức lúc biết được cuộc âm-mưu ấy ra lệnh bắt tất cả những thủ-lãnh, tra tấn rồi giết chết. Tất cả là những tay tên tuổi đã sát hại Công-giáo, một số uống thuốc độc tự tử, còn những Văn-Thân khác phải thị-khảo như thường lệ. Những Văn-Thân nào ra khỏi khu-vực mình không có giấy phép sẽ phải giam tù.

2 TRẠNG-THÁI CỦA TỰ-ĐỨC ĐỐI VỚI CÔNG-GIÁO

Chỉ trong mấy ngày mà tình-thế đã khác hẳn. Đâu đâu cũng nhao nhao đồn lên rằng Tự-Đức đã đổi lòng, Tự-Đức bênh vực Công-giáo, Tự-Đức muốn theo Công-giáo. Có người khác lại tung ra giữa dân chúng một tin làm náo-động lương cũng như giáo : Tự-Đức đã đến họ Kim-Long trong lúc đêm tối, người ta đã đổ nước trên đầu ông, ông là một Công-giáo thiệt-thọ, ông sắp sửa hạ sắc-dụ bắt toàn dân theo đạo Công-giáo và giết tận tuyệt những người không chịu tòng giáo. Đây là dụ của Tự-Đức ra sau lúc khám-phá được âm-mưu của Văn-Thân ; dụ này cho chúng ta biết một phần nào trạng-thái của Tự-Đức đối với người Công-giáo.

Lúc trẫm còn niên-thiếu, Trẫm đã được hân hạnh kế vị các Tiền-Đế để làm phụ-mẫu của dân, vì vậy đối với Trẫm mỗi người dân trong nước đều là con cái của Trẫm. Nhiều khi con cái ăn ở tốt lành, nhưng cũng lắm lúc chúng ăn ở ngang tàng xấu xa, việc bổn phận của kẻ làm cha mẹ là phải biết dạy dỗ và sửa phạt chúng, nhưng sau khi đã sửa phạt cha mẹ phải thương mến con cái như trước. Nếu cha mẹ đánh nó là vì muốn cho nó nhận lỗi và hối cải ăn năn.

Cách đây vài năm Pháp và Tây-Ban-Nha đã đến chiếm cứ đất đai của chúng ta, để kháng cự lại, chúng ta tất cả đã phải chịu bao nỗi khó khăn, các quan tâu với Trẫm rằng : « Chính bọn Công-giáo vì không được tự-do giữ đạo đã cầu cứu hai nước ấy » do đó, các ông bảo phải phân-sáp, phải giam tù tất cả những người công-giáo để tránh một tai họa lớn lao. Vì báo cáo sai lầm và đầy mâu thuẫn tình thế lại bấp bênh, Trẫm không biết đâu là sự thật, không biết phải nghe ai, nên Trẫm và các quan đại thần đã dùng những biện pháp nghiêm ngặt.

Trẫm là Phụ-mẫu của dân, Trẫm nỡ nào sát hại những người dân, người con trong nước .. Có những quan yêu cầu giết sạch dân công-giáo, nhưng Trẫm không thể chấp thuận một biện-pháp như vậy, Trẫm đã dùng một biện pháp nghiêm ngặt nhưng vừa phải, là biện-pháp Phân-sáp dân công-giáo (1). Như thế dân chúng biết lòng Trẫm độ lượng đến mực nào?

Những người có phận sự phải thi hành sắc-dụ của Trẫm dạy, có nhiều ông quan đã dùng dịp này để làm khổ dân đến cực độ. Trẫm rất lấy làm đau lòng vì những hành động trên, lúc hòa-bình về lại Trẫm đã cấp tốc truyền cho giáo-dân về quê hương xứ sở để giữ đạo của mình.

Dầu vậy ở trong nước vẫn có bè đảng, có những đảng thấy mình được che chở (2) thành thử trở nên kiêu căng tìm cách báo thù làm cho

---

(1) Biện-pháp vừa phải, nhưng cũng đã làm cho 50.000 công-giáo phải chết.

(2) Tự-Đức có ý ám chỉ công-giáo.

cả toàn dân phải than phiền, đảng khác (1) ghét chúng và tìm mọi cách để phá hại.

Phần các người công-giáo, Trẫm nhận rằng : Công-giáo ở vào một tình thế đau đớn, nhưng dù sao sự trung thành của công-giáo đối với Đạo và luật nước làm Trẫm hết sức khâm phục,. Trong cách đối xử Trẫm sẽ không phân biệt lương hay giáo, nếu Công-giáo còn giữ một mối thù, tức nhiên Công-giáo không theo lệnh vua. Công-giáo sẽ là phiến loạn ; đã là phiến loạn thì làm gì còn là Công-giáo nữa ?

Hãy lo tập mình đi đến chỗ toàn thiện ngõ hầu Trời có thể nhận lời cầu xin của dân công-giáo. Theo những nguyên tắc công-giáo, chúng ta không nên bận tâm đến danh vọng, đau khổ, khinh chê phỉ báng.

Còn Văn-Thân, không hiểu các ông đã học ở sách nào để vi phạm luật nước bằng cách tập-trung trong các làng để giết hại người công-giáo. Các triết-gia đã lên án vũ-lực, các ông không có quyền hoạt-động như thế.

Nếu hoạt-động vì thù hằn nhau, không những người này sẽ nuốt người kia, như cá lớn nuốt cá bé ở ngoài biển, mà có khi sẽ nổi lên chống chính-quyền, như vậy sẽ gây ra không biết bao là tai hại. Ai sẽ chịu trách-nhiệm về những vụ lộn xộn, phải chăng là Văn-Thân ?

Các ông đã báo cáo Công-giáo âm-mưu nổi loạn, nhưng vô bằng cớ, cái có bằng cớ là Văn-Thân, người có chữ nghĩa sao lại có thể ăn ở như thế được ?

Người Công-giáo đã bị bạc đãi, nhưng không phải vì họ không có lỗi, vì họ đã theo một thứ đạo khác hẳn với đạo chúng ta làm chúng ta nghi ngờ họ. Nay hòa-bình đã trở về lại lòng người công-giáo hân-hoan và họ đã quên hẳn tất cả những nỗi đau-khổ nhục-nhã của họ, vậy sao Văn-Thân còn sợ Công-giáo thù oán ? Một người Công-giáo trước

(1) *Văn-Thân.*

lúc hoạt-động phải suy xét công việc mình được phép làm hay không được phép làm. Nếu người Công-giáo không tuân theo luật, người ấy đã phạm lỗi với đạo, vả lại, chính-phủ có đủ sức lực để dẹp yên mọi cuộc âm-mưu dấy-loạn. »

Chúng ta nhận thấy trong dụ có nhiều điều sai lạc, nhưng có một điều không chối cãi được : Tự-Đức ca-tụng lòng trung-thành của người công-giáo và công-nhận người công-giáo đã bị vu oan.

Trong lúc ấy Giám-mục Sohier ở Pháp về, lúc người đến hải cảng, 9 tiếng đại-bác nổ vang mừng người. Tự-Đức còn truyền cho một phái đoàn gồm các quan đại-thần tới chào mừng Giám-mục tại dinh người. Thái độ của Tự-Đức đã thay đổi nhiều và nó có giá-trị hơn một sắc-dụ.

Nhận thấy trạng thái của vua đã đổi Giám-mục Sohier cho xây cất một ngôi nhà thờ khá đẹp. Lúc nhà thờ chính tòa đã hoàn thành người tổ chức một cuộc rước kiệu Thánh-Thể lớn lao vĩ đại. Toàn dân lương-giáo đến dự cuộc rước kiệu. Thế rồi mỗi năm người vẫn tổ chức những cuộc kiệu lớn lao ấy mà không phải phiền hà. Chính-phủ Việt-Nam đã hoàn toàn tôn-trọng sự tự-do tín-ngưỡng của dân-chúng, cũng vào thời kỳ ấy, Tự-Đức nhận được một bức thư nặc danh, trong bức thư ấy kẻ vô danh cáo Giám-mục Sohier khi đi Pháp về đã mang theo nhiều ký thuốc độc để âm-mưu giết vua và đình-thần, xong công việc tội ác nầy Giám mục với sự giúp đỡ của dân công-giáo sẽ cướp ngôi vua ; theo chương-trình quân đội Pháp sẽ giúp vào một tay để chém giết những người lương không chịu tòng-giáo. Tự-Đức mỉa mai nói với các quan rằng : «Vì các ông sợ thừa-sai bỏ thuốc độc, tôi cấm ngặt các ông đến nhà các thừa-sai». Thế là các quan mất dịp làm tiền vì không được mon men đến nhà các thừa-sai nữa, và đồng thời các thừa-sai được an dạ làm công việc mình không còn ai dám đến quấy rầy.

Từ lúc Việt-Nam ký tờ hòa-ước với Pháp, Tự-Đức không bao

giờ mỉm cười. Năm 1862 tóc ông đã trở hên trắng bạc mặc dù lúc ấy ông mới 33 tuổi. Trong sắc-dụ ra năm 1867 Tự-Đức đã công nhận vì lỗi của ông nên trời đã giáng họa xuống cho dân chúng (1).

Tự-Đức đã mở mắt không những về vấn đề Tôn-Giáo mà ngay về vấn đề chính-trị. Ông thành thật xin chính-phủ Pháp giúp đỡ ông về đường binh bị, vì thế ông đã kêu mời nhiều sĩ-quan Pháp tới Huế để thiết lập một trường võ bị, đồng thời Tự-Đức nhân dịp Giám-Mục Gauthier về Pháp, cũng nhờ người chiêu mộ các giáo-sư đến Việt-Nam mở một đại học đường theo lối Âu-Châu tại kinh-thành Huế. Nhưng vì các quan triều đình ghen tương và hẹp hòi làm các-sĩ-quan Pháp không thể chịu đựng được thái độ của các ông và cũng vì các quan phản đối quyết-liệt nên hai việc ấy đều không-thành.

Năm 1869 vua Tự-Đức ra hai sắc-dụ bênh-vực người Công-giáo Sắc-dụ thứ nhất Tự-Đức ban phép cho người Công-giáo được tập họp thành những làng riêng biệt, được có những lý-trưởng Công-giáo. Trong sắc-dụ thứ hai, Tự-Đức cấm ngặt người lương không được nhục-mạ người Công-giáo và cũng không được quấy rầy họ về những lễ nghi tôn-giáo. Chính Gia-Long cũng không bao giờ ra sắc-dụ có tính-cách ủng-hộ người Công-giáo như Tự-Đức. Tiếc một điều là Tự-Đức không còn có đủ uy-tín để bắt các quan và dân-chúng theo những huấn-lệnh của ông.

3. VĂN-THÂN SÁT-HẠI CÔNG-GIÁO NAM-ĐỊNH (1868)

Từ lúc Pháp chiếm ba tỉnh miền Nam Văn-Thân ở Bắc hình như không còn muốn tuân theo lệnh của Triều-đình Huế nữa, lấy cớ rằng để chống Pháp trong trường-hợp họ đổ bộ lên đất Bắc, các Văn-Thân ở những tỉnh Ninh-Bình và Nam-Định đã lập nên những đội quân lưu-động đặt dưới

(1) *Louvet : «La Cochinchine Religieuse» II.439.*

quyền của một quan thượng hồi hưu (1) rất có uy-thế mà dân gọi là Hoàng-Giáp Tam-Đăng (2) ông có uy-thế vì tất cả các ông tú-tài cử-nhân, cùng một số đông các quan chức là cựu học-sinh của ông. Triều-đình không bao giờ ưng thuận sự thành-lập những đội quân lưu-động kia và đã ra giấy giải tán, nhưng các quan làm lơ không muốn tuân theo lệnh của triều-đình. Ngày 14-1-1868 Văn-Thân vây đánh làng Kẻ-Trình và các họ đạo ở Nam-Định, chúng đốt nhà thờ, nhà các bà phước và 30 nhà người Công-giáo.

Người Công-giáo kháng-cự lại và đã giữ lại hai Văn-Thân trong số đó có ông Tú-Đường. Tú-Đường phải triều-đình lên án giảo giam hậu nhưng vua muốn xử hòa cả hai bên nên ra lệnh phạt cha xứ Kẻ-Trình.

Đồng thời quan án Nam-Định phải triệu về Kinh, khi đi qua Nghệ-An, ông ta xúi giục dân chúng đốt các làng có đạo. Các Giám-mục lại lo sợ cấm đạo nên lại cấp tốc truyền chức cho ba Giám-mục phó. Giám-mục Bezon Khang địa phận Trung Bắc-Việt truyền chức cho Đức Cha Rianho Hòa, Giám-mục Gauthier địa-phận Tây Bắc-Việt truyền chức cho Đức Cha Croc và Giám-mục Theurel địa-phận Tây Bắc-Việt truyền chức cho Đức cha Puginier. Giám-mục Theurel trước lúc qua đời đã có công lập chủng-viện tại Phúc-Nhạc.

4. PHÁP Ở BẮC-VIỆT

A.— Jean Dupuis và Francis Garnier.

Đang lúc việc giao-thiệp giữa Việt-Pháp lâm vào giai đoạn khó khăn Jean Dupuis đến làm cho việc giao-thiệp càng khó khăn thêm.

Jean Dupuis là một thương-gia Pháp, mặc dù không có lệnh của nhà đương cục Pháp nhưng chỉ được ông bộ trưởng Hải-quân Pothuau và viên toàn quyền Pháp ở Saigon (3) khuyến khích, cương quyết vào sông Hồng-

(1) *Morey : «Mgr Theurel» 212.*

(2) *Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh » III. 569.*

(3) *Louvet : «Vie de Monseigneur Puginier». 196.*

Hà để mở một con đường thủy lên Vân-Nam. Tháng 11-1872 ông tới Hải-Dương, nơi đây ông gặp thuyền trưởng Senez chỉ-huy chiếc Bourayne, nhờ Senez giới thiệu, Dupuis được yết-kiến ông Lê-Tuấn, Trấn-thủ Hải-Dương.

Ông Trấn-thủ khước từ không ban phép cho Dupuis tiếp-tục hành-trình trên sông Hồng-Hà, vì chỉ vua mới có quyền ban phép ấy. Sự khước từ của Lê-Tuấn hợp pháp, Dupuis yêu cầu được nhà đương cuộc Việt-Nam vận động với triều-đình Huế để ông được tiếp tục đi đến Vân-Nam. Nhà cầm quyền Việt-Nam xin Dupuis đợi mươi lăm bữa, hai tuần qua không thấy có giấy tờ gì ở Huế đến, Dupuis tự tiện cho tàu chạy lên Hà-Nội, trái với luật lệ hiện hành ở trong nước.

Vừa tới Hà-Nội quan quân Việt-Nam rất bỡ ngỡ và lập tức điều động binh sĩ để phòng. Dupuis đến đây cũng xin phép lên Vân-Nam, nhưng các quan trả lời phải đợi lệnh triều-đình. Lúc này trong trí Dupuis mới nảy ra ý-kiến muốn gặp Đức Giám-Mục Puginier. Các quan viết thư rất lịch sự mời Giám-Mục tới Hà-Nội. Các quan trông rằng Giám-Mục Puginier sẽ thuyết phục Dupuis bỏ ý-kiến tiếp tục đi Vân-Nam, là một việc mà nhà đương cục Hà-Nội không thể cho phép ông, không phải vì họ muốn làm khó dễ hay vì xảo trá như các Sử-gia Pháp thường nói (1) nhưng vì các ông nhận thấy trong đoàn thuyền của Dupuis có hai chiếc pháo-hạm kéo theo sau một chiếc ghe khổng lồ chở 7.000 súng trường hiệu Chassepot, 30 khẩu đại-bác và 15 tấn đạn dược (2). Các chiến-thuyền ấy là chiếc Hồng-Giang, chiếc Lao-Kay và chiếc Sơn-Tây.

Nhà đương cục Hà-Nội trông cậy Giám-Mục Puginier dùng thế lực của người khuyên dụ Dupuis ở lại để chờ giấy phép triều-đình Huế, bằng không

(1) *Louvet : « Vie de Mgr Puginier » 197-205.*

(2) *Maybon : « Souvenirs de l'Annam et du Tonkin » 49.*
Schreiner : « Abrégé de l'Histoire d'Annam ». 318.

phải kéo tàu lui về, vì rõ ràng Dupuis phạm đến luật hiện hành trong nước và luật này là một luật hữu lý. Hỏi có chính-phủ nào ban phép cho người ngoại-quốc được tự-do chuyên chở khí-giới lưu thông trong nước mình ? Hơn nữa Dupuis là một người Pháp và lúc ấy Pháp cũng vừa dùng võ-lực để chiếm Cửa-Hàn và 3 tỉnh Nam-Việt. Nhưng tiếc vì Đức Giám-Mục Puginier chưa rõ tình thế nên mới yêu cầu các nhà chức trách Hà-Nội cho tự do lưu thông trên sông Hồng-Hà, người tưởng như vậy sẽ có lợi cho Pháp và nhất là cho Việt-Nam.

Lúc tướng Hoàng-Kế-Viêm vâng lệnh triều-đình Huế đến Hà-Nội, tướng đã nói truyện trong hơn một tiếng đồng hồ với Giám-Mục nhưng cũng không đi đến một kết quả nào. Chính-phủ Việt-Nam muốn cho câu truyện được ổn-thỏa kêu đến chính-phủ Pháp để giàn xếp trường hợp Dupuis. Không ngờ chính-phủ Pháp lấy dịp này để chiếm đất Bắc-Việt (1). Đô-đốc Dupré lúc ấy cầm đầu toàn lực-lượng Pháp ở Saigon, bề ngoài nghĩa là đối với chính-phủ Việt-Nam xem ra không thừa-nhận công việc của Dupuis nhưng Dupré đã ngầm giúp Dupuis để mở (2) con sông Hồng-Hà cho tàu buôn Pháp. Nhưng Dupré đã không thật thà tỏ ý-kiến mình với chính-phủ Việt-Nam, vì ông đang bận tâm về việc ký-kết một tờ hòa-ước với chính-phủ này.

Hòa ước 1862 đã trở nên vô giá-trị vì Pháp đã vi-phạm hòa-ước ấy bằng cách dùng võ lực chiếm luôn ba tỉnh miền Tây Nam-Việt năm

---

(1) Louvet : « Vie de Mgr Puginier » 214. Thư của Francis Garnier gởi cho Giám-Mục Sohier ở Huế viết tại Saigon đề ngày 6-10-1873 cũng cho chúng ta biết rõ âm-mưu của Pháp đối với Bắc-Việt. « Il s'agit bien évidemment d'assoir l'influence française aux bords du fleuve Rouge et de préparer au Tong-king un véritable protectorat ».

(2) Tháng 7-1873 Dupré đã nhờ Hongkong and Shang-hai bangking Corporation đề cho Dupuis một số bạc là 30.000 đồng. Xem Louvet : « Vie de Mgr Puginier ». 203 (1).

1867. Đang lúc hai chính-phủ còn đang thương thuyết, Dupuis đã không kể gì đến pháp-luật, ông cứ tiếp-tục đi Vân-Nam rồi trở về Hà-Nội với 150 binh-sĩ Trung-Hoa. Thấy thế nhà đương cục Hà-Nội tịch-thu thuyền của Dupuis là một việc hữu lý. Theo lời yêu cầu của chính-phủ Việt-Nam, Dupré gửi đến Hà-Nội đại-úy Francis Garnier.

Sứ-mạng của Francis Garnier là đuổi Dupuis ra khỏi Bắc-Việt, vì sự hiện-diện của Dupuis ở Hà-Nội là bất hợp-pháp, chính Dupré cũng công-nhận như vậy (1). Nhưng sứ-mạng của Garnier đâu chỉ bấy nhiêu, Durpré còn giao cho Garnier sứ-mạng dùng võ-lực bắt ép chính-phủ Việt-Nam phải để cho tàu lưu-thông trên sông Hồng-Hà (2).

Những hồ-sơ ấy chứng-minh Pháp muốn dùng vũ-lực để can-thiệp vào nội-bộ Việt-Nam.

Hơn nữa Dupré đã viết nhiều bức thư cho các Giám-Mục xin các ngài và dân Công-giáo ủng-hộ « Garnier » trong công cuộc của ông. Nhận được thư của Dupré các Giám-Mục rất lấy làm phân-vân và lo lắng, nếu có chiến-tranh giữa Việt và Pháp số phận của người công-giáo sẽ vô cùng long đong. Biết thế nên Giám-Mục Colomer Lễ địa-phận Đông đã trả lời cho Dupré biết: Người và các bổn đạo của người hoàn toàn nằm ở ngoài vòng những biến-cố chính-trị đang xảy ra và sẽ xảy ra sau này, người cho Đô-Đốc hay bổn đạo của người không thể cộng-tác vào công việc của ông được. Giám-Mục ở địa-phận Trung Bắc-Việt cũng trả lời cho Đô-Đốc tương tợ như vậy.

Lúc vừa đến Bắc-Việt Garnier cho ra một tờ công-bố trong đó ông xúi giục Công-giáo khiếu-nại với ông về cách cư xử tàn tệ của các quan đối với họ.

---

(1) *Louvet: « Vie de Mgr Puginier » 212.*

(2) *Louvet: « Vie de Mgr Puginier » 213.*

Theo mật-lệnh của Dupré, Garnier phải liên-lạc với những người thân nhà Lê để mưu toan một việc lật đổ Tự-Đức (1) trong lúc đó họ sẽ thừa dịp đặt bàn tay lên Bắc-Việt cũng như họ đã đặt lên ở Nam-Việt. Đức Giám-Mục Puginier khuyên Garnier dừng liều-lĩnh hoạt-động một cách thiếu khôn ngoan như vậy, và người ra lệnh cho người công-giáo Việt-Nam không được thông công với người Pháp.

Sứ-mạng của Francis Garnier là đuổi Dupuis ra khỏi Bắc-Việt... Chúng ta thấy rõ nếu Garnier đã đi quá sứ-mạng ấy không phải vì Giám-Mục Puginier đã khuyến-khích ông, nhưng vì nhà đương-cục Pháp mà Dupré là đại-diện, đã ra lệnh cho ông đặt nền móng bảo-hộ ở Bắc-Việt.

Lúc đến Hà-Nội Garnier đã viết thư mời Đức Giám-Mục Puginier và các quan Việt-Nam cũng mời người đến Hà-Nội. Thống-tướng Nguyễn-tri-Phương cũng như tướng Hoàng-kế-Viêm đã hội-kiến với Giám-Mục Puginier để yêu cầu người can-thiệp vào trường-hợp Dupuis (2). Tất cả những cuộc dàn xếp không đi đến đâu vì một bên cố tình gây-hấn một bên thành thật ổn thỏa, mặc dầu phải giữ quyền lợi hợp-pháp và chính đáng của mình.

Thế rồi Francis Garnier gởi tối hậu-thư cho Việt-Nam và hạ thành Hà-Nội hôm 20-11-1873. Xong Garnier đi mộ ở các tỉnh được 14.000

---

(1) Louvet : « Vie de Mgr Puginier » 220.

(2) Phan-xuân-Hòa : « Lịch-Sử Việt-Nam ». IV. 150.

Nguyễn-văn-Quế : « Histoire des pays de l'Union Indochinoise » 178, nói Giám-Mục Puginier làm thông-ngôn ; nói thế là sai lịch-sử và có mục đích hạ thể-giá của Đức Giám-Mục Puginier. Giám-Mục Puginier đến Hà-Nội nhiều lần theo lời yêu cầu của các nhà đương-cục Hà-Nội để dàn xếp việc Dupuis. Sau cuộc hội kiến Thống-tướng Nguyễn-tri-Phương đã nhân danh Tự-Đức ban huy-chương vàng cho Giám-Mục.

Louvet : « La Vie de Mgr Puginier ». 200-210.

thân binh trong số đó chỉ có 2.000 Công-giáo (1). Không đầy một tháng quân đội Pháp đã chiếm Ninh-Bình, Phủ-Lý và Nam-Định.

B.— Philastre.

Được tin Pháp đánh Hà-Nội chính-phủ Việt-Nam sai Trần-đình-Túc, Nguyễn-trọng-Hợp, Trương-gia-Hội và Giám-Mục Sohier (2) ra Hà-Nội để điều đình. Đồng thời sau lúc sứ Việt-Nam đã tin cho Súy-phủ Pháp ở Saigon việc bạo-động của Garnier, chính-phủ Pháp gởi ông Philastre cùng đi với phó sứ Nguyễn-văn-Tường ra Bắc. Lúc vừa tới Bắc hai ông được tin Francis Garnier đã bị giết ở tại Cầu-Giấy.

Philastre là một người điềm-đạm (3) nhận thấy việc Dupuis và Garnier làm là những việc bất hợp-pháp ; ông liền cho lệnh quân Pháp phải trả lại cho Việt-Nam các thành-trì Pháp đã chiếm cứ và buộc quân-đội Pháp xuống tàu vô Nam.

5. VĂN-THÂN SÁT-HẠI CÔNG-GIÁO (1874)

A.— Địa-phận Tây Bắc-Việt.

Biết trước nếu quân Pháp triệt-thối khỏi Bắc-Việt Văn-Thân sẽ nổi

---

(1) Louvet : « Vie de Mgr Puginier ». 225.

(2) Giám-Mục Sohier cai quản địa-phận Huế được Tự-Đức phái ra Bắc để điều đình với Pháp về việc bạo-động của Garnier. Trần-trọng-Kim trong Việt-Nam Sử-Lược. 515 nói là Sohier. Phan-xuân-Hòa trong Lịch-Sử Việt-Nam IV 151 chép theo Trần-trọng-Kim (nhưng không cho biết xuất-xứ) nên cũng sai nốt. Các sử-gia ngoại-quốc đều nói đến Sohier và không tìm đâu ra tên Bohier.

Xem Launay : « Histoire générale des missions » III. 502.

Louvet : « Mgr Puginier » 233.

Olichon : « Le Père Six ». 74.

(3) Louvet : « Vie de Mgr Puginier » 225 chỉ-trích Philastre một cách quá đáng, muốn biết sự thật về hoạt-động của Philastre xem Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược » 516-517.

lên sát-hại Công-giáo, Vịn có là Công-giáo đã theo Francis Garnier đánh lại quân chính-phủ Việt-Nam (1) vì vậy Giám-mục Puginier đề nghị một cách hữu-lý với Philastre tạm nán lại một thời-gian để các quan Việt-Nam có đủ thì giờ tập-trung binh-sĩ giữ trật-tự và lúc quân-đội Pháp rút lui các quan có phương-tiện che chở các người Công-giáo, khỏi phải Văn-Thân sát-hại. Nhưng Philastre không đếm-xỉa gì đến lời yêu-cầu hợp-lý ấy. Ngày 8-1-1874 quân-đội Pháp triệt-thoái Ninh-Bình, ngày 11 Nam-Định và ngay chiều hôm ấy 14 làng công-giáo phải đốt phá, một linh-mục phải giết, cuộc giết hại lại bắt đầu liên-tiếp trong 10 ngày liền, cho đến lúc giáo-hữu còn lại đã chạy thoát lên núi.

Trong địa-phận Tây Bắc-Việt dưới quyền cai-quản của Giám-Mục Puginier, có 3 linh-mục, 25 thầy chủng-sinh hoặc thầy giảng, từng trăm bổn đạo phải giết, 107 họ đạo phải phá-hủy. Địa-phận phải tổn-hại đến 200.000 phật-lăng và anh em giáo-hữu từng triệu phật-lăng (2).

B.— Địa-phận Nam Bắc-Việt.

Nếu ở địa-phận Tây Bắc-Việt hoặc vì giám-mục Puginier đã có một phần nào trách-nhiệm trong vụ Dupuis hoặc vì có một số ít giáo-hữu của địa-phận đi lính cho Garnier nhưng đối với địa-phận Trung Bắc-Việt chính-phủ cũng như Văn-Thân không thể cáo người công-giáo theo Pháp, vậy mà ở Nghệ-An hai ông Tú-Trần và Đặng-Như-Mai hội-tập tất cả các Văn-Thân trong hạt, làm bài hịch gọi là « Bình-Tây Sát-Tả » rồi kéo nhau đi sát-hại công-giáo.

Giám-Mục Gauthier nhận thấy các quan triều-đình không dùng một phương-pháp nào để ngăn-cản phong-trào giấy-loạn giết hại công-giáo người

---

(1) Trần-Trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-Lược » 520. Nên nhớ số người công-giáo theo Garnier chỉ là số ít.

(2) Louvet : « Vie de Mgr Puginier ». 248.

liền ban phép cho công-giáo cầm khí-giới để tự-vệ rồi Giám-Mục viết thư cho các quan : « Công-giáo đã cầm khí-giới không phải để chống lại chính-quyền, nhưng để bảo-vệ mạng sống mình. Đã có từng nghìn người công-giáo phải sát-hại, các quan đã làm gì để chận đứng cuộc giết hại ấy ? » (1)

Thật vậy, đã có 4.500 bổn đạo phải giết và 300 họ đạo phải phá hủy. Bổn đạo phải hư-hại hơn 6 triệu phật-lăng. Vào cuối tháng 3-1874 Tự-Đức ký tờ hòa-ước với Pháp rồi sai Nguyễn-văn-Tường làm khâm-sai và Lê-Bá-Thuận làm Tổng-Thống đem quân ra đánh dẹp. Từ bấy giờ Văn-Thân chẳng đốt giết nữa, nhưng chúng dùng vũ-lực chống chính-quyền. Ngày 30-5-1874 Văn-Thân chiếm Hà-Tĩnh và cách mấy ngày lại lấy 5 phủ thuộc Nghệ-An. 20.000 Văn-Thân vây Nghệ-An, quan quân của chính-phủ đã sắp ra đầu hàng bỗng có 1 toán 200 binh-sĩ công-giáo cướp được một đồn của Văn-Thân giết một tướng giặc tên là Tú-Cừu, và 30 quân rồi cứ kéo lên tỉnh, toán khác theo sau, giải vây cho quân của chính-phủ, giúp quân chính-phủ chiếm lại các phủ huyện.

C.— Phát-Diệm — Cụ Sáu.

Lúc Trần-đình-Túc, Nguyễn-văn-Hợp và Giám-Mục Sohier đến Ninh-Bình, linh-mục Trần-văn-Lục mà người ta thường gọi là cụ Sáu đã đưa các ngài về Hà-Nội. Nghe tin Philaste sắp cho quân đội Pháp triệt-thoái, cụ Sáu về Phát-Diệm vì người đoán thế nào cũng có việc lôi thôi xảy ra. Văn-Thân sau lúc đã sát hại Công-giáo Hà-Nội và Nam-Định, sắp sửa hướng về Phát-Diệm ; nhưng lúc nghe được tin bộ đội Pháp chiếm Phát-Diệm, Văn-thân lập tức quay lui, nhưng thực sự quân đội Pháp không chiếm Phát-Diệm, đó chỉ là một tin vịt mà cụ Sáu tung ra để chặn Văn-Thân trên đường tiến tới Phát-Diệm.

Cũng trong thời kỳ này, cụ Sáu đã được triều-đình mời về Ninh-

(1) *Launay : « Histoire générale des Missions ». III. 503.*

Bình để thu xếp giảng-hòa giữa Lương và Giáo (1). Dân sự rất lo ngại thấy người về Ninh-Bình, vì nơi đây đã có hai linh-mục bị giết, nhờ tài khôn-khéo cụ Sáu thu xếp và đem bình-an lại cho dân-chúng rồi người trở về Phát-Diệm giữa sự hân hoan của giáo-dân : Tự-Đức và Triều-đình nghe tin gởi giấy ban khen (2). Đang lúc ở ngoài Bắc, Văn-Thân tha hồ chém giết Công-giáo, ở Trung và Nam tạm yên, tuy nhiên có một vài quan cố ý nhơn dịp ấy nổi lên giết hại Công-giáo, nhưng họ cũng không thực-hành được ý muốn của họ.

6. HÒA-ƯỚC 1874.

Lúc Giám-Mục Sohier và các quan Trần-Túc, Nguyễn-Trọng-Hợp ra Bắc thời Lê-Tuấn, Nguyễn-văn-Tường vào thương-thuyết với Súy-Phủ Saigon.

Hòa-ước 1874 có cả thảy 20 khoản. Đây chỉ trích khoản thứ XI nói về Tôn-Giáo : (3)

« Nhìn nhận đạo Công-giáo dạy dân làm lành, Hoàng-Đế Việt-Nam bãi bỏ những dụ cấm đạo trước và ban phép cho tất cả mọi người dân trong nước được tự-do theo đạo và hành đạo.

Vì vậy, các người Công-giáo Việt-Nam được phép tụ tập đông đảo trong các Thánh-Đường để làm việc phụng-sự. Công-giáo sẽ không còn phải bó buộc vì một lý do nào, làm những việc trái tôn-chỉ của đạo, và cũng không phải làm giấy kiểm tra riêng. Công-giáo được tham-gia vào mọi công việc công nhưng không buộc phải làm việc gì mà đạo cấm.

Hoàng-Đế cho lệnh hủy-bỏ tất cả những giấy tờ kiểm-tra người Công-giáo từ 15 năm nay. Về thuế má người dân phải đối xử với người

---

(1) *Nguyễn-Bá-Tòng* : « *Le Père Six* » 48.

(2) *Olichoc* : « *Le Baron de Phát-Diệm* ». 78.

(3) *Schreiner* : « *Abrégé de l'Hisloire d'Annam* ». 448.

Công-giáo như những người dân khác trong nước. Hoàng-Đế phải cấm dân-chúng dùng những danh từ nhạo-báng đạo và sẽ sửa chữa lại những khoản trong Thập Điều (1), vì trong sách này đã dùng những danh-từ ấy.

Các Giám-Mục và Thừa-Sai được quyền lưu-thông trong nước và trong các địa-phận...

Các linh-mục Việt-Nam được tự-do giảng dạy như các Thừa-Sai. Nếu một vị linh-mục vi-phạm luật nước và chiếu theo luật phải phạt đòn hay phải roi, hình phạt ấy sẽ đổi ra một hình phạt khác tương tương.

Các Giám-Mục, linh-mục có quyền thuê và mua đất, nhà, có quyền xây cất nhà thờ, nhà thương, trường học, nhà dục-anh và các nhà khác thuộc về việc thờ phượng.

Những của cải của người Công-giáo bị tịch thu và hiện đang còn giữ phải trả lại cho người Công-giáo.

Những khoản nói về các Thừa-sai, phải hiểu là Thừa-sai Pháp hay là Tây-Ban-Nha.

Sau lúc ký hòa-ước, Hoàng-đế sẽ ra một sắc dụ để các làng các tổng biết sự tự do hành-đạo do Hoàng-Đế đã ban cho người Công-giáo khắp toàn quốc ».

Các quan triều đình làm thết mọi cách để kéo dài tình trạng cũ, nên đến ngày 31-10-1875 Giám-Mục Sohier mới được hạnh-phúc đọc trong nhà thờ chính-tòa Kim-Long sắc-dụ của Hoàng-Đế ban phép tự-do hành đạo.

7. PHÁP LẬP NỀN BẢO-HỘ Ở BẮC VÀ TRUNG-VIỆT (1883 - 1885)

Lúc Pháp đã ổn định miền Nam mới lo toan việc thôn tính

(1) *Thập điều của Minh-Mạng. Xem Louvet : « La Cochinchine Religieuse » II. 511.*

miền Bắc. Henri Rivière chiếm Hà-Nội một cách bất hợp pháp năm 1883. (1)

Đang lúc nước nhà lâm vào tình trạng nguy biến, Tự-Đức từ trần ngày 19-7-1883. Không kể gì lời di chiếu của Tự-Đức. Phụ-chính Tôn-Thất-Thuyết bắt giam đói Dục-Đức và tôn Hiệp-Hòa lên làm vua. Hiệp-Hòa vừa mới lên ngôi, viên Toàn-quyền Harmand một mặt sai thiếu-tướng Bonet và Brionval dẫn quân đánh ngoài Bắc một mặt ông và Courbet đem chiến thuyền đánh cửa Thuận-An, kết quả: Hòa-ước Harmand (25-8-1883) bắt buộc chính-phủ Việt-Nam phải nhìn nhận cuộc bảo-hộ ở Trung và Bắc.

Ngày 31-11-1883 Nguyễn-văn-Tường và Tôn-Thất-Thuyết ép Hiệp-Hòa uống thuốc độc vì Hiệp-Hòa muốn nhận cuộc bảo-hộ của Pháp cho yên ngôi vua. Hai ông đặt Kiến-Phúc lên ngôi. Sáu tháng sau vua Kiến-Phúc thọ bệnh mà chết, Hàm-Nghi lên thay thế, đang lúc ấy ngoài Bắc đâu đâu cũng đứng dậy cầm khí giới chống Pháp. Sở dĩ dân quân Việt-Nam còn cầm cự với Pháp được là vì Trung-Hoa cũng giúp vào một tay, biết thế Pháp tìm cách ký-kết với Trung-Hoa hiệp ước Fournier, theo hiệp-ước ấy quân Trung-Hoa thuận tình rút quân ra khỏi Việt-Nam.

---

(1) Gosselin « L'Empire d'Annam ». Paris. 1904. 179. « J'ai du respect pour ceux qui ne sont plus, de l'admiration pour ceux qui sont tombés bravement, mais ils ont récolté ce qu'ils avait semé et fatalement, leur aventure à chacun d'eux (Francis Garnier và Henri Rivière) devait mal finir, comme elle avait mal commencé, à l'anglaise, c'est à dire de façon déloyale. On a attaqué les annamites en violation du droit, et quand les gens, revenus de leur surpris se sont défendus on a crié à l'assassin ».

Lê-thành-Khôi : « Le Việt-Nam » 376-377.

Trần-trọng-Kim : « Việt-Nam Sử-lược » 525.

Về vấn đề nầy những tài-liệu lịch-sử không cho phép chấp-thuận những ý-kiến của.

a) Mgr Freppel trong Ami du Clergé 2-3-1922 trang 183-189.

b) Launay trong Histoire générale de la Société des Missions. III. 518.

Đang lúc đó ở Trung, Tôn-Thất-Thuyết và Nguyễn-văn-Tường âm-thầm chuẩn bị đánh Pháp. Tối 4-7-1885 ông ra lệnh nã súng vào doanh trại Pháp ở Huế. Tôn-Thất-Thuyết rước Hàm-Nghi chạy trốn ra Quảng-Trị, còn Nguyễn-văn-Tường nhờ Giám-Mục Caspard đem ông ra « thú tội » với tướng Courcy (1).

II.— VĂN-THÂN SÁT HẠI GIÁO-DÂN (1885-1888)

1. Ở BẮC-VIỆT

A.— Địa-phận Tây Bắc-Việt.

Từ lúc vua Hàm-Nghi bỏ cung-điện chạy trốn Văn-Thân khắp nơi nổi lên giết giáo-dân một cách công-khai.

Ở Bắc, trong địa-phận Hà-Nội tại xứ Đoài (2), 5 làng có đạo phải chạy trốn.

Linh-Mục Cấp, một linh-mục ở xứ Đoài bị quân cờ Đen bắt, lúc ấy người còn giữ trong mình một ảnh chuộc tội, bọn chúng hỏi người cái gì vậy? Người trả lời: « Đây là Chúa tôi và Chúa các ông ». Chúng bắt người dịch kinh lạy cha bằng tiếng La-tinh ra tiếng Việt, chúng hỏi người rằng: Nước Cha trị đến nghĩa là gì? Nước Cha nghĩa là nước Chúa.

Người vừa trả lời xong bọn chúng chôn sống người, đầu lộn xuống, hai chân lòi ra khỏi mặt đất, mang một tấm bảng nhỏ có viết mấy chữ: « Bọn theo tả-đạo sẽ phải giết như thế này. »

Ngày 20-9-1886 có 1000 quân giặc bao vây Thanh-Hóa, vì không lấy được thành chúng đi đốt các làng có đạo, ở chung quanh Cửa Bạng, có đến 100 họ đạo phải tàn phá.

---

(1) Muốn rõ thời-cuộc loạn lạc này xem Delvaux : « Quelques précisions sur une période troublée de l'Histoire d'Annam ».

(2) Xứ Đoài gồm các tỉnh Sơn-Tây, Hưng-Hóa và Tuyên-Quang.

B.— Địa-phận Nam Bắc-Việt.

a) LÀNG HƯỚNG-PHƯƠNG VÀ CÒN-NÂM.

Ngày 31-1-1886 Văn-Thân đến Hướng-Phương là một trong những họ đạo lớn nhất của địa-phận. Đứng trước tình thế như vậy, người Công-giáo dưới sự sáng suốt của linh-mục Vạn cầm khí-giới để bảo-vệ mạng sống. Sau 15 ngày quân giặc giải vây và đốt phá các họ nhỏ xung quanh Hướng-Phương, cách ba tháng chúng lại đến vây Hướng-Phương đông đảo hơn nhưng phải thua chạy.

Ở xứ Cồn-Nâm linh-mục Kiệm già yếu không chịu bỏ xứ trốn chạy, người nói rằng : « Già cả như tôi thế này chẳng thèm sống, tôi chỉ muốn chết thôi ». Lúc Văn-Thân đến, người đang quỳ cầu nguyện với hai học-sinh của người, chúng lôi người ra khỏi nhà, và đem đến gần Hướng-Phương chém một lượt với hai học-sinh.

Thật ra nhiều anh em bên lương đâu có muốn tàn sát người công-giáo, nhưng vì các thủ lãnh Văn-Thân ép họ đi bằng không sẽ có liên lụy. Như trong tháng 2-1886 lúc Tôn-Thất-Thuyết ở Bình-Chính, có 10 lý-trưởng không muốn đem quân giết người Công-giáo, tất cả 10 lý-trưởng đều bị chém. Nguyên tại Bình-Chính, giặc đã đốt phá 59 họ đạo và giết 600 người. Thừa-Sai Tortuyaux gan dạ, liều mình đi qua đất giặc để đem nhiều người Công-giáo trở về Hướng-Phương, bằng không còn chết nhiều hơn nữa.

b) LÀNG BẢO-NHAM.

Tháng 10-1885 Văn-Thân kéo đến hai ba lần bao vây làng Bảo-Nham, nhưng không phá được ; ngày 12-11-1885 có 2.000 quân giặc mang súng ống đến bao vây làng Bảo-Nham, trong làng chỉ có độ 250 người tráng-kiện và tám khẩu súng với giáo mác, qua ngày 13-11 có 10 người Công-giáo tử-trận và 20 người phải trọng thương. Hơn nữa đạn dược không còn, nhận thấy tình thế quá nguy ngập, đêm đến họ rủ nhau

tràn lên núi, bò vào hang, đến sáng Văn-Thân đột nhập vào làng đốt phá và lấy tre đóng bờ giậu rào núi.

Vì Văn-Thân không dám trèo lên núi, nên chúng ra lệnh đốt núi. Lửa và khói xông vào cửa hang như đã dự định, chúng lấy sào dài cắm bó ra đốt lên rồi áp vào các miệng hang, chiến dịch này kéo dài như vậy, trong vòng 5 ngày. Công-giáo ở trong hang vừa bị khói vừa bị lửa, nước uống gần hết, Văn-Thân biết tình-thế quẫn-bách của người Công-giáo nên bảo họ ra hàng cho xong. Công-giáo họp bộ tham-mưu rồi phái tám người xuống núi điều-đình với Văn-Thân, nhưng vừa đến nơi cả 8 người liền phải bắt trói và phải chém tại chỗ. Có nhiều người Công-giáo khát quá đứng ở cửa hang xin quân giặc cho một chút nước chúng trả lời rằng : « Xuống đây mà múc ».

Nghe tin Công-giáo Bảo-Nham ở trong tình trạng khốn đốn, Thừa-sai Klinger đem 300 công-giáo để giải vây cho họ.

c) LÀNG TRUNG-NGHĨA VÀ XUÂN-KIỀU.

Ngày 20-10-1886 có lệnh vua Hàm-Nghi truyền giết tất cả các người giáo-hữu, lập tức Văn-Thân đem 6.000 quân đánh làng Công-giáo Trung-Nghĩa. Làng này chỉ có hơn 200 người có thể cầm khí-giới. Cuộc tự-vệ do Thừa sai Aguese tổ-chức chu-đáo, nên Văn-Thân phải thua chạy.

Ở Hà-Tĩnh, có đến 6.000 người bổn đạo chết vì giặc, thừa-sai Satre phải trọng thương, thừa-sai Cras tử trận còn có linh-mục khác phải canh gác tập dượt, xây đồn đắp lũy để tự vệ hoặc phải đem quân đi đánh tháo cho những làng bị vây. Đàng khác các người còn phải đi rước những bổn đạo đã chạy lên núi, đưa họ về làng lo gạo, cơm, thuốc thang và chỗ ở.

Cũng trong địa-phận Nam Bắc-Việt trong xứ Xuân-Kiều đã xảy ra những trận ác-liệt giữa công-giáo và Văn-Thân. Văn-Thân có 4000 quân,

còn rước thêm 300 quân Tàu-Ô đến giúp. Lúc thấy đồn Xuân-Kiều chúng bảo rằng : « Nào, đồn chúng nó bằng cái đĩa, chúng ta phá không nổi sao ?» Ngày ấy thật là một ngày đáng lo sợ cho anh em công-giáo ở Xuân-Kiều. Súng của Văn-Thân bắn xả vào làng sáng sớm đến 3 giờ chiều, xong chúng tràn tới gần để đốt phá ; Bất thần quân công-giáo nhảy ra đánh xáp lá cà dữ dội, làm bên địch tan tác và để lại trên chiến trường 65 xác chết, trong đó có 3 xác chú khách, ngoài ra chúng còn để lại 600 bó rơm. Từ đó về sau quân giặc không dám đánh trận nào nữa.

Cuối năm 1885 Giám-Mục Croc địa-phận Nam Bắc-Việt qua đời, Đức cha Pineau làm giám-mục cai-trị địa-phận thay thế người.

2. Ở TRUNG-VIỆT

Ở Trung-Việt Văn-Thân đã ra nhiều hịch để sát hại Công-giáo. « Vì Công-giáo bán đứng Quốc-gia cho xâm-lăng Pháp, cần phải trừ khử được quân tả-đạo nội công đó, thì tự-nhiên người Pháp thành ra trơ trọi yếu thế như cua mất càng, không bò, không kẹp được nữa ». Lại có tờ hịch nói rằng hồi quân Pháp đánh thành Hà-Nội chính người Công-giáo đã bắc thang cho binh Pháp leo vào trong thành (1).

Tờ hịch vừa ra , lập tức ở các tỉnh miền Trung những bậc khoa bảng đều một loạt vùng chỗi dậy, vứt lông bút, vớ lấy gươm đao hò nhau triệu-tập nghĩa-sĩ rèn đúc khí-giới rồi cờ phất mõ đánh trống thúc, ùa nhau đi đánh « bọn Công-giáo », kẻ thù chung của dân-tộc », Đứng trước sức mạnh, người Công-giáo đã dùng sức mạnh để tự bảo-vệ mình. Sự bảo-vệ ấy là một việc hợp lý, cướp vào nhà tất nhiên chủ nhà có quyền đánh cướp.

A.— Quảng-Ngãi.

Văn-Thân giấy binh và chiếm thành, chúng giết Thừa-Sai Poirier, Guégan, Garin, đốt phá 10 họ và giết hơn 6.000 bổn-đạo. Ở Bình-Định

(1) *Đào-Trinh-Nhất : « Phan Đình-Phùng », 38*

các thừa-sai Barrat, Dupont, Martin cũng phải chết. Nhà Giám-Mục Camelbeke, chủng-viện Làng Sông và hơn 150 họ đạo trong Bình-Định phải bị đốt phá. 8.000 bổn đạo chạy trốn ra Qui-Nhơn. Nhưng lúc ấy Trà-Kiệu và An-Ninh đã tổ-chức những cuộc kháng-cự có qui-tắc. Sự hung-tợn của Văn-Thân đã tỏ ra cách đặc-biệt trong hai vụ Trà-Kiệu và An-Ninh.

B.— Trà-Kiệu (1).

Trà-Kiệu phải vây hôm 1-9-1885. Họ đạo này không thể nào chống lại lực-lượng của Văn-Thân. Thừa-sai Bruyère, cha sở Trà-Kiệu chỉ có vài cây súng, nhưng từ lúc Văn-Thân vây làng, người ra lệnh làm giáo mác ngày đêm. Người có độ 350 người tráng-kiện có thể cầm khí-giới, người tổ-chức 7 tiểu-đội tự-vệ ngoài ra còn có 500 đàn bà làm binh thủ-thành và cấp cứu (2). Nhưng bổn-đạo trông-cậy vào sức lực của Đức Mẹ phù-hộ hơn là trông cậy vào khí-giới quá thô-sơ của họ.

Văn-Thân đi đến 4 phía, rượt đuổi các Công-giáo Kim-Sơn về Trà-Kiệu, la hét vang dội cả một góc trời. Thấy Văn-Thân quá mạnh, anh em Công-giáo Trà-Kiệu thối chí. Thừa-sai Bruyère đặt để tất cả sự tin-cậy của người trong tay Đức Mẹ. Người chưng một ảnh-tượng Đức Mẹ giữa nhà và đốt đèn hai bên, người kêu gọi các ông chức dịch trong làng đến và thuyết-phục cho họ hiểu kháng-cự để bảo-vệ mạng sống là một việc cần-thiết và họ đồng thanh bầu Đức Mẹ làm Nữ Tướng của họ. Thế rồi mỗi lần quân xuất trận, tất cả những ông già bà lão trẻ con đến quỳ trước ảnh tượng Đức Mẹ, xin Đức Mẹ phù-hộ các chiến-sĩ Công-giáo đã vì bất đắc dĩ cầm khí-giới chống lại bọn cướp. Quân giặc chẳng có ý đánh đêm, vì nếu đánh đêm sẽ có người giáo-hữu chạy thoát được, vì thế Văn-Thân canh suốt đêm rồi cứ 5 phút bọn chúng lại cho loa rao lớn tiếng rằng : « Các đội,

---

(1) Teysseyre : « Mgr Galibert » 318.

(2) Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh ». III. 584.

các Vệ phải canh cho cẩn mật, đừng để đứa nào thoát được », rồi mọi nơi tứ bề dạ rầm lên cả, làm cho binh-sĩ Công-giáo bị vây ở trong toát mồ-hôi vì lo sợ.

Anh em Công-giáo đã đẩy lui quân giặc được nhiều trận, nhưng đến trận thứ 5 thấy Văn-Thân quá đông không thể nào cầm cự được, các chức dịch bàn định ra hàng cho êm. Nhưng lúc cử người ra giàn xếp với Văn-Thân chẳng ai dám đi.

Văn-Thân ở trên đồi Kim-Sơn nghe tiếng Công-giáo khóc than chúng mới nhạo rằng : « Thôi chịu khó vài hôm nữa có Tây đem binh đến cứu ». Lúc ấy ông Phổ là một sĩ-quan, khuyến-khích anh em binh-sĩ hãy đánh đừng hàng, và một hương-chức khác lại tung ra cái tin thừa-sai Maillard ở Phú-Thượng đang đem binh đến giải vây. Lời nói hùng-hồn của các ông đã nhen lửa chiến đấu trong lòng người binh-sĩ Công-giáo, họ xông ra chiến-trường hăng hái như hùm hổ, đánh đuổi Văn-Thân chạy tán loạn. Vả lại Văn-Thân không có người chỉ-huy tài giỏi, chẳng ai muốn nghe ai, toán nào đánh thì đánh, toán khác đứng xem chẳng đánh giúp.

Văn-Thân chỉ muốn bắn chết thừa-sai Bruyère. Mặc dù người đã cạo râu tàng hình, nhưng lúc chúng vừa thấy người, liền la ó lên : « Tây-dương đạo-trưởng bắn nó đi ». Tức thì Thừa-sai nghe từng loạt súng kêu vèo vèo bên tai. Lúc nào Văn-Thân muốn giao-chiến, chúng kéo nhau tới lũy tre, dân Công-giáo dù đang ăn cũng bỏ đũa vớ lấy khí-giới ra giáp trận, mỗi trận chỉ kéo dài độ 10 phút, thường thường dân Công-giáo thấy một Văn-Thân nào cầm súng, họ liền đồng thanh la ó lên « Bắn thằng cầm súng ». Lập tức tên giặc sợ chết, thả súng rồi chạy tít mù. Cứ như thế Công-giáo đã thu được súng lớn, súng bé khá nhiều.

Đánh trận xong, tất cả các binh-sĩ tay cầm khí-giới, áo quần còn hoen máu đỏ đến quỳ tạ ơn trước ảnh tượng Đức Mẹ. Cũng có khi đang đọc kinh lại phải xuất trận, xong lại trở về tạ ơn. (1)

---

(1) Phan phát-Huồn. V.N.G.S. II trang 560-564.

Sau lúc đã vây sáu ngày, quân giặc rào giậu về mặt Bắc, chủ tâm của chúng là không cho người công-giáo thoát hay là bắt Văn-Thân phải đánh cho ráo-riết, vì đã nhiều lần nghe các tướng trên đồi Kim-Sơn trách mắng Văn-Thân hay vội bỏ trận mà chạy ; rào xong chúng lại dựng lên nhiều điếm canh và công-giáo thấy chúng đem nhiều rơm rạ chất từ Kim-Sơn đến núi Trọc. Công-giáo hiểu ngay là Văn-Thân muốn đốt lũy tre, cần phải tìm biện-pháp để ngăn-ngừa chúng đem rơm ra đến gần lũy tre.

Lúc vừa mới tờ mờ sáng, binh-sĩ công-giáo đã chực gần cửa Bắc và lúc Văn-Thân đến gần, họ ùa ra một lượt đánh chớp nhoáng, hung tợn và lanh như sấm sét. Trong trận nầy có sự hiện diện của con ông lãnh-binh Ích-Khiêm trước kia đã đánh ở Thuận-An lúc Courbet đổ bộ. Dân chúng thường hát: Nước Nam có bốn anh hùng : «Tường gian, Viêm láo, Khiêm khùng. Thuyết ngu», Khiêm đây tức là lãnh-binh Ích-Kiêm (1). Lúc cậu thấy binh-sĩ công-giáo nhảy qua đống rơm đang lăn, cậu khiếp sợ quá liền chạy ra và rấp giậu lại, như thế cậu khỏi phải bắt trong lúc công-giáo rượt theo ; không ngờ quân Văn-Thân vì giậu đóng, không chạy thoát được nên bị giết khá nhiều. Ngày ấy Văn-Thân để lại 36 xác tại khu-vực công-giáo còn bao nhiêu xác khác chúng đã có thì giờ để khiêng về.

Đồng thời quân ở Tỉnh kéo đến giúp Văn-Thân, thấy nhiều xác chết và nhiều người bị trọng thương, bọn chúng khiếp và quay trở lui. Trận ấy xong, Công-giáo đốt cả rơm rạ, cả hàng giậu và điếm canh. Ở xa thấy khói lên đen nghịt trời, nên ai cũng tưởng Trà-Kiệu phải đốt.

Ngày thứ tám, Văn-Thân lại đến đánh một trận nữa. Thừa-Sai Bruyère lần nầy kêu gọi tất cả các nữ binh-sĩ công-giáo trong làng để chống lại Vân-Thân. Các cô phụ-nữ tay cầm mã-tấu, tóc phe-phẩy trước gió vừa chém giặc vừa hô khẩu-hiệu Giêsu-Maria.

Văn-Thân thua trận mà lại thua đàn-bà con gái, chúng lấy làm nhục nhã

---

(1) Nguyễn-văn-Tường là một kẻ gian, Hoàng-Kế-Viêm là một kẻ dối, Ích-Khiêm là một người điên và Tôn-Thất-Thuyết là một kẻ ngu dần.

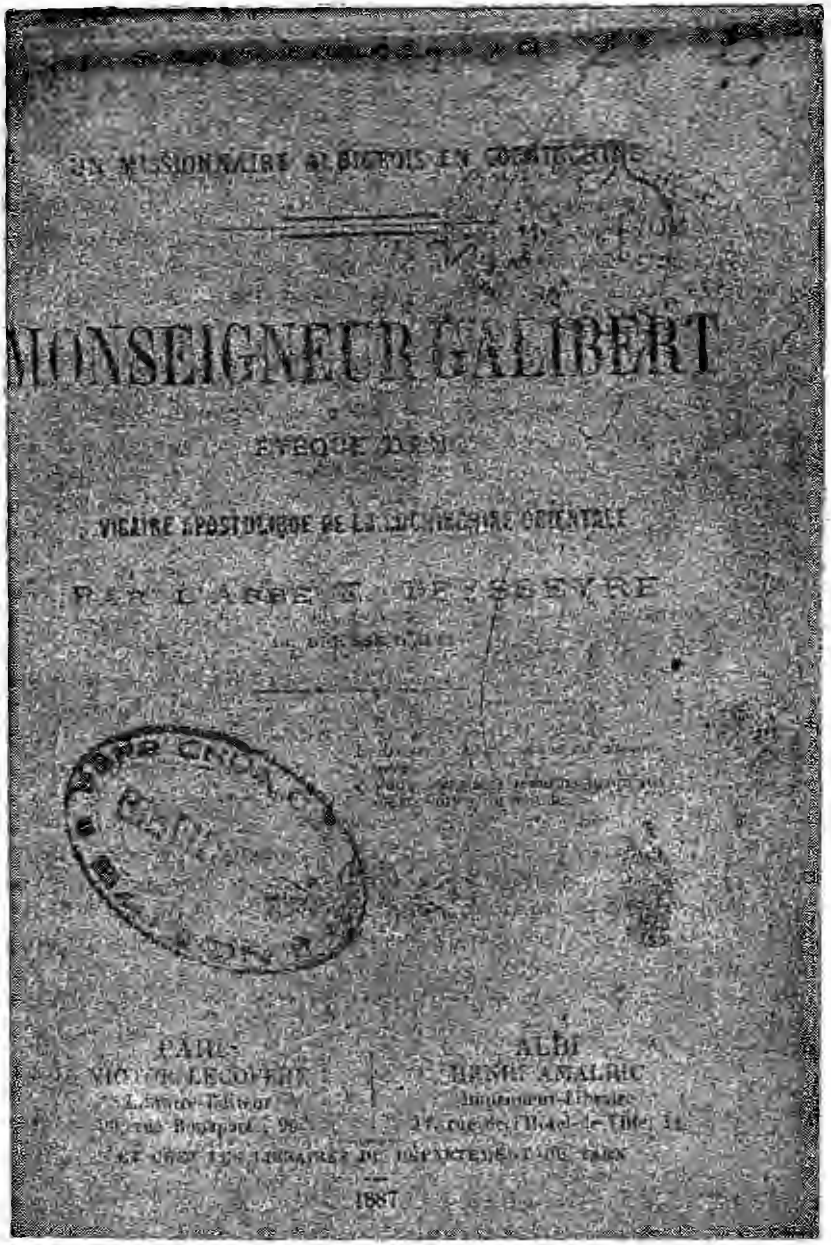

21.— Quyển « Hạnh Đức Giám-Mục Galibert » do giáo-sĩ Teysseyre viết. Sách xuất bản ở Ba-Lê và ở Albi năm 1887.

kéo nhau lên núi Kim-Sơn chưởi bới người công-giáo cho chán rồi lại chưởi nhau (1). Sau cùng chúng đồng-ý đem đại-bác ở tỉnh đến bắn phá họ đạo Trà-Kiệu. Chúng có ý nhắm Thừa-sai Bruyère và nhà thờ, vì Thừa-Sai Bruyère là hồn của các anh em binh-sĩ công-giáo Trà-Kiệu ; nhắm nhà thờ, vì nếu nhà thờ đổ, dân Trà-Kiệu sẽ mất tinh-thần.

Chúng biết thường Thừa-Sai năng ngồi giữa nhà, chúng bắn vào đó 5 đạn lớn, làm thủng cả nhà rồi chúng hò reo : «Ông Tây chết rồi». Nghe vậy thừa-sai ra đầu hè và trả lời lớn tiếng : «Chưa dễ chết đâu, hãy đến đây mà đánh». Vừa nói xong, Văn-Thân trả lời bằng cách gởi cho người một phát đại-bác kinh-hồn. Văn-Thân đã tuyên-bố ai bắt được thừa-sai sẽ được thưởng từ 20 đến 30 nén bạc (2). Có ba lần Văn-Thân vào tận đến trung-tâm họ Trà-Kiệu, gần nhà thừa-sai, nhưng may nhờ Đức Mẹ người đã thoát chết.

Trong các súng lấy ở tỉnh, có một súng đại-bác cỡ lớn, chúng để cách xa nhà thờ chừng 200 thước, một cựu sĩ-quan thiện-nghệ có trách-nhiệm xử dụng súng này. Vậy mà nhà thiện-nghệ này bắn trúng nhà thờ chỉ có một lần. Suốt cả ngày hôm ấy và ngày hôm sau, bổn đạo nghe Văn-Thân bàn tán với nhau : «Lạ thật, người đàn-bà kia đứng trên nhà thờ mãi ; nhắm thế nào cũng không trúng». Lại có hai ba lần Văn-Thân cũng thấy một đoàn trẻ mặc áo trắng hay áo đỏ ở trên không, đến đánh giúp bổn đạo (3).

Thừa-Sai Bruyère sợ chúng bắn nhà thờ đổ nên người họp đại hội-đồng và đề-nghị việc chiếm đồi Kim-Sơn. Định 3 giờ sáng sẽ cho lệnh chiếm đồi. Vào khoảng nửa đêm Công-giáo nghe tiếng Văn-Thân gọi nhỏ ngoài lũy tre : «Này các anh, sang bên rãnh lấy súng, này để chúng tôi khỏi phải canh giữ, đánh nhau mãi thế này thì chán quá. Các anh không lấy chúng tôi sẽ lăn

---

(1) *Teysseyre : «Monseigneur Galibert» 320.*
Ravier ; « Sử-Ký Hội-Thánh » III. 581.

(2) *Teysseyere : « Mgr Galibert » 320. Có giá-trị từ 18.000 đến 20.000 phật-lăng.*

(3) *Teysseyere : «Mgr Galibert» 321.*
Ravier : «Sử-Ký Hội-Thánh» III. 588.

súng xuống rãnh...» Nhưng bên Công-giáo biết là địch muốn gài bẫy họ nên chẳng ai ra lấy súng. Một giờ sau công-giáo nghe một tiếng bõm, dấu chỉ một vật nặng vừa rơi xuống nước, và từ đó không nghe súng ấy bắn nữa.

Đến lúc 3 giờ sáng binh-sĩ Công-giáo lặng lẽ tiến đến Kim-Sơn. Thừa-Sai Bruyère ở tại trung-tâmTrà-Kiệu quan-sát tình-hình. Người có ý đứng vào một nơi mà quân giặc có thể trông thấy người dễ-dàng. Anh em binh-sĩ cắt bờ giậu êm êm rồi tiến về phía đồi, lúc vừa sáng Thừa-Sai nhận thấy quân giặc đứng trên đồi, kẻ búi tóc, người khác đang chăm-chú quan-sát Thừa-Sai, nhưng cũng lúc ấy, binh-sĩ công-giáo đã leo tới đỉnh đồi, họ thét lên một tiếng dữ-dội, đánh giết Văn-Thân, đốt phá các doanh-trại, thu được 9 súng lớn và 10 súng hiệp, Thất-trận ở Kim-Sơn, Văn-Thân kéo nhau về núi Trọc, giữ núi Trọc tức là chúng giữ được cuống họng của Trà-Kiệu.

Lương-thực càng ngày càng hiếm mà phải nuôi nhiều miệng ăn, nếu cứ bị vây mãi có ngày sẽ phải chết đói, Thừa-Sai Bruyère bàn với các chức-dịch trong họ nhất định phá vòng vây bằng cách chiếm núi Trọc. Văn-Thân cũng không chịu thua, vì các ông rước một tướng rất thạo việc tác-chiến tên là Tý đến chỉ-huy lực-lượng Văn-Thân (1). Ngày thứ 14 tức là sau hai tuần công-giáo bị bao vây, tướng Tý kéo quân đến Trà-Triệu đông như kiến cỏ. Được tin Thừa-Sai đem quân ra đánh một trận dữ-dội. Quân của Tý quay lưng trở lui chạy tán loạn mặc dù tướng Tý hò hét nhảy múa thúc quân và chặn lối chạy. Chỉ có độ 10 binh-sĩ ở lại hộ-vệ tướng Tý. Lúc binh-sĩ công-giáo đến gần, tướng Tý cũng muốn chạy trốn nhưng đã muộn quá, vì có hai binh-sĩ rượt theo ông, lấy gươm của ông rồi chém đầu mang về Trà-Kiệu.

Văn-Thân chưa chịu thua, chúng đem voi đến xáp trận ; binh-sĩ công-giáo, nhất là các nữ binh-sĩ sợ hú hồn, may có một thanh niên lanh trí cầm một bó đuốc xông vào chú voi, chú voi thấy lửa sợ, đâm đầu chạy bán sống bán chết. Sau trận này Văn-Thân đem bộ tham-mưu đóng trong một ngôi chùa.

---

(3) *Ravier : « Sử-Ký Hội-Thánh » III. 589.*

Ngày 21 binh-sĩ công-giáo được lệnh chiếm núi Trọc, đình chùa miếu, nhà các sư cháy lên ngùn ngụt và dân bên lương lầm tưởng là dân công-giáo báo thù. Họ không biết rằng những nơi đốt phá là đại đồn của Văn-Thân. Tả sao xiết nỗi hân hoan vui mừng của anh em công-giáo Trà-Kiệu sau cuộc đại thắng này ! Đến tối họ lũ lượt kéo nhau đến quây quần chung quanh ảnh Đức Mẹ, cám ơn Đức Mẹ đã cứu họ qua khỏi những phút mờ tối nguy nan. Nhưng đâu phải chỗ nào cũng chống lại Văn-Thân như Trà-Kiệu. Những nơi không kháng cự phần đông phải giết. Nguyên địa phận Qui-Nhơn có đến 24.298 giáo-hữu phải Văn-Thân tàn sát, chỉ còn sót lại 20 000 người. (1).

Ngày 6-9-1885 Văn-Thân chiếm Quảng-Trị và kéo nhiều quân vây tất cả các họ đạo. Lần lượt các giáo-hữu các họ Dinh-Cát, Nhu-Lý, Bố-Liêu, Đầu-Kênh, Đại-Lộc, Dương-Lộc, Thanh Hương, Kẻ-Văn, Cam-Lộ, Mai-xá-Rú, Vạn-Thiện, Bái-Sơn, An-Hòa, Di-Loan, An-Ninh, An-Bằng đều bị Văn-Thân sát hại.

C.— An-Ninh (2).

Ngày 10-9-1885 dân làng Tùng-Luật dưới sự đốc-suất của Văn-Thân vây đánh họ Di-Loan và chủng-viện An-Ninh. Vì thất bại, Văn-Thân đốt nhà thờ An-Ninh ở tận ngoài lũy thành chủng-viện. Đang lúc hai bên còn

---

(1) *Jabouille : Một trang huyết-lệ trong lịch-sử tỉnh Quảng-Trị.*

Ravier : « Sử ký Hội-Thánh » III. 593 nói « Ở địa-phận Đông đàng trong (tức là địa-phận Qui-Nhơn) mất hai vạn tư bổn đạo, bị Văn-Thân giết.»

(2) *Viết theo những tài liệu sau đây :*

Ravier : « Sử-ký Hội-Thánh » III. 593-598.

Launay : « La Soclété des Missions étrangères pendant la guerre du Tonkin ». Paris 1886 trang 72-79.

Jabouille : « Một trang huyết lệ ». 53-59.

giao-chiến Thừa-Sai Héry ở Đồng-Hới gởi đến súng ống và đạn dược để giữ nhà trường.

Đại-đồn của Văn-Thân ở Tân-Sài lúc nào cũng gồm 3.000 quân và nhờ những làng bên lương lân cận tiếp-ứng. Ban đầu Văn-Thân chỉ giao-chiến với 800 giáo-dân cường tráng. Mấy người này càng lâu càng giảm số vì giáo-dân chết mòn dần dần.

Ngày 12-9-1885 Văn-Thân đánh Di-Loan và An-Ninh để hai hội giáo này khỏi giúp nhau. Di-Loan bị đánh riết hơn vì Văn-Thân biết rằng ở đó giáo-dân không có đạn dược và lũy-ải. Thừa-Sai Dangelzer lúc ấy ở Di-Loan ra lệnh cho giáo-dân ở Di-Loan chạy về An-Ninh. Được lệnh, hơn 1.000 giáo hữu bỏ Di-Loan. Sau lúc đã đốt phá Di-Loan, Văn-Thân tập trung về An-Ninh vào lúc 6 giờ chiều, nhưng vì mưa rào rạt làm tắt đuốc, nên Văn-Thân xông đánh không được.

Ngày Chúa-nhật 13-9-1885 Văn-Thân phá bình-địa Di-Loan, giáo-dân tại An-Ninh thừa cơ ấy tu bổ lũy-ải. Nơi đây có 5 linh-mục Việt-Nam, 3 thừa-sai, 7 chủng-sinh, 60 chị nhà phước và 4.000 giáo dân. Mỗi học sinh của chủng-viện chỉ-huy một đại đội; lương-thực chỉ có thể dùng trong 20 ngày, còn đạn dược sắp hết. Trên tháp nhà thờ mỗi đêm có người canh giữ để phòng ngừa quân giặc đến đánh thình lình và báo cho biết hành động của địch.

Ngày 15-9 và những hôm sau, Văn-Thân chuẩn bị một cuộc tấn-công lớn lao, họ nhận được khí-giới và đạn dược của đồn Cam-Lộ. Các làng lương dân đem rơm, tre để đốt rào; thấy lửa cháy rào, nhiều nơi giáo dân sợ Văn-Thân đánh, nên phân phát tượng ảnh cho mỗi người rồi quy ước với nhau hễ nghe tiếng trống báo-hiệu, bốn phía sẽ tấn-công và đuổi quân giặc được chừng nào hay chừng ấy. Bốn giờ chiều Văn-Thân xông đánh, reo hò inh ỏi và vượt qua lũy ải, nơi họ đã phóng hỏa; trong giây phút nghiêm trọng, nghe ba tiếng trống hiệu tất cả giáo-

dân tung gươm giáo, nhảy ùa ra chém giết Văn-Thân túi bụi, Văn-Thân chạy về đồn để lại nào thuốc đạn, nào súng ống, lương-thực. Văn-Thân tối hôm ấy mất đến 85 mạng.

Ngày 2-10-1885 quân Pháp đánh đại đồn Văn-Thân ở Tân-Sài, vì thế Văn-Thân không còn có sức đem quân đánh chủng-viện An-Ninh và cũng nhờ thế anh em Công-giáo được cứu thoát.

CHƯƠNG XXII

TỔNG-KẾT TÌNH-HÌNH GIÁO-HỘI SAU NHỮNG NĂM BẮT ĐẠO

Trong năm 1886 uy thế của Hàm-Nghi rất lừng lẫy, dân sự luyến-tiếc Hàm-Nghi, đâu đâu cũng gởi lương-thực và khí-giới cho quan quân của Hàm-Nghi. Vì lãnh-binh Trương quang-Ngọc làm phản nên Hàm-Nghi bị bắt gần suối Ba-Lộc giáp Bình-Chính và Hà-Tĩnh ngày 4-11-1888. Hôm 6-11 lúc vua Hàm-Nghi bỏ Thanh-Lang, cha sở làng Truông, linh-mục Trung đến dâng cho Hàm-Nghi một cái cáng bịt bùng có ý che đậy sự nhìn xem tọc mạch của dân chúng ; linh-mục Trung còn sai 12 giáo-hữu ăn mặc lễ-phục thay nhau khiêng cáng cho nhà vua. Hàm-Nghi cảm-động vì cử-chỉ ấy, hỏi linh-mục : « Quý danh ông là gì ? » Linh-Mục trả lời : « Xưa kia tôi có học chữ Hán, tôi chỉ nhớ có một chữ « Trung ».

Hàm-nghi hiểu ý trả lời :

— Cám ơn ông (1).

Hàm-Nghi bị bắt, phong-trào Văn-Thân nguội đi dần, bức màn hòa bình sụp xuống trên sân-khấu đã diễn những cuộc đổ máu lâu dài và ghê sợ.

Chúng ta đã rảo bước qua con đường tử-nạn của Giáo-Hội Việt-Nam từ các Chúa Trịnh, Nguyễn qua đời Minh-Mạng, Thiệu-Trị, Tự-

(1) *Delvaux : « Quelques précisions sur une période troublée de l'Histoire d'Annam ». 90.*

Đức đến Văn-Thân. Một cuốn phim máu sống động đã diễn ra trước mắt chúng ta: trong đó chúng ta đã mục-kích không những các vị Giám-Mục, Linh-Mục từ Nam chí Bắc, nhưng còn là những ông già, trẻ con, những thanh niên nam nữ hiên ngang hy-sinh xương máu ngõ hầu giữ vững Đức-Tin mà Thiên-Chúa đã ban cho lúc chịu phép rửa tội.

Chúng đã hãnh diện vì những đấng tiền nhân anh hùng của chúng ta. Trong 300 năm bắt đạo đã có:

100.000 công-giáo chết vì Đức-Tin trong đó có 200 linh-mục, mà 150 là quốc-tịch Việt-Nam. 340 thầy Giảng, 270 chị em dòng Mến Thánh-Giá. Ngoài ra còn có 3.000 họ đạo hoặc phải đốt phá hoặc phải cướp bóc (1).

Các con số trên đây quả-quyết sức sống mãnh-liệt của Giáo-Hội Việt-Nam. Các vua chúa quan quyền Việt-Nam đâu có hiểu rằng mỗi lần họ làm đổ máu người công-giáo, thời máu ấy là mầm sống của Giáo-Hội Việt-Nam. Máu ấy đã thấm nhập vào non sông đất Việt, đã trở thành thứ nhựa sống làm nảy nở cả một mùa xuân, hoa cỏ tưng bừng.

PHẦN THỨ TƯ

NHỮNG NĂM KIẾN-THIẾT (1888-1933)

Sau 300 năm bị đàn-áp Giáo-Hội Việt-Nam đã hưởng một thời-kỳ thái-bình khá lâu dài. Trong khoảng năm 1888 đến năm 1933 các thừa-sai Pháp cũng như các thừa-sai Tây-Ban-Nha đã hoạt động không ngừng trên cánh đồng Việt-Nam mà giáo-quyền đã giao phó cho họ gieo vài mầm mống Đức Tin. Song song với công việc kiến-thiết cơ sở thờ phượng, hành-chính, giáo-dục và xã-hội cũng được giáo-hội đặc-biệt quan-tâm đến.

---

(1) *Trịnh-Việt-Hiền : « Máu tử-đạo trên đất Việt-Nam » : 67.*

CHƯƠNG XXIII

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO CỦA CÁC CHA DÒNG ĐA-MINH TẠI BẮC-VIỆT VÀO CUỐI THẾ-KỶ XIX

Cuối thế-kỷ 19, vì chiến tranh và những cuộc bắt bớ Công-Giáo xảy ra liên tiếp nên công việc truyền-giáo của các Cha Dòng Đa-Minh Tây-Ban-Nha tại các giáo-phận ở Bắc-Việt phải tạm thời gián-đoạn (1).

Lúc Văn-Thân đứng lên giết hại từng nghìn giáo-dân ở Trung thì ở Bắc ảnh-hưởng của Văn-Thân không phải là không có. Từ khi lực-lượng của đoàn quân viễn-chinh Pháp đinh bành-trướng ở Lạng-Sơn bị thất bại thì thanh-thế của Văn-Thân ở Bắc rất mạnh. Có nhiều làng bị thiêu hủy và triệt hạ. Tuy nhiên lúc bấy giờ, vì sợ quyền hành của người Pháp, các vị truyền giáo, nhất là các Giám-mục Tây-Ban-Nha còn được kính nể ít nhiều. Các vị này đã được đặt tại các nơi thuận tiện để họ có thể giúp đỡ giáo-dân, và các vị này thật lòng giúp đỡ để hòa bình chóng vãn hồi tại các trung-tâm truyền-giáo và trong toàn cõi Việt-Nam.

Trong thời kỳ rối loạn nhiều giáo-xứ trong đó có xứ Bằm đã anh-dũng chống lại giặc Tàu-Ô. Sau khi đã được bình an Đức Cha Colomer Lễ và Cha Chính Isidro Foronda đã làm lễ tạ ơn tại xứ này. Làng Nha-Long dưới chân núi tỉnh Thái-Nguyên đã mạnh mẽ chống lại nhiều cuộc tấn công của Tàu-Ô. Các làng khác thuộc địa phận Trung và Đông Bắc-Việt nhận thấy không thể nào nhờ ở sự che chở của chính-phủ nên đã tự động tổ-chức bảo-vệ và đã thành công tốt đẹp.

Nam 1884 địa-phận Đông mất Cha Lucas Miguel, năm 1885 địa-

---

(1) Muốn có một quan niệm tổng-quát về công cuộc truyền-giáo của các cha dòng Đa-Minh, xem trg 212. Giáo-sĩ dòng Thánh Đa-Minh Tây-Ban-Nha (1676-1773). Chương XIX. III. trang 483. Tình hình các địa-phận dòng Thánh Đa-Minh, Việt-Nam Giáo-Sử Quyển II (1962) trang 367.

phận Bắc mất Cha Isidro Forondo, trong cũng một năm ấy các địa phận truyền-giáo lại được đặc ân đón tiếp 4 vị thừa-sai trẻ trung và đạo-đức, các Cha Bonifacio Garcia, Grégorio Carbajo, Mariano Nébreda và Manuel Pérez.

Năm 1886 Cha Nicasiò Arellano và José Masip được chỉ-định đến truyền-giáo tại địa phận Đông, Cha Arellano về sau kế vị Đức Cha Terrés, Cha José Masip coi xứ người Pháp tại Hải-Phòng trong lâu năm. Cha Wenceslao Fernandez được chỉ định làm Cha chính dòng ở địa-phận Bắc thay thế Cha Isidro Foronda đã mất, đồng thời Cha Isaac Barquero được chỉ định làm Cha chính địa phận Trung và Cha Thomas Guiro làm Cha chính địa phận Đông.

Trong lá thư ngày 29-4-1886 Barquero cho biết tướng Munier với một số tàu chiến và hai ngàn quân đã bình định xong tỉnh Nam-Định tỉnh này lúc bấy giờ gồm cả một phần lớn tỉnh Thái-Bình bây giờ. Như vậy từ năm 1887 trật tự và hòa bình hầu như đã vãn hồi trên toàn cõi Bắc-Việt, tuy nhiên các đảng trộm cướp chỉ được hoàn toàn dẹp đi trong một vài năm sau. Kể ra các đảng ấy sinh phiền không ít đối với các làng mạc miền Bắc. Nhờ sự can thiệp của các nhà Truyền-giáo Tây-Ban-Nha và các Cha Tuyên-úy quân đội viễn-chinh, các làng mạc ấy được tiếp tế mọi phương tiện để đối phó với các đảng cướp. Các vị này cũng là người làm trung-gian hòa-giải giữa chính-phủ và các đảng đối lập. Nhiều nhân-viên của các đảng nhờ sự bảo đảm của Đức Giám-mục đã được trả tự do. Vì đã tích cực hoạt-động đem lại hòa-bình cho đất nước nên các Giám-mục Colomer, Velasco, Terrés cùng với một số linh-mục Việt-Pháp đã được hai chính-phủ Việt-Pháp ân thưởng đặc-biệt.

Riêng về Đức Giám-mục Colomer, Cha Ocio, phụ trách ký-sự của địa phận Manila đã có chép một đoạn riêng biệt về thân thế và sự nghiệp của người như sau : Người là một thừa sai can đảm thông thạo tiếng Việt, biết tháo vát và biết tránh né nhiều tai nạn cho giáo dân. Nói

về sự can-đảm thì nhiều khi người đã nhận những nhiệm vụ nguy-hiểm và tế-nhị, nhưng người lại yêu cầu các giáo dân đừng lãnh nhận một nhiệm-vụ như trên vì một hành động thiếu khôn ngoan lúc thi-hành nhiệm-vụ ấy sẽ gây sự hiểu lầm đối với chính-phủ Nam-Triều. Chính-phủ Nam-Triều lúc bấy giờ quý trọng các Giáo-Sĩ Tây-Ban-Nha và đã nói lên nhiều lời ca tụng đạo Công-Giáo, một đạo mà họ đã đàn áp trong mấy trăm năm. Dưới triều Tự-Đức và sau khi Tự-Đức mất, giặc giã nổi lên quấy rối ở Bắc. Chính-phủ Việt cũng như chính-phủ Pháp rất lúng túng trước sự phá phách của quân Tàu Ô và không làm sao có thể dẹp chúng một cách mau chóng và ổn thỏa được. Do đó Chính-phủ đã nhờ Giám-mục Colomer làm trung-gian để giàn xếp. Vụ điển hình nhất là vụ làng Kẻ Nê. Lúc hai ngàn quân giặc vây làng, lực lượng của Pháp dù hùng hậu đến đâu cũng không thể giải vây cho làng được, Đức Cha Colomer dám gởi một sứ giả cầm thư Người đến viên chỉ-huy, đại ý trong thư người yêu cầu ông rút lui và hứa sẽ đứng ra giàn xếp vụ nầy với hai chính-phủ Việt-Pháp. Viên chỉ-huy chấp thuận lời đề nghị của Người và thuận tình giải vây làng Kẻ Nê và còn gởi lễ vật đến kính biếu Đức Cha.

Thật ra từ năm 1887 đến 1889, trong một thời gian vắng, Đức Cha Colomer đã cộng-tác với chính-quyền thời bấy giờ để đem lại Hòa-Bình cho xứ sở. Để tỏ lòng biết ơn Người, Chính-phủ Pháp đã trao tặng Người Bắc-Đẩu-Bội-Tinh và chính-phủ Việt dưới triều Tự-Đức và Đồng-Khánh đã tuyên-dương công-trạng Người đến 4 lần. Kết quả tốt đẹp nhất là Người đã gây được ảnh hưởng lớn lao trong dân chúng. Trong thời kỳ nầy có một số người xin học đạo và xin chịu phép rửa tội vì họ không còn gặp sự cấm cách như các thời trước nữa. Việc tòng-giáo trở nên một phong trào mạnh mẽ vào năm 1887, năm mà bịnh dịch đã bắt đầu gây tai họa tại Bắc-Việt. Trong thời kỳ này Hội Dục-Anh cũng gọi là Hội Các Thánh Anh-Hài được thiết lập để cứu vớt những em nhỏ sơ sinh bằng cách lo liệu cho chúng được chịu phép Bí-Tích rửa tội. Theo những hồ-sơ của các thừa-sai để lại

thì số các tân-tòng có thể tăng thêm nhiều nhưng phần vì ảnh hưởng không tốt của quân-đội Pháp đồn trú tại Hải-Phòng, phần vì một số nhà cầm quyền địa-phương đã tỏ ra chống đối các thừa-sai và họ công khai tuyên-bố đạo công-giáo đã đem người Pháp đến đặt quyền đô hộ trên đất nước chúng ta.

Tuy vậy, nhờ sự nhiệt thành và hy-sinh của các thừa-sai, dân chúng vẫn nô nức xin chịu phép rửa tội. Năm 1884, sau khi quân Pháp chiếm đóng Bắc-Ninh, các thừa-sai đã gầy dựng được một giáo xứ trung bình, có cả nhà thờ lẫn nhà xứ, qua 2 năm sau, có hơn 300 bổn đạo và thêm nhiều họ đạo xung quanh. Có thể nói được theo đà này, các nơi đều bành trướng mạnh kể cả khu vực của các Cha Thừa-sai Pháp và Tây-Ban-Nha.

Phong trào trở lại đạo công-giáo bành trướng quá mạnh nên số thừa-sai rất thiếu hụt, không đủ để đáp ứng cho các nơi, vì thế tỉnh dòng Văn-Côi Manila đã gởi tới Bắc-Việt các Cha Cristino Tetilla và Juan Domingo Muguruza trong năm 1887. Tiếp tục đến Việt-Nam có các Cha Eugenio Aguirrezibal, Nicanor Lisumdia, Domingo Baro, Marcos Gispert, Pedro Munagori và Paulino Giraldos. Tất cả các giáo-sĩ này đều thuộc về tu-viện Ocaña.

Ngày 1-1-1881 Cha Paulino mặc áo dòng tại tu-viện Ocaña trước sự hiện diện của Đức Giám-Mục Colomer. Trong dịp này Đức Cha Colomer giảng một bài cho các thầy tập và khuyên bảo các thầy, cách riêng thầy Paulino, hãy gia tăng lòng mộ mến các nơi truyền giáo và Người đã khéo kết thúc: chúng ta sẽ gặp nhau ở Bắc-Việt. Paulino đã đáp lại lời kêu gọi của Đức Giám-Mục: Paulino đến Manila năm 1888 và thụ phong Linh-Mục năm 1889 rồi được đặt dưới quyền xử-dụng của Đức Giám-Mục Colomer. Một trong những Cha kể trên sau 3 năm giảng đạo đã phải trở về Manila vì lý-do sức-khỏe và đã qua đời tại đấy năm 1912. Các Cha khác đã làm việc truyền-giáo rất lâu năm tại địa-phận dòng tại Bắc-Việt, có cha đã truyền-giáo trong 40 năm liền. Tiếp theo những năm

sau, dòng đã gởi đến 11 thừa-sai Tây-Ban-Nha, các Cha Gerado Alonso, Juan Serra, Andres Gili (1), Floro Casamijana, Paulino Ramos, Francisco Ruiz de Azua, Manuel Moreno, Eustaquio Garcia, Julian Merino, Mariano del Campo, Eugenio Pernau và Cha Guillemo Garcia Plaza.

Những năm sau tỉnh dòng Đa-Minh không gởi thêm một vị thừa-sai nào đến Bắc-Việt và như vậy lịch-sử của các cha dòng Đa-Minh bước sang giai đoạn mới của thế-kỷ 20. Hình thức đời sống xã-hội đã bắt đầu thay đổi và chuyển hướng. Cha Juan Viadé trong một bài báo nói về hội Dục-Anh và liên quan đến việc tăng-gia dân số ở Bắc-Việt đã viết trong nguyệt-san Correo Sino-Annamita một đoạn như sau : (2) Ở Tây-phương có một thứ bệnh, theo chứng minh của các bác-sĩ đã cướp mất đi nhiều sinh-mạng, đó là bệnh hoa-liễu. Ai dám nói rằng ở Bắc-Việt không có bệnh này ? Thực ra bệnh này xuất hiện tại xứ sở này từ ngày quân đội viễn-chinh Pháp đạp chân lên đất nước này. Ở Bắc-Việt có những nơi buôn dâm một cách công khai nhưng đến nay vẫn chưa sắc-luật nào để hợp thức hóa tình trạng bất hợp pháp của các điếm này. Các sĩ-quan Việt và Pháp có triệt phá một vài cơ sở vì thế nạn mãi dâm lại rút lui vào hình thức lén lút, như vậy có thể coi là pháp-luật không thừa nhận những cơ sở mãi-dâm trên. Trên thực-tế vấn đề này còn có nhiều khía cạnh phức-tạp. Vì gái mãi dâm hành nghề lén lút nên các bác-sĩ không tài nào kiểm-soát họ được, do đó bệnh hoa-liễu có thể truyền đi một cách dễ dàng. Quân viễn-chinh Pháp đến Việt-Nam nhưng không hề mang gia-đình theo, không hề thấy bóng phụ-nữ Pháp trên đất Việt, vả lại nếu người Việt về mặt pháp-luật được cưới nhiều vợ thì cũng chính người này lấy làm tủi nhục nếu phải kết bạn với một người ngoại bang. Vì những lý do

(1) *Marcos Gispert : Historia de las Misiones Dominicanas en Tungkin 697. Andres Gili sinh ngày 3-1-1862, đến Bắc-Việt năm 1891 nhưng vì tình trạng sức khỏe Người từ trần tại làng Đông-Xuyên năm 1892.*

(2) *Tập. số 22.*

trên nên rất khó tránh nạn mãi dâm trong thời kỳ này. Do đó lập một hội để thâu lượm những trẻ bị bỏ rơi đầu đường xó chợ là một việc rất cần thiết. Hội ấy ở Bắc gọi là Hội Hài-Nhi hay là hội Dục-Anh.

Từ năm 1888 hòa-bình đã được tái lập trên toàn cõi Việt-Nam chỉ trừ một vài nơi như Bắc-Ninh và Hưng-Yên là những nơi đồn trú cuối cùng của những đảng phái chống đối chính-phủ.

Bảo vệ nền độc-lập là phận sự của mỗi người công dân, nhưng viện vào lý-do bảo-vệ nền độc-lập ấy để đàn áp người công-giáo. dùng vũ-lực để bắt họ xuất-giáo, mà nếu họ không tuân lệnh thì đốt phá nhà cửa và thủ tiêu sinh mạng là một hành động dã-man mà lịch-sử không thể nào bỏ qua được. Sự kiện nầy đã xẩy đến cho họ đạo Nội Bài : Họ đạo đã bị phá bình địa vì người trong họ từ chối không chịu xuất-giáo.

Nhưng các đảng phái và lực lượng quân sự đối lập không thể nào chống chọi lâu dài với lực lượng của chính-quyền. Đến năm 1883 chỉ còn lực lượng của Hoàng Hoa-Thám là có thể cầm cự với lực lượng của chính-phủ bảo-hộ. Trong 20 năm Đề-Thám đã làm cho quân Pháp phải điêu đứng trên đất Bắc-Việt. Đức Cha Valeso đã hai lần làm môi giới hòa giải giữa Đề-Thám và Chính quyền thời ấy, nhưng Người đã thất bại trong sứ mạng hòa bình. Không thắng được bằng vũ-lực, quân Pháp bèn dùng tiền mua chuộc thủ hạ của Đề-Thám. Ông bị bội phản và bị hạ sát năm 1913 (1).

Nhận thấy trật-tự và hòa-bình đã dần dần vãn hồi trên đất Bắc. Đức Cha Colomer liền khởi công xây cất nhà thờ chính-tòa Bắc-Ninh và đã trù liệu cho có Giám-mục kế vị. Người đã truyền chức Giám-mục cho Cha Maximino Valescô với sự tham dự của các Đức Cha Puginier và Oñate và sự hiện diện của viên toàn quyền Pháp tại Đông-Dương.

---

(1) Lê-thành-Khôi. Le Việt-Nam — trang 384.

Người dân Bắc-Việt chỉ được hưởng hòa-bình trong một thời gian ngắn, giặc giã lại nổi lên phá phách các địa-phận Bắc, Trung và Đông Bắc-Việt. Chủng-viện do Cha Muguruza điều khiển đã bị bao vây trong vòng 8 tháng nhưng Cha cùng với chủng-sinh và dân chúng đã tổ chức hệ-thống tự-vệ một cách khéo léo do đó Cha Muguruza đã được ân thưởng bội tinh vào năm 1901. Tới năm 1903 dần dần chấm dứt những cuộc cướp bóc và chém giết giáo-dân và cùng với năm ấy số tân tòng càng ngày càng tăng thêm. Thật ra từ năm 1884 có ít nhiều công chức đã công khai chống đối và làm trở ngại cho việc truyền-giáo cách riêng ở Hưng-Yên và Bắc-Ninh, nhưng công việc tông-đồ vẫn đi đến một kết quả tốt đẹp : như ở địa-phận Trung, trong vòng 12 năm Đức Cha Ollate đã chinh-phục được 83 làng xã về với Chúa

Đang lúc các Thừa-sai cố gắng để rao giảng lời Chúa thì những kẻ đến đất nước nầy nói là đến để bình-vực đạo Chúa, đã trở nên những kẻ phá đạo vì những ý-tưởng vô-thần và hành-vi vô luân-lý của họ. Mặc dù thế đạo, Công-Giáo vẫn tiếp tục bành trướng, nhưng sự bành trướng trong thời gian này không do số tăng của dân tân tòng cho bằng số tăng của trẻ con công-giáo.

Có những làng không có một người công-giáo nào, vả lại trong những làng có người công-giáo thì những người ấy thường ở chung vào một khu-vực với nhau.

Địa-phận Trung một phần nào, cũng chịu ảnh hưởng của cuộc chính biến Việt-Pháp, địa-phận này gồm những giáo-dân cực trào và rất hãnh diện về những Vị Tử Đạo của địa phận mình. Một điều đáng chú ý là đời sống trụy lạc do quân đội viễn-chinh Pháp đưa đến không có ảnh hưởng trực tiếp đến giáo-dân trong địa-phận nầy.

Trái lại cuộc chính biến Việt-Pháp đã có một ảnh-hưởng rất sâu xa trên địa phận Bắc và đã ngưng bước tiến của công việc Tông-đồ trong khu-vực

nầy, dù thế năm 1893 toàn địa-phận cũng có đến 900 người lớn tân tòng và năm kế tiếp Cha Nicanor Lisundia lập xứ Phủ-Lạng-Thượng, tỉnh lỵ của xứ Bắc-giang và sau cùng Cha nầy lập xứ Lạng-Sơn gần biên-giới Trung-Hoa lục-địa. Thật ra xứ nầy có thể lập sớm hơn vài năm nhưng vì người Pháp lúc bấy giờ muốn lấy lòng chính-phủ Nam Triều nên không dụng tâm giúp đỡ để sớm thành lập những xứ đạo nầy. Các Thừa-sai ngoại quốc và các linh-mục còn đau lòng hơn khi nhận thấy các báo chí Pháp xuất bản ở Hải-Phòng đồng loạt đả kích công cuộc truyền-giáo của các Thừa-sai. Những tờ báo nầy đã khéo hướng dẫn dư-luận bằng những lý-luận xuyên tạc các hành động của các vị truyền-giáo.

Người Pháp tại Việt-Nam chống đối các Thừa-sai vì nhiều lý do, một trong những lý do ấy là vì Đức Cha Puginier đã nhờ những ông đại-biểu mà người quen biết, tố cáo với chính-phủ Pháp những sự hà-khắc mà thực-dân đã gây nên cho người bản xứ. Dân chúng Pháp rất lấy làm cảm-xúc và phẫn nộ lúc biết được tình trạng nầy ở Bắc-Việt.

Tóm lại, bình an mà dân Việt-Nam được hưởng là một thứ bình-an tương đối. Bình an đối với Giáo-Hội vì Giáo-Hội không còn phải bị cấm cách đàn áp một cách công khai như dưới đời các vua chúa trong suốt 300 năm. Trong khung cảnh bình an tương đối ấy các Thừa-Sai Đa-Minh đã cố gắng tận dụng để thiết lập rất nhiều Giáo xứ tại các địa-phận Đông và Trung Bắc Việt. (1)

---

(1) Muốn có một quan niệm liên-tục về công cuộc truyền-giáo của các Cha dòng Đa-Minh tại Việt-Nam xem :

(a) Chương X : Giáo-sĩ dòng Thánh Đa-Minh Tây-Ban-Nha (1676-1773) trang 212.

(b) Chương XIX đoạn III số 7. Tình hình các địa-phận Trung và Đông Bắc-Việt, trang 483.

(c) Phan phát-Huồn C.ss.R. Việt-Nam Giáo-sử quyển II trang 367.

CHƯƠNG XXIV

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO CỦA CÁC THỪA-SAI NGOẠI-QUỐC BA-LÊ VÀO ĐẦU THẾ-KỶ XX

Trở về Roma sau hơn 20 năm truyền-giáo tại Việt-Nam, ngày 2-8-1650, cha Đắc-Lộ đã trình bày trước Thánh Bộ Truyền-giáo về tình hình đạo Công-Giáo tại đất nước nầy. Để trả lời cho đòi hỏi của Giáo-hữu mỗi ngày mỗi tăng thêm, Cha Đắc-Lộ khẩn khoản nài xin Tòa-Thánh hãy thành lập hàng Giáo-Sĩ bản quốc và gởi đến Việt-Nam một số Giám-Mục.

Đề-nghị hữu-lý và sáng-suốt của Cha Đắc-Lộ đã được Tòa-Thánh chấp thuận vào tháng 8 năm 1658, Đức Giáo-Hoàng Innocente cử hai Cha FRANÇOIS PALLU và LAMBERT DE LA MOTTE làm Giám-Mục hai địa-phận Đàng Trong và Đàng Ngoài. Với hai Giám-Mục ấy, cuộc truyền-giáo tại Việt-Nam được trao qua tay các vị thừa-sai Pháp. Từ đây, trong ngót 300 năm xây dựng lịch-sử Giáo-Hội tại Việt-Nam, các vị thừa-sai ngoại-quốc Ba-Lê đã đóng một vai trò quan-trọng. Mặc dầu đã không tránh khỏi những lỗi-lầm tự nhiên, các thừa-sai Ba-Lê đã nêu gương hy sinh, can đảm, hăng say với sứ mệnh. Mồ-hôi, nước mắt của các ngài đã vun tưới Giáo-Hội Việt-Nam. Chỉ nhìn vào Giáo-Hội Việt-Nam hồi cuối thế-kỷ thứ 19 và đầu thế kỷ 20 nghĩa là sau những năm bắt đạo khủng khiếp, chúng ta phải nhận thấy rằng : mầm mống Đức Tin đã vươn thành cây cao, và trổ sinh nhiều hoa quả.

Chúng ta có thể nói được rằng : giai-đoạn cuối thế-kỷ 19 và đầu thế-kỷ 20 là giai-đoạn kiến thiết Giáo-Hội Việt-Nam. Các thừa-sai cũng như giáo dân Việt-Nam đã được lòng hăng-sai ấy, một phần lớn là do hai cuộc tấn-phong Chân-Phúc Tử-Đạo Việt-Nam. Ngày 27 tháng 5 năm 1900 Tòa Thánh đã phong chân-phúc cho 53 vị tử đạo tại Việt-Nam và

năm 1909, lại một lần nữa, Giáo-Hội Việt-Nam được hiên ngang long trọng mừng kính các vị tử-đạo vừa được tấn phong. Trong số có François Néron, Théophane Vénard, Laurent Hưởng, Phêrô Đoàn-văn-Vân và vị nữ chân-phúc Việt-Nam tiến khôi, Bà Innê Đê tục danh là Lê-thị-Thành (1) lúc ấy còn hơn 400 hồ sơ phong Thánh dầy đến 8.000 trang đang còn chờ đợi được tòa Thánh cứu xét.

Việc tôn sùng Thánh Tâm Chúa Giê-su và việc lần chuỗi Môi-khôi đã sớm được Giáo-Dân Việt-Nam yêu chuộng và đó cũng là nguồn sức mạnh đã luôn luôn thúc đẩy và duy-trì lòng đạo-hạnh trong các gia-đình Công-giáo Việt-Nam.

Chúng ta không thể nói đến công-cuộc truyền-giáo của các thừa-sai Ba-Lê mà không nhắc đến một sự kiện quan trọng đã xảy ra vào tháng 3 năm 1900, cuộc hội-nghị các Giám-Mục Việt-Nam tại Kẻ-Sặt nhiều quyết-định quan-trọng cho đường hướng Giáo-Hội Việt-Nam đã được chấp thuận và hội nghị nầy thật đã mở đường cho bước tiến của Giáo-Hội Việt-Nam trong giai đoạn đầu thế-kỷ thứ 20 nầy.

I.— CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO TẠI BẮC-VIỆT (1888-1933)

Tại nhà Chính Hội Truyền-Giáo Ba-Lê, còn lưu niệm bức thư của Đức Cha Marcou, Giám-Mục Phụ-Tá Đức Cha Gendreau, tóm lược về công cuộc truyền-giáo tại miền tây Bắc-Việt vào năm 1990 như sau :

« Vì kỷ-niệm đau xót về cuộc bách hại vẫn còn quá mới mẻ trong trí óc đoàn chiên, tương-lai vẫn còn đầy đe dọa, các nhà thờ vẫn là những

---

(1) Về cuộc đời của các chân-phúc Laurent Hưởng, Đoàn văn-Vân và Lê thị-Thành xem : Sách kể tắt truyện hai mươi hai Đấng Thánh Tử vì đạo địa-phận tây đàng ngoài trong nước Annam mà Tòa-Thánh đã phong chức Phúc-Lộc ngày 27 tháng Mai 1900 — In lần thứ Hai. In tại Kẻ Sở 1906.

nhà lớn được xây cất như các chùa chiền, theo một lối kiến-trúc độc nhất trong xứ nầy.

Tình hình truyền-giáo có thể khả quan hơn, nếu có an ninh hơn. Sự thật là bổn đạo phải hy sinh nhiều để làm cho nhà Chúa thêm tươi đẹp. Các Thừa-sai và linh-mục bản-quốc đã phải tự tay xây cất Thánh-Đường ...

Không ai còn lạ gì về sự thiếu sót về mọi mặt của một Giáo-Hội vừa thoát khỏi những năm bách hại : thiếu nơi thờ tự, thiếu nhà đào-tạo, giáo-dục tuổi trẻ, thiếu những hoạt động xã hội bác ái ... Nhưng, các Thừa-sai đã mạnh dạn, một đàng xây cất các nhà thờ, các cơ sở như chủng-viện, nhà trường, nhà phước, nhà thương, một đàng xúc tiến công cuộc truyền-giáo giữa dân chúng, mặc dầu bao khó khăn vẫn còn đó để ngăn cản và phá hoại.

Mở trường học, xây cất bệnh viện và các công-tác từ-thiện là những công việc mà các thừa-sai ngoại quốc cũng như các linh-mục bản-quốc đã làm những công việc chính là rao giảng lời Chúa.

Muốn rao giảng lời Chúa việc tối cần là phải có những cán-bộ, những tông đồ tương-lai, do đó hàng Giáo-sĩ một mặt đã lập nhiều Tiểu Chủng-viện, là những nơi giáo-dục và đào-tạo nên những vị linh-mục có khả-năng tiếp tục sứ-mạng tông-đồ mà Chúa đã giao phó trước lúc Ngài về Trời, một mặt các Giáo-sĩ ấy mời các Giáo-đoàn như Dòng Chúa Cứu-Thế (1), Dòng Xuân-Bích (2), dòng Phanxicô (3) đến cộng tác để mở mang việc tông đồ. Ngoài ra các dòng nầy, tại địa-phận Hà-Nội đã có các bà Dòng Kín, Dòng Chị em mến Thánh-Giá. Dòng nầy vào năm 1920 có 17 tu viện

---

(1) *Phan Phát-Huồn V.N.G.S. quyển II trang 393*

(2) *Op. Cit. 405.*

(3) *Op. Cit. 382*

và quy-tụ trên 300 nữ tu trong địa-phận Hà-Nội (1), địa-phận Hà-Nội vào năm 1900 vẫn còn đặt Tiểu Chủng-Viện tại Hoàng-Nguyên và Đại Chủng-Viện tại Kẻ-Sở.

Nếu có những lớp người đang chuẩn-bị lâu năm công việc tông-đồ trong các Chủng-viện thì cũng có lớp khác đang hăng say hoạt động trên những cánh đồng tông-đồ bát ngát tại miền Bắc, như vậy số người tòng giáo mỗi ngày một tăng thêm, đặc biệt ở vùng Giang-Xá, Hà-Nội, Nam-Định. Riêng vùng núi Hoàng-Xá các Cha Marty, Fourneuve, Bourgeaux, cho biết công việc có vẻ tiến chậm nhưng xứ Đồng-Gianh lại có vẻ tiến-triển khả-quan, Cha Fourneuve phàn nàn vì Cha đang ở trên núi phun lửa, hôm nay bình thản nhưng ngày mai có thể tái phát. Theo Cha thì công việc truyền-giáo tại các Bộ-lạc Mường rất khó khăn. Nhiều vị thừa-sai đã trở nên quá già yếu trong số 2 Giám-Mục và 32 Thừa-Sai chỉ còn 26 vị có thể làm việc được, cũng may là đến giai đoạn nầy số linh-mục bản xứ tại Địa-phận Hà-Nội đã tăng lên nhiều, tuy nhiên vẫn chưa có thể đáp ứng với nhu cầu các xứ đạo. Trong địa-phận Hà-Nội các Mục-Sư Tin-Lành Hoa-Kỳ đã bắt đầu đến truyền-giáo. Ngày lễ Chúa Giêsu lên Trời các Mục-sư đã làm lễ Rửa tội cho 15 người gần xứ Sở Hạ trước một số đông dân chúng hiếu kỳ đến xem, vì chưa hề thấy cách rửa tội dưới sông bao giờ.

Tại địa-phận Vinh thừa-sai Massardier thường phàn nàn trong 30 năm qua (1900-1930) ít có người trở lại đạo công-giáo và trong tương-lai cũng không hy vọng gì cho lắm vì những trắc trở ngày càng nhiều về phía chánh quyền địa-phương. Các quan luôn luôn ngăn chặn những người tòng giáo, Cha Kerbaol Giám quản địa-hạt Kỳ-Anh đã cố gắng lập thêm một xứ ở EO (2) vì nơi đây xa trung-ương và có chừng 600 bổn đạo.

---

(1) *Société des Missions étrangères — Compte-rendu Paris 1920 trang 67.*

(2) *Société des Missions étrangères — Compte-Rendu 1930 trang 133.*

Địa-phận Vinh cũng ở trong tình trạng thiếu linh-mục, mặc dù nhiều bổn đạo phải đi sang Lào hay vào Nam-Việt tìm kế sinh-nhai, số người chịu phép rửa tội trong những năm ấy lên đến 735 người.

Tại Hưng-Hóa số giáo-hữu năm 1895 chỉ có 17.000 nhưng đến năm 1930 đã lên tới 45.316 người không kể số giáo-dân tản mát tại miền núi khó kiếm điểm, vì có nhiều người đến Lao-Kay, Yên-Bái kiếm ăn sinh sống bằng cách đi làm phu mỏ. Nhờ đường sá mở mang các Cha bản xứ có thể đi xe đến một xứ nhỏ gần Hòa-Bình, và các đồn bót quân sự đóng rải rác gần biên giới Lao-Kay, Hà Giang, như thế các quân nhân và tiểu thương gia ở xa có thể giữ được lòng đạo đức.

Đời sống công-giáo phát-triển dần dần. Cha Hue, chính xứ Nõ Lực và Phụng Gia mà thường giao hữu gọi là Cố Hương đã để tâm thúc giục con chiên năng rước lễ ngày Chúa Nhật, Người đã đóng góp nhiều vào việc nghiên-cứu ngữ-học. Cha thường viết báo chí Việt-ngữ, đính chính các điều sai lạc trong sách báo lưu hành có hại đến đức tin công-giáo. Người còn phổ biến cách xử dụng các thuốc Âu-Mỹ nhờ đó nhiều người được cứu sống.

Cha Chabert chính xứ Vĩnh-Lộc đã rửa tội hơn 500 em ngoại-giáo và 300 người lớn, khu vực của Cha có thể coi là toàn tòng. Bổn đạo rất tôn sùng Thánh Nữ Terexa. Cha Massard còn kiêm thêm xứ Bạch-Lộc và tỉnh Sơn-Tây.

Tại Thị-xã Hưng-Hóa, Cha Vandaele Vạn nhận thấy số bổn đạo trong thành phố tiến triển ít.

Cha Savina phụ trách các người Mèo từ Hà-Giang, Lai-Châu đến Lào vùng nầy có chừng 350.000 người dân. Các người Nùng, Mèo, Thổ, Mán cần phải được rao giảng Phúc-âm. Gần Yên-Bái, Cha Corneille và Doussoux phụ trách xứ Nghĩa-Lộ các bổn đạo xứ nầy bỏ đi làm mỏ ở miền xa.

Cha Granger phụ trách miền Tả-Ngạn sông Hồng-Hà, có Cha bản

xứ cộng tác nhưng vì bổn đạo ở rải rác và đường sá xa xôi nên công việc tông-đồ rất khó khăn.

Tại Phát-Diệm theo nhận xét của Đức Giám-Mục Macou từ 1920 đến 1930 số người chịu phép rửa tội có kém hơn các năm trước, tình trạng suy giảm nầy có những lý do mà Cha Canilhac đã cho hay : Dân chúng Muôn Khang đã xin trở lại đạo từ năm 1905 dưới đời Cha Blanchard rồi đến đời Cha Picot, nhưng năm 1908 họ có vẻ trễ nải trong vấn đề học giáo-lý, mãi tới năm 1924, các gia-đình của một số kỳ-mục trong làng xin theo đạo, các cha mới dạy giáo-lý kỹ càng và cuối năm 1926 họ được chịu phép rửa tội.

Cha Mironneau tiếp tục các công tác giáo vụ, rửa tội thêm nhiều tân tòng, Cha Bruyère đã thành công trong việc làm cho một bộ lạc người Kha trở lại đạo, Cha Trang là vị linh-mục kế tiếp đã rửa tội thêm được rất nhiều người Kha và xây dựng cho người Kha một căn bản đạo đức khá vững chắc. Đây là một dân tộc lạc hậu và nghèo khổ hơn cả trong địa-phận và hạt Châu-Lào. Cha Martin mặc dầu tuổi già sức yếu, đã cố gắng làm cho khu vực Sầm-Sơn tăng nhiều bổn đạo mới. Cha Bourget đã xây cất xong nhà thờ Thanh-Hóa và rửa tội thêm 800 tân tòng, tương lai rất nhiều hứa hẹn. Người còn lập thêm 7 nhà dạy giáo-lý và đào-tạo thêm nhiều thày giảng giáo-lý. Trong tỉnh Ninh-Bình, số tân tòng tăng rất đáng kể. Cha Soubeyre đã rửa tội hơn 2000 tân tòng, (1) nhiều Cha và Thầy giảng bản xứ đã rao giảng đức tin và đã làm cho nhiều làng ngoại giáo trở lại đạo. Điều đáng an ủi và cũng đáng lo ngại là số bổn đạo mới trong địa-phận đã tăng gần gấp đôi.

II.— CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO TẠI TRUNG và NAM-VIỆT (1888-1933)

Song song với công cuộc truyền-giáo ở Bắc-Việt, các thừa-sai ngoại-

(1) *Missions Etrangères — Compte-rendu 1930 trang 146.*

quốc Ba-Lê đã hoạt động rất mạnh tại Trung và Nam-Việt. Nhờ bản báo cáo của thừa-sai Dangelzer, chúng ta được biết qua về tình hình công-giáo tại địa-phận Huế vào năm 1900. Theo bản báo cáo đó, Hạt bên Bộ hình như có sự ngưng trệ trong vấn đề tòng giáo, và sự ngưng trệ ấy có nhiều lý do. Những năm về trước, nhân viên chính-phủ, hành-chính hay quân-đội có nhiều thiện-cảm đối với các thừa-sai, họ còn đi xa hơn nữa, họ ra mặt bênh đỡ các thừa-sai. Và cũng vì cái ân huệ ấy mà có người nông cạn đã xin tòng-giáo. Nhưng vào hồi ấy, tình hình ở Pháp đã thay đổi nên các nhân-viên ở thuộc địa cũng thay đổi thái-độ đối với đạo Công-giáo. Nếu họ còn tiếp rước các thừa-sai một cách lịch thiệp, thì đối với người Công-giáo Việt-Nam họ có những thái-độ thật là khắc khe. Trong thời thế như vậy, còn mấy ai mà có can đảm tòng-giáo.

Nhận thấy khó lòng giảng đạo cho người lương, các thừa-sai đem hết tâm lực vào việc củng cố các tổ chức các Giáo-Xứ.

Một sự-kiện lịch-sử được chú ý nhất trong thời gian này là việc khánh thành Thánh-đường Đức Mẹ Lavang thay thế cho ngôi thánh-đường đã bị phá hủy vào năm 1885. Nhân dịp nầy có 12.000 người giáo-hữu đã đến Lavang dự lễ và kính viếng Đức Mẹ (1).

Mười năm sau, tình hình tôn-giáo địa-phận Huế đã thay đổi nhiều. Số người tòng-giáo mỗi ngày mỗi tăng và việc tòng-giáo chứng-minh lòng dũng cảm của họ. Một số những người tòng-giáo đã chứng kiến cuộc tàn sát giáo-dân năm 1883 và năm 1885, và cũng có lẽ một số người đã nhúng tay vào cuộc sát hại ấy, những người này thế nào cũng tự nghĩ đến số phận của họ, họ rất có thể lâm vào số phận của những người Công-giáo bị tàn sát.

Chính những người tân tòng tại tỉnh Quảng-Trị phải nghĩ tới vấn đề nầy hơn ai cả, vì tại tỉnh này có hơn 8000 giáo-hữu bị chém, nhận nước hay

---

(1) Société des Missions Etrangères, Compte-rendu des travaux de 1900, trang 171.

thiểu sống ; những người nào trốn thoát được, họ đi lang thang biệt xứ và không trông về lại quê nhà của họ. Vào năm 1910 số giáo-dân tỉnh Quảng-Trị đã lên đến 20.000 người nghĩa là con số gấp ba con số giáo-hữu còn lại sau cuộc tàn sát 1885 (1). Không những tại tỉnh Quảng-Trị nhưng trong toàn địa phận số tân tòng mỗi ngày một tăng thêm, kể từ năm 1920 số người xin học đạo trung bình mỗi năm quá 1000 người (2).

Càng ngày tâm trí người dân càng mở rộng để tìm hiểu giáo-lý Công-Giáo, nhất là học-sinh, do đó Đức Cha Allys đã cổ vận động lập một trường trung học tại Huế để gây ảnh hưởng trong giới học sinh, trường lấy tên là Thiên-Hựu (Institut de la Providence) đã được thành lập vào năm 1933 tại trung tâm thành phố.

Đang lúc đó địa-phận Qui-Nhơn theo báo cáo của Đức Cha Van Camelbeke vào năm 1900 có một số giáo hữu là 71.000 người và số người lớn trở lại đạo công-giáo trong năm ấy đã vượt con số 5.000 người. Trong cuộc kinh-lý tại các tỉnh nằm trong lãnh-vực của địa-phận Qui-Nhơn người đã để lại nhiều chi tiết về đời sống công-giáo trong những năm người làm Giám-mục tại địa-phận này. Người lấy làm bỡ ngỡ lúc người đến Đà-Nẵng vì thành phố nầy đã đổi mới một cách mau lẹ.

Từ ngoài cửa bể đi vào, hành khách đều chú ý đến ngọn tháp chuông của nhà nguyện bệnh-viện được xây cất theo một lối kiến-trúc chưa từng được thấy ở trong xứ sở này. Bỏ Đà Nẵng-Đức Cha đi viếng họ Phú-Thượng và Trà-Kiệu. Tại Trà-Kiệu người đã làm phép một nhà nguyện xây trên một ngọn đồi để dâng kinh Đức Mẹ. Đức Cha cũng có dịp đi kinh-lý các họ đạo khác trong địa-phận và người nhận xét một

(1) *Société des Missions Etrangères — Compte - rendu des travaux 1910 trang 185.*

(2) *Société des Missions Etrangères — Compte - rendu des travaux 1920 trang 85.*

phong-trào tòng-giáo mạnh mẽ đang được phát động. Tại Bahnar số giáo-dân do thừa-sai Vialleton hướng dẫn đã lên quá 8.000 người (1). Tại Phú-Yên, Ninh-Hòa, Nha-Trang tình hình tôn-giáo xem ra cũng có phần khả quan. Vào năm 1910 việc tôn sùng Thánh Tâm Chúa Giêsu được phổ-biến khắp địa-phận Qui-Nhơn, ngay những đồng bào Thượng tại Kontum cũng đã biết đến việc sùng kính nầy. Lòng đạo của người giáo-hữu càng ngày càng được củng cố, nhưng họ đã phải trải qua những thử thách lớn lao.

Một cơn dịch cúm, tiếp theo là một cơn đói hoành hoành khắp địa - phận. Số người chết trong năm lên đến 3.400 nhân mạng, đồng thời, vì hoàn-cảnh thúc-bách, từng trăm người bỏ xứ sở ra đi, nên số người lớn chịu phép rửa tội cọng với số trẻ em của con nhà giáo-hữu cũng không lập lại nổi thăng bằng. Mãi đến năm 1929-1930 tình hình mới ổn định, nhưng các Thừa-sai ở địa-phận lại phải đối phó với một vấn đề khác : vấn đề cán bộ. Trong địa-phận, ở miền duyên hải cũng như ở miền sơn cước số người tòng giáo mỗi ngày mỗi đông đảo nhưng số cán bộ để hướng dẫn họ lại quá hiếm hoi (2).

Đang lúc đời sống công-giáo ở Bắc và ở Trung được cải-tổ và bành trướng thì ở Saigon các thừa sai Ba-Lê cũng cố gắng để kiến thiết lại đời sống công-giáo ở nơi đây. Saigon vào năm 1900 mặc dù chỉ có 8 họ đạo, nhưng mỗi họ đều được tổ chức một cách chu đáo. Họ nào cũng có hoặc trường học hoặc cô nhi viện, bệnh xá và có nơi cũng có tu-viện cho các dì phước Mến Thánh-Giá. Thoạt đầu, đối với một người vừa mới quan sát và chưa đi sâu vào đời sống dân chúng, họ sẽ lầm tưởng là họ đang ở trong một xứ Công-giáo trăm phần trăm. Những Cha sở ở nơi đây có phận sự củng cố Đức Tin hơn là rao giảng Đức Tin cho những người ở xung quanh.

---

(1) Société des Missions Etrangères — Compte-rendu des travaux 1900 trang 162.

(2) Société des Missions Etrangères—Compte-rendu des travaux 1929 trang 112.

Sau lúc Pháp đã đặt nền đô hộ ở Việt-Nam một cách chắc chắn, nhiều người tiên đoán công việc truyền-giáo sẽ không còn gặp những trở ngại ở nơi một dân tộc có tính tình dịu hiền và lịch-sự. Nhưng công cuộc truyền-giáo ở Nam-Việt đã gặp phải những trở ngại sau đây: sự lãnh đạm của những người không công-giáo, đối với họ, đạo nào cũng như đạo nào, đạo nào cũng tốt, cũng dạy làm lành lánh dữ, nếu không lãnh đạm thì người dân lại vào số những người thờ cúng tổ tiên hay những người có óc não chật hẹp không bao giờ chấp nhận một lý-thuyết hoặc một đạo giáo khác đạo của quê hương xứ sở mình Mặc dù thời kỳ đàn áp đạo công-giáo đó chấm dứt nhưng thời kỳ ngấm ngầm gây khó dễ tiếp nối thời kỳ bắt đạo.

Mặc dù gặp trở ngại, Giáo-Hội vẫn không ngớt hoạt động trong phạm vi truyền-giáo. Các thừa-sai cũng như linh mục bản quốc cố gắng đem ánh sáng Đức Tin đến mọi nơi, ngay ở trong nơi tù ngục. Do đó năm 1928 Cha Ân-Rê Miêu được cử làm Tuyên-Úy tại Côn-Sơn. Tại đây có 2000 phạm nhơn trong đó chỉ có 100 người công-giáo. Nhưng lại có nhiều người Công-giáo trong số những nhân viên chính-phủ tùng sự tại Côn-Sơn. Thật ra Cha Miêu không phải là vị tuyên-úy đầu tiên ở Côn-Sơn vì năm 1863 thừa-sai Martin Pontvianne đã được đức Cha Lefebvre gởi đến Côn-Sơn. Người đã làm việc ở đây trong sáu tháng.

Qua các chương trên chúng ta phải công nhận công cuộc truyền-giáo là một công cuộc cần, các thừa-sai cũng như các linh-mục bản xứ đã cố tâm kiến-thiết lại đời sống Công-giáo bị xáo trộn trong hơn 300 năm.

CHƯƠNG XXV

CÔNG CUỘC KIẾN-THIẾT CƠ SỞ THỜ PHƯỢNG, HÀNH-CHÍNH, GIÁO-DỤC VÀ XÃ-HỘI

Trong những năm kiến-thiết, không những Giáo-Hội đã hoạch định một chương-trình rất quy củ để kiến-thiết công việc tông-đồ từ Bắc chí

Nam, mà Giáo-Hội còn quan tâm đến việc kiến-thiết các thánh đường, các viện mồ côi, trường học và vận động đặt tòa khâm sứ Vatican tại Việt-Nam.

I.— CÔNG CUỘC KIẾN-THIẾT CÁC THÁNH-ĐƯỜNG

Xây cất thánh đường là một công cuộc mà các thừa-sai phải bắt tay vào ngay để trả lời cho những đòi hỏi của giáo-hữu sau những ngày lén lút để giữ đạo.

Nhiều thánh đường, đa số theo kiến-trúc Á-Đông đã được các thừa-sai xây dựng lên. Cha Bertaud đã xây nhà thờ Nam-Định mà Cha Méchet đã khởi công. Tại Ninh-Bình Cha Bilon đã đặt nền móng cho ngôi thánh đường theo lối kiến-trúc La-Mã. Tại Hưng-Hóa các nhà thờ Trù-mật, Phu-tô, Xuyên-Dương và Hatnach được khánh thành trong dịp Đức Giám-Mục Ramond đi kinh lý vào năm 1928-1929. Tại địa-phận Vinh hai nhà thờ lớn xứ Xuân-Hòa và Mỹ-Hòa đã hoàn thành, như vậy vào thời kỳ này (1930) địa-phận có 14 nhà thờ có Mình Thánh Chúa, các nhà thờ khác đang được xây cất tại Vĩnh-Phước, Kinh-Nhuận, Tam-Trang, Kim-Lũ, Đa-Nện và Chợ-Sàng. Nhà thờ Vinh theo lối kiến-trúc của Cha Souvignet là một thánh đường khang trang, thích hợp với số giáo-dân trong địa-phận. Tại Nam-Việt, năm 1930 cha Huỳnh-tịnh-Hướng thành công trong việc xây cất nhà thờ Sainte Jeanne D'arc, ở vùng Chợ-Lớn.

Nhưng trong các ngôi thánh đường tại Bắc-Việt không có ngôi nhà thờ nào đáng cho chúng cho phải lưu ý bằng ngôi nhà thờ Phát-Diệm do Cụ Sáu (1) và nhà thờ Phú-Nhai, do các cha dòng Đa-Minh Tây-Ban-Nha xây cất.

---

(1) Trần-công-Hoán. Tiểu-sử Cụ Sáu Trần-Lục. Nhà sách Thánh Gia 63 A Bùi-Thị-Xuân Saigon 1963 trang 6 : Cha Sáu sinh năm 1825, nguyên quán thuộc tỉnh Thanh-Hóa, học ở Tiểu Chủng-Viện Vĩnh-Trị rồi làm giáo sư. sau học Lý-đoán ở Kẻ-Non chịu chức 6 xong thì cơn bắt đạo bùng nổ ; người phải bắt và đày lên Lạng-Sơn.

Giông tố qua và an-ninh trở lại, Cha được bổ nhiệm chính xứ Phát-Diệm hơn 34 năm ; tổ chức lên một vùng dân cư đông đúc, kiến thiết một thánh đường nguy nga tráng lệ và đem lại cho miền K n-Sơn những cánh đồng phì-nhiêu.

1. NHÀ THỜ CHÍNH TÒA PHÁT-DIỆM

Không một ngôi Thánh-đường nào đồ sộ ; mỹ-thuật và có mầu sắc dân tộc bằng ngôi Thánh-đường dâng kính Thánh Mân-Côi mà Cụ Sáu bắt đầu xây năm 1891. Nhà thờ chính tòa Phát-Diệm là ngôi nhà thờ có một kiến-trúc mỹ-thuật vào bậc nhất ở các xứ truyền-giáo. (1)

Năm 1875 Cụ Sáu bắt đầu xây mộ Thánh chính nơi đây trong tuần Thánh dân chúng được dự những lễ nghi nhắc lại sự thương khó của Chúa Giêsu. Mộ Thánh này là một núi đá, nơi đây có những tảng đá cao đến 12 thước.

Khu Phát-Diệm trước kia là một khu bùn lầy, muốn xây nhà trên khu đất ấy, điều kiện trước nhất, móng phải cho chắc. Cụ Sáu ra lệnh cho đóng một rừng tre xuống đất bùn ấy và trên rừng tre người để chìm từng bè gỗ ở trong bùn ướt như vậy tre sẽ không bao giờ hư thối.

Trong lúc ấy ở hầm đá Thiên-Dương, cách xa Phát-Diệm 30 cây số hay ở trong Bến-Thủy xa Phát-Diệm 150 cây số có từng trăm cu-ly làm việc để xây cất nhà thờ.

Ở tại hầm đá, công việc làm từ từ, vì trước nhất phải xẻ đá, hoặc nạy đá. Xong họ phải để lên những trục bằng gỗ rồi lăn đến bến đò. Nơi đây đã có những chiếc bè khổng lồ để chở đá về Phát-Diệm.

Nếu việc chở đá về Phát-Diệm là việc khó khăn việc đưa gỗ từ Bến-Thủy về lại là một vấn đề khó khăn gấp mấy. Ở Bến-Thủy có thứ gỗ quý gọi là gỗ lim, mưa nắng không nứt mà mối mọt cũng không ăn được. Gỗ này rất cứng phải có những dụng-cụ riêng mới có thể cưa xẻ nó được.

Ngày nay mỗi lúc ai vào nhà thờ chính-tòa Phát-Diệm họ sẽ quan sát trước nhất là 48 cây cột bằng gỗ lim. Chu-vi mỗi cột 2 thước 40. Những

(1) *Schaller trong « Artisan liturgique » số 40 tháng J.F.M.-822.*

cột này nâng đỡ khung hòm của đền thờ, hai hàng cột giữa lòng nhà thờ cao đến 12 thước. Việc chuyên chở những khúc gỗ to lớn ấy không phải là việc dễ, vì rừng vừa ở xa đường thủy, vừa ở xa đường bộ, nhưng một người như cụ Sáu bao giờ cũng có óc sáng kiến. Cụ bắt nhiều trâu kéo gỗ ra tận biển. Rồi từ biển cụ thuê nhiều chiếc ghe lớn kéo gỗ về Phát-Diệm. Cứ như thế, năm này qua năm khác Cụ đã tích trữ dụng cụ để xây một đền thờ to lớn. Nếu ở Huế người ta đã xây những dinh-thự to lớn và mỹ-thuật cho các vua chúa họ Nguyễn, ở Phát-Diệm Cụ Sáu cũng muốn xây một đền thờ nguy nga để thờ phượng Thiên-Chúa.

Có đá lớn, có gỗ lim, những còn thiếu đá hoa, thứ đá này ở gần Thanh-Hóa, tại núi Giơi, nhưng những hầm đá nầy dành riêng vào việc xây cất các biệt-thự, lâu-đài của đền vua. Vả lại ông Trấn-Thủ Thanh-Hóa lại là một người lương nên khó lòng vận động xin đá hoa ở Thanh-Hóa được. Nhưng chính Chúa đã cắt dành cho người một kho đá hoa tận đáy lòng sông.

Năm 1881 Việt-Pháp giao binh, (1) các quan ở Thanh-Hóa muốn chận

---

(1) Trong thời kỳ chiến tranh cũng như trong lúc thời bình hai chính-phủ Nam-Pháp thường hỏi ý kiến và cậy nhờ nhiều công việc.

Vua Tự-Đức, một tay bắt đạo khét tiếng, đã sắc phong cho Cụ Sáu chức Trấp an và đổi tên Cha là Trần-Lục, ban Kim Khánh, Kim Tiền, cùng nhiều đồ vật. Đồng-Khánh phong Cha Tham-Tri Bộ Lễ sung Khâm-Sai Tuyên Phủ Sứ. Thành-Thái cất Cha lên Lễ Bộ Thượng-Thư và năm 1925 Khải-Định truy tặng cha Phát-Diệm Nam-Tước. Chính-phủ Pháp thưởng Cha Bắc-Đẩu Bội-Tinh (Chevalier d'Honneur) và Tứ Hạng Bắc-Đẩu Bội-Tinh (Chevalier dans l'Ordre de la Légion d'Honneur).

Nhiều vị cao cấp ngoại-quốc đã đến tận Phát-Diệm thăm Cha và vãng cảnh. Hồi còn là sĩ-quan hai Thống-tướng Joffre và Lyautey đã đến yết-kiến người.

Cha Sáu tạ thế năm 1899, hưởng thọ 74 tuổi. Lễ an-táng có lối 40.000 người đến tham dự.

không cho tàu Pháp tiến đến Thanh-Hóa, ra lệnh lấy đá ở trên ngọn núi Giơi bít kênh thông thương với sông. Như vậy sẽ không một tàu Pháp nào đến Thanh-Hóa được. Lúc hòa bình trở lại, cái đập ấy không còn có lý do tồn tại nữa và cụ Sáu tình nguyện phá cái đập ấy để cho thuyền bè có thể đi lại và có thể đưa hành khách đến Thanh-Hóa với điều-kiện là người được xử-dụng những đá trục lên và một mớ đá khác ở trên núi Giơi nữa.

Lúc đã có đủ phương-tiện, người khởi sự xây hai nhà nguyện. Nhà nguyện thứ nhất dâng kính Trái-Tim Đức Mẹ đã hoàn thành năm 1888, nhà nguyện này dài 18 thước, rộng 9 thước và cao 8 thước, cột kèo đều bằng đá cả. Phía hai bên hông nhà nguyện chạy dọc một dãy lan can và một hàng rào tre chạm lộng vào đá hoa. Lúc xây nhà nguyện không phải dùng đến sàn cây, nhưng cụ Sáu đã chỉ-huy dân thợ đắp một núi đất nhân tạo để cho thợ nề, thợ chạm có thể làm công việc một cách dễ dàng. Lúc công việc đã xong, người ta kéo đất ra, tất cả ngôi thánh đường đứng vững. Từ năm 1888 biết bao cơn bão táp đã làm ngã cây cối nhà cửa, nhưng nhà nguyện Thánh-Tâm Đức Mẹ vẫn đứng, nói lên cho khách thập phương đến chiêm ngắm sự vang hiển của Đức Mẹ và lòng sùng kính của cụ Sáu đối với ngài.

Cụ Sáu đã xây ngôi nhà nguyện này chiếu theo lời khấn của người với Đức Mẹ lúc người ở Lạng-Sơn. Xong người lại lo xây một nhà nguyện thứ hai dâng kính Thánh-Tâm Chúa Giêsu. Lần này người không dùng đá nữa, nhưng người dùng gỗ. Nhà nguyện dài 25 thước, rộng 12 thước, cao 9 thước. Tất cả các cột đều được chạm trổ công phu nhất là cửa chính đi vào nhà nguyện.

Lúc công việc hai nhà nguyện xong, người mới đem toàn lực lượng xây ngôi thánh đường mà sau này sẽ là ngôi chà thờ Chính Tòa Phát-Diệm.

Cuối năm 1891 người gởi đi khắp Bắc-Việt nhiều người để mộ từng trăm thợ cưa và thợ mộc, tất cả các người Công-giáo trong xứ phải cộng tác vào công việc xây cất. Nhà thờ dài 80 thước, rộng 20 thước và cao 16

thước. Mặt tiền gồm có một cổng đồ sộ oai-nghiêm có 5 lối vào, đưa thẳng vào 5 cửa lớn của Thánh-Đường.

Xây cổng này cụ Sáu đã dùng những tảng đá lớn dài đến 4 thước 20, cao 1 thước 20, dày 0.th.60. Trên cổng có 3 tháp lầu nhiều từng, mái cong lợp ngói đỏ, theo kiểu kiến-trúc Á-Đông. Một Thánh-Giá oai vệ đứng trên đỉnh lầu giữa, lầu này cao đến 22 thước. Hai phía hông nhà thờ không có vách nhưng có những tấm vải có thể cất đi để cho rộng chỗ trong những dịp lễ lớn. Người du-lịch đến viếng nhà thờ đều ca ngợi lối kiến-trúc Á-Đông của ngôi Thánh đường.

Ngoài nhà thờ Phát-Diệm chúng ta còn phải nói đến nhà thờ Phú-Nhai, nhà thờ Bùi-Chu, nhà thờ Hà-Nội mà dân chúng thường gọi là nhà thờ Thánh Giuse, nhà thờ chính-tòa Phủ-Cam ở Huế và nhà thờ Đức Bà ở Saigon.

2. NHÀ THỜ PHÚ-NHAI (1)

Lúc hòa-bình trở lại với giáo-dân địa-phận Trung Bắc-Việt, Cha chính Rianho Hòa liền chuẩn bị cất ngôi nhà nguyện nhỏ dâng kính Đức Mẹ vô-nhiễm tại Phú-Nhai, một làng toàn tòng Công-giáo và đông đúc nhất địa phận Trung. Nhưng nhà nguyện sơ khai đó chẳng bao lâu trở nên chật chội, vì vậy Cha chính Dominigo Munhoz Thịnh đã phải nới rộng ra hơn trước,

Đến năm 1881 nhà nguyện đó đã được Cha Chính Isaac Barquero Ninh thay thế bằng một ngôi thánh-đường khá đồ sộ, cột xà bằng gỗ theo kiểu kiến trúc Đông-Phương. Năm 1917, vì bị mối mọt rúc rỉa, ngôi thánh đường trở nên nguy hiểm cho giáo dân đến tham dự lễ vì vậy mới có quyết định xây ngôi thánh-đường khác nguy nga, rộng rãi gấp đôi theo lối gô-tích. Công việc xây cất kéo dài 7 năm trời dưới quyền điều

(1) *Bách chu-niên Bổn chân-phước tử-đạo 1861-1961 trang 16.*

khiển của linh-mục kiến-trúc sư Phanchicô Romoir Y và đòi hỏi nhiều hy sinh của đức Cha Phêrô Munhagorri, giám-mục địa-phận Trung, của Cha Chính dòng Đa-Minh Manuel Morenô Trinh, cũng như toàn thể linh-mục và giáo-dân địa-phận nhất là giáo dân Phú--Nhai. Lễ cung hiến Đền thờ được tổ chức long trọng ngày 7-12-1923 do Đức Cha Phêrô Munhagorri.

Trận bão ngày 30-9-1929 đã làm sụp đổ cây tháp và một phần lớn đền thờ nhưng nhờ sự giúp đỡ hữu hiệu của các giới xa gần ngôi thánh-đường được sửa lại và xây cất hoàn bị vững chắc hơn trước. Đền thờ dài 83 thước, rộng 28 thước, tháp cao 30 thước. Ngôi thánh-đường đó ngày nay còn đứng vững tại Phú-Nhai, tượng trưng cho đức tin sắt đá của giáo-dân tại địa-phận trước những tấn công của cộng-sản vô-thần.

3. NHÀ THỜ ĐỨC BÀ SAIGON

Đức Cha Colombert quyết định xây một thánh-đường lớn lao xứng với thành phố Saigon một đô-thị càng ngày càng trở nên quan trọng. Sángkiến của Người được Đô-đốc Dupré ủng hộ và giúp đỡ phương tiện để thực hiện. Trong số các kiểu mẫu do các kiến-trúc sư gởi đến, mẫu của Bourard được chọn. Ông này liền đáp tàu từ Pháp qua Saigon để đích thân điều khiển việc xây cất. (1)

Ngày 7-10-1877 Đức Cha Colombert làm phép và đặt viên đá đầu tiên cho ngôi thánh đường xây trên khu đất cao ráo nhất thành phố. Bảng đá kỷ-niệm cuộc lễ ấy hiện còn để ở phía hữu Cung Thánh trong nhà thờ.

Sau hai năm sáu tháng xây dựng, ngôi thánh - đường lớn lao tráng lệ nổi bật lên giữa một thành phố lúc ấy còn thưa thớt và cũng

(1) Viết theo tài-liệu của Phạm-đình-Khiêm đăng trong Thắng Tiến số Xuân 1959.

chưa có nhiều nhà cửa và dinh thự lớn trừ dinh Norodom (1) xây từ năm 1868 đến 1875. Nhà thờ dài 93 thước, rộng 35 thước kể cả hai Thánh-giá, cao 21 thước, hai ngọn tháp vuông cao 36 thước 60 đến năm 1894 xây tiếp thêm hai tháp nhọn, đưa hai thánh giá lên cao tới 57 thước : đó là những kích thước của nhà thờ.

Kể về đặc-điểm, thì ngôi nhà thờ kiểu « ro-man » này đã có sức thu-hút sự chú-ý và ngắm nghía của mọi người với những đường nét cân đối, thẳng-thắn, hùng-mạnh, với những cửa thông hơi, chạm vào tường như đường hoa thêu trên vải, và nhất là lối xây gạch trần mầu hường chẳng những không bao giờ phai sắc, mà đến rêu bụi cũng không bám được.

Mặc dầu bị nắng giãi tư bề từ sáng tới chiều, ngôi nhà thờ lúc nào cũng giữ được một không khí mát mẻ dịu dàng ở bên trong, nhờ nghệ-thuật điều hòa mầu sắc, không khí và ánh sáng của nhà kiến-trúc. Lối trang-hoàng đơn sơ, nhưng đồ trang-trí được lựa chọn toàn thượng-hảo trong các ngành sáng tạo.

Trước hết phải kể bàn thờ chính toàn bằng đá cẩm-thạch, quý giá chạm trổ đẹp đẽ, chống đỡ bởi sáu thiên-thần, tác-phẩm của nhà điêu khắc Comparat, bên trên bàn thờ, nổi bật một cỗ tượng lớn bằng đá trắng tinh, tạc hình Đức Mẹ Vô Nhiễm bổn mạng của Thánh-đường. Chung quanh cung-thánh là hàng cửa song sắt kết hoa, do xưởng Lelubez ở Paris chế tạo. Dọc theo các bức tường, có những cửa kính ngũ sắc rất đẹp, họa hình các Thánh trong Cựu-ước và Tân-ước, chính giữa và trên cao hơn hết là hình Đức Mẹ Trinh-Thai mầu sắc rất dịu-dàng. Nghệ-thuật của nhà chế tạo đã cho một vài nhân-vật thánh có nét mặt của người đương thời : Đô-đốc Lafont trong « vai » Thánh Louis ; Thánh Isidore giống hệt Đức Cha Colombert và kiến-trúc-sư Bourard « đồng-hóa » với dung nhan Thánh François de Sales.

Những kính mầu này là tác-phẩm của nhà chế-tạo Lorin ở Chartres,

(1) *Dinh này về sau gọi là dinh Độc Lập, và đã bị hoàn toàn phá-hủy.*

một tỉnh nổi tiếng lâu đời về nghề họa tranh bằng kính ngũ sắc. Tiếc rằng một số những khuôn kính ấy đã bị hư hại vì bom đạn trong thời chiến-tranh.

Ngoài những phòng nguyện nhỏ chung quanh bàn thờ chính, hai bên hông còn có 14 bàn thờ cạnh, đều bằng đá, mỗi bàn thờ là một chặng đường Thánh giá chạm nổi trên đá hoa rất công phu và mỹ-thuật. Sau cùng hai ngọn tháp chứa đựng một bộ chuông hòa-âm (carillon) gồm sáu cái, đủ các điệu bổng, trầm, ai, lạc... cân nặng tất cả 28.850 kí-lô, do nhà đúc chuông Bollée ở Mans sản-xuất. Mặc dầu nặng như thế, những chuông ấy điều-khiển rất dễ-dàng nhờ hệ-thống đối-lực (système de contre poids) rất khéo-léo.

Hoàn tất rồi, ngôi thánh đường được khánh-thành long-trọng ngày Chúa Nhật 11-4-1880. Chiều hôm trước, hồi 5 giờ, có làm phép nhà thờ do Đức Cha Colombert chủ sự. Lần thứ nhất, sáu cái chuông hòa điệu ngân vang một phương trời. Thánh-Thể Chúa được cung nghinh từ nhà tạm ở đường Nguyễn-Du sang ngự ở Thánh-đường mới.

Đúng 8 giờ sáng hôm sau, Đức cha Colombert cử hành Thánh lễ đầu tiên ở nhà thờ chính tòa, trước sự hiện diện của Thống-đốc Le Myre de Vilers, rất đông quan khách, giáo-sĩ và giáo-hữu từ khắp nơi kéo về Saigon dự lễ. Sau khi hát kinh «Veni Créator» Đức Giám-mục lên tòa giảng tạ ơn Thiên-Chúa và cám ơn tất cả mọi người đã góp công giúp của trong việc xây dựng Thánh-đường. Niềm hân hoan tràn ngập mọi lòng người. Kỷ-niệm này còn lưu lại nơi tấm bia khắc chữ La-tinh để ở bên trái Cung Thánh.

Năm 1894 người ta xây thêm hai tháp nhọn nối tiếp vào hai cây tháp vuông, đưa Thánh-đường Đức Bà đến chỗ cao nhất thành phố Saigon.

Năm 1959 đến lượt thế-hệ này đóng góp pho tượng «Nữ Vương hoàn cầu» ở giữa Công-trường Hòa-Bình, tô thêm vẻ đẹp cao quý cho khung cảnh Nhà thờ Đức Bà. Tác-phẩm của nghệ-sĩ Ý-đại-Lợi, pho tượng

này toàn bằng đá hoa trắng cao 4 thước 60, nặng 8 tấn 500, đặt trên bệ granitô đỏ, thay thế cho một bức tượng Đức Cha Bá-Đa-Lộc mất năm 1903 và bị phá hủy năm 1945.

Kể đến di-tích Thánh, thì trong nhà thờ này có xương của chín vị Chân phúc Tử đạo Việt-Nam : Các chân-phúc Phan-văn-Minh, Lê-văn-Gẫm, Đoàn-công-Quý, Phêrô Lựu, Giuse Nguyễn-văn-Lựu, Nguyễn-kim-Thông Phaolô Lê-văn-Lộc, Tôma Trần-văn-Thiện và Simon Phan-đắc-Hòa.

Ba vị Giám-mục Colombert, Dépierre và Dumortier, Cha Bề Trên Soulard cũng an nghỉ tại trong ngôi Thánh-đường này.

II. CÔNG CUỘC KIẾN-THIẾT CÁC CƠ SỞ GIÁO-DỤC.

Trong thời kỳ kiến-thiết mặc dù Giáo-Hội rất bận tâm về việc xây cất Thánh-Đường trên khắp lãnh-thổ Việt-Nam, Giáo-Hội không thể nào bỏ rơi việc giáo-dục các con em. Một mặt Giáo-Hội lập thêm trường học từ thành-thị đến thôn-quê, một mặt Giáo-Hội phải đương đầu với những biện-pháp của chính-phủ Pháp là một chính-phủ vô-thần muốn lợi dụng các trường học để xuyên tạc giáo-lý công-giáo.

1. GIÁO-HỘI KHUYẾCH TRƯƠNG CÁC CƠ SỞ GIÁO-DỤC

Trong suốt thời kỳ kiến-thiết, Giáo-Hội đã xây dựng ở các họ đạo rất nhiều trường học nên hầu hết các họ đạo đều có trường để dạy dỗ con em. Dòng Sư-Huynh Thiện-Giáo và các bà Saint-Paul đã có công rất lớn trong công cuộc đào tạo tuổi trẻ khi thành lập hai trường Puginier và Sainte Marie ở Hà-Nội. Trong năm đầu tiên trường Puginier chỉ có 240 học sinh và trường Sainte Marie trên 400 học sinh cả Việt lẫn Pháp Chỉ mấy năm sau, con số học sinh đã vượt lên đến 5, 6 ngàn và trường được tiếng về việc đào tạo trí-dục cũng như đức dục của các con em (1).

---

(1) Société des Missions Etrangères de Paris — Compte rendu 1919 trang 16.

Tại các họ đạo miền duyên-hải Bắc-Việt chỉ có những trường học đơn sơ dạy giáo-lý cho các trẻ em theo định-kỳ do các giáo-hữu nhiệt-tâm tự-nguyện giúp đỡ. Những trường này dung-nạp hầu hết các trẻ em trong địa-phận và đã giúp ích nhiều cho việc phát-huy đức tin. Những trường này gặp khó khăn kể từ lúc chính-phủ thiết lập nhiều ngôi nhà lộng lẫy để dạy các con em tiểu-học. Tuy vậy các thừa-sai cũng cố gắng cung cấp cho các em phương-tiện học-tập không kém gì ở các trường công lập. Nhưng trong 45 xứ thuộc miền duyên-hải chỉ có 12 xứ chưa có trường, trong 33 xứ kia mỗi xứ có 1 hay 2 hoặc 3 trường. Các trường nữ hình như không được bành trướng mạnh mẽ vì toàn miền duyên-hải chỉ có 3 trường nữ. Họ hy-vọng con số ấy sẽ tăng lên một lúc mà các thiếu-nữ vào tập viện dòng mến Thánh-Giá được hấp thụ một nền giáo-dục chắc-chắn và sẽ là những giáo-viên có khả năng của ngày mai.

Cũng trong thời gian này Ấn-quán Kẻ-Sở được thành-lập 60 năm trước đây do Đức Giám-Mục Puginier đã được chuyển về Hà-Nội đặt tại một căn nhà vừa làm hiệu sách vừa làm nhà in Trung-Hòa.

Đang lúc đó mãi đến năm 1930 địa-phận Huế vẫn chưa có một trường nào chính-thức được chính-phủ công-nhận, thật ra địa-phận chỉ có những trường dạy kinh và giáo-lý. Đức Cha Allys Lý trao phó cho các thầy dòng Thánh-Tâm (1) và các bà phước Vô-Nhiễm Phú-Xuân (2) trọng-cách thành-lập những trường ấy trong địa-phận. Công việc vĩ-đại cuối đời Đức Cha Allys Lý là việc thành lập trường trung-học Thiên-Hựu tại trung tâm thành phố Huế.

Tại địa-phận Qui-Nhơn có nhiều trường Công-giáo nhưng tất cả những

---

(1) *Phan-phát-Huồn C.ss.R. Việt-Nam Giáo-Sử II. 414.*

(2) *Op. cit. trang 464.*

trường đều phải giải-tán vì dịch cúm năm 1920. Sau thời kỳ này vì lý-do tài chính quá eo hẹp, các linh-mục không có đủ khả-năng để mở lại những trường nầy. Đang lúc đó chính-phủ có nhiều phương-tiện và đã mở rất nhiều trường, lương bổng các giáo-viên được đài-thọ một cách trọng-hậu.

Vậy mà trong trường của chính-phủ cũng vắng học-sinh. Để khỏi tốn kém trong việc sửa chữa trường ốc nhiều làng đã đốt trường mà không phải một chút phiền hà về phía chính-phủ (1). Hầu hết con em ở trong địa-phận thuộc về thành-phần lao-động nghèo khó. Những trẻ con hằng ngày phải ở nhà để chăn sóc trâu bò, hay làm những việc thường-xuyên trong gia-đình. Nếu là con nhà khá giả, trong trường hợp, con cái không còn học Hán-văn thì họ gởi con đi học chữ Pháp. Chương-trình của các trường Công-giáo lúc bấy giờ chỉ gồm có giáo-lý, tập viết, tập đọc và tập làm toán.

Tại Kontum trường Cuénot vào năm 1930 thâu nhận trên 100 thầy giảng, 17 trong số đó mãn khóa và được thuyên chuyển đi các hạt để phụ giúp các Cha trưởng hạt trong việc dạy giáo-lý. Tại miền duyên-hải trường Đại-An và trường Thánh Giuse thâu nhận trên 70 thầy giảng, trường Gagelin do các sư-huynh Thiện-Giao điều khiển có 150 học-sinh.

Theo báo cáo để lại, các học đường tại địa-phận Saigon vào năm 1910 có vẻ khả quan. Ngoài đại chủng-viện trường Taberd, trường các thầy giảng, trường các bà phước Thánh Phaolô, địa phận còn có những trường họ, tuy nhỏ, nhưng đáp ứng nhu cầu của con chiên giáo-hữu. Địa-phận gồm 68.500 giáo-hữu chia ra làm 266 họ, có 153 trường học mà trong số đó có 25 trường Nam, 24 trường Nữ và 104 trường hỗn hợp (2) với 8.000 học-sinh.

Ở trong các họ đạo trường ốc rất đơn sơ, trường chỉ hội đủ điều

(1) *Société des Missions Etrangères de Paris — Compte-rendu 1920 trang 78.*

(2) *Société des Missions Etrangères de Paris — Compte-rendu 1919 trang 179*

kiện che nắng che mưa và thoáng khí. Trong những họ đạo thành phố các trường được xây gạch và lợp ngói. Năm 1920 số các học-sinh được giáo-huấn tại trường Công-Giáo lên đến 10.000 em. Trong giai đoạn này các nữ tu-sĩ gặp phải trở ngại về vấn đề văn-bằng. Trước kia theo luật của Nha-Học Chính muốn được làm giáo-viên chỉ cần có chứng chỉ sư-phạm của Nam triều nhưng bắt đầu từ năm 1920, chứng chỉ ấy phải được thay thế bởi văn bằng tiểu-học Pháp. Nếu những nữ-tu chỉ học Pháp-văn vào lúc 16 hoặc 17 tuổi, thì khó mà đỗ bằng này. Trong những trường công hoặc trường tư chỉ những trẻ em đã bắt đầu học Pháp-văn từ tám chín, mười tuổi, mới trông đỗ bằng tiểu-học Pháp. Trái với mấy mươi năm về trước, phong trào đi học càng ngày càng bành trướng. Chính-phủ Pháp đã xây cất rất nhiều trường, đến thời kỳ này việc học giáo-lý không gặp trở ngại, vì các trẻ em chỉ đến học trường công sau lúc đã học giáo-lý để rước lễ lần đầu.

Việc tổ-chức dạy giáo-lý vẫn do các thầy giảng phụ trách thường thường mỗi năm các thầy đến tỉnh tâm tại tu-viện Cái-Nhum trong một tháng.

Mãi đến năm 1929, các thầy vẫn chưa có Bề Trên nên Đức Cha Dumortier nhân dịp cuộc họp mặt các thầy, đã giúp các thầy bầu theo giáo luật vị Bề Trên tiên khởi của dòng.

2. KHÓ-KHĂN TRONG CÔNG-TÁC GIÁO-DỤC

Năm 1881 xuất hiện ở miền Nam «Hội Giáo-Huấn» tôn-chỉ của họ là giáo-dục con em theo lối vô-thần. Đức cha Colombert Giám-mục Saigon đã lên tiếng cảnh cáo cho biết «Hội Giáo-Huấn» với tôn chỉ bài tôn-giáo là một con đẻ của của hội «Tam Điểm», vì thế người cấm ngặt con chiên bổn đạo gia nhập Hội Giáo-Huấn ; nếu có người vì ý ngay lành đã gia nhập Hội ấy bắt buộc người ấy phải ra khỏi Hội, bằng không sẽ không được chịu phép Bí-Tích giải tội.

Vào thế-kỷ 19, việc mở trường tư ở Việt-Nam theo qui-học mới do Giáo-Hội tổ-chức và vì thế những trường tư được xem như trường công và hưởng những quyền lợi như trường công (1).

Nhưng từ đầu thế-kỷ XX trở đi theo cái đà trung-lập-hóa giáo-dục ở bên « chính quốc » chính-phủ thuộc-địa bắt đầu ly dị trường công-giáo bằng cách ra những luật-lệ, tỉ mỉ đặt những điều kiện khó khăn cho việc mở trường tư, định những phương thế kiểm-soát rất ngặt nghèo, trường tư-thục công-giáo không thoát ách đó trong khi ấy ở Mên, Lào chính-phủ bảo-hộ công nhiên nâng đỡ các trường nhà Phật (2)

Ngày 1-1-1882 chính-phủ bãi bỏ món tiền phụ-cấp các trường tư-thục Công-giáo (3) trước kia mỗi năm chính-phủ bảo-hộ dành riêng cho các trường ấy một ngân-khoản là 140.000 phật lăng (4) Rô-Ma không tán thành việc bãi bỏ ấy và tin cho Đại-sứ Pháp ở Vatican hay. Ông Bộ trưởng ngoại-giao Pháp Freycinet cũng tỏ thái-độ bất mãn. Sau cùng chính-phủ bảo-hộ chỉ cấp mỗi năm là 10.000 đồng (5) đến 16.000 đồng cho các trường tư-thục Công-giáo của địa-phận.

---

(1) Caratini : «Statut des Missions en Indochine». 52.

(2) Phạm-đình-Khiêm : «Hành-động Xã-hội của Giáo-Hội». 169,170 (1).

Caratini : «Statut des Missions en Indochine» : Nghị-định ra ngày 7-7-1904 cấm các giáo-sĩ dạy ở các trường (trang 55) nghị-định ra ngày 14-5-1933 đặt các trường tư-thục dưới sự kiểm-soát của chính-phủ (trang 56)

(3) Mémoire de S.G. Mgr Mossard sur les écoles de la Mission de Cochinchine 25-3-1902 trang 2.

(4) 140.000 phật-lăng trị giá bằng 28.000đ vì mỗi đồng Đông-Dương hồi ấy bằng 5 phật-lăng của Pháp.

(5) 10.000 đồng tức là 50.000 phật-lăng của Pháp vào năm 1902.

Thường thường chính-phủ bảo-hộ trách các trường Công-giáo thiếu nghiêm-trang, và nơi đây không dạy tiếng Pháp chỉ dạy Quốc-ngữ. (1)

Theo luận điệu của các nhân-viên chính-phủ bảo-hộ, các học-sinh Công-giáo chỉ biết đọc làu kinh nghĩa và biết hát những bài ca ngợi ! Nhưng sự thật đã cải-chính những điều vu cáo ấy. Nếu thiếu nghiêm-trang sao các bậc phụ huynh bất kỳ Công-giáo hay không Công-giáo đều có tín-nhiệm đối với các trường tư-thục Công-giáo, phải chăng vì nơi đây các giáo-sư phần đông là các thầy dòng hay các bà phước điều-khiển, đều biết giáo-dục các con em một cách tận-tụy hy-sinh và có phương-pháp.

Trách các Thừa-Sai không dạy cho học-sinh chữ Pháp mà chỉ dạy tiếng Quốc-ngữ là một điều sai lầm.

Trước lúc các em học chữ Pháp phải dạy cho các em biết chữ Quốc-ngữ vì là tiếng mẹ đẻ của chúng. Tiếng Quốc-ngữ phải là chuyển ngữ để dạy cho các trẻ em học các môn khác. Bắt ép trẻ em Việt-Nam học tiếng Pháp đang lúc chúng chưa biết viết và đọc chữ Quốc-ngữ là một điều vô lý.

Ngày 14-6-1912 chính-phủ lập ra một nghị-định (2) gồm 9 khoản nói về việc lập trường tư-thục và kiểm-soát trường tư-thục. Trường tư-thục vào thời-kỳ này đại đa số là các trường công-giáo, vì thế lúc chính-phủ thuộc-địa ra nghị-định ấy, trong thâm tâm có mục-đích ràng buộc các trường cộng-giáo. Sau đây là nguyên-văn khoản 9 trong nghị-định ấy : «Những học đường hiện-hành hoặc sẽ mở sau lúc nghị-định này ra phải

---

(1) Ở trường chính-phủ bảo-hộ không những dạy tiếng Pháp mà còn dạy cho con trẻ Việt-Nam biết tổ tiên của chúng nó là dân Gô-Loa ! (Nos ancêtres... les Gaulois). Xem Phạm-đình-Khiêm : «Hành-động Xã-hội của Giáo-Hội». 167.

(2) Theo bức thư của Giám-mục Mossard Saigon 12-7-1912.

đóng cửa... Nếu nơi cất trường thiếu vệ-sinh...hoặc tại các trường ấy các giáo-sư không theo chương-trình của chính-phủ hoặc không chịu hoàn-toàn ở trong phạm-vi giáo-dục ». (1)

Mặc dầu gặp những chướng-ngại-vật lớn-lao do chính-phủ thuộc-địa gây nên, các thừa-sai đã thu lượm được nhiều kết-quả trong việc giáo-dục các con em, năm 1923 toàn địa-phận miền Nam chia làm 21 địa-hạt mỗi địa-hạt chia ra làm nhiều sở, thường mỗi sở đều có trường sở.

Theo bản thống-kê công-khai của địa-phận (2) ngày 1-9-1923 trong toàn địa-phận miền Nam có 156 trường sở và 12.124 học-sinh.

Ở Bắc các Giám-Mục cũng rất chú ý đến vấn-đề giáo-dục và các Ngài cũng gặp nhiều trở ngại như ở miền Nam. Ở Bắc các Giám-Mục đã lập ra nhiều trường : trường tập cho trẻ nam và trẻ nữ, trường các thầy giảng và trường Sư-Phạm Nam-Định đó là chưa nói đến các tiểu và đại chủng-viện,

Trường Sư-Phạm Nam-Định lấy tên là trường Thánh Tôma. Tất cả các Giám-Mục miền Bắc đều cậy các Sư-Huynh trường Thiện-Giáo (3) điều khiển trường ấy. Mỗi học-sinh mỗi năm chỉ tốn hơn 100 bạc. Tiền này phải quyên trong xứ và thiếu hụt bao nhiêu địa-phận phải thanh-toán với các thầy Dòng.

Vì các Giám-mục có ý cho các học trò vào trường Sư-Phạm Nam-Định để sau khi mãn trường và thi đỗ phải đi dạy trong các trường địa-phận ít ra là 10 năm, nên trước khi vào trường Sư-Phạm phụ-huynh học-sinh và chính cả học-sinh phải làm giấy cam đoan. Về sau khi đã học ít lâu nếu bỏ nửa

---

(1) Dạy Giáo-lý đối với chính-phủ hồi ấy là ra khỏi phạm vi Giáo-dục.

(2) Etat des écoles de la Mission. Saigon 1-9-1923.

(3) Thư chung địa-phận Tây đàng ngoài quyển thứ II. Kẻ-Sở. 1924 trang 447.

chừng không chịu dạy trường địa-phận đủ 10 năm, sẽ buộc mình bù lại các phí-tổn nhà chung hay nhà xứ đã phải chịu cho ăn học, hoặc chỉ dậy một hay hai năm mà thôi, trong 10 phần tiền phí tổn sẽ phải đền chín phần hoặc tám phần v.v... Nhưng khi không dạy được đủ 10 năm hay là không học được đến lúc thi đỗ vì ốm đau hay vì một lý-do chính-đáng, trong trường-hợp này cha mẹ cũng như học-sinh chẳng phải đền bồi khoản nào cả.

Các Giám-Mục cũng bắt các xứ đã có trường và có thầy giáo dạy gởi một số học-sinh vào trường Sư-Phạm Nam-Định, vì các ngài biết chính-phủ bảo-hộ sẽ ra luật cấm những người không có bằng cấp ngồi ghế giáo-sư ở trường tư hoặc trường công. Cuối năm 1924 trường Sư-Phạm Nam-Định được đặt dưới quyền chỉ-huy của Sư Huynh Donatien, trường gồm có 200 học-sinh (1).

Cũng vào kỳ này ở Bắc xuất-hiện một nhóm lấy tên là «Học giới Bảo trợ». Nhóm này có mục-đích như hội Ciáo-huấn ở miền Nam. Những ai vào Hội này buộc mình phải cho con đi học các trường không công-giáo. Nhờ sự sáng suốt của các Giám-mục nhóm ấy đã không có ảnh hưởng gì lắm đối với con em công-giáo.

III.— CÔNG CUỘC KIẾN-THIẾT CÁC CƠ SỞ XÃ-HỘI

Nếu vì mục-đích thừa-sai, Giáo-Hội đã nhẫn thân vào những công tác thiêng liêng và tinh thần thì hoàn toàn vì mục-đích nhân-đạo Giáo-Hội đã nhận lấy những công tác xã-hội để thoa bớt nỗi khổ đau phần hồn xác của anh em đồng loại.

Trong thời gian này những bệnh-viện, những phòng phát thuốc, được thiết lập ở nhiều nơi như ở Thanh-Hóa ngoài trại cùi còn có cả bệnh-viện và phòng phát thuốc. Trên bờ sông Hồng-Hà cách Hà-Nội 11 cây số Cha Cataloube, cũng thành lập một trại cùi khác và thường xuyên người chăm sóc 500 bệnh nhân. Công tác thành lập các nhà hộ sinh và bà đỡ

(1) *B.M.E.P 5-1925 trang 306.*

Công-giáo đã bắt đầu tại Kẻ-Sở, Kẻ-Vòi, Đồng-Trì, Địa-phận Hà-Nội đã có chừng 15 cô đỡ tốt nghiệp, làm nghề một cách hợp-pháp. Tại Vinh các bà phước Thánh Phaolô trong năm 1929 đã điều dưỡng trên 2.000 bệnh nhân và đã phát thuốc cho 7000 trường hợp bệnh hoạn tại Bệnh-Xá Xã-Đoàn. Tại Sơn-Tây vào năm 1910 không những các bà phước Thánh Phaolô đã điều khiển bệnh-viện, nhà thương điên, các bà còn mở lớp dạy cắt may và thêu thùa. Trại cùi nơi đây sinh hoạt theo tiếng chuông giống như trong một tu-viện. Theo sức mình các bệnh nhân làm nghề trồng trỉa và huê lợi được chia đồng đều tho họ.

Sau cuộc tắn sát năm 1885 Đức Cha Carpar Lộc đã rước các bà phước Thánh Phaolô đến Huế và đã nhờ các bà tổ-chức Cô-nhi-Viện tại thành phố và tại Thanh-Tân.

Trong lúc đó, tại Saigon cha Nicolas cố gắng tập trung những trẻ em lai Pháp thành một hội đoàn riêng biệt lấy tên là Thanh-niên Công-giáo Nam-Kỳ.

Số các trẻ em được rửa tội tại các Cô-nhi-Viện một ngày một lên cao vì lẽ cuộc sống đắc đỏ, nhiều bà mẹ đã đem con giao phó cho các bà phước săn sóc.

Đã từ lâu các bà phước phụ trách các công-tác từ-thiện và xã-hội tại Việt-Nam là các bà phước thánh Phao lô (1) nhưng vì các bà thiếu nhân-viên, nên thu hẹp hoạt-động trong phạm-vi một vài bệnh viện, do đó đức Giám-mục Dumortier đã vận động cho các bà phước Bác-Ái Thánh Vinh Sơn đến phục vụ tại Việt-Nam. Năm 1929 bốn bà phước thuộc dòng đã đến nhận việc tại bệnh-viện Gia-Định (2).

Ngoài dòng Nữ Thánh Phaolô và dòng Bác-Ái Thánh Vinh-Sơn,

---

(1) Phan-phát-Huồn C.s.s.R. V.N.G.S. II trang 439 — 447.

(2) Phan-Phát-Huồn C.s.s.R. V.N.G.S. II trang 430-433.

dòng chị em Chúa Quan-Phòng (1) là một dòng kỳ cựu đã chuyên lo những công-tác xã-hội tại Nam-Việt từ năm 1876. (1)

IV. THIẾT-LẬP TÒA KHÂM-SỨ VATICAN TẠI HUẾ

Về mặt hành-chính của Giáo-Hội, năm 1925 Đức Giáo-Hoàng Pio XI lập tòa Khâm-Sứ ở Đông-Dương. Vị Khâm-Sứ đầu tiên là Đức Giám-Mục Constantino Ajuti thuộc quốc-tịch Ý.

Người sinh ở Seeze, gần Roma năm 1876, theo học tại trường Apollinaire và đỗ tiến-sĩ về triết-học, thần-học, luật-học cả đạo lẫn đời.

Ngày 25-5-1925 được bổ làm Khâm-Sứ ở Đông-Dương. Đức Hồng-Y Van Rossum đã tấn phong Giám-Mục cho người ở trường Tấn-Giáo trước lúc người đi nhậm chức (2).

Tình tình hiền lành niềm nở của Đức Giám-Mục đã thu phục được lòng giáo-hữu ngay từ lúc người vừa bước chân đến Saigon. Người tạm đặt bàn giấy ở Hà-Nội. Hồi ấy có một quan thượng-thư Công-Giáo, ông Nguyễn-hữu-Bài trình-bày với người về việc xây cất Tòa Khâm-Sứ ở Huế ; người chấp thuận ý kiến ấy. Nhờ thế gần nhà thờ chính tòa Phủ-Cam trong một thời gian ngắn đã mọc lên một ngôi nhà đồ sộ làm trụ sở của Khâm-Sứ Tòa-Thánh ở Đông-Dương.

Nhưng chính Đức Giám-Mục Ajuti không ở tại trụ-sở này vì người mất trước lúc khánh thành trụ sở ngày 1-5-1928. Người tấn phong chức Giám-Mục cho Đức Cha Hergott sau đó vài hôm người đến Đà-lạt không may ở đây người phải bệnh thương hàn ; lúc về Saigon cơn bệnh quá trầm trọng không sao chữa được. Người mất ngày 28-7-1928 giữa sự nhớ tiếc của giáo-sĩ và giáo-dân Việt-Nam.

---

(1) (1) *Phan-phát-Huồn V.N.G.S. II. trang 423.*

(2) *N.K.Đ.P. 8. 1928.*

Năm 1929 Roma gởi một giáo-sĩ dòng Thánh Phanxicô thuộc quốc-tịch Pháp đến thay thế : Đức Giám-mục Dreyer. Những công việc người đã làm ở Amiens, Gia-Nã-Đại, Roma, Ba-Lê và Maroc cho chúng ta biết người là một giáo-sĩ có khả-năng.

Ngoài việc lập tòa Khâm-Sứ ở Huế Giáo-Hội còn lập nên nhiều địa-phận mới. Địa-phận Hải-Phòng lập năm 1879, Bắc-Ninh năm 1883, Phát-Diệm năm 1901, Lạng-Sơn năm 1913, Thanh-Hóa và Kontum năm 1932.

Cuối năm 1932 Giáo-Hội tại Việt-Nam có 13 địa-phận, tất cả các địa-phận ấy đều do các Giám-Mục ngoại-quốc cai-quản. Nhưng từ năm 1933 chúng ta sẽ thấy Giáo-Hội bắt đầu trao quyền cai-quản địa-phận cho hàng giáo-sĩ Việt-Nam vì vậy năm 1933 là một năm mở cho Giáo-Hội ở Việt-Nam một kỷ-nguyên mới, một kỷ-nguyên ghi đến muôn đời tên của Đức Cha Nguyễn-bá-Tòng vị Giám-Mục tiên-khởi Việt-Nam.

HẾT QUYỂN I

(*in lần thứ hai*)

Saigon mùa phượng nở. 1966.

MỤC LỤC

— Sách tham khảo. 9
— Tạp chí tham khảo. 17
— Tựa. 19

THỜI ĐẠI I

CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO TRONG THỜI ĐẠI PHÔI THAI (1533-1615)

CHƯƠNG I

VIỆT-NAM VÀO THẾ-KỶ XVI

I.— Liên-lạc giữa Việt-Nam và Bồ-Đào-Nha 23
II.— Tình-hình chính-trị Việt-Nam vào thế kỷ XVI 27

CHƯƠNG II

NHỮNG BƯỚC ĐẦU CỦA GIÁO-HỘI VIỆT-NAM

I.— Công cuộc truyền-giáo ở Bắc-Việt. 31
1) Trong Khu vực nhà Mạc. 31
A. Giáo-sĩ Pedro d'Alfaro. 31
B. Phái-đoàn Diego d'Oropesa. 32
C. Giáo sĩ Bartholoméo Ruiz. 33
2) Trong Khu vực nhà Lê. 35
A. Giáo-sĩ Inikhu (1533) 35
B. Giáo-sĩ Ordonez de Cevallos 36
C. Công Chúa Mai-Hoa. 39
II.— Công cuộc truyền-giáo ở Trung-Việt 42
A Giáo-sĩ Luis de Fonseca và Gregoire de la Motte. 42
B. Giáo-sĩ Diego Aduarte 42
III.— Công cuộc truyền-giáo ở Nam-Việt (1550) 44

THỜI ĐẠI II

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO DO CÁC CHA DÒNG TÊN TỔ-CHỨC (1615-1659)

CHƯƠNG III

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở TRUNG-VIỆT (1615-1659)

I.— Giáo-sĩ Buzomi. 46

1) Tại Cửa-Hàn. 46

2) Tại Quảng-Nam 47

3) Tại Bình-Định 50

II.— Giáo-sĩ Christoforo Borri (Bình-Định). 52

III.— Giáo-sĩ Alexandre de Rhodes (Cha Đắc-Lộ). 57

1) Giáo-sĩ Đắc-Lộ ở Thuận-Hóa. 57

2) Giáo-sĩ Đắc-Lộ ở Quảng-Ngãi. 59

3) Giáo-sĩ Đắc-Lộ ở Ma-Cao. 60

4) Giáo-sĩ Đắc-Lộ trở lại Việt-Nam, đi thăm Huế, Quảng-Bình, Qui-Nhơn. 62

5) Giáo-sĩ Đắc-Lộ bị trục xuất ra khỏi Trung-Việt 68

IV.— Những năm cuối cùng của Giáo-sĩ Dòng Tên ở Miền Trung. 71

V.— Trung-Việt đẫm máu. 73

1) An-rê tử đạo. 73

2) Ignaxio và Vinh-Sơn tử đạo (1645), 77

VI.— Minh-Đức Vương Thái-Phi. 80

CHƯƠNG IV

CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO Ở BẮC-VIỆT (1615-1659)

1. Giáo-sĩ Baldinotti (1626). 84

II.— Giáo-sĩ Alexandre de Rhodes (Cha Đắc-lộ). 86
1) Tại Thanh-Hóa. 86
2) Tại Hà-Nội 93
3) Trên đường lưu-lạc. 97
4) Ngày về. 100
III.— Cán-bộ truyền-giáo. 102
IV.— Giáo-Hội Bắc-Việt dưới quyền lãnh đạo của linh-mục Gasparo d'Amaral. 108
V.— Tiến-triển mạnh mẽ của Giáo-Hội Bắc-Việt. 112
VI.— Những năm cuối cùng ở Miền Bắc (1650-1659). 117
1) Giáo-Khu Hưng-Hóa và Tuyên-Quang. 117
2) Giáo-Khu Hà-Nội, Nghệ-An và Thanh-Hóa. 119
3) Cuộc vận-động của Cha Đắc-Lộ ở Roma (1649-1654). 125
A. Cha Đắc-Lộ trên đường về Âu-Châu. 125
B. Cha Đắc-lộ đề-nghị lập hàng Giáo-sĩ Việt-Nam. 127

CHƯƠNG V

GIÁO-SĨ DÒNG TÊN VÀ NỀN VĂN HÓA VIỆT-NAM

I.— Thân thế và sự nghiệp văn hóa của Cha Đắc-Lộ. 130
1) Cuốn tự-điển Việt Bồ-La. 131
2) Cuốn văn-phạm đầu-tiên. 135
3) Cuốn giáo-lý sơ-lược. 135
II.— Giáo-sĩ Girolamo Majorica. 136
III.— João Ketlam hay João Vuang. 137
IV.— Giáo-sĩ Philipphê Bỉnh. 138

THỜI ĐẠI III

GIÁO-HỘI VIỆT-NAM DƯỚI SỰ ĐIỀU-KHIỂN CỦA CÁC THỪA-SAI TRUYỀN-GIÁO NGOẠI-QUỐC BA-LÊ VÀ CÁC GIÁO-SĨ DÒNG DA-MINH TÂY-BAN-NHA (1658-1933).

CHƯƠNG VI

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở TRUNG VÀ NAM-VIỆT.

I.— Các thừa-sai Pháp trên đất Việt-Nam. 142
1) Lambert de la Motte và các thừa-sai Pháp đến Thái-Lan. 142
2) Giáo-sĩ Dòng Tên và Thừa-Sai Pháp Chevreuil 144
3) Giáo-Sĩ Dòng Tên và Thừa-Sai Pháp Hainques. 145

II.— Lambert de la Motte Giám-Mục địa-phận Miền Nam. 148
1) Hội công đồng lần thứ nhất ở Hải-Phố (1672). 148
2) Hiền-Vương và Giám-Mục La Motte. 150
3) Tình-hình giáo-hội Miền Nam. 152
A. Từ năm (1644 đến 1680) 152
B. Chủng-Viện Juthia. 155
C. Các Giám-Mục kế vị Lambert de la Motte 155
D. Cấm đạo (1698-1704) 156

III.— Lefebvre Giám-Mục địa-phận Miền Nam (1743-1760) 160
1) Hội công-đồng ở Huế 160
2) Võ-Vương cấm đạo 161
3) Nhận xét về hành-động của các thừa-sai 164

IV.— Giám-Mục Piguel 167

V.— Chủng-Viện Hòn-Đất 167

VI.— Phương pháp hoạt-động của thừa-sai Pháp ở Việt-Nam (1658-1776) 169

CHƯƠNG VII

CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO Ở BẮC-VIỆT

I.— Giám-Mục François Pallu (1658-1776) 171

II.— Deydier, tổng đại-diện Địa-phận Bắc 175

1) Deydier, và de Bourges ở Địa-phận Bắc 175

2) Các thầy giảng phục quyền Deydier 176

3) Công việc giảng dạy ở Bắc 177

4) Fuciti đến Bắc-Việt 177

5) Fuciti và Deydier 179

6) Marini và Deydier 182

7) Tình-hình giáo-hội Bắc-Việt 182

III.— La Motte đi kinh-lược địa-phận Miền Bắc (1669-1670) 184

1) Trịnh-Tạc với Pháp kiều ở Bắc-Việt 184

2) Hội Công-đồng ở Nam-Định (1670) 186

CHƯƠNG VIII

BẤT ĐỒNG Ý KIẾN GIỮA CÁC THỪA-SAI PHÁP VÀ CÁC GIÁO-SĨ ĐỒNG TÊN

I.— Vấn đề quyền hành 188

II.— Vấn đề lễ nghi tôn-giáo 196

CHƯƠNG IX

CÁC LINH-MỤC TIÊN KHỞI VIỆT-NAM

I.— Linh-mục Giuse Trang và Luca Bền. 200

II.— Linh-Mục Gioan Huệ và Benedicto Hiền. 201

III.— Hàng giáo-sĩ Macao phản đối linh-mục Việt-Nam. 203

IV.— Giáo-sĩ dòng Tên tại Việt-Nam. 206
1) Các linh-mục Dòng Tên Việt-Nam. 206
2) Giáo-sĩ Dòng Tên Messari và Buccharelli tử-đạo. 206

CHƯƠNG X

GIÁO-SĨ DÒNG THÁNH ĐA-MINH TÂY-BAN-NHA (1676-1773)

I.— Công cuộc truyền-giáo. 212
II — Các giáo-sĩ tử đạo Dòng Đa-Minh. 219
1) Gil de Federich và Luciniana. 219
2) Chân-Phúc Vinh-Sơn Liêm. 221

GIAI ĐOẠN II.— Dưới triều Tây-Sơn (1777-1800)

CHƯƠNG XI

NHÀ TÂY-SƠN

CHƯƠNG XII

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở NAM-VIỆT

I.— Bá-Đa-Lộc và Nguyễn-Ánh (1776-1784). 227
1) Bá-Đa-Lộc dời nhà chung Hà-Tiên đến Biên-Hòa. 227
2) Tây-Sơn chiếm Saigon, (1782) Bá-Đa-Lộc trốn về Hà-Tiên. 229
3) Tây-Sơn đánh bại quân Thái-Lan cứu Nguyễn-Ánh — Nguyễn-Ánh nhờ Bá-Đa-Lộc cầu cứu chính-phủ Pháp 230
II.— Bá-Đa-Lộc vận động giúp Nguyễn-Ánh. 232
III.— Hoạt-động của Bá-Đa-Lộc sau lúc về lại Việt-Nam. 241
1) Chủng-Viện Lái-Thiêu. 241
2) Quan-niệm của Nguyễn-Ánh đối với Công-Giáo. 241

CHƯƠNG XIII

CÔNG-CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở TRUNG-VIỆT (1763-1800)

I.— Tình-hình tôn-giáo. 246

II.— Tây-Sơn cấm đạo ở Trung-Việt (1785-1800). 247

CHƯƠNG XIV

CÔNG CUỘC TRUYỀN-GIÁO Ở BẮC-VIỆT

I.— Tình hình tôn-giáo. 249

1) Dưới đời các Giám-Mục Reydellet-Davoust. 249

2) Thái-Sư Bùi-Đắc-Tuyên và Khâm-Sai Ngô-văn-Sở. 250

II.— Tây-Sơn cấm đạo ở Bắc-Việt (1789-1800). 252

1) Lý-do cấm đạo. 252

2) Các Giám-Mục La Mothe và Longer. 253

3) Thừa-sai de la Bissachère. 254

GIAI-ĐOẠN III.— Dưới triều Nguyễn (1800 1938)

PHẦN THỨ NHỨT

BA MƯƠI NĂM BÌNH AN (1800-1830)

CHƯƠNG XV

NHỮNG NĂM BÌNH AN DƯỚI TRIỀU GIA-LONG (1800-1820)

I.— Đánh đuổi Tây-Sơn ra Bắc. 257

II.— Tây-Sơn thất trận. 259

1) Các Tướng lãnh Tây-Sơn bị bắt. 259

2) Gia-Long xử đãi tàn nhẫn với tù-binh. 260

III.— Những năm hòa-bình. 262

IV.— Gia-Long với Giáo-Hội Công-Giáo. 264

1) Gia-Long với hàng Giáo-Sĩ. 264

2) Sắc-dụ nhục mạ đạo Công-Giáo. 266

V.— Đời sống Công-Giáo dưới triều Gia-Long (1800-1820) 269
1) Hội Công-Đồng 1803 266
2) Lòng sốt sắng của bốn đạo. 269
3) Hàng Giáo-sĩ. 270

CHƯƠNG XVI

MƯỜI NĂM BÌNH-AN DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG (1820-1830)

I.— Minh-Mạng với người ngoại-quốc. 273
II.— Minh-Mạng với Lê-văn-Duyệt. 274
III.— Đời sống Công-Giáo dưới đời Minh-Mạng trước năm 1830. 276
1) Tình hình Công-Giáo ở Việt-Nam. 276
2) Điểm không lành. 277
3) Chỉ-dụ cấm đạo 1825 — Lê-văn-Duyệt can thiệp. 278
IV.— Nền Tư-Pháp dưới đời Minh-Mạng. 283
1) Pháp-đình. 283
A. Phủ-Thừa. 284
B. Bộ-Hình. 285
C. Tòa Tam-Pháp. 286
2) Lao xá. 288
A. Trại Võ-Lâm. 288
B. Cung-Quán. 288
C. Phủ-Thừa. 289
D. Trấn Phủ. 289
E. Khám Đường. 292
3) Pháp Trường. 295
A. Cống Chém. 295

B. Chợ An-Hòa. 296
C. Bãi Dâu. 296
D. Họ Thợ-Đúc. 296

PHẦN THỨ HAI

NHỮNG NĂM NỘI-CHIẾN

CHƯƠNG XVII

NỘI CHIẾN DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG

I — Nội chiến ở Bắc-Việt. 297
A. Lê-Duy-Lương. 297
B. Nông-văn-Vân. 298
II. — Nội chiến ở Nam-Việt. Lê-văn-Khôi và Thừa-Sai Marchand. 299

PHẦN THỨ BA

NHỮNG NĂM CẤM ĐẠO

CHƯƠNG XVIII

CẤM ĐẠO DƯỚI TRIỀU MINH-MẠNG (1830-1840)

I.— Ở Trung và Nam-Việt. 318
1) Lý do cấm đạo. 318
2) Tình-hình căng thẳng (1830-1833). 321
A. Kiến-nghị của Triều-đình. 321
B. Vụ khủng bố làng Công-Giáo Dương-Sơn (1831-1832). 323
3) Sắc-Dụ cấm đạo toàn quốc 1833. 327
A. Phản ứng của Thừa-Sai. 328
B. François Isidore Gagelin tử-đạo. 328
C. Tống-Viết-Bường tử-đạo. 329

D. Anrê Trần-văn-Trông tử-đạo. 331
E. Những anh-hùng không tên tuổi. 332
F. Giám-Mục Taberd. 333
G. Giám-Mục Cuénot Thể. 335
4) Sắc Dụ cấm đạo 1836. 336
A. Thừa Sai François Jaccard Phan. 337
B. Toma Trần-văn-Thiện. 337
5) Sắc-Dụ cấm đạo 1838. 343
A. An-Tông Nguyễn-Hữu-Năm và Phêrô Nguyễn-Khắc-Tự tử đạo. 344
B. Thừa sai de la Motte và y-sĩ Phan-Đắc-Hòa tử-đạo 344
II.— Cấm đạo ở Bắc-Việt. 345
1) Sắc-Dụ cấm đạo 1833. Linh-Mục Phêrô Lê-Tùy. 345
2) Sắc-Dụ cấm đạo 1836. 345
A. Thừa-Sai Cornay và Thầy giảng Xavier Cẩn. 346
B. Giám-Mục Dominicus Henares Xuân. 347
C. Linh-Mục Nguyễn-văn-Hạnh. 349
D. Linh-Mục Giacôbê Mai-Năm. 349
E. Giám-Mục Pierre Borie Cao. 352
3) Sắc-Dụ cấm đạo 1838. 353
4) Tình hình giáo-hội Bắc-Việt trong những năm cấm đạo. 356
III.— Phái-đoàn Phan-Thanh-Giản sang Pháp. 359
IV.— Minh-Mạng từ trần (1841). 364
V.— Án của lịch-sử. 365

CHƯƠNG XIX

CẤM ĐẠO DƯỚI TRIỀU THIỆU-TRỊ (1841-1847)

I.— Đời sống công-giáo ở Trung và Nam-Việt. 372

1) Tình-hình chính-trị. 372

2) Hội-Đồng ở Gò-Thị (1841). 372

3) Thầy Sáu Do và đồng-bào Thượng ở Kontum (1842) 377

4) Thừa-sai Pháp và Giám-Mục Lefebvre được phóng thích. 384

5) Matêo Lê-văn-Gẫm tử-đạo. 386

6) Phân chia địa-phận (1844) 387

7) Những năm cuối cùng của Thiệu-Trị (1847). 388

II.— Đời sống Công-Giáo ở Bắc-Việt (1841-1847). 390

1) Tự-do hành đạo. 390

2) Hoạt-động của Giám-Mục Retord. 393

A. Trồng đậu ở Hoàng-Nguyên. 393

B. Thừa Sai Titaud. 393

C. Kinh Lạy Cha. 394

D. Lạc-Thổ. 396

III.— Phân chia địa-phận. 396

CHƯƠNG XX

CẤM ĐẠO DƯỚI TRIỀU TỰ-ĐỨC.

I.— Những năm đầu tiên (1848-1858) 396

1) Đức-độ của Tự-Đức. 396

2) Sắc-Dụ cấm đạo 1848 399

A. Tình hình Công-giáo địa-phận Saigon (1850) 399

B. Tình-hình Công-giáo địa-phận Huế. 400

C. Tình-hình Công-giáo địa-phận Hà-Nội. 401

D. Bệnh dịch tả 1850. 403

3) Sắc-Dụ cấm đạo 1851. 404
4) Philipphê Phan văn-Minh tử-đạo 1853. 407
5) Cấm đạo ở Bình Định và Huế (1853-1854). 409
6) Giáo-hội Bắc-Việt trong thời kỳ cấm đạo (1851-1855) 410
A. Thừa-sai Augustin Schœffler và Bonnard tử đạo. 410
B. Khâm-sai Nguyễn-đăng-Giai. 411
C. Hoạt-động từ-thiện và văn-hóa của Giáo-Hội. 413
a) Nhà thương phung Vĩnh-Trị. 413
b) Hàn-Lâm-Viện. 413
c) Nhà in Vĩnh-trị. 414
D. Hàng Giáo-sĩ Bắc-Việt (1846-1855) 414
7) Tự-Đức phân vân. 414
8) Sắc-Dụ cấm đạo 1855 418
A. Hồ-Đình-Hy tử đạo. 420
B. Lê-bảo-Tịnh 423
9) Sắc Dụ cấm đạo 1857 424
A. Tình-hình tôn-giáo địa-phận Huế. 426
a) Ông Tú Lê. 426
b) Phanxicô Phan văn-Trung. 427
c) Ngược đãi dân Công-Giáo. 428
B. Tình-hình tôn-giáo địa-phận Trung Bắc-Việt. 429
a) Giám-Mục Diaz và Giám-Mục Garcia tử đạo 429
b) Nguyễn-Đình-Hưng. 432
C. Địa-phận Hà-Nội 433
a) Trận lụt 1857 433
b) Thái-độ của Giám-Mục Retord. 434

II.— Chiến-tranh Việt-Pháp (1858-1862) 435

1) Lý-do cuộc chiến-tranh giữa Việt và liên-minh Pháp-Tây 435
2) Giám-Mục Pellerin sang Pháp. 438
3) Cửa-Hàn thất thủ. 440
4) Saigon thất-thủ (1859). 442
5) Hòa-Ước 1862. 445
6) Nội chiến ở Bắc dưới đời Tự-Đức. 549

III — Những ngày đen tối của Giáo-Hội Việt-Nam 448

1) Tình-hình chung 448
2) Các Sắc-Dụ cấm đạo (1859-1860). 449

A. Sắc-Dụ cấm đạo 1859. 449
B. Sắc-Dụ cấm đạo 1860. 459
C. Phân Sáp (1861). 455

3) Tình-hình địa-phận Huế (1858-1862). 455

A. Giuse Lê Đăng-Thị. 455
B. Bắt giam các chức dịch. 456
C. Linh-Mục Gioan Đoạn Trinh-Hoan và Nguyễn văn-Phụng. 458

4) Tình hình địa-phận Qui-Nhơn (1858-1860) 460

A. Tình-hình chung. 460
B. Linh-Mục Đặng Đức-Tuấn. 464
C. Giám-Mục Cuénot (1861). 467

5) Địa-phận Sài-gòn (1859-1860) 469

A. Tình hình chung địa-phận. 469
B. Lê văn-Lộc tử đạo. 469

C. Đoàn Công-Quý và Lê văn-Phụng tử-đạo. 470
D. Sát hại Công-Giáo Vĩnh-Long (1859). 472
E. Sát hại Công-Giáo Mỹ-Tho. 474
F. Sát hại Công-Giáo Chợ-Quán. 475
G. Sát hại Công-Giáo Biên-Hòa. 475
H. Sát hại Công-Giáo Bà-Rịa. 476

6) Địa-phận Hà-Nội. 478
A. Giám-Mục Retord. 478
B. Làng Bút-Đông. 180
C. Phaolô Bột, Thừa-Sai Néron Bắc và Vénard Ven Phaolô Mợi. 480

7) Các địa-phận Dòng Thánh Đa-Minh (1858-1862). 483
A. Giám-Mục Jeronimo Hermosilla Liêm. 485
B. Giám-Mục Valentin Berriochoa Vinh. 490
C. Linh-Mục Phêrô Almato Bình. 491
D. Thầy Giảng Giuse Nguyễn duy-Khang. 492

8) Tổng kết tình hình Giáo-Hội Việt-Nam từ (1858-1862). 493

IV.— Tình-hình chính-trị và tôn-giáo từ Hiệp-Ước 1862 494
đến Phong-trào Văn-Thân 1868. 494
1. Tự-Đức hạ chỉ ân xá (1862). 494
2. Tình-hình Tôn-giáo ở Bắc-Việt. 397
3. Tình-hình Tôn-giáo ở Trung-Việt. 497
A. Địa-phận Huế. 499
B. Địa-Phận Qui-Nhơn. 499

4) Tình Hình chính-trị và tôn-giáo ở Việt-Nam 500

A. De la Grandière chiếm 3 Tỉnh miền Tây Nam-Việt 500

B. Sứ bộ Phan-Thanh-Giản qua Pháp lần thứ hai (1862-1868) 501

C. Tình-hình tôn-giáo miền Nam. (1862-1860). 502

a) Các Bà Phước Thánh Phaolô. 1868 503

b) Chủng-viện Saigon. 504

c) Dòng Carmel. 504

d) Các Sư-huynh trường Thiện-Giáo (1866). 505

e) Sát hại Công-Giáo Thủ-Dầu-Một (1866). 506

CHƯƠNG XXI

CẤM ĐẠO DƯỚI ĐỜI VĂN-THÂN (1864-1888)

I.— Hoạt-động của Văn-Thân (1764-1885) 506

1) Cuộc âm-mưu của Văn-Thân ở Kinh-Thành Huế. 507

2) Trạng-thái của Tự-Đức đối với Công-Giáo 510

3) Văn-Thân sát hại Công-Giáo Nam-Định (1868) 514

4) Pháp ở Bắc-Việt. 515

A. Jean Dupius và Francis Garnier. 520

B. Philastre. 520

5) Văn-Thân sát hại Công-Giáo (1874) 520

A. Địa-phận Tây Bắc-Việt . 520

B. Địa-phận Nam Bắc-Việt. 521

C. Phát-Diệm. 522

6) Hòa-Ước 1874a. 523

7) Pháp lập nền Bảo-Hộ ở Bắc và Trung-Việt (1883-1885) 524

II.— Văn-Thân sát hại giáo-dân.

1) Ở Bắc-Việt 526

A. Địa-phận Tây Bắc-Việt 526
B. Địa-phận Nam Bắc-Việt 527
a) Làng Hướng-Phương và Cồn Nâm 527
b) Làng Bảo-Nham 527
c) Làng Trung-Nghĩa và Xuân-Kiều 528
2) Ở Trung-Việt 529
A. Quảng-Ngãi 529
B. Trà Kiệu 530
C. An-Ninh 537

CHƯƠNG XXII

TỔNG KẾT TÌNH-HÌNH GIÁO-HỘI SAU NHỮNG NĂM CẤM ĐẠO

PHẦN THỨ TƯ

NHỮNG NĂM KIẾN-THIẾT (1888-1933)

CHƯƠNG XXIII

CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO CỦA CÁC CHA DÒNG ĐA-MINH TẠI BẮC-VIỆT CUỐI THẾ-KỶ XIX

CHƯƠNG XXIV

CÔNG CUỘC TRUYỀN GIÁO CỦA CÁC THỪA-SAI NGOẠI QUỐC BA-LÊ VÀO ĐẦU THẾ-KỶ XX

I.— Công cuộc truyền giáo tại Bắc-Việt 550
II.— Công cuộc truyền giáo tại Trung và Nam-Việt 554

CHƯƠNG XXV

CÔNG CUỘC KIẾN-THIẾT CÁC CƠ-SỞ THỜ PHƯỢNG, HÀNH CHÍNH, GIÁO-DỤC VÀ XÃ-HỘI

I.— Công cuộc kiến-thiết các thánh đường 559

1) Nhà thờ chính-tòa Phát-Diệm 560

2) Nhà thờ Phú-Nhai 563

3) Nhà thờ Đức Bà Saigon 564

II.— Công cuộc kiến-thiết các cơ sở giáo-dục 565

1) Giáo Hội khuyến trương các cơ sở giáo-dục 567

2) Khó khăn trong công tác giáo-dục 570

III.— Công cuộc kiến-thiết các cơ sở xã-hội 574

IV.— Thiết lập Tòa Khâm Sứ Vatican tại Huế 576

Đồ-mục-biểu 595

Bảng chỉ-dẫn 596

Đồ-Mục-Biểu

1.— Khắc chữ « Tả Đạo » vào má trang 8
2.— Hình bìa quyển « Essai sur les Origines du Christianisme au Tonkin. 21
3.— Hình bìa quyển « Les Débu's du Christianisme en Annam. 29
4.— Hình giáo-sĩ Ordonez de Cevallos. 36
5.— Hình bìa tập ký sự của Christoforo Borri. 52
6.— Hình bìa quyển « Divers Vogages et Missions ». 63
7.— Giáo-sĩ Alexandre de Rhodes.
8.— Hình bìa quyển « La glorieuse mort d'André ». 74
9.— Hình bìa quyển Tunchinensis Historiae. 87
10.— Bức thư anh em Công giáo Bắc Việt gởi cha Vitelleschi. 102
11.— Quyển Catechismus.
12.— Họa đồ Việt Nam vào thế kỷ XVII 121
13.— Một trang trong quyển Catechismus. 133
14.— Một trang lịch sử của Philipphê Bỉnh S.J. 139
15.— Bức thư anh em Công giáo miền Nam gởi Đức Giáo Hoàng Clément X (1676). 153
16.— Hình bìa quyển « Lettres édifiantes et curieuses ». 156
17.— Hình bìa quyển « Second Voyage du Père Tachard. 191
18.— Một trang trong quyển « Lettres curieuses » 197
19.— Bản mục lục quyển Historia de las Misiones Dominicanas en Tungkin 213
20.— Hoàng tử Cảnh. 233
21.— Bức thư của Nguyễn Ánh gởi Louis XVI. 237
22.— Quyển Ký Sự của Thừa sai De la Bissachère. 255
23.— Quyển « Souvenirs de Huế ». 271
24.— Thừa Sai Marchand Du... chịu khổ hình. 313
25.— Quan quân dẫn các vị cử đạo đến pháp trường. 339
26.— Phan Thanh-Giản. 361
27.— Gác chuông ở Gò Thị. 373
28.— Hình bìa quyển « Mọi » Ba-Hnars. 381
29.— Hình bìa quyển « La Cochinchine Religieuse ». 461
30.— Hình bìa quyển « Monseigneur Galibert. 533

Bảng Chỉ Dẫn

A

Abreu (d'Abreu) 210.
Achard de la Baume 199.
Acmène (tàu) 385.
Acosta (Barthélémy Acosta) 146, 166, 190.
Acosta (Paul d'Acosta) 147, 190.
Adran (évêque d'Adran) xem Bá-Đa-Lộc.
Adran (trường d'Adran) 505.
Aduarte (Diego Aduarte) 43, 44, 215.
Agata 137.
Agnes 137, 177.
Aguese 528.
Aguirrezabal (Eugenio Aguirrezabal) 544.
Ái (Maria Ái) 431.
Ajuti (Constantinô Ajuti) 576.
Alberto (Pietro Alberto) 59, 113, 114.
Albier 123.
Alcazar (Hilario Alcazar Hi) 484, 498.
Alexander 156, 199.
Alexandre VI 25.
Alexandre VII 144.
Alexandre de Rhodes : xem Đắc-Lộ.
Alexandrie 401.
Allys Lý 566, 568.
Almato (Phero Almato Bình) 437, 487, 488, 491.
Alonso de Santa Catalina 215.
Alvarez 210.
Amaral (Gasparo d' Amaral) 59, 100, 106, 132.
An (Gioan An) 484.
Andalousie 33.
André 60.
Anê 159.
Anna 138.
An Ninh 537.
Anrê 61, 73.
Antôn 99.
Antonio 137.
Apollinaire 576.
Arellano (Nicasio Arellano) 542
Aries (d' Aries) 444.
Arjona (Juan Arjona) 215.
Arnedo (Jean de Arnedo) 159.
Artaud 168.
Audemar 270.

Augustins (Các cha dòng Augustins) 43, 61.
Azevedo (hay Acevedo) 44, 212.

B

Bá-Đa-Lộc (Giám-mục Pigneau de Béhaine) 167, 168, 227-245.
Bahoar 557.
Bài (Nguyễn hữu-Bài) 576.
Baldinotti 59, 82, 84.
Bảo (Hoàng Bảo) 320, 390, 404, 434.
Barbara 137.
Barbosa (Antonio Barbosa) 113, 117, 132.
Baro (Domingo Baro) 544.
Barrat 530.
Barreto 48, 58.
Barquero (Isaac Barquero) 542, 563.
Bastida (Pedro de la Bastida) 215.
Batavia 124.
Beaudet (Ignace Beaudet) 71, 147, 200.
Belen (Jeronimo Belen) 215.
Bélot (Edmond Bélot) 184, 207, 218.
Bên (Luca Bên) 147.
Bênêdicto XIV 318.
Bennetat 160.
Benoit 160.
Berlain (Antonio Berlain) 218.
Bernard 510.
Berneux 292, 358, 378, 389.
Berriochoa (Valentin Berriochoa Vinh) 490.
Bertaud 559.
Biều (Phan Biều) 342.
Bilon 559.
Bình (Philippê Rosario Bình) 130, 139.
Blanchard 554.
Bổ Chính 65.
Bodhidharma 31.
Bồ-đào-Nha 23.
Bôi (Lê văn-Bôi) 386.
Boisserand 241.
Bolinao 61.
Bollée 566.
Bonet 525.
Bổng Trung 35.
Bonnard (Louis Bonnard Hương) 410, 436.
Bissachère (De la Bissachère) 251, 254.
Bonnard 499.
Borel 322.
Borgès (Manoel Borgès) 50.
Borgès (Onofrio Borgès) 123.
Borelle 407.
Borri (Christoforo Borri) 49, 50, 52.
Borrie (Pierre Dumoulin Borrie Cao) 352.
Bouchard (Antonie Bouchard) 152, 187.
Bouchard (Gabriel Bouchard) 179, 184.
Bougainville 363
Bourard 564.
Bourgeaux 552.
Bourges (De Bourges) 142, 175, 190, 207.

Brindeau (Pierre Brindeau) 147, 171, 201.
Bringole 328.
Brionval 525.
Bruyère 530, 535, 553.
Buccharelli 206, 209, 260, 312.
Buzomi 26, 44, 46, 47, 50, 58.
Bường (Tổng viết-Bường) 292.

C

Cabral (Giovanni Cabral) 115, 118,
Cafier (Andrea Cafier) 115.
Caldeira (Baldassare Caldeira) 71, 113.
Calixte III 145.
Camelbeke 530.
Cẩn (Xavier Cẩn) 346.
Candahl 336, 341, 400.
Candone (Joseph Candone) 152, 190, 196.
Cảnh (Hoàng tử Cảnh) 230, 300.
Cảnh (L.M. Cảnh) 384.
Cảnh (Giuse Hoàng lương-Cảnh) 352.
Carbajo (Gregorio Carbajo) 542.
Cardim (François Cardim) 58, 108.
Cardoso (Manoel Cardoso) 113.
Cardoso (Jean Cardoso) 297.
Carlo - di - Rocca 71
Carmel Lisieux 504.
Carneiro (Giám Mục Macao) 31.
Casamijana (Floro Casamijana) 545.
Castaneda (Henri Castaneda) 437.
Castaneda (Jacinto Castaneda) 219, 221, 222.
Catinat 437.
Catherine 93.
Cavalho (Diego Cavalho) 46.
Cébénet 162.
Cécile 385.
Cézon 498.
Chabert 553.
Chaigneau (Eugène Chaigneau) 363.
Chaigneau (Jean Baptiste Chaigneau) 240, 271, 363.
Chaigneau (Michel Đức Chaigneau) 271.
Chaize (De la Chaize) 175.
Chamaison 336, 384.
Chantabun 241.
Charbonnier 423, 479, 500.
Charner 444.
Charrier 293, 378, 384.
Chartres 565.
Charmont (De Charmont) 193.
Chau - Ponha - Tan 42.
Chevreuil (Louis Chevreuil) 72, 143, 171.
Chị em Mến Thánh Giá 187.
Chiêu (Phanxicô Đỗ văn - Chiêu) 347.
Choulex 458.
Choisy 193.
Chúa Cứu Thế (Dòng Chúa Cứu Thế).
Chúa Ngụy 294. Chung (Phanxicô Chung) 96.
Cimbres 27.
Clara 66, 67.

Clément IX 173, 216.
Clément XI 199, 319.
Cléopâtre 363.
Colbert 174,
Colomer Lễ 514, 518, 543, 544, 546.
Colombert 564, 565, 570.
Combes 379, 383.
Comparat 564, 565.
Công Chúa Mai Hoa 39.
Công Thượng Vương 58, 61.
Constantin 239, 305.
Constitution 385.
Conway 235.
Cornay (Jean Charles Cornay) 342, 346.
Corneil'e 552.
Correo Sino Annamita 545.
Cotolendi 129, 171.
Courbet 532.
Courcy 526.
Courtaulin 152, 190.
Cratz 210.
Croc 497, 529.
Cụ Sáu 448, 522, 560 - 563.
Cự (Tạ quang-Cự) 298.
Cửa Hàn 43.
Cuénot Thể 328, 335, 467.
Cung (Mạc kính-Cung) 96.
Cunha (Da Cunha) 210.
Cybèle 435.

D

Dangelzer 555.
Darcet 246.
Dật (Nguyễn phúc-Dật) 92.
Davoust 247, 251.
Dayot 242.
Dégont 380.
Delamotte 292, 328, 394
Delgado (Ignatio Delgado Hy) 437.
Dépierre 567.
Desfarges 162.
Desvaux 497.
Deydier 142, 175, 187, 189, 201, 216.
Diaz (Antonio Diaz) 46.
Diaz (thầy trợ sĩ) 58.
Dictionarium Annamiticum 131.
Diệu (L.M. Diệu) 328.
Diệu (Trần quang-Diệu) 258.
Dinh (Pherô Dinh) 385.
Dioclétien 401.
Dominico (thủ lĩnh Công giáo Bào) 118.
Dorotê 137.
Dourisboure 380.
Doussain (Jean André Doussain) 269.
Doussoux 553.
Dreyer 577.
Du (Đinh Viết-Du) 353.
Duchêne (Joseph Duchêne) 156
Duclos 336, 358, 377, 384.
Dục-Đức 290.
Duyệt (Lê văn-Duyệt) 289.
Duệ (Vũ văn-Duệ) 349
Dumortier 567.
Dupuis (Jean Dupuis) 515.

Dupleix 164.

Đ

Đạt (Gioan Đạt) 247, 252.
Đắc-Lộ (Alexandre de Rhodes). 1) Công cuộc Truyền giáo tại Trung-Việt, Thuận-Hóa 57, Quảng-Ngãi 59, về Macao 60, trở lại Việt-Nam 62, bị trục xuất ra khỏi Trung-Việt 68. 2) Công cuộc truyền giáo ở Bắc-Việt 86-102. 3) Cuộc vận động ở Roma 125. 4) Thân thế và sự nghiệp của cha Đắc Lộ 130.
Đa-Minh (dòng Đa-Minh). 1) Công cuộc truyền giáo vào thời kỳ phôi thai 212-223. 2) Các địa phận dòng Đa-Minh trong thời kỳ cấm đạo 429-433, 483-493. 3) Công cuộc truyền giáo của dòng Đa-Minh cuối thế kỷ XIX 541-549.
Đán 300.
Đán (Hoàng tử Đán) 365.
Đê (Innê Đê) xem Lê thị-Thành.
Đệ (Nguyễn văn-Đệ) 353.
Đích (Antông Nguyễn hữu-Đích) 349.
Điểm (Nguyễn thế-Điểm) 352.
Đồng Hới 65.
Đức (Lê văn-Đức) 298.
Đường (Phêrô Nguyễn văn-Đường) 353.

E

Egidio 114.
Epinazo (Louis Epinazo) 221.
Espérance 363.
Estevez (Manuel Estevez Nam) 483, 484.
Ex Quo Singulari 318.

F

Faulet 228.
Faure (Alexis Faure) 235
Faustin 137.
Federich (Gil de Federich Tế) 219, 437.
Fernandez O.P. 48, 358, 437, 468.
Fernandez (Gaspar Fernandez Nghĩa) 483.
Ferreira 183, 189, 190, 204.
Figuera (Francesco Figuera) 115.
Fonseca (di Fonseca) 89.
Fonseca (Louis de Fonseca) 42.
Fontaine 379, 385.
Fontes (Antonio de Fontes) 57, 115.
Fontes (Fernandez de Fontes) 58.
Forçant 240.
Forget 123.
Foronda (Isidro Foronda) 541, 542.
Fourneuve 552.
Fournier 525.
Freycinet 571.
Fuciti (Dominique Fuciti) 71, 72, 143, 178, 180, 190, 202, 205.

G

Gagelin (François Isidore Gagelin Kính) 289, 292, 296, 328, 437, 569.

Galibert 533.
Gallinato (Suarez Gallinato) 43.
Galy 292, 358, 378, 384.
Gẩm (Lê văn-Gẩm) 567, 386.
Gama (Louis de Gama) 198, 182.
Garcia (Bonifacio Garcia) 542.
Garcia (Fustaquio Garcia) 545.
Garin 529.
Garnier (Francis Garnier) 515, 518.
Gaspar de Santa Cruz 44, 212.
Gaspar Luis Mathias Machido 57, 58.
Gauthier 358, 396, 434, 498.
Gendreau 550.
Gerardo Alonso 545.
Gia-Long (Nguyễn Ánh). 1) Bá-Đa-Lộc và Nguyễn-Ánh 227-250. 2) Quan niệm của Nguyễn-Ánh đối với đạo Công giáo 241. 3) Gia-Long với Giáo Hội Công Giáo 264-268.
Giai (Mạc tấn-Giai) 307.
Giai (Nguyễn đăng-Giai) 411.
Giảng (Trương minh-Giảng) 298.
Gil (François Gil) 212.
Gili (Andres Gili) 545.
Gioakim 138.
Gioanna 48.
Giraldos (Paulino Giraldos) 544.
Gispert (Marcos Gispert) 223, 544.
Goa 113, 126.
Grandière (De la Grandière) 500
Granger 553.
Grégoire XIII 144.
Grégoire XVI 357, 387.
Grillet 240.
Guisan 184, 207.
Guérard 270.
Guéran 529.
Guiro (Tomas Guiro) 542.
Gurru Chategui (Tomas de Gurru Chategui 218.
Guyart 148.

H

Hà (Nguyễn văn-Hà) 355.
Hải-Phòng 577.
Hải-Phố 26, 66.
Hainques (Antoine Hainques) 145, 155, 171, 200.
Hàm-Nghi 525, 539.
Hạnh (Nguyễn văn-Hạnh) 349.
Hạnh (Phaolô Hạnh, giáo dân tử đạo) 475.
Harmand 525.
Hatnach 559.
Havard 348.
Henares (Dominicus Henarès Xuân) 347, 437.
Hergott 576.
Hermosilla (Jeronimo Hermosilla Liêm) 437, 485, 491.
Herrengt 460.
Hery 538.
Hiệp (Lâm duy-Hiệp) 445, 549.
Hiệp (Mạc mậu-Hiệp) 23.
Hiệp-Hòa 525.

Hiền (Benedicto Hiền) 176, 179, 200, 202.
Hiền-Vương 156.
Hiển (Phạm thế-Hiển) 444.
Hiếu (Phêrô Nguyễn văn-Hiếu, thầy giảng tử đạo) 354.
Hiếu (Thầy giảng tử đạo) 431.
Hiếu (Giuse Hiếu, L. M. tử đạo) 354.
Hilaire de Jésus 360.
Hòa (Gioan Hòa) 473.
Hòa (Phan xuân-Hòa) 311.
Hòa (Simon Phan đắc-Hòa) 292, 295, 344, 567.
Hoàng (Nguyễn Hoàng) 498, 501.
Hồi giáo 24.
Hồng Nhậm 396.
Hồng Thủy 94.
Hốt-tắt-Liệt 24.
Hợp (Nguyễn văn-Hợp 522.
Hue 553.
Huy (Augustin Phạm viết-Huy) 354.
Huệ (Gioan Huệ) 176, 179, 200, 201.
Hương (xem Louis Bonnard Hương)
Hưởng (Laurent Hưởng) 431, 550.
Hưng (Nguyễn đình-Hưng) 429, 432, 484.
Hy (Hồ đình-Hy) 420.

I

Ích-Khiêm 532.
Inhaxô 35, 52, 62, 66, 72.
Inhatio 137.
Inigo 35.
Inigo de Santa Maria 215.
Ini Khu 35.
Innocent 549.
Innocent X 128.
Ire (Bedre Ire) 221.
Isidore 565.

J

Jaccard (François Jaccard Phan) 289, 293, 324, 337, 341, 436.
Jarot 270.
Jean de la Croix 297, 296.
Jeantet 396, 413, 479, 498.
Jérôme 137.
Jimenez (Alonso Jimenez) 215.
Jimero (Romualdo Jimero) 486.
Juan de Santa Cruz 215.
Julian Merino 545.
Junet 185, 187.
Juthia 72, 142, 171.

K

Kerbaol 552.
Kergariou 435, 436.
Ketlam (Joăm Ketlam) 130, 137.
Kha-luân-bố 24.
Khang (Phêrô Nguyễn duy-Khang) 487.
Khang (Phêrô Khang thầy giảng của thừa sai Vénard Ven).
Khanh (L.M. Phêrô Khanh tử đạo) 431.
Khanh (Trịnh quang-Khanh) 432.
Khâm định Việt Sử 35.
Khê (Hoàng tử Khê) 80.
Khiêm (Chúa xứ « Mọi ») 388.
Khoa (Võ văn-Khoa) 352.
Kiểm (Trịnh Kiểm) 42.
Kiến-Phúc 525.
Koffer 163.
Kontum 577.

Kỳ (Nguyễn hoàng-Kỳ) 57.
Ký (Pétrus Trương vĩnh-Ký 501.

L

Labartette 246, 252.
La Capricieuse 420, 436.
Lafont 566.
La Gloire 388.
Lambert de la Motte 72, 129, 142, 201, 215, 549.
1) Giám Mục địa phận miền Nam, Hội Công đồng ở Hải Phố 148 ; Hiền Vương và La Motte 150. 2) La Motte đi kinh lược địa phận miền Bắc (1669-1670) 184.
Laneau (Louis Laneau) 171.
Laneau (Louis de Laneau) 216.
Langlois 156.
La Loubère 162.
La Mothe 247.
Lapierre 388.
La Victorieuse 388.
Lavoué 240.
Laurent 206.
Laval (de Laval) 128.
Lavang (Đức Mẹ Lavang) 555.
Lazarote 440.
Le Blanc 241.
Le Breton 247.
Leciniana (Mateo Alonso Leciniana Đậu) 212, 219.
Leclerc 228.
Lefebvre (Giám Mục miền Nam) 160, 164, 167.
Lefebvre (Giám Mục phó của Cuénot) 289, 336, 385, 410, 469, 502, 558.
Leheur de Ville sur Arc 436.
Leiria (Giovanni de Leiria) 52.
Le Lubez 565.
Le Labousse 240.
Le Myre de Vilers 566.
Leo X 144.
Leo XIII 317, 329.
Lepavec 252.
Levasseur 228.
Lévêque (Favin Lévêque) 390.
Lévêque (Thuyền trưởng) 304, 385.
Leviski (Ignace Leviski) 114.
Lezoli (Rainumdo Lezoli) 217, 219.
Lin 206.
Linh (Martha Linh) 472.
Lĩnh (Đinh bộ-Lĩnh) 27.
Liot 230.
Lisbonne 24, 138.
Lộc (Phaolô Lê văn-Lộc) 469, 567.
Loan (Vũ bá-Loan) 353.
Lợi mã Dậu, xem Ricci.
Longer (Jacques Longer, 246, 251, 254.
Lopez 44, 212.
Lopez (Francisco Lopez) 218.
Louis Philippe 360.
Louis XIV 165, 184, 193, 367.
Louis XVI 232.
Louis XVIII 363, 435.
Louis Philippe 360.
Louvet 389, 461.
Lubelli 114.
Lục (Trần văn-Lục) xem Cụ Sáu.
Luther 370.
Luxia 137.
Lựu (L.M. Phêrô Nguyễn văn-Lựu tử đạo) 474.
Lựu (L.M. Phêrô Lựu) 409, 567.
Lựu (Giuse Nguyễn văn-Lựu, thầy

giảng tử đạo) 409, 567.
Lựu (Guise Lựu) trùm họ Mặc Bắc 407, 408, 409.
Lựu (Madalêna Huỳnh thị-Lựu) 467.
Lương (Thomas Lương 483.

M

Macao 25.
Madrid 174,
Magellan 24.
Mahot 148, 162.
Mahomet 24.
Mai (Lucas Mai) 209.
Mai Hoa, xem Công Chúa Mai Hoa.
Maillard 531.
Majorica 57, 137.
Majorica (Girolamo Majorica) 112, 130, 136.
Malacca 35, 126.
Manila 32.
Manuel 229.
Marchand (Joseph Marchand Du) 313, 299, 301, 303, 313, 336, 437.
Manuel 229.
Marc 210.
Marco Polo 24.
Marcou 550.
Mariano del Campo 545.
Marini (Giovanni Marini) 115.
Marini (Filippo Marini) 115, 118, 205.
Marquet (Pierre Marquet) 71.
Marquez 49, 72, 86, 100, 142, 165.
Marquez (Pedro Marquez) 50, 93, 101.
Marie Louise de Gonzagne 505.
Marté 429.
Martin 530, 554.
Marty 552.
Masip (José Masip) 542.
Massard 553.
Massardier 552.
Mathevon 479, 497.
Mattos (Benedicto de Mattos) 59.
Mattos (Gabriel de Mattos) 57.
Mật (Martin Mật) 186.
Mật (Vũ công-Mật) 117.
Maupérin 233.
Méchet 559.
Mergui 162.
Mêo 431.
Merino (Juan Merino) 545.
Messari 206, 209, 321.
Mexicô 174.
Miche 290, 292, 336. 358, 377.
Michel de Angelis 179.
Michel Marchi 57.
Michel de Salamanque 163.
Miêu Tông 372.
Milice du Christ 145.
Minh (Chu phúc-Minh) 441.
Minh (Phan văn-Minh) 407, 567.
Minh Mạng. 1) Cấm đạo dưới triều Minh Mạng 299-364. 2) Án của lịch sử 364.
Minh đức Vương thái Phi 40, 85.
Minh Vương 156.
Mironneau 554.
Monica 114.
Monte Toscoli (Francesco Monte Toscoli) 115.
Montila (Francisco de Montila) 33.
Montmorin (De Montmorin) 232.
Moralès (Dinisio Moralès) 216.
Moralès (Juan B Moralès) 215.
More (Thomas More) 370.
Morelli (Felice Morelli) 116.

Moreno (Manuel Moreno Trinh) 545, 564.
Morvan 228.
Motte (Gregoire de la Motte) 42. 212.
Mục (Lê huy-Mục) 39.
Munagori (Pedro Munagori) 544. 564.
Munhoz (Domingo Munhoz Thịnh) 563.
Muguruza (Juan Domingo Muguruza) 544, 547.

N

Nagasaki 24, 26.
Nã phá Luân 438, 501.
Naples 32, 136.
Navarette 438.
Năm (Antôn Nguyễn hữu - Năm) 344.
Năm (Giacobê Mai Năm) 349-350.
Nébrada (Mariano Nébrado) 542.
Neez (Louis Neez) 208, 211.
Némésis 441.
Néron (François Néron Bắc) 436, 480, 550.
Ngọ (Elisabeth Ngọ) 472.
Ngọc (Trương quang-Ngọc) 539.
Nghi (Guise Nguyễn đình-Nghi)
Nghi (Hồ văn-Nghi) 230, 240, 354.
Ngữ (Antôn Ngữ) 77.
Ngữ phụng-Lầu 311.
Nguyên (Bạch xuân-Nguyên) 299.
Nhạc (Nguyễn Nhạc) 230.
Nicolas 575.
Ninfa 114.
Ninh-Vương 161.
Niti (Romano Niti) 161.

O

Ocana 544.
Ochoa xem Berriochoa
Ocio 542.
Odemilla 229.
Oliva 175.
Ollivier 240.
Onate 546.
Oropesa (Diego d'Oropesa) 33.
Ordonez de Cevallos 31, 36, 39.
Ortiz (Pedro Ortiz) 33.

P

Page 443.
Palanca 449.
Paleceuk 220.
Pallu (François Pallu) 128, 142, 148, 171, 215, 549.
Palmerio 94, 108.
Parégaud 196.
Paul 46.
Paul III, IV, V 144.
Pégou 369.
Pellerin 320, 388, 420, 438.
Penang 155.
Perez 156, 159, 200.
Perez (Manuel Perez) 542.
Pernau (Eugenio Pernau) 546.
Pernot 470.
Pesaro (Giovanni Baptista de Pesaro) 32.
Phanxico 31, 199, 299.
Phanxico (Dòng Phanxico) 551.
Phaulcon 161, 194.
Phi (Phạm văn-Phi) 353.
Philippe II 367.
Philastre 520
Phúc (Joseph Phúc) 184
Phụng (Lê Phụng) 320, 484.

Phụng (Tạ văn-Phụng) 447.
Piano (Guilio del Piano 82.
Picot 554.
Piccolomini 180.
Piguel 164, 227.
Pigneau de Béhaine xem Bá Đa Lộc
Pillon 241.
Pimentel 183.
Pina (Francesco de Pina) 48, 50, 57, 58.
Pineau 529.
Pi-nha-lêu 230.
Pique 129.
Pio XII 199, 318
Pio X 223.
Pio XI 576.
Plane Compertum 318.
Plaza (Guillemo Garcia Plaga) 545.
Pocard 240.
Poncet 41.
Pondichéry 165.
Pontvianne 558.
Poirier 529.
Pothuau 515.
Phát-Diệm 577.
Phương (Nguyễn tri-Phương) 397, 441.
Phượng (Mathêu Nguyễn văn-Phượng) 458.
Phước 307.
Phụng (Emmanuel Lê văn-Phụng 470.
Phú hoài Nhơn 308.
Phranarai 150.
Prégent 442.
Primauget 142.
Puginier 505, 546, 548, 567.

Q

Quang (Phêrô Quang) 484.
Quảng Nam 26.
Quế (Nguyễn văn-Quế) 299.
Quý (Phêrô Đoàn Công-Quý) 567, 470.

R

Ramond 559.
Ramos (Paulino Ramos) 545.
Romoir (Phanchico Ramoir Y) 564,
Rangel (Francesco Rangel) 115, 120. 177.
Raphael 79.
Rhodes (Raphael) 124, 176, 184.
Regereau 328.
Regio (Bernardio Regio) 112.
Reims 129.
Retord Liêu 352, 356, 390, 423, 434, 448.
Reydellet (Bertraud Reydellet) 208, 247.
Rianho (Manuel Rianho Hòa) 562, 483.
Rigault de Genouilly 440, 475.
Rivas (Francesco Rivas) 71, 146.
Rivoal 164.
Rocha (Balshasar de Rocha) 178, 181,
Ricci (Mateo Ricci) 33; 424.
Ruben (Antonio Ruben) 59.
Rubino (Antono Rubino) 61.
Ruida (Ascanio Ruida) 114.
Ruiz (Bartholome Ruiz) 33, 34, 84.
Ruiz (Francisco Ruiz de Azua) 545.

S

Saccano (Metello Saccano 71, 83.

Saiget 498.
Sãi Vương 48.
Saito Paolo 101.
Sales (François de Sales) 565.
Sampedro (Melchor Garcia Sampedro Xuyên) 429, 483 431.
Sáu Do (Thầy Sáu Do) 383.
Saujurgo (José Diaz Saujurgo An 429, 437, 488.
Schoeffler (Augustin Schoeffler Đông) 401, 410.
Schreiner 302.
Segovia (Nueva Segovia) 221.
Seeze 576.
Sequeira 207.
Serra (Juan Serra) 545.
Sixtri (Thomas Sixtri) 219.
Soubeyre 544.
Sohier 400, 426, 458, 499, 513,
Sở (Ngô vẫn-Sở) 250, 251.
Sơn (Phạm văn-Sơn) 440.
Soulard 567.
Souvignet 559.
Speculatores 152, 173, 216.
Stanislao Tortente 115.
Summi Pontifficatus 199, 319.
Suê (Valentin Suê) 206.

T

Taberd 304, 339.
Tachard (Guy Tachard) 193.
Tamouo 31.
Tân (Nguyễn đình-Tân) 429. Tấn (Nguyễn phúc-Tấn) 79.
Tây ban-Nha 25.
Tây dương đạo trưởng 385
Tchang 168.
Têrêsa (Pedro de Teresa) 130.
Terrès 542.
Teutous 27.
Teysseyere 533.
Tetilla (Christino Tetilla) 544
Tiệp 431.
Tịnh (Lê bão-Tịnh) 423.
Tissanier 123.
Titaud 393.
Thạc (Phêrô Thạc) 484,
Thái-bộc-tự-Thanh 421.
Thanh Hóa 577.
Thành (Lê thị-Thành) 550.
Thành (Phêro Đinh văn-Thành) 354
Theurel 479, 482, 498 Theurel (Joseph) 414.
Thệ Phần 370.
Thịnh (Martino Tạ đức-Thịnh) 354.
Thị Tính 506.
Thiện (Trần văn-Thiện) 337, 567.
Thọ (Martino Thọ) 534.
Thông (Nguyễn kim-Thông) 567.
Thợ Đúc (họ Thợ Đúc) 163, 296, 297.
Thu (Luca Thu) 209.
Thương (Anrê Năm Thương) 410.
Toán (Thomas Toán) 354.
Tomas (Santo Tomas) 221.
Tôn Nhơn 290.
Tòng (Nguyễn bá-Tòng) 577.
Tông (Lê gia-Tông) 150.
Tông (Lê hiền-Tông) 39.
Tông (Lê thần-Tông) 111.
Tông (Lê trang-Tông) 35.
Tộ (Nguyễn trường-Tộ) 397.
Torres (Antonio de Torres) 108.
Tortuyaux 527.
Trác Phêrô Trác 484. Trạch (Dominicô Trạch) 354.

Trần an dũng Lạc 353.
Triệu (Emmanuel Nguyễn văn-Triệu) 296.
Trông (Anrê Trần văn-Trông) 296, 331.
Trợ sĩ 33.
Trứ (Nguyễn công-Trứ) 298.
Trung (Phanxico Phan văn-Trung) 296, 467, 438.
Tự Đức 396, 539.
Tự Điển Việt Bồ La 131.
Tự (Nguyễn khắc-Tự) 344.
Tuấn (Đặng đức-Tuấn) 445, 464.
Tùy (Lê Tùy) 345.
Tuyên (Bùi đắc-Tuyên).

V

Vada (Paul de Vada) 124, 176.
Vachet 148, 151, 193.
Van Camelbeke 556.
Vandale Vạn 553.
Vannier 363.
Van Rossum 576.
Vân (Nông văn-Vân) 298.
Vân (Phêro Đoàn văn-Vân) 500.
Văn Thân 512, 537.
Vargas (Gregorio de Vargas) 43.
Vasco de Gama 24.
Vatican 94, 319, 561.
Valesco (Maximino Valesco) 542, 546.
Venard (Théophane Venard Ven 424
Vệ (Nguyễn phúc-Vệ).
Vệ (Léon Vệ) 206.
Versailles 235.
Viadé (Juan Viadé) 545.
Vialle 336.
Viên (Lê văn-Viện) 301, 307.
Viên (Giuse Đặng đình-Viên) 352.
Viễn (Đỗ hưng-Viễn) 36.
Vincent de Paul 129.
Vitelleschi (Mutio Vitelleschi) 106.
Vinh (Nguyễn văn-Vinh) 353.
Vĩnh Trị 424.
Vite Trị 186.
Votaris (Bernardo Votaris) 221.
Võ Tánh 262.
Võ Vương 161.
Vuang (João) 130.

X

Xuân 475.
Xuân (Bùi thị-Xuân) 258, 261.
Xuân Bích (P.S.S.) 551.
Xuyên (Nguyễn văn-Xuyên) 353.